

सवितारायस्मृतिसंरक्षण-ग्रन्थमाला ।

कवि-कर्णपूर-गोस्वामिनिर्मितः

अलङ्कारकौस्तुभः ।

सटीकः

काव्यतीर्थ-साहित्यशास्त्र

श्रीशिवप्रसादभट्टाचार्य्य संस्कृतः

स्वरचितया टिप्पण्या समुद्भासितम् ।

THE ALAMKARA-KAUSTUBHA

(A WORK ON SANSKRIT POETICS)

BY

KAVI-KARNAPURA

WITH AN OLD COMMENTARY

EDITED WITH A GLOSS BY

SIVAPRASAD BHATTACHARYYA, M. A.

LECTURER, PRESIDENCY COLLEGE, CALCUTTA.

PUBLISHED BY

THE VARENDRA RESEARCH SOCIETY,

RAJSHAHI, BENGAL.

December, 1926.

[All rights reserved.]

37

PK.4131
K2 A7
1926

Published by B. N. Sarkar, Hony. Secretary Varendra Research Society, Rajshahi.
Printed by S. Bhattacharji at the Bharat Mihir Press, 2, Bethune Row, Calcutta.

PUBLICATIONS OF
THE VARENDRA RESEARCH SOCIETY,
RAJSHAHI, BENGAL.

I. Society's Own Series.

1. Gaudarajamala—A dynastic History of Bengal from early times to the Muhammadan conquest, (in Bengali). By Rai Bahadur Ramaprasad Chanda, Rs. 2.
2. Gaudalekhamala—Vol. II.—Inscriptions of the Pala Kings of Bengal, (In Bengali). Text in Nagari characters, with plates, Bengali translation and notes. By Akshay Kumar Maitra, C. I. E., Rs. 3.
3. Do Vol. III. Inscriptions of the Chandra, Varman and Sena Dynasties of Bengal, (In English). Text in Nagari characters with plates, English translation, introduction, and notes. By N. G. Majumdar, (*In the Press*).
4. Taratantra—Text in Nagari characters. Edited by Girischandra Vedantatirtha, with an English introduction by Akshay Kumar Maitra, C. I. E., As. 8.
5. Kasika-Vivarana-Panjika or Nyasa by Jinendrabuddhi. Edited by Srishchandra Chakravarti, Complete in 3 volumes, Vol. I (Adhyayas 1-4), Rs. 9. *Also available in 4 separate parts.* Vol. II. Pt. 1 (Adhyaya 5), Rs. 2-8. Vol. II. Pt. 2 (Adhyaya 6), Rs. 5. Vol. III (S. M. Series) (Adhyayas 7 & 8), Rs. 6-8.
“Done in a scholarly manner”—H. Jacobi.
“The edition is very good and scholarlike”—Sten Konow.
6. The Indo-Aryan Races (In English)—By Rai Bahadur Ramaprasad Chanda, Rs. 5.
“A valuable addition to the literature dealing with the origin of the Indo-Aryan peoples.” A. B. Keith (J. R. A. S., 1917).

7. A Catalogue of the Archaeological Relics in the Museum of the Varendra Research Society, Rajshahi. By Radhagovinda Basak and Dinesh Chandra Bhattacharya, As. 12.

8. A Descriptive List of Copper-plates and Inscriptions in the Museum of the Varendra Research Society, Rajshahi. By Niradbandhu Sanyal, M. A. (*In the Press*)

9. Varendra Research Society's Monographs :—

No. 1—The Nalanda Copper-plate of Devapala. By N. G. Majumdar, Rs. 1.

No. 2—Mahasthan and its Environs by Prabhas Chandra Sen (*In the Press*).

II. Savita Memorial Series.

1. Bhashavritti—a commentary on Panini's Grammar by Purushottamadeva. Edited by Srishchandra Chakravarti, Rs. 6.

"A scholarly work"—S. K. Belvalkar.

"A very creditable production"—A. F. R. Hoernle.

"The editor has carried out his work with care and success"—A. B. Keith.

2. Dhatupradipa—a work on Paniniya Dhatupatha (Sanskrit verbal roots) by Maitreya Rakshita. Edited by Srishchandra Chakravarti, Rs. 1-8.

3. Alamkarakaustubha—a work on Sanskrit Poetics by Kavi Karnapura. Edited by Sivaprasad Bhattacharyya, Kiranas 1—6 Rs. 3-8. Kiranas 7—10 (*In the Press*).

"Excellent edition"—Ganganath Jha.

"Edited with great judgment and discrimination"—A. B. Keith.

"The manner in which the work has been edited is to be highly commended"—H. Jacobi.

4. Prayaschittaprakarana—Texts on expiatory rites by Bhatta Bhavadeva. Edited by Girishchandra Vedantatirtha Rs. 2.

श्रीश्रीकविकर्णपूरगोस्वामिकृतः

अलङ्कारकौस्तुभः ।

प्रथमकिरणः ।

श्रीश्रीवृन्दावनचन्द्राय नमः ।

ग्रन्थारम्भे स्वामीष्टदेवतानामगुणकौत्सनात्मकं मङ्गलमङ्गीकुर्वन् ग्रन्थकारो ग्रन्थस्य निर्व्विघ्नी परिव्रजामिमांश्रस्ते ।

स्वानन्दरससदृशः कृष्णश्चैतन्यविग्रहो जयति ।

आपामरमपि कृपया सुधया स्रपयाम्बभूव भूमौ यः ॥ १ ॥

टीका ।

श्रीश्रीराधाकृष्णभ्यां नमः ।

अद्वैतप्रकटीकृतो नरहरिप्रेष्ठः स्वरूपप्रियो

नित्यानन्दसखः सनातनगतिः श्रीरूपहृत्कृतनः ।

लक्ष्मीप्राप्तपतिर्गदाधररसोज्ज्वली जगन्नाथभूः

साङ्गोपाङ्गसपार्षदः स दशतां देवः शचो नन्दनः ॥

टिप्पणी (मौक्तिकावली) ।

श्रीश्रीरामचन्द्रो विजयतेतराम् ।

कृतावासाभ्यासा हृदयकमले प्रोक्षितमले

गिरां सारे पारेजडिमगच्छने देवभवने ।

पुनानाऽशा भासा नियतशुचिना मोहमलिनाः

सदाऽस्मात्ता माता निखिलजगतां काऽपि रमताम् ॥

मेघप्रज्ञामोऽध-नरक-प्रमो प्रेममाधुर्यरामो

दीप्यन्नामादितसललिताकारन्यक्कारिकामः ।

(1) 'श्रीश्रीबीरविजयति' इति (ग) (ज) पुस्तकयोः, 'श्रीश्रीराधाकृष्णभ्यां नमः' इति (ख) पुस्तके, 'श्रीश्रीलक्ष्मणचैतन्यचन्द्राय नमः' इति (घ) पुस्तके ।

स जयति येन प्रभवति दृशि सुदृशां व्यञ्जनावृत्तिः ।

अतिशयितपदपदार्थो ध्वनिरिव सुरलीध्वनिर्मुंरारातेः (क) ॥ २

जयतिरत्नाकर्षकः सर्वोत्कर्षवचनः, तेन नमस्कारो व्यज्यते, स्वापकर्ष-
बोधानुकूलव्यापारविशेषो नमस्कार इति न्यायात् । सर्वोत्कर्षं दर्शयति—
पदं वैकुण्ठादिस्थानं, पदार्थो वस्तुभूतो ब्रह्मानन्दः, ताभ्यामप्यतिशयो,
तत्र तत्रापि दुर्लभ इत्यर्थः । तत्र बोधमाह—येनेत्यादि—येन हेतुभूतेन
सुदृशां गोपाङ्गनानां दृशि नेत्रे व्यञ्जना विगताञ्जना वृत्तिः प्रभवति,
आनन्दाशुधीतत्वात् ।

अथ सोऽयं कविमुकुटमणिः शोकगंभिरगोखामी स्वकृतश्लोकानां स्वयमेव टीकाभाह
(२)—प्रत्यारम्भ इति । प्रत्यकारः स्वयमेव मत्कृतप्रत्यस्य समीप्तिर्विविधा भवत्विकृतौ
त्यर्थः । चेतन्यनामा विग्रहश्चेत्यविग्रहः, कथम्भूतः ? कणः श्रौक्याभिन्नः । स जयति
सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते । खोयो यो भजनानन्दरसस्तत्र स्वयमेव सल्लभः । यो भूमौ तिष्ठन्
पामरपर्यन्तं सुधया स्वपयाचकार निमज्जयति स (३) ॥ १ ॥

भक्तासक्तः श्रमनश्रमनश्चिन्तितकारकारी

वंशोधारी भवतु शरणं रावणारिहृदि ॥

समाधिषिद्धस्य सुजन्मनो मनाङ्गनारायणस्यान्यलज्जन्मना ।

निधीयतेऽलङ्कृतिकौस्तुभोपरि प्रागल्भ्यासुधेन हि मौक्तिकावली ॥

प्रवाचां प्राचां सरणिमनुख्य कृतकत्वा भवेयमिति ।

लरयति मम मतिर्मु यत्तन्मकोऽपि वावटूको जातः ॥

(क) नमस्कारश्लोकेनैतेन ग्रन्थार्थोऽपि मनाक् दर्शितः । अतिशयितौ स्वमहिम्ना न्यग्-
भावितौ पदपदार्थौ येनेति वाक्यमेवोभयत्र वरम्, 'अतिशयितपुरासुरप्रभाव'मित्यादिप्रयोग-
दर्शनात् । एवमत्र राजदन्तादित्वस्वीकारगौरवं परिहृत्यम् । सुरलीध्वनेः शब्दतत्त्ववेदिनां
भक्तानाञ्च सकाशे पदपदार्थातिशयित्वं स्फुटमेव । 'लावण्यमिवाङ्गनाखि'ति न्यायात्
यञ्जनापरनाम्नो ध्वनेः पदपदार्थाश्रितत्वेऽपि सद्दर्शयैः पदपदार्थातिशयित्वं स्वीक्रियते ।
यदाह ध्वनिकारः स्वयमेव—

यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनौकृतस्वार्थौ ।

अलङ्कृतः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सर्गिभिः कथितः ॥ (१।१३)

(२) 'व्याख्यामाह' इति (ख) (क) पुस्तकयोः पाठः ।

(३) 'अथवा खेषु राधिकादिभक्तजनेषु आनन्द आनन्ददायको श्री रसः शङ्करस्तत्र सदाशक्तसमासाह-

ग्रन्थस्याभिधेयमप्युपमाऽलङ्कारेण दर्शयति—ध्वनिरिविति । ध्वनिरुत्तम-
काव्यतत्त्वं व्यञ्ज्यभूतं यत् किमपि । स कीदृशः ? अतिशयितौ पदपदार्थौ
येन, पदपदार्थातिरिक्त इत्यर्थः । सुष्ठु पश्यन्तीति सुदृश आलङ्कारिकाः,
तेषां दृशि ज्ञाने देन व्यञ्जनावृत्तिः प्रभवति प्रभुर्भवति ।

किञ्च ध्वनिर्नादब्रह्म । तदुक्तम्—

मूलाधारात् प्रथममुदितो यस्तु भावः पराख्यः

पश्चात् पश्यन्त्यथ हृदयगो बुद्धियुद्धमध्यमाख्यः । Sankaracharyya—
Prapanchasaratantara-
वक्त्रे वैखर्यथ रुददिपोरस्य जन्तोः सुषुम्ना-
Patala III. (Verse 43.)

बहस्तस्माद्भवति पवनप्रेरितो वर्षसङ्घः (ख) ॥

'जि' अभिभवे इति परामवार्थकजिधातुः सकर्मकः, अतस्तद्वाच्यार्थमाह—
जयतीति । खनिष्ठो योऽपकर्षबोधस्तदनुकूलव्यापारो नमस्कार इति नमस्कारलक्षणम् ।
अत्र तु स्वापेक्षया उत्कर्षबोधकाले तुल्यवित्तिवेदान्तान्यायेन स्वस्मिन्नपकर्षबोधो जायते,
तादृशबोधानुकूलव्यापारे (४) 'जयतीति' प्रयोगः । तत्कर्तृग्रन्थकारस्यापि वाचनिकनमस्कार-
सिद्धिरिति भावः । 'पदं' यवसितित्राणशानलङ्कारिबस्तुध्वि'त्यभिधानात् 'पद'शब्दोऽत्र
वैकुण्ठादिस्थानविशेषवाचकः । तथा 'पदार्थ'शब्दोऽपि वास्तववस्तुभूतब्रह्मानन्दरूपपदार्थ-
विशेषवाचकः । ताभ्यां पदपदार्थाभ्यां सकाशादोऽतिशय उत्कर्षस्तद्विशिष्टः । तथाच
पदपदार्थाभ्यां सकाशादतिशयित इति ; राजदन्तादित्वात् पूर्वनिपातः । अत्रातिपूर्वका-
कर्मक'श्री'धातुरुत्कर्षवाचकः । तत्र तत्र वैकुण्ठे ब्रह्मानन्दे च दुर्लभ इति—ननु
तदपेक्षया सुरलीध्वनौ उत्कर्षबोधे सति कथं तत्र सुरलीध्वनेर्दुर्लभताप्रतीतिः, यथा
मुखादपेक्षया मन्दहासोऽतिशयित इत्युक्ते न च मुखे मन्दहासस्य दुर्लभताप्रतीति-
र्भवतीति चेत् ? उच्यते—अत्रातिशयपदमत्कर्षवाचकम् । स चोत्कर्षविशेषः वैकुण्ठ-

(ख) चतुर्थ्यो शब्दानां प्रवृत्तिरिति दर्शनम् । स चोत्पत्तिपक्षतः वैखर्यादि-
भेदेऽनुभिः, बोधव्यापारविचारमालम्ब्य जातिगुण क्रियाद्रयाख्यैश्चतुर्भिश्च सूच्यते । अत्रोत्-
पत्तिपक्षमवलम्ब्यैव योगशास्त्रमतोद्धारः । 'वैखरा' शब्दनिष्पत्तिर्मध्यमा अतिगोचरा ।
द्योतितार्था च पश्यन्ती स्मृता वागनपायिनी इत्यप्यभिन्नो मार्गः । अयेऽप्येतत् वक्ष्यते ।
नादोत्पत्तिविषये प्रतीत्यानां मतमत्र सादरं तुलनीयम् ।

यितुमिच्छन् कञ्चैतन्वाखाविशहः सन् भूमौ स्थितं पामरपर्यन्तं कपाकपया सुधया स्वपयाञ्चभूवेत्यन्वयः—
इत्यधिकः पाठः केवलं मुद्रितपुस्तक एव दृश्यते ।

(४) 'व्यापारी जयतीति' पाठः (क) (ख) (च) (क) पुस्तकेषु ।

तस्यापि सर्वोत्कर्षशालित्वं, तत एव वेदादिसर्वसिद्धेः । तत्पक्षे, अतिशयेन सुप्तौ पदपदार्थो यस्मिन्, परम्परया वर्णपदादीनां सर्वेषां ध्वनिदेव-
वीजमिति भावः । व्यज्यते अनया सर्वमिति व्यञ्जना माया, तस्याः
वृत्तिः प्रपञ्चः येन प्रभवतीति । सुदृशां ज्ञानिनां ज्ञाने । शेषोभयपक्ष-
स्वीकारः काव्योपयोगित्वात् ।

प्रकारान्तरेणोक्तमर्थं स्तोति—

मेकुलललनामोदौ नानाविध एव स खलु भावानाम् ।

शावल्याप्रशमोदयसन्धिसुगन्धिसमत्कारी ॥ ३ ॥

पतापि तय एवार्थाः । स इति सुरलीध्वनिः काव्यध्वनिर्नादश्च । आद्ये
भावानां व्यभिचारिप्रभृतौनां, द्वितीये तेषामेव, तृतीये भूतानाम् । आद्ये

ब्रह्मानन्दाभ्यां वृन्दावनस्य य उत्कर्षस्तस्य हेतुरूपः । तथाच सुरलीध्वनौ वृन्दावनोत्-
कर्षहेतुरूपोत्कर्षस्तदेव सिध्यति यदि वैकुण्ठे ब्रह्मानन्दे च सुरलीध्वनिर्न तिष्ठतीत्याद्ये-
वत्तादेव तत्र तत्र दुर्लभताप्रतीतिः स्यादेवेत्यभिप्रायः । तत उत्कर्षविशेषे हेतुमाह—
येन सुरलीध्वनिना गोपाङ्गनानां नेत्रे विगतमञ्जनं यत्, तथाभूता वृत्तिः सत्ता
प्रभवति । तथा च वृन्दावन एव सर्वपुरुषार्थप्रिरोमनिभूतस्य सुरलीध्वनिहेतुक-
गोपाङ्गनाप्रेमोदयस्य सम्भवः, न तु वैकुण्ठे । ब्रह्मानन्दे तु प्रेमसामान्यस्य गन्ध एव नास्तीति
भावः । गन्धस्याभिधेयं प्रतिपाद्यसुप्तमकाशस्य तत्त्वं स्वरूपम् । अतिशयितौ
अतिक्रान्तौ पदपदार्थौ येन, पदपदार्थाभ्यामतिरिक्तो भिन्न इत्यर्थः । अतिक्रमणार्थकोऽति-
पूर्वक'श्री'घातः सकर्मकः । यथैक एव 'जि'घातुर्नृत्तकर्षार्थकश्चेदकर्मकः पराभवाद्यं
तु सकर्मकः, तथाऽत्रापि खस्मिन् खस्यातिक्रमणासम्भवात् अतिक्रमणलिङ्गेनैव पदे अर्थ
च ध्वनेर्भेदप्रतीतिः स्यादेवेति भावः । इति ज्ञान इति, 'इ'कं ज्ञाने ज्ञातरि त्रिविध्यमरः ।

अथ योगशास्त्रमते प्रणवघटकौभूतनादब्रह्मत एव वृद्ध्याद्यनुपपत्तिः । एवं
वर्णालंकाः सर्वे शब्दा निष्ठा एव, कण्ठताल्लाद्यभिधातेन तेषां प्राकट्यमेवोत्पत्तिः ।
तन्मतमालम्ब्याह— किञ्चेति । तदुक्तं योगशास्त्रे । यस्तु भावो नादो वर्णरूपः सन्
नामिरूपमूलधारास्तु प्रथममुदयं प्राप्तश्चेत् 'परा' इति आख्या यस्य तथाभूतो भवति,
अथानन्तरं स एव हृदयं चित्तं गतश्चेत् 'पश्यन्ती'त्याख्यो भवति, बुद्धियुक्तश्चे'मध्य-
मा'ऽख्यः, वक्त्रे कण्ठे गतश्चेत् 'वेखरो' इति आख्या यस्य तथाभूतः । प्रणवघटकौभूतनादस्य
स्वरूपादुभयस्तु रोदनसमये नासिकाद्वारा यथाकथञ्चिद् भवतीत्याह—रुद्रदिमोर्जन्तो-
र्नासास्थितसुपुष्पानाङ्गा वदः, तथाच नासादादेव यथाकथञ्चित् नादस्वरूपः प्रत्यक्षो

गोकुलललना गोपाङ्गनाः, द्वितीये गोर्वाचः कुलं वर्णादिस्तस्य ललनमोष्ठा,
तृतीये गोर्वाग्देवता सेव कुलललना । शावल्या मिश्रीभावः, प्रशमो नाशः,
उदयः सृष्टिः, सन्धिः सन्धानं, पञ्चत्रयेऽपि तौल्यम् ।

अस्मिन् ग्रन्थे शब्दार्थयोः प्राधान्येन तयोश्च वर्णमूलत्वेन वर्णानाञ्च ध्वनि
मूलत्वेन ध्वनेर्नादब्रह्मण उद्देशः कृतः ।

अथ ध्वनेः काव्यप्राणत्वं दर्शयित्वा काव्यस्य शरीरादिस्वरूपमाह—

शरीरं शब्दार्थौ ध्वनिरसव आत्मा किल रसो

गुणा माधुर्यादा उपमितिमुखोऽलङ्कृतिगणः ।

मुसंस्थानं रीतिः स किल परमः काव्यपुरुषो

यदस्मिन् दोषः स्याच्छवणकटुतादिः स न परः ॥ १ ॥ का

भवति । तस्मात् वेखरोदशाऽपमाङ्गावात् पवनप्रेरितो वर्णसमूहो बहिः सर्वेषां
प्रत्यक्षविषयो भवतीत्यर्थः । परापश्यन्तीदशाऽपत्तः (५) स तु योगिनामेव प्रत्यक्षो, न तु
सर्वेषामित्यपि बोध्यम् ।

ननु नादस्य सर्वोत्कर्षः कुतस्तत्राह—तस्यापीति । वेदाद्यखिलपदार्थसिद्धिहेतुत्वेनैव
तस्य सर्वोत्कर्षः । सुप्तौ प्रलये जीनतया स्थितौ वृष्टिसमये ततो निःसरत इति भावः ।
'अस्मिन्' इति शब्दान्तात् युच्प्रत्ययेन सिद्धा । तस्या मायाया वृत्तिर्जगद्रूपः प्रपञ्चः येन नादरूप-
चैतन्यसमन्वेन ज्ञानिनां ज्ञाने प्रभवति ज्ञेयो भवतीत्यर्थः । शेषोभयपक्षः वृष्टान्तरूपः
शब्दध्वनिपक्षो नादपक्षश्च । तत्र काव्यस्य प्राणरूपत्वादेव ध्वनेरुपयोगित्वम्, ओङ्कारो-
दाखिलोत्पादकत्वेन नादस्योपयोगित्वमिति बोध्यम् ग) ।

उक्तमर्थं ध्वनेरुत्कर्षम् । अत्रापीति—सुरलीध्वनिशब्दध्वनिनाध्वनयस्वरूपः पञ्चाः ।
स ध्वनिर्नानाविधो भवति । आद्ये सुरलीध्वनिपक्षे भावानां व्यभिचारिसात्त्विकप्रभृतौनां
शावल्यादिभिः । तथाच स ध्वनिर्भावावस्थावस्थाभावशान्तिभावोदयभावसन्धिरूपपुण्यैः
समन्वयुक्तः । वृत्तौ यथा स्वकार्यैः पुण्यैः सुगन्धयुक्तस्तथा ध्वनिरपि स्वकार्यभूतैर्भावा-

(ग) वस्तुतस्तु मूले 'काव्योपयोगित्वादित्येकाग्रयः पाठः । अतएव नादध्वनेरपि
काव्योपयोगित्वं पर्यवस्येयम् । नादस्य वेदांशत्वेन विच्छिन्ना काव्योपयोगित्वमिति
निष्कलङ्कमनुमानम् । 'अतिदुष्टादयो दोषा अनित्या ये च दर्शिता' इत्यादि ध्वनिकारसम्मत-
नित्यदोषानित्यदोषत्वपक्षः परमत्राप्याश्रित इत्यलम् ।

यदि दोषो भवेत्तदा श्रवणकटुताऽदिः प्रसिद्धः स्फुटदोष एव, न तु क्षुद्रः, रसानपकर्षकत्वात्,—सोऽपि यदि भवति । अतो निर्दोष एवासो भवितुमर्हतीत्यर्थः ।

उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति ग्रन्थस्य त्रयो व्यवहाराः । तत्रादौ शब्दादीनामनेनैव श्लोकेनोद्देशः कृतः । लक्षणपरीक्षे कर्तव्ये ।

अथ किन्तावत् काव्यं यस्य पुरुषत्वेन शरीरादीनि कथितानीत्यपेक्षायां काव्यलक्षणमाह—

शावल्यादिपुष्पैः सुगन्धिः शोभित इत्यर्थः । द्वितीये शब्दध्वनिपक्षेऽपि तेषां अभिचारिभावादीनां शावल्यादिभिः सुगन्धिः । तृतीये नादध्वनिपक्षे भूतानां शावल्यादिभिः । सुरलोध्वनिः पुनः कीदृशः ? गोकुलललनामोदी गोकुलाङ्गना आमोदयतीत्यर्थः । द्वितीये शब्दध्वनिपक्षे तस्य वर्णादिकलनं प्राप्नोक्ता यतः, स चासौ आमोदी चेति । वर्णस्य प्राप्तिरत्र उच्चारणमेव, तथाच चमत्कृतध्वन्यर्थस्य स्फूर्तिं सखां काव्यात्मकवर्णानामुच्चारणेच्छा जायत इत्यर्थः । तृतीये नादपक्षे वाग्देवता सरस्वती सा कुलललना, तामामोदयति । तौल्यमिति पञ्चत्रयेऽपि शावल्यादेरेक एवार्थः ।

नन्वत्र ग्रन्थे नादात्मकध्वनेर्वर्णने किं प्रयोजनमिदं आह—अस्मिन्निति । शब्दार्थचमत्कारात्मककाव्यस्य निरूपणरूपेऽस्मिन् ग्रन्थे शब्दार्थयोः प्राधान्यम् । तयोः शब्दार्थयोः वर्णमूलत्वम् । तत्र च शब्दस्य वर्णाघटितत्वेन अर्थस्य तु वर्णबोधत्वेन वर्णमूलत्वं ज्ञेयम् । वर्णानाम् नादस्वरूपध्वनिमूलत्वेन नादब्रह्मण उद्देशः कृतः । नादब्रह्मेव सर्वेषां वर्णानां मूलभूतमिति पूर्वमेवोक्तम् ।

दर्शयिष्यन् दर्शयितुम् । ध्वनिरसवः प्राणाः । चातुर्यवैदग्ध्यप्रादयो गुणाः काव्यनिष्ठमाधुर्याद्या एव । उपमितिरूपमानं सुखमादिर्यस्य तथाभूतोपमाऽलङ्कार एव काव्यपुरुषस्यालङ्कारिणः कुललादलङ्कारसमूहः । गौडौप्रभृती रीतिरेव काव्यपुरुषस्य सुसंस्थानमङ्गादिसौष्ठवम् । परमः सलक्षणयुक्तः काव्यपुरुषः । श्रवणकटुताऽदिरेव दोषः, न परः, तस्मादन्त्यः क्षुद्रतरदोषो दोषो न भवतीत्यर्थः । तत्र हेतु रसानपकर्षकत्वादिति । समर्थेन कविना क्षुद्रदोषोऽपि सलक्षणाकाव्ये न प्रवेशनीय इत्याह—सोऽपीति । स क्षुद्रदोषोऽपि देवाददि भवति तदा न दोषः । अतएवासौ काव्यपुरुषो निर्दोष एव भवितुमर्हतीति ।

ग्रन्थस्येति—तथा च ग्रन्थकारेण उद्देशादयस्य एव कर्तव्या इत्यर्थः । आदौ ग्रन्थस्यारम्भ एव । शब्दार्थध्वनिरसगुणालङ्काररीतीनामनेन काव्यपुरुषस्य वर्णनश्लोकेनोद्देशः कृतः । वर्णनीयार्थानां प्रथमतो नाममात्रेण कथनमुद्देशः ।

कविवाङ्निर्मितिः काव्यम् ॥ २ का

‘वाग्’त्युक्ते (6) कविवाङ्मात्रस्यैव काव्यत्वापत्तिः । ‘निर्मिति’रित्युक्ते कविकृतशिल्पान्तरस्यापि । ‘वाङ्निर्मिति’रित्युक्ते व्याख्यातविशेषस्य यस्य कस्यापि व्याख्याकौशलस्यापि । असाधारणचमत्कारकारिणी रचना हि निर्मितिः । तेन रसानपकर्षकदोषरहितं यथासम्भवगुणालङ्कारं रसात्मकं शब्दार्थयुगलं काव्यमिति लक्षणस्य स्वरसः (घ) ।

‘कविवाग्’त्युक्ते कविकृतवचनमात्रस्यैव काव्यत्वापत्तिः । ‘कविनिर्मिति’रित्युक्ते कविकृतचित्रादिशिल्पस्य काव्यत्वापत्तिः । ‘वाङ्निर्मिति’रित्युक्ते कविभिन्नव्याख्यातविशेषस्य यस्य कस्यापि व्याख्याकौशलस्य काव्यत्वापत्तिः, अतः ‘कवी’ति विशेषणं देयम् । तेन ‘असाधारणचमत्कारकारिणी रचने’ति व्याख्यानेन काव्यप्रकाशोक्तं दोषाभावगुणवैशिष्ट्यशब्दार्थोभयत्वादिविशेषणं विनैव निर्व्याहः कृतः । तत्र तत्र दोषसहिते गुणरहिते ‘च काव्याभासे असाधारणचमत्कारकारिरचनाऽभावादेव न कविवाङ्निर्मितिरूपकाव्यलक्षणस्य समन्वयः । दोषराहित्यादिकं लक्षणस्य स्वरस एव स्वतः सिद्धमेव, न तु तच्च विशेषणं लक्षणे देयमिति भावः ।

अधुना दोषोद्घाटनार्थं काव्यप्रकाशकृतो लक्षणसुत्यापयति—तेनेति । दोषरहितौ सगुणौ शब्दार्थौ काव्यम् । कथम्भूतौ शब्दार्थौ ? कुत्रापि काव्यविशेषेऽनलङ्कृतौ अलङ्काराभावविशिष्टौ । तथा च तत्र स्थले लक्षणसमन्वयार्थमलङ्कारवैशिष्ट्यं न निवेशनीयमिति भावः (7) । एवञ्च स्फुटदोषाभाववत्त्वे सति तथा स्यात्स्यष्टालङ्कारान्तरविशिष्टत्वे

(घ) एतच्च काव्यप्रकाशकृतो मङ्गलाचरणश्लोकस्य वृत्तौ प्रदर्शितं मार्गमनुसृत्य । नैतल्लक्षणमेकान्ततः समीचीनम् । प्रथमं तावत् यदत्रापि परस्परान्वयदोषनिरासप्रयासस्तत् प्रौढिरेव । हितोयतः, पर्यायान्तरप्रयोगो न लक्षणं, लक्षणे लक्षणीयस्य प्राधान्येन स्फुरतां धर्मेणामुल्लेखस्य नितान्तप्रयोजनोपयत्वात्, अत्र तु लक्षणे ग्रन्थकृता स्वयमेव ‘आत्मा किल रस’ इत्यद्वैतस्य मुख्यधर्मेऽनुल्लेखान्नैतत् सुष्ठु । रचनायामेव काव्यत्वे स्थापिते ‘शब्दार्थयुगलं काव्यमिति लक्षणस्य स्वरसः’ इत्युक्तिरपि न खलु शोभते । निष्कृष्टलक्षणस्वरसस्तु काव्यप्रकाशलक्षणलोचनं कुर्वतो दर्पणकृतो दिशा खलनोयः । ‘वेदशास्त्रपुराणलक्षणस्यैव काव्यलक्षणस्यापि शब्दनिष्ठत्वोचिते’ति पण्डितराजमत्तं स्मारयति च ज्ञेयम् ।

(6) ‘वाग्’त्युक्ते वाङ्मात्रस्यैव इति पाठः (ग) (घ) (ङ) पुस्तकेषु ।

(7) ‘तथा च तत्र’दि वाक् मुद्रितपुस्तक एव न दृश्यते । तत्र, (ख) पुस्तके च एतत्पूर्ववाक्यस्य

तेन 'तददोषो शब्दार्थो समुपावनलङ्घनी पुनः कापी'ति लक्षणं 'कुरङ्ग-
नयने'त्यादावपि पर्याप्तं भवति, सगुणालङ्कारनिर्दोष-
शब्दार्थत्वात् ।
Kavyaprakasa—
Ullasa I.

'वाक्यं रसात्मकं काव्य'मिति च लक्षणं 'गोपीभिः सह विहरति हरि'-
रित्यादौ पर्याप्तं स्यात्, रसात्मकवाक्यत्वात् (ङ) । व्यति-
रेकेन दोषः, यद्याक्यं न भवति तत् काव्यं न भवती-
त्यायातेः,
Sahityadarpana—
I. 3.

Yogavasistha-
Ramayana—Ut-
patti. 4 & 20.

कूर्मलोमपटच्छन्नः शशशृङ्गधनुर्हरः ।

एष बन्धासुतो भाति खपुष्पकृतशेखरः (च) ॥

इत्यस्य वाक्यत्वाभावेऽपि काव्यत्वदर्शनात् ।

सति गुणविशिष्टशब्दार्थोभयवत्वमिति काव्यलक्षणम् । कुरङ्गस्य नयने इव नयने
यस्यास्तथाभूता इत्यादौ शब्दार्थदोषाभावगुणालङ्कारादीनां सत्त्वात् तादृशलक्षणं
पर्याप्तमतिथ्याप्तं भवति । स्वमते तु असाधारणचमत्कारकारिरचनाऽभावादेव तत्र न
दोषः । कस्यचिन्मते 'वाक्यं रसात्मकं काव्य'मिति लक्षणम् । तदपि दुष्टं, यतो 'गोपीभिः
सह विहरति हरि'रित्यादावतिथ्याप्तं, शृङ्गाररसात्मकत्वस्य वाक्यत्वस्य च तत्र सत्त्वात् ।
'कूर्मलोमपटच्छन्न' इत्यादौ न वाक्यत्वमस्ति; परस्परान्वितार्थबोधकपदसमुदायवत्
वाक्यत्वमिति तल्लक्षणात् । अत्र तु शृङ्गादौ प्रश्लादर्थथाक्रममन्वयाप्रसिद्धेरेव न
वाक्यत्वमिति भावः ।

(ङ) काव्यप्रकाशकतो लक्षणं खण्डशो विचारितं दूषितञ्च तद्वर्णनलङ्घनगङ्गाधर-
कारादौः । अत्र तु खण्डनस्यापूर्वं पन्थाः । प्रस्तुतात् लक्षणलङ्घनस्य समयस्यार्थबोधस्य
चाह्वार्थत्वादेवेयं प्रौढिः । दर्पणलक्षणं रसगङ्गाधरेऽपि दूषितं, तत् प्रौढेति । यदाहुः
गङ्गाधरशास्त्रिपादास्तत्र खटिपण्यम् । अत्रापि योऽयाप्रतिथ्याप्रिरूपलक्षण-
दोषो दर्शितः स खलु परमार्थतः भाक्त एव । 'गोपीभिः सह'त्यत्र वैचित्र्याभावः, चर्चणा-
परपर्यायस्य रसास्वादनस्य सच्चदयद्वयस्य विरलता च । 'कूर्मलोमे'त्यादौ गौणवृत्त्या
बुद्धावसितसम्बन्धकारात् वाक्यत्वं सम्भवतीति तु दिक् । एवञ्च दर्पणकृतो लक्षणं
यथामति यथासम्भवमदोषमेवेति प्रतिभाति । (Vide Dr. A. B. Keith's remarks in
J. R. A. S., 1910.)

'अनलङ्घनी' इत्यतः पश्चात् 'इवदलङ्कारविशिष्टी, इवदर्थे नञ्, तथाच कुत्रापि स्थानेऽस्यलङ्कारविशिष्टी',
इति पाठः ।

Vamana's Kavya-
lankara.

यस्तु 'रीतिरात्मा काव्यस्ये'ति पठति, न तदपि साधीयः,
रीतिर्वङ्गगुणत्वात् । यस्तु

लोकोत्तरचमत्कारवर्णनानिपुणः कविः ।

तस्य तादृग् वचः काव्यम्—

इत्यपि न साधु, अन्योन्याश्रयदोषप्रसक्तेः । तथाहि लोकोत्तर-
चमत्कारवर्णनानिपुणः कविः, कवेर्लोकोत्तरचमत्कारवर्णनानिपुणा वाक्
काव्यमिति परस्परान्ययम् । (8)

तत् साधूक्तं 'कविवाङ्निर्मितिः काव्यम्' इति । कविरिति पारिभाषिकी
संज्ञेति परस्परान्ययदोषो निरस्तः ।

कस्यचिन्मते रीतिरेव काव्यस्यात्मा, रीतिर्गौडोप्रभृतिः । तन्मते रीतिमत्त्वं काव्यत्व-
मिति तल्लक्षणम् । तदपि न साधीयः, यतो रीतिर्वङ्गगुणत्वम् । तथाच सदोषे गुणालङ्कार-
भावविशिष्टे च रीतिमति काव्याभासे दोषः स्यादिति भावः । यत्त्विति—लोकोत्तरवर्णनायां
निपुणः कविः, तस्य लोकोत्तरचमत्कारवर्णना वाक् काव्यमिति लक्षणमन्योन्याश्रयदोषदुष्टम् ।
तथाच काव्यलक्षणघटितं कविलक्षणं, कविलक्षणघटितं काव्यलक्षणमिदमेवान्योन्याश्रय-
रूपम् । तथा सति काव्यलक्षणे कविज्ञानापेक्षा, कविलक्षणे काव्यज्ञानापेक्षा । अतः
उभयोरेव (9) ज्ञानासम्भवादिदमपि लक्षणं न साधीय इत्यर्थः ।

ननु कविवाङ्निर्मितिरिति लक्षणस्यापि कविकृते काव्यभिन्नयाख्याकौशले दोष-
प्रसङ्गः । न च निर्मितपदेनासाधारणचमत्कारकारिरचनारूपोऽर्थः पूर्वमुक्तः, अतः
पिङ्गलच्छन्दोमञ्जर्यादिरूपकृन्तः शास्त्रोक्ततादृशरचनायास्तत्र याख्याकौशलेऽभावात् दोष
इति वाच्यं, कविपदस्य वाक्पदस्य च वैयर्थ्यापत्तेः । अन्यलक्षणयाख्याकौशले शिष्यकर्मणि
च निर्मितपदार्थेतादृशरचनाया अभावादेव न कुत्रापि दोषावकाश इति । पारिभाषिकीति-
...कवेः पारिभाषिकं लक्षणं स्वयमेव वक्ष्यति ।

(च) श्लोकोऽयं श्रृणुदेवकृतदुष्टदृष्टौ (शशः) किञ्चित् विलक्षणतया दृश्यते । तत्रार्थं
पाठः—

एष बन्धासुतो याति खपुष्पकृतशेखरः ।

मृगलण्णाभसि स्नात्वा प्रशशृङ्गधनुर्हरः ॥

दर्पणकृन्मतेऽप्यत्र काव्यत्वस्यापनं न दुरुपपादम् । आक्षेपात् विशिष्टबोधजननमुखेन
नूनमत्रापि चमत्कारित्वम् । 'रसे सारस्वमत्कार' इति धर्मदत्तोक्तदिशा अत्र रसोद्बोधकत्व-

(8) (क) (ख) (ङ) पुस्तकेषु 'यस्तु' इत्यारभ्य वाक्यं 'निरस्तः' इत्यन्तस्य वाक्यस्य पश्चात् दृश्यते ।

(9) पाठोऽयं सर्वत्रैव पुस्तकेषु । वस्तुतस्तु 'उभयोरज्ञानकाले एकतरज्ञानासम्भवात्' इति
भवितुमर्हतीति ज्ञेयम् ।

अथवा काव्यत्वं नाम गोत्वादिवज्जातिरेव । यथा सास्त्रावयववतीषु गोव्यक्तिषु प्रत्येकमयं गौरयं गौरित्यनुगताकारा येनासाधारणधर्मेणावगतिः स एव जातिलक्षणः कोऽप्यसाधारणधर्मी गोत्वं, तथा शब्दार्थसङ्घातस्य सहृदयहृदयास्वादः कोऽपि काव्यत्वलक्षणो धर्मविशेषः काव्यत्वं जातिः । (क)

निपुणं कविकर्म तत् ॥ २का

अथ काव्यं कविकर्मेति कविजिज्ञासायां तत्स्वरूपमाह—

लक्षणान्तरमाह—अथवेति । अवगतिः प्रतीतिः, येन गोत्वरूपासाधारणधर्मेणाथं गौरयं गौरित्यनुगताकारा समानाकारा भवति स एव गोत्वरूपो धर्मी जातिः । तथात्रापि शब्दार्थसङ्घातस्य काव्यत्वलक्षणो धर्मविशेष एव काव्यत्वं जातिः । ननु गोत्वजातौ हलिकलोकादिसर्वेषामनुगतप्रतीतिरेव प्रमाणं, काव्यत्वजातौ किं प्रमाणम् ? तत्राह—स काव्यत्वरूपो धर्मः सहृदयहृदयास्वादः, तथाच सर्वत्र काव्ये सहृदयानां काव्यत्वरूपेणानुगता प्रतीतिरेव काव्यत्वजातौ प्रमाणमिति भावः । न च प्रत्येकवर्णनिष्ठकालखत्वादिजातिभिः काव्यत्वजातिः सङ्कीर्णा स्यात् । तथाहि कलाद्यभाववति केवलकाक्षरघटितचित्रकाव्ये काव्यत्वं वर्तते, काव्यत्वाभाववति च केवलककाररूपाक्षरे कलजातिव्यवर्तते, एकस्मिन्नेव ककारघटितकाव्ये काव्यत्वजातिः कलजातिश्च वर्तते, अतः परस्परान्वन्ताभावसमानाधिकरणत्वे सति एकाधिकरणवृत्तित्वरूपसाङ्कर्यदोषेण काव्यत्वजातिर्दृष्टेति वाच्यं (१०), यतो यन्मते साङ्कर्यस्य न जातिवाधकत्वं तन्मत्तमालम्ब्यैवोक्तं (क), अतो न दोषः ।

मस्येव । तथाच गौण्या वृत्त्या काव्यलक्षणाङ्कितोऽयं श्लोकः । एवमितरत्रापि चमत्कारमुख्येन काव्यता यथाधोदृष्टिं नैषधचरितश्लोके—

अस्य चौण्डिपतेः परार्हपरया लक्षौकताः संख्यया

प्रज्ञाचक्षुरवेक्ष्यमाणतिमिरप्रस्थाः किलाकीर्त्तयः ।

गौयन्ते स्वरमष्टमं कलयता जातेन बन्धोदरा-

न्मकानां प्रकरेण कूर्मैरमणीदुग्धोदधे रोधसि ॥

(क) लक्षणे प्रचान्तरकल्पनं लक्षणकृतो दुर्बलत्वं प्रकटयति । काव्यस्य जातिलक्षणेन काव्यलक्षणं न सहजकल्पमिति प्रतिपाद्यते । साङ्कर्यस्य जातिवाधकत्वाभावपक्षस्तु न सर्वः स्वीक्रियते, अतस्तन्मते लक्षणदोष एव । एवञ्च, काव्यत्वं चेत् शब्दार्थव्यतिरिक्ता जातिरेव, तत् कथं काव्यत्वलक्षणो धर्मः शब्दार्थयोस्तथाकथिते सङ्घाते स्थातुमर्हति ? अतो नेतन्मनोऽहम् ।

सर्वोजो हि कविर्ज्ञेयः स सर्वज्ञागमकोविदः ।

सरसः प्रतिभाशालो यदि स्यादुत्तमस्तदा ॥ ३का (ज)

एतेन 'द्वये कवयः सम्भवन्ति अरोचकिनः सट्ठणाभ्यवहारिणश्च' इति वामनः ।

Kavyalankara-
Sutra.

तत्र सट्ठणाभ्यवहारिणः कवय एव न भवन्त्यनादृतत्वात् ।

अरोचकिन एव कवयः । (भ)

ननु काव्यत्वस्य जातिरूपत्वे कविघटितकाव्यलक्षणस्यासम्भवात् कथमलङ्कारिकैरलङ्कारशास्त्र उच्चममध्यभादिभेदेन कवेर्लक्षणं क्रियते, तत्राह—अथेति । काव्यत्वस्य जातित्वेऽपि काव्यमिति पदं यौगिकवृत्त्या कवेः कर्म काव्यमिति व्याकरणसिद्धं भवति, अतस्तत्र कविजिज्ञासायां कवेर्लक्षणं सुसङ्गतमेवेति भावः । सर्वज्ञागमकोविदोऽलङ्काराद्यनेकशास्त्राभिज्ञः । (११)

एतेन परिभाषिककविलक्षणकरणेन द्वये द्विप्रकाराः कवयो भवन्ति । द्वयशब्दस्य बहुवचनेऽपि प्रयोगः साधुः, न तु द्विशब्द इव निव्यञ्जिचनान्तः । अरोचकिन इति—यथा तिसृकुमरा महान्तो जना असंस्कारविरसवस्तुनि अरोचकिनो भवन्ति, तथैव

(ज) 'सर्वोजः' 'सर्वज्ञागमकोविदः' 'प्रतिभाशालो' इति विशेषणत्रयादाचार्यदृष्टिप्रोक्तं काव्यसम्पन्नदानभूतं कविकृतित्वमखिलमायाति । उक्तं हि दृष्टिना—

नैसर्गिकी च प्रतिभा श्रुतश्च बहु निर्मलम् ।

अमन्दस्वाभिधोगोऽस्याः कारणं काव्यसम्पदः ॥

अमन्दोऽभिधोगोऽत्र कौस्तुभे काव्यरोहभूतसंस्कारविशेषफलतया वीजत्वेनोक्तः । एवमपि पीयूषवर्षो जयदेवः—

प्रतिभैव श्रुताभ्याससहिता कवितां प्रति ।

हेतुर्मृदुस्वस्वन्वीजव्यक्तिर्लतामिव ॥

स च संस्कारविशेषः प्राक्तन एव (३ का) । रसगङ्गाधरकृष्णगन्नाथः प्रतिभाया इतरथवच्छिन्नायाः कारणत्वं निर्दिशति । ग्रन्थकृदपि 'सर्वोज इत्येव कविलक्षण'मिति निर्दिशन् एकस्यैव कारणत्वं काव्यकरणे स्वीकरोति । वस्तुतस्तु नाममात्रे भेदः । सरसत्वज्ञानैवान्तर्भूयते इति केचित्, अन्तर्भावं वा तदित्यपरे । यदाह महिममदृष्टत्वोक्ति-कोशे—

रसानुगुणशब्दार्थचिन्तास्तिमितचेतसः ।

क्षणं स्वरूपस्यार्था प्रज्ञैव प्रतिभा कवेः ॥

सवीज इत्येव कविलक्षणम्, अन्यानि तु विशेषणानि, सवीजः कवि-
रीट्यः स्यादित्यर्थः ।

किन्तुहीजं येन सवीज इति ज्ञेयः कविरित्याह—

वीजं प्राक्तनसंस्कारविशेषः काव्यरोहभूः ॥ ४ का

रोहश्च द्वेधा निर्मादमूलः स्वादकमूलश्च, यं विना निर्मातुं स्वादयितुश्च न
शक्यते । तेनोत्पत्त्यास्वादयोरैवास्य कारणता ।

केचिदुत्कृष्टकविजनाः सदोषेऽथवा गुणालङ्काररहिते च अकाव्ये (12) अरोचकिनो
भवन्ति । यथा च पञ्चवस्तुष्वसहितान्नादिभोजिनो भवन्ति तथैव निरुक्तकवयो दोष-
सहितकाव्यास्वादका भवन्तीति द्विविधाः कवयो वामनसम्भवा इत्यर्थः । अन्यानि
'सर्वागमकोविदः' 'सरसः' 'प्रतिभाशाली'ति पदानि विशेषणबोधकान्येव, न तु कविलक्षण-
घटकानि । तथाच सवीजः कविः कीदृशः स्यादित्याकाङ्क्षायां तादृशविशेषणानि ज्ञेयानि ।

काव्योत्पादकप्राक्तनसंस्कारविशेषः काव्यरोहभूः काव्यरोहस्यानम् । रोहश्चेति—
द्विविध उत्पत्तिरूप आस्वादरूपश्च । अस्य संस्कारविशेषस्य कारणता बोधा । तथा
च काव्योत्पत्तिकाव्यास्वादनोभयहेतुभूतप्राक्तनसंस्कारविशेषवान् कविरिति कवेर्लक्षणम् ।

सा हि चन्द्रभगवत्स्तुतीयमिति गीयते ।

येन साक्षात्करोत्येष भावांश्चैकालावर्त्तनः ।

सरसत्वमेव कविच्छेत्तरममुपादानं, यदुक्तमग्निपुराणे—

अपारे काव्यसंसारे कविरैकः प्रजापतिः ।

यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्त्तते ॥

शृङ्गारी चेत् कविः काव्ये जातं रसमयं जगत् ।

स चेत् कविर्वीतरागो नीरसं यत्कमेव तत् ॥

अत्र शृङ्गारपदेन रस उपलब्धते इत्यभिनवगुप्तपादा ध्यानालोकलोचने ।

(भ) एकेषामर्थोऽयोनिरन्येषामन्यच्छायायोनिरितथा निन्दनीयश्च । तदेतत् सर्वं
यत्तं भट्टवामनेन खोपज्ञवृत्तौ विशदीकृतञ्च काव्यालङ्कारकामधेनौ । अत्र चैमराजकृत-
कविकण्ठाभरणे कविश्चाप्राप्तसङ्गे कविविभागकल्पना उदाहृत्या । सा चेत्यं निर्दिष्टा—

कायोपजीवी पदकोपजीवी पादोपजीवी सकलोपजीवी ।

भवेदथ प्राप्तकवित्वजीवी खोन्मेषोत वा भुवनोपजीवः ॥

तत्र च अरोचकिनां प्रतिभावताम् प्रशंसा भुवनोपजीव इत्यभिधानात् ।

(12) 'काव्ये' इति पाठः (ख) (घ) (ङ) पुनर्लक्षणम् ।

काव्यो प्रतिभेत्याह—

Bhamah-
lamkara I. प्रज्ञा नवनवोक्तेष्व-(न्मेष) शालीनौ प्रतिभा मता ॥ ५ का

अथोक्तलक्षणं काव्यं कियत्प्रकारकं भवतीत्याकाङ्क्षायां तद्भेदानाह—

उत्तमं ध्वनिवैशिष्ट्ये मध्यमे तत्र मध्यमम् ।

अवरं तत्र निष्पन्द इति त्रिविधमादितः ॥ ६ का (ज)

व्यङ्ग्यमेव ध्वनिः । यत्तु 'इदमुत्तमातिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याङ्गनिर्वुधेः
Kavyaprakasa. I. कथित' इति काव्यस्यैव ध्वनित्वं, तत्तु ध्वनिसम्बन्धाङ्गनि-
रिति लक्षणा, किम्वा ध्वन्यतेऽनेनेति कारणसाधनेन । वस्तुतस्तु ध्वन्यत इद-
मिति कर्मसाधनमेव ।

तेन कविभिन्ने काव्यास्वादवति सद्बुद्धये आस्वादनहेतुभूतप्राक्तनसंस्कारविशेषवत्त्वरूप-
लक्षणस्य न समन्वय इति भावः ।

नवनवोक्तेष्वशालीनौ नवनवार्थरचनायां समर्था प्रज्ञा बुद्धिः प्रतिभा भवति ।

अनेर्वैशिष्ट्ये उत्तमत्वे काव्यमुत्तमं भवति । तत्र ध्वनौ मध्यमे सति काव्यं मध्यमं
भवति । ध्वनौ निस्पन्दे अस्म्ये सद्बुद्धये शौचमप्रकटे सति अवरं निरुक्तं काव्यम् ।
ननु कोऽयं ध्वनिर्यस्य त्रैविध्येन काव्यस्यापि त्रैविध्यमुक्तं, तत्राह—यङ्गं यङ्गनाट्यतिबोधं
वस्तु ध्वनिः । काव्यप्रकाशकतोक्तं ध्वनिलक्षणमाह—यत्त्विति । अस्मिन् काव्ये वाच्यात्
वाच्यार्थापेक्षया यङ्गार्थोऽतिशयिनि उत्कृष्टे सति इदमुत्तमं काव्यं ब्रूयध्वनिः कथित इति
काव्यस्यैव यद्बुद्धित्वमुक्तं तत् अस्मत्कृतं, प्रामाणिकानां काव्ये ध्वनियवहाराभावात् । अतः
काव्ये ध्वनिपदप्रयोगो ध्वनिसम्बन्धाङ्गलक्षणकत्वेन गौण एव, नतु साक्षात्मुख्यप्रयोगः ।
नन्वेनेन काव्येनार्थो ध्वन्यते शब्दात् इति कारणसाधनेन काव्येऽपि ध्वनिपदस्य साक्षात्प्रयोग
इष्ट एवेत्याह—किमेति । ननु काव्ये प्रामाणिकानां न कदापि ध्वनिपदस्य मुख्यप्रयोगः,
अतो ध्वनिपदं न कारणसाधनं, किन्तु काव्येनेदं वस्तु ध्वन्यत इति कर्मसाधनमेव । अतएव
ध्वनिपदस्य मुख्यप्रयोगो यङ्गार्थ एव नतु काव्ये । काव्ये तु ध्वनिसम्बन्धाङ्गलक्षणक
एवेत्यथ संक्षेपेणाह—वस्तुतस्तुति ।

(ग) निस्पन्द इति—अत्र शरीरं शब्दार्थावित्यादिवदारोपोक्तिः । निर्नास्ति स्पन्द-
सुच्छासः प्राणाः (ध्वनिरिति यावत् ध्वनिरसव इति गन्धकृता स्वयमवोक्तत्वात्)—यत्र,
अर्थात् यत्र केवलं शब्दार्थवैचित्र्यमेव स्फुरति तदधमं काव्यम् । चित्रकाव्यमिति तस्य
प्रकाशकदादिकृतसंज्ञा । न तन्मुख्यं काव्यं, काव्यानुकारी ह्यस्यैव ध्वनिकारः ।

ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गारे तदेव ह्युत्तमोत्तमम् ।

शब्दार्थयोश्च वैचित्र्ये द्वे यातः पूर्वपूर्वताम् ॥ ७का (ठ)

यदि ध्वनिवैशिष्ट्ये ध्वन्यन्तरवैशिष्ट्यं स्यात्, यदि वा शब्दार्थयोर्वैचित्र्यं भवति, तदा काव्यमुत्तमोत्तमम् । एवं शब्दार्थवैचित्र्ये सति द्वे मध्यमावरे पूर्वपूर्वतां यातः, मध्यममुत्तमं भवति, अवरं मध्यमं भवतीत्यर्थः । शब्दार्थयोरिति काकाक्षिगोलकन्यायेनोभयत्र योजनीयम् ।

क्रमेणोदाहरणानि—

गौरीमर्चयितुं प्रसूनविचये श्वश्रूनिदिष्टा हरेः

क्रौडाकाननमागता वयमहो मेघागमश्चाभवत् ।

ध्वनेरिति—यस्मिन् काव्ये ध्वन्यर्थस्यापि ध्वन्यर्थः सम्भवति तत् काव्यमुत्तमोत्तमं भवति । शब्दार्थयोर्वैचित्र्ये सति द्वे काव्ये पूर्वपूर्वतां यातः । ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गारे इत्यस्यार्थमाह—यदिति । ननु यत्र काव्ये ध्वनिवैशिष्ट्यमात्रं वर्तते, नतु ध्वनेर्ध्वन्यन्तरं, अथच शब्दार्थयोर्वैचित्र्यं वर्तते, तदुत्तममपि काव्यं शब्दार्थवैचित्र्याद्धेतोः उत्तमोत्तमं भवतीत्याह—यदिवेति । एवमिति—तथा च यत्काव्यं ध्वनेर्मध्यमत्वान्मध्यमं भवति तत्काव्यस्यापि शब्दस्यार्थस्य च (13) चमत्कारो वर्तते चेत्तदा मध्यममपि काव्यमुत्तमं भवति । एवं ध्वन्यर्थस्यास्य सति यत्काव्यमवरं भवति तत्काव्यस्यापि शब्दार्थयोश्चमत्कारो वर्तते चेत्तदा अवरमपि काव्यं मध्यमं भवतीत्यर्थः । काकाक्षिगोलकन्यायेन—शब्दार्थयोर्वैचित्र्ये इति पदस्य काकाक्षिगोलकन्यायेन उत्तमोत्तममित्यत्र द्वे यातः पूर्वपूर्वतामित्यत्र चान्वयो बोध्यः ।

तत्र वाच्यार्थापेक्षया ध्वन्यर्थस्योत्कर्षे सति उत्तमं काव्यं भवतीत्यत्रोदाहरणमाह—

विश्वनाथोऽप्येवम् । जगन्नाथस्तु एवम्विधस्थलेषु यत्र शब्दचमत्कृतिसम्बन्धा अर्थचमत्कृतिसत्त्वेव काव्यता, यत्र तु शब्दचमत्कृतिरेव केवलं वर्तते, नार्थचमत्कृतिसत्त्वं केचिदधमाधमकाव्यतया स्वीकृतमपि न तत् काव्यमित्याह । त्रिविधमादित इति—पञ्चात् चतुर्णां भेदानां स्वीकारादादित इति । ध्वनिरिति लक्षणा—सुष्ठुक्तमेतत् । नाद्ध्वनितः काव्यध्वनिप्रतिपादनं ध्वनिपदस्य मुख्यतया वृत्त्या न भवतीति ।

(ठ) एवम् अङ्गचारुत्वाचारुत्वकृतविभागेन एतन्मते उत्तमोत्तमं मध्यमं अधमश्चेति स्थितः काव्यं चतुर्धा भिद्यते । रसगङ्गाधरेऽपि काव्यभेदाच्चत्वार एतन्नामाङ्कितानि एव स्वीकृतानि । ध्वनिकाव्यमात्रमेव उत्तमोत्तमं, जागरकगुणीभूतयङ्गमयमुत्तमं यत्र

(13) 'च' इत्यत्र 'वा' इति (क) (ख) (ग) (घ) पुस्तकेषु पाठः ।

प्रेङ्गोलाः परितश्च कण्टकलताः श्यामाश्च सर्वा दिशो

नो विभ्रः प्रतिवेशवासिनि ! गुरोः किं भावि सम्भावितम् ॥ ४

अथ वाच्याङ्गावि श्रीकृष्णसङ्गजन्यनखक्षतस्थगनरूपस्य व्यङ्ग्यस्य वैशिष्ट्यादुत्तमत्वम् । (ठ)

गौरीमिति । श्रीकृष्णेन सह मिलनार्थं वृन्दावनमध्ये गता कान्चिद्वज्रसुन्दरी श्रीकृष्णेन सह मिलनात् पूर्वमेवाकस्मात् कार्यान्तरे तत्रैवागतां पङ्क्तिनीतिं प्रसिद्धां कामपि प्रतिवेशिनीं दृष्ट्वा स्वीयागमनं पुण्यचयननिमित्तमिति वक्तुं, एवं देवात् सम्भोगानन्तरमनया सह पुनर्मिलनं चेत् सम्भोगचिह्ननखक्षतादिकं दृष्ट्वा किं खिन्नदिश्यतीत्यधुनेव सम्भोगचिह्नं कण्टकक्षतत्वेन वक्तुं च तस्याग्रे खखेदमभिनयति । श्वश्रूनिदिष्टा सती हरेः क्रौडाकाननं वृन्दावनमागता । मेघागमस्येत्यनेन श्यामाश्च सर्वा दिश इत्यनेन च शीघ्रं गन्तुं न शक्नोमीत्येतोऽत्र मम विलम्बश्च भविष्यतीत्यपि ध्वनितम् । द्वे प्रतिवेशवासिनि ! अद्य गुरुजनस्य किं सम्भावितं भावि कोऽप्यी सम्भावना भविष्यतीति न जाने । तेन गुरुजनोऽपि यदि विलम्बं नखक्षतश्च दृष्ट्वा किञ्चिद्विद्यति तदा त्वामेव साक्षित्वेनोपन्यस्य द्वे प्रतिवेशवासिनि ! तन्निकटे तदानीं मया यत् सम्भावितं तदेव मम ललाटे फलितमित्यपि वक्ष्यामीति स्वाभिप्रायश्च ध्वनितः । प्रेङ्गोलाश्चलताः कण्टकयुक्तलता इत्यनेन शीघ्रं गङ्गागमनसमये मम कण्टकक्षतं भविष्यतीत्यपि विज्ञापितम् । अत्र भावी यः श्रीकृष्णसङ्गमस्तस्य स्थगनं सम्बरणम् ।

अङ्गमप्रधानमेव सत् चमत्कारकारि । एतच्च कर्णपूरमते मध्यममपि शब्दार्थवैचित्र्येण कदाचिदुत्तमं जायते—यथा तदुदाहृते शिक्षितानि सुहृदामित्यादौ । मध्यमन्तु यत्र अङ्गचमत्कारासमानाधिकरणो वाच्यचमत्कारः । उत्तममध्यमाख्यं काव्यद्वयम् जगन्नाथमतेऽलङ्कारप्रधानमेव । अधमन्तु यत्र शब्दचमत्कृतिसुपजीव्यैवार्थचमत्कृतिः कथमपि भासते । कर्णपूरस्तु एवम्विधस्थले अवरस्यापि काव्यस्य शब्दार्थचमत्कृतिसूत्रतया मध्यमत्वमिच्छतीति विद्वाः । तदुदाहृताधमकाव्यं उज्ज्वलस्फूर्ज्जैरित्यादि शब्दचित्रमेव, न तत् काव्यतया उररीक्रियते ततोऽर्वाचीनेन सार्थकनाम्ना पण्डितराजेनेत्यस्माकमनुमानम् । प्रकाशकविदाधरादा उत्तममध्यमाधमेन त्रिधा काव्यभागमिच्छन्ति । आनन्दवह्ननविश्वनाथादिमते ध्वनिगुणीभूतयङ्गे उभे एव काव्ये, नेतरत् । महिमभट्टादयस्तु अङ्गचारुत्वाचारुत्वकृतविभागसंज्ञिं द्राक् नाद्रियन्ते यदाह महिमाडतो महिमा स्वयमेव,—

यदि काव्ये गुणीभूतयङ्गेऽपीष्टेव चारुता ।

प्रकर्षशालिनी तर्हि यर्थ एवादरो ध्वनौ ॥

(ठ) 'होकोऽयं' काश्मीरस्थप्राचीनस्त्रीकवेः विष्णुकायाः 'डरिं' द्वे प्रतिवेशिनि ।

मध्यमे यथा—

उत्तमस्य पुरुषस्य वनान्तः सतप्रमालि ! कुसुमाय गतासीः ।

आययुर्मधुकरास्तव पश्चादुःशकः परिमलो हि वरीतुम् ॥ ५

Amarakosa—
Vanausadhiavarga.

अत्र 'पुत्रागे पुरुषस्तुङ्गः केशर' इत्यादिनोत्तमपुरुषस्य प्रकटपुत्रागस्य पक्षे पुरुषोत्तमस्य श्रीकृष्णस्यैवेति व्यङ्ग्यमेव स्फुटम् । (ड)

अवरं यथा—

जर्जत्स्फूर्ज्जर्जनेर्वाग्निवाहाः प्रोद्यद्द्विदुहामविद्यौतिताशाः ।

अद्रावद्वौ विद्रुता द्राघयन्ते दन्तिभ्रान्त्या सिंहसङ्गप्रकोपान् ॥ ६ । (ढ)

अत्र केवलं शब्दवैचित्र्याद्भनेर्निस्पन्दभावाच्चावरत्वम् ।

ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गारे उत्तमोत्तमत्वं यथा—

यातासि स्वयमेव रत्नपदकस्यान्वेषणार्थं वना-

दायातासि चिरेण कोमलतनुः क्लिष्टासि हा मत्कृते ।

उत्तमस्य श्रेष्ठस्य नागकेशर इति प्रसिद्धस्य पुत्रागस्य वनमध्ये पुष्पार्थं त्वं गतासीः । भ्रमरास्तव पश्चादावधुः । यतो हि निश्चितम् पुत्रागस्य परिमलस्त्वया सम्बरीतुं दुःशकः । श्रीकृष्णपक्षे त्वदङ्गस्यः श्रीकृष्णस्य परिमलः सम्बरीतुं दुःशकः । अत्र श्रेष्ठप्राप्तत्वेन ध्वनेर्मध्यमत्वम् ।

अवरमिति—जर्जन् वलवान् स्फूर्ज्ज् आटोपी यत्र तथाभूतैर्गर्ज्जनेः करणेर्वाग्निवाहा मेघा अद्रावद्वौ प्रतिपर्वन्ते विद्रुता धावन्तः सन्तः दन्तिभ्रान्त्या श्यामाकारा एते हस्तिनः प्रतिपर्वन्ते भ्रमन्तीति हस्तिभ्रमेण सिंहसङ्गस्य कोपान् द्राघयन्ते दौर्घान् कुर्वन्ति दौर्घशब्दस्य द्राघादेशः । कथम्भूताः ? प्रकर्षेणोद्यन्तौ या विद्वद्भ्राजन्ता तया प्रकाशिता आशा दिक्थेः ।

क्षयमिहाप्यस्तदृष्टे दास्यसीत्यादि 'नौरन्दास्तनमालिखन्तु जरटच्छेदा नलग्नय्य' इत्यन्तं सन्दर्भरत्नमनुदित्युक्तं । उभयत्रापि एक एव वस्तुध्वनिस्तेन च ध्वनिकायत्वम् ।

(ड) अगूढगुणीभूतयज्ञतया मध्यमं कायमेतत् । 'अर्थो गिरामपिहितः पिहितश्च कश्चित् सौभाग्यमेतीति वचनेन स्फुटयद्भ्रातया नाम चमत्कार इति बोध्यम् ।

(ढ) द्राघयन्त इत्यात्मनेपदप्रयोगः 'आत्मनेपदमिच्छन्ति परस्मैपदिनां कश्चिदि'त्यादिना समाधेयः । अत्रानुप्रासप्रकर्षवशात् शब्दवैचित्र्यं जायते । मधुमङ्गलवाक्यमेतदिति साहित्य-कौसुदीटीकायां कृष्णानन्दिन्याख्यायां निर्दिष्टम् ।

श्लाघो दोर्घतरः सकण्टकपदं वक्षो मुखं नीरसं

का ते क्षीरसमञ्जसा सखि ! गतिर्दूरे रङ्गः सुभ्रुवाम् ⁽¹⁴⁾ # ॥ ७ (ण)

अत्र त्वं तदानयनार्थं न गतासि, अपि तूपभोगार्थमेवेति ध्वनिरेकः ।

अन्योऽपि वक्तृप्रकृतिप्रकरणवैशिष्ट्यात् प्रतिभासते । तथाहि प्रकरणन्तावत् प्रियसखीमेनां श्रीकृष्णेन सह सङ्गमयितुं तेनैव सह श्रीराधया प्रागेव युक्तिः कृता, यदासौ मया प्रह्वीयते तदास्याः सङ्गः करणीय इति । पश्चात्तथा समागतायान्तस्यां तामपराङ्मां कर्तुं ⁽¹⁵⁾ तस्याः परीक्षासावहित्यासूयादि-भावशावत्यं, सख्याश्च क्षीसाध्वसकोपादिभावशावत्यमिति बहव एव ध्वनेः पक्षवाः । तेन ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गारः, अत एवम्बिधस्थले उत्तमोत्तमत्वं ज्ञेयम् ।

शब्दार्थवैचित्त्रेणोत्तमोत्तमत्वं यथा—

नवजलधरधामा कीटिकामावतारः

प्रणयरसयशोरः श्रीयशोदाकिशोरः ।

अरुणदरुणदौर्घापाङ्गभङ्गा कुरङ्गी-

रिव निखिलकशाङ्गी रङ्गिणि ! त्वं क्व यासि ॥ ८ । (त)

काचित् यथेश्वरो स्वसखीं श्रीकृष्णसम्भुतां कर्तुं स्वकण्ठस्थितपदकानयनमिष्य कुङ्गमध्ये प्रेषितां तत्र स्थितेन श्रीकृष्णेन सह सम्भोगानन्तरं खनिकटे आगत्य लज्जयाधो-मुखीं तां प्रति सपरीक्षासमाह—यातेति । वक्षः सकण्टकपदं कण्टकचिह्नेन सह वर्त्तमानम् । हे सखि ! रङ्ग एकान्ते दूरे सुभ्रुवां गतिरसमञ्जसा भवति । अतस्त्वयादा-वसमञ्जसं कृतमधुना पश्चात्तापे किं भविष्यति ?

त्वमिति—तदानयनार्थं पदकानयनार्थं न, किन्तु श्रीकृष्णेन सहोपभोगार्थम् । अन्योऽपि ध्वनिः वक्तृवैशिष्ट्यात् प्रकृतिवैशिष्ट्यात् प्रकरणवैशिष्ट्यात् प्रतिभासते । सख्या

(ण) ओकोऽयं 'निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतट'मित्यादि 'वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकमित्यन्तं' बहुशः ध्वनिकारादिप्राचीनालङ्कारिकैः नितरामाहत-ममणककवेः सुभाषितसुपजीव्य रचितः । सुष्ठु खलु नैषधकारेण 'विजृम्भितं यस्य किल ध्वनेरिदं विदग्धनारीवदनं तदाकर' इति ।

(त) एवमादौनि प्रदानि सार्थकनान्नः ओश्रीकविकर्णपूरस्य मुललितसरस्वती-निस्यन्दभूतानि । यदि रसानुगुणवर्णरचितार्थगम्भीरिमसहितवाक्प्रपञ्च एवादरमहति,

(14) 'क्षीरनवस्थितो हि भवति प्रेमा सखि खेरिणः' इति (क) पुस्तके मूलपठः पाठः ।

(15) 'तामपराङ्गीकर्तुं'मिति (ख) (घ) (ङ) पुस्तकेषु पाठः ।

अत्र शब्दार्थवैचित्र्येण वाच्यादतिशयिना ध्वनिना चोत्तमोत्तमत्वम् ।

ध्वनिस्तु—हे रङ्गिणि ! कुतुकिनि ! त्वमतिप्रसिद्धा गुणवती । क यासि ? तत्रैव याहि यत्र श्रीयशोदाकिशोरः निखिलकशाङ्गीररुणत् करोष । कया ? अरुणदीर्घापाङ्गभङ्गा । कुरङ्गीरिवेतुपमालङ्कारिणापाङ्गभङ्गा वागुरात्वेन रूपकालङ्कारो ध्वनितः । वस्तुतस्तु क यासीति तत्र किं यासि, मा याहीति⁽¹⁶⁾ लक्ष्योऽर्थः, कोटिकामावतार इति प्रलीभनद्वारा तत्रैव याहीति व्यङ्ग्योऽर्थः । अत्राविश्वासञ्च मा कार्षीः, यतः प्रणयरसयशोरः प्रणयरसयशःप्रदः । नवजलधरधामेति स्वधानैव सर्वतस्तिमिरमुत्पाद्य निःशङ्कमलक्ष्यो भूत्वा विहरति । अतो लोकभीतिरपि न कार्येति बहव एव ध्वनेः पक्षवाः ।

शब्दार्थवैचित्र्ये मध्यमस्योत्तमत्वं यथा—

श्रित्तानि सुहृदां न गृहीतान्युचित्तासि निजगर्वरसेन ।

दीक्षितः कुलवधूधयागे वीक्षितः सखि ! स नन्दकुमारः ॥ ८

अत्र ध्वनेर्मध्यमत्वेऽपि शब्दार्थवैचित्र्यपुष्ट्या उत्तमत्वमेव ।

सह प्रेमासुवन्धप्रकरणवशात् राधयेव कृष्णेन सह प्राक् युक्तिः कृतिति ध्वनिः । ध्वनेर्ध्वन्यन्तरं यथा समागतायामिति । परीक्षासः सखि ! अश्रित्या श्रीकृष्णेन सह सखादेरुपाकारगोपनम् । सुभुवां दूरे गतिरसमञ्जसेत्यनेनास्या, इत्यादि भावशाब्दार्थं व्युत्पन्नाः । सखाञ्च साध्वसं भयं, एतादृशमदिदृक्त्वेन त्वमेव हेतुरिति प्रणयकोपस्य ।

नवीनमेघस्येव धाम कान्तियस्य, तथा कोटिकन्दर्पा अवतारा यस्य, सौन्दर्यातिशयत्वेन तेषामवतारोत्तर्यः । प्रणयरसरूपं यशो राति ददाति, एवम्भूतो यशोदाकिशोरोऽरुणापाङ्गभङ्गा निखिलकशाङ्गीररुणत् करोष—तत्र दृष्टान्तः कुरङ्गीरैरिणीरिव । तस्मात् हे रङ्गिणि ! त्वं कुल यासि ? तत्र मा याहीति लक्ष्यार्थस्य वैचित्र्यम् । शब्दवैचित्र्यानु सखमेव । एवं वाच्यार्थात् ध्वन्यर्थस्योत्कर्षोत्तमत्वम् । हे रङ्गिणी-त्यस्य व्याख्या हे कुतुकिनि । अपाङ्गभङ्गा वागुरात्वं नृगवन्धनत्वम् ।

तच्च स एवात्रोदाहृते श्लोके प्रकटो नितरासुभोग्यश्च । माधुर्यैयङ्गकैः र-ग-य-म-व-द्व-कै-रसंयुक्तवर्णैस्तथा ज्वेतिरूपैरल्पप्राणसंयुक्ताक्षरैश्च गुम्फिता सातुप्राया रचनेनं कलिता-त्मिका ।

(16) 'मा यासीति' ('क') ('ख') ('च') ('च') ('क') पुस्तकेषु अङ्गवः पाठः ।

शब्दार्थवैचित्र्येऽवरस्य मध्यमत्वं यथा—

काननञ्जयति यत्र सदा सत् का न नन्दति यदेत्य सुखश्रीः ।

का न नन्दतनये प्रणयोत्का काननं धयति वा न हि तस्य ॥ १० (य)

अत्र ध्वनेर्मध्यमत्वेऽपि मध्यमत्वम् ।

यशःप्रभृत्येव फलं नास्य केवलमिष्यते ।

निर्माणकाले श्रीकृष्णगुणलावण्यकेलिषु ॥

चित्तस्याभिनिवेशेन सान्द्रानन्दलयस्तु यः ।

स एव परमो लाभः स्वादकानान्तथैव सः (६) ॥ ८ का

श्रित्तानोति ॥ हे सखि ! नन्दनन्दनस्य दर्शनं कदापि मा कुर्विति श्रित्तानि न गृहीतानि । यतोऽहं कुलाङ्गना, मच्चित्तस्य चाचक्ष्यं कः कर्तुं शक्नोतीति निजगर्व-रसेनोचिता सित्तासि । यः कुलाङ्गनावधे दीक्षितः स नन्दकुमारस्त्वयेक्षितः । अत्रास्माकं शतसहस्रश्रित्तान्यप्यनादृत्य अद्यौत्सुक्येन त्वया तस्य दर्शनं कृतं, अद्युना तु तेन सह मिलनं विना तत्प्राणा न स्यास्यन्ति । यतः कुलाङ्गनावधे दीक्षितः, अतस्त्वत्प्राण-रक्षार्थमस्माभिः सखीभिरेव तेन सह मिलने यतनीयमिति यूथेश्वरी प्रति सखीनामात्मासो ध्वनिः । अस्य ध्वनेर्गुणत्वाभावेन मध्यमत्वम् । यद्वात्र सतीः कुलवतीरपि कृष्णो मोहयितुं क्षम इति ध्वनिः । अस्य वाच्यादतिशयित्वं नास्तीति मध्यमत्वम् ।

काननमिति । यत्र सत् काननं छन्दावमञ्जयति, यत् काननमेव प्राप्य का सुखश्रीः सुखसम्पत्तिर्नन्दति न सम्भवा भवति । का सुन्दरी श्रीकृष्णे प्रणयार्थं नोत्का नोत्-कण्ठिता । धैर्यलज्जावती का कुलाङ्गना तस्य कृष्णस्याननं न धयति न पानं करोति ? सुखसम्पत्तिश्च (17) रमणमेवेति ध्वनिः, तस्मादाचार्य एव चमत्कारी ।

(य) अत्र चतुर्थेऽव पादेष्वादिशमकम् । तेन च शब्दवैचित्र्यकृतत्वमत्कारः । सुखसम्पत्ती रमणमेवेति टोकादुक्तदिशा व्यङ्ग्यार्थस्य तथा न यथा वाच्यार्थस्य वैचित्र्यम् । तथापि नात्रावरत्वमिति ।

(६) सत्काव्यकृतः प्रकृतकाव्यतत्त्वग्राहिणश्च काव्यत एव तत्त्वत आखण्डप्रकाशानन्द-चिन्मयस्य ब्रह्मास्वादसहोदरस्य रसस्यानुभवः । उक्तं हि प्राचा भामहेन—

धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्ष्ण्यं कलासु च ।

करोति कीर्तिं प्रीतिश्च साधुकाव्यनिबन्धनम् (निधेयम्) ॥

(17) 'सुखसम्पत्ती रमणमेवेति' ('ग') ('क') पुस्तकयोः पाठः ।

‘काव्यं यशसेऽर्थकृतं’ इत्यादीन्वेव केवलं न फलानि, अपि

तुक्तप्रकारः श्रीकृष्णगुणानुवादादिकृत आनन्दश्च ।

*॥ इत्यलङ्कारकौस्तुभे काव्यादिसामान्योद्देशो नाम

प्रथमः किरणः ॥ *

‘काव्यं यशसेऽर्थकृतं’ इति वदता काव्यप्रकाशकता काव्यनिर्माणस्य फलं यशोऽर्थ-
प्राप्तमङ्गलनिवृत्तादि फलसुक्तं, स्वमते तु तत्तत्फलस्य तुच्छत्वात् तत्तत्तत्तत् सुखं फलम् ।
सुखफलान् निर्माणसमये श्रीकृष्णगुणलावण्यकैलिषु चित्तस्याभिनिवेशेन सान्द्रानन्दमूञ्ज-
मेवेत्याह—यश इति । (18)

एवमपि काव्यमीमांसायाम् राजशेखरः—‘पञ्चमी साहित्यविद्ये’ति यायावरीयः । सा
हि चित्तवृत्तां (आन्वोचित्यादीनाम्) अपि निखन्दः । आभिर्घन्मार्थो यत् विद्यात्तत्
विद्यानां विद्यात्वम्’ इति । कालिदासभवभूत्यादिकृतप्रबन्धेषु भट्टमयूरभट्टवाणादिकृत-
सूर्यशतकचण्डौषतकादौ यथ्यक्तत्वरूपसनातनजयदेवादिगौडीयवैष्णवाचार्याणां आनन्द-
वृन्दावनपदावलीगोतमोविन्दादिक्वायनिबन्धेषु भक्तिरसनिर्भरिणीप्रवाहस्य सान्द्रानन्द-
लयस्य वा साक्षादेवोपलम्भः प्रकृतकायकृतिर्हि जगतो मातेव गङ्गेव च पाप्मभ्याश्च
पुनाति वड्ढयति च श्रेयांसि, मङ्गल्या च मनोहरा च भवति । एतमेव लक्ष्यमुद्दिश्य
ध्वन्यालोककारिणोक्तम्—

या यापारवती रसान् रसयितुं कान्चित् कवीनां नवा

दृष्टियां परिनिष्ठितार्थविषयोन्मेषा च वैपश्चित् ।

ते हे अप्यवलम्ब्य विश्वमखिलं निर्वर्णयन्तो वयं

भ्रान्ता नैव च लब्धमब्धिप्रयत्न ! त्वङ्गितुल्यं सुखम् ॥ इति

(18) ‘समानोऽयं प्रथमः किरणः’ इति किरणटीकाशेषेऽव दृश्यते सर्व्वेऽप्येव पुस्तकेषु । एवं द्वितीय-
किरणादौ

द्वितीयः किरणः ।

अथ काव्यपुरुषस्य शरीरत्वेन निर्दिष्टयोः शब्दार्थयोः शब्दे निरूपित
एवार्थनिरूपणमिति प्रथमतः शब्द एव निरूप्यते—

आकाशस्य गुणः शब्दो वर्णध्वन्यात्मको द्विधा । ६ का

वर्णात्मको ध्वन्यात्मकश्चेति द्विधा । यद्यपि वर्णा नित्यास्तथापि तदभि-
व्यक्तिः शरीरस्थवायुनैव भवति (क) । अत उक्तं ‘तस्माद्भवति पवनप्रेरितो
वर्णसङ्घः’ (३ पृष्ठायाम्) इति ।

नित्यत्वप्रकारश्च यथा—

सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात् ।

आसीच्छक्तिस्ततो नादस्तस्माद्विन्दुसमुद्भवः ॥

नादो विन्दुश्च बीजश्च स एव द्विविधो मतः ।

भिद्यमानात् पराद्विन्दोरुभयात्मा रवोऽभवत् ।

स रवः श्रुतिसम्पन्नः (1) शब्दब्रह्माभवत् परम् ॥ १० का

वर्णध्वन्यात्मक इत्यस्य व्याख्या—वर्णात्मक इति । ननु वर्णानां नित्यत्वमते वर्णघटित-
काये कथं कविजन्यत्वयवधारस्तत्राह—यदपीति । अभिव्यक्तिरिति— तथाच
नित्यसिद्धस्य वस्तुनः कविकृतप्राकृत्यमेव, ननु वास्तवजन्यत्वमिति भावः । उक्तं
प्रथमकिरणे ।

(क) वर्णानां नित्यत्वविषये मीमांसकसिद्धान्तोऽनुकूल एव । वर्णा एव शब्दः, शब्दाश्च
नित्या इति तैरनुपगम्यते । एवमपि योगिनस्तेषां मतमत्र उपरिष्ठाच्च उदाहृत-
मेतदर्थमेव । वर्णानां शब्दवयवत्वं, अनुपपन्नप्रध्वंसित्वाद्दर्शानामनित्यत्वमिति तु तार्किकाः ।
‘न शब्दनित्यत्वं कार्यत्वप्रतीतेः’ (सांख्यसूत्र ५।५८) इति च दर्शनान्तरसिद्धान्तः । वेधा-
करणेः प्रतिष्ठापिते स्फोटवादे नितरामास्यावन्त आलङ्कारिकाः ‘यद्यपि नित्यः, तथापि
कार्ये’ इति महाभाष्योक्तदिशा नित्यानामपि वर्णानामभिव्यक्तिमिच्छन्ति । विस्तरस्तु
वाक्यपदीयादिनिबन्धेषु द्रष्टव्यः । नित्याया अपि शक्तेरनुपपत्तिकथनमुपपद्यते—यथा
सप्तशत्याम्—

(1) ‘स’ एव श्रुतीति केवलं मुद्रितपुस्तके पाठः ।

सकलादिति मूर्त्तात्, नादो घोषः, तथा च 'प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्ट'

Bhagavatapurana.
XI. 12.

इति । विन्दुः प्रणवः । स च वीजं (२) सर्व्ववर्ण-
प्रभवत्वात् । तथाच—

Bhagavatapurana.
XII. 6.

समाहितात्मनो ब्रह्मन् ब्रह्मणः परमेशिनः ।

ह्रद्याकायादभून्नादो वृत्तिरोधादिभाव्यते ।

ततोऽभुविष्टदोह्वारो योऽव्यक्तप्रभवः स्वराट् ॥

इत्यारभ्य—

ततोऽक्षरसमाप्तायमसृजद्भगवानजः ।

सकलात्—कला अंशोऽवयवस्तत्सहितामूर्त्तौर्द्ध्वार्थः । तथाच मूर्त्तात् सच्चिदानन्द-
विभवात् (३) मूर्त्तसच्चिदानन्दस्वरूपात् परमेश्वरादित्यर्थः । तस्मात् स्वरूपभूता-
च्चिच्छक्तिः पृथग् बभूव । तच्चिच्छक्तेः सकाशात् परमेश्वरस्वरूपो नादः पृथग् बभूव ।
नादात् स्वरूपभूतो विन्दुरपि पृथग् बभूव । स एव विन्दुर्वर्णानां प्राकव्ये वीजत्वादीज-
रूपश्च । स एव परमेश्वर एव भिद्यमानात् पृथग्भूतात् परात् परमेश्वरस्वरूपात्नादा-
दिन्दुः, विन्दोः सकाशादभयात्मा वर्णध्वन्यात्मा रवः शब्दोऽभवत् । स उभयात्मा रव
एव सर्व्वेषां श्रुतौ कर्णेन्द्रिये सम्पन्नः सन् प्रत्यक्षगोचरो भवति, नतु नादविन्दू । परमेश्वर
एव विन्दुद्वारा वर्णात्मको भवति, इत्यभयात्मा शब्दः परं ब्रह्माभवत् । नादशब्दस्य
घोषवापिल ईश्वरस्वरूपत्वे च प्रमाणमेकादशस्कन्धोक्तपदमाह—'स एव जीवो विवर-
प्रसृतिः प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्ट' इति । अस्मार्थः—जीवयतीति जीवो परमेश्वरः
विवरेण आधारदिक्केषु प्रसृतिरिव प्रसृतिरभिव्यक्तियस्य सः । तामेवाभिव्यक्तिमाह—
घोषेणेति । घोषेण पराख्येन नादवता प्राणेन सह गुह्यामाधारचक्रं प्रविष्ट इत्यर्थः ।
स च प्रणवः सर्व्ववर्णानां प्रादुर्भावे प्रयोजकत्वादीजम् । प्रणव एव वर्णात्मकः सन्

देवानां कार्यसिद्धार्थमाविर्भवति सा यदा ।

उत्पन्नमिति तदा लोके सा निर्याप्यभिधीयते ॥

वैशेषिकमते ध्वनिरेव शब्दः, स च वर्णावर्णात्मकत्वेन द्विविधः । तदभिव्यक्तिस्तु
कार्यमित्यभिन्नः स्थूलतः सिद्धान्त इत्यास्तां तावद्विस्तरः ।

(ख) तस्मात्तद्वृत्तिगुणस्येति—नित्यद्रव्यमात्रवृत्तिगुणस्य । नित्यद्रव्यमात्रवृत्तिगुणत्वम्
नित्यद्रव्येतरावृत्तित्वे सति नित्यद्रव्यवृत्तिगुणत्वम् । तथाच शब्दस्य नित्यद्रव्यभिन्ने-
नित्यद्रव्ये पृथिव्यादावृत्तेराकाशरूपे नित्यद्रव्ये वृत्तेषु नित्यद्रव्यमात्रवृत्तिगुणत्व-

(२) 'स च वीजमेति' (क) (ख) (ङ) पुस्तकेषु पाठः ।

(३) 'सच्चिदानन्दरूपविभवादि' (ख) (ङ) पुस्तकयोः पाठः ।

इति श्रीभागवतम् । तेन नादस्य नित्यत्वात्तदात्मकस्यौह्वारस्य च
नित्यत्वं, स्वरादिति पूर्व्वोक्तेः । तदात्मकस्य वर्णसमूहस्य च तथा । आकाशस्य
नित्यद्रव्यत्वे तद्गुणस्यापि नित्यत्वं, गुणाश्रयो द्रव्यमिति गुणगुणिनोः समवाय-
सम्बन्धात् (ग) । तेन पवनप्रेरणाप्रेरणवशादेवाभिव्यक्त्यनभिव्यक्ती । वस्तुतस्तु
नित्यतैव तेषामित्ययमान्तरस्फोटः । उक्तञ्च 'शृणोति य इमं स्फोट'मिति
द्वादशस्कन्धे ।

XII. 6.

प्रकटो भवतीत्यत्र प्रमाणं द्वादशस्कन्धस्य पदद्वयमाह—तथा चेति । अस्मार्थो यथा—
चतुर्मुखब्रह्मणो हृदि य आकाशस्तस्मान्नादोऽभूत् । यः कर्णपुटपिधानेन श्रोतवृत्ति-
निरोधादस्मादादिष्वपि विभायते वितर्क्यते । ततोऽभूदिति—त्रिष्टु त्रिमात्रः अकारो-
कारमकारात्मक ओह्वारः । अयत्तात् परमेश्वरात् प्रभवः प्राकट्य यस्य सः । स्वराट्
स्वतन्त्र एव हृदि प्रकाशमानः । ततोऽक्षरेणस्यार्थो यथा—तत्स्विष्टदोह्वारादक्षराणां समा-
न्तार्थं समाहारं भगवानसृजत् । तदात्मकस्य ओह्वारात्मकस्य वर्णसमूहस्य तथा नित्यत्वम् ।
शब्दस्य नित्यत्वे प्रमाणमुक्ता युक्तिमाह—आकाशस्येति । तद्वृत्तस्य तस्मात्तद्वृत्तिगुणस्य—
तथाच यो गुणः नित्यद्रव्यमात्रे वर्तते स तु नित्यो भवति । अतएवाकाशवृत्तिद्वित्वबहुत्वादि-
संख्यानां तद्वृत्तिसंयोगानाश्चानित्यत्वेऽपि न चितिः, तेषामाकाशमात्रवृत्तित्वाभावात् ।
एतस्मै रागद्वेषाप्रयत्नाद्यो नात्मनो गुणाः, अपि तन्मकरणगुणा एव । परमाणवोऽपि
तसरेणोः सकाशात्तातिरिक्ताः । एवं पञ्चमस्कन्धे परमाणूनामज्ञानकल्पितत्वेनानित्य-
त्वमुक्तम् (४) । एवम् नित्यदिक्कालावपि न परमेश्वरातिरिक्ताविति बोध्यम् । गुणा-
श्रयो द्रव्यमिति द्रव्यसामान्यलक्षणम् । गुणगुणिनोः शब्दाकाशयोः समवायसम्बन्धा-
मित्यगुणाश्रयो नित्यद्रव्यस्य लक्षणमिति बोध्यम् । तेन शब्दानां नित्यत्वेन हेतुना

मयाहृतम् । आकाशवृत्तिद्वित्वबहुत्वादिसंख्यानामाकाशवृत्तिसंयोगानाश्च विशेष-
दलसत्त्वेऽपि सत्यन्तत्वाभावात् नित्यद्रव्यमात्रवृत्तिगुणत्वम् । आकाशमात्रवृत्तित्वा-
भावादिति—आकाशेतरावृत्तित्वे सति आकाशवृत्तित्वस्याभावात् । तथाच संख्यादीना-
माकाशभिन्ने पृथिव्यादावपि वर्तमानत्वात् सत्यन्तत्वाभावादाकाशमात्रवृत्तित्वाभावः ।

(ग) आकाशस्य नित्यद्रव्यत्वमुपरिष्ठाद्विश्रितात् ब्रह्मलिङ्गादेवावसेयम् । 'आकाशस्त-
स्मिन्नात् (८।१।२२), 'आकाशे चाविशेषात्' (२।१।२०) इति भगवद्वादरायणकृतब्रह्मसूत्रयो-
स्तत्र च भगवत्पादभाष्यस्याश्रयात् सुप्रकटमेव तत् ।

घटादीनां कपालादीं द्रव्येषु गुणकर्मणोः । तेषु जातिषु सम्बन्धः समवायः प्रकीर्तितः ॥

इति समवायलक्षणतो द्रव्यस्य नित्यत्वे तद्गुणस्य नित्यत्वं भवतीत्यखिलमवदातम् ।

(४) '.....कल्पितत्वेनानित्यत्वमप्युक्त'मिति (ख) (ग) (च) (ङ) पुस्तकेषु पाठो दृश्यते ।

Vide Punyaraja-
Vakyapadiya-pra-
kasa I. 48.

अतएवैके आचार्याः शब्दार्थमान्तरं स्फोटं शब्द-
ब्रह्मेत्याहुः । यथा 'निरंश एवाभिन्नो नित्यो बोधस्वभावः

शब्दार्थमय आन्तरः स्फोट' (ङ) इति ।

प्रयोगश्च—

Yogavasistha-
Ramayana—Nir-
vana. II. 42, P

जातान्मूकवधिरस्यान्तः स्वीयपरामृशि ।

स्वाकशब्दार्थयोर्विध आन्तरस्फोट एव सः ॥

तेषामनुपत्तिनाशौ पवनप्रेरणप्रेरणवशादभियुक्तानभिवाक्तिरूपावेव । वस्तुतस्तिति—
वस्तुतस्तु तेषां वर्णानां नित्यता एवेति हेतोरन्तररूपलभ्यमानोऽयं नित्यो वर्ण आन्तरः
स्फोट इति प्राचां प्रवादोऽपि सङ्गच्छते । ननु स्फोटशब्दस्यादृष्टाश्रयत्वेनाप्रामाण्यमिति
न शङ्कनीयं, यतो द्वादशस्कन्धे स्फोटशब्दस्य अवगमस्तत्प्रवेद्याह—उक्तचेति । अस्यार्थो
यथा—ननु कोऽसौ परमेश्वरस्तदाह—यः परमेश्वर इममोङ्कारमन्तःकरणमात्रवेद्यतया
आन्तरं स्फोटं शृणोति । (घ)

(घ) अत्रार्थः स्फुटोक्रियते समग्रमूलश्लोकोदाहरणेन, तत्र श्रीश्रीधरस्वामिकृतटीकांशेन
च । श्लोकस्त्वैवम्—

शृणोति य इमं स्फोटं सुप्रश्रोत्रे च शून्यहृक् । येन वाक्प्राप्यते यस्य वाक्तिराकाश आत्मनः ॥

श्रीधरस्वामिचरणान्तैवम्—...ननु जीव एव तं शृणोतु, नेत्याह । सुप्रश्रोत्रे कर्ण-
पिधानादिना अट्टिकेऽपि श्रोत्रे सति । जीवस्तु करणाधीनज्ञानत्वात् तदां श्रोता,
तदुपलब्धिस्तु तस्य परमात्मदारिकैवेति भावः ॥

(ङ) स्फोटाख्यो निरवयवो नित्यः शब्दो जगन्निदानं ब्रह्मैव । एवमपि हरिराह
ब्रह्मकाण्डे—

चानादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् । विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥ इति

स्फोटस्य निरंशत्वाभिन्नत्वप्रकारस्तत्रैव दर्शितो यथा—

नादस्य क्रमजातत्वात् पूर्वो नापरश्च सः । अक्रमः क्रमरूपेण भेदवानिव नृह्यते ॥ इति

शृणोति य इममित्यादि भागवतश्लोकेन स्फोटात्मकशब्दश्रवणस्यात्मनिष्ठतोक्ता ।
आन्तरः स्फोट आन्तरः शब्दः । स च हृदयगो बुद्धियुक्तं च भवति । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं
'अथवा प्रतीतपदार्थक' इत्यादि आख्यानवसरे भाष्यप्रदीपोद्गते नागेशेन—ध्वनिपदेनात्र
वेखरी, स्फोटपदेनाभियुक्तकलादिको मध्यमावस्थ आन्तरः शब्द उच्यते । ब्रह्मतत्त्वमेव
हि शब्दरूपतया प्रतिभाति' इति । तदेवं वराटिकान्धेयणा प्रवृत्तश्चिन्तामणिं लब्धवा-
निति शब्दविचाराय प्रवृत्तः सन् प्रसङ्गादहेति ब्रह्मण्यपि युतुपादयतामित्यादि च शब्द-
कौस्तुभे दीक्षितः । नादध्वनेरप्यत्र परामर्शः । तथाच स्फोटसिद्धिर्न्यायविचारे—

तत्र केचन नादानां स्फोटाभिन्नत्वमचिरे । असंवेद्यत्वमितरे स्वातन्त्र्यं मेनिरे परे ॥ इति

वैयाकरणानु वद्विःस्फोटमाहुः (च) । तत्र पूर्वपूर्ववर्णोच्चारणाभिव्यक्त-
तत्तत्संस्कारसहकृतचरमवर्णसंस्कारनिष्ठपदजन्यैकपदार्थप्रत्यायकता पदस्फोटः ।

अतएवैके आचार्याः शब्दः अर्थश्च शब्दार्थं तदन्तरेवोपलभ्यमानचेदान्तरं स्फोटम् ।
तत्र शब्दस्फोटं शब्दब्रह्मेत्याहुः । तत्र दृष्टान्तो यथेति—निरंशः न कस्याप्यंशः
अतएवाभिन्न एक इत्यर्थः नित्यो ज्ञानस्वरूपश्च एवम्भूत ओंकारः शब्दार्थवस्तुमात्राणां
प्रादुर्भावात् शब्दार्थमयः । एतन्मते प्रणवादेव वेदादीनां सर्वेषां सृष्टिरिति
बोध्यम् । अन्तरेवोपलभ्यमानत्वात् स प्रणव आन्तरः स्फोटोऽयं इत्यर्थः । प्रयोग
उदाहरणं यथा—जन्मान्मूकवधिरस्य पुरुषस्य चक्षुःकर्णवागिन्द्रियानामभावात्
स्वीयान्तःकरण एव स्वत एव शब्दार्थयोः परामर्शं जाते सति स्वीयवाक्यस्य शब्दार्थस्य
चान्तरेव बोधो भवतीत्यान्तरः स्फोट एव ।

अथ घटेन जलमाहरेति वाक्यश्रवणं विना घटकरणकजलाहरणस्य शाब्दबोध-
वारणाय प्रत्येकवर्णज्ञानसहितचरमवर्णज्ञानत्वेन (5) कारणता वक्तव्या । एवं सति
द्वितीयवर्णस्य ज्ञानकाले प्रथमवर्णज्ञानस्य नाशादेवं क्रमेण चरमवर्णज्ञानकाले पूर्व-
पूर्ववर्णज्ञानानां नाशात् कथं शाब्दबोधः ? तथा विशदज्ञानवत्तदर्थज्ञानात्तादृशज्ञानजन्य-
संस्कारादां शाब्दबोधापत्तिश्च इत्यतोऽत्र वैयाकरणानां समाधानं यथा—घटकरणक-
जलाहरणस्य शाब्दबोधं प्रति स्फोट एव कारणं, ननु तत्तदर्थज्ञानानां तादृश-
ज्ञानजन्यसंस्काराणां वा कारणत्वम् । स्फोटत्वन्तु यादृशयादृशानुपूर्वोविशिष्टचरमवर्ण-
ज्ञानानन्तरं घटकरणकजलाहरणप्रतीतिर्जायते तादृशचरमवर्णज्ञाननिष्ठोऽसाधारण-

(च) वैयाकरणा भाष्यकदादयः । यदाह स्फुटमेव भाष्यकारस्तपरसूत्रभाष्येऽभिव्यक्तप्र-
कारकत्वेन ध्वनेः स्फोटरूपशब्दगुणत्वं प्रतिपादयितुकामः—'एवं तद्वि स्फोटः शब्दः ।
ध्वनिः शब्दगुणः । कथम् ? मेर्याघातवदि'ति । तत्र कैयटः—एवं तद्वि'ति प्रदाभिचङ्गो
यत्किंस्फोटोऽत्र विवक्षितः । स च नित्यः । एतच्च येनोच्चारितेत्यत्र पश्यशायां
विचारितमिति तत्र एव बोध्यम् । नागेशस्त्वित्यं विशदयामास—अत्रेदं बोध्यम्—
एक एव स्फोटस्तत्तदर्थेस्तत्तद्रूपेणाभिव्यज्यते । ध्वनिः शब्दगुण इति भाष्ये ध्वनिशब्देन
वर्णो वैकृतध्वनिश्च !... ..वैकृतध्वनिस्फोटयोः प्रमाणमाह—तदुक्तं हरिणा,—

स्फोटस्य गृहणे हेतुः प्राकृतो ध्वनिरित्यते ।

स्थितिभेदे निमित्तत्वं वैकृतं प्रतिपद्यते ॥ इति

'वस्तुतस्तु वाचकता स्फोटैकनिष्ठा । तत्र चाद्यौ पक्षाः—वर्णस्फोटः पदस्फोटः

(5) 'जलाहरणस्य बोधाभावात् शाब्दबोधकरणाय प्रत्येकवर्णस्यार्थस्य च ज्ञानत्वेन' इति '(ग)' '(क)
पुस्तकयोः पाठः ।

एवं पूर्वपूर्वपदोच्चारणमिव्यक्ततत्संस्कारसहकृतचरमपदसंस्कारनिष्ठवाक्य-
जन्यैकवाक्यार्थप्रत्यायकता वाक्यस्फोटः । एतदुभयलक्षणं शब्दत्रयम् ।

Vide citation by
Punyaraja-Vakya-
padiyaparakasa—
II. 29.

तथाच 'एक एव नित्यः पदाभिव्यङ्ग्यो वाक्याभि-
व्यङ्ग्योऽखण्डो व्यक्तिस्फोटो जातिस्फोटो वहीरूप'

जातिविशेषः । स तु घटकरणजलाहरणविषयकशब्दबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपित-
जनकतावच्छेदकतया सिद्धः । न च न्यायमतसिद्धतादृशानुपूर्व्यावच्छिन्न (6)—चरमवर्ण-
ज्ञानस्यैव कारणत्वं कथं न स्वीक्रियते, अलं स्फोटरूपस्वनन्तधर्मस्वीकारेणेति वाच्यम्,—
आनुपूर्व्योपवर्तितधर्मस्य कारणतावच्छेदकत्वे महागौरवात् । तथाहि घोच्चारणायव-
हितोत्तरटोच्चारणघटितानुपूर्व्योऽशरीरे तदव्यवहितोत्तरत्वं नाम तत्तत्तत्तत्तत्साधिकरणलक्षण-
ध्वंसानधिकरणत्वे सति तत्तत्तत्तत्तत्साधिकरणत्वरूपं, एतादृशानन्ताव्यवहितोत्तरत्वघटित-
गुरुधर्मस्य कारणतावच्छेदकत्वप्रसङ्गः । एवं घटेन जलमाहरेति, जलं घटेनाहरेति
द्विविधानुपूर्व्यावच्छिन्नस्य कारणत्वे परस्परव्यभिचारवारणाय कारणवैशिष्ट्यमपि कार्य-
तावच्छेदके निवेशनीयमिति कार्यतावच्छेदकेऽपि महागौरवप्रसङ्गः । यन्मते साङ्ख्यं
न जातिवाधकं तन्मतमालम्ब्योक्तम्—अतएव वैयाकरणतमतमेव साधोयः, अतस्तन्मत-
मुपन्यस्यति—

वैयाकरणास्त्विति—तत्र वैयाकरणमते पूर्वपूर्ववर्णोच्चारणेनाभिव्यक्तस्तत्तदुच्चारण-
संस्कारः । तादृशसंस्कारोऽत्र पूर्वपूर्ववर्णोच्चारणायवहितोत्तरघटितानुपूर्व्योऽर्थः । तथाच
तादृशानुपूर्व्योविशिष्टचरमवर्णस्य संस्कारश्चरमवर्णस्य ज्ञानम् । तन्निष्ठपदजन्यैकपदार्थ-
प्रत्यायकतेत्यस्य समुदायार्थो यथा—तादृशानुपूर्व्योविशिष्टचरमवर्णज्ञाननिष्ठपदजन्यपदार्थ-
बोधजनकतावच्छेदकधर्मः पदस्फोटत्वम् । स्फोटत्वविशिष्टपदज्ञानमेव पदस्फोटः ।
वाक्यस्फोटस्तु तत्तद्वान्तरपदस्फोटसहितमहास्फोटस्वरूप इत्याह—एवमिति । एतदुभय-
लक्षणं पदस्फोटवाक्यस्फोटलक्षणं शब्दत्रयमेव ।

तथा चेति—यत्नेः स्फोटः भावप्रधाननिर्देशात् स्फोटत्वमित्यर्थः । तथाच चरम-

वाक्यस्फोटः, अखण्डपदस्फोटस्तादृक्वाक्यस्फोट इत्यं प्रश्नं व्यतिस्फोटाः, वर्णपदवाक्य-
भेदेन त्रिविधो जातिस्फोट इति, इत्यादिको विचारः शब्दकौस्तुभे द्रष्टव्यः । समाप्तेनोक्ता
चात्र वाचोयुक्तिरित्यं शब्दार्थत्रये तारानाथतर्कवाचस्पतिपादेः—'तत्र वर्णानां प्रत्युच्चारण-
मन्यथा प्रतीयमानतया अनित्यत्वेन आशुविनाशितानां तेषां मेलनासम्भवेन तत्-
समुदायस्यापि सम्बन्धित्वाभावेन प्रत्येकं वर्णं तु तौ व्यभिचारेण च पूर्वपूर्ववर्णानुभवाद्धित-
संस्कारोभवति अन्यथैव जनितपरिपाकशालिनि हृदये भटिति समुदीयमानस्य

(6) 'पूर्वविच्छिन्ने'ति '(च)' पुस्तके, 'पूर्वोविशिष्टे'ति '(ख)' पुस्तके, 'पूर्वव्यवच्छिन्ने'ति '(क)' पुस्तके पाठः ।

Kavyaparakasa—
Ullasa I.

इत्याहुः । व्यक्तिस्फोटपुरस्कारेण जातिस्फोटः । अत
आहुः—बुधैर्वैयाकरणैरिति काव्यप्रकाशकतः ।

तमन्ये न सहन्ते । तथाहि पूर्वपूर्ववर्णानुभवतश्चरमवर्णश्रवणकाले
पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहकृतचरमवर्णसम्बन्धेन पदव्युत्पादनसमय-
ग्रहणानुगृहीतेन पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहकृतचरमवर्णसम्बन्धेन
श्रोत्रेण युगपदेव सदसदनेकवर्णावगाहिनी पदप्रतीतिर्जन्यते । सहकारि-
वर्णज्ञानव्यक्तिनिष्ठस्फोटत्वरूपो (7) धर्म्मो नित्यः अखण्डः पदाभिव्यङ्ग्यश्च । एवं तादृश-
नेकपदघटितमहावाक्यस्फोट एव जातिस्फोटपदवाच्यः । तथाच व्यक्तिस्फोटसहित-
जातिस्फोट एव महावाक्यजन्यशब्दबोधे कारणम् । अतो वैयाकरणमतस्य सर्वोत्कर्षादेव
काव्यप्रकाशकतापि बुधशब्देन वैयाकरण एवोक्तं इत्याह—अत आहुरिति ।

ननु पूर्वोक्तदोषवारणाय चरमवर्णस्य अवगन्धिजन्यज्ञानकाले पूर्वपूर्ववर्णानां
संस्कारवशात् पुनरपि तेषां ज्ञानादेव शब्दबोधः स्वीकरणीयः, अतो न दोष इत्याह—
तमिति । तं स्फोटमन्ये अज्ञानं सहन्त इति । पूर्वपूर्ववर्णानुभवतः पुरुषस्य
चरमवर्णसम्बन्धेन श्रोत्रेण युगपदेव पूर्वपूर्वातीतवर्णावगाहिनी पदप्रतीतिर्जायते,
तदनन्तरं वाक्यार्थविषयकशब्दबोधो जायते । श्रोत्रेण कीदृशेन? पदव्युत्पत्तिजनको
यः समयस्तस्य ग्रहणं ज्ञानं, तदनुगृहीतेन तत्सहकृतेनेत्यर्थः । तथाच 'न सोऽस्ति
प्रत्ययो लोके यत्र कालो न भासते' इति मीमांसकमतानुसारेण कालस्यापि विषय-
विधया कारणत्वमुक्तम् । तत्र दृष्टान्तः—सहकारोति । सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञान-

स्फोटरूपस्यैव शब्दस्य नित्यतया तत्रैव नित्यसम्बन्धस्य योग्यतया वृत्तिमत्त्वमुचितमिति ।
स्फुटति यच्चते वर्णैरिति स्फोटो वर्णाभिव्यङ्ग्यः, स्फुटोभवत्यस्मादर्थ इति स्फोटशब्दार्थ-
सुभयथा निराहुः । एवं पदाभिव्यङ्ग्यव्यक्तिस्फोटपुरस्कारेण वाक्याभिव्यङ्ग्यजाति-
स्फोटस्वीकारो न यादृतः । अनेकवर्णानां शक्ततावच्छेदकतापेक्षया एकस्यैव जातिरूप-
स्फोटत्वस्य शक्ततावच्छेदकत्वकल्पने लाघवमपि द्रष्टव्यमिति दिक् । वाक्यस्फोटस्य
निष्कृष्टतया तस्यैव बोधकत्वं, यदुक्तं वाक्यपदीये—

'पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णैर्व्यवयवा न च । वाक्यात् पदानामन्यन्तं प्रविवेको न कश्चन ॥'

'वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षं तिष्ठतीति मतस्थितिः ॥' इति च ।

योगदर्शनेऽपि (३१.९) स्फोटः स्वीकृतः—तत्र व्यासभाष्यं भोजवृत्तिश्चासुसन्धितुसुभि-
र्द्रष्टव्यम् । प्रपञ्चितचेतद् दस्खिलमेव वाक्यपदीयादौ । ग्रन्थवाङ्मयमयाज्ञातं निर्दिश्यते ।

(7) चरमवर्णज्ञानव्यक्तिस्फोटनिष्ठस्फोटत्वरूप इति '(क)' '(ग)' पुस्तकयोः पाठो न सम्यक् ।

संस्कारः, चक्षुरन्वयव्यतिरेकानुविधानात् स्मरणहेतुव्यवसायाभावाच्च । तेन स्फोट एवाङ्गीकार्य इति वैयाकरणाः ।

तेन पृथक्सम्बन्धानां संस्काराणां क्रमेण परस्परसम्बन्धकारित्वं स्फोटत्वम् । अन्यथा रसः सरः नदी दीन इत्येतेषां प्रतिलोमपाठेऽपि रेफसकारादीनां संस्कारोऽस्ति, न तु तेऽनुलोमसंस्कारवत्त्वेन पदं व्युत्पादयन्ति, अन्यथा भेदो न स्यात् (१) (ज) ।

साधुसाधुतयाद्योऽपि—११ का ।

आद्यो वर्णात्मकः शब्दोऽपि साधुतया असाधुतया च द्वेधा भवति । किन्नाम साधुत्वम् ? किं साधुजनोदितत्वं, किमुत सूनृतत्वमुताहो वेद-प्रत्यक्षमिति ज्ञानद्वयमेव, न तु तत्ताविशिष्टेऽपदार्थस्यैकं ज्ञानम्, यतस्तत्तांशे चक्षुः-सन्निकर्षाभावेन चान्तुवप्रत्यक्षे तस्य भागसम्भवात्, एतन्मतेऽलौकिकसन्निकर्षरूपज्ञान-लक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वानङ्गीकारादिति । नापीदमंश इति—यथा तत्तांशे संस्कारवशात् स्मरणं तथेदमंशेऽपि वाच्यमित्यपि न सम्भवति । इदमंशे चक्षुःसन्निकर्षवत्त्वे सति ज्ञानं, तदभावे नेत्यन्वयव्यतिरेकात्, स्मृतिजनकस्येदमपदार्थस्यानुभवाभावाच्च ।

तेनेति—पृथक्सम्बन्धानामनुपूर्वोद्भितानां संस्काराणां प्रत्येकवर्णोच्चारणानां क्रमेण परस्परानुपूर्वोविशिष्टचरमवर्णज्ञाने शाब्दबोधकारित्वं कारणतावच्छेदकं स्फोटत्वम् । तथाच यादृशानुपूर्वोविशिष्टचरमवर्णस्य ज्ञानसत्त्वे तत्तदर्थस्य शाब्दबोधो जायते तादृशज्ञाननिष्ठजातिविशेष एव स्फोटत्वम् । सा जातिस्तत्तदर्थविषयकशाब्दबोधजनक-तावच्छेदकत्वेन सिद्धा । यथा ठणारणिमण्यादिजन्यतावच्छेदकतया वर्णिनिष्ठजातिविशेषस्य सिद्धिस्तद्वदपि तत्तच्छाब्दबोधजनकतावच्छेदकतया चरमवर्णज्ञाननिष्ठजातिविशेषस्य स्फोटत्वस्य सिद्धिः । अन्यथा स्फोटत्वस्यानङ्गीकार एवं तत्तदर्थज्ञानजन्यशाब्दबोध-

(ज) अत्र वेदान्तिमासुत्तरं 'शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्, प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्' (१।३।२८) इत्यत्र प्रदर्शितात् वक्ष्यमाणाद्भगवच्छङ्करवाक्यतो ज्ञेयं । 'सत्यपि समस्तवर्णप्रत्यक्षमर्थं यथा क्रमानुरोधिन्य एव पिपीलिकाः पङ्क्तिबद्धिमारोहन्ति, एवं क्रमानुरोधिन एव वर्णाः पदबद्धिमारोहन्ति । तत्र वर्णानामविशेषेऽपि क्रमविशेषकता पदविशेषप्रतिपत्तिर्न विरुध्यत' इति शारीरकभाष्यम् । भामत्यादिषु चेत्तत् प्रपञ्चितमिति तत एव द्रष्टव्यम् । वस्तुतस्तु विभिन्नप्रयोजनत्वात् शास्त्रयोः विभिन्नसिद्धान्तत्वमिति स्थितिः । अतो नानर्थोपपातः ।

वाक्यस्थत्वं वा, प्रकृतिप्रत्ययव्युत्पादितत्वं वा ? आद्ये चण्डालादिप्रयुक्तस्य संस्कृतस्याप्यसाधुत्वापत्तिः, द्वितीये परुषसंस्कृतस्य, तृतीयेऽस्मदादिकृतसंस्कृत-शब्दानां, चतुर्थे संज्ञाशब्दानामपि । तेन व्याकरणप्रणीतत्वं साधुत्वमिति । तथा सति डित्यादीनां संज्ञाशब्दानामपि डित्योऽयं डवित्योऽयमिति विभक्त्युत्पत्तेः साधुत्वम् ; न तु गावीप्रभृतीनां, भ्रान्तप्रणीतत्वात् । तथापि तैर्यद्व्यवहारनिष्पत्तिस्तद्विज्ञानां तत्स्मारितगोशब्दादिद्वारा, अज्ञानान्तु अज्ञपरम्पराप्राप्तसंस्कारद्वारैव । प्राकृतस्य तु साधुसमत्वात् साधुत्ववत्त्वेन तत्तद्व्याकरणप्रणीतत्वाच्च साधुत्वम् । (झ)

स्त्रीकारे च सरोवरवाचकस्य सरःशब्दस्य प्रतिलोमेन रस इति पाठेऽपि सरोवरबोधः स्यात् । नदीशब्दस्यापि प्रतिलोमेन दीन इति पाठेऽपि नदीबोधः स्यात् । संस्कार इति—प्रत्येकवर्णज्ञानजन्यसंस्कारोऽस्तीत्यर्थः । न त्विति—ते प्रतिलोमेनोच्चारिता वर्णा अनुलोम-संस्कारवत्त्वेन विशिष्टं पदं यादृशार्थं व्युत्पादयन्ति, तादृशार्थं न व्युत्पादयन्तीत्यर्थः । अन्यथा अनुलोमप्रतिलोमपदाभ्यामेकबोधस्त्रीकारे रससरःपदाभ्यां जनितबोधयोर्नदीदीन-पदाभ्यां जनितबोधयोः भेदो न स्यादित्यर्थः ।

सूनृतत्वं स्निग्धत्वादिगुणविशिष्टत्वम् । आद्य इत्यसाधुचण्डालादिप्रयुक्तस्येत्यर्थः । परुष-संस्कृतस्य कठोरसंस्कृतस्य । संज्ञाशब्दानां चैत्रडित्यादिशब्दानां प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामवयवव्युत्-पत्तिसिद्धेः । व्याकरणनिष्पाद्यत्वं साधुत्वमित्यर्थः । अतएव डित्यादिशब्दानां प्रकृति-प्रत्ययाभ्यामवयवव्युत्पत्तप्रभावेऽपि डित्योऽयमित्यादौ 'सु'विभक्तिसाहित्येन व्याकरणसिद्धत्व-मस्येव । न त्विति—यथा वच्धातोर्वहुवचने देवदत्ता वचन्तीति प्रयोगोऽसाधुः 'नान्यन्त्वोर्बचेः प्रयोगः' इति सूत्रात्, तथैवान्न केवलशाब्दोत्तरापत्त्यार्थकप्रत्ययेन 'गाव'इति प्रयोगोऽप्यसाधुः, अतो 'गावी' इति प्रयोगो भ्रान्तप्रणीत एव । ननु कथं भ्रान्तोक्त- 'गावी'पदप्रयोगादपि विशेषदर्शनामप्यर्थप्रत्ययो जायते, अत आह—तथापीति । तेरसाधु-पदैरसाधुशब्दस्मारितसाधुशब्दाद्विज्ञानां शाब्दबोधः । अज्ञानामविशेषदर्शनामज्ञपरम्परा-प्राप्त 'गावी'शब्दादेव शाब्दबोधः । नाटकादौ विशेषदर्शनां श्रौरसेनिकादिप्राकृतशब्दः साधुशब्दः, साधुशब्दसमत्वात् । साधुत्ववत्त्वे साधुचरितत्वे तत्तत्प्राकृतलक्ष्णश्रवणाकारण-प्रणीतत्वाच्च साधुत्वम् ।

जातिरिति—जात्यादिवाचकत्वेन साधवश्चतुर्विधा भवन्ति । गौरिति साधुशब्देन

(झ) वस्तुतस्तु साधुसमसाधुत्ववदशीति भेदेस्त्रैविध्यं प्राकृतभाषोक्तशब्दानाम् । तत्र ऊह-हला-ण्यवरोत्यादिप्राकृतशब्दाः शिष्टप्रयोगादरुच्यादिकृतयाकरणकदनुमोदितत्वाच्च साधव एव ।

साधवश्च चतुर्विधाः ।

जातिः क्रियागुणद्वयैः—१२ का

गोः पाचकः शुक्रो डित्य इति क्रमाज्जात्यादिभिश्चातुर्विध्यम् । चकारा-
ज्जातिरेव पदार्थ इति च मतम् (ज) । तथाहि गुडतण्डुलादिपाचकभेदेन
पाचकोऽयं पाचकोऽयमिति पाचकत्वमस्ति । एवं चन्द्रचन्दनकुन्दादिषु अयं
शुक्रोऽयं शुक्र इति शुक्रत्वम् । बालवृद्धयुवाद्युदीरितडित्याद्यर्थेषु डित्या-
दित्वमिति ।

गोत्वरूपजातिविशिष्टयावत्गोत्वरूपमिवाचक इत्येको भेदः । तथा पाचक इति साधुशब्दः
पचनक्रियारूपो यो मनुष्यनिष्ठो धर्मस्तस्य वाचक इत्यपरो भेदः, एवं शुक्र इति साधु-
शब्दः शुक्ररूपगुणविशेषो यो गवादिवृत्तिधर्मस्तस्य वाचक इत्यन्यो भेदः । तथा डित्य
इति साधुशब्दः डित्यरूपैकयुक्तिमात्रवाचकः इत्येवं क्रमेण साधुशब्दश्चातुर्विधो ज्ञेयः ।
ननु यन्मते जातावत्र शक्तिर्न कदापि यत्को, शब्दबोधे व्यक्तिमानन्तु 'जात्या
यक्तिराक्षिप्यते' इति न्यायसिद्धान्तपत्रनादेव, तन्मते साधुशब्दो जातिमात्रवाचक-
श्चैकैविध एवैतद्वाह—चकारादिति । गुडतण्डुलादीनां नानापाचकभेदेन पाचकोऽयं
पाचकोऽयमिति सर्वत्र पाचके पचयतोः प्रयोगात् पाचकत्वमपि जातिविशेषः ।
नन्वोत्तरकृतसङ्केतविशिष्टस्य सर्वत्र जातौ शक्तिरस्तु, आधुनिकपुरुषकृतस्य डित्यादौ
सङ्केतविशिष्टशब्दस्यैकमात्रवृत्तित्वेन डित्यत्वस्य जातित्वाभावात् कुत्र शक्तिर्वक्तव्येत्यत
वाह—बालवृद्धेति । यथा पुत्रे पित्रकृतसङ्केतविशिष्टस्य देवदत्तविष्णुदत्तादिशब्दस्य
शक्तिर्व्याख्ययौगण्ड्यादिनानाशरीरवृत्तिदेवदत्तविष्णुदत्तत्वादजातौ वर्तते, तथैव पुरुषकृत-
सङ्केतार्थडित्यादविकस्मिन्नेव वस्तुनि बालवृद्धयुवादीनां डित्योऽयं डित्योऽयमित्यनुगत-

(ज) एतच्च मम्मटादयस्त्विति मनुष्यस्य । तथा च प्रकाशे—'सङ्केतितश्चतुर्भेदो जात्यादि-
ज्जातिरेव वा' इति । केचित् तार्किका यक्तिरेव पदार्थ इत्यपि वदन्ति । भगवान्
याद्विरूपेणवम् । जातिरेव पदार्थ इति मीमांसकसिद्धान्तपक्षः । इयमेव खोक्तं
भाष्यकारैः 'किं पुनराकृतिः पदार्थ आहोस्विद्व्यमिति पदार्थनिर्णयभाष्ये पञ्चमाहिके ।
सुष्ठु व्याख्यातेमेतत् तत्रैव प्रदोषे केयटेन । चतुर्णां पदार्थप्रपञ्चो भिद्यत इति भूयसां
वेयाकरणानामपि मतम् 'जात्याकृतिविशिष्टयत्किंशक्तिपक्ष एव साधीयानिति
तार्किकचूडामणयो महामहोपाध्यायगदाधरभट्टाचार्यपादाः । 'परं वृक्षतत्त्वं सर्व-
शब्दार्थ' इति स्थितम्' इति पाणिनिदर्शनप्रस्तावे जरद्वेतादिमतानुवादं कृत्वेव
फलभाषितानुसारो माधवाचार्यः । षोडश च भेदो दर्शितो जयदेवेन, तच्चाकरे
द्रष्टव्यम् ।

मुख्यो लाक्षणिकस्तथा ॥

व्यञ्जकश्चेति—१३ का

त्रिधा ते शब्दाः । मुख्यो वाचकः, यस्तु सङ्केतमैश्वरं धत्ते, स मुख्यः ।
ऐश्वरमीश्वरकृतं, अस्मदादिकृतं सङ्केतमपि यो धत्ते तस्य द्रव्यत्वे स्वार्थं प्रति-
मुख्यता । (ट)

सङ्केत ईशेच्छा तत्र तत्त्वकृत् ॥ १४ का

तत्र घटादौ तत्त्वकृत् घटादित्वबोधकृत् सङ्केतः स्यात् । तथाहि कश्चिद-
गृहीतसङ्केतो बालः कदाचिदुत्तमवृद्धेन घटमानयेत्युक्ते मध्यमवृद्धे कम्बु-
ग्रीवादिसङ्केतं व्यक्तिविशेषं स्थानात् स्थानान्तरं नयति सति घटशब्देनेदृशी
व्यक्तिरिति प्रथमं व्यक्तावेव घटशब्दशक्तिरिति प्रतिपद्यते । पुनस्तेनैव
प्रतीतिवलात् डित्यवस्तुघटकोभूतनानावयववृत्तिडित्यत्वमपि जातिविशेषः । यन्मतेऽवयवाति-
रिक्तस्वतन्त्रावयविनोऽभावात् घटत्वजातिर्नानावयववृत्तिरेव, तन्मतमालम्ब्य डित्यत्वमपि
जातिरेवेति सर्वं समञ्जसम् ।

नन्वोत्तरकृतसङ्केतविशिष्टशब्दस्यैव मुख्यत्व उक्तैः अस्मदादिकृतसङ्केतविशिष्टस्य डित्यादि-
शब्दस्यैश्वरकृतसङ्केताभावात् मुख्यत्वं शक्तेरभावेन शक्यसम्बन्धरूपलाक्षणिकत्वमपि न
सम्भवतीत्यत आह—अस्मदादौति । द्रव्यत्वे डित्यादितत्त्वतः प्रयमात्रवाचकत्वे स्वार्थं
प्रबोध्यपचारिकमुख्यता । यथार्थमुख्यव्यवहारस्तु (१०) ईश्वरकृतसङ्केतविशिष्टशब्दस्येति
बोध्यम् । तद्विन्नभिन्नंति—घटाद्भिन्नः पटादिस्त्विन्नो घट एव ; तादृशरूपेण निवेशस्तु
अपोहद्वारा निर्द्धारणार्थमेव, न त्वसाधारणलक्षणे निवेशनीयं, तादृशरूपेण निवेशे

(ट) ईश्वरेच्छारूपस्य सङ्केतस्य शक्तिरिति कृतं नैयायिकनये । ईश्वरकृतसङ्केतार्थं
प्रमाणं मनुस्मृतौ (१।२२) यथा—

सर्वेषां नाना कर्माणि च पृथक् पृथक् ।

वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे ॥

उभयेमेतत् 'वेदपूर्विकैव सृष्टिः' 'यस्य निःश्वसितं वेद' इत्याद्यास्तिकमतमाह्लात्माच ।
वस्तुतस्तु न केवलं डित्यडित्याद्य अपि तु सर्व एव शब्दा अस्मदादिकृतसङ्केतमेव दधते,
न तु ऐश्वरं, भाषानामानन्त्यात्, भाषाविशेषस्य चैश्वरकृतानादिशब्दसङ्केतधारणार्थस्य
गौडवापत्तेरिति भाषातत्त्वविदः कोविदाः । सङ्केतपदेन शब्दव्यतिरिक्तं चिह्नमात्रं गृह्यते
चेत्, तदा नानर्थक्यापात इति सर्वमवदातम् ।

(१०) 'यथावन्मुख्यव्यवहार' इति पाठः (ग) (क) पुनक्तयोः ।

पटमानयेत्युपपत्ते तद्विजातीयं व्यक्तिविशेषं तथैव तस्मिन् नयति सति पुनः सोऽपि घटाद्भिन्नः पटः पटाद्भिन्नो घट इति व्युत्पद्यमानः पुनरघटभिन्नो घटः अपटभिन्नः पटश्चेत्यपोहद्वारेण निश्चिन्वन् पुनस्तेनैव घटान्तरं पटान्तर-ज्ञानयेत्युपपत्ते तस्मिन् पूर्वघटपटयोरालम्बितो विसदृशो घटपटावानयति सति पुनरयं संशेते—अहो घटपटशब्दौ न व्यक्तिविशेषविषयकसङ्केतौ, यत एतौ पूर्वघटपटतो भिन्नौ, तेन घटादिषु कश्चिदसाधारणो भविष्यति धर्मः यद्वशादयं घटोऽयमपि घट इत्यनुगताकारावगाहिज्ञानं जन्यत इति निश्चित्य जातावैव सङ्केतमवधारयति । तद्विभिन्नाधिकरणमात्रवृत्तित्वमसाधारणत्वं यथा गोः सास्त्रादिमत्त्वम् ।

योगरूढाश्च रूढाश्च यौगिकाश्चेति ते त्रिधा । १५ का (८)

ते शब्दाः पुनस्त्रिविधा भवन्ति । योगरूढाः पङ्कजादयः । पङ्काज्जने-र्ङ-प्रत्ययेन (११) पङ्कजनिकर्तृभिधायकेन योगेनापि पञ्चार्थ एव प्रतिपद्यते, प्रयोजनाभावात् गौरवप्रसङ्गाच्च । तथा च तद्वृत्तित्वे सति तद्विद्वत्तत्त्वं तदसाधारण-लक्षणमिति । तत्र दृष्टान्तो यथेति—सास्त्रा गलकखलादिर्गोभिन्ने न वर्तते, गवि वर्तते च, अतो गोरसाधारणधर्मः सास्त्रादिः ।

योगरूढा इति—ननु पद्मशब्दस्यैव पङ्कजशब्दस्यापि पद्मत्वं कथं शक्यतावच्छेदकं नोक्तं, तत एव कुमुदशेखरादिवारणं सम्भवेदित्याह—पङ्कादिति । पद्मपदेन केवल-पद्मत्वरूपेण बोधो जायते । पङ्कजपदात् पङ्कजनिकर्तृ पद्ममिति बोधो जायत इति प्रामाणिकानामनुभवशात् पङ्कजनिकर्तृकत्वेन यौगिकशक्तिः, पद्मत्वरूपेण रूढ-शक्तिश्च स्वीकरणीयेति ज्ञेयम् । पद्मस्येवेति—पङ्कजनिकर्तृपद्मस्यैव स्मृतेः । यदेति—

(८) नैरुक्तैस्तु सर्वेषामपि पदानां धातुभूतप्रकृतिप्रत्ययनिष्पन्नत्वं स्वीक्रियते । उणादिसूत्राणि च तत्र निर्यतौ सहायकानि । एवं सति किमवयवशक्तिर एव निखिलानां पदानामधेयम् उता न्योऽप्युपायोऽस्तीति दृष्ट्यायां शब्दानां तैविध्यप्रदर्शनव्याजेनाभिधानि-यामक्रमन्यदप्यस्तीति सूचयति । उक्तं हि शाब्दिकैः—

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोषाप्तवाक्यादवधारतश्च ।

वाक्यस्य शेषाद्विद्वत्त्वेदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य दृष्टाः ॥

एवमर्थग्रहकारणेष्वनेकेषु लक्षितेष्वपि शब्दानां, तेषां यथायथमुपरिष्ठाद्दर्शित्वेन भेदेषु

न तु कुमुदाद्यर्थं, इति योगार्थपुरस्कारेऽपि रूढार्थ एवेति योगरूढ एव, ईश्वरसङ्केतमहिम्ना भटिति पद्मस्यैव स्मृतेः । यदा तु पङ्कजं वर्त्मदौर्गत्यमित्यादि केनाप्युच्यते तदा तत्र पङ्कजतत्वे लक्षणा । वस्तुतस्तु पद्मे शक्तिः ।

रूढा मण्डपादयः । यथा पद्मे पङ्कजनिकर्तृत्वं वर्तते, तथा मण्डपे गृहविशेषे मण्डपानिकर्तृत्वं नास्ति, तेन केवलं गृहविशेषो योगार्थं विनापि गम्यत इति रूढ एव । कर्मणि कुशल इत्यत्र कुशलशब्दो न लाक्षणिक-स्तस्य नानार्थत्वात्, 'कुशलः क्षेमं पुण्यं च शिञ्चिते' इति शिञ्चितो निपुणः, अतो मुख्य एव (ङ) । एवं मण्डपशब्दो रूढत्वेन गृहविशेषे मुख्यः । यदा तु मण्डपं भोजयेत्युक्तिस्तदा शब्दान्तरसाहचर्यात् मण्डपानिकर्तृरिति लाक्षणिकः ।

आदितेयादिशब्दा यौगिकाः, अदितेरपत्यानीति 'टक्'प्रत्ययेन केवलं योगार्थ एव । यदा तु अपत्यार्थप्रत्ययान्तरेण 'ख'प्रत्ययेन निरुक्तिस्तदा नानार्थ-वर्त्मदौर्गत्यं पङ्कजं पङ्काज्जातमित्यत्र पङ्कजशब्दस्य पङ्कजतत्वे लक्षणा, पद्म एव शक्तिः । कस्यचिन्मते कर्मणि कुशल इत्यत्र कुशं लातीत्यवयवव्युत्पत्तिं विनेव निपुणार्थं कुशलशब्दो लाक्षणिकस्तन्मतं दूषयति—कर्मणीति । यदा तु आदित्यशब्दो (१२) ऽत्रापत्यार्थ'एव'प्रत्ययान्तस्तदा तु नादितेः पुत्रसामान्यस्य बोधः, अपि तु दादाशब्द-रूपस्य सूर्यस्य बोधः, 'आदित्या ऋभव' इति देवसामान्यपर्याये प्रतितोऽपि ।

ननु 'प्रत्ययार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययाना'मिति न्यायात् प्रत्ययार्थसहितस्यैव प्रत्ययार्थस्य

अन्तर्भावो द्रष्टव्यः । तत्राखण्डशक्तिमात्रेणैकार्थप्रतिपादकत्वं रूढिः, अवयवशक्तिसापेक्षं पदस्यैकार्थप्रतिपादकत्वं योगः, अवयवसमुदायोभयशक्तिसापेक्षमेकार्थप्रतिपादकत्वं योग-रूढिरिति वृत्तिवार्त्तिकेऽप्ययदीक्षितचरणाः । द्वित्यादौ शब्दे रूढिः, आदितेयपाचकादौ योगः, पङ्कजादौ योगरूढिः । एवमभिधा त्रिविधा ।

(८) दर्भयच्छणाद्ययोगाक्षचक्षेयमिति काव्यप्रकाशकतो मतं, न तच्चार । 'अन्यहि शब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तमन्यच्च प्रवृत्तिनिमित्तमिति दर्पणे दर्शितम् कारणम् । मण्डपादि-शब्देषु भिन्नोऽभिधायः प्रकार इति केचित्—यदाहुः शब्दशक्तिप्रकाशिकाकाराः—'पदे-रूढ्यौगिकं मन्यतेऽधिक'मिति । "अथाश्वगत्याश्वकर्णमण्डपनिशान्तकुवलयदिशब्देषु का शक्तिरिति ? अत्र केचित्—अश्वगत्याश्वसं पिवत्यादिषु केवलसमुदायशक्तिः, अश्वगत्या वाजिशालेत्यादिषु केवलयोगशक्तिः ।...अन्ये तु वदन्ति, सङ्करस्य (योगरूढिमयस्येति यावत्)

लेऽप्यादित्य इति देवपर्याये पठितोऽपि देवविशेषे शक्तिमत्वात् प्रत्ययमहिम्ना योगरूढ पदार्थः ।

प्रकृतिशक्तिः प्रकृत्यर्थपरा । सुप्प्रत्ययशक्तिः संख्याकारकत्वोपरक्त-
प्रकृत्यर्थपरा । तिङ्शक्तिः संख्याकर्तृकर्मभावोपरक्तवर्त्तमानादिकालपरा ।
उपसर्गा द्योतकत्वाद्वात्वर्थभेदकाः—यथा संहारः अभिहारः विहारः आहारः
मिलित्वा समभिव्याहारः । एवं कृत्तद्धितप्रत्ययावपि पूर्ववत् । प्रत्येकं सूत्र-
करणात् सर्वत्र योगेन मुख्य एवार्थः । (ठ)

Panini III. 3.1. 'उणादयो बहुल'मिति बहुलग्रहणात् प्रायशो न योगार्थः ।

Unadi. 235. तेन गच्छतीति 'गमेर्डीः' इति कृते 'डो'प्रत्यये गौः श्रेत
बोधो भवति, न तु स्वातन्त्र्येणेत्याह—प्रकृतीति । मिलित्वा—सम् अमि वि आ इत्युपसर्गा
मिलित्वा समभिव्याहाररूपार्थबोधका भवन्ति । पूर्ववदिति—कृत्तद्धितौ प्रकृत्यर्थपरौ ।
सर्वत्रेति—सर्वेषु प्रत्ययेषु योगेन योगशक्त्या मुख्य एवार्थः ।

ननु तेषां मध्य उणादिप्रत्ययो बहुलमिति सूत्रस्य बहूनयान् लातीति व्युत्पत्त्या यस्मिन्नर्थे
विहितस्तदतिरिक्तार्थमपि बोधयति ; तेनोणादिप्रत्ययो हि प्रायशो योगार्थं न प्रतिपादयति,
अपि तु रूढार्थमपीत्याह—उणादय इति । कर्त्तृबोधक'डो'प्रत्ययेन सिद्धस्य गोशब्दस्य
प्रथमान्तपदघटितस्य 'गौः श्रेते' इति वाक्यस्य गमनकर्त्तुः श्यनरूपार्थे बाधिते सति
लक्षणायाः प्रसङ्गात् । अत औणादिकप्रत्ययघटितगोशब्दस्य न प्रत्ययघटितावयवार्थो
विवक्षणीयः, अपि तु सास्त्रादिविशिष्ट एव रूढिः । स च रूढ्यर्थश्च मुख्य एव, न
लाक्षणिकः ।

साऽन्यपदार्थं शक्तिर्द्देशा, तद्गुणसंविज्ञानरूपाऽतद्गुणसंविज्ञानरूपा च । साहित्यस्य
प्राधान्यं यत्तैवमस्ति इन्द्रे एकत्वं भवति—यथा धवस्वाश्वकर्णस्य द्वौ वृत्तविशेषौ । यदा तु

तु द्वौ भेदौ योगरूढिर्वैयंगिकरूढिश्चेति । तत्राद्यस्योदाहरणं पङ्कजादिशब्दः 'न यत्नेकं
विनान्यस्यास्ति शाब्दोः', द्वितीयस्य त्वश्वकर्णद्वयः । चतुर्थे एवायमभिधायाम् भेद इत्यन्ये
इति रसगङ्गाधरेऽपि ।

(ट) 'प्रकृतिः प्रत्ययश्चैव निपातश्चेति स त्रिधा' इति तार्किकमार्गेण त्रिधा,

'क्रियावाचकमाख्यातसुपसर्गा विशेषकृत ।

सत्त्वाभिधायकं नाम निपातः पादपूरणः ॥'

इति नेरुक्तोक्तदिशा महाभाष्यकृतस्मृतमतेन चतुर्धा, 'कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्त-
धातुरूपा पञ्च वृत्तयः' इति वा पञ्चधा अर्वाचीनवैयाकरणसरणिमनुसृत्य पदानां

इत्यपि मुख्यार्थवाधे लक्षणा स्यात्, तेनोणादिप्रत्यये न योगार्थः, अपि तु
रूढ एवार्थः । स च मुख्य एव, न लाक्षणिकः ।

समासशक्तिश्च विविधा (ण) । तथाहि बहुव्रीहिरन्यपदार्थं शक्तिः । सा
च द्वेधा—तद्गुणसंविज्ञानरूपा, तदितरा च । उभयपदार्थप्राधाना तत्पुरुषस्य ।
अव्ययान्तरप्राधानाऽव्ययीभावस्य । नञर्थप्राधाना नञ्त्तत्पुरुषस्य । प्रत्येकपद-
प्राधाना इन्द्रस्य । तत्र साहित्यप्राधान्ये समाहारे एकत्वं यथा धवस्वाश्वकर्णम् ।
साहित्याश्रयप्राधान्ये इतरेतरयोगे द्वित्वबहुत्वे—धवखदिरावित्यत्र धवसाहित्य-
वान् खदिरः, खदिरसाहित्यवान् धव इति साहित्येऽपि द्वयोः प्राधान्याद्विवचन-
मेव, एवं धवखदिरपलाशा इत्यत्र बहुवचनमेव । साहित्यमूलके द्वित्वादौ
विभक्तिर्न प्रत्येकं द्वित्वादिकं बोधयति । धवखदिरौ पश्येति क्रिया तु प्रत्येकं
सम्बध्यते ।

एकशेषे तु लक्षणैव—पितरावित्येकस्य पितृद्वयान्वयाभावात् पितृमातरा-
वैव लक्ष्येते, पितृशब्दस्य जनकार्यमात्रस्मृतेः ।

साहित्याश्रयस्य तत्तद्गुणस्य प्राधान्यं तदेतरेतरइन्द्रसमासे द्वित्वबहुत्वे भवतः । धवखदिरा-
वित्यत्र परस्परसाहित्यस्य द्वित्वसंख्यया द्विवचनम् । धवखदिरपलाशा इत्यत्र परस्पर-
साहित्यस्य बहुत्वाद्विवचनम् । इन्द्रसमासस्य साहित्ये शक्तिरितिहेतोः शाब्दबोधे
साहित्यस्य भानम् । साहित्यमूलक इति—यतः साहित्यस्यैव द्वित्वप्रतीतिर्न तु धवस्य
खदिरस्य वा, अत एकधवैकखदिराभिप्रायेण धवखदिरौ पश्येत्यपि सङ्गच्छते ।

पितृशब्दस्य जनके शक्तिः, मातृपितृभयबोधे लक्षणा । तत्रोदाहरणमाह—एकशेष
इति—माता च पिता चेत्येकशेषे कृते मातृपितृभयबोधस्तु लक्षणैवेति बोध्यम् ।

विभागद्वारीकृत्य मनसि यथाक्रमं प्रत्येकं शक्तिस्वरूपप्रसङ्गमवतारयति । तत्रासमस्त-
सुप्रिङन्तोपसर्गसहितप्रकृतिकृत्तद्धितान्तेषु पदेषु यथायोगं योगशक्त्या एवार्थप्रतीतिः ।

(ण) प्रायशोऽभिधायैव वृत्तार्थबोधः । तत्र शब्दशक्तौत्यादि पदेषु योगतः, पङ्कजादि-
पदेषु योगरूढ्या, कैवर्त्तबोधकधीवरादिपदेषु च रूढैव शक्तिमत्त्वम् । कचित् सुवङ्गादि-
बोधकधीवरादिपदेषु 'लब्धात्मिका सती रूढिर्भवेत् योगापहारिणी' इति भट्टवचनात्
रूढिलक्षणेत्यतिरोहितार्थमेतत् । नञ्चतः समासघटकपदार्थप्राधान्येनैव भागकल्पनो-
परिष्ठादित्यवधेयम् । यदृच्छसुदेशोऽत्र, न तु समाससङ्गादर्शनाय । तद्गुणसंविज्ञानेति—
लम्बकर्णमानयेत्यादि आद्यस्य भेदस्योदाहरणं, दृष्टसागरमानयेत्यादि परस्येति । इहोक्त-
मनुक्तश्च सर्वं शब्दशक्तिप्रकाशिकादितो ग्राह्यम् ।

वाचकोऽपि शब्दः समाससद्भावे सति लक्षणिको भवति । धीवर इति कैवर्त्तवाचकः शब्दः, धिया वर इति तृतीयातत्पुरुषसमासेन सुबुद्धिः प्रतिपाद्यते । सत्र तु लक्षणैव । एवं सर्वत्र लक्षणा बोद्धव्या । दिङ्मात्रमुदाहृतम् ।

योगिकासु शब्दाः सिद्धाः साध्याश्च । सिद्धा वासुदेवादयः । साध्या वक्तृस्वेच्छाकृता आनकदुन्दुभिनन्दनन्दनादयः (१३) । ते च पूर्वपदपरिवृत्तिसिद्धा उत्तरपदपरिवृत्तिसिद्धा उभयपदपरिवृत्तिसिद्धाश्च । वसुदेवनन्दन इति पूर्वपदस्य परिवृत्तिः, आनकदुन्दुभिसुत इति परपदस्य, शूरसुतपुत्र इतु उभयपदस्य (त) । एवमुद्रेयम् । क्वचिदुभयपदापरिवृत्तिः, पत्ररथः गरुत्मान् गोसंख्य इत्यादि ।

वाचकोऽपीति—धीवरशब्दः कैवर्त्तं रूपः, धिया वर इति यत्पुत्रा तस्य सुबुद्धिजनबोधे लक्षणा । ननु मुख्यार्थस्य बाधाभावे कथं लक्षणा सम्भवतीति चेत् रूपशब्दस्य मुख्यार्थो रूपार्थ एव, अवयवयत्पुत्राऽर्थान्तरन्तु न मुख्यम् । यथा मरुतशब्दस्तथाप्यपीति बोध्यम् ।

सिद्धाः कौषादो प्रसिद्धा (थ) यथा अमरे वासुदेवशब्दः । पूर्वपदपरिवृत्तीति—वाक्यघटकौभूतपूर्वपदस्य परिवृत्तिं पूर्वपदसमानार्थकशब्दान्तरं सङ्गते । वसुदेवेति—वसुदेवमानन्दयतीति वाक्ये वसुदेवशब्द एव परिवृत्तिसिद्धः, ननु नन्दनशब्दः, अतो वसुदेवपुत्र इत्युक्ते वसुदेवस्यानन्दजनकत्वरूपेण प्रतीतिर्न भवति । एवं वसुदेवस्य जन्मकाले भाविभगवद्वतारसूचकं दुन्दुभिवाद्यं देवाश्चक्रुरतस्तदर्थबोधक आनकदुन्दुभि-

(त) वसुदेवप्रिता शूरस्तस्य पुत्रः शूरसुतपुत्रः । अत्र सुतपुत्रपदयोः परिवृत्तिसङ्गत्वं विद्यत एव, न तु शूरपदस्येति बोध्यम् । यत् 'शूरसुतपुत्र इत्यत्र शूरसुतशब्दः परिवृत्तिसिद्धः' इति टीकाकृतं तत् शौरिशूरतनयशूरात्मजादिपदैरेव तस्य परिवृत्तिरित्यभिप्रायकम् । वसुदेवार्थे शौरिपदं योगरूपं, रूपं तु 'देवकीनन्दनः शौरि'रित्यभिधानवलात् कृष्णस्यैव बोधः ।

(थ) कौषादिति टीकाकृतं कौषाग्रहणं न सम्यक्—नात्र कौषप्रसिद्धप्रसिद्धिभ्यां विभागोऽवतार्यत इति मूलतः प्रतिभाति । तथा सति आनकदुन्दुभिरित्यत्रापि सिद्धत्वं पर्यवस्येत् 'वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिरित्यमरोक्तेः' । 'उपाधिश्च द्विविधो वस्तुधर्मो वक्तृयदृक्कासन्निवेशितश्च । वस्तुधर्मोऽपि द्विविधः सिद्धः साध्यश्चेति 'सङ्केतित-श्चतुर्भेद' इत्यादि काव्यप्रकाशकारिकास्यवृत्तिमनुसृत्यात्र भागकल्पना । सिद्धान्ते तु ह्ययोर्मैनाग् विलक्षणं यतस्तत्र साध्यपदेन कदास्यातप्रकृत्यर्थो विवक्षितः । इह लक्ष्यथा ।

(१३) 'आनकदुन्दुभिनन्दनादयः' इति पाठः (ख) (उ) (क) पुस्तकेषु ।

मुख्यो लक्षणिको व्यञ्जक इति ये त्रिविधा पूर्वाङ्गास्ते पुनरपि लक्षयिष्य-
माणादृष्टितयाहेतोरिह प्रस्तूयन्ते—

वृत्तिवयात् पुनस्त्वेधा—१६ का

ते शब्दा इति गम्यम् ।

—वृत्तयस्त्वभिधादयः ॥ १७ का

वृत्तिवयन्तु अभिधा लक्षणा व्यञ्जनेति । अभिधैव शक्तिः ।

यस्योच्चारणमात्रेण सहजं यत् प्रतीयते ।

तस्य तत्र तु या वृत्तिः साभिधा—१८ का

यथा गोशब्दस्य साम्रादिमति प्राणिविशेषे वृत्तिः । सा तु न व्यक्तौ, अपि तु जातौ । व्यक्तौ चेत्तर्हि गोविशेष एव प्रतिपाद्यते, न तु गोमात्रम् । जातौ चेत्तर्हि व्यवहारानुपपत्तिः, अतो जाल्याक्षिप्तव्यक्तावेव । न तु तत्र लक्षणा आक्षेपलभ्यत्वात्, अविनाभावो ह्याक्षेपः । (द)

शब्दो न परिवृत्तिसिद्धः किन्तु सुतशब्द एव परिवृत्तिसिद्धः । तथाच शूरसुतपुत्र इत्यत्र शूरसुतशब्दः परिवृत्तिसिद्धः, पुत्रशब्दोऽपि परिवृत्तिसिद्धः । ननु कस्यचित् शब्दस्य परिवृत्तिर्न चेत्तर्हि कस्यचिन्नेत्यत्र किं प्रमाणमिति चेत्तत्र शब्दशक्तिस्वभावात् प्रामाणिकानामनुभव एव प्रमाणमिति बोध्यम् । पत्ररथशब्द एव पक्षिवाची, ननु दलरथो, नापि पत्रस्यन्दनः पक्षिवाची । गरुत्माश्च एव गरुडवाची, ननु पक्षवान्, नाप्यस्यर्थकलकारादिप्रत्ययान्तो गरुत्मादिशब्दः । तथा गोसंख्यशब्द एव गोपवाची ननु घेनुसंख्यः, नापि गोसङ्ख्यानः ।

यदस्तु सहजं प्रतीयते तत्र तस्मिन् तस्य शब्दस्य या वृत्तिः साभिधा । व्यक्तौ चेदिति—तत्तद्व्यक्तिमात्र एव स्वीकारे व्यक्तीभेदेऽनन्तशक्तिस्वीकारेण गौरवात्, सन्निकृष्टतत्त्वगोयक्तौ शक्तिज्ञानवतः पुरुषस्य काश्यां गौरस्तीति वाक्यादसन्निकृष्टकाश्रीस्यतत्तद्व-

(द) अविनाभाव इति—नहि कदापि व्यक्तिं विना जातिर्वर्त्तते । आक्षेपोऽनुमानं व्याप्तिरिति यावत् । तथाचानुमानसहकारेण जातिविशिष्टधीः । इयं गौर्मौत्वादित्यनुमानात्र लक्षणा । शक्यार्थ एव प्रयोगो, ननु शक्यार्थेवाधः । एवमपि वाक्यार्थबोधस्यले । अतो न लक्षणा । यदुक्तं कुसुमाञ्जलावृत्त्यनाचार्यपादेः (३।१२) —

श्रुतान्वयादनाकाङ्क्षं न वाक्यं ह्यन्यदिच्छति ।

पदार्थान्वयवैधुर्यात्तदाक्षिप्तेन सङ्गतिः ॥

—लक्षणा पुनः ।

मुख्यार्थवाधे शक्यस्य सम्बन्धे यान्यधीर्भवेत् ॥ १६ का

‘गङ्गायां घोष’ इत्यामोक्तौ कश्चित् परामृशति—गङ्गायां घोषान्वयाभावात् घोषशब्दोऽत्र ध्वन्यर्थः, नवाभीरपञ्चार्थः ; ततः प्रतिवसतीति श्रुते गङ्गाशब्दो वा स्वसम्बन्धि तीरमभिधत्ते, घोषशब्दो वा स्वसम्बन्धिनं प्रतिविम्बमभिधत्ते । उभयोरेव लाक्षणिकत्वं सम्भाव्यते, तदत्र नेयं रुदिलक्षणा, अपि तु प्रयोजन-लक्षणैव । यदयमभ्रान्तो वक्ता तत्प्रयोजनमेव विचार्यम् । यदि गङ्गाशब्द-स्तटं लक्षयति तदा तस्य शैत्यपावनत्वादिकमेव प्रयोजनम् । यदि वा घोष-शब्दः स्वप्रतिविम्बं लक्षयति, तदापि घोषस्य तत्तीरनैकव्यातिशयप्रतिपादनेन तदेव तीरगतं शैत्यपावनत्वादिकं, अधिकञ्च गङ्गाजलस्य स्वच्छत्वम् । तेना-धिकप्रयोजनलाभे घोषशब्दः एव लाक्षणिक इति परामर्शनन्तरं पुनस्तमा-गोविषयकशब्दबोधानुपपत्तेश्च, तत्र शक्तिज्ञानाभावेन पदजन्यपदार्थोपस्थितेरभावात् । एष दोषस्तु सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वानङ्गीकारपक्ष एव बोध्यः । ननु जातौ शक्तिस्वीकारे व्यक्तिज्ञानाभावेन कथं तत्तद्व्यक्तिविषयकव्यवहारः सिध्यतीत्याह—तर्हीति । अतो जात्यान्विप्रत्यक्तावेव व्यवहार इत्यर्थः । जातौ शक्तिप्रादिनां मते व्यक्तिभाणार्थं यत्तौ लक्षणा न स्वीकरणीया, व्यक्तिभाणमात्रोपादेव । अविनाभावो यामिः । तथा च व्यक्तिभाणं विना जातिभाणमनुपपन्नमतो यत्र यत्र जातिभाणं तत्र तत्र व्यक्तिभाणमावश्यकमेवेति व्यक्तिज्ञानादेव शाब्दबोधे व्यक्तिभाणमिति ।

मुख्यार्थस्य वाधे जाते यः शक्यस्य वाच्यस्य सम्बन्धस्तस्मिन् सति शक्यसम्बन्धस्य ज्ञाने जाते सतीत्यर्थः । या अन्यपदार्थविषयकधीर्भवेत्तादृशधीर्जनकशक्यसम्बन्धो लक्षणेति पर्यवसितार्थः । अधिकञ्चेति—गङ्गापदस्य लक्षणापेक्षया घोषपदस्य लक्षणायां गङ्गायां स्वच्छत्वप्रतीतिरधिका । अतोऽधिकप्रयोजनलाभात् घोषपदस्यैव लक्षणोचिता । एतन्मत-मपि दूषयति—पुनरिति । तमानयेत्युक्ते तत्पदेन घोषपदार्थस्य प्रतिविम्बस्य बोधस्वीकारे तस्यानयनमसम्भवमतो गङ्गापदस्यैव तीरे लक्षणा वक्तव्या । घोषपदस्याभीरपञ्चार्थं शक्ति-रेवातस्तदानयनं सङ्गच्छत इति निश्चिन्वन् । गङ्गापदसमभिव्याहारं विना केवलं घोषः प्रतिवसति, तमानयेत्युक्ते मुख्यार्थस्य वाधाभावे न लक्षणाया अवकाशः । किन्तु गङ्गापदप्रयोगादेव मुख्यार्थवाधः, अतएव गङ्गापद एव लक्षणेति श्रुतपद्यते । इयं लक्षणा जहत्स्वार्था, जहत् त्वजन् स्वार्थं यस्यां, (य) तथाभूतापि गङ्गारूपस्वार्थस्य त्वागं

(ध) जहत्तजन् स्वार्थो यामिति वा विग्रहः ।

नयेति श्रुते ‘गङ्गा’शब्द एव लाक्षणिको न ‘घोष’शब्द इति निश्चिन्वन्, ‘घोषः प्रतिवसति, तमानये’तुक्ते नान्वयवाधः, तेन वाक्ये न लक्षणा, अपि तु ‘गङ्गा’-शब्द एवेति श्रुतपद्यते । इयन्तु लक्षणा जहत्स्वार्थापि स्वसम्बन्धमात्रेण स्वाविनाभावप्रतिपादयित्री ।

‘कुन्ताः प्रविशन्ती’त्यादावजहत्स्वार्था, कुन्तधारित्वेन कुन्तसहितप्रवेशात् ।

Patanjali-
Varttika.

‘शोणो धावती’त्यत्र न लक्षणा, ‘कश्चित् गुणवचनान्मतुपो लुगिष्ट’ इति लुप्तेनापि मतुपा मुख्यार्थ एवाभिधीयते ।

‘कृत्रिणो गच्छन्ती’ति समूहार्थे लक्षणा, सर्वेषां कृत्रित्वेनान्वयाभावात् ।

‘रथो गच्छती’त्यत्र जहदजहत्स्वार्था, स्वाकर्षकगमनेन शक्यसम्बन्धात् स्वकर्तृकगमनाभावादंशतो जहत्स्वार्था गमनांशिनाजहत्स्वार्था । केचि-कुर्वन्त्वपीत्यर्थः । शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाघटकीभूतस्वसम्बन्धमात्रेण यः स्वस्वाविनाभावो यामिः गङ्गासम्बन्धज्ञानस्यावश्यकतारूपा तस्य सम्पादयित्री ।

कुन्तोऽस्त्वविशेषः, तद्विशिष्टपुरुषप्रवेशतात्पर्यस्थले केवलपुरुषे ‘कुन्त’पदस्य न लक्षणा, किन्तु कुन्तविशिष्टपुरुष एव । शोणो रक्तगुणविशिष्टो धावतीत्यत्र गुणवाचकस्य ‘शोण’-शब्दस्य शोणगुणविशिष्टे लक्षणेति सर्वत्र प्रसिद्धिः । कस्यचिन्मते लक्षणां विनेव ‘गुणवचनान्मतुपो लुगित्यनुशासनेन शोणशब्दोत्तर-मतुपो लोपान्मुख्य एवार्थः । ननु कृत्रसहितानां कृत्ररहितानाञ्चानेकपुरुषाणां गमनस्थले ‘कृत्रिणो गच्छन्ती’ति प्रयोगश्च-रहितकृत्रसहितपुरुषसम्बन्धे लाक्षणिक इत्याह—सर्वेषामिति । कृत्ररहितानां कृत्र-सहितानाञ्च सर्वेषां कृत्रित्वेनान्वयाभावात्मुख्यस्यार्थस्य वाधः, अतोऽत्र कृत्राकृत्रभयतः ‘कृत्रि’पदस्य लक्षणा । तेनात्राप्यजहत्स्वार्था लक्षणा बोद्धव्या ।

ननु ‘रथो गच्छती’त्यादौ गमनानुकूलयत्नवत्वरूपस्य गमनकर्तृत्वस्य रथेऽचेतनत्वेन वाधितत्वात् कथं शाब्दबोधः ? न च ‘रथ’पदस्य रथप्रेरकपुरुषे लक्षणा स्वीकर्तव्या—तथा सति पुरुषस्य सचेतनत्वेन तस्मिन् गमनकर्तृत्वं न वाधितमिति वाच्यं, केवलं ‘पुरुषो गच्छती’-त्यनुक्ता रथस्य गमनतात्पर्येण ‘रथो गच्छती’ति वक्तुः पुरुषस्य विवक्षितार्थस्य रथनिष्ठबोधितगमनस्यासिद्धिः । तस्मादेवं वाच्यं—यथा ‘रथ’पदस्य पुरुषे लक्षणा तथा गमूधातोरपि रथनिष्ठगमनविशेषे लक्षणा विवक्षणीया । तथाच रथनिष्ठगमनानुकूल-यत्नवान् पुरुष इत्याकारकः शाब्दबोधः सिद्धः । एवं सति लक्षणाया रथवृत्तित्वावच्छिन्न-गमनत्वरूपधर्मविशेषस्य शाब्दबोधे भागे सति गमूधातोः शक्यतावच्छेदकस्य निरवच्छिन्न-गमनत्वजातिरूपस्वार्थस्य तादृशशाब्दबोधेऽभागेन जहत्स्वार्था । एवं गमूधात्वर्थस्य गमनविशेषस्य भागेनाजहत्स्वार्था च । तस्मादेकैव लक्षणा जहदजहत्स्वार्था भवतीति

दाख्यातस्य प्रयत्नवाचकत्वादचेतने तदभावाद्वापारं लक्षणां पठन्ति ; केचि-
दाख्यातस्यानुकूलव्यापारप्रधानतया चेतनाचेतनयोर्धात्वर्थानुकूलव्यापारस्य
सत्त्वादाख्यातप्रयोगो मुख्य एवेति ।

‘मञ्चाः क्रोशन्तौ’त्यत्र स्वसम्बन्धमात्रेण जहत्स्वार्थेव । नेयं प्रयोजनवती,
न वा रुढ़िलक्षणा ।

कस्यचिदेकदेशिनो मतमाश्रित्याह—‘रथो गच्छती’ति । स्वस्य रथस्याकर्षको यः पुरुष-
स्तस्माद्रथस्य गमनेन पुरुषे ‘रथ’पदस्य शक्यसम्बन्धरूपलक्षणासम्भवादित्यर्थः । स्वकर्तृ-
केति—रथकर्तृकगमनासम्भवादन्वयात्तत्पत्तिरूपं लक्षणावौचमपि दर्शितम् । अंशत
इति—गमूधातोरपि निरवच्छिन्नगमनत्वजातिरूपस्वार्थस्य शाब्दबोधेऽभावेन तदंशे
जहत्स्वार्था लक्षणा । गमनांशेनेति—गमूधात्वर्थस्य गमनविशेषस्य भावेन तदंशेऽजहत्-
स्वार्था च । एतन्मतं नात्यन्तविचारसहमतो मतान्तरमाह—केचिदिति (न) । आख्यातस्य
यत्र शक्तिरतोऽचेतने रथादौ यन्नाभावाद्वापाररूपार्थं लक्षणां पठन्ति । व्यापारोऽत्र
स्वप्रेरकपुरुषेण सह रथस्य गमनक्रियानुकूलसंयोगः । तथाच गमनानुकूलव्यापाराश्रयो
रथ इत्याकारको बोधः सिद्ध इति भावः । कस्यचिन्मते ‘रथो गच्छती’त्यत्र लक्षणैव नास्ति
किन्तु मुख्य एवायं प्रयोगस्तन्मतमुपन्यस्यति—केचिदिति । आख्यातस्य न यत्रमात्रे
शक्तिः, किन्तु व्यापारवत्त्वरूपेण व्यापारे शक्तिः । व्यापारवत्त्वरूपधर्मेस्तु यत्र तथा
रथपुरुषसंयोगे वर्तते, (14) अतो व्यापारवत्त्वरूपेणोभयत्र शक्तिः । तथाच सचेतनकर्तृ-
समभिव्याहारस्थले व्यापारवत्त्वरूपेण यत्रस्य बोधो जायते, अचेतनकर्तृकस्थले व्यापार-
वत्त्वरूपेण संयोगादिवोधो जायत इति न कुत्रापि लक्षणाया अवकाशः, एतदभिप्रायेणाह—
आख्यातस्यानुकूलेति । आख्यातार्थानुकूलव्यापारस्य प्रधानतया मुख्यतया चेतने पुरुषे
चेतने रथे च धात्वर्थानुकूलव्यापारस्य यत्रस्य संयोगः च यथासंख्येन सत्त्वादाख्यातघटितो
‘रथो गच्छती’ति प्रयोगो मुख्य एव, नतु लाक्षणिकः ।

(न) वस्तुतस्तु ‘केचिदि’ति निर्देशेन जहदजहत्स्वार्थलक्षणापक्षः ग्रन्थकृतो नानभि-
मत इति सुयुक्तमेव, अतः ‘अतो मतान्तरमाह’ इति टीकाकदम्बिधानं न ग्रन्थकारमत-
तात्पर्यप्रयोजनोचनया । आख्यातस्य प्रयत्नादिवाचकत्वमुपन्यस्तं जगदीशेन—‘धात्वर्थेन
विशिष्टस्य विधेयत्वेन बोधने । समर्थः स्वार्थयत्रस्य शब्दो वाख्यातमुच्यते ॥’ इति
कारिकायाम् ।

(14) ‘यथा यत्र तथा रथपुरुषसंयोगे च वर्तते’ इति (घ) पुस्तके पाठः :

रूढा प्रयोजनेनापि सा द्विधा—२० का

सा लक्षणा द्विधा भवतीत्यर्थः । ‘विष्वक्सेन’ इत्यादौ विपूची सेना
यस्येति बहुतरसेनावति महाराजादौ व्युत्पत्त्येऽपि शक्ता भगवत्यपि
भगवद्भक्तविशेष एव रुढ़िः । ‘गङ्गायां घोषः प्रतिवसतो’त्यादौ प्रयोजनं, तस्य
शैत्यपावनत्वादि । अत उक्तम्—

Kumarila Bhatta—
Slokavarttika. अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणेच्यते ।
लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्दृष्टेरिष्टा तु गौणता ॥

‘व्यङ्गेन रहिता रुढ़ी सहिता तु प्रयोजने’ इति वचनाद्वाङ्मयसहिता
Kavyaprakasa II. प्रयोजनवती लक्षणेव प्रयोजिका, न रुढ़िलक्षणा ।

—भिद्यतेऽप्य सा । २१ का

सा प्रयोजनवती लक्षणा भिद्यते विविधा भवतीत्यर्थः ।

मञ्चा इति—अचेतनमञ्चस्य क्रोशनासम्भवात्समप्रदेन मञ्चस्यपुरुषे लक्षणा । इयन्तु
प्रयोजनवतीरुढ़िलक्षणाभेदरितिरिक्ता निरर्थिकैव ।

सार्थकलक्षणा तु द्विविधेत्याह—रूढेति । रुढ़िलक्षणा तु शक्तितुल्यैव, अतोऽस्या
अपि सार्थकत्वं बोध्यम् । ‘विष्वक्सेन’ इत्यादौ, तेन विष्वक्सेनोऽस्मिन् गच्छतीति
विपूची सर्व्वव्यापिका सेना यस्येति वृत्तपत्त्या ‘विष्वक्सेन’शब्दोऽवयववृत्तपत्त्या महाराज-
बोधकः, ‘विष्वक्सेनो जनाह्वन’ इत्यभिधानाच्छक्ता भगवदाचकः, रुढ़िलक्षणाया भगवत्-
पार्श्वद्विशेषे लाक्षणिकः । तथाच ‘रूढेर्योगापहारिते’ति नियमेन ‘विष्वक्सेन’शब्देन
पार्श्वद्विवोध एव भवति, नतु योगशक्ता महाराजादिवोधो भवति । न च रूढेः
प्रतिवन्धकत्वाच्छक्ता भगवद्विवोधोऽपि मास्त्विति वाच्यं, यतो ‘रूढेर्योगापहारिते’ति न्यायेन
योगशक्ता प्रत्ययघटितप्रकृतिजन्यमहाराजादीनां बोध एव न जायते । नतु ‘विष्वक्सेनो
जनाह्वन’ इत्यभिधानात् समुदायशक्ता भगवद्विवोधे रूढेः प्रतिवन्धकत्वं सम्भवतीति बोध्यम् ।

अभिधेयस्य शक्यस्याविनाभूतोऽसाधारणसम्बन्धविशेषविशिष्टस्य प्रतीतियस्याः सा
लक्षणाच्यते । उदाहरणन्तु ‘गङ्गायां घोष’ इत्यादि । लक्ष्यमाणगुणस्य सादृश्यस्य योगा-
द्बोध्यतेर्गौणतेष्टा, गौणी वृत्तिर्भवतीत्यर्थः । तथाचैतन्मते सादृश्यलक्षणास्थले गौणी
वृत्तिः शक्तिलक्षणातिरिक्ता स्वतन्त्रा वृत्तिरिति भावः । उदाहरणन्तु ‘गौर्वाह्येक’
इत्यादि । वह्निस्त्रिजतीत्यौणादिकप्रत्ययाद् ग्रामस्यान्ते स्थितनौचजातिर्वाह्येकः (प), स तु
गौर्गौसदृशः ।

व्यङ्गेनेति—रूढ़िलक्षणा व्यङ्गनावृत्तिरहितः, प्रयोजनवती लक्षणा व्यङ्गनावृत्तिसहितेति

सारोपा सारोप्यमाण आरोपविषयोऽपि च ।

यत्र व्यक्तौ

—२२ का

यत्र लक्षणायामारोप्यमाण आरोपविषयश्च स्फुटो, सा सारोपा । यथा 'मृतं श्रीकृष्णगुणश्रवणम्' । अत्रामृतमारोप्यमाणं गुणश्रवणमारोपविषयो हावेव स्फुटो । 'गौर्वाहीक' इत्यन्ये (प) ।

—आदिनान्तर्निर्गोर्णं चरमे सति ।

भवेत् साध्यवसाना सा—२३ का

सा सारोपा साध्यवसाना भवेदादिनारोप्यमाणेन चरम आरोपविषयेऽन्तर्निर्गोर्णे सति । यथा 'अमृतमेवेद'मिति । आरोप्यमाणेनामृतेन गुणश्रवणमारोपविषयोऽन्तर्निर्गोर्णः । 'गौरेवाय'मित्येके ।

भिदे द्वे द्विविधे द्वे ।

गौण्यो शुद्धे च सादृश्यात् सम्बन्धान्तरतोऽपि च ॥ २४ का

एतौ भेदौ सादृश्याद् गोणो, सम्बन्धान्तरतः शुद्धौ भवत इत्यर्थः ।

प्रामाणिकानां वचनादङ्गप्रसहिता प्रयोजनवतो लक्षणेव प्रयोजिका सार्थिका, न तु रूढि-लक्षणा । एतन्मते रूढिलक्षणा अर्थेति बोध्यम् ।

सा प्रयोजनवती लक्षणा सारोपा । भक्तमत उदाहरणममृतं श्रीकृष्णगुणश्रवणं, अन्यमते तु 'गौर्वाहीक' इति ।

सूत्रस्यादिनेत्यस्य व्याख्या—आरोप्यमाणेनेत्यन्तेनेत्यर्थः । चरम इत्यस्य व्याख्या—आरोपविषय इति कृष्णकथाश्रवण इत्यर्थः । अन्तर्निर्गोर्णे सतीति—नेदं कृष्णकथाश्रवणमपि लब्धमेवेति वाक्य एवकारेण कृष्णकथाश्रवणस्य निषेधे सतीत्यर्थः । सारोपास्यले लब्धतत्कृष्णकथाश्रवणयोरभेदप्रतीत्या दयोरिव वाक्ये प्रवेशः । न तु साध्यवसानास्यल इवापरस्य निषेधः । अर्थं वाहीको न भवत्यपि तु गौरेवेत्युदाहरणं भक्तभिन्नानां ज्ञेयम् ।

(प) अत्र भक्तकृते ग्रन्थे श्रीकृष्णनामकथाश्रय एवोदाहरणविन्यासः, तेनातदर्थमुदाहरणममृत उपादीयत इत्यन्य इत्यभिधानम् । 'पञ्चानां सिन्धुघटानामन्तरं ये समाश्रिताः । वाहीका नाम ते देशा न तत्र दिवं वसेत् ॥' इति महाभारतीयकर्णपर्वस्थश्लोकाद्वाहीको नाम वर्जनीयो देशविशेषस्तत्रैव; पुरुषो वाहीक इति वा आख्या । अत्राज्ञानाचार्यादि-साधर्म्यसम्बन्धः, अज्ञत्वानाचारादतिशयबोधनं लक्षणायां प्रयोजनमिति स्थितिः ।

सादृश्यहेतुका तूक्ता सम्बन्धान्तरहेतुका । २५ का

यथा 'भगवद्भक्तिर्महत्सङ्गः', 'भगवद्भक्तिरेवायम्'—अत्र कार्यकारणभावसम्बन्धः । 'आयुर्वृत्तं', 'आयुरेवेद'मित्यन्ये । क्वचित्सादृश्यात् यथा—'कृष्ण-सेवार्थो व्यापारः कृष्णसेवा' । क्वचित् स्वस्वामिभावसम्बन्धात् यथा—'कृष्णस्य सखा कृष्णः' । क्वचित्सात्कर्म्यात् यथा—'कृष्णो गोपालनाद् गोपः' । सर्वत्र प्रयोजनं न रूढिः (फ) ।

पराक्षेपः स्वसिद्धान्तं परस्मिन् स्वसमर्पणम् ।

यथोक्ते लक्षणे शुद्धे प्रागुपादानलक्षणे ॥ २६ का

इमे सारोपासाध्यवसाने द्वे द्विविधे भवतः । सादृश्यसम्बन्धेनारोपे सति द्वे गौण्यौ भवतः, सम्बन्धान्तरेणारोपे सति द्वे शुद्धे भवतः ।

महत्सङ्गो भगवद्भक्तिजनक इति लक्ष्यार्थः—इत्यत्र सारोपा । भक्तिरेवायमिति साध्यवसाना । भक्तिजनकानां मध्ये महत्सङ्गो यथा भक्तिजनकस्तथा नान्यः, एतादृशजनकता-तिशयरूपप्रयोजनवतीत्यं लक्षणेति ज्ञेयम् । अर्थं व्यापारः कृष्णसेवेत्यत्र तादृशसम्बन्धे लक्षणा । कृष्णस्य सखा सुबलः, कृष्ण एव, सखातिशय एव प्रयोजनम् । 'गोप'पदस्य रूढिशक्त्या गोपजातावेव प्रयोगः, तदतिरिक्ते गोपालनकर्त्तरि वैश्वजातौ गोपव्यवहारस्तु लाक्षणिक एव—यथा 'मण्डपं भोजयेत्यत्र 'मण्डप'शब्दो गृहे रूढिरपि मनुष्ये लाक्षणिकः । एतन्मतमालम्बाह—कृष्णो गोपालनाज्ञोपो न भवति, किन्तु गोपजातिरेव । तेन गोपजातिर्यथा कर्मान्तरं विहाय गोपालनेऽत्यासक्तिस्तथा श्रीकृष्णस्यापि गोपालने आसक्त्यतिशय एव लक्षणायाः प्रयोजनम् । सर्वत्र सारोपासाध्यवसानोऽस्यले प्रयोजनवतो लक्षणा न रूढिः ।

पुनर्लक्षणायाः भेदद्वयमाह—सस्य सिद्धान्तं पराक्षेपः, यथा 'कुन्ताः प्रविशन्ती'त्यत्र कुन्तास्वाचेतनस्य प्रवेशमिद्वार्थं परस्य पुरुषस्याक्षेपः—तत्रोपादानलक्षणा ज्ञेया । एवं 'गङ्गायां घोष' इत्यत्र परस्मिन्स्तोरे गङ्गागुणस्य श्रौत्यपावनत्वादेः समर्पणम्—तत्र लक्षण-

(फ) 'पुंयोगादाख्यायाम्' (ग० १४८) इति सूत्रस्याख्यानावसरे दर्शितं भाष्यकृत-कैयटादिमतमप्येवम् । तथा च नागेशः—तात्स्थग्राह्येव तादृश्यात्तत्सामीप्यात्तथैव च । तत्सादृश्यत्वात्तादृश्याज्ज्ञेया वै लक्षणा वृधैः ॥" तात्स्थग्राह्यं यथा—'मघाः हसन्ति' । तादृश्यात् यथा—'कृष्णो गोपालनात् गोपः' । तत्सामीप्यात् यथा—'गङ्गायां घोषः' । तत्सादृश्यत्वात् यथा—'कुन्ताः प्रविशन्ति' । तादृश्यादाहरणानु-मूल एव । एवमपि रसगङ्गाधरे ।

प्राग्वर्त्तिनी उपादानलक्षणपदे ययोस्ते । तेनोपादानलक्षणा लक्षणलक्षणा चेत्यर्थः । उपचारिणामिच्छत्वाच्छुद्धे । पृथक्त्वेन वर्त्तमानयोर्द्वयोरेकारोप उपचारः । तत्र 'वेणुर्गायति', 'वीणाः श्रुतिमनुकुर्वन्ती'ति, वेणादिभिः स्वसिद्धार्थं स्वस्ववादकानां परिषां श्रोतृणललितादोनामाक्षेपः कृत इत्युपादानलक्षणा । यत्र यत्नाविनाभावोऽर्थापत्तिर्वा तत्र तत्र नोपादानलक्षणा प्रयोजनरूढोरभावात् । यथा 'गौरनुबन्ध' इति श्रुतिचोदितमनुबन्धनं कथं मे स्यादिति जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते नतु शब्देनोच्यते, 'विशेष्य'नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे' इति न्यायात् (व) । उक्तञ्च वाक्यपदीये—'गौः स्वरूपेण न गौर्नाप्यगौर्गोत्वाभिसम्बन्धात् गौ'रिति । एवं क्रियतामित्यत्र कर्त्ता, कुर्वित्वत्र कर्म, प्रविश पिण्डीं गृहं भक्षयेत्यादिष्वक्षेपः एव । 'पीनो लक्षणा ज्ञेया । एतादृशे द्विविधे एव लक्षणे शुद्धे ज्ञेये । प्रागुपादानलक्षणे इत्यस्य आख्यामाह—प्राग्वर्त्तिनीति । द्योरेकारोप इति—'गोर्वाहीक' इति स्थल उपचार इत्यर्थः । वेणुरिति—वेणोः स्वातन्त्र्येण गानासम्भवादेणुपदेन श्रोतृणस्याक्षेपः कृतः । वीणाः गानशास्त्रोक्तां श्रुतिमनुकुर्वन्ति । यत्रेति—यत्र जातियत्नोरविनाभावो व्याप्तिरूपसम्बन्धस्तत्र जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते । 'पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते'—यत्राप्यर्थापत्त्या रात्रिभोजित्वसिद्धिः । अतस्तत्र तत्र स्थले नोपादानलक्षणा । तत्र हेतुः—लक्षणावीजयोः प्रयोजनरूढोरभावात् । 'गो'पदस्य यत्नौ लक्षणायां न प्रयोजनं, न वा रूढिः । प्रयोजनं विनैव सर्वत्र दृष्टा लाक्षणिकप्रयोगस्तु विशेषदर्शनामनुचित इति बोध्यम् । एतदेवाह—यथेति । श्रुत्युक्तं गोपदार्थस्य गोत्वस्य मत्कर्तृकं बन्धनं कथं स्यादिति पुरुषस्य परामर्शे

(व) 'गौरनुबन्ध' इत्यत्रोपादानलक्षणेति मण्डनमिश्रादीनां मतं, तन्न विचारसङ्गमिहपरिष्ठादेव दर्शितम् । 'गौरनुबन्धोऽजोऽग्निधोमोय' इत्यादि श्रुतिर्विवाहे गवातुवन्धनविधवाक्यम् । अनुबन्ध आलम्बो हन्तव्य इति यावत् । एवंविधस्थलेऽभिधेयैव जात्याक्षिप्यत्यक्तिभाणमिति दर्शितमेवेतल्लौकिकवाक्यपक्षे १८ कारिकास्थवृत्तौ, वेदिकवाक्ये चात्र मूलस्य प्रतीके—तेन अक्षिप्रतीतिप्रकारोऽतिरोहितार्थ एव । वाक्यपदीयवाक्यस्य स्फुटतरा आख्या पण्डितराजेन कृता । सैवात्र दृश्यते—'गौः सास्त्रादिमान् धर्म्मो स्वरूपेणाज्ञातगोत्वकेन धर्म्मिस्वरूपमात्रेण न गोर्न गोयवहारनिर्व्वाहकः, नाप्यगौर्नापि गोभिन्न इति व्यवहारस्य निर्व्वाहकः—तथा सति दूरादनभित्तसंस्थानतया गोत्वग्रहदशायां गवि गौरिति गोभिन्न इति वा व्यवहारः स्यात् स्वरूपस्याविशेषात् घटे गौरिति गवि चागौरिति वा व्यवहारः स्यादिति भावः । गोत्वाभिसम्बन्धात् गोत्ववत्तया ज्ञानात् गौर्गोशब्दव्यवहारार्थ' इति ।

देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते—रात्रौ भुङ्क्ते इत्यर्थापत्त्यैव गम्यत इत्यादिषु नोपादानलक्षणा । केवलं 'कुन्ताः प्रविशन्ती'त्यादिषु सा । 'गङ्गायां घोष'—इत्यादौ शैतत्रपावनत्वादि स्वगुणसमर्पणलक्षणेन लक्षणलक्षणा ।

पूर्व्वेश्रुतिर्भेदैः सा द्वाभ्यामाभ्याञ्च षड्विधा । २७ । (भ) ।

पूर्व्वैः सारोपादिभिः, आभ्यामुपादानलक्षणा लक्षणलक्षणाभ्याम् ।

गूढव्यङ्ग्या गतव्यङ्ग्या व्यक्तव्यङ्ग्येति सा त्रिधा ॥ २८ का

सा लक्षणा । गतव्यङ्ग्येति नाद्रियते । गूढव्यङ्ग्या यथा—

उत्कीर्णैरिव चित्रितैरिव नवोद्भिदैरिवोदयः—

कुन्दे विभ्रमितैरिव स्मरकलाशाणे निशातैरिव ।

जाते सति जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते, नतु गोशब्देन शक्त्या लक्षणया वा व्यक्तिरुच्यते ॥ विशेषणे गोत्वे क्षीणा पर्यवसिता शक्तिः सामर्थ्यं यस्यास्तथाभूताभिधा विशेष्यं गो-यक्तिं न गच्छेत्, विशेष्ये न तिष्ठतीत्यर्थः । उक्तञ्च वाक्यपदीये व्याकरणे—गौर्गोशक्तिः स्वरूपेण सास्त्रादिमत्वादिना न गौर्न गोपदार्थः, नाप्यगौर्न गोभिन्नानामश्वदिपदानामर्थः, किन्तु गोत्वाभिसम्बन्धात् गोत्वजातिसम्बन्धाक्षेपवशाद् गौर्गोपदजन्यशब्दबोधविषयः । यथा गोपदस्थले आक्षेपलभ्ययत्नौ प्रयोजनाद्यभावात्तच्छा नास्ति, तथैव 'कटः क्रियता'मित्युक्ते कर्त्ताक्षेपलभ्यस्तत्रापि लक्षणा नास्तीत्याह—क्रियतामिति । एवं त्वं कुर्वित्वकटं कर्म्मोक्षेपलभ्यम् । पूर्व्विशेद्युक्ते गृहं कर्म्मोक्षेपलभ्यम् । पिण्डीमन्नादि-यासमित्युक्ते भक्षयेति क्रियाक्षेपलभ्या—इत्यादिष्वक्षेप एव, न तु लक्षणा, प्रयोजनरूढ्योरभावादिति भावः । केवलमिति—वेणुर्गायति । 'कुन्ताः प्रविशन्ती'त्यादौ सा उपादानलक्षणा । शक्त्या कुन्तविशिष्टा इत्युक्ते कुन्तस्य विशेषणत्वेनोपलक्षणतया कदाचित्तद्रहितस्यापि पुरुषस्य प्रवेशसङ्गात् ; अतः कुन्तस्य प्राधान्येन प्रवेशार्थं 'कुन्ता' इति लाक्षणिकं पदसुक्तम् । एवमेव सर्वत्र लक्षणायां प्रयोजनं ज्ञेयम् ।

पूर्व्वैरिति—गौणशुद्धभेदेन सारोपा द्विविधा, तथा साध्यवसानापि द्विविधा, एवं क्रमेण चतुर्भिर्भेदैरित्यर्थः ।

(भ) एवमपि काव्यप्रकाशे । एतन्मते रूढिप्रयोजनाभ्यां भेदाधिक्यं नाङ्गीकृतम् । विद्याधरेण प्रयोजनलक्षणाया एते षड् भेदाः, रूढिलक्षणा एकैवेति सप्तविधेव लक्षणे-त्युक्तम् । दर्पणकदादयस्तु रूढिप्रयोजनाभ्यामारोपाध्यवसानाभ्यां तथोपादानलक्षणाभ्यां प्रत्येकस्य भेदस्यान्योन्ययोजनेन (२×२×२=८) अष्टविधत्वं तस्याः स्वीकुर्वन्ति । पश्चात् गौणशुद्धाद्यनेकभेदेहेतुत्वेन 'एवमशीति—(८०) प्रकारा लक्षणे'ति निष्कृतं स्वमतमाहुः । निर्वन्मातिशयवद्भिस्तु तत्रैव त्रयया इत्यास्तां विस्तरः ।

मग्नोन्मग्नतयालसैरिव भृशं लावण्यवापीजले

केयं केलिकलानिधिः सुवल ! मे चेतो हरत्यङ्गकैः (म) ॥ १

अत्रोत्कीर्णादीनां लाक्षणिकानां पदानां व्यङ्ग्यं गूढतया प्रकाशते । तथाहि—‘उत्कीर्णै’ति निर्माणविशेषः, ‘चित्रिते’ति नानावर्णत्वात् करचरण-नयनभूलतादिषु ये ये वर्णास्तैश्चित्रितत्वं, ‘नवोद्भिन्ने’त्यङ्गुरत्वारीपेण कोमलत्वं, ‘उदयद्वयःकुन्दे’ति सुवलितत्वं, ‘स्मरकलाशये’ति स्मरकतयाततया चेतो-भेदकत्वं, ‘मग्नोन्मग्नतये’ति लावण्याधिक्यम् । इदन्त्वस्पष्टमेव ।

अगूढं यथा—

लीलाविलासमहुरिमगरिमा आहीरअकुमारिआणं ।

कहाणुराअगरुणा विअड्ढभाअं पडाइदो भत्ति ॥ २

अत्र पाठित इत्यगूढव्यङ्ग्यम् ।

अथ का नाम व्यञ्जनेति व्यञ्जनालक्षणमाह—

नाद्रियत इति—तथाच गूढव्यङ्ग्या यत्तयङ्गेति द्विविधेयं लक्षणा (म) ।

हे सुवल ! केयं केलिकलानिधिरङ्गवैर्मै चेतो हरति । कथम्भूतेः ? उत्कीर्णैरिव उत्कीर्णत्वमस्त्रेण वद्धैककृतकाष्ठादिपुत्तलौनां निर्माणसौष्ठवातिशयः, तेनाङ्गस्य निर्माण-विशेषो ध्वनितः । उदयद्वय एव कुन्दः ‘कुन्द’ इति प्रसिद्धस्तत्र भूमिं प्राप्तेः । स्मरस्य कलारूपे शाये ‘खरात्’ इति प्रसिद्धे निशतेस्त्रीरूपीकृतेः, तेन कन्दर्पकृततीक्ष्णत्वेनाङ्गस्य चेतोभेदकत्वमानीतम् । लावण्यरूपा या वापी दीर्घिका तस्या जले भृशमतिशयेन मग्नोन्मग्नतयालसैः शोभमानैः । अनेन लावण्याधिकं ध्वनितम् ।

लीलाविलासिति—लीलाविलासमधुरिमगरिमा आहीरअकुमारिकाणाम् । कण्ठानुराग-गुरुणा विदग्धभावं पाठितो भट्टिति । विदग्धभावं वेदग्धम् । पाठिता इति—तेन श्रीकृष्णप्रेयसीषु वेदग्धादिकं सर्वं शीघ्रमयत्नेनैव खयं प्रकाशितमभूदिति यत्त-यङ्गम् ।

(म) गन्धकृतकतत्रिधाविभागो मम्मटमतमनुसृत्य । ढसौ ‘गतयङ्गे’ह नाद्रियत’ इति गन्धकृता खयमेवाभिहितत्वात् तृतीयस्य भेदस्यापरिगणनं कृतं टीकाकृता, तच्च दर्पणादि-दर्शितभागसारवत्तामिप्रायकमिति प्रतिभाति ।

(य) ‘आराद्राधां वीक्ष्य सुवलमेतदाह कृष्णः’ इति साहित्यकौमुदीटीकायाम् (२८) । ‘अङ्गकै’रिति ‘क’ प्रत्ययेन वालाया वयःसन्धिमारूढाया वा राधाया वर्णनमित्युक्तं भवति ।

अभिधालक्षणाच्चेपतात्पर्यग्राणां समाप्तिः ।

व्यापारो ध्वननादिर्यः शब्दस्य व्यञ्जना तु सा (र) ॥ २६ का

‘गङ्गायां घोष’ इत्यत्र ‘गङ्गा’शब्दः प्रथमं वाचकत्वेनाभिधावृत्तिकः, अन्यथान्वयाभाव एव न स्यात् । अनन्तरमभिधासमाप्तिौ लक्षणासाधित्य तटं लक्षयति । तदनन्तरं लक्षणासमाप्तिौ व्यञ्जनासाधित्य श्रैत्यपावनत्वादिकं प्रयोजनं व्यनक्ति । लक्षणायाः सव्यङ्ग्याव्यङ्ग्यतया निरूपितत्वात् सव्यङ्ग्य-लक्षणेव व्यञ्जनाजननी,—

Kavyaprakasa II.

“प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं न लक्षयेत् (15) ।

ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतम् ॥”

अभिधेति—समाप्ति इति—अभिधादिजन्यवोधसमाप्तिगन्तरं ध्वननादिध्वन्यर्थवोध-स्यादिः कारणं यो व्यापारो वृत्तिविशेषः सा शब्दस्य व्यञ्जनेत्यर्थः । ‘तत्’पदं कुत्रचिदुद्देश्य-लिङ्गं कुत्रचिच्च विधेयलिङ्गं गङ्गातीति नियमेनात्र विधेयलिङ्गग्रहणात् ‘ते’ति स्त्रीलिङ्गम् । अन्यथेति—अन्यथा लक्षणास्थले प्रथमतोऽभिधाजन्यवोधस्यास्वीकारेऽन्यथाभावो लक्षणा-वीजमन्वयानुपपत्तिर्न स्यात्—प्रथमतोऽभिधया गङ्गापदार्थं घोषपदार्थस्यान्ययानुपपत्ति-ज्ञानादेव लक्षणायाः प्रवृत्तिः, अतोऽभिधया अभावे लक्षणेव नास्तीति भावः । ननु व्यञ्जनया यादृशार्थवोधो भविष्यति तादृशार्थवोधो लक्षणयैव भविष्यति, अलं व्यञ्जनायाः स्वतन्त्रवृत्तित्व-स्वीकारेणेत्याह—लक्षणाया इति । लक्षणा हि द्विविधा—अङ्गप्रसङ्गिता अङ्गप्रवृत्तिरिति च । तत्र अङ्गप्रसङ्गितैव लक्षणा व्यञ्जनाजननी व्यञ्जनावृत्तिजन्यज्ञानोत्पादिकेति पूर्वपक्षः । तत्र समाधानमाह—प्रयोजनेन श्रैत्यपावनत्वेन सहितं लक्षणीयं तीरं न लक्षयेत् न लक्षणाजन्य-वोधविषयो भवेत् । अभिधाया निवृत्तगन्तरमन्वयानुपपत्तिज्ञानादयथा लक्षणायाः प्रवृत्ति-स्तथा लक्षणाया निवृत्तगन्तरमहो अनेन विशेषदर्शिना गङ्गातीरे घोष इत्यनुक्ता ‘गङ्गायां घोष’ इति प्रयोगः कथं कृतः ? तस्मात्लक्षणाव्यङ्ग्यं श्रैत्यपावनत्वादिकमेतदभिप्रेतं भविष्यतीति

(र) तार्किकैः कौशिकीयज्ञानायाः स्वतन्त्रवृत्तित्वं न स्वीक्रियते । व्यञ्जना शब्दो आर्थो चेति द्विधा । सा च पुनरभिधामूला लक्षणामूलेति भेदेनापि भिन्ना । अत्र कारिकायां शब्द-व्यञ्जनाया एव परिग्रहः । नैयायिकैरभिधामूलाया व्यञ्जनायाः क्वचिदभिधायां क्वचित् तात्पर्यवृत्तौ, लक्षणामूलायाः शब्दव्यञ्जनाया लक्षणायाच्चात्तर्भावः स्मर्यते । तन्मतखण्डन-पद्धतिस्तु मूलग्रन्थ एव सुस्पष्टा । अधिकस्तु लक्षणामूलशब्दव्यञ्जनास्थले एष युक्तिवन्धो

(15) ‘लक्षणीयं न युज्यते’ इति सर्व्वेभ्यः मुद्रितकाव्यप्रकाशप्रसक्तैः पाठः । सृतिपथमुपनीतमेतत् पर्यं गन्धकृतोदाहरणं, अतो न किल तत्त्वतो वैलक्षण्यम् ।

ये तु 'सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घाऽभिधायापार'—इत्यभिदधति (ल), त एवं प्रष्टव्याः—किं भवद्भिरभिधाया दीर्घव्यापारत्वेन लक्षणाव्यञ्जनयोरेव खण्डनं क्रियते, किं व्यञ्जनाया एव ? आद्यश्लेषदा 'गङ्गायां घोष' इत्यत्र 'गङ्गाया'मित्यत्रान्वयायोगान्मुख्यार्थवाधेऽभिधैव नास्ति, तदभावात् कथं तस्या दीर्घदीर्घत्वं येन तटो लक्षणीयः ? द्वितीयश्लेषदा 'पिण्ड वङ्ग सवणपुडण' इत्यत्र वचनस्य पेयत्वरूपमुख्यार्थवाधे लाक्षणिकतया लक्षणया सादरश्रवणरूपं लक्ष्यमर्थं जनयित्वा 'पिवती'ति शब्द उपलक्ष्यः । गृहशून्यत्वमस्या अभीष्टमित्यपरोऽर्थः केन प्रत्याख्यताम् ? उपलक्ष्यत्वे तु शब्दबुद्धि-कर्मणां विरम्य व्यापाराभाववादिन एव साधकाः ।

स्वतन्त्रवृत्तिद्वयस्वीकारेण । एतन्मत्तं दूषयितुमुपन्यस्यति—ये त्विति । इषोर्व्याख्यस्य वेगाख्य-संस्कारवशाद्दीर्घदीर्घक्रियारूपव्यापार इवाभिधाया अपि स्वसामर्थ्यवशात् सोऽयं लक्षणा-व्यञ्जनारूपदीर्घव्यापारः स्वीकर्त्तव्य इति येऽभिदधति वदन्ति, त एवं प्रष्टव्याः । आद्य-श्लेषदिति—गङ्गाघोषयोः सम्बन्धभाणार्थं घोषान्विते प्रवाहे गङ्गापदस्याभिधा वाच्या—तत्र गङ्गायां घोषस्यान्वयासम्बन्धान्मुख्यार्थवाधेनाभिधैव नास्ति, कुतो लक्ष्यार्थयङ्गायार्थयोर्भाणार्थ-मभिधाया दीर्घदीर्घव्यापारस्य सम्भावनापि ? ननु गङ्गायां घोषस्यान्वयासम्बन्धलक्षणायाः स्वतन्त्रवृत्तित्वमस्तु, यङ्गायार्थपक्षमावात् कथं व्यञ्जनायाः स्वतन्त्रवृत्तित्वं स्वीकरणीयमिति द्वितीयपक्षस्यार्थः ;—तमपि दूषयति—द्वितीय इति । ननु 'पिवती'ति पदमेव लक्षणया सादरश्रवणमुक्त्वा पुनर्लक्षणया गृहशून्यत्वरूपयङ्गायार्थं कथयिष्यतीत्यत आह—उपलक्ष्यत्वे त्विति, पुनर्लक्षणयार्थान्तरबोधस्यासामर्थ्यं त्वित्यर्थः ।

(2) 'A poem is the very magic of life expressed in its eternal truth.—Shelley in his Defence of Poetry.

गुणदोषालङ्काराणामिव व्यञ्जनायाश्चापि परिवृत्तिसहत्वसहत्वाभ्यामर्थत्वेन शाब्दत्वेन च यथाक्रमं अपदेशः । लक्षणाशब्दलक्षणायास्तु न सम्यक् परिवृत्तासहता ; यतो 'गङ्गायां घोष' इत्यत्र "भागीरथ्यां घोष" इति प्रयोगेऽपि लक्षणाशब्दलक्षणा सिद्धा । अत्र परिवृत्तासहत्वयुक्तिपक्ष इत्थं विपरिणमनोयो यत् 'गङ्गा'दिशब्दानां परिवृत्तिसहत्वेऽपि लाक्षणिकगङ्गादिशब्दानां परिवृत्तासहत्वमेवेति बालबोधिर्न्यायप्रकाशटोकाकृतो भट्ट-नागेशस्याश्रयमनुसृत्य भट्टवामनाचार्यचरणाः ।

(ल) एतद्धि भट्टमतोपजीविनां लोकप्रभृतीनां मतम् । तेषामयमाश्रयः—'यथा बलवता प्रेरित इधुरेकेनैव वेगाख्येन व्यापारेण वर्मच्छेदसुरोभेदं प्राणहरणञ्च रिपोर्विधत्ते, तथैक एव शब्द एकेनैवाभिधाख्यव्यापारेण पदार्थस्मृतिं वाक्यार्थानुभवं व्यङ्ग्यप्रतीतिश्च विधत्ते ।

नन्विदमनुमानेनैव साधनीयं, किं व्यञ्जनया ? तथाहि 'इष भणितं अज्जाए पिण्ड वङ्ग सवणपुडण' इत्यत्रेयं गोपबधूः पतुर्गृहान्तरितत्वाभि-काङ्क्षिणी, श्वश्रूक्तगृहपतिप्रवासश्रवणे साभिलाषत्वात् । या नैवं सा नैवं यथा तदितरेति केवलव्यतिरेकी हेतुरिति चेन्न—साभिलाषत्वहेतोः प्रमाणान्तरा-दप्राप्तेरसिद्धत्वं, अनुमानान्तरास्तत्प्राप्तौ प्रसाध्याङ्गत्वञ्च ।

किञ्च पतुर्गृहान्तरितत्वाकाङ्क्षित्वमेवास्या न साध्यं, अपि तु गृहशून्यत्वे सति कृष्णोऽत्राभिसार्य इति वस्त्वेव । तत् कुतो लभ्यतामिति चेत् पुनरनु-मानान्तरं कार्यं—तथाहि इयं स्वगृहाधिकरणकृष्णाभिसारकाङ्क्षिणी, श्वश्रूक्तपतिप्रवाससादरश्रवणे सति पतुर्गृहान्तरितत्वं प्रति साभिलाष-त्वादिति चेन्न, गृहशून्यत्वे साभिलाषत्वं हेतुः कृष्णाभिसारकाङ्क्षित्वसाध्यं

नन्विति—इदं गृहं विहाय पत्युरन्यत्र गमनमस्या अभिलषणीयमनुमानेनैव साधनीयम् । अनुमानप्रकारमाह—तथाह्येति । 'इति भणितमर्थेया पिवति वधूः श्रवणपुटकेन' इत्यत्रेयं गोपबधूरिति पक्षोद्देशः । पतुर्गृहान्तरितत्वं गृहव्यवधानं गृहादन्यत्र गमनमिति यावत् । तथा च पतुर्गृहव्यागपूज्यकान्यत्रगमनाभिलाषित्वं साध्यमिति भावः । श्वश्रूक्तगृहपति-प्रवासश्रवणे साभिलाषत्वादिति हेतुप्रयोगः । अत्रान्वये दृष्टान्ताभावेनान्वयसहचर-ज्ञानजन्यान्यव्याप्तिज्ञानासम्भवात् ; अतो व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमाह—या नैवमिति । या वधूः पतुर्गृहान्तरितत्वाकाङ्क्षिणी न भवति, सा श्वश्रूक्तगृहपतिप्रवासश्रवणे साभिलाषा न भवति । तथा च साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमेवात्र हेतुरिति भावः । तत्र दृष्टान्तो यथेति । तदितरा कृष्णानुरागिणी या वधूस्तद्धिना पतिविषयकानुरागवतीत्यर्थः । केवलेति—केवलव्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टो हेतुरित्यर्थः । अत्रानुमाने हेतुसिद्धिरूपदोषमाह—नेति । न च लक्षणया सादरश्रवणस्य बोधे सति स्वयमेव पत्युः प्रवासेऽभिलाषस्यापि बोधो भविष्यति, कथं साभिलाषत्वरूपहेतुज्ञानस्यासिद्धि-रिति वाच्यं, अनभिलषितवस्तुनोऽपि सादरश्रवणसम्भवात् । यथा केनचिदुक्तस्य 'अद्य तव

अतो व्यङ्ग्यत्वेनाभिमतस्यार्थस्य वाच्यत्वमेवेति । अतिवादिना 'शब्दबुद्धिकर्मणा'मित्यादि न्यायमनुसृत्य उपरिष्ठात् प्रदर्शितया दिशा तत्र दत्तमेवोत्तरमित्यलं चञ्चितचर्चयेन । वस्तुतस्तु व्यञ्जनाया अभिधादितो नेयत्तया, अपि तु ईडकृतयेव भेदो भवति, अतो व्यञ्जनावृत्तिः सिद्धेव । 'यस्योच्चारणमात्रेण'त्यादिह दर्शितात् 'शब्दव्यापारविचारा'द्याप्रत्ययसमुद्दिष्टा-च्चाभिधालक्षणात् नेतदायातीत्यपि बोध्यम् । न चाभिधादिप्रतीतादर्थदितिरिक्तं (व्यञ्जनागम्यं यत् किञ्चन) न जातु बोध्यत इति वाच्यम्, तथात्वे नूनमनुभवसिद्धस्यापलापप्रसङ्ग इत्यल-मतिविस्तरेण ।

प्रति नैकान्तिकः, तदन्यथापि तत्सम्भवात् । प्रकरणवशादिति चेत्, पूर्व-
यहोपापत्तिः ।

हिअग्रं ज्ञेयं अणच्छं माणंसिणि ण उण दे अंगं ।

आलिङ्गति पत्राणं णहरा पडिविविअं कण्हं ॥ ४ ॥

इत्यत्रास्याः पादनखरा इति मानेनावृतसर्वाङ्गत्वं निमीलितनयनत्वञ्च,
अन्यथा चरणोपान्तगतस्य कणस्य दर्शनासहिष्णुतोपपत्तेः । पश्चात्
सखीवचसा समभ्रमं पदसम्बरणञ्च, तदनु च मानस्य शैथिल्यं, कणस्य च
प्रणयजविनयमाहात्म्याच्चरणान्तिकमागतस्यापि तत्स्पर्शाक्षमत्वं, सख्याश्च
कणपक्षपातित्वं, स्वसखोमानत्रये साग्रहत्वञ्चेत्यादीनि वस्तूनि एकयैव
व्यञ्जनया गम्यन्ते । भवद्भिरत्र कल्यनुमानप्रयोगाः कस्यस्याः ? तेन
लाघवाद्वाञ्छनैव श्रेयसीति स्थितम् । (व)

ग्रामं राजा ध्वज्यतीति वचनस्य ग्रामदाहेऽभिलाषाभाववत्पुरुषकर्तृकसादरश्रवण-
मनुभवसिद्धिः, तदद्वयं पद्यः प्रवासेऽभिलाषाभावेऽपि तस्याः सादरश्रवणसम्भवात् । ननु
अभिचाराभावसम्पादकनानाविशेषणविशिष्टहेत्वन्तरेण साभिलाषत्वस्यानुमानं कार्यं, तदा
तु न दोष इत्याह—अनुमानान्तरादिति । तस्य साभिलाषत्वरूपज्ञानस्य प्राप्तौ प्रसाध्याङ्गत्वं
प्रसाध्याङ्गत्वरूपदोषस्य प्रसङ्ग इत्यर्थः । अनुमानान्तरेण साभिलाषत्वरूपहेतुं प्रसाधय-
तस्य हेतोः प्रकृतानुमानेऽङ्गत्वमेव दोषः । तथाहि साभिलाषत्वरूपसाधकस्याव्यभिचारि-
हेतोर्ज्ञानार्थं पुनरप्यनुमानान्तरं कार्यमिति रीत्यानवस्थाप्रसङ्गात् ।

वाञ्छनावृत्तेरस्वीकारे दोषान्तरमप्याह—किञ्चेति । अनुमानप्रकारमाह—तथाहीति ।
इयं यद्विरति पद्यः । खगहाधिकरणककृष्णाभिसारकाङ्क्षित्वं साध्यम् । श्वश्रुतपति-
प्रवाससादरश्रवणसमानकालोनपतिप्रवासविषयकाभिलाषवत्त्वादिति हेतुः । अत्रानुमाने
हेतोर्व्यभिचारदोषमाह—नेति । पद्यः प्रवासे सादरश्रवणसमानकालोनगृह्यन्त्य-
त्व-

(व) व्यक्तिवादिस्यापितव्यञ्जनाख्यवृत्तिरनुमितिविवान्तर्भवतीति व्यक्तिविवेककारादीनां
राहान्तः । तैस्तु कायेऽनुमितिपदस्यार्थग्रह इत्यं दर्शितः—

वाच्यस्तदनुमितो वा यत्रार्थोऽर्थान्तरं प्रकाशयति ।

सम्बन्धतः कुतश्चित् सा कायानुमितिरित्युक्ता ॥

एवमेव अनुमितिपदस्यार्थग्रहकौशलतः

अनुमानेऽन्तर्भावं सर्वस्येव ध्वनेः प्रकाशयितुम् ।

यत्किंविवेकं कुरुते प्रणम्य महिमा परं वाचम् ॥

अर्थोऽपि व्यञ्जको ज्ञेयः (श)—३० का

अर्थ इति जात्यपेक्षया । वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यास्वय एवार्था गृह्यन्ते । क्रमे-
णोदाहरणानि—

अज्जे घरकरणिज्जं सव्वं णिव्वाहिदं ज्जेव्व ।

एणिहं समसमणत्थं जउणाइं सिणाणमादिससु (ष) ॥ ५

विषयकाभिलाषवत्त्वरूपहेतुस्तादृशसार्थं प्रति नैकान्तिको नाव्यभिचारी । व्यभिचारमेव
स्पष्टयति—तदिति । कस्याश्चित् श्रीकृष्णाभिसारे आकाङ्क्षाया अभावेऽपि पतिं प्रति
दोषादेव पतिप्रवासेऽभिलाषसम्भवात् । ननु गोपीनां प्रकरणवशाद्धेतौ कृष्णानुरागित्वं विशेषणं
देयं, अतोऽन्यस्त्रियान्तर्दभावादेव न व्यभिचार इत्याह—प्रकरणेति । पूर्ववदिति—
हेतुघटकस्य कृष्णानुरागित्वपतिप्रवाससाभिलाषत्वादेर्ज्ञानार्थं पुनरप्यनुमानान्तरस्वीकारेण
पूर्ववत् प्रसाध्याङ्गत्वरूपदोषापत्तिरित्यर्थः । वाञ्छनावृत्तेरस्वीकारमते पुनरपि दोषा-
न्तरमाह—किञ्चेति । मानिनीं श्रीराधिकां प्रति श्रीकृष्णपक्षपातिनी काचित् सख्याह—
हिययं इति । हृदयमेव अणच्छं मनस्विनि ! न पुनस्तेऽङ्गम् । आलिङ्गन्ति पदानां नखराः

इति स्वकीयप्रतिज्ञायाः स्थापने प्रयासस्तेन कृतः । स च न सफलः, समजनीति निपुण-
वेदिनां मतं, यदाह तद्वैकाकृतं प्रकृतग्रन्थस्याख्यानावसरे—‘यथास्मै रोचते विश्वं’ तदेदं
परिवर्तते’ इति न्यायेनात्रातिप्रौढतया ग्रन्थकारो निजायत्तां पदार्थव्यवस्थां कर्तुमारब्ध-
इति, ‘तदेतदस्य विश्वमगणनीयं मन्यमानस्य स्वात्मनः सर्वोर्कधेशालिताख्यापन’मिति च
(व्यक्तिविवेके ४९ पृः) । विस्तरस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः । दर्पणकृता विश्वनाथेनापि स्वग्रन्थे (५म
परिच्छेदे) सर्वं समासेन समालोचितम् । प्रसिद्धेऽर्थेऽनुमितिपदस्य व्यवहारश्चेत्, तदा
व्याप्तियद्वाभावात् हेत्वाभासः । मूलचतुष्टयकारिण्यनुमानपरम्परानुवन्धिनी नितरामन-
वस्थापत्तिश्च । अतो वाञ्छनास्वीकारः सुतरामपरिहार्थ इत्यालङ्कारिकमतस्थितिः ।

(श) ‘एकस्य व्यञ्जकत्वे तदन्यस्य सहकारिते’ति न्यायार्थस्यापि शब्दस्येव त्रैविध्य-
मायाति । वस्तुतस्तु अर्थव्यञ्जनेव व्यञ्जनायाश्चरमांशः, तस्मादेव कायस्य कावात्वं, यद्वलस्य
प्राचः प्राहुः—‘कावास्यात्मा ध्वनिरिति’ । ‘प्रत्यक्षदृष्टे कामिमिथुने तच्छ्रेयानुमितरत्वादौ
चास्मादानुदयेन शब्दान्वयवातिरेकानुविधायित्वाच्छब्दोऽपि व्यञ्जकत्वे निमित्तं, किन्तु
पठ्यान्तरेणापि तदुपस्थितौ वाङ्मयप्रतीतिः शब्दस्याप्रधानतायैस्य च प्राधान्यमिति
तन्मुखेन वापदेशः, ‘प्राधान्येन वापदेशा भवन्ती’ति न्यायादिति कावाप्रकाशोद्गोते ।
तथाचैकत्र शब्दमुखेनैव चमत्कारबोधोऽन्यत्र त्वर्थदारेवेति पृथगनयोद्गोतनसामयौ ।

(घ) ‘इ—हि—आरा विंजुआ ए—ओ—सुद्धा अ वण मिलिआ वि लहू’ इति पिङ्गल-
नागमतेनात्र ‘जउणाइ’ इत्यत्र पञ्च मात्रा एव गृहीतव्याः, न षट् । तेनात्र उभयोरेवार्हयोः

अत्र निश्चिन्ताहं यमुनास्नानच्छलेन तप्तटे खेलन्तं कृष्णमवलोक्य तत्रैव विश्रमणं करोमीति वाच्यार्थेनैव व्यज्यते ।

लक्ष्यस्य यथा—

‘भणिओ वल्लवपट्टणा’ इत्यादौ ‘पिअइ वड्ड सवणपुडण्ण’ इत्यत्र श्वश्रूत-पतिप्रवाससादराकर्णनं लक्ष्यम्, तेन स्वगृहशून्यत्वे सति कृष्णोऽत्राभिसार्थ्य इति व्यङ्ग्यम् ।

व्यङ्ग्यस्य यथा—

इध वुंदावणमज्जे णीसंकणिसुत्तमोरमअणिअरो ।

अलिमेत्तमुत्तकुसुमो रमणिज्जो जामुणो कुंजो ॥ ६

अत्र निर्जनत्वं व्यङ्ग्यं, तेन समुचितमिदमेव सङ्केतस्थानं, हे सखि ! तदत्रैव कृष्णः सङ्गमनीय इति व्यङ्ग्यान्तरम् ।

प्रतिविम्बितं कृष्णम् ॥ हे मनस्विनि मानिनि । नखरा इति पदेन नखरेष्वेव प्रतिविम्बितं न लब्ध्याङ्गेषु । इदन्त्वन्त्याङ्गानामावरण एव सम्भवतीत्याह—मानेनावृतसर्वाङ्गत्वमिति । अन्यथा नयनस्यामोलने प्रणामार्थं चरणोपान्तगतस्य कृष्णस्य दर्शनेन सद्यः श्रोत्रकृष्णस्य सम्मुखस्थितावसङ्घिष्णुतोपपत्तेः, अमङ्घिष्णुता स्यादित्यर्थः । तथा च श्रोत्रकृष्णस्य प्रणामोदममालक्ष्यैव तत्र उत्थायान्यत्र गमनं प्रसज्येतेति भावः । कृष्णस्य चेति—विनयवशाच्चरणनिकटं प्राप्तस्यापि कृष्णस्य मानभङ्गं विना चरणस्य श्लाघामत्वं प्रतिविम्बित-मालिङ्गन्तीत्यनेन ध्वनितम् । मानक्षये सायहृत्वं आग्रहेण सह वर्त्तमानत्वम् ।

अर्थ इति—तथा च यथा पदस्य अङ्गनावृत्तिरुक्ता तथा पदजन्यार्थस्यापि, एवं वाच्य-लक्ष्ययङ्ग्यार्थानां अङ्गनावृत्तिः सम्भवतीत्यर्थः । नन्वर्थोऽपीत्येकवचनं न सम्भवतीत्यत्र आह—जात्यपेक्षयेति । वस्तुतस्तु त्रय एवार्था इति बहुवचनमेव । अज्जे इति—आर्यम् । गृह-करणार्थं सर्वं निर्वोद्धितमेव । इदानीं अमश्रमनार्थं यमुनायां स्नानमादिश्रुताम् ॥ वाच्यार्थ-नेवेति—अत्र श्लोके पदस्य अङ्गनावृत्तेरभावादेव निश्चिन्ताहं’मित्यादि यङ्ग्यार्थो वाच्यार्थस्यैव भवति, न तु पदस्येत्यर्थः ।

सप्तविंशतिर्मात्राणाम्, अतः प्राकृतपैङ्गलोक्तं ‘गाहू’च्छन्दश्चात्र । गोतिरित्यपरैः कृता संज्ञास्य । एवमपीतरत्र प्राकृतभाषानिवृत्तातिषु मात्रागणनायां लघुगुरुभावविषये विशेषनियमादि-रवधेयः । अत्रुक्तोऽर्थोऽवस्थाविन्यासश्च—‘धोरसमारे यमुनातीरे चरति वने वनमालो’ति ‘हरिरिह’ सुगधवर्धनिकरे विलासिनि विलसति केलिपरे’ इति च श्रीमञ्जयदेवगोस्वामि-चरणाः । अतएव गोपवालाया यमुनासमाश्रये तात्पर्यम् ।

नानार्थानाञ्च भेदकाः ।

संयोगादयाः—

३१ का

नानार्थानां शब्दानां नियमं प्रति संयोगादय एव भेदका निर्धारका भवन्ति । आदिशब्देन वियोगादयश्च ।

तथाहि—

संयोगश्च वियोगश्च विरोधः सहचारिता ।

सान्निध्यमन्यशब्दस्य देशः सामर्थ्यामौचित्यौ ।

लिङ्गमर्थः प्रकरणं कालो वक्रतिरिमा दिशः ॥ ३१ (क) का

क्रमेणोदाहरणानि यथा—

सकौस्तुभो भाति विधुः श्रुते विधुरकौस्तुभः ;—संयोगवियोगौ ।

रामार्जुनौ तथा कर्णार्जुनौ सह नियुधतः (स) ;—विरोधः ।

लक्ष्यस्येति—‘भणितो वल्लवपतिने’त्यादौ ‘पिवति वधुः श्रवणपुटकेने’त्यत्र सादरश्रवणं लक्ष्यार्थः, तेन लक्ष्यार्थेन अङ्गनावृत्त्या ‘स्वगृहशून्यत्वं’ इत्यादि यङ्ग्यार्थो ज्ञेयः ।

इध इति—इह वृन्दावनमध्ये निःशङ्कनिपुप्तमयरम्यगनिकरः । अलिमात्रमुत्तकुसुमो रमणीयो यामुनः कुञ्जः ॥ तेन यङ्ग्यार्थेन ‘समुचित’मित्यादि यङ्ग्यार्थान्तरं बोध्यम् ।

ननु नानार्थविधुः इति शब्दानां कदाचित् कृष्णादिवाचकता, कदाचित् चन्द्रादिवाचकत्वं, अत्र नियामकाभावः—नापि शक्तिलक्षणादीनां कस्या अपि नियामकता सम्भवतीत्यतो वस्त्वन्तरस्य संयोगवियोगादिरैवात्र नियामक इत्याह—नानार्थानाञ्चेति । एतन्मते तात्पर्यस्य वृत्तित्वाभावेन तज्ज्ञानस्य कारणता नास्ति (ह) । नानार्थस्यैव अङ्गकपदसमभियाहारेण अङ्गनावृत्तौ न निर्वाह इति ज्ञेयम् । नियमं प्रतीति—‘सकौस्तुभो भाति विधुः’ इत्यत्र ‘विधुः’शब्दार्थस्य श्रोत्रकृष्णस्यैव बोधो, नतु चन्द्रस्येतादृशनियमं प्रतीत्यर्थः । दिशो दिग्दर्शन-मात्रम् । ‘श्रुते’ इति कौस्तुभविशुक्तो विधुः श्रुत इत्यत्रापि कृष्णस्यैव बोधो, नतु चन्द्रस्य ; चन्द्रे

(स) ‘नियुधत’ इत्यतङ्प्रयोगः ‘युध्यती’ति प्रयोगवदन्यथा समाधेयः । तथाचाहुः शिवान्तकौमुदीकाराः—‘कथं युध्यतीति ? युधमिच्छतीति कथम् । अथवा चान्द्रादिमतेनात्र परस्मैपदोपपत्तिः—‘चान्द्रादयस्तु मन्यन्ते सर्वस्मादुभयं पदम्’ इति न्यायसुधाशुक्तेः ।

(ह) ‘वातुपर्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने’ इत्यभिहितान्वयवादिभिरङ्गीकृता तात्पर्यवृत्तिः वाक्यार्थरूपस्य पदार्थान्वयस्य बोधिका, नातः प्रकृतस्यैव तस्या अवकाशः । ‘नापदार्थो वाक्यार्थ’ इत्यभिधत्तामन्विताभिधानवादिनां मते तु तात्पर्याख्यवृत्तान्तर-

तथा—

अद्यालौकि घनप्रभः सखि ! मया कश्चिद्विहारक्रमे

लोलतृकेशरमालिकाविलुलितग्रीवो हरिः कानने ।

यः सद्यस्तनकुम्भिकुम्भनिकरचोदे नखभ्रंशिभि-

मुक्तासम्बद्धैर्यमुनातीरे निकुञ्जस्थलीः (च) ॥ ७

अचानेकार्थशब्दानामनेकसंसर्गस्य व्यञ्जकता ।

अधुना काय उदाहरणमाह—अवेति । हे सखि ! अद्य कानने विहारक्रमे गमन-परिपात्र्यां कश्चिद्वरिः सिंहे मया लौकि । कोटशः ? घना निविडा प्रभा यस्य तथाभूतः । पुनः कोटशः ? लोलन्ती चाक्षय्ययुक्ता या केशराणां स्क्वस्थितरोमविशेषाणां मालिका श्रेणी, तथा विलुलिता मर्दिता अर्थात् तथा विप्रिष्टा ग्रीवा यस्य सः । यः सिंहः कुम्भिकुम्भनिकराणां हस्तिकुम्भसम्बद्धानां सद्यस्तने तत्तृचणोत्पन्ने चोदे नखकरणकविहारे सति चोदसमये नखैः करणैर्भ्रंशिभिरधःपतितैर्मुक्तासम्बद्धैर्निकुञ्जस्थलीध्रुवलीकरोति । पक्षे कानने वृन्दावने विहारक्रमे प्रेयसीभिः सह विहारपरिपात्र्यां स्थितो हरिः श्रीकृष्णो मया लौकि । कोटशः ? घनस्य मेघस्येव प्रभा यस्य सः । पुनश्च लोलन्ती या केशराणां नागकेशराणां माला तथा विलुलिता ग्रीवा यस्य सः । यः श्रीकृष्णः सद्यस्तत्तृचणे स्तनरूपाणां हस्तिकुम्भसम्बद्धानां नखाघातेन चोदे सति तत्समये हारवोटनान्नखभ्रंशिभि-मुक्तासम्बद्धैर्यमुनाकुञ्जस्थलीध्रुवलीकरोति । अत्र विशेषणीभूतानां 'घन'विहार'केशर'पदादीनामनेकार्थसम्बन्धेन विशेष्यस्य नानार्थ'हरि'पदस्याप्यर्थद्वयमात्रबोधकत्वं, न त्विन्द्रादिबोधकत्वमिति ज्ञेयम् ।

(च) 'इयं' पदेः पिप्लुनयेच्च रक्ष्यवस्तु' इति कामकलायां विदग्धविधानात्तदुत्तरूप-स्थले नर्मनिपुणप्रगल्भनारीवचनरचनेऽसिन्ननेकार्थशब्दप्रयोगेनेष्टार्थान्तरसिद्धिः । वन-विहारिणो श्रीकृष्णस्यैव रूपेण वर्णनमन्यत्रापि प्रसिद्धं यथा गीतगोविन्दे (८६) 'भ्रमति भवानवलाकवलाय वनेषु' इत्यादि । अत्र यद्यपि "नानार्थ'हरि'पदस्याप्यर्थद्वयमात्र-बोधकत्व"मिति टीकाकृता मूलतात्पर्यनिर्णयार्थमुक्तं, तथापि न तेन प्रस्तुतो मूलकृदाश्रयोऽभिव्यक्त इति मन्यामहे । वस्तुतस्तु 'दुर्गालङ्घितविग्रहो मनसिजम्' (साहित्यदर्पणे २५-परिच्छेदे) इत्यादि श्लोकवदनाप्यभिधामूला यज्जना वरीवर्त्तित्वेदर्थमेवेहोपन्यासः । प्रकरणेनाभिधया 'हरि'पदस्य सिंहरूपेऽर्थे नियन्त्रिते व्यञ्जनयेव कृष्णरूपोऽर्थो बोध्यते । अत्र च स हरिः हरिः सिंह इवेति च द्रव्यते ।

एवमनुकरणशब्दानाञ्च व्यञ्ज्यं प्रति वाक्यार्थ एव व्यञ्जकः । यथा—

आसां रासविलासलास्यलहरीमास्वाद्य वाद्यच्छला-

साधिक् ताधिगिति प्रभाष्य सुरजः स्वनर्सीकीर्नन्दति ।

ते-नाना-गरिमाधमा इति मुहुः पाठस्वरौच्यारणा-

सासां हन्त जुगुप्सते भगवती वाणी च गानक्रमान् ॥ ८

अत्र ते नानेति पाठः, गरिमाधमा इति गान्धार-ऋषभ-मध्यम-धैवत-पुनर्मध्यमा इति तानविशेषस्वराः, ताभ्यां ते, नानाविधो योऽगरिमा तेनाधमा इत्यर्थो व्यञ्जते । (ङ)

अथार्थानां व्यञ्जकत्वस्य हेतवः । ३२का

अथार्थानां सामान्यत्वेन प्रागुक्तानां वाचादीनां व्यञ्जकत्वे विशेषहेतव उच्यन्ते ।

अथ यत्र शब्दज्ञादीनां निरर्थकध्वन्यात्मकशब्दोत्पत्तिर्जायते तत्र कवयस्तु यथा-कथञ्चिद्वर्णात्मकशब्दस्य सादृश्यमुपलभ्य निरर्थकध्वन्यात्मकशब्देऽपि सार्थकत्वमारोप्य कार्यं कुर्वन्तीत्याह—एवमिति । शब्दज्ञाया येऽनुकरणशब्दा वर्णात्मकशब्दस्य सादृश्यत्वेन प्रतीयमाना व्यक्तध्वन्यात्मक 'ताधिगि'तिशब्दास्तेषां सार्थकत्वेनारोपविषयीभूतानां 'स्वर्न-कीर्धिगि'ति यो वाक्यार्थः, स तु ब्रजसुन्दरीणां सर्वोत्कर्षरूपवद्भगवत्प्रति व्यञ्जक इत्यर्थः । सुरजो रासस्य शब्दः । तासां ब्रजसुन्दरीणां रासम्रापक'तेनाना' इति कण्ठस्यः पाठः । एवं 'गरिमाधमा' इत्यक्षराः स्वरा गान्धरादिस्वरवाचका इत्यर्थः । तथाच ब्रजसुन्दर्यो यथा रासबोधकां'स्तेनाना' इत्यक्षरान् पठन्ति, तथैव 'ते नाना' इत्यक्षरानन्तरं गान्धरादि-स्वरबोधकान् 'गरिमाधमा' इत्यक्षरान् पठन्ति । सरस्वती तु तैरेवाक्षरेरकारं प्रक्षिप्य गन्धर्वाणां गानक्रमान् जुगुप्सते निन्दति । एतदर्थमेव स्रष्टयाह—अवेति । तानविशेष-स्वरा तानविशेषस्वरवाचका इत्यर्थः । सरस्वतीकृतमर्थमेवाह—ताभ्यामिति, पाठस्वराभ्या-मित्यर्थः । ते गन्धर्वाः । गरिमा गुरुत्वं, तद्धिन्नं नीचत्वं, तथाच ब्रजसुन्दर्यपेक्षया गानशब्दे नीचत्वेन गन्धर्वा अधमा इत्यर्थः श्लेषेण व्यञ्जते इति भावः ।

इदानीं पूर्वोक्तवाच्यलक्ष्यवद्भगवत्प्रार्थनासुतकृष्टसमभिव्याहारवशादुत्कृष्टध्वनिबोधकत्व-

(ङ) 'नाना अगरिमे'ति वाणीपक्षे समङ्गश्लेषः । 'ताधिक् ताधिक्' 'ते नाना' इत्यादि-शब्दा वङ्गभाषायां तानस्वरबोधने प्रयुज्यन्ते, तैरेव शब्दैरेव यङ्गप्रमथकाक्षरचनम् । एवं पदकल्पतरु-प्रभृति-वैष्णवाचार्यसङ्कलितेषु वङ्गीयसाहित्यपदसंग्रहग्रन्थेषु वैष्णवकवीना-मनुकरणशब्देभ्यः काव्योपादानाद्विहारमनेकश आलोक्यते ।

वोद्व्यवत्प्रकृतिकाकुप्रकरणैः सह ।

देशकालादयस्त्रयं वैशिष्ट्याद्वाङ्मयवोधकाः ॥ ३३का

तत्र 'यातासि स्वयमेवे'त्यादौ (१म किरणे ७ श्लोके) तदानयनार्थं न गतासि, अपि तूपभोगार्थमिति वोद्व्यवैशिष्ट्यम् । यां प्रतीयमुक्तिः, सा वोद्व्या योग्या । अयोग्या चेद्भवति तदा ध्वन्यर्था न सङ्गच्छते । वक्तृवैशिष्ट्यं प्रकृतिवैशिष्ट्यं प्रकरणवैशिष्ट्यञ्चात्रैव । वक्त्री श्रीराधा—सा सर्वश्रेष्ठत्वरूपवैशिष्ट्यावती । प्रकृतिश्च तस्याः सखीः प्रति स्नेहात् श्रीकृष्णाङ्ग-सङ्गप्रापणं व्याजेन करोतीति यदतस्तस्या वैशिष्ट्यम् । तथाविधप्रकरणञ्च तत्र मन्तव्यं, तेन तद्वैशिष्ट्याच्च द्वितीयध्वनिपल्लवः ।

काकुवैशिष्ट्यं यथा—

अइ जासि जाहि विविणं रिक्तं घेत्तूण कुसुमभाअणं सुसुहि (ढ) ।

पञ्चाअमिस्सि तुमं ण केवलं भाअणेण पूणेण ॥ ८

माह—अथेति । अर्थानां वाच्यलक्ष्ययङ्गार्यानां यङ्गकत्वे विशेषा वोद्व्यादयो हेतव उच्यन्ते । यमुद्दिश्य वदति स वोद्व्यस्तस्य वैशिष्ट्यं उत्कर्षे सति ध्वन्यर्थाः प्रवर्तन्ते । एवं यो वक्ता तस्योत्कर्षे सति ध्वन्यर्थाः प्रवर्तन्ते । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् ।

अत्र 'यातासी'ति पदं पूर्वमेवोत्तमोत्तममध्वनिकायोदाहरणे उपन्यस्तम् । तदान-यनार्थं पदकानयनार्थम् । वैशिष्ट्यास्य फलतोऽर्थमाह—वोद्व्येति । तथाच वैशिष्ट्यपदस्य योग्यत्वमेवार्थ इति भावः । वक्तृप्रकृतिप्रकरणानां वैशिष्ट्याच्चात्रैव श्लोके ज्ञेयम् । यत् यतः सखीं प्रति स्नेहात् सेवं करोति, अतस्तस्याः प्रकृतिवैशिष्ट्यादहवो ध्वन्यर्थाः सम्भवन्ति । एवं प्रकरणवैशिष्ट्यादपि ज्ञेयम् । तथाहि प्रकरणन्तावत् प्रियसखीमेनां श्रीकृष्णेन सह सङ्गमयितुं तेनैव सह श्रीराधया प्रागेव युक्तिः कृता, यदासौ मया प्रह्वीयते तदास्याः सङ्गः करणीय इत्यादयो ध्वनयोऽत्र ज्ञेयाः ।

अइ जासीति—अथि यासि याहि विविणं रिक्तं गृहीत्वा कुसुमभाजनं सुसुखि ।

(८) अत्र द्वितीये पादे आर्याद्वितीयपादतोऽतिरिक्तानां तिष्ठत्यां कलानां विन्यासात्

लेमण सहइ कणयतुला तिलतुलियं अह अहेण ।

तेमण सहइ सवणतुला अबच्छंदं कंदभगेण ॥

(प्राक्ततप्रेङ्गले ११०) इति विधानेन कन्दोभङ्गाशङ्का न कार्य्या, 'बसो वि तुरिय प्रदिओ दो तिसि वि एकक जाणेहु' इति पिङ्गलनागेण स्वयमेवानुमोदितत्वात् ।

अत्र न केवलं कुसुमभाजनेनैव पूर्णेनागमिष्यसि, अपि तु पूर्णेन मनो-रथेनापीति नञ्काकुव्योक्तम् ।

देशवैशिष्ट्यं यथा—

जउणासीअरसिसिरा कमलवणीपअणधूअकिसलअग्गा । (अ)

जह वल्लीघरपल्ली धग्गा पेक्खंति तं देसं ॥ १०

अत्र देशवैशिष्ट्यस्याधया कृष्णेन सह तत्र मां रमयेति सखीं प्रति काचित् स्वमनोरथं प्रकाशयति ।

कालवैशिष्ट्यं यथा—

एण्हं जलहरसमए रमणिज्जा रअणवलहीओ ।

णिबडन्तवारिधारा गहीरतरसुहरगव्मकुहराओ ॥ ११

अत्र क कृष्णमानेयामीति सङ्केतमिङ्गितेन पृच्छन्तीं सखीं प्रति नेदानीं कुञ्जो रमणीयः, अपि तु प्रकृतं वलभीभवनमेवेति कालवैशिष्ट्येन व्यङ्ग्यम् ।

आदिशब्दात् प्रसिद्धिवैशिष्ट्यं यथा—

करकिशलयलीलाम्बुजनिमीलनोलीलनातिकुतुकिन्या ।

दक्षिणमच्चि सुरारेः पिधीयते मुच्यते च सिन्धुजया (आ) ॥ १२

प्रत्यागमिष्यसि त्वं न केवलं भाजनेन पूर्णेन ॥ नष्टपदोच्चारणे या काकुस्तया द्योत्य'मपि तु पूर्णेने'ति ध्वन्यर्थरूपं वस्तु ।

जउणेति । यमुनाश्रीकरशिथिरा कमलवनीपवनधूतकिशलयया । यत्र वल्लीगृहपल्ली धन्याः प्रेक्षन्ते तं देशम् ॥ वल्लीभिर्निर्मितानि कुञ्जगृहाणि तेषां पल्लीसम्बद्धो यत्र वृन्दावनदेशे तिष्ठति तं देशं धन्या जनाः पश्यन्ति ।

एण्हमिति । इदानीं जलधरसमये रमणीया रत्नवलम्बः । निपतवारिधारागभीरतर-सुखरगर्भकुहराः । अत्र वलभीशब्दः 'वालाघर' (चिलेर क्वाड) इति प्रसिद्धः सर्वोपरिस्थ-गृहविशेषवाचकः । निपतवारिधारया गभीरतरसुखरा घोरशब्दविशिष्टाः कुञ्जगङ्गर-च्छिद्राः । एतेन कुञ्जस्यारमणीयत्वमुक्तम् ।

(अ) अत्रापि पूर्ववत् द्वितीयपादे एकस्या कलाया अतिरेकान्न कन्दोभङ्गः, 'जइ दीहो विअ बसो लहुजीहा पण्ह होइ सो वि लहु' इत्यभिधानात् । 'कमलवणी'त्यत्र इस्वेकार-पठने तु नाधिकमात्रत्वम् । 'कदिकारादत्तिन' इति गण्यसूत्रेण इस्त्वमपि सम्भवति ।

(आ) लङ्गीबन्धो मिथो वदन्त्येतदिति आह्वित्यकौसुदीटीकायां कृष्णानन्दिराम

अत्र सुरारिर्दक्षिणमक्षि प्रसिद्धिवैशिष्ट्यात् सूर्यात्मकमिति व्यज्यते ।

* ॥ इत्यलङ्कारकौस्तुभे शब्दार्थवृत्तिचयनिरूपणो नाम

द्वितीयः किरणः ॥ *

करकिशलयेति—करपल्लवस्य लीलाकमलस्य निमीलनोन्मीलने सुदृशे विकसने च कुतुकिन्या सिन्धुजया लक्ष्म्या भगवतो दक्षिणनेत्रं कदाचित् पिधीयते आच्छन्नं क्रियते, कदाचिन्मुच्यते च । तथा च सूर्यरूपं दक्षिणनेत्रं यदाच्छन्नं क्रियते तदा चन्द्ररूपवामनेत्रस्य दर्शनेन लीलाकमलं मुद्रितं भवति । यदा तु मुच्यते तदा सूर्यदर्शनेन लीलाकमलं प्रफुल्लं भवतीत्यर्थः । भगवतो दक्षिणनेत्रस्य सूर्यत्वं सर्वशास्त्रे प्रसिद्धं, अतः प्रसिद्धिवैशिष्ट्यादेव नेत्रस्य सूर्यत्वं ध्वनितमिति ॥ * * *

(३१२) स्थितम् ।

“विपरीत्यर ए लच्छी वन्दुं दट्टण्ण णाहिकमलङ्गं ।

हरिणो दाहिणण्यवणं रसाउला भत्ति ढकोइ ॥”

इति काव्यप्रकाशोदाहृतपद्यमस्या आर्याया मूलं, परमत्र न मनागपि श्लोकाभाङ्ग इति वैष्णवकवेरौचित्यसिद्धिं प्रकटयत्येतत् । परमत्रेतन्मन्त्रं यत् ‘जलकेलितरलकरतलमुक्त’ (सा. दर्पणे ५म परिच्छेदे) इत्यादौ तदनुरूपश्लोकान्तर इवात्रापि नानुमानतोऽर्थान्तरप्रतीतिः, अपि तु यज्जनावशादेवेति । युक्तिश्च तत्र दर्पण एव आलोकनीयेति ॥

अथ तृतीयकिरणः ।

अथ ‘ध्वनिरसव’ इति काव्यप्राणत्वेन निरूपितस्य ध्वनेर्भेदमाख्यातुं ध्वनि-
शब्दस्य व्युत्पत्तिमाह—

शब्दार्थादिभिरन्यैश्च ध्वन्यतेऽसाविति ध्वनिः । ३४ का

ध्वननं ध्वनिः, ध्वन्यतेऽनेनेति ध्वनिः, ध्वन्यतेऽस्मिन्निति ध्वनिरिति भाव-
करणाधिकरणसाधनोऽपि ध्वनिर्भवति । तन्निरासार्थं ध्वन्यतेऽसाविति
कर्मसाधन एवेति प्रतिजानीते । तदेव किमित्याह—

रसो भावस्तदाभासौ वस्त्वलङ्कार एव च ।

भावानामुदयः शान्तिः सन्धिः श्रवणता तथा ।

सर्वं ध्वनिस्तज्जनित्वे काव्यञ्च ध्वनिरुच्यते ॥ (क) ३५ का

शब्दार्थादिभिरिति—शब्दाश्चार्था वाच्यलक्ष्ययङ्ग्याश्च, आदिशब्देन श्लेषस्थले
पदार्थान्तरसम्बन्धश्च, एवमन्यैरनुकरणशब्दैर्ध्वन्यते यज्जनावृत्त्या बोध्यतेऽसौ श्रेयपावनत्वादिर-
रूपोऽर्थो ‘ध्वनिः’ कर्मसाधनमेव । न तु ध्वननं ध्वनिरिति भावसाधनं, तथा सति ध्वन्यर्थ-
विषयकज्ञानेऽपि ‘ध्वनि’यवहारापत्तेः । न वा ध्वन्यतेऽनेनेति करणसाधनं, तथा सति
ध्वनिकरणे काव्येऽपि ‘ध्वनि’यवहारापत्तेः । न वा ध्वन्यतेऽस्मिन्नित्यधिकरणसाधनं, तथा

(क) भावार्थे ‘ध्वनि’पदपरामर्शो यथा ध्वन्यालोके चतुर्थोद्गोते—‘यत् काव्यतत्त्वविषयं
स्फुरितप्रसन्नकल्पं मनःसु परिपक्वधियां यदासौ’ इत्यादौ । आपारार्थककरणसाधन ‘ध्वनि’पद-
परामृष्टस्य वस्तुनो निर्देशश्चन्द्रालोके (३२)—‘साम्मुख्यं विधानायाः स्फुटमर्थान्तरे
गिरः । कटाचा इव लीलाच्या आपारो यज्जनात्मकः ॥’ अधिकरणसाधनस्य ‘ध्वनि’पदस्यो-
ल्लेख ‘इदमुत्तममतिशयिनि यज्जे वाच्याहुनिर्बुधेः कथित’ इति मम्मटकारिकायाम् ।
वस्तुतस्तु साधारण्येन कर्मसाधन एवायमुद्दिष्टः—तथात्वे रसभावादियु वस्तुलङ्कारादियु च
यज्जेऽप्यर्थज्वेव ध्वनि’पदयवहारः । यदाह ध्वनिकारः—‘काव्यस्यात्मा स एवार्थस्तथा
चादिकवेः पुरा । क्रौञ्चदन्तूविद्योगोत्थः शोकः श्लोकत्वमागत’ इत्यादौ । एवं काव्ये
‘ध्वनि’पदप्रयोग उपचारत एवेति सम्भक् । तथा च ध्वन्यालोके—‘वाच्यवाचकसंमिश्रः
शब्दार्थो काव्यमिति अपदेश्यो यज्जकत्वसाम्यात् ध्वनिरित्युक्तः ।’ एवमपि—‘प्रत्ययैरनुपा-
ख्येयैर्यद्वहानुग्रहेस्तथा । ध्वनिप्रकाशिते शब्दे स्वरूपमवधार्यते ॥’ तेन यज्जकौ शब्दार्था-
वपोह ‘ध्वनि’शब्देनोक्तावित्यभिनवगुप्तपादाः ।

रसाख्यध्वनिरन्ये ध्वनयस्तु प्राणा, रसाख्यस्तु ध्वनिरात्मेत्यदोषः (ख) ।

रसादयः पञ्चाद्व्यन्ते । सम्प्रत्यसुभूतानां ध्वनीनां भेदा दृश्यन्ते ।

उभयोरभिधामूललक्षणामूलयोस्तयोः ॥

अविवक्षितवाच्योऽन्यस्तत्र वाच्यं द्विधा भवेत् ॥ ३६ का

तयोर्ध्वन्योरन्यो लक्षणामूलो ध्वनिरविवक्षितवाच्यः स्यात् । तत्राविवक्षित-
वाच्ये ध्वनिं वाच्यं द्विधा भवतीत्यर्थः ।

किन्तु द्वैधमित्याह—

अर्थान्तरोपसंक्रान्तमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् । ३७ का

एकं वाच्यमजडतुस्वार्थतयाऽपरार्थेनोपसंक्रान्तं भवति, अन्यजडतुस्वार्थतया
स्वविपरीतेनार्थेनाक्रान्तं भवतीति द्वैधम् । क्रमेणोदाहरणानि—

सति ध्वनिविषयकज्ञानाधिकरणे पुरुषेऽपि 'ध्वनि'यवहारपक्षेः । तस्मात् कर्मसाधनेन
श्रौत्यपावनत्वादर्थ एव 'ध्वनि'शब्दो योगरूपिरिति भावः ।

तदेवेति—तत् ध्वनतेः कर्मध्वनिपदबोधं किमित्यपेक्षायामाह—रस इति । तदाभासो
रसाभासो भावाभासश्च, वस्तु श्रौत्यपावनत्वादि, उपमादलङ्कारश्च । अभिचार्यादिभावानां
सदय उत्पत्तिश्च शान्तिश्च सन्धिश्च श्रवणता च । सर्व्वमिति—एते सर्व्वेऽर्था 'ध्वनि'पद-
वाच्या इत्यर्थः । काव्ये 'ध्वनि'यवहारस्तु न मुख्यः, किन्तु लाक्षणिकत्वाज्ञौ एवेत्याह—
तत्त्वज्ञौति । तस्य ध्वन्यर्थस्य जनितुत्पत्तिर्यस्मात्तथाभूतत्व इत्यर्थः । एवं सति ध्वनिजनक-
त्वेनैव काव्ये 'ध्वनि'यवहारो, न तु साक्षात् ।

ननु काव्यपुरुषस्य कदाचित् ध्वनयः प्राणाः कदाचित्तात्मेत्युच्यते, तत्र को निर्व्वार
इत्यपेक्षायामाह—रसाख्येति । रसाख्यध्वनिभिन्ना ये ध्वनयस्ते प्राणाः, रसाख्यध्वनि-
स्वात्मेवेति व्यवस्थया न दोषः । अस्तुभूतानां वस्तुलङ्काररूपाणां ध्वनीनाम् ।

तयोः प्राणात्मरूपयोर्ध्वन्योरुभयोरैवाभिधामूललक्षणामूलयोर्मध्येऽन्यो लक्षणामूलो
ध्वनिरविवक्षितवाच्यो भवेत् ।

(ख) 'काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति' 'अर्थः सद्दयश्चाद्यः काव्यात्मा यो व्यवस्थितः' इत्यादिषु
ध्वनिकारवाक्येषु, 'शब्दार्थौ वपुस्य विषुधेरतात्माभ्यधायि ध्वनि'रित्यादौ चार्वाचोनानां
कारिकावन्धे ध्वनेरेव काव्यात्मत्वेन व्यपदेशः । 'वाक्यं रसात्मकं काव्य'मिति दर्पणकृतः
काव्यलक्षणः, काव्यस्यात्मा स एवार्थलया चादिकवेः पुरा । क्रौञ्चदन्तुवियोगोक्तः
श्लोकः श्लोकलमागतः । 'ध्वन्यात्मन्येव शृङ्गारे ते हेया इत्युदाहृताः ।' 'रसादिमय एकस्मिन्
कविः स्यादवधानवान्' इत्यादिध्वनिकारकारिकासु 'रस आत्मा परे मनः' (अलङ्कारशेखरे

फलमपि फलं माकन्दानां सिता अपि ताः सिता

अमृतममृतं द्राक्षा द्राक्षा मधूनि मधून्यपि ।

सह तुलयितुं तेनैतेषां न किञ्चन युज्यते

सुवल ! यदयं सारङ्गाद्या भवत्यधरोऽधरः ॥ १

अत्र द्वितीय'फला'दिशब्दा निन्दाद्यर्थसंक्रान्ताः । तथाहि—फलं नानावर्णं
पाक एव कदाचिन्मधुरं भवति, तेन निन्द्यमेव । सिताः पाकपौनःपुन्येनैव
निर्मला भवन्ति, नत्वारम्भ एव । अमृतं देवैरपि पीयते । द्राक्षा पूर्व्वदेव ।
मधूनि सरघोच्छिष्टानि । अधरस्त्वधर एव, सर्वाख्येतान्यधरयतीत्यधरः । 'सह
श्रीकृष्णः सुवलं प्रत्याह—फलमपीति । अत्र द्वितीय'फल'शब्दः कदाचित्कमधुरे
लाक्षणिकः । तथा च माकन्दानामान्वाणां फलं कदाचिन्मधुरमिति लाक्षणिको बोधः ।
पञ्चाङ्गाङ्गनाष्टत्वा फले निन्द्यत्वबोधो (१) लक्षणामूलः । अत्र द्वितीयलाक्षणिक'फल'पदेन
फलत्वरूपेण फलबोधो न भवति, अतएवायं ध्वनिरविवक्षितवाच्यः स्यात् ; अथच
प्रथम'फल'पदस्य फलरूपार्थो वाच्यः (२) अङ्गाभूतनिन्द्यत्वेन संक्रमितश्च भवति । एवमेव
सर्व्वे 'सिता'दिपदेषु बोध्यम् । सिता 'मिष्ट' इति प्रसिद्धा । हे सुवल ! तेन राधिकाया
अधरेण सह तुलयितुं तेषामान्वादीनां मध्ये किञ्चन वस्तु न युज्यते । अमृतं देवैर्निर्गुणैरपि
पीयत इति हेतोरमृतस्यापि निन्द्यत्वम् । द्राक्षा पूर्व्ववत् पाकावस्थायामेव मधुरा ।

२य मरीचो) इत्याद्यान्वाचोनावचने च रसस्यैवात्मताख्यापनम् । एवं पुनः 'न हि तच्छून्यं
(रसध्वनिशून्यं) किञ्चित् काव्यमिति ; यद्यपि च रसेनैव सर्व्वं जीवति काव्यम्'...
(ध्वन्यालोकलोचने द्वितीयोद्गोतयाख्यायाम्) इत्यभिनवगुप्तपादानां, 'प्रवृत्तानां जीवितभूतो
रस' इति प्रतापरुद्रयशोभूषणकाराणाञ्च निर्देशात् रसस्य प्राणत्वमपि सूचितमिति ।
इत्यालङ्कारिकमतानेके (वस्तुतस्तु न मतानेक्यविलसितमेतत्, किन्तु शब्दप्रयोगानवधान-
विजृम्भितमेवेति दिक्) श्रीमत्कर्णपूरगोस्वामिपादा आत्मरूपेण रसस्य, प्राणत्वेन च
ध्वनेरभिधानमिच्छन्ति । खनामध्वन्यानां ध्वनिकारप्रकाशकदादीनां काव्यात्मत्वतल्लक्षण-
भेदादिनिर्देशप्रसङ्गेषु स्वस्वमतासङ्गतिर्दृष्टीतेति कैश्चिदनवदमभिहितम् । परमतदूषयिता
दर्पणकृदपि नात्र विषये सावधान इवाभाति—यतस्तेन 'वाक्यं रसात्मकं काव्य'मिति लक्षणं
कृतं, पञ्चात् काव्यस्य ध्वनिगुणीभूतयङ्गरूपेण द्विधा विभागः कृतः, 'ध्वनिस्तत् काव्यसुत्तम'-
मित्यभिधानेन वस्तुलङ्कारध्वनीनां रसध्वनेरिवोत्तमता आयाति, तेन काव्यस्य नियतरूपेण
रसात्मता यादृतेति स्वमतविरोधस्तस्य स्फुट एव । एवमादिकं वेमत्वमालोक्य गन्धकृता

(१) 'निन्द्यत्वबोधे' इति निन्दनीयः पाठः (क) (ख) (घ) पुस्तकेषु ।

(२) 'फलरूपवाच्यः' इति (ख) (घ, पुस्तकयोः पाठः ।

तुल्यितं तेनैतेषां न किञ्चन युज्यत' इति विशेषवचनादुपमेयद्वितीयपदे
स्तुत्यर्थेव व्यङ्ग्यः, न तूपमानद्वितीयपदवद्देशाश्रया ।

यथा वा—

प्रेम्ना विद्रुतमेकवयदुभयोस्तन्मानसं मानसं
सर्वास्त्रेव दशासु यन्नवनवं तत् सौहृदं सौहृदम् ।
यत् कृष्णस्य विनोदभूरहरहस्तदयौवनं यौवन-
न्तद्विच्छेदविधौ न यत् परिचयस्तज्जीवनं जीवनम् ॥ २ (ग)

द्वितीय'मधु'पदस्य सरसोच्छिदे लक्षणा, 'सरसा मधुमक्षिका' । अधरस्त्रधरयति स्वापेक्षया
सर्वास्त्रेव स्वादुवस्तूनि निकृष्टयतीत्यर्थः । विशेषवचनादिति—उपमेयस्या'धरोऽधर' इति
वाक्यस्य द्वितीये'धर'पदे स्तुत्यर्थो व्यङ्ग्यः, न तूपमानोभूतानां 'फलमपि फल'मित्यादिवाक्यानां
द्वितीय'फला'दिपदस्येव हेयाश्रयारूपाधो व्यङ्ग्यः । अत्र सर्वत्रोपमानस्य तिरस्कार एव
व्यङ्ग्यो बोध्यः ।

माधरविरहेण याकुला श्रीराधा ललितो प्रत्याह—उभयोः कान्तयोः प्रेम्ना विद्रुतं
सत् यदेकवद्भाति तन्मन एव मानसं मनःपदवाच्यम् । अत्र द्वितीय'मानस'पदस्य (३)
मनःपदवाच्यत्वरूपेण लक्षणा, अतएव द्वितीय'मानस'पदेऽविवक्षितवाच्यत्वसिद्धिः । तेन
लाक्ष्याधिकपदेन मनसः श्लाघनीयत्वरूपोऽर्थो व्यङ्ग्यः । तथाच प्रथम'मानस'पदस्य मनोरूप-
वाच्यः व्यङ्गीभूतश्लाघनीयत्वरूपार्थान्तरेण संक्रमितश्चेति भावः । श्रीकृष्णविच्छेदे सति यस्य
जीवनस्य न परिचयो न विद्यमानता, तज्जीवनं जीवनम् ।

'ध्वनिरसव आत्मा किल रस' इति निपुणमभिधानं कृतम् । न चेत्तस्य कुत्राप्यसङ्गति-
रित्यनिन्दितमेवेत्यन्त्यामहे ।

(ग) भक्तिप्रहमनसस्तत्रभवतः कविकर्णपूरस्यायमनवदः सरस्वतीनिख्यन्दः, भगव-
द्विच्छेदचिन्ताज्वरोच्छासत एवास्थोद्भवः 'त्रिभुवनमेव तन्मयं विरहे' इति न्यायात् ।
एवमप्यन्यत्र (४थं किरणे १मं श्लोके) "दृष्टा भागवता ..." इत्यादौ 'वत िधे । वामाय तुभ्यं
नमः' इत्यन्ते प्रवक्ष्ये श्रीकृष्णचैतन्यचरणसङ्गमभङ्गविधरता वर्णिता । श्रीमच्चैतन्यप्रभुपादाना-
मपि शिक्षाधिके 'युगायितं निमेषेण चक्षुषा प्रादृषायितम् । शून्यायितं जगत् सर्वं
गोविन्दविरहेण मे' इतीयमेवावस्था प्रकटिता । वस्तुतस्त्वेवंविधभक्तानां निखलीला-
सक्तगोपाङ्गनानामिव परमात्मरूपिणः साक्षाद्भगवतो न कदापि तत्त्वतो विच्छेदः—
यदुक्तं ब्रजनारोनित्यासक्तिवर्णेनप्रसङ्गे स्कन्दपुराणे—'दृष्टारण्ये विहरता सदा रासादि-
विभ्रमेः । हरिणा ब्रजनारीणां विरहोऽस्ति न कर्हिचित् ॥' श्रीकृष्णचरणे सर्वस्वसमर्पणं

(३) 'द्वितीय'मनः'पदस्य' इति सर्वत्रेव पुस्तकेषु पाठः । स च मूलानुगततादनुपादेशः ।

स्वविपरीतार्थेनाक्रान्तं यथा—

सौभाग्यमेतदधिकं मम नाथ कृष्ण ! प्राणैर्ममातनि सुखं प्रणयेन कीर्त्तिः ।
दृष्टचिरादसि कृपापि तवेयमुच्चैर्न स्मर्यते न भवतात्मगृहस्य मार्गः ॥ ३
अत्र 'सौभाग्य'मित्यसौभाग्यं, 'सुख'मिति दुःखं, 'कीर्त्ति'रकीर्त्तिः,
'कृपा'ऽकृपा, 'आत्मगृहस्ये'ति परगृहस्य स्वविपरीतेनाक्रान्तम् । (घ)

ध्वनिर्यस्त्वभिधामूलस्तत्र वाचं विवक्षितम् ।

तथापि व्यङ्ग्यनिष्ठं स्यात् स च द्वैविध्यमृच्छति ।

कोऽपि लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्योऽलक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमोऽपरः ॥ ३८ का

अभिधामूलध्वनौ तु विवक्षितमपि वाचं व्यङ्ग्यनिष्ठम् । स च ध्वनिर्लक्ष्य-
व्यङ्ग्यक्रमोऽलक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमश्चेति द्विविधः—लक्ष्यं क्रमप्राप्तं व्यङ्ग्यं यत्र स तथा,
काचित् खण्डिता श्रीकृष्णं प्रति सोल्लुखवचनमाह—एतत्तवागमनं ममाधिकसौभाग्य
मधिकसौभाग्यजनकमित्यर्थः । तद्विच्छेदे मम प्राणैः कर्तृभिः सुखमतनि विसृज्यते ।
एवं मदिषयक्रेण तव प्रणयेन मम कीर्त्तिरतनि । चिरादहुकालानन्तरं त्वं दृष्टोऽसि,
तेन मयि कृपापि (४) लयातनि । मद्गृहं तवात्मगृहं, तादृशात्मगृहस्य मार्गस्त्वया
स्मर्यत इति न, अपि तु स्मर्यत एव । अत्रेति—'सौभाग्य'पदस्यासौभाग्ये लक्षणा, 'सुख'पदस्य
दुःखे लक्षणा । एतादृशक्रोशोऽपि यस्मात् प्राणा न निर्गतास्तत एव मत्प्राणा मद्दुःखदायका
इति भावः । मद्गृहं तव परगृहं, न तु स्वगृहम् । सर्वत्र विरुद्धलक्षणाभिर्मिद्विधे त्वं
प्रेमशून्य इत्यर्थो व्यच्यते । तथा च स्वस्मिन्नायकस्य प्रेमशून्यत्वरूपो व्यङ्ग्यो लक्षणाभूतः,
तथा वाच्यार्थस्य तिरस्कारः स्पष्ट एवेति भावः ।

तत्सेवायां तत्परता च परानन्दाय मोक्षायेव च । विद्रुतिः खलु माधुर्यात्मा, सौहृदस्य
नवनवत्वं निखमभ्यर्थनासाधुत्वाय, अतो व्यङ्ग्यार्थपरिपुष्टिः । लक्षणाभूलोऽयं ध्वनिर्यथा
तथोपरिगृह्यार्थमिति ।

(घ) इदमेवाव्यैरत्यन्ततिरस्कृतवाच्यमिति कथ्यते । उदाहरणान्तरे च 'निःश्वासात्
इवादृशचन्द्रमा न प्रकाशते' इत्यन्तं रामायणपठं, 'या निशा सर्वभूतानां नस्यां जागर्ति
संयमी' इत्यादि भगवद्गीताश्लोकश्च । लक्षणाभूलध्वनिपरिग्रहेण लक्षणाव्ययन्यतिरेकानु-
विधायित्वमेवास्य ध्वनेर्निदानमिति पक्षः स्वीकृतः । निरुद्धलक्षणावतुपदघटितकाथीय-
ध्वनिरैवात्राङ्गीकृत इति, अन्यथा तु गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमस्फुट-सन्दिग्धप्राधान्य-तुला-
प्राधान्यादिसंशङ्को यादृक्तं स्यादित्यनुपदमेव भूलतः स्फुटीभवित्यति ।

(४) 'महती कृपापि' इति (क) (ख) पुस्तकयोः पाठः ।

अलङ्कारो व्यङ्ग्यस्य क्रमो यत्र स तथा । क्रमस्तु विभावादिभिर्व्यङ्ग्यमान एव रसः, न तु विभावादय इति । लाघवाच्छतपत्रगतीयुगपदेधाभिमानवत् यत्र क्रमो न लक्ष्यते स तावदक्रमः । (ङ)

रसो भावस्तदाभासौ भावशान्त्यादिरक्रमः । ३६ का

रसादिस्वक्रमोऽलङ्क्यक्रमव्यङ्ग्य इत्यर्थः । आदिशब्दाद्भावीदयभावशावल्याभावसन्धयः । अयमसंलङ्क्यक्रमव्यङ्ग्यो रसनिरूपणे दर्शयिष्यते । सम्प्रति लङ्क्यक्रमव्यङ्ग्यो दर्शयते—

यवानुध्वनिना व्यङ्ग्यं लक्ष्यते क्रमपूर्वकम् ।

स तु लङ्क्यक्रमव्यङ्ग्यः शब्दार्थोभयशक्तिभूः ॥ ४० का

विवक्षितमपीति—विवक्षितमपि वाच्यं व्यङ्ग्यनिष्ठं व्यङ्ग्यपर्यवसानं स्यादित्यर्थः । तथाच वाच्यार्थस्य विवक्षायामपि व्यङ्ग्यार्थस्यैव प्राधान्यं, न तु वाच्यार्थस्येति भावः (ङ) । लङ्क्यमिति—वस्त्वलङ्कारादिरूपव्यङ्ग्यार्थानां हृदये उत्पत्तान्तर्ज्ञानरूपक्रमः सर्वेषां लङ्क्य इत्यर्थः । अलङ्क्य इति—रसादिरूपव्यङ्ग्यार्थानां हृदये उत्पत्तान्तर्ज्ञानरूपक्रमो न लङ्क्य इत्यर्थः । ध्वनिविषयकज्ञानस्योत्पत्त्यादिना ध्वनेरप्युत्पत्त्यादियवहारः । अत्र दृष्टान्तो लाघवादि—शतपत्रस्य कमलस्य शतसंख्यकपत्राणां मूल्या वेधे जाते सति प्रत्येकपत्रस्य यः प्रत्येकवेधस्तस्योत्पत्त्यादिक्रमो लाघवात् सूचीकरणकवेधनिष्ठश्रेयास्र लङ्क्यः । अतएव मया युगपदेकचण एव सर्वेषां वेधः कृत इति तेषामभिमानो यथा, तथात्रापि रसादिव्यङ्ग्यानामुत्पत्त्यादिक्रमोऽपि न लङ्क्यः ।

(ङ) क्रमस्त्विति—एतमेवाभिप्रायं मममि निधाय भगवता मुनिनोक्तं 'विभावाभाव-
अभिचारिसंयोगाद्रसनिरूप्यति' इति । सर्वं तच्च 'रस'करण एव नियतं विशदीभविष्यति । 'विभावादिभि'रित्यत्रादिपदस्य बहुवचनस्य च सार्थकतातएव स्फुटा—'एवञ्च विभावादौनां दण्डकक्रादिन्यायेन सम्भूयेव कारणत्वं, न तु लणारणिमणिन्यायेनैकेकस्येति मन्तव्यम् । विभावाद्याः कारणाण्येव, 'रसोद्बोधे विभावाद्याः कारणाण्येव ते मताः' (सा. दर्पणे इय परिच्छेदे) । अक्रम इति—असंलङ्क्यक्रम इति यावत् । "अत्र व्यङ्ग्यप्रतीतेर्विभावादि-
प्रतीतिकारणकत्वात् क्रमोऽवश्यमस्ति, किन्तु नासौ निपुणेनापि लक्षयितुं शक्यः ।" कथं तावदस्याक्रमस्य ध्वनेर्भिरतिशयानन्दतया बहुविषयतया च सहृदयहृदयं सततमेवाधि-
कुर्वन्त एकत्वेन गणना कृतेति न दुरुहः प्रश्नः । 'एषु रसादिषु चैकस्यापि भेदस्यानन्तत्वात् सङ्ग्रातुमशक्यत्वादसंलङ्क्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिर्नाम काव्यमेकभेदेमेवोक्तमिति विश्वनाथः ।

अनुध्वनिरणुरणनं ध्वनेरेव दीर्घदोर्घभावः प्रतिध्वनिरिव वा । स तु लङ्क्यक्रमव्यङ्ग्यः शब्दशक्तिभूरर्थशक्तिभूः शब्दार्थोभयशक्तिभूश्चेति त्रिधा ।

आद्यो द्विधैवालङ्कारवस्तुनोर्द्योतनाद्भवेत् । ४१ का

आद्यः शब्दशक्तिभूर्हिधैव भवेत् । 'एव'कारस्तु अर्थशक्तिभववच्छब्दशक्ति-
भवोऽपि दादशेति परमतं व्यावर्त्तयति (च) ; अथवाऽलङ्कारस्यैव, वस्तुन एव,
नान्यतरविशिष्टस्येत्यर्थः ।

ततालङ्कारद्योतकः शब्दशक्तिभूर्यथा—

आशामात्रे विलसदुदयः पद्मिनीचक्रवन्तुः

सिद्धाभोगः सततमनिशामोदमेतौकषायः ।

अनुरणनमिति—यथा घण्टादीनामेकनादोत्तरमपरनादानां क्रमो ज्ञायते, यथा वा ध्वन्युत्तरं प्रतिध्वनिर्ज्ञायते, तथैव येषां ध्वनौनामुत्पत्त्यादिक्रमो लक्ष्यते, स लङ्क्यक्रमव्यङ्ग्यः ।
अथवेति—'आद्यो द्विधैव' इत्यत्र 'एव'कारोऽलङ्कारवस्तुनोरित्यनन्तरमेव योजनीयम् (च) ।
तथा चालङ्कारस्यैव द्योतनात्, न तु वस्तुविशिष्टालङ्कारस्य ; एवं वस्तुन एव द्योतनात्,
न त्वलङ्कारविशिष्टस्य वस्तुनः । एवं सति केवलालङ्कारस्य द्योतनात्, तथा केवलवस्तुनो
द्योतनादाद्यो द्विधा भवतीत्यर्थः ।

आशामात्र इति—अयं कृष्णरूपचन्द्रो रोचिःपुरेः कान्तिप्रवाहेः शीततां जायं
हरतु । प्रसिद्धचन्द्रस्तु शीततां करोति । तथाऽयं भजतां जनानामाशामात्र एव विलसन्नद्यो
यस्य सः । अत्र शब्दमात्रश्लेषेणास्याशामात्रे दिक्सामान्य उदयः, प्रसिद्धचन्द्रस्य तु
पूर्वाशायामेवोदयः । अयं पद्मिनीसम्बद्धानां वन्तुः, स तु देवी । अयं सततं सिद्ध
आभोगः परिपूर्णता यस्य तथाभूतः, स तु कर्दाचित् पूर्णिमायामेव सिद्धाभोगः । अनिशं
निरन्तरमामोदमेतौकषाया यस्य तथाभूतः । 'कषाय'शब्दोऽत्र माधुर्यवाची, 'मधुरे'ऽपि
कषायः स्यादित्यनुशासनात् । अत्रापि शब्दमात्रश्लेषेण निशामित्रेऽपि काल आमोदाद्यो
उत्पलशतपत्रयतिभेदे क्रमोऽतिशयप्रजन्यत्वादलङ्क्यः, अत्रापि कार्यकारणपरम्परा तदभि-
यक्तिरसभोगप्रणाली च न संलक्ष्यत इति तु न रिक्तं वचः ।

(च) परमतमिति—नैतन्मते प्रसिद्धेरालङ्कारिकैरास्या स्थाप्यते, नास्य मतस्योक्तेख-
लेशोऽपि प्राचीनप्रसिद्धयस्योपलभ्यते । मूलमेतन्मतस्य न तावत् दुर्निरूपम्—यतः 'अर्थस्य
व्यञ्जकत्वे तच्छब्दस्य सहकारिते'ति न्यायेन अर्थबोधप्रवृत्ते सर्वत्रैव शब्दस्य साचिद्यम्,
अतोऽर्थशक्त्युद्भवध्वनिभेदस्य प्रत्येकस्य प्रतिरूपकमेकं शब्दशक्त्युद्भवध्वनिकाव्यमस्तीत्यनुमागम्,
तेन दादशधैव शब्दशक्त्युद्भवोऽपि विभजनोऽय इति मतम् । टीकाकृता 'एव'कारस्य द्वितीय-
पक्षस्यास्यावलम्बनेन मतस्यास्योक्तेखयोग्यत्वमपि आहतमिति दर्शितमिति मन्यामहे ।

राधाश्लेषादिषु निरवधिव्यापृतः शोणपादो

रोचिःपूरैर्हरतु भजतां शीततां कृष्णचन्द्रः (क) ॥ ४

अत्र शब्दशक्त्याऽद्भुतशब्द इति प्रसिद्धचन्द्राद्व्यतिरिक्तैरखिलैर्गुणैर्व्यतिरेका-
लङ्कारो ध्वनितः । यद्यप्यसौ ध्वनित्वेनालङ्कारार्थ एव, तथापि ब्राह्मणश्रमण-
न्यायेनालङ्कार एव (ज) । एवमन्येऽपि ।

यस्य सः, प्रसिद्धचन्द्रस्य तु निशायामेव । राधाया आलिङ्गनादिकर्मसु निरवधिव्यापार-
युक्तः, स तु राधाश्लेषादिनक्षत्रेषु कदाचित् संयुक्तः । अयं शोणपादो रक्तचरणः, स तु
श्वेतपादः । अत्र 'पाद'शब्दः किरणवाची । अन्नाशादिशब्दानां परिवृत्तासहत्वादेव
शब्दशक्त्युद्भवो ध्वनिरिति ज्ञेयम् ।

अलङ्कार्योऽलङ्काराश्रय एव, ध्वनेस्तु प्राणत्वात्, प्राणस्य च शरीरारम्भकत्वात् ; शरीर-
त्त्वलङ्काराश्रय एव, न त्वलङ्काररूपं, कथं व्यतिरेकालङ्कारस्य ध्वनिरूपत्वमित्याक्षेपः ।
अमण्योऽवधतः—यद्यप्यवधतस्य वर्णाश्रमादिकं किमपि नास्ति, तथापि पूर्वदृष्टस्य
ब्राह्मणस्य स्मरणात् ब्राह्मणभिन्नेऽप्यवधते कदाचिद्ब्राह्मणोऽयमिति प्रतीतियथा जायते,
तथा लङ्कारभिन्नेऽपि ध्वनावलङ्कारप्रतीतिर्जायत इति भावः ।

(क) श्लोकेऽस्मिन् 'पद्मिनी' 'मेतौ' 'मोद' 'कषाय'शब्दाः कृष्णपक्षे व्याख्यायां पारिभाषिकाः
पारिभाषिककल्पा वा । पद्मिनी खलत्तमा स्वीजातिः । 'अनिशामोदे'त्यत्र समझामङ्गश्लेषः,
मोद इति कृष्णपक्षे । 'मोद' 'मेतौ' 'कषाय'पदेऽस्तिदृष्ट्या चित्तवृत्तीनां मेतौकरुणासुहितास्थानां
परिश्रमः, न तु पापिषेपेक्षालक्षणाया 'उपेक्षा'या अपि—स खलु धर्मः वेण्यावमतानु-
मोदितः । 'कषाय'पदेन माघर्ष्यं, ततः गौण्या वृत्त्या करुणाया बोधः । भजतां
नित्यभक्तानामिति यावत् । अत्र 'मात्रे' 'वन्दुः' 'सततम्' 'अनिशं' 'निरवधि' 'शोण' इत्येतेषां
प्रदानां प्रदाशानां वेष्टार्थबोधे साचिद्यं स्फुटमेव । 'आशामात्रे विलसदुदयः' इत्यस्य
सन्दर्भाश्रय व्याख्याऽन्यथापि विधेया । यदैव भक्तानां भगवन्तं साक्षात्कर्तुं प्रवततरात्तिरा-
काङ्क्षा वा जायते, तदैव स प्रकटो भवति, विभूतिरूपेणांशकलात्वपक्षावलम्बनेऽवताररूपेण
वा । सर्वत्रैव तस्य प्रकाशः—'तस्य भासा सर्वमिदं विभाती'ति अतिः । अनन्ता
तद्भिभूतिपरम्परा—'अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोऽस्मि सर्वं' इति
श्रीभगवद्भजनात् । अवताररूपेण भक्ताशापूरणाकाङ्क्षिणा तदुदयस्तत्रैवामिच्छितः—'धर्म-
संस्थापनार्थाय, सम्भवामि युगे युगे' इति ।

(ज) तदुक्तं काव्यप्रदीपे 'प्रकाश'ग्रन्थव्याख्यावसरे 'ननुदाहृतेषुपमादीनां प्राधान्यं न वा ?
आद्ये कुतस्तेषामलङ्कारत्वं, अन्यानलङ्काराणां, द्वितीये कुतोऽस्य काव्यस्य ध्वनित्वं
यङ्गस्याप्राधान्यादिति चेत्, न ; पूर्वं (वाच्यत्वदशायाम्) अयमलङ्कार आसीदित्येतावताऽ-

दधती समधुपरागं परिमलमेकान्तसुकुमारा ।

गुणकलिता (५) ललिते । मम भूषितकण्ठा त्वमेव वनमाला ॥ ५

अत्र शब्दशक्त्या कवेर्वनमालालितयोः साधर्म्यं निरूप्य प्रयासे व्युपरते
सति वस्तुभूतः कथिदर्थः स्फुरति । स च—त्वमेव वनमाला, नान्येति ; त्वां
प्रत्येव मे समादरः, न तस्याम् ; तेन त्वदालिङ्गनमेव मे प्रेय इति वस्तु ।

अर्थशक्त्युद्भवोऽर्थस्तु व्यञ्जकः स्वयमुद्भवो ।

कवेः प्रौढोक्तिनिष्पन्नो वक्तुस्तत्कल्पितस्य च ॥ ४२ का

अर्थशक्त्युद्भवो यो ध्वनिः स त्रिधा भवति—स्वतःसम्भवो, कविप्रौढोक्ति-
निष्पन्नशरीरः, तन्निवद्धवक्तृप्रौढिनिष्पन्नशरीरश्च (क) । तत्र स्वतःसम्भवो

हे ललिते ! भूषितकण्ठा सती त्वमेव मम वनमाला । मधुपस्य भ्रमरस्यातुरागेण
सह वर्त्तमानं परिमलं सुगन्धं दधती, ललितापक्षे तवाधरमधुपानकर्तुर्मेमानुरागेण सह
वर्त्तमानं परिमलं दधती । गुणः सूत्रं वेदग्यादिष्व । प्रेय इति अभिष्टमित्यर्थः, इति
वस्तुध्वनिः 'मधुपा'दिशब्दानां परिवृत्तासहत्वाच्छब्दशक्त्युद्भवः ।

तन्निवद्धवक्तृप्रौढीति—तेन कविना स्वकृतश्लोके निबद्धा उक्ता ये वक्तारस्ते दूतीनायिका-
प्रभृतयो वद्वो भवन्ति । तेषां प्रौढोक्तिभिर्निष्पन्नं शरीरं यस्य सः । अर्थशक्त्युद्भवो
यो ध्वनिरिति—सूत्रे 'अर्थशक्त्युद्भवोऽर्थस्तु व्यञ्जक' इत्यत्र व्यञ्जकपददृष्ट्याऽपि व्याख्यायां
व्यञ्जको यो ध्वनिः स त्रिविध इति व्याख्येयम् । एवं सति यत्र काव्ये ध्वनेर्जन्यन्तरोद्गारो
लङ्कारव्यपदेशात्—यथा ब्राह्मणपूर्ववैद्वसव्यासिनि ब्राह्मणव्यपदेशः । नन्वेवं व्यपदेश-
समर्थनेऽप्यलङ्कारध्वनित्वं न समर्थितमिति चेत्, न—'अलङ्कार'पदेन (अलङ्कारध्वनिशब्दगतेन)
तद्योग्यताया (अलङ्कारजातीयरूपायाः) विवक्षितत्वात्, न चेवं रसादिध्वनावप्यलङ्कार-
ध्वनित्वप्रसङ्गः, संलक्ष्यक्रमस्यैव तादृशस्य (कदाचिदलङ्कारस्य) तथा (अलङ्कारध्वनि-
व्यपदेश्यतया) अभिप्रेतत्वात् । वस्तुतस्तु प्राधान्याप्राधान्ये यङ्गस्य वाचापेक्ष्येव, न तु
रसापेक्ष्येऽपि, तदपेक्षया सर्वत्र गुणीभावात् ; तथा चोपमादीनां रसाङ्गतयाऽलङ्कारत्वं,
वाचापेक्ष्यया प्राधान्येति न दोषलेशावकाश इति ।

(क) रसगङ्गाधरकृता जगन्नाथेन तत्पूर्ववतरेष्व केचित् कविनिवद्धवक्तृप्रौढोक्तिनिष्पन्न-
शरीरस्य ध्वनेः कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नादङ्गात् एषक् सत्ता न तावत् स्वीकृता । तदसत्—
यदाहुर्दोषणकाराः—'न खलु कवेः कविनिवद्धस्यैव रागाद्याविष्टता । अतः कविनिवद्ध-

(५) 'गुणशक्तिता' इति (क) (ख) (क) पुस्तकेषु पाठः । तथात्वे तु आर्यायामृतौपे पादे वयोदश
भावाः, भावाधिक्यश्च प्राग्पदश्रुतदिशा कथमपि समर्थनीयम् ।

न केवलं कविभणितिमात्रनिष्पन्नः, व्यवहारेऽपि समुचितत्वेन सम्भाव्यमानः ।
अन्तौ कविना तन्निवृत्तवक्ता च प्रतिभाणमात्रेण व्यवहारासिद्धावपि निश्चितौ ।

वस्तुत्वालङ्कृतित्वाभ्यान्ते द्वैविध्येन षट् स्मृताः । ४३का

ते त्रयो भेदा वस्तुरूपतयाऽलङ्काररूपतया च षट्प्रकाराः स्युः ।

वस्तुना वस्तुलङ्कारावलङ्कारेण तेषु चेत् ।

व्यज्यते अप्यलङ्कारवस्तुनी^(६) द्वादशापि तत् ॥ ४४का

तेषु षड्विधेषु चेत् यदि वस्तुना वस्तु चालङ्कारश्च व्यज्यते, अलङ्कारेणालङ्कारो
वस्तु च व्यज्यते, तत् तदा द्वादशापि भवन्तीत्यर्थः । क्रमेणोदाहरणानि—
वर्त्तते ताडशोक्तमोत्तमकायस्थितोत्तमध्वनेरेव लक्ष्मणम् । अस्मैव द्वादश भेदा वक्तव्याः ।
यत्र ध्वनेर्द्वयन्तरं नास्ति केवलध्वनिमात्रं, तदर्थं लक्ष्मणान्तरमनुसन्धेयम् । अन्याविति—
स्वतःसम्भविध्वनिभिन्नौ कविवाङ्निप्यन्नकविनिवृत्तवक्ताङ्निप्यन्नध्वनी इत्यर्थः । तौ तु
कविना कविनिवृत्तवक्ता च प्रतिभाणमात्रेण स्ववचनेनैव निर्मितौ । तत्र तत्र लोक-
व्यवहारासम्भवेऽपि षतुर्मुखश्चैव कविरेव स्वतन्त्रसृष्टिकर्त्तृत्वे भावः । अतएवोक्तं
काव्यप्रकाशे—‘नियतिसृष्टनियमरहितम्’ इति ।

षट्प्रकाराः स्वरिति—षड्भेदास्तु सामान्याकारेणापातत एवोक्ताः, किन्तु वक्ष्यमाण-
द्वादशभेदस्यान्तर्गता एव, न तु तदपेक्षया स्वतन्त्राः, अतएव षड्भेदानां स्वतन्त्रोदाहरणं न

वक्तृप्रौढोक्तिः कविप्रौढोक्तेरधिकं सङ्ख्येयचमत्कारकारिणीति पृथक् प्रतिपादितेति ।
अपि च न खलु कविः सर्वदैव स्वकायनिवृत्तपातमुखेण स्वकीयामेवामिप्रायप्रणाली-
माविष्करोति । प्रौढोक्तिरध्वसायमूलातिशयोक्त्यलङ्कारप्राणभूतेति ज्ञेयम् । वस्तुतस्तत्र
‘प्रौढोक्ति’पदेन सर्वविधैकित्तोवातुभूतस्य प्रसिद्धस्यातिशयोक्तिचक्रस्यैव परिग्रह-
इत्यभिधानेऽपि न किमपि वैयर्थ्यम्—यथाहाचार्यदण्डी खनिवन्धे—‘अलङ्कारान्तराणा-
मप्येकमाहुः परायणम् । वागौशमहितासुक्तिमिमामतिशयाङ्ग्याम् ॥’ (२२९) ।
यद्वात ‘प्रौढोक्ति’पदेन ‘वक्रोक्तिजीवित’कृता कुन्तकेण संज्ञान्तरकल्पनयेतरयावर्त्तकत्वेन
परिहृताया वक्रोक्तेरेव निर्देशः—तथा च तत्पदो ‘प्रसिद्धं’ मार्गमुत्सृज्य यत्र
वैचित्र्यसिद्धये । अन्यथेवोच्यते सोऽर्थः सा वक्रोक्तिरुदाहृता ॥ ‘सेवा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयार्थो
विभाष्यते । यन्त्रोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना ॥’ इति च । ‘प्रौढोक्ति’ पदस्य
तात्पर्यग्रहे पण्डितराजजगन्नाथपादानां प्रहेलिकाप्रायमप्यभिधानमतीव चमत्कारोत्पन्नो-
दाह्रियते—‘यदेवोच्यते तदेव यङ्ग, यथा तु यङ्गं न तथोच्यते’ इति ।

(६) ‘वस्तुलङ्कारवस्तुनी’ इति (ख) पुलके वर्जनीयः पाठः ।

गोउलमहिंदणदण सुखघरे एत्थ मा पविस ।

अज्ज सहीए सामी गोमी दूरं गयो गोटं ॥ ६ (ज)

अत्र स्वामी, न तु प्रियः । गोमी वल्लीनां गवां पतिः, तेन शीघ्रं
नायास्यति । दूरं, न तु नेदीयः, अतश्चिरं व्याप्यास्या गृहं शून्यं भावि ।
तेनात्र निःशङ्कमेव प्रविश्य विलस्यतामिति वस्तु ।

श्रूयते परिमले मलशब्दो मेखलादिषु खलाद्यभियोगः ।

चन्दनादिरस एव हि पङ्क्तौ नीवीकिशरसनादिषु वन्धः ॥ ७ (ठ)

अत्र कवेरप्रयासरचनावलात् (७) व्रजलोके मलाद्यभावो वस्तुभूतोऽर्थः
स्वतःसम्भवी, तेन स्वभावोक्त्यलङ्कारः—इति हेधा ।

गञ्जनान्न हि विभेषि गुरुणां खञ्जनानि ! यमुनामधुनागाः ।

अञ्जनाभ इह कुञ्जर एकः कञ्जनालदलभञ्जनकारी ॥ ८

दत्तम् । क्रमेणेति—तत्र स्वतःसम्भवो ध्वनेर्ध्वन्यन्तरयञ्जकं वस्तुरूपं प्रथमभेदमाह—
गोउलेति । गोउलमहेन्दनन्दन । शून्यगृहेऽत्र मा प्रविश । अद्य सख्याः स्वामी गोमान्
दूरं गतो गोष्ठम् ॥ अतश्चिरकालं व्याप्यास्या गृहं शून्यं भविष्यतीति वस्तुध्वनिः, तेन
वस्तुध्वनिना त्रिःशङ्कमित्यादि वस्तुध्वनिरित्यर्थः ।

अलङ्कारयञ्जकं वस्तुरूपं द्वितीयभेदमाह—अयत् इति । व्रजे मलाद्यभाव एव वस्तु-
भूतो यङ्गः, तेन वस्तुना स्वभावोक्त्यलङ्कारो यङ्ग इत्यर्थः ।

अञ्जनेति—यञ्जनस्यैवाभा कान्तिर्यस्यैवम्भूत एकः कुञ्जरः । कमलनालस्य दलभञ्जनक,
कृष्णपक्षेऽतिशयोक्त्या सुन्दरीणामधुरूपदलस्य भञ्जनकारी ।

(ज) प्राक्तनस्य कृपायां ‘गोमी’त्यस्य ‘गोमानि’ति विपरिणतिः कृता टीकाकृता ।
स्वतन्त्रप्रयुक्तपदेन चूर्णके दर्शितेन ‘गोमी’त्यनेन न विपरिणतेरवकाश इति मन्यते । यद्यपि
‘चन्द्रगोमी’त्यादि संज्ञावाचकत्वेनैव प्राचीनैर्गोमिपदस्य सिद्धत्वं स्मर्यते, तथापि कदाचित्क-
प्रयोगवलादस्यैविवक्तव्यामपि पदस्यास्य समर्थनं परवर्त्तिवैयाकरणमतानुमोदितमेव ।
‘स्वामी मुग्धतरो वनं धनमिदं’मित्यादाविवातापि ‘स्वामि’पदस्य ‘परितार्थता बोध्या ।

(ठ) अत्र शोकस्य पूर्वार्द्धेऽनुप्रासवदचनरचनातो न ध्वनेः शब्दशक्त्युद्भवत्वमेव वाच्यम्—
‘परिमले’पदं मलान्तं, ‘मेखला’पदश्च खलान्तं, न च तस्मादेव भावादत्र यञ्जनेऽज्ञता ।
उत्तरार्द्धे एव तत् स्फुटं भवति, यतो न तत्र स शब्दालङ्कारोक्तासः । अत्र ‘मलशब्दः’
‘खलाद्यभियोग’ इति पदद्वयेनान्यदपि—यञ्जनावोध्यं चमत्कारकारणमस्ति, यत् केवलं

(७) ‘वचनवलात्’ इति (ख) (क) पुलकयोः पाठः ।

अत्र सखीं प्रति सखी वदति—‘खञ्जनाची’ति सम्बोधनमर्थ्यादया सखीरूपो वक्ता । ‘अधुने’त्यकालेऽपि यदगास्तेन स्नातुं नागाः, कृष्णाङ्ग-सङ्गायैवागा इति काव्यलिङ्गालङ्कारः, तेन त्वं ‘गुरुणां गञ्जनान्न विभेषी’ति गुरुगञ्जने तव भयं नास्ति यथा कृष्णाङ्गसङ्गविरह इति वस्तु ध्वन्यते । एवं ‘कुञ्जर’ इति कृष्णनामापङ्गवेनापङ्गुलङ्कारेण कृष्णकुञ्जरयोः सादृश्य-व्यञ्जनादुपमालङ्कारश्च—इति स्वतःसम्भविनः श्लोकत्रयेण चातुर्विध्यम् (ठ) ।

कविप्रौढोक्तेषातुर्विध्यं यथा—

स्यन्दते यदि पदादि तदासां स्यन्दते मधुरिमास्तधारा ।

सङ्गतः पवनजाव्रततीनामङ्गतो मधुकणा इव भूमौ ॥ ८

अत्र कविप्रौढोक्तिरेव, न पूर्ववत् स्वतःसम्भवी स चार्थः । यासां पदादि-स्यन्दनमात्रेणाप्येवं माधुर्यरसप्रतिपत्तिरित्यहो आसां लोकोत्तरतेति वस्तु-भूतोऽर्थः । स च तासां रासादिनृत्यविधौ वा कीदृश इति वस्तु व्यनक्तीति

स्यन्दत इति—आसां व्रजसुन्दरीणां पदादङ्गं यदि स्यन्दते चलति, तदा माधुर्यान्दतं स्यन्दते स्रवति । न पूर्ववत् स्वतःसम्भवीति—माधुर्यस्यामूर्त्तत्वात्तस्य धारापतनासम्भवेन लोकव्यवहारे समुचितत्वाभावात् स्वतःसम्भवीत्यर्थः ।

वङ्गभाषाभाषिणामेव वेदम् । अत्र यद्यपि ‘तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्या विगीयते’ इति मीमांसकपरिग्रहीतपरिसंख्यावत्पदकदम्बक इवालङ्कारिककल्पितपरिसंख्या-लङ्कारवति प्रवन्देऽलङ्कारतो वस्तुभूतस्य व्रजलोके मलादाभावरूपस्यार्थस्य स्फुरणं सम्भवि, तथापि वस्तुत एव साक्षादलङ्कारव्यञ्जनेति ग्रन्थकृतो विवक्षा न यादृच्छिकी । अत्रेतरत मूले च स्वभावोक्तिपदेनालङ्कारिकनिरूप्यस्वभावोक्त्यालङ्कारस्य न प्रायशः स्वीकारः, अपि तु स्वभावस्यालौकिकस्यापि पदार्थवैशिष्ट्यस्योक्तिर्विच्छिन्तिसुखेनाभिधाननिर्वाह इति निर्वचनेनाध्यवसायमूलाया अतिशयोक्तेरेव ग्रहणं समर्थ्यत इति मन्यामहे । एवमपि काव्यप्रकाशे ‘गाढकान्तदशनचते’त्यादि माधवकविपद्ये तुल्ययोगितालङ्कारा-च्छन्दनिर्वचनमूलायैसहितान्न त्वालङ्कारिकलक्षितात् ‘समुच्चया’लङ्कारस्य व्यञ्जनोक्ता—तत्र तट्टीकास्तद्धिः केचिदस्यायमेवाशयः सूचित इति तत्र एव द्रष्टव्यम् ।

(ठ) अत्र स्वतःसम्भवनालङ्कारेण (एकत्र काव्यलिङ्गेणापरत्रापङ्गव्या) वस्त्वलङ्कृतिश्च यथाक्रमं ध्वन्यते । एवमादिषदाहरणेष्वलङ्कारा इतरतः स्वविच्छिन्तिमादहाना अपि विच्छिन्तिवैशिष्ट्यमर्थस्य सन्दर्भस्य वा समावहन्तीति तु न चिन्तम् । यदाहू रसगाधारकृतः—‘अलङ्कारा हि वाच्योन्मथसारा प्रायशः स्वान्तर्गतं प्रतीयमानं पृष्ठतः कुर्वन्तो’ति ।

वस्तुना वस्तु । उत्तरार्द्धे व्रततीनां पवनजात् सङ्गान्मधुकणा इवेति तासामपि व्रततिभिरुपमेत्युपमालङ्कारेण स्वभावोक्त्यालङ्कारो ध्वनित इति हेधा । (ड)

गोकुले कुलजवालवधूनां श्यामधामनि मनोरथभाजाम् ।

नोज्जगाम न जगाम विरामं सौहृदं हृदय एव जुघूर्णे ॥ १०

अत्र कविप्रौढोक्तिः । ‘नोज्जगामे’ति लज्जाधिक्यं वस्तु । ‘न जगाम विराम’मिति सौहृदस्य दाढ्यातिशयो वस्तु । तेन तेन ‘हृदय एव जुघूर्णे’ इति हृदयचोभातिशयो घूर्णनत्वेनोत्प्रेक्षित इत्युत्प्रेक्षालङ्कारश्च ।

सुमः किन्त्वामभोधेरसुभग ! शम्भोरधिशिरः

पदाम्भोजस्याम्भो यदकत पदम्भोस्तव ततः ।

उमायै दत्त्वाहं वपुरपरमर्हञ्च भवते

गुणेभ्यो निर्मुक्तः स परमभवद्भूष परम ! ॥ ११

अत्र कविप्रौढोक्तिः । तत्र शम्भोरधिशिरो यदस्मात्तव पादाम्भः पदमकत, तेन त्वमन्य एव कोऽपि सर्वोपरि वर्त्तमानः स्तवविषयो नेत्यतिशयोक्त्यालङ्कारः ।

गोकुल इति—श्यामधामनि श्रीकृष्णे मनोरथभाजां पूर्वरागवतीनां कुलजवालवधूनां सौहृदं नोज्जगाम नोन्नतं वम्भव, लज्जया ताभिर्न यत्कचक्र इत्यर्थः । कविप्रौढोक्तिरिति—सौहृदस्यामूर्त्तत्वेन घूर्णनक्रियाया असम्भवादितिभावः । तेन तेनेति—वस्तुयङ्गपद्वये-नेत्यर्थः, उत्प्रेक्षित इति—उत्प्रेक्षालङ्कारो व्यङ्ग्य इत्यर्थः ।

सुम इति—भो अम्भोधरसुभग ! मेघ इव सुन्दर श्रीकृष्ण ! यदस्मात्तव पदाम्भोज-स्याम्भः गङ्गा महादेवस्याधिशिरः शिरसि पदमास्पदमकत, तत एव हेतोस्त्वां सर्वोत्कृष्टं किं सुमः ? तव चरणोदकस्पर्शेन स महादेवो गुणेभ्यो सुक्तः सन् परं ब्रह्माभवत्, हे परम ! । ननु देहसत्त्वं कथं महादेवस्य परब्रह्मरूपत्वमिति चेदत आह (८)—उमायै इति । महादेवस्य परमेश्वरत्वेन देहस्य निवृत्तान्न नाशसम्भवः, अतः कविप्रौढोक्तिः ।

श्लोकेऽत्रानुप्रासगरिमाऽर्थचमत्कारसहकारी, ‘अद्यालौकि धनप्रभः सखि ! मये’त्यादिसन्दर्भे कृष्णस्य सिंहरूपेण वर्णनमिवेहापि तस्य कुञ्जरत्वेन वर्णनं समथोपयोगि सरसतावहस्वेति विदग्धजनसंवेदम् । नायिका चात्र अभिसारिका मथ्या प्रगल्भा वा, ‘नदादीनां तटी तथा’ (सा. द. ३५ परिच्छेदे) इति निर्देशानुसारेण यमुनातटमत्राभिसारस्थानमिति च ज्ञायते ।

(ड) ‘व्रजभामिनीध्यानेनानुभूय कर्णपूरः कविर्वर्णयती’ति साहित्यकौसुदीटीकायाम् (३१७) । अत्रापि मूले ‘स्वभावोक्ति’पदं न निरूप्यलक्षणाचटितम् । यद्यपि व्रततिभिरित्य-

(८) ‘परब्रह्मरूपत्वमित्यत आह’ इति (ख) (घ) (ङ) प्रसक्तैः पाठः ।

तेन 'उमायै दत्वाहं वपुःपरमर्षं भवत' इत्यादिना स वपुर्विरहेण परं ब्रह्माभवत्, त्वन्तु वपुर्हेव परं ब्रह्मेति वस्तु—इति कविप्रौढोक्तिश्चतुर्धा ।

कविनिवहवत्प्रौढोक्तिर्यथा—

परिपुष्टे परिपुष्टं भीणे भीणं समन्नि समं ।

माहव ! तीए अंगं तुज्भ सिणेहेण घडिअं व ॥ १२

अतः साऽयुषा जीवतीति न, अपि तु तव स्नेहेनैवेति वस्तु । 'तुज्भ सिणेहेण घडिअं वे'ति तस्या अङ्गन्त्वत्स्नेहोपादानमित्यङ्गान्तरादतिरिक्त-
न्तदङ्गमिति व्यतिरेकालङ्कारः—इति वस्तुनाऽलङ्कारः ।

श्रुतिश्रुगमभिधत्ते श्रीलव्ण्डावनेऽसी-

त्यनुदिशमिति नेत्रद्वन्द्वमात्मा हृदीति ।

परिपुष्टे इति—परिपुष्टे परिपुष्टं क्षीणे क्षीणं समे समम् । माधव ! तस्या अङ्गं तव स्नेहेन घटितमेव ॥ हे माधव ! तव स्नेहे परिपुष्टे सत्यस्या अङ्गमपि परिपुष्टं भवति, अतस्तव स्नेहेन निर्मितमस्य अङ्गमङ्गान्तरात् पञ्चभूतारब्धादङ्गान्तरादतिरिक्तमित्यर्थः—
इति वस्तुना व्यङ्ग्योऽलङ्कारः । अतः कविनिवहवत्प्रौढोक्तिश्चतुर्धा । यद्यपि लोकव्यवहारे देहस्य स्नेहारब्धत्वाभावात् प्रौढोक्तिस्तथापि ऋदिनीशक्तिरूपाणामासां देहस्य प्रेमरब्धत्वेन स्नेहारब्धत्वं नासम्भवमिति बोध्यम् ।

माधवरविरहेणात्यन्तयाकुला काचिद्भ्रजमुन्दरी श्रीकृष्णमुद्दिश्याह—श्रुतिश्रुगमिति । हे महात्मन् श्रीकृष्ण ! 'अरे मत्कर्णदय ! भद्रङ्गां श्रीकृष्णो दृष्ट' इति मया पृष्टं श्रुतिश्रुगं 'त्वं वृन्दावने वर्त्तसे' इत्यभिधत्ते । तथा च साऽनुरागवशा 'निरन्तरं कृष्णो वृन्दावने वर्त्तते' इति कर्णेन श्रवणोतीति भावः । पुनर्मया पृष्टं नेत्रद्वन्द्वं 'त्वं सर्वांसु दिक्षु वर्त्तसे' इति वदति । तथा च साऽनुरागाधिकात् सर्वत्रैव कृष्णं नेत्रेण पश्यतीति भावः । पञ्चान्मया पृष्ट आत्मा बुद्धिः 'त्वं हृदये वर्त्तसे' इति वदति । तथा च सा बुद्ध्या निरन्तरं त्वां हृदये पश्यतीति भावः । तेषां वचने मम निर्द्वारो न जातः—अतस्त्वं पृच्छसे, निश्चयं कृत्वा वद, त्वं कुत भवसि ? कथा एतावत्प्रीडायामप्यनिःसृतत्वाद्देहरूपा मम

प्रमालङ्कारेण तासां तन्वङ्गत्वकोमलत्वादिवस्तुन एव द्योतनं, तथापि तदध्यासमूलभूताति-
शयोक्त्यालङ्कारमुख्येणैव लङ्कारस्यैव व्यङ्ग्यत्वाभिधानं, 'प्रध्यात्वेन अपदेशा भवन्तीत्यभियुक्त-
निर्देशात् । मधुररससर्वस्वस्य भगवत्स्तादृशानां तद्वत्तमानाश्च वर्णनं वैष्णवकविसम्पादयस्य
स्वभावसिद्धम् । 'ऊन ऊन कौठा अत्रैव जावगी अवनी वदिश शंश' इत्यादि वङ्गभाषा-
निबद्धपदजातमत्र निर्दर्शनम् ।

क नु भवसि महात्मन् ! ब्रूहि कष्टासवोऽमी

त्वदनुसरणपात्याः कण्ठ एव भ्रमन्ति ॥ १३ (ठ)

अथ कविनिवहानुरागिवाला वक्त्री । अस्याः प्रौढोक्तौ शब्दप्रत्ययानुभव-

रूपं प्रमाणत्वं परस्परव्याहतमपि सर्वमेव प्रमाकरणम् । न कुत्राप्य-
प्रामाण्यमिति वस्तु, तेन च त्वं व्यापकोऽसीति वस्तु, तेनैकस्य सर्वानुगत-
त्वादिरोधे विरोधालङ्कारो व्यतिरेको वा । 'क नु भवसी'ति प्रश्नेन सन्देहा-
लङ्कारः, तेन 'महात्मन्'ति कदाचिद्यदि न ब्रूषे, तदा कपटी त्वमिति
हेत्वलङ्कारः । तेन 'कष्टासवोऽमी त्वदनुसरणपात्याः कण्ठ एव भ्रमन्ती'ति,
प्राणास्त्वदनुसरणे तव पश्चाद्गमने पात्याः पथिकाः सन्तस्त्वदार्त्ताप्रमाप्य स्वस्थानन्त्यक्ता
कण्ठ एव भ्रमन्ति । अतः यद्यपि लोकव्यवहारेऽप्येकवक्त्रेरेकस्मिन् क्षणे स्थलत्रय-
वर्त्तित्वस्यासम्भवेन तज्ज्ञानस्यासम्भवात् प्रौढोक्तिस्तथाप्यचित्तेऽप्यर्थे श्रीकृष्ण एकक्षणे
स्थलत्रयवर्त्तित्वं नासम्भवमित्याह—अस्याः प्रौढोक्ताविति । प्रमाणत्वं परस्परव्याहतं,
एकक्षणे स्थलत्रयवर्त्तित्वस्य प्रमात्मकज्ञानजननेऽसमर्थमपि सर्वमेव प्रमाणत्वं प्रमा-
करणम् । कृष्णे न कस्यापि वस्तुनोऽसम्भवः, अतो न कुत्राप्यप्रामाण्यमिति वस्तु व्यङ्ग्यं
वस्तुरूपमेको भेदः । पुनस्तेन व्यापकत्वरूपवस्तुनैकस्य परिच्छिन्नस्य सर्वानुगतत्वविरोधेन
विरोधालङ्कारः । यद्यपि परमेश्वरत्वेन नायं विरोधः (९) इत्युच्यते, तथापि व्यतिरेकालङ्कारस्तु
भवत्येवेत्याह—व्यतिरेको वेति । एतादृशः पुरुषोऽन्यो नास्तीति पुरुषान्तरा-
दिलक्षणेऽप्यमिति व्यतिरेकालङ्कार इत्यर्थः । तथा च वस्तुव्यङ्ग्योऽलङ्कार इति द्वितीयो
भेदः । तेन सन्देहालङ्कारेण—तथा च मत्सन्देहनिवर्त्तकं वाक्यं यदि न ब्रूषे तदा त्वं न
महात्मा किन्तु कपटीति हेत्वलङ्कारः । तेनालङ्कारव्यङ्ग्योऽलङ्कार इति तृतीयो भेदः ।
तेन हेत्वलङ्कारेण मत्प्राणाः कण्ठ एव घूर्णन्ते, अतो निर्णय कथ्यतामिति वस्तु व्यङ्ग्यम् ।

(८) पश्यमेतत् कविकर्णपूरगोखामिनो गुरोः सुग्रहोत्तमानः श्रीमदाचार्यश्रोनाथस्य ।
अयमेवावस्थाविनिवेशः प्रेमोन्माद इति वैष्णवैर्गीयते । श्रीराधाभावभावितानां श्रीकृष्ण-
चैतन्यचरणानां नीलाचलवर्त्तिनामियमेवावस्था तच्चरितेषु प्रकटिता । एवमपि लोके
नायकनायिकादयः स्वदयितानामुदन्तादिग्रहणायापरनिर्दिष्टदेशादिमार्गं तथा तदास्मीयतो
संवादसङ्गावादाकाङ्क्षे, पश्चात्त विरहयाकुलाः 'प्रासादे सा पथि पथि च सा पृष्ठतः
सा पुरः सा पथ्यङ्के सा दिशि दिशि चा से'त्यादि जल्पितमालापयन्तः मनःसु,
अन्विष्यन्तोऽपि नाप्नुवन्तः स्वभवने स्वमित्रे वा प्रतिनिवर्त्तन्ते ।

(९) 'यदि परमेश्वरत्वे नायं विरोधः' इति (क) पुस्तके, 'यद्यपि परमेश्वरत्वेन नायं विरोधः' इति
(ङ) पुस्तके पाठः ।

[सदसवः स्वस्थानं त्यक्तवन्त एव निर्णयमज्ञात्वा कण्ठ एव घूर्णन्ते, अनो निर्णयि कथ्यतामिति वस्तु । इदं पद्यमस्मद्गुरोः— इति कविनिवद्धवक्तृप्रौढोक्तिश्चतुर्धा ।

शब्दार्थभूरेक एव—

४५ का

शब्दार्थोभयशक्त्युभो ध्वनिरेक एव । केषाञ्चिन्मतेऽत्रापि वस्त्वलङ्कार-
सज्ञावादनैकविधत्वं स्यात्, तन्निरासाय 'एव'कारः । किन्तु तन्मतम् न
सङ्गच्छत इति न तेन लिखित्यमाणभेदादाधिक्यमपि भेदानाम् । (ण)

यथा—

अशेषसन्तापहरो जनुर्भृतां सदावलाकामदमेदुरयतिः ।

त्विषाञ्चयैर्माधव ! जीवन्प्रदो भवान् भुवं श्यामयते घनो नभः ॥ १४

परमतेऽत्रापि वस्त्वलङ्कारसज्ञावः (त) । यथा वा—

तथा चालङ्कारयङ्गं वस्त्विति चतुर्थो भेदः । एवं सत्येकस्मिन्नेव श्लोके चतुर्धा भेदो
द्रश्यः । अतएवेतत्पद्यं कवेरतिशयशक्तियुक्तमिति ज्ञेयम् ।

तन्मतं न संगच्छत इति न, अपि तु संगच्छत एव (ण) । तेन तन्मते लिखित्यमाण-
भेदादपि भेदानामाधिक्यमपि बोध्यम् ।

उभयशक्त्युद्भवस्य ध्वनेरुदाहरणमाह—यथेति । हे माधव ! भवास्त्विषाञ्चयेः कान्ति-
सम्बन्धेभुवं श्यामयते श्यामं करोति, मेघस्तु त्विषाञ्चयेराकाशं श्यामयते । एवमवलानां
कामदश्चासौ स्त्रिषदुतिष्ठेति तथाभूतो भवान्, मेघोऽपि वलाकया वक्त्रा शोभा-
जन्मदो यस्य तथाभूतश्चासौ स्त्रिषदुतिष्ठेति । मेघपक्षे जीवनं जलम् । अत्र मेघ-
कृष्णयोरुपमालङ्कार एव यङ्गः, न तु यङ्गान्तरम् । स चोपमालङ्कारो 'वलाका'-
'जीवना'दिरूपपरिवृत्तसदृशपदयङ्गत्वाच्छब्दशक्त्युद्भवः, तथा देहधारिणामशेषसन्तापहर
इति परिवृत्तिसदृशविशेषणपदजन्यार्थयङ्गत्वादर्थशक्त्युद्भवश्च ज्ञेयः । परमतेऽत्रापि कष्टेन
वस्त्वादध्वनिसङ्गावः स्वीक्रियत इत्युभयशक्त्युद्भवयोदाहरणान्तरमाह (त)—यथा वेति ।

(ण) अत्रोभयशक्त्युद्भवध्वनेरनेकविधत्वं पूर्वतरप्रसिद्धानालङ्कारिकचक्रमतानुसारिणा
कविकर्णपूरेण न स्वीकृतमिति मूले कारिकातः, 'केषाञ्चि'दिति वृत्तौ निर्देशात्, 'कि'न्त्विति
तत्र प्रयोगाच्चोपपद्यते । तथाप्यसाम्बन्धिकं गन्धकारानभोष्टमपि मतं प्रमाणोक्तवैद्विः
टीकाकृद्भिरुभयपक्षोपपत्तयोरन्याजिन सामञ्जस्यसाधनाय चेष्टितमिति द्रश्यम् । सर्वत्रैव
संलक्ष्यक्रमयङ्गान्नावयवशक्त्यलम्बितमिति यदत्र कैश्चिदुच्यते, न तच्चारु । यदाहुर्दुष्टोत्काराः
कायप्रकाशदोकायाम्—'एतेन शब्दार्थयोरन्यतरस्य यङ्गकत्वेऽपरस्यापि सहायत्वेनोक्तत्वात्
सर्वत्रैवोभयशक्तिमूलत्वमित्यपास्तं, योऽर्थो यङ्गकस्तदोषकशब्दस्य, यः शब्दो यङ्गकस्त-
दोषार्थस्यापि यङ्गकत्वमिति तदाशया'दिति ।

(त) केषाञ्चिन्मते उभयशक्त्युद्भवे ध्वनावपि वस्तुतो वस्तुनोऽलङ्कारस्य च, अलङ्कारा-

मध्वन्तकत् सुमनसामामोदेर्ग्राणतर्पणः ।

राधाद्यपरपर्यायो माधवः कस्य न प्रियः ॥ १५

वाक्येऽष्टादशधा त्विमे । ४६ का

इमेऽष्टादशधा ध्वनयो वाक्ये भवन्तीत्यर्थः । अष्टादशधास्य तु—अविवक्षि-
तस्य वाच्यस्य द्वौ भेदावर्थान्तरसंक्रमितमत्यन्ततिरस्कृतश्चेति । विवक्षित-
वाच्यस्य षोडश—असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य एकः, संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यश्च पञ्चदश ।
तत्र शब्दशक्त्युद्भवो द्वौ, अर्थशक्त्युद्भवो दादश, उभयशक्त्युद्भव एकः ।

वाक्य एव द्विशक्त्युत्पत्त्यः—४७ का

शब्दार्थोभयशक्त्युद्भवो ध्वनिर्वाक्य एव । 'इध वुंदाअणमज्जे' (२य किरणे
६ श्लोकः) इत्यादि तदुदाहरणम् ।

काचिद्भुजसुन्दरी गुरुजनशङ्कया शेषेण स्वसखीमाह—हे सखि ! माधवो वैशाखः
कस्य न प्रियः, पक्षे श्लोक्यः । मधोश्चैत्रस्यान्तकत्, वैशाखस्य प्रथमदिनारम्भ एव
चैत्रस्यान्तर्हानादिति ; कृष्णपक्षे मधुनाम्नो दैवस्यान्तकत् । सुमनसां खोजवपुष्पाणामा-
मोदैर्ज्जनानां प्राणं तर्पयतीति, पक्षे श्रीभक्तं मनो यासान्तासां सुन्दरीणामामोदेः
स्वीयाङ्गान्यैर्प्राणं तर्पयतीति । 'राधादि'शब्द एवापरपर्यायो यस्य सः, 'वैशाखे माधवो
राध' इत्यभिधानात् ; पक्षे राधाया एवादः प्रथमः, परः श्रेष्ठः, पर्यायः प्रसिरण-
मनुगतित्यस्य सः । अत्रापि वैशाखकृष्णयोरुपमालङ्कारो यङ्गः—स च परिवृत्तिसदृ-
'मध' 'सुमनः' 'राध'पदयङ्गत्वाच्छब्दशक्त्युद्भवः, तथा परिवृत्तिसदृशान्तकदामोदप्राण-
तर्पणादिविशेषणपदजन्यार्थयङ्गत्वादर्थशक्त्युद्भवश्च ।

वाक्य इति—परस्परसंक्रियमानतुपदनिचयघटितत्वं वाक्यत्वम् । तथाच पूर्वोक्तानि सर्वाण्ये-
वोदाहरणानि वाक्य एव दत्तानि, न तु स्वतन्त्रैकैकपद इति भावः । अष्टादशप्रकाराणां
गणनामाह—अथेति । षोडशप्रकाराणां विवक्षितवाच्यानां गणनामाह—असंलक्ष्यक्रमेति ।
पञ्चदशप्रकाराणां संलक्ष्यक्रमयङ्गानां गणनामाह—तत्र शब्दशक्त्युद्भव इति । तेषां
ध्वनोनां मध्ये शब्दार्थोभयशक्त्युद्भवो ध्वनिस्तु वाक्य एव सम्भवति, न तु पदे ।

इस्तुनोऽलङ्कारस्य चेत्यादिकथा दिशा ध्वनेरनेकविधत्वं सम्भवति । तन्मते 'अशेषसन्तापहर'
इत्यादौ शेषालङ्कारवर्णेनोपमा यङ्गा, ततश्च 'सन्तप्तानां त्वमसि शरण'मिति श्रीकृष्णस्य
मेघस्येव सर्वाभीष्टपूरकत्वरूपं वस्तु ध्वनितम् । तत्तु गौणरूपेण भवतीति 'कष्टेनेत्यक्त'
टीकाकृता । एवमेव द्वितीयोदाहरणस्यालङ्कारमात्रयङ्गमयस्यावतारणमिति टीका-
कदुद्भावमम् । वस्तुतस्तुदाहरणद्वयमेवैकैकचामधिरौहति, अतो टीकायां 'स्वीक्रियते' इति
पदात् पश्चात् 'इति'पदस्य निरर्थकसुद्देश इति प्रतिभाति ।

पदे सप्तदशपरि । ४८ का

उभयशक्त्या विनाऽपरे सप्तदश पदेऽपीत्यर्थः । तथा च—

Dhvanyaloka— 'पदद्योत्वेन सुकवेर्ध्वनिना भाति भारती ।
under III. 2. एकेनैव प्रसूनेन नवेवोद्यानकेतकी ॥' इति (थ)

तत्र दिङ्मातसुदाह्रियते ।

पार्श्वदाः पार्श्वदा यस्य लक्ष्मीर्लक्ष्मीः कृपा कृपा ।

अवतारोऽवतारश्च स देवः केनैव सेव्यते ॥ १६

अत्र द्वितीय'पार्श्वदा'दिशब्दा निरन्तरपार्श्वस्थत्वनिरपायत्वनिरुपाधित्व-
जन्ममरणभावरहितत्वेष्वर्थान्तरेषु संक्रमिताः ।

तदुदाहरणमिति—तेषामष्टादशप्रकाराणां सुदाहरणमित्यर्थः ।

उभयशक्त्युत्पन्नं विनाऽपरसप्तदशप्रकाराणां पूर्व्वं वाक्य उदाहरणानि दत्तानि, पदेऽप्युदा-
हरणानि सम्भवन्तीत्याह—उभयेति । ननु यत्किञ्चित्पदध्वनिना वाक्यसमुदाये (10)
कथमुत्तमत्वव्यवहारस्तत्राह—पदेति । पदद्योत्वेन ध्वनिना सुकवेर्भारती काव्यरूपा वाणी
भाति यथोद्यानस्था नवीना केतकेकेनैव पुष्पेण भाति । केतकीवृक्षस्य नवीनदशायामेव
शोभातिप्रथम इति भावः ।

तत्र पदे । पूर्व्वोक्तलक्षणां मूलव्यङ्ग्यभेदस्यार्थान्तरसंक्रमितवाक्यस्य केवलपद उदा-
हरणमाह—पार्श्वदा इति । अत्र द्वितीय'पार्श्वदा'पदस्य सप्त पार्श्वस्थितत्वे लक्षणा, तथा
चान्येषां पार्श्वदापेक्षया भगवत्पार्श्वदस्य सर्व्वोत्कर्षो ध्वनितः, इति लक्षणांमूलो व्यङ्ग्य

(थ) यत्रैकस्य पदस्य शक्तेः प्राधान्यमन्येषामानुगुण्यमात्रं तत्र पदाश्रयता ; यत्र तु
विभिन्नपदानां क्रियाकारकरूपाणां शक्तेस्तुल्यता, तत्र वाक्याश्रयतेति विवेकः । एकस्यैव
पदस्य परितृप्तिसहत्वावस्थल्योरुभयोर्योगपदसम्भवान्नोभयशक्तिमूलभेदस्य वाक्ययतिरेकि-
स्थले सम्भवः, अतः पदपदाश्रयितव्यतः सप्तदशैव । एषां पूर्व्वतो यतिरिक्ततया
विच्छित्तिवैशिष्ट्यवशादेव पृथक्गणना मन्तव्या, यदुक्तं ध्वन्यालोकेऽधोर्दृष्टपरिकर-
श्लोकोदाहरणेन (३१२) :—'पदानां स्मारकत्वेऽपि पदमात्रावभासिनः । तेन ध्वनेः प्रभेदेषु
सर्व्वेष्वेवास्ति रम्यता ।' मूलोक्तं पदं ध्वन्यालोकेऽस्थितपदस्य रूपान्तरमितोव प्रति-
भाति । सुद्विधध्वन्यालोकपुस्तके पाठस्वित्थम् दृश्यते—'विच्छित्तिशोभिनेकेन भूषणेनेव
कामिनी । पदद्योत्वेन सुकवेर्ध्वनिना भाति भारती ।' दर्पणोद्भूतपाठस्तु 'एकावयवसंस्थेन
भूषणेनेव कामिनी'त्यादि ।

तवानुकम्पा तु तवैव शोभते ममापि दीर्जन्यमहो ! ममापि हि ।

रतिर्न दीर्घा मम, दीर्घमेव ते प्रेम, प्रियाऽहं तव कृष्ण ! किं ब्रुवे ॥ १७

अत्रानुकम्पा अननुकम्पा, दीर्जन्यमदीर्जन्यं, न दीर्घा दीर्घा, दीर्घ
अदीर्घं, प्रिया अप्रियेत्यन्ततिरस्कृतम्—इत्युभयं पदगम्यम् । 'फलमपि फलं
माकन्दाना'मित्यादौ (३५ किरणे १म श्लोके) 'सौभाग्यमेतदधिक'मित्यादौ
(३५ किरणे ३५ श्लोके) चोभयोर्व्याक्य एव विश्रान्तिरिति भेदः । (२)

एकस्मिन्नेव 'पार्श्वदा' पद उत्कर्षाद्यर्थेन संक्रमितत्वादर्थान्तरसंक्रमितश्च ज्ञेयः । एवं
द्वितीय'लक्ष्मी'पदेनानपायित्वे लक्षणा—तथा च भगवत्सन्धित्तिरेवानपायिनी, अतः
सर्व्वोत्कर्षेति ध्वनिः । द्वितीय'कृपा'पदेन निरुपाधित्वे लक्षणा, तथा च भगवत्कृपैव
सर्व्वोत्कर्षेति ध्वनिः । द्वितीया'वतार'पदेन जन्ममरणभावरहितत्वे लक्षणा—तथा च
भगवदवतार एव सर्व्वोत्कर्ष इति ध्वनिः ।

अत्यन्ततिरस्कृतवाक्यस्य केवलपद एवोदाहरणमाह—तवेति । काचिन्मानिनी श्रीकृष्णं
प्रति सोल्लखवचनमाह—तवानुकम्पा कृपा तवैव शोभते । अत्रानुकम्पा'पदस्याकृपायां
विपरीतलक्षणा, तथा च कठोरत्वदोषेण त्वं दुष्ट इति ध्वनिः । वाक्यार्थस्य तिरस्कारः
स्यष्ट एव । 'दीर्जन्य'पदस्य सौजन्ये विरुद्धलक्षणा, तथा च स्वस्योत्कर्ष इति ध्वनिः ।
मम रतिर्न दीर्घा विरुद्धलक्षणाया दीर्घत्वार्थः । तव प्रेम दीर्घं विरुद्धलक्षणायादीर्घ-
मित्यर्थः । तवाहं प्रियेत्वं 'प्रिया'पदस्याप्रियायां लक्षणा, तथा च मम निकटे
तवागमनमनुचितमित्युपात्मो ध्वनिः । 'फलमपि फलं माकन्दाना'मिति पूर्व्वोक्तो-
दाहरणस्य द्वितीय 'फल'पदस्याधरापेक्षया निन्द्यत्वध्वनौ 'सह तुल्यितु' तेनैतेषां न किञ्चन

(२) 'अत्यन्तासत्यपि त्वर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हि' इति न्यायेनात्र विपरीतलक्षणा-
समाश्रयणा'दनुकम्पा'दिपदेभ्य इत्यर्थबोधः । तस्मादतिनिष्ठुरस्त्वं, भक्ते त्वदेकशरणे च मयि
न ते कृपालेश इत्यहो इहानिष्ठमनाचरतो मम पूर्व्वजन्मदुष्कृतधारेत्यात्मतिरस्कारश्च ।
एवमेव 'रविसंक्रान्तसौभाग्यस्तुधाराविलमखलः । निःश्वासात् इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते ॥'
इति रामायणपदो, 'या निशा सर्व्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी । यस्यां जायति भूतानि
सा निशा पश्यतो मुनेः ॥' इति श्रीमद्भगवद्गीतापदो च पदत एव विरुद्धार्थप्रतीतिः,
अतस्तच्छक्त्यस्य एव ध्वनिरित्यलम् । एवमपि 'तं वयस्यं' इत्याद्यन्तरोदाहृते पदो ताडग-
नुभवेकगोचरताद्योतकानां 'तदा'दिपदानामेव प्राधान्यम्, अन्येषां तु तदुपकारित्वमेवेति
मुख्यतः पदमूल एव व्यपदेशः, 'प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् । 'तन्मञ्जुमन्दहसितं
श्वसितानि तानि सा वै कलङ्कविधुरा मधुराननश्री'रित्यादिपदितराजस्तश्लोक इवेहापि
चर्चनानामपदानां व्यञ्जकता बोधा ।

तं वञ्चणं सो एफंसो तं रूञ्चं तं सरीरसोरब्धं ।

ते अहरमहरिमाणो दाणिं हालाहलं जाञ्चं ॥ १८

अत्र 'तदा'दिपदान्यनुभवगोचरानर्थान् प्रकाश्य पूर्वममृतवदासीत् सर्व-
मिति वस्तु प्रकाशयन्तीति पदगतो ध्वनिः ।

शब्दशक्त्युद्भवो यथा—

सुग्धे ! पद्मिनि ! कुलजे ! मा कार्षीरत्र विश्वासम् ।

अनवस्थितोऽतिमदतः सोऽयं साक्षादनेकपः कृष्णः ॥ १९

अत्रा'नेकप'शब्द एकार्योऽपि कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिवशादनेकार्थता गतः
सन् 'सुग्धे' इत्यादि सम्बोधनत्रयार्थेन साधनेन साध्यं स्वगतमनवस्थितत्वादिकम्—
यथा त्वं सुग्धा, अयमनवस्थितः, त्वं कुलजा, अयमतिमदः, त्वं पद्मिनी,
अयमनेकपो हस्तीत्यर्थत्रयं बोधयति । अनेकं पातीति, अनेकेन पिवतीति
च,—'पद्मिनी'ति नायिकाविशेषः, कमलिनीति च । त्वं कुलजा, अयमनेकं
पिवतीति मत्तथ, तेनात्र विश्वासं मा कार्षीर्यतोऽतिमदतोऽनवस्थितः । मदो
दानं गर्व्यथ, तेनास्य सङ्गात् करिसङ्गादिव पद्मिन्यास्तव विमर्हां भविष्यतीति
वस्तु, तेन चानवस्थितत्वेनातिमदत्वेन चायन्त्वामवश्यं मर्हयिष्यतीति
युज्यते इति वाक्यान्तरस्यापेक्षा वर्तते; एवमन्येषां न्यूनताबोधकस्य 'अधरोऽधर' इति
वाक्यस्यापेक्षा वर्तते अतो न तत्र केवलपदमात्रे ध्वनिरिति । 'सौभाग्यमेतदधिक'मिति
पूर्वोक्तोदाहरणस्य 'सौभाग्या'दिपदानां विरुद्धलक्षणया प्रेमशून्यत्वरूपध्वन्यर्थबोधे न स्यात्ते
न भवतामदृश्य मार्गं इत्यादि बहुवाक्यानामपेक्षा वर्तते इति न पदमात्रे ध्वनिः ।

अभिधातुलध्वनेः प्रभेदस्य शब्दशक्त्युद्भवस्य पदमात्रे क्रमेणोदाहरणव्यमाह—तं
वञ्चणमिति । तदचर्चं स साश्रुञ्चरौरसौरभ्यम् । तेषधरमधुरिमाण इदानीं हालाहलं
जातम् ॥ अत्र वाक्यान्तरापेक्षां विना केवलतत्पदेनैव वचनादौनाममृतत्वं ध्वनितम् ।
'व्याश्रमात्रे विलसदुदय' इति (इय किरण्ये ४ श्लोके) पूर्वोक्तपदो प्रसिद्धचन्द्राग्रतिरेका-
लङ्कारध्वनावनेकवाक्यानामपेक्षा स्यादेवेति ।

सुग्ध इति—हे सुग्धे ! अत्र कृष्णे विश्वासं माकार्षीर्यतोऽयमनवस्थितो धृष्ट इत्यर्थः ।
एवमतिमदादनेकपो मत्तहस्ती च । न'न्येकप'शब्दोऽनेकजनपालनकर्तारि रूढिरेव,
तत् कथमवयवयुत्पत्तया तस्य हस्तिबोधकत्वमित्यत आह—अत्रेति । असम्भोऽप्यर्थः
कविनिबद्धवक्तृप्रौढिवशात् सम्भवतां प्राप्नोति, अतो'नेकप'शब्दस्य हस्तिवाचकत्वं नासम्भव-
मिति बोध्यम् । सुग्धे इत्यादीति—हे सुग्धे ! हे पद्मिनि ! हे कुलजे ! इति सम्बोधनानां

वस्त्वन्तरञ्च । हस्तिसाधर्म्यादुपमालङ्कारः, अनवस्थित इति हेत्वलङ्कारः,
अनेकस्य भर्त्तेति स्वभावोक्त्यलङ्कारः—इत्यलङ्कारव्यञ्जकः शब्दशक्त्युद्भवः
पदगतः ।

पदगतार्थशक्त्युद्भवः स्वतःसम्भवी यथा—

णिहुअणकधाहिं धणा णिअपरिवारं सुहावन्ति ।

अप्याणं पि ण हु तदा सुमरइ दाणिं भणादु किं भोदी ॥ २०

अत्र न ता धन्यास्त्वमेव धन्या, तासां सखीभ्यो वयमतिमुखिन्यः ;
त्वदानन्दावेशादेव वयमकथनेऽप्यानन्दभाजः, तास्तु तत्कथयेवेति 'धन्या'पद-
गतः स्वतःसम्भवी । अपरे तूह्याः, अन्यगौरवभयान्नोदाह्रियन्ते । वाक्यगताः
पूर्वमेव कियन्तो दर्शिताः ।

सुग्धत्वपद्मिनीत्व (११) कुलजात्वमार्थत्रयेण साधनेन साधनज्ञानेन श्रोतव्यगतमनवस्थिता-
त्वादर्थत्रयं साध्यं यथासंख्येन बोधयति । तत्राहि तव मौग्ध्यां विलोक्यैव तस्य घाटं
प्रादुर्भवति, न तु सर्वदा धृष्टः । एवं तव कुलजात्वमाकर्ण्यैव मत्तो भवति, न तु सदा
मत्तः । एवमन्यत्रापि त्वं सुग्धा, अयमनवस्थितो धृष्टः । 'अनेकप'शब्दस्य युत्पत्तया
नानार्थत्वमेव बोधयति—अनेकमिति । अनेकवधूजनं पाति स्वाङ्गसङ्गदानेन रक्ष-
तीति युत्पत्तया 'अनेकप'शब्दा'नेकवधूपति'शब्दयोस्तुत्यार्थत्वा'दनेकप'शब्देनानेकवधूपतिः
श्रोतव्यो बोध्यः । एवमनेकमधरं पातीति युत्पत्तयाऽपि कामोन्मत्तः कृष्ण एव बोध्यः ।
तथाऽनेकेन स्त्रीपुत्रादिना पिवतीति युत्पत्तया हस्ती बोध्यः—मत्तहस्तिनः स्वभाव एवायं
यत् स्त्रीपुत्रादिभिः सहैव जलं पिवति, तान् पाययति च । यद्वाऽनेकाभ्यां शुखसुखाभ्यां
पिवतीति । हस्तिपक्षे मदो दानं मदजलमित्यर्थः, कृष्णपक्षे मदो गर्वः । तेन चेति—तेन
वस्तुरूपव्यङ्गेनेत्यर्थः । अनवस्थितत्वेन धूर्त्तत्वेनातिमदत्वेन च हेतुनाऽयं श्रोतव्यत्वां न
बध्यति, किन्त्ववश्यं मर्हयिष्यत्वेति वस्त्वन्तरं व्यङ्ग्यम् । अनवस्थितत्वेन हेतुना भाविमर्ह-
नस्यानुमानाहेत्वलङ्कारश्च व्यङ्ग्यः । वस्तुतस्तु श्रोतव्योऽनेकस्य जगतो भर्त्तव्यनेकपशब्देन
स्वभावोक्त्यलङ्कारश्च बोध्यः । पदगत इति—अत्र परस्परान्वितपदद्वयघटितवाक्यं विनेव
केवल 'पद्मिनी'पदेन केवला'नेकप'पदेन च तत्तद्व्यर्थबोधो जायत इति भावः ।

णिहुअण्येति—निधुवनकथाभिर्धन्या निजपरिवारं सुखापयन्ति । आत्मानमपि न हि
तदा स्मरति इदानीं भणतु किं भवती ॥ 'निधुवन'शब्दो नायिकानायकयोः सम्भोगवाची ।

(११) 'सुग्धत्वपद्मिनीत्व' इत्यादि (ख) (क) पुस्तकयोः पाठः । गुणवचनलविचारायां पुंवद्भावः,
अतश्चाले 'सुग्धा'पदेन तज्जातीयस्त्रीभावबोधकत्वे न तथेति विशेषः ; तदा 'सुग्धा'त्वादिरेव पाठः ।

पञ्चविंशत्ततो भेदाः—

४६ का

ततोऽष्टादशभिः सप्तदशभिश्चेत्यर्थः ।

—प्रवन्धेऽपरार्थशक्तिभूः । ५० का

अर्थशक्तुर्गङ्गो द्वादशविधो ध्वनिः प्रवन्धेऽपि ।

सप्तचत्वारिंशदतः—

५१ का

अतो हेतोः सप्तचत्वारिंशद्वति । प्रवन्धे दिङ्मानसमुदाह्रियते—

सहंति गंधं वि ण वै जणाणं णवप्पसूत्रा सभला हि गाओ ।

ण तेण दोहो ण पञ्चप्पसंगो अज्जे बह्वो तुह विण्वेति ॥ २१

अत्र वधूभिः प्रेषिता श्वश्रूधात्र्या नम्री तासां श्वश्रू प्रति कथयति । तच्छ्रुत्वा सापि जरती तामाह—

करेमि किं णत्तिणि धत्तिआए वएस्सरीं लंभिअ विण्वेहि ।

तुहाण सव्वं मह गोहणादिधणं जणाओ वि सुहं च दुक्खं ॥ २२ (घ)

न तां धन्या इति—तासां प्रेम्नोऽल्पप्रमाणत्वेन सम्भोगजन्यानन्दस्याप्यल्पप्रमाणत्वम् । तथा च तासां सम्भोगसमये देहाद्यनुसन्धानसत्त्वात् सखीनामग्रे तत्समयोचितवृत्तान्तकथनं सम्भवति, तव त्वानन्दानां सम्मर्दनेनात्मानुसन्धानमेव नासीत्, कृतः सखीनामग्रे विशेष-वार्त्ताकथनसम्भावनापि, अतस्तासां सखीभ्यः सकाशादयमतिमुख्यः । अत्र वाक्यं विनैव केवल 'धन्या'पदेन स्वतः सम्भवी ध्वनिर्विध्यः । अपरे कविप्रौढोक्तिकविनिवृत्त-प्रौढोक्त्यादयो ध्वनयः पदनिष्ठाः स्वयमेवोच्चाः । वाक्यगता ध्वनयस्तु पूर्वं कियन्त एव दर्शिताः, न तु तत्रापि विस्तरः कृतः ।

(घ) 'धत्तिआए' इति प्राकृते स्वार्थिकः 'क'प्रत्ययः । युष्माकमित्यर्थे 'तुहाण', 'तुहाणं' 'तुहाण' 'तुहाणं' इत्यादि प्रयोगाः प्राकृतरूपावतारे लक्षिताः, अतो नात्रासाधुत्वम् । एवमपि 'कुमरेण उक्तं' इति चतुर्थपदस्य तृतीयचरणे सन्ध्याभावो न दोषाय 'बहुल'मिति तत्रैव संहिताविभागे निर्दिष्टात् । प्रवन्धेऽत्र श्रीकृष्णानयनस्यावश्यम्भाविताद्योतनेन वक्तावज्ञानां मनोरथसम्पूर्त्तत्वात्पत्यर्थं ध्वनितम् । स च भगवान्दोहकृशस्तथा नवनीत-भिन्नरिति च वर्ण्यते । तथा च 'नवनीतमेघरुचिरः परः पुमानवनीतमवाप्य दृतगोपविग्रहः । नवनीतकीर्तिरमरेरपि स्वयं नवनीतभिन्नरधुना स चिन्त्यते' इति श्रीविल्वमङ्गलपद्ये तत्सुखरूपोक्तिः । अत्रापि वृत्तौ यदपह्नुतिस्वभावोक्तुत्तरनिश्चयाख्यालङ्काराणां निर्दिष्टः, स च प्राकप्रतिपादितया दिशाऽमीषां निरुक्तार्थमभिलक्ष्यीकृत्य—वस्तुतस्तु नामीषां सर्वेषां स्त्रीकारोऽत्र सर्वानलङ्कारिकसम्मत इति ज्ञेयम् ।

सुदुष्यओहा मह सर्वगाओ पुत्ता विदूरे किमहं करेमि ।

विलोअणादो तुह णंदणस्स सुदुष्यओहा वि सअंपओहा ॥ २३

इति जरत्युत्तरान्ते गोष्ठेश्वरीं गत्वा तथा यदुक्तं तत् कथयति—

एव्वं क्खु ताए भणिदा गदाहं वएस्सरीं उत्तवदी समत्थं ।

उत्तेण ताए कुमरेण उत्तं गोसंपओहो मम ण क्खु होइ ॥ २४

इति चतुःसंवादप्रवन्धे वधूभिः कृष्णसन्दर्शनार्थमुपायमनवेक्ष्य प्राकरणिक-दुःप्रदोहगोदोहाभावप्रसङ्गः श्वश्रू प्रति विज्ञापितः । अत्रापह्नुतिनामा-लङ्कारः, (12) तथा च दोहोपायश्चित्तयित्वा हे धात्रिकानमि ! गोष्ठेश्वरीं गत्वा विज्ञापयेत्तुत्तरं कृतमितुत्तरालङ्कारः । ततश्च 'सुदुःप्रदोहा मम सर्वगाव' इति स्वभावोक्तिरलङ्कारः । 'विलोकना'दित्यादिनाऽतिशयोक्तिः, तथा च

तत इति—तथा च पूर्वोक्तवाक्यगताष्टादशभिस्तथोभयशक्त्यङ्गवध्वनेस्तु केवलपदगतत्वा-सम्भासतः पदगतवप्रदशभिश्च मिलित्वा पञ्चविंशद्भेदाः सिद्धा इति भावः । चतुर्भिः पञ्चभिर्वा श्लोकैः सिद्धा या कल्पनाकथा सा प्रवन्धः (न) । तत्रार्थशक्त्यङ्गवे द्वादशविधो ध्वनिः सम्भवति ।

सहंतीति—सहन्ते गन्धमपि न वै जनानां नवप्रसूता सकला हि गावः । न तेन दोहो न पयःप्रसङ्ग आर्थः । वधूणां विज्ञापयन्ति ॥

करेमि—करोमि किं नमि ! धात्र्या व्रजेश्वरीं लब्ध्वा विज्ञापय । युष्माकं सर्वं मम गोधनादिधनं जना अपि सुखं च दुःखम् ॥ सुदुष्यओहा मम सर्वगावः पुत्ता विदूरे किमहं करोमि । विलोकनात्तव नन्दनस्य सुदुःप्रदोहा अपि स्वयंप्रदोहाः ॥

जरत्या उक्तानन्तरं गोष्ठेश्वरीनिकटं गत्वा तत्सर्वं कथितं, पश्चात्तया गोष्ठेश्वर्या यदुक्तं तत् सर्वं पुनर्वध्वनिकटे आगत्य धात्र्या नम्री कथयति—एवमिति । एवं खलु तथा भणिता गताऽहं व्रजेश्वरीसुक्तवती समस्तम् । उत्तमेन तथा कुमारैरुक्तं गो-संप्रदोहो मम न खलु भवति ॥ गोशब्दः प्रभातकालवाची ।

(न) चतुर्भिः पञ्चभिर्व्यत्ययलक्षणम्—तच्च प्रकृतोदाहरणानुसूलमिति नानर्थक्यापातः । एवमपि प्राकाशकदुदाहृते महाभारतीयकर्णपूर्वस्य यद्गोमायुसंवादे चतुःश्लोकां 'प्रवन्ध'-पदस्य सिद्धता । वस्तुतस्तथपरम्पराघटितवाक्योच्चयमात्र एव 'प्रवन्ध'पदस्य रूढिः, तदर्थं के च सन्दर्भं सर्वत्रार्थशक्त्यङ्गवो ध्वनिरेवेति महाकविसन्दर्भसच्चयोऽत्र प्रतिपाद्यते । अत्र विषये ध्वनिक्रान्तमेव प्रमाणम् ।

(12) 'अत्रापह्नुतिनामालङ्कार' इत्यंशः (ग) (क) पुस्तकयोर्नोपलभ्यते ।

सुखदोहो परिश्रमस्तस्य न भविष्यतीति वस्तु । गोसंप्रदोहः प्रभातप्रदोहो मत्तो न भवतीति निश्चयालङ्कारेण सायंदोहस्तु मया कर्तव्य इति वधूना-
[माशयं ज्ञात्वा क्लृप्तं सङ्केतः कृत इति वस्तु—इति चतुःश्लोका समुदितः
प्रबन्धो हि मुख्यो व्यञ्जकः ।

तथाहि जनानां गन्धमपि न सहन्त इत्यन्यैरदोह्यत्वं वस्तु, तत्र 'नव-
प्रसूते'ति हेतोर्हेत्वलङ्कारः—तेन कृष्णं विना नासान्दोह इति श्वश्र्वा कृष्ण
आमायितव्य इति वस्त्वन्तरम् । 'न तेन दोह' इत्यनेन पयोऽभावाद्द्वयमक्रियाः
स्तः—अत्र मा कोपं कार्षीरिति च वस्त्वन्तरम् । 'तुहाण सर्व'मित्यादिना
विनयमहिम्ना कृष्णोऽवश्यं ब्रजेश्वर्या प्रेषयितव्य इति वस्तु ।

एवं नाटकादिषु चेति तद्भेदकथनेनानन्त्यप्रसङ्ग इति नात्र लिखितः ।
एवं प्रबन्धेऽप्यन्य एकादशापि बोद्धव्याः ।

—पदांशाद्या रसाञ्जकाः । ५२का

पदांशवर्णरचना इति त्रितयमपि रसस्य व्यञ्जकं भवति । रसोऽत्रा-
संलक्ष्यक्रमः ।

चतुःसंवादिति—वधूमिः सह धात्रीनम्राः संवादः प्रथमः, पञ्चाद्धात्रीनम्रा सह
जरवाः संवादो द्वितीयः, तदनन्तरं ब्रजेश्वर्या सह धात्रीनम्राः संवादस्तृतीयः, तदनन्तरं
ब्रजेश्वर्या सह ओकण्यास्य संवादश्चतुर्थः—इत्येवंक्रमेण चतुःसंवादो ज्ञेयः । अतिशयोक्ति-
रिति—विलोकनमात्रादेव प्रथमन्ता दुग्धा भविष्यन्ति, पश्चात् कृष्णस्ता धोच्यतीति
कार्यकारणविपर्ययात्माऽतिशयोक्तिरियच्चतुर्थी । मुख्यो व्यञ्जक इति—पूर्वोक्ता व्यङ्ग्या न
प्रधानीभूताः, अतएव प्रबन्धोऽसुख्यङ्गप्ररोऽपि सम्भवतीत्यर्थः ।

मुख्यङ्ग्यानेवाह—तथाहीति । तत्रेति—व्यङ्गेय वस्तुन्यदोह्यत्वं इत्यर्थः । आनन्त्येति—
अनन्तध्वनिभेदप्रसङ्ग इति हेतोरत्र न लिखितः ।

पदांशाद्या इति—ते रसस्य त्रयोभेदाः—एवं प्रबन्धस्य एको भेदः, एवं क्रमेण चत्वारो
भेदाः सिद्धाः । ननु वस्त्वलङ्कारादयोऽपि पदांशादीनां ध्वनयः सम्भवन्ति, तत् कथं
पदांशादीनां रसमात्रव्यञ्जकत्वसूत्रा चतुर्धा भेदः कृत इत्यत्र आह—रसोऽत्रेति । रसशब्दो-
ऽत्रासंलक्ष्यक्रमसामान्य एवोक्तः, न तु रसमात्रे । अतः पदांशादिजन्यवस्त्वलङ्कारादयोऽप्य-
संलक्ष्यक्रमा भवन्तीति न दोषः । तथा च रसो हि वाक्यजन्यपदजन्यपदांशादिजन्यबोध-
सामान्य एवासंलक्ष्यक्रमः, वस्त्वलङ्कारादयस्तु पदांशवर्णरचनाजन्यबोध एवासंलक्ष्यक्रमाः,
न तु वाक्यजन्यबोधे पदजन्यबोधे वाऽसंलक्ष्यक्रमाः,—अतएव रसेन सह वस्त्वलङ्कारादीना-

तेन तस्य त्रयो भेदाः, प्रबन्धेऽपि स कथ्यते । ५३का
सः—असंलक्ष्यक्रमः ।

भेदास्तेनैकपञ्चाशत्—

५४का

तेन पूर्वलिखितसमचत्वारिंशता चतुर्भिरेतेनैकपञ्चाशद्भवति ।

पदांशाः पदैकदेशाः । ते च—

प्रकृतिः प्रत्ययः कालो वर्त्तमानादिरेव यः ।

सम्बन्धो वचनञ्चापि पुरुषव्यत्ययोऽपि च ॥

तद्वितञ्चोपसर्गश्च निपातः सर्व्वनाम च ।

कर्मभूताधिकरणमव्ययीभाव एव च ।

तथा पूर्व्वनिपातश्च पदांशाः परिकीर्त्तिताः ॥ ५४(क) का

रचना च विधा दीर्घमध्यरिक्तसमासतः ॥ ५४(ख) का
दीर्घसमासा मध्यसमासाऽसमासा चेत्यर्थः ।

वर्णा मृदुकठोराद्यास्ते पश्चात् प्रतिपादिताः । ५४(ग) का
आद्यशब्दान्मधुराः । एषां व्यञ्जकत्वे दिङ्मात्रमुदाहरणम् ।

तत्र प्रकृतेर्यथा—

मा कुरु मानिनि ! मानं सुहृदां वचनं प्रवेशय श्रवणे ।

गोकुलमहेन्द्रतनयो भवतु सनाथः प्रसादमासाद्य ॥ २५ (प)

मेतावानेव भेदः । पदांशप्रकृत्युदाहरणे 'मा कुरु मानिनि ! मानं'मिति पदे 'क'न्धात्वर्थस्य
कृतेरेच्छिकत्वेन मानस्य न साहजिकत्वं, अतोऽपराधाभावादिभावेनाऽलङ्कारः । क्रमेण
प्रत्ययादिजन्यवस्त्वलङ्कारव्यङ्ग्यास्यातिगुणत्वेन तत्र तत्रासंलक्ष्यक्रमो ज्ञेयः । वाक्यजन्य
पदजन्य च बोधे वस्त्वलङ्कारव्यङ्ग्यास्यातिसूत्रत्वेन तत्र तत्र लक्ष्यक्रमः, अतो न किमप्यनुप-
पन्नमिति भावः । एवमेव प्रकृतिप्रत्ययवर्त्तमानादिकालादिजन्यबोधेऽपि वस्त्वलङ्कारादीनाम-
संलक्ष्यक्रमत्वं ज्ञेयम् ।

(प) महामानिनी श्रीराधां ललिताद्याः प्रबोधयन्तीत्यमिति साहित्यकौमुदी-
टीकायाम् (४।१६) । तत्र न केवलं प्रकृतेर्व्यञ्जकताऽपि तु प्रत्ययस्यापि, तच्च मूल एव
दर्शितम् । एषां प्रकृतिप्रत्ययादीनां व्यञ्जकत्वे प्रमाणसाधनोदाहरणादखिलमेव सिद्धिरं

अत्र 'कृष्'प्रकृत्या कृतेरैच्छिकत्वं, तेन त्वन्मानकरणं त्वदिच्छाधीनमेव, न तु साहजिकं, तस्यापराधाभावात्—तेन विभावनाऽलङ्कारः ; तस्मान्मा कुरु त्यजेत्यर्थः । सुहृद्वचनन्तव अवणं प्रविशदपि न प्रवेष्टुं शक्नोति, त्वन्मनसः अवणेन सहासंयोगात् । तत्प्रवेशाय मनो दीयताम् । सुहृत्सम्बन्धित्वेन वचनस्य अवणप्रवेशो युक्त एवेति 'णिच्' प्रत्ययध्वनिः ।

प्रत्ययस्य यथा—

आणिअ भअणदुआरं धरणीए पाइआणि कुसुमाइ ।

प्रियसखि ! किं ति विषीदसि पुणो वि चल तस्य कुसुमस्य ॥ २६

एवं सति रसस्योदाहरणमग्रे रसग्रन्थे वक्ष्यति, अतः प्रत्ययादिजन्यवस्त्वलङ्कारव्यङ्ग्यानां सुदाहरणान्याह—मा कुरु मानिनोद्यादि । तत्र प्रसादं प्राप्य श्रोतव्यः समाधो भवत्वित्यन्वयः । अर्थात् 'कृष्'धात्वर्थः कृतिरुपाय एव सम्भवति, न तु फले । तत्रार्थक्रमः—आदौ त्वत्प्रतिरूपफल इच्छा, तदनन्तरं फलस्योपाये भोजन इच्छा, तदनन्तरं तादृशेच्छाधीनभोजनरूपोपाये कृतिः, तादृशकृत्यनन्तरं भोजनक्रियासिद्धिः । भोजने जाते त्वत्प्रतिरूपं फलं स्वत एव भवति, न तु फले कृतिः सम्भवति—अथवा भोजनं करोतीत्यत्र त्वत् करोतीत्यपि प्रयोगः स्यात् । एवं सति मानस्यापराधजन्यफलरूपत्वस्वीकारे तत्फलरूपमाने कृतिर्न सम्भवति । कृतेरसम्भवादेव 'मानं न कुर्वि'ति मानविषयककृतिनिषेधोऽपि न सम्भवति, इत्यतो 'मानं मां कुर्वि'ति वाक्येन मानस्यापराधजन्यफलत्वं न बुध्यते, किन्तु श्रोतव्येन सह परिहासार्थं स्वच्छया मानस्य कृत्रिमत्वमेव बुध्यत इत्याह । अत्र 'कृष्'ति—'कृष्'प्रकृत्या मानविषयक-कृतेरैच्छिकत्वं श्रोतव्येन सह परिहासार्थमेव कृत्रिमेच्छाजन्यत्वमिति, न तु साहजिकं, न त्वपराधजन्यफलरूपम् । तत्र हेतुः—तस्य श्रोतव्यस्यापराधाभावादिति द्वितीयं यङ्गं वस्तु, तेन वस्तुव्यङ्ग्यवस्तुना विभावनाऽलङ्कारो बोध्यः, कारणं विना कार्योत्पत्तिर्विभावनेति तल्लक्षणम् । एतादृशगूढार्थानुसन्धानेन वस्त्वलङ्कारादिध्वनिबोधो जायत इत्यसंलक्ष्य-क्रमत्वमेवां वस्त्वादीनामुचितमेव । एवमुत्तरोत्तरपदार्थानामुदाहरणे सर्वत्रासंलक्ष्यक्रम एव ज्ञेय इति भावः ।

ध्वनिप्रस्थानवाक्याननिरतिशयकुशलादालोकग्रन्थादालोकनोपमम् (३।१६) । 'आहारे विरतिः समस्तविषयग्रामे निवृत्तिः परे'त्यादिश्लोके तत्रोदाहृत इव कुत्र कुत्राप्येकस्मिन्नेवैषां वङ्गानां कारणानां समिवेशो दृश्यते । स च कदाचित्तु ध्वनिसाङ्ग्येण कदापि ध्वनि-संलक्षणा वा द्योतत इति न पृथगेव तन्निर्देशो भावो । एषु स्थलेष्वधिकतरं वैचित्र्यमिति तत्त्वविदां तत्त्वम् । तत्र तेषां मध्ये ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गार एव ग्रन्थकलङ्कितसुत्तमोत्तमं काव्यम् ।

अत्र कुसुमाहरणच्छलेन वृन्दावनं गत्वा सङ्केतस्थले कृष्णमनागतं वीक्ष्य कुसुमान्यादायैव गृहमागतां पुनः सङ्केतमुरलीस्वनश्रवणानन्तरं पुनर्गमनोत्-कण्ठया व्याजेन पातितकुसुमां काञ्चित् प्रति हृदयज्ञा सखी वदति—प्रियसखि ! किमिति विषीदसि ? भूमिपतितानि देवदेयानि न भवन्ति, पुनरपि तत्र कुसुमार्थं गच्छ । मया ते गुरुजनो बोधनीयः, न किञ्चिदपि ते भयमिति 'णिच्'प्रत्ययस्यैव ध्वनिः ।

कालस्य यथा—

सहजमरणं नेत्रद्वन्द्वं, स्वभावत एव ते

सततमुरलीध्वानक्रीडाविधौ व्रणितोऽधरः ।

वनविहरणे रात्रौ गात्रं सकण्ठकलाञ्छनं

कथमिव कृतः स्वामिन् ! स्वात्माऽपराधविसंशुलः (फ) ॥ २७

आणिअ भअणेति—आनीय भवनद्वारं धरण्यां पातितानि कुसुमानि । प्रियसखि ! किमिति विषीदसि पुनरपि चल तत्र कुसुमार्थम् ॥ 'णिच्'प्रत्ययस्येति—'पातितानि'त्यत्र 'णिच्'-प्रत्ययस्येत्यर्थः ।

भोः प्राणप्रिये ! ममापराधाभावेऽपि मिथ्यापराधं प्रकल्प्याधिकं क्रुध्यसि चेत्, भवतु त्वदचनेनेवाधना ममापराधकल्पनं, तथापि त्वत्कृपेव मम निस्तारकारणमिति श्रोतव्ये वदति सति, नाधुना तवापराधो जातः किन्तु ममिकटागमनात् पूर्वमेवेति स्पष्टीकर्तुं काऽपि मानिनी सोल्लण्डवचनमाह—हे कृष्ण ! तव नेत्रद्वन्द्वं सहजमरणं, न तु कस्या अपि प्रियाया अधररागेणारुणं, तव गात्रं कण्ठकचिह्नेन सह वर्त्तमानम् । हे स्वामिन् ! स्वात्मा स्वदेहः कथमपराधेन विसंशुलोऽसमीचीनः कृत इति सम्भोगचिह्नस्य

(फ) यद्यपि नयनयुगलस्य साहजिकेनारुणत्वेनाधरस्य नियतव्रणितत्वेन वनविहरणरत-त्वात् गात्रस्य कण्ठकितत्वेन चापाततः नायकस्यापराधतापद्यः स्फोटोक्तुं सम्भाव्यते, तथाऽप्यत्र निष्ठाप्रत्ययस्य याथार्थ्यवलात्तेरेव कारणेन नायकस्यापराधः स्फुट इति, न स कथमपि निश्चितं शक्य इति च व्यन्यते । तथाहि महितरनायिकामहरागरञ्जितादधरतो-ऽरुणिमा तव नयनयोरिह चुस्वनदाने संक्रान्तः, तत्तृष्टिनिधुवनादिकृत्ये प्रयस्तो मुरलीध्वनिः, मत्तो भीतेस्तत्सङ्गमं प्रति परमेकान्तचिन्तस्य तवावसरप्रसरत्वेन रात्रिः, स्थानान्वेषण-निपुणेन त्वया तदर्थमरणस्याश्रयः, इति सर्वं विशदं प्रतिभाति मे इति नायिकाञ्जित आश्रयः—अतो धूर्त्तो धृष्टश्च त्वं, न त्वयि विश्वासलेशोऽपि स्यादप्यितुं शक्य इत्यहो मे दुर्भाग्यं तव च दीर्घन्यम् ।

अत्र 'कृत' इति 'क्त'प्रत्ययेनोक्तातीतकालेन मत्सम्पुखागमनात् पूर्वमेवात्मनस्तवापराधविस्तृणता जाता । ततः परमेव मत्सम्पुखमागतोऽसीत्यतिशयोक्त्यालङ्कारः, तेन च मां प्रति तव भयाधिक्यं, तां प्रति प्रेमाधिक्यमिति वस्तु ।

सम्बन्धस्य यथा—

अइ पिअसि गोविआणं पेअं कण्हस्स अहरपल्लअं सुरलि ।।

णिअपरविअकुसला अओ नो हीति सच्छिद्वाः ॥ २८

अत्र 'गोपिकाना'मेवेति स्वस्वामिभावसम्बन्धः, गोपिकाभिरेव पातुं युज्यते, न त्वयेति व्यतिरेकालङ्कारः । अर्थान्तरन्यासेनापि त्वं छिद्रवती, वयमच्छिद्वा इति व्यतिरेकः ।

वचनस्य यथा—

विलासचेष्टाः सखि ! केशिनाशिनो हलाहलाभाः प्रदहन्ति मे मनः ।

कृन्तन्ति मर्माणि गुणा घुणा इव प्रेमा विकारी हृदि हृद्रूपो यथा ॥ २९ (ब)

सदृशंनेऽपि यत्नं मिथ्या वदसि, तत्र मयि विषये तव भयमेव कारणमित्याह—मां प्रतीति ।

अइ पिअसीति—अयि पिवसि गोपिकानां पेयं कृष्णस्याधरपल्लवं सुरलि ।। निजपरविअकुसला अहो नो भवन्ति सच्छिद्वाः ॥

हृद्रूपो यथा हृदि नानाविधपीडामयं विकारं करोति तथैव मयि विषये श्रीकृष्णस्य प्रेमा मम हृदि विकारी भवति । मध्येवेति—मयि विषय एव तस्य प्रेमा, नान्यत्र—ततो सदृश्ये नानाविधविकारसुतुपादयतीत्यर्थः । अत्रेति—पूर्वं 'विलासचेष्टा' एवं 'गुणा' इत्यत्र बहुवचनसक्तं, अत्र तु 'प्रेमे'त्येकवचनप्रयोगेन सम्भावितो यः क्रमभङ्गदोषः, सोऽत्र नास्ति, प्रत्युत ध्वन्यर्थबोधकत्वेन गुण एवेत्यर्थः ।

काचित् पुण्याहरणमिषेण वृन्दावनस्य श्रीकृष्णं द्रष्टुं खसखीस्वरयति—गत इति । सूर्योऽस्तङ्गतः, अत्र एव घर्म्मोऽपि विरतः, तस्माच्छीघ्रं पुण्याग्यानीय शशिखण्डचूडे

(ब) 'अपत्ये यत्तादृक् दुरितमभवत्तेन महते'त्यादि भवभूतिपद्ये, 'तथैव तीव्रो हृदि शोकशङ्कर्ममाणि कृन्तन्नपि किं न सोढुं' इति तस्यैव श्लोकाद्वै इतरत्र च श्लोकादित एव अणितदुदयताऽस्तुदत्तं वा वर्ण्यते । अत्र तु विलासचेष्टानां हलाहलाभतया, गुणानां घुणत्वेन, प्रेम्नो व्रणरूपेणापाततो विसदृशाद्वर्णनादङ्गाः नवीनप्रेमिकत्वं दुःसहवेदनत्वञ्च वस्तु व्यज्यते । 'विषमप्यमृतं कचिद्भवेदमृतं वा विष'मिति न्यायेन कोमलादपि कठोरताऽपातो गुणानां घुणत्वादिकं सर्वं यत् किमपि सम्भाव्यते ।

अत्र 'प्रेमे'त्येकवचनं प्रेम्न एकनिष्ठत्वव्यञ्जकं, तेन तस्य मध्येव प्रेमा, अतएव विकारी । अत्र वचनक्रमभङ्गदोषो गुण एव ।

पुरुषव्यत्ययस्य यथा—

गतोऽस्तमर्को विरतश्च घर्म्मो वनं न दूरे^(१२) सुलभञ्च पुष्पम् ।

चलन्तु पुण्याहरणाय सर्वाः पूजाऽस्तु देवे शशिखण्डचूडे ॥ ३०

अत्र चलाम् इत्यर्थे 'चलन्तु'—उत्तमपुरुषव्यत्ययेन प्रथमपुरुषनिर्देशः, तेन यूयमेव वयमित्यपृथग्भावो वस्तु । 'देवे शशिखण्डचूडे' इति पृथग्ध्वनिः—देवेशश्चासौ शिखण्डचूडश्चेति ।

तद्धितस्य यथा—

चिरविरहदहनदग्धं प्रियसखि ! भस्मैव भावि वपुरेतत् ।

तदनेन विरचनीयं तत्करमुकुरस्य मार्जनं त्वयका ॥ ३१

अत्र 'त्वयके'ति तद्धितेन 'अक' प्रत्ययेन मद्धिच्छेदे त्वमपि शोच्या भविष्यसि—मत्प्रणयेन त्वमेतावन्तं कालान्तदङ्गमार्जनसौभाग्यभाजनमासीः, मयि मृतायान्तु ते तथाविधसौभाग्यं क ? तेन यदि सुकुरादिमार्जनयोग्यता भवति तदैवं कार्यमिति शोच्यता व्यज्यते ।

उपसर्गस्य यथा—

पतत्यस्त्रे सास्त्रा भवति पुलके जातपुलकाः

स्मिते भाति स्मेरा मलिनिमनि जाते सुमलिनाः ।

महादेवे पूजाऽस्तु प्रवृत्ता भवत्वित्यर्थः । शेषेण देवेशश्चासौ शिखण्डचूडश्चेति, तस्मिन् श्रीकृष्णे । पृथग् धनिरिति—स्त्रिष्टार्थस्यापि ध्वन्यन्तर्गतत्वादिति भावः ।

तद्धितेन 'अक'प्रत्ययेनेति—निन्दार्थक 'अक' प्रत्ययेनेत्यर्थः । मत्प्रणयेनेति—त्वयि विषये मम प्रणयातिशयं ज्ञात्वेव श्रीकृष्णेन स्वस्याङ्गमार्जनसौभाग्यनुभवं दत्तं, मयि मृतायान्तु तादृशसौभाग्यसम्भावनेव नास्ति । यदि कदाचिन्मकुरमार्जनकर्म्मणि योग्यतायाः प्राप्तिः स्यात्तदा मद्देहभस्मनेव कार्यमित्यर्थः ।

कदाचिद्बालिकोत्सवे मिलितानां यथेष्टरीणां समाजङ्गता वृन्दा भङ्गा सखीनां प्रेमतृकणं ख्यापयितुं किमपि प्रसीति—पततीति । हे मृगादृशः ! यदा खालः सम्मुखं चर्त्तित्यो न तिष्ठन्ति तदैव दर्पणमानीय तत्र प्रतिविम्बितं स्वस्वमुखं दृष्ट्वा सुखेऽभिभूयते

अनासाद्य खालीर्मङ्कुरमभिवीक्ष्य स्वदनं

सुखं वा दुःखं वा किमपि कथनीयं मृगदृशः ॥ ३२ (भ)

अत्र 'सु'पसर्गेण मालिन्यातिशयो व्यज्यते, तेन च सखीनां प्रणयाधिक्यम् ।

निपातस्य यथा—

ददृशुः तस्मै वस्त्रं क्लृप्तेन क्लृप्तेन हारिभ्यं हिभ्यम् ।

एवं विभ्यं अक्षरिभ्यं तुरिभ्यं लङ् अ तदिभ्यम् ॥ ३३

अत्र 'च' रूपनिपातेन तुल्ययोगिताऽलङ्कारः (म) निजहृदयहारणसमकाल-
मेव तद्दृश्यं लब्धं, अतोऽहं हृदयशून्या नाभवमिति तस्य हृदयं महदयमिति
वस्तुना द्वयोरेवौत्सुक्यं वस्तु प्रतीयते ।

सुखं वा दुःखं वा युष्माभिरसाकमये कथनीयं, आत्मस्वेदयवर्त्तिन्यस्ता दर्पणेन किं
प्रयोजनं, ता एव दर्पणस्थानीयाः । तासां दर्पणसाधर्म्यमाह—प्रतीति । युष्माकमश्रजले
प्रतीति सति ता अपि साक्षाः । एवं खालीरनासाद्याप्राप्य ।

ददृशेति—दृष्ट्वा तस्य वदनं क्षणमात्रेण खलु हारितं हृदयम् । एवमिवाश्चर्य-
न्तरितं लब्धं च तद्दृश्यम् ॥ अत्र 'लब्ध' इत्यत्र 'च' शब्दरूपनिपातेन तुल्ययोगिता-
रूपोऽलङ्कारो यद्ग्राह्यः । 'च' शब्दस्य तुल्ययोगित्वमेवाह—निजहृदयेति । अयमसामान्य-
स्यैव निपातसंज्ञा, ततः 'च' शब्दस्यापि निपातत्वं ज्ञेयम् । तद्दृश्यं महदयमिति
वस्तुलङ्कारेण द्वयोरेवौत्सुक्यं ध्वनितम् ।

(भ) अत्र वृत्त्या अभिधाननेपथ्येनालीनां दर्पणस्थानीयत्वं प्रस्त्यते । गोपीवृन्दमध्य-
मणिर्योषिद्वन्द्वारिकं वृन्देव दूती परं सर्वत्र प्रेमपरवशानां नायिकानामुज्ज्वलनीयमणे-
र्नायिकस्य च दर्पणस्थानीयाऽभिमतवृत्तभावप्रकाशिकेति वेषवकायरसरसिकैः स्त्रीकार्यम् ।
भावातिशये जाते न खलु कोऽपि स्वाश्रयं वाचा प्रकाशयितुं समर्थो भवति, किं पुनर्भाव
सागरप्रवमानाः परमानन्दसन्दोहोद्भवा गोपिकाः । स खलु चिह्निकारः 'परिच्छेदातीतः
सकलवचनानामविषयः' । अत्र तु 'सु' पदस्योपसर्गत्वस्यापनं वैयाकरणमतानुवधान-
विजृम्भितं, 'उपसर्गाः क्रियायोग' इत्यनुशासनात् । 'मलिना' इति धातुजत्वेनाच्छिप्रमिति
चेन्न, अमनोज्ञत्वात्, कष्टकल्पनाश्रयत्वाच्च । 'परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषय' इत्यादि
भवभूतिपदं, 'आहारे विरति' इत्यादि पदोऽपि यथाक्रमं प्रकाशकता दर्पणकृता चोप-
सर्गाणां प्राप्तेनां योजकत्वं दर्शितमिति दिक् ।

(म) परमते नात्र प्रस्तुताप्रस्तुतयोरेकधर्माभिसम्बन्धत्वरूपस्तुल्ययोगिताऽलङ्कारः, अपि
तु सङ्कोचोपाभासः, तुल्यकालं योग 'तेन सङ्केति तुल्ययोगे' इत्यादि वैयाकरणप्रयोग इव
यौगिकार्थे तु तुल्ययोगस्य सम्भवः । मतं तद्विचारितं विध्वस्तस्य प्रकाशटीकाङ्ग-
नाम्नाम्ना यथा—

सर्वनाम्ना यथा—

मध्ये सूक्ष्मधियः सखीपरिपदो धृत्वा सखीभूमिका-

मभ्यङ्गाय गृहीतपाणिकमलं स्पर्शेन मां जानती ।

अत्र ! दूरमपेहि नासि कुशला स्नातुञ्च वाञ्छास्य मे

नेत्यन्तःकुपिता यदीदृशितवती तत् केन विस्मर्यते ॥ ३४

अत्र यत्तद्ग्रां वागगोचरत्वं व्यङ्ग्यम् ।

कर्मभूताधिकरणस्य यथा—

अधिवससि तस्य हृदयं प्रियसखि ! राधे ! स चापि तव हृदयम् ।

हावेव पूर्णहृदयो प्रविशामी वां कथं हृदये ॥ ३५

अत्राधारस्य कर्मभूतत्वे सर्वव्यापनं व्यङ्ग्यम्—'ग्रामे वसती'ति ग्रामैक-
देशो गम्यते, 'ग्राममधिवसती'ति ग्रामं व्याप्येवेति चमत्कारः । (य)

कदाचिद्वाधाया मानभङ्ग उपायान्तरमपेक्ष्य । स्वमेव स्त्रीवेषं धृत्वा तस्या निकटगत-
वतः श्रीकृष्णस्य तदानीञ्जातो य आनन्दतिशयस्तमौत्सुक्येन श्रीकृष्णः सर्वत्र प्रत्याह—
मध्ये इति । सूक्ष्मधियः सखीसभाया मध्ये तासां साहाय्येन सखीभूमिकां, तैलमईन-
कारिणीं या सखी तस्या भूमिकां वेषं, धृत्वा तैलाभ्यङ्गाय गृहीतं राधायाः पाणिकमलं
येन तथाभूतं मां स्पर्शेन जानती—नेयं स्त्री किन्तु पुरुषः कृष्ण एवेति ज्ञानवती—राधाऽह—
हे अज्ञे ! त्वं नवीना भवसि, तैलाभ्यङ्गकर्मणि न कुशला, तस्माद्दूरमपेहि । सखीकुशल-
मभियुक्तोक्तुमुद्यन्तं मां वीक्ष्य पुनः कुपिता सत्याह—मम स्नातुमद्य वाञ्छा नास्ति,
इत्यन्तःकुपिता सा ज्ञानसमये यच्चिदितवती तच्चिदितं केन विस्मर्यते ।

अधीति—परस्परवासेनोभयोर्हृदये पूर्णं भवतः, अतस्तत्रावकाशाभावेन कथं सखीनां
प्रवेशः सम्भवतीति ।

सुदृशोत्प्रभाकाराभ्यां 'गाढकान्तदर्शनक्षतयथे'त्यादिस्मृतपदालोचनप्रसङ्गे, विचार-
प्रकारस्तत्रैव द्रष्टव्यः । पद्येऽत्र वक्रगाः प्रौढोक्तिरेव सर्वलङ्कारजीवातुभूता तदाश्रयं
पिहितपिहितसुचितं दर्शयतीत्यलङ्कारभेदेमेवमत्वं न दुर्विधत्वाय कल्पत इत्यप्युच्यते ।

(य) 'महिलासङ्गसमरि' इत्यादि पदं इवात्रापि कविनिवहवत्प्रौढोक्तिश्चमत्कृति-
मावहति । 'क्रियायाप्यं कर्म' इत्यनुशासनादधारस्य सत्त्वतः कर्मत्वे भूतेऽर्थचमत्कारोऽ-
वश्यम्भावीति भावः । एवमपि विशिष्टकारकलक्ष्यभूतेऽनुशासनमनुसङ्गात् कारकान्तर-
प्रयोगे तथोपपदविभक्तीनां प्रयोगेनायाताया योजकतायाः लक्ष्याणि ध्वन्यालोककाथ-
प्रकाशादिप्रत्येव्वलोकनीयानि । वस्तुतस्तत्र 'ग्रामं व्यापे'ति कर्मभूतत्वेऽर्थकल्पनं कथञ्चित्
यादृच्छिकमिव प्रतिभाति, न हि सर्वत्र कर्मतो क्रियायाः सामयेण यामिर्विध्यते ।

अव्ययीभावस्य यथा—

कल्यायान्ति कति प्रयान्ति कति वा तिष्ठन्ति मूर्त्ता इव
प्रौढानन्दमहोत्सवा यदितरे श्रीद्वारकायाम्पुरि ।
स्त्रीरत्नैरनुसौधरत्ननिकरं निश्चिन्तमाक्रीडित-
स्ते याताः किल वासरा मम सखे ! येषु व्रजे क्रीडितम् ॥ ३६

पूर्वनिपातस्य यथा—

आनन्दातिशयेन विस्मृतिवशाद्वस्तानुपूर्वीक्रमा-
च्छेकच्छेकशुकाङ्गनाभिरुदयत्कौतुहलं स्मारिता ।
श्रीराधाहरिकेलिकौतुककथा प्रातः सखीमण्डले
प्रत्यावर्त्तयते गतामपि निशां साक्षाद्विधत्ते च तौ ॥ ३७

अत्राल्पस्वरत्वेन चाञ्चितत्वेन च 'हरि'शब्दस्यैव पूर्वनिपात उचितः,
तदन्यथाभावे 'श्रीराधे'ति पूर्वनिपातो हि तस्या वैदग्ध्यप्रतिशयद्योतकः ।

—इति पदांशः । रचनाया वर्णनाच्च रीतिग्रन्थे व्यञ्जकत्वं दर्शयिष्यते ।

द्वारकास्थः ओकृष्णो मधमङ्गलमाह—हे सखे ! यदासाङ्गस्यादानन्दादितरे मम
मूर्त्ता इव प्रौढानन्दमहोत्सवा द्वारकासुवि कति वाऽयान्ति, कति वा प्रयान्ति, कति वा
तिष्ठन्ति ? किन्तु येषु वासरेषु मया व्रजे क्रीडितं ते वासरा दिवसा याता एव, तेषाम्यन-
रागमनाभावात् । मम कथम्भूतस्य—स्त्रीरत्नैः सहानुसौधरत्ननिकरं सौधरत्ननिकर
याक्रीडितः । अत्र वीष्ठायामव्ययीभावसमाप्तः, तेन चाटोत्तरशतघोडशसहस्रसौध-
यापकत्वं क्रीडाया व्यन्यते ।

एकदा प्रातःकाले श्रीराधाया निकटे सुहृत्पक्षसपञ्चाणां समाजे जाति, भो ललिताऽद्याः
सख्यः ! अद्वारात्रिसम्बन्धिनीं निकुञ्जराजयोर्विलासवात्ताङ्कययतेति सुहृत्पक्षप्रशमलया
पृष्टा ललिताऽद्याः कथयितुम्वृत्ता अपि तदानीमानन्दावेशेन विलासानां कस्यचित् कस्यचित्
भागस्य विस्मरणादानुपूर्वीक्रमेण यदा वक्तुं न शक्नुस्तदैव गृहपालिताः शुकाङ्गना रात्रौ
कुक्षमध्ये दृष्टचरौ समस्तलीलां यथास्थितानुपूर्वीक्रमेण ताः स्मारयन्ति स्मेत्याह—
आनन्देति । आनन्दातिशयेन ललितादीनां जाता या विलासांशस्य विस्मृतिस्तथा अस्ती
य आनुपूर्वीक्रमस्तस्मात्सादृश्यतिक्रममसहमानाभिच्छेकच्छेकशुकाङ्गनाभिः—छेका विदग्धां
याश्चेकशुकाङ्गना गृहपालितशुकाङ्गनास्ताभिः उदयत्कौतुहलं यथा स्यात्तथा स्मारिता
श्रीराधाकृष्णयोः केलिकथा कर्त्तुं गतामपि निशां पुनः प्रत्यावर्त्तयते, तौ राधाकृष्णावपि
साक्षात्करोति । 'श्रीराधा'शब्दापेक्षया 'हरि'शब्दस्याल्पस्वरत्वात् एवं सर्वेषां व्रज-
वासिनां रक्तकलेनाञ्चितत्वाच्च 'हरि'शब्दस्यैव पूर्वनिपात उचितः ।

—ते तावद्भिः पृथक् पृथक् ।

गुणनीयाः—

५५ का

त एकपञ्चाशद्भेदा एकैकन्तावद्भिरैकपञ्चाशता गुणनीयाः, शुद्धत्वेन केवलं
वर्त्तमानत्वाभावाद्यावत्स्वप्नभेदं मिथ्ययोग्यत्वाच्च ।—

—तेन चन्द्रव्योमर्त्तुपक्षसंख्यकाः (२६०१) ॥ ५६

सङ्करेण त्रिरूपेण संस्पृष्टा चैकरूपया ।

चतुर्गुणे कृते वेदखवेदककुम्भः (१०४०४) स्मृताः ॥

शुद्धभेदैर्युतास्ते स्युः शरेषुयुगखेन्दवः (१०४५५) ॥ ५७

इति पूर्वैर्बिलिखितं न सर्वेषामुदाहृतिः ।

भवेद्योग्यत्वमात्रत्वादाधिक्यमपि गण्यते (२) ॥

अथात्रैकपञ्चाशद्भिनभेदानां मध्य एकैकध्वनिभेदो यदि पञ्चाशद्भनिभिः स्यात्तदैकैक एव
भेद एकपञ्चाशत्संख्यको भवति । एवं क्रमेणानन्तभेदा भवन्ति । तत्रायं क्रमः—एकपञ्चाश-
द्भेदानां मध्य एकैकभेदो यदा पञ्चाशद्भेदेः सह कथ्यमानसंशयासदत्तारूपसाङ्क्यविशिष्टः
स्यात्तदैकपञ्चाशद्भेदा एव एकपञ्चाशद्भेदेः पूरणीयाः ; तथा सति मिलित्वा चन्द्रव्योमर्त्तु-
पक्षसंख्यकां ध्वनयः स्युः । एवं यदैकैकभेदः पञ्चाशद्भनिभिः सहानुगुणानुगुणकतारूप-
साङ्क्यविशिष्टः स्यात्तदाऽपि पूर्वैरीत्या पुनश्चन्द्रव्योमर्त्तुपक्षसंख्यकां ध्वनयः स्युः । यदा त्वेक-
व्यञ्जकसंज्ञेयरूपसाङ्क्यविशिष्टः स्यात्तदाऽपि चन्द्रव्योमर्त्तुपक्षसंख्यकाः स्युः । एवमेकैकभेदो
यदि पञ्चाशद्भनीनां संस्पृष्टा विशिष्टः स्यात्तदा पुनरपि चन्द्रव्योमर्त्तुपक्षसंख्यकाः ध्वनयः
स्युः । एवं क्रमेणैकैकभेदस्यैकपञ्चाशद्भेद्वैरचतुष्टयं पूरणे कृते मिलित्वा वेदखवेदक-

(२) एकस्मिन्नपि प्रवृत्त्ये एकविधध्वनिसम्भवेन स्वस्य स्वेन योजनं नासम्भवीति कृत्वा
प्रकाशकदादिमतमनुसृत्यैव गणना । दर्पणकारास्तु विभिन्नगणनाप्रणालीमनुसृत्य 'वेद-
खाभिः शराः शुद्धैरिषुवाणामिषायका' इति संख्यां दर्शयन्ति । तत्रेयं युक्तिरधोदृष्टिता च
गणनापहृतिः—प्रथमन्तावदेकपञ्चाशद्भेदाः, (क ख ग... ङ ढ व्य आ...) 'क' भेदस्य
येन केनापेक्षकपञ्चाशतामेकतमेन गृहणयोग्यत्वात्, ततः पञ्चाशत्, 'ख' भेदस्य 'ख'
भेदादारभ्य येन केनाप्यवराणां पञ्चाशद्भेदानामेकतमेन गृहणयोग्यत्वात्, न तु प्राक्प्रदर्शि-
तेन 'क' भेदेन गृह्ये नूतनस्य संस्पृष्टभेदस्य सम्भवः, तस्य प्रथममेव गृहीतात् 'क ख'
भेदादयतिरेकात् (प्रकाशकदनुसारिणां मते ध्वनिभेदगणनावेलायां 'क' 'ख'—समवायिभेदात्
ख 'क'—समवायिभेदस्य विभिन्नता, विन्वनायमते न तथैवेव गृहीतसंख्याभेदस्य नूतनम्) ।

तत्र चिरूपः सङ्करो यथा—

संशयास्पदतानुग्राह्यानुग्राहकतापि च ।

एकव्यञ्जकसंश्लेषः सङ्करस्त्रिविधो मतः (ल) ॥ ५८ का

संख्याका ध्वनयः स्युरित्यर्थमेव हाभ्यां सूत्राभ्यामाह । शुद्धत्वेनेति—तेषामुदाहरणमुत्तमकाये किं बोधोत्तमकाये ज्ञेयम् । तत्र तत्र शुद्धकेवलेकध्वनेरसम्भवात् किन्तु त्रयाणाञ्चतुर्णां समाधानां वा ध्वनीनां साङ्ख्यिकमवश्यं स्वीकरणीयमित्यर्थः । यावत्प्रभेदमिति—एकपञ्चाशद्भ्वनीनां यावन्तः प्रभेदास्तेषां परस्परमिश्रितस्य साङ्ख्यिकस्य योग्यत्वाद्वाच्यस्वीकर्तव्यत्वादित्यर्थः । अत्र चन्द्रयोर्मत्तपञ्चसंख्या व्यापातत एवोक्ताः, वस्तुतो वक्ष्यमाणानां

एवं दर्पणकृतसूचितगणनायां $५१ + १० + \dots + ३ + २ + १ \times ४$ वा ५३०४ सङ्कीर्णभेदाः, शुद्धेः सह गणनायां ५३५५ भेदाः । एषां काव्यभेदानां सर्वेषां सत्ता सम्भवत्येव, परं लक्ष्याणामुदाहरणानां प्रदर्शनं निप्रयोजनविस्तरमभ्या न कैरपि चेष्टितम् । वस्तुतस्तु तेषां बहुत्वकथन एव तात्पर्यमालङ्कारिकाणां, न तु संख्यामात्राभिधान इति निपुणैस्त्रिभावनीयम्—यदाहुः ध्वनिकाराः ध्वनिगुणीभूतादिष्वेवविधकायसमष्टिभेदप्रदर्शनावसरे—‘स गुणीभूतयङ्गः सालङ्कारैः सह प्रभेदैः स्त्रैः । सङ्करसंख्येभ्यां पुनरप्युदाहृतते बहुधा ।’ एतदेव लक्ष्यं मनसिकृत्याभिहितं कौस्तुभकारैरत्र मूलकारिकायां—‘योग्यत्वमात्रत्वादाधिक्यमपि गण्यते ।’ नेह तेनातिरिक्तसंख्याजनयनवैदग्ध्यं निष्ठासूनामुक्तकौतूहलनिवृत्तये लक्षिता यथा तत्प्राचीनेस्तद्व्याचीनेषु केचिन्निबन्धकृद्भिः । तत्र निदर्शनार्थमस्माभिर्हिङ्मात्रं लक्ष्यते, तत् यथा—प्रकाशटीकाकृतो भीमसेनदोक्षिताः ४, ५१, ६२० शुद्धसङ्कीर्णविशेषसमेताः ध्वनिभेदाः, ८, १४५ गुणीभूतयङ्गभेदाः—साकल्येन ३४, ०६, २२, ६०० काव्यभेदा इति कथयन्ति । तत्रेदं मन्तव्यं न तावत्तद्गणनाप्रकारः (स च सुधासागराख्ये तत्कृतटीकापत्र्ये द्रष्टव्यः) सम्यक्, न चापीयं गणनाऽनुरक्तिगुणपणां कामपि सूचयति । एतस्मादपि भेदाद्यवान्तरविषये निरतिशयनिर्विषयत एवाधुनिकैः प्राच्यात्पण्डितैरञ्जीवीनालङ्कारिक-निबन्धविधय एष यदनास्था स्याप्यते, अतिमात्रासतिवद्दपि न तच्चिन्तम् । स च निर्विषयो रसभावादिविश्लेषणकल्पे नायकनायिकादिविभागक्रमे दशरूपकस्याङ्गाद्यालोचनप्रसङ्गे स्फुटमेव विभायते, इत्यलं बहुना ।

(ल) सर्वत्रैव तिलतण्डूलान्याद्येन संयोगयोगतः संख्येति, चोरनीरन्यायेन समवाय-सङ्गतः सङ्कर इति संख्येति सङ्करयोर्वैलक्षण्यम् । अलङ्कारादिलक्षणस्यलप्येतदेव तत्त्वम् । तत्र सङ्करस्य सर्वत्रैव त्रयः संख्याः—सन्दिग्धत्व एका, अङ्गाङ्गित्वेऽपरा, एकाग्रयस्थितत्वे तृतीया—सर्वमेतत् यथास्थानं यथायोगं दर्शितमिति न लक्षणोदाहरणाय चेष्टितमस्माकं सप्रयोजनतया सावसरम् ।

उदाहरणम्—

पद्मिन्महं कुमुदिनी किल सैव सत्यं

सत्यं भवांश्च मधुसूदन एव मत्तः ।

वामेन तामसुखयन्निशि दक्षिणेन

प्रातः प्रबोधयति मामपि लोचनेन ॥ ३८

अत्र ‘पद्मिन्या’दिशब्दार्थयोः शब्दार्थशक्तुद्भवानुध्वनेः सङ्करतयम् ।

तथाहि मां प्रति भवतोऽनुरागो महान्, यतो मां दक्षिणेनोदारेण लोचनेन दर्शनेन प्रबोधयति ; तां प्रति तथा नानुरागः, यतो वामेन दर्शनेन तां निश्चसुखयत्—अत्र हेत्वलङ्कारो व्यङ्ग्यः, यतोऽहं पद्मिनी, सा कुमुदिनी—पद्मिन्महं पद्मिनी कुमुदिनी निकृष्टैव । किं वाऽहं नामैव पद्मिनी, न तु वस्तुतः ध्वनीनां भेदतुल्ययानामन्तर्भूता एव, न तु ततः पृथक् पृथक् । अन्यथा पृथग्विषयायां ‘चतुर्गुणे कृते’ इत्यादि ग्रन्थोक्तसंख्याया असङ्गतापत्तिः, यतस्ततोऽप्यनन्तकोटिगुणसंख्याया आधिकापत्तिः स्यात् । ननु यत्रावरकाये शुद्ध एक एव ध्वनिस्तथापि वाच्यार्थस्य चमत्कारे तत्कायस्य मध्यमत्वसुक्तं, एवं सति तत्र तत्र शुद्धैकपञ्चाशद्भ्वनयः कस्यां गणनायां निविष्टाः स्युरित्यपेक्षायान्ताडशशुद्धैकपञ्चाशद्भेदा अपि स्वातन्त्र्येण गणनायां निवेशनीया इत्यभिप्रायेणाह—शुद्धभेदैरिति । इति पूर्वैरिति—पूर्वाचार्यैरपि ताः सर्व्वा एवोदाहृताः । न तैरप्येतावत्संख्यकानां ध्वनीनामुदाहरणानि स्वग्रन्थे कथितानि, अतएव बाहुल्यभयान्नया नोक्तानोक्त्यर्थः । भवेदिति—कस्यापि निपुणस्य साङ्ख्याणा-मवान्तरभेदं प्रकल्पेऽतोऽप्यधिकसंख्याया आनयने सामर्थ्याच्चेतदैतत्संख्यकध्वनिभ्योऽप्यधिका-धिकसंख्याका ध्वनयो भवन्तीति ज्ञेयमिति ।

एकव्यञ्जकेति—एकव्यञ्जमात्रबोधकः शब्दश्लेष इत्यर्थः । यस्य शब्दश्लेषस्यैवैव अङ्गना स एकव्यञ्जकसंश्लेषः । यत्र तु शब्दश्लेषस्येकव्यञ्जगानन्तरं स्वातन्त्र्येणापर्यङ्गनाप्रवेशस्तत्र संख्येतिरिति द्वयोर्भेदो बोध्य इति ।

प्रातःकाले काऽपि खण्डिता नायिका मानभङ्गार्थं विनयनत्वादिकङ्कलनं श्लोक्यां प्रत्याह—पद्मिनीति । श्लोक्याख्यां स्वयमेव करिष्यति । शब्दार्थेति—शब्दशक्तुद्भवार्थ-शक्तुद्भवयोर्ध्वनोरित्यर्थः ।

अत्र प्रथमतः संशयास्पदारूपसङ्करमाह—तथाहीति । अत्र ‘दक्षिण’शब्दोऽस्य-लक्षार्थकत्वं, ‘वाम’शब्दस्य निकृष्टार्थकत्वम् । एवं ‘लोचन’शब्दस्य दर्शनार्थकत्वमिति श्लिष्टार्थमभिव्याह—मां प्रतीति । संशय इति—यत्र निश्चयाभावेनायं वा ध्वनिरयं वा ध्वनिरिति संशयस्तत्र संशयास्पदा ज्ञेया । पुनरनेनैव श्लोकेनानुग्राह्यानुग्राहकतारूप-

इति—अन्यथा मध्येव त्वमनुरक्तोऽभविष्यः । सा नामैव कुमुदिनी, न तु वस्तुत इति च सत्यं, अन्यथा तस्यां नानुरक्तोऽभविष्य इति संशयः । अथ पद्मिन्यहं कुमुदिनी सैवेति रूपकालङ्कारेण तदेतूपन्यासद्वारा प्रातश्चां प्रबोधयति, निशि तामसुखयदिति हेललङ्कारो व्यञ्ज्यः । भवान् 'मधुसूदन' एवेति, मधुसूदनस्य भ्रमरस्य तवोभयतः समरागतया न दोषः, किन्तु ममैव दोषः—यतोऽहं पद्मिनी, पद्मिन्याः प्रातरेव भ्रमरेण सह सन्दर्शनमिति 'मधुसूदन'शब्दोत्प्रेरण वस्तुना पुनरपि रूपकालङ्कारो ध्वनितः—इत्यनयोर्मिथोऽनुयाह्यानुयाहकतया सङ्करः (घ) । एवं मधुसूदन एव भवान्मतः स्वतस्तुतः, मद्वृत्तियोगे धातुः । तव कुत्रापि नापेक्षेति स्वभावोक्त्यालङ्कारेण तव दक्षिणच्छुः सूर्यात्मकं, यतस्तेन पद्मिनीं मां प्रबोधयसि, वामन्तु चन्द्रात्मकं, येन कुमुदिनीं तामसुखयः—इत्येकस्मिन्नेव व्यञ्जके 'मधुसूदन'-पदसंश्लेष एकव्यञ्जनानुपवेशः ।

सङ्करमाह—अथेति । हेतूपन्यासेति—मम पद्मिनीरूपत्वे प्रातः प्रबोधनमेव हेतुः, तस्याः कुमुदिनीरूपत्वे निशि सुखाश्रयत्वमेव हेतुरिति । एवं 'मधुसूदन'पदस्य भ्रमरार्थकत्वेन भ्रमरस्योभयतः साम्येन तस्य दोषाभावे पुनस्तस्याः पद्मिनीत्वरूपकालङ्कार एव प्रयोजकः—अतएव ध्वनिद्वयस्यानुयाह्यानुयाहकतारूपसङ्करोऽपि ज्ञेय इत्यर्थो 'मधुसूदन' शब्दोत्प्रे-
नेत्यादि । वस्तुनेति—दोषाभावेनेत्यर्थः । पुनरप्यनेनेव श्लोकेनैकव्यञ्जकसंश्लेषरूपसङ्करस्योदा-
हरणमाह—एवमिति । मधुसूदनः परमेश्वर एव भवान्—परमेश्वरस्यैव दक्षिणेत्यस्य सूर्यत्वं, वामनेत्यस्य चन्द्रत्वं, नान्येषामिति 'मधुसूदन'शब्दश्लेषेकैव व्यञ्जनेति भावः । इत्येक-
स्मिन्निति—नेत्रयोः सूर्यचन्द्रत्वमात्रैकव्यञ्जप्रबोधके 'मधुसूदन'शब्दश्लेषे एक एव व्यञ्जनानु-
पवेश इत्यर्थः ।

(घ) एकत्र पद्मिन्युत्तमजातीया स्त्री, सा ह्येव पद्मिनी, अपरत्र मधुसूदनः मधुनाम्नो-
ऽसुरस्य भेत्ता, स एव मधु सूदयतीति व्युत्पत्त्या भ्रमरः—तथा च माघपदे 'दण्डलित-
सरसः प्रथमे मधुसूदनत्वमिति सूदयन् मधु ।' अतएवात्रार्थशक्त्यालङ्कारो रूपकालङ्कारो
यङ्गाः । इहोत्तरत्र व्यञ्जनागम्यात् 'भ्रमर'रूपाहस्तुनः पुनरपि व्यञ्जनया लब्धस्य रूपकालङ्कार-
स्याङ्गित्वसम्बन्धो न दुर्बोधः, परं स्फुट एवावभासते—अतोऽनानुयाह्यानुयाहकतासङ्करः ।
पूर्वत्रापि 'पद्मिन्यह'मित्यादिश्लोके 'पद्मिनी' पदोत्प्रेरणे वस्तुना प्राक्प्रदर्शितेन रूपकालङ्कारेण
'प्रातः प्रबोधयती'त्यादिश्लेषसूचितेन भावेन स एव सङ्करोऽन्यथोपपादयितुं शक्यः । अन्यत्रान्ये
तु तत्र सन्दिग्धत्वसङ्करः, स योपरिप्रदर्शितरीत्या ।

अथ दक्षिणेन सरलेन दर्शनेन मां प्रबोधयसि, तेन ते मयि रागो नास्ति
—वामेन कुटिलेन तामसुखयः, तेन तस्यामेव राग इति वस्तुना मधुसूदनो
भ्रमरो ज्ञानशून्यस्तत्रापि मत्त इति स्वभावोक्तिः । तथाविधस्य तव कुतो
विवेकः, तेन त्वमविदग्धोऽसीति स्वभावाख्यानाच्चेपयोः (13) संसृष्टिः ।
एवं पदवाक्यद्वयोर्गोचरेष्वेकैकदेश्येनानिनिर्व्वेदावहित्यादिभावध्वनिभिश्च संसृष्टिः
(ग)—उक्तस्तिरूपः सङ्करः संसृष्टिश्च ।

यथा वा—

उच्छूनस्तनितस्य सर्वसुखदः कृष्णानुदस्योदयो

वाताः शौकरवाहिनः सुमनसां वीथी विकाशं गता ।

स्निग्धा भूर्गत एव सञ्चरभरः श्यामायमाना दिशः

स्फीतं गोकुलमुन्मदाद्य सरितः शीता गिरिद्रोणयः ॥ ३८

पुनरप्यनेनेव श्लोकेण संसृष्टेरुदाहरणमाह—अथेति । अत्र कल्पे 'दक्षिण'शब्दः
सरलार्थकः, 'लोचन'शब्दो दर्शनार्थको ज्ञेयः । सरलनेत्रेण नायिकाया अवलोकनमौदासीन्य-
व्यञ्जकं, कुटिलनेत्रेणावलोकनन्तु प्रेमव्यञ्जकमिति रसशास्त्रप्रसिद्धिः । तत्र 'मधुसूदन'शब्द-
श्लेषस्य प्रथमतो ज्ञानशून्ये व्यञ्जनावृत्तिः । पुनर्व्यङ्ग्यस्याविवेकावेदग्ध्यादिरूपाच्चेपार्थे
व्यञ्जना । अतएवैकव्यञ्जकसंश्लेषाज्ञेयो ज्ञेयः । तत्र 'मधुसूदन'पदश्लेषस्य केवलचन्द्रसूर्यमात्र
एकैव व्यञ्जनेति । उक्त इति—एकस्मिन्नेव श्लोके त्रिरूपः सङ्कर उक्तः, संसृष्टिश्चोत्प्रेत्यर्थः ।

संसृष्टेरुदाहरणान्तरमाह—यथा वेति । काचित् सखी गोवर्द्धनस्य निकटवर्त्तिनि
नगरे स्थितां स्वयथेश्वरीं गुरुजनसमीपस्थां दृष्ट्वा गोवर्द्धनकन्दरासङ्केतस्य श्रीलङ्घ्यन्तां
ज्ञापयितुं बालेन देवान्नोवर्द्धनोपसृष्टितं मेघं लक्ष्यीकृत्य वदति—उच्छूनेति । हे सखि !

(ग) 'पद्मिन्यह'मित्यादिश्लोके ध्वनिसंसृष्टिः । तत्र संलक्ष्यक्रमयङ्गास्यालङ्कारयुगलस्य
स्वभावोक्त्याच्चेपामिधस्य संसृष्टिः, तथाऽसंलक्ष्यक्रमयङ्गास्य भावध्वनिकदम्बकस्यापि
संसृष्टिः । 'पद्मिन्यह'मिति स्वकीयोत्कर्षस्यापनेन गर्वं, तस्यामेव तव राग इत्यवगच्छन्त्यपि
नायिकाऽहं त्वां प्रति साधुरागेति धैर्यं, ज्ञानशून्यत्वं, तथापि त्वयि मे प्रेमेति ग्लानिः,
धिङ् मां येषंविधासदृशकारिणि विन्यसिति, यदा धिङ् मां त्वत्प्रीतिमलभमानां वराकौमिति
निर्व्वेदः, नायकस्य ज्ञानशून्यताविष्कारेणैकलक्ष्येण भावगुप्तपरपर्यायावहित्यादयो बहवो
भावाः श्लोकादेवातो निपुणैरवसेयाः । एषां भावध्वनौनां शान्त्युदयसन्धिप्रवृत्ततादि-
धिविधमेवेन विवेचनतत्तरत्र 'रस' किरणे, अतो नात्र मूले तत्प्रपञ्चः ।

अत्र शब्दशक्तुर्हवार्थशक्तुर्हवध्वन्योः संसृष्ट्या ध्वनिसंसृष्टिः, तथाऽलङ्काराणां वस्तुनाञ्च संसृष्टिः ।

तथाहि गुरुसमीपस्थितां गोवर्द्धननिकटनगरनागरीं प्रति गिरिकन्दर-सङ्केतस्थं श्रीकृष्णं विज्ञापयितुं व्याजेन दैवोपनतं मेघोदयं लक्ष्मीकृत्य काचित् सखी वदति । वाच्यार्थः स्फुट एव । अत्रोद्दीपनविभावः स्फुटो भवंस्तुल्य-योगिताऽलङ्कारं व्यनक्ति । कृष्णस्य सङ्केतस्थोऽम्बुदोदयश्चाभूदिति योगपद्य-प्रतिपत्त्या तुल्ययोगिता, कर्मधारयोपलक्षणतृतीयातत्पुरुषमात्रयोः संसृष्टिः । कृष्णांस्फुटयोः साधर्म्यादुपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः । 'उच्छूनस्तनितस्ये'ति उच्छून-गर्जितत्वेनाम्बुदस्य वर्षकत्वं, तेन च शीघ्रमभिसरेति वस्तु व्यङ्ग्यम्— हे 'उच्छूनस्तनि ! तस्ये'ति सभङ्गश्लेषेण संवोध्यमानजनस्य प्रौढत्वं, तेन स्तन-भाराक्रान्ततया गमनमात्यर्थं, तेन न च नातः परं विलम्बनीयमिति ध्वनि-प्रतिध्वन्यनुध्वननं, 'तस्ये'ति सर्व्वनान्नो महिम्ना कृष्णस्य परमदुर्लभता, तथा च बहुवक्त्रमत्वम् । 'सर्व्वसुखद' इति हेतोर्हेत्वलङ्कारो व्यङ्ग्यः (प), तस्मान्नातः परं विलम्बः कार्य्य इति वस्तु । 'वाताः शीकरवाहिन' इति स्वभावाख्यानं,

सर्व्वेषां ब्रजविलासिनां सुखदः कृष्णवर्णस्य मेघस्य गोवर्द्धनोपर्य्युदयो जातः । कथम्भूतस्य ?— उच्छूनं घोरं स्तनितं गर्जितं यस्य । एवं सर्व्वेषां सुखदाः पवना अपि शीकराञ्जलकृष्णान् वोढुं, शीलं येषान्तथाभूताः सन्तश्चलन्तीति शेषः । एवं सुमनसां मालतीनां वीथी विकाशं वर्षासमर्थं प्राप्य प्रफुल्लताङ्गता । तथा ब्रजवासिनां निदाघजल्यसञ्चारभयोऽपि गतः । मेघैरेव दिग्गः श्यामायमाना बभूवुः—अतएव समस्तं गोकुलमपि स्फोटमानन्देन प्रफुल्लम् । एवं सरितो नद्योऽपि वर्षाकालीनजलानां सम्यग्देनानन्दवशादुन्मत्ता बभूवुः । गोवर्द्धनद्रोणयोऽपि शीतला जाताः । तस्मात् सर्व्वप्रकारेणास्माकं ब्रजवासिनां सुखसमयो जातः । वाच्यार्थः स्पष्टः, श्रुत्यर्थस्तु—हे उच्छूनस्तनि ! गोवर्द्धने कृष्णेन सह मेघस्योदयो जातः । मेघादीनामुदयकथनेनोद्दीपनविभावज्ञापनद्वाराऽभिसार उत्कृष्टां वर्धयति । स्निग्धेति—सानाद्यभावेन त्वमपि स्निग्धाऽभूतिरित्यर्थः । अत्रोद्दीपनेति—'कृष्णांस्फुट'पदस्य कर्मधारय-समासेन मेघस्योद्दीपनविभावत्वं स्फुटं यद्ग्रीभवत् श्रीकृष्णेन सह मेघस्योदय इति तृतीया-तत्पुरुषेण तुल्ययोगिताऽलङ्कारं व्यनक्ति । तुल्ययोगितामेवाह—कृष्णश्चेति । कर्मधारयेति

(घ) 'अभेदेनाभिधा हेतुर्हेतोर्हेतुमता सहे'त्यपरेऽन्विश्वनाथादिभिरभिहितो हेत्वलङ्कारो नाथः, परं निव्यादकहेतुगर्भकायलिङ्गाख्यप्रसिद्धानलङ्कारस्येवात्र 'हेतु'पदेन परिग्रह इति

तेन सुरतयमजलकणाहारिणश्चेति भविष्यन्तीति वस्तु । सुमनसां मालती-नामिति पूर्व्ववत् स्वभावाख्यानं, तेन सुमनसां मानरहितानामन्यासामङ्गना-नाञ्च वीथी कृष्णोऽभिसर्क्य इति यो विकाशः प्रसादस्तं गतेति वस्तु, तेन च यावत् काऽपि तं नाभिसरति तावत्त्वमभिसरेति वस्तु । 'स्निग्धा भू'रिति चरण-सञ्चरणसुखदत्वं, परञ्च स्निग्धाऽभूस्त्वव मनसि वाग्यञ्च नास्ति, तत् कथमपरं विलम्बस इति वस्तु । स्निग्धत्वे हेतुः 'गत एव सञ्चारभर' इति हेत्वलङ्कारः, तेन च त्वदाकारेणैव मया त्वदन्तःकरणं ज्ञातमिति स्त्रियातुर्यप्रकटनम् । 'श्यामायमाना दिग्ग' इत्यलङ्कारा भूत्वा गमिष्यसि, तेन न काऽपि शङ्केति वस्तु । व्यङ्ग्यपक्षे—गोकुलं ब्रजस्थलो स्फोटं जनाकीर्णं, तेनात्र तमानेतं न शक्नोमि । सरितो यमुनाद्या उत्पूराः, तेन तत्तटादी च न सङ्केतयोग्यता, तर्हि पारिशेष्यात् 'शीता गिरिद्रोण्य' इति भङ्गा तत्रैवाभिसारः क्रियतां, तत्रै-वागतोऽस्ति कृष्ण इति व्यञ्जकानां संसृष्टिरेव ।

एवंविधा एव ध्वनय उत्तमोत्तमकाव्यलक्षणवीजम् । ध्वनेर्व्यापयुगलं ध्वननमनुध्वननञ्च । यत्र केवलं ध्वननं तदुत्तमं काव्यं, यत्र तु ध्वननानुध्वनने

—कृष्णश्चासावम्बुदश्चेति कर्मधारयपदं, एवं कृष्णेन सहाम्बुदोदय इत्युपलक्षणतृतीयातत्-पुरुषपदञ्च, मात्रा कारणं ययोः, एवम्भूतयोर्द्दीपनविभावत्वतुल्ययोगित्वरूपध्वन्योः संसृष्टिः । कर्मधारयपक्षे 'कृष्णे'ति विशेषणेन मेघरूपोद्दीपनस्य विलक्षणं बोधयति । स्तनस्योच्छूनताकथनेन संवोध्यमानस्य स्वयंशरीजनस्य प्रौढयौवनत्वमानीतम् । यमुनाद्या इति—उद्गताः पूराः प्रवाहा यत्र तथाभूताः । तेनेति—प्रवाहाधिक्येन तासां नदीनामादौ पारे सङ्केतयोग्यता न सम्भवतीत्यर्थः ।

ध्वनेरिति—उत्तमध्वनेरुत्तमोत्तमध्वनेत्यर्थः । 'त्वामस्मि वच्मी'त्यादौ वच्मानो-ऽहन्तां वच्मीत्यर्थः । अत्रा'स्मि'पदेनाहस्तुल्यवत्केत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनिः । एवं 'स्निग्धश्यामले'ति पदे 'लिप्त'पदेनातिशयमेघागमनरूपार्थान्तरसंक्रमितवाच्यार्थध्वनिः, तेन चास्मिन् घनागमे सीता कथं जीविष्यतीत्यनुध्वनिः । रामोऽहमिति—रमते रमयतीति वा श्रुतपतिसिद्धरामो न भवामि, किन्तु नान्वैव रामः अतोऽत्रात्यन्ततिरस्कृतवाच्यार्थो

प्रतिभाति । उद्गतादयः प्राचक्षमेव 'हेतु'पदेनोक्तिरिति । एवमपि प्रागुक्तं चाल-ङ्कारोद्देशे 'हेतुपिदप्रयोगोऽत्र गत्य एतत्प्रसङ्गे समर्थनीयः ।

Quoted in
Kavyaprakasa
under Ullasa
IV.

तदुत्तमोत्तमम् । प्राचीनेषु सर्वेषामुत्तमयत्वं लिख्यते,
तच्च नास्माकमभीष्टम् (स) यतः 'त्वामस्मि वच्मीत्या'दौ
वचरर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनेः, 'स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्त-
वियत' इत्यादिशानुध्वननरूपार्थान्तरसंक्रमितात्यन्ततिरस्कृतसंस्पृष्टा च महा
ध्वनेरेक एवास्वादश्लभ्यते, तैल्लभ्यतां नाम न त्वस्माभिः ।

* इत्यलङ्कारकौस्तुभे ध्वनिनिर्णयो नाम तृतीयः किरणः ॥ *

ध्वनिः । एवं विप्रलम्भरसादिरूपा वद्वो ध्वन्यनुध्वनयो वक्तव्ये । अतः 'स्वामसी'ति
कायापेक्षयाऽस्य कायस्योत्तमत्वमिति विवेचनीयम् । पद्यद्वयं 'कायप्रकाश'कृता स्वग्रन्थे
धृतम् । इति—

(स) 'ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गारे तदेव ह्युत्तमोत्तम'मिति प्रागेव प्रदर्शितं वैलक्षण्यबीजं
ग्रन्थकृता । ध्वनिकारमम्मटादिभिरापाततः ध्वन्युत्थापितानुध्वननादिगर्भानान्तर्दाति-
रिक्तानाञ्च सर्वेषामेव ध्वनीनामुत्तमकायत्वं स्वीकृतम् । न तद्गृह्यमिति कर्णपूर-
गोखामिनामापत्तिः । यङ्गकताया आस्वादस्य तारतम्यं स्फुटमेव, ततोऽत्र विभिन्ना भाग-
कल्पना । रसगङ्गाधरकारेणाऽप्युत्तमोत्तमाख्यतत्कृतभेदस्य कायस्योत्तमाख्यादपरादति-
रिक्तस्य सत्ता स्वीकृता—तन्मतञ्च प्रागेवास्माभिरितरत्र दर्शितम् । 'तैल्लभ्यतां नाम, न
त्वस्माभि'रिति सोत्प्राप्तनिर्देशोऽप्येवोचितः—स तु मान्यानामपि प्राचां मतमत्र
मनागनादरणीयमिति स्वमताविष्कारायैवेदित इति ।

अथ चतुर्थकिरणः ।

अथ गुणीभूतव्यङ्ग्यानि कियन्ति भवन्तीत्याकाङ्क्षायां तेषां भेदानाह—
यद्यपि 'मध्यमे तत्र मध्यम'मिति (१ किरणे ६ कारिकायाम्) पूर्वोक्तस्य
मध्यमकायस्यैव गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं, तथापि ध्वनेरवैशिष्ट्ये वैशिष्ट्ये च हेत्वन्तरो-
पाधितो गुणभावाद्गुणीभूतत्वमिति 'च्युर्थ' एव हेविध्यं बोधयति (क) ।

ननु कायप्रकाशकृतोत्तमयङ्ग्यैः सकाशाद्भिन्नान्येव गुणीभूतव्यङ्ग्यानुक्तानि, स्वमते
तु मध्यमकायस्यैव गुणीभूतत्वं, तथात्वे मध्यमकायस्य पूर्वोक्तशुक्ता शब्दार्थयोर्वैचित्ते
सत्युत्तमताकथनानुपपत्तिरित्याह—यदप्यपीति । तथापीति—ध्वनेरवैशिष्ट्येऽवरत्वे सति
वैशिष्ट्ये च ध्वनेर्मध्यमत्वादौ च सति तथाऽपराङ्गत्ववाच्यपोषकत्वाद्विगुणयोगादुत्तमध्वने-
रपि (१) गुणीभूतत्वमिति, तथा सत्येकस्यैव मध्यमकायस्य शब्दार्थानां वैदित्ये सत्युत्तमत्वं,
तस्यैवोत्तमकायस्यापराङ्गत्ववाच्यपोषकताद्विगुणसचकपदान्तरसमभिव्याहारे सति गुणी-
भूतत्वं; अतो न विरोधः । एतदर्थमेव 'गुणीभूत'पदस्यान्तर्भूतेन 'चि' प्रत्ययेन बोधयति—
'च्युर्थ' एवेति । न गुणो गुणो भवतीति व्युत्पत्त्या पूर्वमगुणत्वं (२), पश्चाद्गुणयोगाद्गुणी-

(क) इह सर्वत्रालङ्कारशास्त्रे 'गुणीभूतव्यङ्ग्य'पदेन विशिष्टलक्षणलक्षितः कायभेद
एव गृह्यते—पदञ्च तदतो योगरूपमित्यालङ्कारिकाणां स्वरसः । तत्रभवता कर्णपूरगोखामिना
पदस्य यौगिकार्थमपह्नव्य—अगुणः, सुख्यः, गुणोऽसुख्यो भवतीत्यत्रेति व्युत्पत्त्या—सुख्यस्य
व्यङ्ग्यस्य ध्वन्यपराभिधेयस्योपाधिभूतयोर्वैशिष्ट्यावैशिष्ट्ययोर्भेदसरणिमङ्गीकृत्य हे विध्य-
मस्य कायविशेषस्याङ्गीक्रियते । अवैशिष्ट्यापत्ते तु 'शब्दार्थवैशिष्ट्ये' इति यातः पूर्वपूर्वताम्
(१म किरणे ७ कारिकायाम्) इति कारिकालक्ष्यस्याविधेयत्वात्तथायाति—न तत्र
भेदकल्पना । शब्दार्थवैशिष्ट्यायोरेकतरस्य इयोर्वा वर्तमानत्वे व्यङ्ग्यस्य ध्वनेर्वाच्यान्रान्तया
साम्येन वाऽनुत्तमत्वे 'स्फुटमपराङ्ग'मित्यादिनाऽऽलम्भात् भेदकल्पनेति तत्रैव तत्प्रपञ्च
इत्याशयेन मूलस्यप्रोक्तकावतारणा । इत्थं विशिष्टस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य 'ध्वनि'पदेन परामर्श
आपातविषयशोऽपि नानुचितो यथा 'काटिन्यं' गुण एवेत्यादौ (४र्थ किरणे ६४ श्लोके)
लक्ष्ये । अत्र खलु कौस्तुभकल्लक्षित उत्तमः कायभेद इति तत्रैव मूले दर्शितम् । वस्तुतस्तु
'गुणीभूतव्यङ्ग्य'पदस्यावान्तरोद्दिष्टकायभेदार्थकल्पनागौरवादरं तस्यापेक्षिकत्वपक्षस्वीकारः
—यतोत्तमोत्तमत्वं तत्र स्फुटत्वादीलक्षितात् कारणात् गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं उत्तमत्वं, यत्र

(१) 'अवरत्वे सति तथा चावरध्वनिस्थलेऽप्यपराङ्गत्ववाच्यपोषकत्वाद्विगुणयोगा'दिति (क) पुस्तके,
'अवरत्वे सति वैशिष्ट्ये च ध्वनेर्मध्यमत्वादौ च सति मध्यमकायस्यापराङ्गत्वादि मुद्रितपुस्तकेऽनवधान-
विकृतिः पाठः ।

(२) 'अगुणत्वरूपोत्तमत्व'मिति (क) पुस्तके पाठ उपलभ्यते ।

तत्रावैशिष्ट्ये भेदो नास्तीति रूपत्वात्, द्वितीये तु भेदोऽप्येति सूत्रयति—

स्फुटमपराङ्गं वाच्यप्रपोषकं कष्टगम्यञ्च ।

सन्दिग्धप्राधान्यतुल्यप्राधान्यकाकुगम्ये च ।

अमनोज्ञञ्चेति गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदाः स्युः ॥ ५६ का

क्रमेणोदाहरणानि—

दृष्टा भागवताः, कृपाप्युपगता तेषां, स्थितन्तैः समं,

ज्ञातं वस्तु विनिश्चितञ्च, कियता प्रेम्नापि तत्रासितम् ।

जीवद्भिर्न स्रुतं, स्रुतैर्यदि पुनर्मूर्च्छयमस्मादृशै-

रुतपद्यैव न किं स्रुतं, वत विधे ! वामाय तुभ्यं नमः (ख) ॥ १

भूतत्वमिति द्वैविध्यं बोधयतीत्यर्थः । तत्रेति—अवैशिष्ट्यादवरत्वे सत्यगुणदृष्टायामपि निरुद्धत्वेन गुणदृष्टायानु सुतरामतिशयनिरुद्धत्वात्, अतस्तत्त्वेकरूपत्वाद्भेदो नास्तीत्यर्थः ।

सन्दिग्धेति—वाच्यार्थापेक्षया सन्दिग्धं प्राधान्यं धत्तेत्यर्थः । तथा च वाच्यार्थापेक्षया ध्वनेः प्राधान्यनिश्चय एवोत्तमतायाः प्रयोजकः, न तु सन्देह इति भावः । तुल्येति—वाच्यार्थध्वन्योस्तुल्यप्राधान्यमित्यर्थः ।

अत्र ग्रन्थकार एव महाप्रभोः पार्श्वदानां मध्ये कस्यचित् कस्यचित् प्राकट्यं दृष्ट्वा विरहयाकुलः सन्नात्मानं निन्दन्नाह—दृष्टा इति । तेषां कृपाप्युपगताः प्राप्ताः । तैः सर्वसारत्वेन निश्चितं यदस्तु तदपि ज्ञातम् । तत्र तेषां निकट आसितं वासः कृत इत्यर्थः ।

स्वत एवोत्तमत्वं, तत्र तस्मादेव कारणान्नानतायां काव्यस्य मध्यमत्वं, यत्र ध्वनेर्मध्यमत्वं तत्रेतस्मादेव कारणात् गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वे काव्यस्यावरत्वमिति तु न रिक्तं वचः । श्रेष्ठोक्त-स्थलद्वये तथा 'प्रागुक्तध्वनिसंख्या' (६० कारिकायाम्) इत्यादौ तत्र टीकायाश्च साधारण्येन सर्वत्रैव 'ध्वनि'पदप्रयोगस्तु भाक्त एव । गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यापेक्षिकार्थ-कल्पनापेक्षः स्वयं ध्वनिकृतेवानुमोदितः—'प्रकारोऽयं गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि ध्वनिरूपताम् । धृत्ते रसादितात्पर्यपर्यालोचनया पुनः'—इत्यादि । तदञ्चाचीना आलङ्कारिका प्रकाश-कृदाद्या वचन एव 'गुणीभूतव्यङ्ग्य'पदस्य काव्यभेदत्वरूपे रूढिप्रयोगमुपपाद्यन्तोऽपि सवहु-मानं ध्वनिकृतामुपरिदृष्टितं मतमनुसरन्तीत्यास्तां तावत् पारिभाषिकपदप्रयोग-साधुत्वचिन्ता ।

(ख) स्फुटमिति—काव्यप्रकाशादिनिवन्धितदेव 'अगूढ'मिति भण्यते । एवं यदत्र 'कष्ट-गम्य'पदेनाभिहितं तस्य तत्र 'स्फुट'मिति संज्ञा । स्फुटं सर्वजनसंवेद्यमतिविरां प्रकाशम् । 'तादृशं वाचायमानतया न तथा चमत्करोति यथा कामिनोक्कुचकलसवदगूढम्'—तदुक्तम्

अत्र 'जीवद्भि'रिति स्निग्धवस्थैः, 'स्रुतै'रिति तद्विपरोतावस्थैः—
इत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यं, तसु स्फुटमिति गुणीभूतम् ।

यथा वा—

शयनसहचरीणां लोचनैरर्चमाना-

न्यतिरतिजयलक्ष्मीलक्ष्मभिः पद्मलानि ।

तेषां दर्शनकृपासहवासादिप्राप्तिरेव जीवनं, तादृशजीवनवद्भिस्माभिर्न न्यतम् । अधुना तेषां विरहे वयं न्यता एव । न्यतैर्यदि पुनर्मूर्च्छयं तदोत्पद्यैव किं न न्यतम् । तथा च जीवद्भिर्वायां मरणं न जातं, अधुना न्यतानामस्माकं पुनर्मरणं भविष्यत्येतदपेक्ष्योत्पत्तिकाल एवास्माकं विधात्रा मरणं कथं न कृतं, तस्मात् प्रतिकूलाय विधात्रे नम इत्यर्थः । स्निग्धेति—सुखमयावस्थैरित्यर्थः । तद्विपरोतेति—दुःखमयावस्थैरित्यर्थः । तत्त्विति—स्निग्धवस्थत्वे न्यतुरपि न दुःखद इति व्यङ्ग्यमित्यर्थः ।

यथा वेति—नृगाची खाङ्गैः करणैः खाङ्गानि खजत इव । एवमतिशयरतिजये या लक्ष्मीः शोभा तस्याः सूचकेर्लक्ष्मिर्लक्ष्मिः करणैः पद्मलानि पुष्टानि । पुनः कथंभूतानि—शयनसमये परिचरणपराणाङ्गिङ्करीणां लोचनैरर्चमानानि । 'अर्चमानानि'ति पदेन स्वसाफल्यमानसेन (३) सादरं दृष्टानोत्यर्थान्तरसंक्रमितं वाच्यं स्फुटम् । 'पद्मलानि'ति पदेन

'नान्मृपयोधर इवातिविरां प्रकाशो नो गुर्वरोस्तन इवातिविरां निगूढः । अर्थो गिरामपिहितः पिहितश्च कश्चित् सौभाग्यमेति मरुद्वधूकुचाम' इति । न चैतेषां गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदानां कथमपि 'ध्वनि'भेदानां लक्षणाभिधेत्यापितानां मध्य अन्तर्भावः शक्यः—यदाहुर्द्वयोत-काराः—'लक्षणाभ्युत्थेन लक्षणाव्यतिरेकानुविधायोत्यर्थकेन निरूपलक्षणावतुपद-घटितकाव्योपध्वनेरस्फुटसन्दिग्धप्राधान्यतुल्यप्राधान्यामुत्तराणां व्युदासः, तेषु व्यङ्ग्योद्देशेन लक्षणाया अप्रवृत्तेः । काकाक्षिमेऽपि न लक्षणाऽनुपपत्तमावात्, गूढत्वेनागूढव्युदासः, 'प्राधान्य' इत्यनेनापराङ्गवाच्यसिद्धाङ्गयोर्व्युदास' इति ।—स्फुटस्योदाहरणमुपरिदृष्टितं ग्रन्थकृतकृतचैतन्यचन्द्रोदयनाटके शेषाङ्के सन्निवेशितम् । वेण्ववसाह्वितपायोनिधौ कचिङ्गलानां भगवदवतारस्वरूपानां महाप्रसुश्रीकण्ठचैतन्यपदानां प्राकट्यसुतेर्बिरह-याकुलता, कचिद्वा तेषां प्राकट्यदर्शनाभावेन भावविधुरता वरीवर्त्तित्येतत् तत्तत्काव्य-सुधारसोमिमुखयासज्जनं सज्जना एव वृध्यन्ते । गोविन्दसुरारिशिवानन्दानन्दोक्तयः प्रथमोक्ते प्रमाणं, द्वितीयोद्दिष्टे गोविन्ददासकविकृष्णदासकविराजादीनामार्चयः स्वकीय-रचनामण्डलमण्डनायिताः प्रमाणम् ।

(३) 'स्वसाफल्यमानने'ति (क) पुस्तके 'स्वसाफल्यमानने'ति, (ख) (ङ) पुस्तकयोः, 'स्वसाफल्यमानने'ति (घ) पुस्तके, 'स्वसाफल्यमानने'ति (च) पुस्तके, 'स्वसाफल्यमानने'ति (ग) पुस्तके पाठः ।

रहसि सवहुमानचुम्बमानानि दृग्भ्यां

स्वजत इव मृगाची स्वाङ्गकैः स्वाङ्गकानि ॥ २

अत्र 'अर्च्यमानानि' 'पक्ष्मलानि' 'चुम्बमानानि' 'स्वजते' इत्यर्थान्तर-
संक्रमितवाच्यानि, तानि तु स्फुटान्येव ।

अपराङ्गं यथा—

कोपे यथातिललितं न तथा प्रसादे

वक्त्रं, विधिस्तव तनोतु सदैव कोपम् ।

इत्याकलय्य दयितस्य वचोविभङ्गीं

राधा जहास विहसत्सु सखीजनेषु (ग) ॥ ३

अत्र विप्रलम्भशृङ्गारो हास्यस्याङ्गम् । 'राधा विवर्त्तितविनम्रमुखी
वभूवे'ति चेत्, तदा कोपप्रशमो ब्रीडोदयश्चेति ध्वनिरेव स्यात् ।

चित्रितत्वं यङ्गं, तत् स्फुटं, तेन च सम्मर्दातिशयोक्त्यतनुग्वानिवन्तु यङ्गम् । 'खट्वाभ्यां
चुम्बमानानी'ति व्यासक्तिपूर्वकं दृष्टानि, तेनाहमद्य कृतार्थास्मोति स्वसाफल्यं वस्तु यङ्गम् ।
'स्वजत' इति पदेन पुनः पुनः स्पृशतीत्यर्थान्तरसंक्रमितं वाच्यं, इति सर्वत्र स्फुटमेव ।

अपराङ्गमिति—अपरस्य गौणरसस्याङ्गमित्यर्थः । वचसो विभङ्गीं श्रुत्वा । राधा
विवर्त्तितेति—अस्य पदस्य (४) गुणोभूतत्वसूचकं 'राधा जहास विहसत्सु सखीजनेष्विति'
चरणं विहाय 'राधा विवर्त्तिते'त्यादि चरणस्य प्रक्षेपे कृत अस्वैव काव्यस्योत्तमता
भवेदित्यर्थः । न च पूर्वोक्तपदद्वयस्य गुणोभूतत्वसूचकवाक्यस्यल उत्तमताबोधकवाक्य-
प्रयोगः कथं न कृत इति वाच्यं, तत्पदयोर्गुणोभूतत्वस्यपि वाच्यार्थस्यातिचमत्कारित्वेन
प्रक्षेपस्यानौचित्यात् (ग) ।

(ग) अपराङ्गमिति—यङ्गमिति शेषः—यत्र यङ्गं वाच्यस्य रसभावतदाभासाना-
मलङ्कारस्य वस्तुनश्चेत्युक्तिखितानामेकतमस्य यङ्गभूतस्य कस्यचिदङ्गम् । अत्र मूलोदाहृते
श्लोकद्वये रसाङ्गत्वरूपमपराङ्गं दर्शितम् । तदितरभेदापराङ्गलक्ष्यानि काव्यप्रकाशादितो
लक्ष्यानि । तेषां केचन भेदा अत्रैव 'रस'किरणेऽनुपदं स्फुटीभव्यन्ति । 'कोपे यथे'ति श्लोके
कयाचित् गोप्याऽपरां प्रति कृष्णकृतस्य राधामानभङ्गस्य वर्णना । 'राधा जहासे'ति प्रयोगो
स्वशब्दप्रत्यायितरसत्ववशादितरथाऽप्यवय इति विदग्धेर्निर्व्वेदम् । अतएवात्र परिवृत्ति-
प्रदर्शने ग्रन्थकृतां तात्पर्यम् । 'दृष्टा भागवता' 'शयनसङ्घचरीणा'मित्यादि पदद्वये
वाच्यार्थस्य निरतिशयचमत्कारः, तेन तत्र परिवृत्तिर्न साधिता ।

(४) 'पादस्य'ति सर्ववाच्यसङ्गतः पाठः ।

यथा वा—

सुग्धे ! परिहर मानं मानय वचनं प्रियालिङ्गस्य ।

यौवनमिदमश्वोरुहदलजलविन्दूपमं विद्धि ॥ ४

अत्रापि विप्रलम्भशृङ्गारध्वनिः शान्तरसस्याङ्गम् । 'अर्च्य यौवनकुसुमै-
ह्वं कुञ्जचरं कमपी'त्युक्ते ध्वनिरेव स्यात् ।

वाच्यप्रोषकं यथा—

क्वाहं गोपवधूः, स्मरायुतजयी गोपेन्द्रसूनुः क वां

साहं तेन रतिर्भमावदिति भ्रान्तैः परं भण्यते ।

इत्येवं गुरुकर्णगोचरतया सख्या समं निर्मितं

वाणीमन्यथाचकार पुलकी गण्डः कुरङ्गीदृशः (घ) ॥ ५

अत्रान्यथाचकारित्यस्य वाच्यस्य गण्डस्य पुलकितत्वं प्रपोषकम् ।

'इत्येवं गुरुकर्णगोचरतया सख्या समं जल्पने

रोमाञ्चोत्किरमञ्चलेन सुमुखी गण्डस्थलीमावृणोत् ॥'

इत्युक्ते ध्वनिरेव स्यात् ।

यथा वा—

काठिन्यं गुण एव येन भवती कान्तस्य केशग्रहं

स्नेहो दूषणमेव येन लभते दैपी दशा दग्धताम् ।

सुग्ध इति—यौवनमिदं कमलदलस्यजलविन्दुवन्नश्वरं विद्धीत्यनेन शान्तरसो मुखयङ्गः,
तस्याङ्गं शृङ्गाररसः, तेनार्थं ध्वनिगुणोभूतो ज्ञेयः ।

क्वाहमिति—गोपानामिन्द्रस्य राक्षः पुत्रस्तत्रापि स्मरायुतजयी कोटिकन्दर्पतोऽपि सुन्दरः
स श्रीकृष्णो वा क । एवं तस्य प्रजा कश्चिन्निकथो गोपस्तस्य वधुः तत्रापि तस्याग्रे
कुरूपोऽहं वा के इति वाक्प्रयोगकाले 'कृष्ण'शब्दोच्चारणाज्जातो यो गण्डदेशे पुलकः
स एव सख्या समं निर्मितं वाणीमन्यथाचकार मिथ्याभूताचकार । गण्डस्थलीं
कथम्भूतां—रोमाञ्चोत्किरं रोमाञ्चव्याप्तमिति यावत् ।

(घ) स्मरायुतजयीति—श्रीकृष्णः श्रीमद्भागवतादौ 'कोटिकन्दर्पदर्पहेत्वा'दिना, रासा-
ध्यायां वर्णितः । तत्र टीकाकृतां वेणुवगोस्वामिचरणानां विश्वनाथचक्रवर्त्तिप्रभृतीनां
यास्वैव 'साहं' तेन रतिर्भमाभवदिति भ्रान्तैरित्याद्यंशस्य सुतरां प्रकाशिका । अत्र
वाच्यस्य सिद्धिरेव यङ्गाधीनेति वाच्यप्रपोषकत्वम् । 'गुरुकर्णगोचरतये'ति स्ववचनस्य

तुभ्यं कङ्कतिके ! नमोऽस्तु, धिगतिस्नेहामिति व्याजवा-

ग्विन्यासा चिकुरप्रसाधनविधौ कृष्णेन सा सखजे ॥ ६

अत्र विपक्षरमणीं प्रति काठिन्यादिदोषप्रसङ्गेन प्रागल्भ्यातिशय-
प्रकटनेन वाऽस्या । आत्मानं प्रति स्नेहमयत्वगुणारोपेण स्वाधिकसन्ताप-
प्रकटनेन दैन्यम् । काठिन्यस्नेहयोर्गुणदोषत्वारोपेणात्यन्ततिरस्कृतवाच्य-
ध्वनित्वम् । कङ्कतिकां प्रति विपक्षरमणीत्वारोपेण समासोक्तिः । 'तुभ्यं'
नमोऽस्तिस्निग्धां धिगिति हासनिर्वेदयोः शावक्यं—इतिरेवं भूयसाऽपि
लक्षणेनोत्तमोत्तममपि काव्यं 'व्याजवाग्विन्यासे'तिरकस्यैव पदस्य वाच्यस्य
पोषकत्वादुत्तमोत्तमत्वं विहाय केवलगुणीभूतव्यङ्ग्यत्वेनोत्तमं जातं, किन्तु
'धिगतिस्नेहामितीपत्स्मितं जल्पन्ती चिकुरप्रसाधनविधा'वित्यादि चेत्तदा-
ऽस्योत्तमोत्तमत्वमेव (ङ) ।

मानानन्तरं सङ्कीर्णसम्भक्ता पश्चात् स्वाधीनभर्तृका काचिन्नायिका श्रीकृष्णस्य
केशप्रसाधनङ्गत्वे कङ्कतिकां लक्ष्यित्वा व्याजेन तामाह—काठिन्यमिति । हे कङ्कतिके !
तव काठिन्यं गुण एव । येन काठिन्येन हेतुना भवतो श्रीकृष्णकेशग्रहं लभते । स्नेहस्ते
दूषणमेव येन तैलरूपेण दीपे दीपसम्बन्धिनी दशा वर्त्तिका दग्धतां लभते । इति
व्याजेन कङ्कतिकामिषेण विपक्षरमण्या दोषव्यञ्जकस्य वचसो विन्यासो यस्याः सा ।
वाग्विन्यासं अत्रा प्रसङ्गेन श्रीकृष्णेन सखजे तथा सहालिङ्गनञ्चक्र इत्यर्थः । प्रागल्भ्याति-
केशाकर्षणरूपप्रागल्भ्यातिशयप्रकटनेनेत्यर्थः । गुणदोषत्वेति—काठिन्यं गुण इत्यत्र गुण-
शब्दस्य दोषे लक्षणा, काठिन्यस्य निन्द्यत्वं ध्वनिः—एवं स्नेहोत्तर'दोष' (दूषण')-
शब्दस्यापि गुणे लक्षणा, स्नेहस्य सर्वोत्कर्षो ध्वनिः । ध्वनेस्त्वत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वं
ज्ञेयम् । नायिकात्वारोप एव समासोक्त्यलङ्कारः ।

गुरुकर्णगोचरत्वमेव नायिकाया अभिमतं, तथा स्वदोषचालनार्थं प्रयासः कृतः, अपराध-
लवोऽपि तस्या कथङ्कारं भवतीति कैमुतिकन्यायेनाभिधानम् ।

(ङ) 'व्याजवाग्विन्यासे'तिरकस्यैव पदस्येति—स्यादपुः सुन्दरमपि स्थितैकेन दुर्भग'मिति
रीत्या ध्वनिकावसाधनान्तराद्यो घटितः । एवं 'जनस्थाने भ्रान्तं कनकद्वगद्वयान्वित-
धिगे'त्यादि भट्टवाचसतिमिश्रकृतपद्ये 'मयाप्तं रामत्व'मित्येकस्मादेव वाक्यप्रयोगाद्भवित्वं
आहतम्—तत्र तावदपराङ्गतया वाधा, अत्र तु वाच्यप्रपोषकत्वमुखेण । मूलोद्भूते पद्ये
उत्तमोत्तमत्वं ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गारतः सम्भवि, तच्च न भूतमिति फलितमाह—उत्तमं
जातमिति ।

कष्टगम्यं अस्फुटतया क्लेशगम्यमित्यर्थः । यथा—

त्वदभिरमिता द्वितीया जगत्प्रभूद्वितीयेव ।

अनुमतिरप्यननुमतिस्तिथिरतिथिर्मे निशाप्यनिशा ॥ ७

अत्र विरोधाभासेन तव प्रकृतवैकल्यकारिणी काऽपि शक्तिरस्तीति ।
'द्वितीया' सपत्नीत्यर्थः, अतो मे ममा'नुमतिः' कलोनचन्द्रा पूर्णिमातिथि-
रनुमतिहीना सती 'अतिथि'रागतेत्यर्थः । निशाऽपि मेऽनिशा शाश्वतर-
प्रभातेवासीदित्यर्थः । पर्यायप्राप्ताऽपि मे पूर्णिमातिथिस्त्वयाऽननुमतिः
कृता अनाद्वेति मम जीवनमेव व्यर्थमिति व्यङ्ग्यमस्फुटम् । 'प्रतिपदमह-
मप्रतिपदमुपागता त्वत्प्रभावेने'ति चेद्वनिरेव—प्रतिपदं प्रतिव्यवसायमप्रति-
पदमप्रतिपत्तिमहमुपागतेत्यर्थः ।

सन्दिग्धप्राधान्यं यथा—

हे भद्र भाद्रपदमासचतुर्थिकेन्दो !

तुभ्यं नमोऽस्तु न कदापि मयासि दृष्टः ।

श्यामेन तेन कतमेन नवेन यूना

साकन्तथापि मम किं प्रथितः प्रवादः (च) ॥ ८

त्वदभिरमिमेति—अत्र द्वितीयाऽ'द्वितीया' । 'अनुमति'रननुमतिरिति सर्वत्र शब्द-
विरोधाभासं, तेन विरोधाभासेन तव प्रकृतवैकल्यकारिणी शक्तिरस्तीति परिहासो व्यङ्ग्यः ।
वास्तवार्थस्तु—द्वितीया मम सपत्न्याद्वितीयाऽभूत्, त्वद्वत्सौभाग्यादिति भावः । 'कलाहीने
साऽनुमति'रित्यभिधाना'दनुमति'पदं कलाहीनचन्द्रयुक्तपूर्णिमावोधकम् । तथा चागामिन्यां
पृथ्निमायां मया सह तव सङ्गोऽवश्यभावीति त्वयैव पूर्वं सम्प्रतिदत्ता, अधुना सा
मम पूर्णिमा तिथिस्तवानुमतिहीना सत्यतिथिस्तादृशतिथिभिन्ना भूत्वाऽगतेत्यर्थः । 'अनिशा'-

(च) सन्दिग्धप्राधान्यमिति—किं तावदाद्यं प्रधानमुत व्यङ्ग्यमिति संशयो यत्र
नापाक्रियते यथा 'हे भद्र' इत्याद्यादृष्टे प्रस्ये । भाद्रचतुर्थीचन्द्रो 'नष्टचन्द्र' इत्यादि
लौकिकपरिभाषया गीयतेऽस्मद्देशीये—तद्दर्शनापवादनिराकरणार्थं कृष्णचरितसंघटितं
स्यमन्तकहरणस्थानं पुराणवर्णितं श्रूयते; असमर्थपक्षे तत्सूचकं श्लोकमात्रं 'सिंहः
प्रसेनमधीदित्यादि पठ्यते, जलगण्डं च दृष्टनष्टचन्द्रेन जनेन गृह्यते इति च रीतिः ।
अत्र सूततः लोकसंस्कारः—स च नैकान्तिको हेतुरिति । गोप्याः विदितकृष्णानुरागायाः
समाजनविस्मयवापतत्तमपञ्चानाया नष्टचन्द्रमुदितस्य स्वगोक्तिः । मम दुरदृष्टविलसित-
मेतत् पिशुनेर्जनद्विग्विनयनिर्दग्धत्वेन ख्याप्यत इत्यहो अकारणनिष्ठरो ज्ञातिवर्गः ।

अत्र तव दर्शनेन प्रवादो भवतीत्यनेकान्तिकं, अपि तु तथाविधादृष्ट-
हारैवेति । किं वा नायं प्रवादः, सत्येवेयं किंवदन्ती, यतो भवदर्शन-
मन्तरेणापि जनैश्चेदुच्यते—इति सन्दिग्धं प्राधान्यं यस्य । इदं गुणीभूत-
व्यङ्ग्यमप्यास्वादस्य चमत्कारितया ध्वनिधर्मं भजत इति व कृताऽस्य
परिवृत्तिः (क) ।

तुल्यप्राधान्यं यथा—

स्मरसमरसमाप्तौ वक्रतां भ्रूरहापी-

दजनिषत मृगाच्या वीतलच्याः कटाचाः ।

पदेन लक्ष्यया श्राव्यतीत्यर्थः । पर्यायप्राप्तेति—त्वत्कृतनियमप्राप्तेत्यर्थः । प्रतिश्रवसाय-
मिति—व्यवसायो निश्चयः । तथाच यस्मिन् यस्मिन् दिवसे त्वया सङ्केतनिश्चयः
कृतस्तस्मिन्नेव दिवसे त्वत्प्रभावेनाहमप्रतिपत्तिमुपागतेत्यर्थः ।

ऐकान्तिकं व्याप्तिस्तदभावोऽनेकान्तिकं, तथा च तव दर्शनादेव प्रवादो भवतीति न
नियमः, यतो मयैव तस्य अभिचारः, किन्तु प्रवादजनकीभूतादृष्टमेव कारणमिति ध्वनिः ।
किं वा त्वदर्शनादेव प्रवाद इति यथार्थ एव, तथापि त्वदर्शनं विना जनैश्चेदुच्यते तदा
नायं प्रवादः किन्त्वर्थं किंवदन्ती । सत्येव—यतो मिथ्याप्रवादस्त्वदर्शनं विना न भवतीति
नियमात्—इत्यपि ध्वनिः सम्भवति । अतो निश्चयाभावाद्गुणीभूतत्वम् ।

मानभङ्गानन्तरं सम्भोगसमयेऽपि मानाभासो वर्तते, सम्भोगान्ते योऽपि नास्तीत्याह—
स्मरसमरेति । अहापीतु तत्वाज । मानसमये ये कटाक्षाः कान्तं लक्ष्यीकृत्य प्रवृत्ता
यासन् त एवाद सम्भोगान्ते मानाभासस्याप्यप्रगमाद्दीतलच्या अजनिषत—तथाच कान्तं
लक्ष्यीकृत्य कटाक्षशरात्र क्षिपतीत्यर्थः । भ्रूवोर्वक्रतात्याग उत्प्रेक्षामाह—क्रुमुमेयोः

(क) आस्वादस्येति—‘प्रमाणश्चञ्चलेवात्र स्वाभिन्ने विदुषां मत’मिति लक्षित्वाया रसोप-
लक्षेस्तात्पर्यादत्र सन्दिग्धप्राधान्यमयगुणीभूतव्यङ्ग्येऽपि ध्वनित्वं सम्भवि, रसादास्वादस्यैव
काथोत्कर्षकरत्वात् । यदाहुर्दुर्पणकाराः—‘यत्र वस्त्वलङ्काररसरूपव्यङ्ग्यानां रसा-
भ्यन्तरे गुणीभावः तत्र प्रधानकृत एव काव्यव्यवहार’ इति । एवमप्यत्र प्रकाशटीकाकृतां
चण्डीदासपादानां प्रमाणपुरःसरं वलवदभिधानम्—‘काव्यार्थस्याखण्डबुद्धिवेदास्य तन्मयी-
भावेनास्वादशयां गुणप्रधानभावावभासस्तावन्नानुभूयते, कालान्तरे तु प्रकरणादिपर्या-
लोचनया भवन्नयसौ न काव्यशपदेशं याहन्तुमीशस्तस्यास्वादमात्रायतत्वादिति’ । एवं
संति वदन्मानस्यतोदाहृतानां यस्याकृतकृतानां पद्यानां सरसकाव्यमध्यगतत्वालोलचनप्रसङ्गे
काविकेद्रे गुणीभूततया सन्निवेशेऽपि (केचिदस्यैव कव्येन्येन्यचन्दोदयादिकाव्येऽन्तर्भक्ताः)
न तावत् गुणीभावापात इति निष्कर्षः ।

धनुरिव कुसुमेषोर्याविमुक्तं तदासी-

द्विविशुरिव निषङ्गे मुक्तशेषाः पृषत्काः ॥ ८

अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारेणोपमालङ्कारो ध्वनितः—तो स्वप्राधान्येन स्थिताविति
तुल्यप्राधान्यम् ।

काकुगम्यं काक्ताक्षितम् । तद्यथा—

कति न पतितं पादोपान्ते, न चाटु कतीरितं,

कति न शपथः शीर्ष्णं दत्तः, कता कति न सुतिः ।

तदपि न गतं वामे ! वाम्यं, लभस्व कतार्थतां,

भवतु तव तु प्रेयान्मानो, न मानिनि ! माधवः ॥ १०

‘न पतित’मपि तु पतितमेवेति नञ्काकुस्तयाऽक्षितम् । नेदमचमत्-
कारि, तथापि

‘कति निपतितं पादोपान्ते, कतं कति चाटु वा,

कति कति मया शीर्ष्णः शपथं, कति सुतिरौहिता ।’

इति पठनीयम् ।

अमनोज्ञमसुन्दरम् । तद्यथा—

सुदपुञ्जं वि णिआमं हरिणो मुरलीरञ्जं सुणंतीए ।

जपंतीए गुरुहिं वाचात्थंभो बहुए संवुत्तो (ज) ॥ ११

कन्दर्पस्य धनुर्ध्वजसमाप्रानन्तरं व्यासुक्तं सत् यथा वक्रतान्त्यवति । कटाक्षाणां लक्ष्यत्याग
उत्प्रेक्षामाह—कन्दर्पस्य सुक्तावशिष्टा वाणा युद्धसमाप्रानन्तरं निषङ्गे तूष्णे विविशुरिव ।

नजिति—नञ्रूपा या काकुस्तयाऽक्षितं ‘न पतितमपि तु पतितमे’वेति वस्तु ।
नेदमिति—यदाप्यत्र चमत्कारसङ्गात्वात् परिदृष्टापेक्षा नास्ति तथापि परिदृष्टावाग्रह-
क्षेत्तामपि श्रुत्य—कति निपतितमिति ।

सुदपुञ्जमिति—श्रुतपूर्वमपि निकामं हरेर्मुंरलीरञ्जं शृण्वन्त्याः । जपन्त्या गुरुभिः
वाक्स्तम्भो ध्वजाः संवृत्ताः ॥ ‘श्रुतपूर्वमपीति पदेन तत्कालीनमुरलीरवस्य सङ्केतजनक-
त्वरूपं व्यङ्ग्यं बोध्यते । गुरुभयेन सङ्केतस्थले गन्तुमशक्यत्वान्मोहेन वाक्स्तम्भो जातः—

(ज) ‘वाणोरकुंजोद्धडीयसङ्घिकोलाहलं सुणंतीए । घरकम्भाववडारं बहुए सोयंति
अंग्माइ ॥’ इति जातिच्छायासुपजीव्य रचितेऽप्यत्राधिकतरं मनोज्ञत्वनिदानं वर्तते इति
निपुणलक्षणे प्रतिभाति । तत्र मुरलीरवस्य साङ्गजिकमाकर्षणमेव गरोयान् हेतुः—वैष्णव-

अत्र 'निकामं श्रुतपूर्वमपी'ति तत् कालीनमुरलीरवस्य सङ्केतकारित्वं व्यनक्ति । तेन गुरुभिः समं कथयन्त्या वधा वाक्स्तम्भो जातः—तत्र गन्तु-मशक्यत्वाभ्यो जात इत्यर्थः । अत्र 'वाक्स्तम्भः संवत्सः' इति वाच्यार्थ एव चमत्कारी, व्यङ्ग्यार्थस्तु सन्नपि तथा न चमत्करोति—इत्यसुन्दरम् । एवमन्येऽपि ।

प्रागुक्तध्वनिसंख्या एभिर्गुणितास्तथाष्टाभिः ।

खयुगर्तुवल्हिवसवो ध्वनिसाङ्ख्यात् पुनर्हृधा ॥ ६० का

मुरलीरवस्य सङ्केतकारित्वरूपयज्ञार्थः सन्नपि वाच्यार्थापेक्षया चमत्कारी नेत्यतो गुणीभूतयज्ञात्वम् (५) ।

'प्रागुक्तध्वनिसंख्या'त्यारभ्य 'ध्वनिसाङ्ख्यात् पुनर्हृधे'ति सूत्रद्वयम् (भा) । तयोर्व्याख्या-माह—अष्टौ प्रकारा इति पूर्वोक्तैः श्रेययुगखेन्दुभेदैर्ध्वनिभिः सह गुणीभूताष्टध्वनीनां साहित्यनिबन्धमात्रे मुरलीरवस्य सङ्केतकारिरूपेणोद्घोषनविभावतयाऽख्यानम्—अत्र तु गोपवधदृश्यदृष्टकरणकारणान्तरे मद्दति सत्यपि तस्यैव परामर्शः । 'जपन्ती ए गुरुहिं'—इति हेतुर्गमविशेषणेन बोधितो हेतुः । वाक्स्तम्भः खलु मात्विकभावानामन्यतमः, तेनानुसाहेन श्रौतकणं प्रत्यनुरागातिशयप्रकटनमेव यज्ञं वस्तु, तच्चानुभावेन वाक्स्तम्भरूपेण यथा माधु भूतं तथा नान्येनोपायेनेति वाच्यार्थस्य चमत्कारात्तुलनया यज्ञार्थस्यामनोभूतत्वम् । एवमन्यथापि चमत्कारज्ञास एव गुणीभूतयज्ञस्य निङ्गमिति स्थूलतो बोध्यम् । प्रमाणञ्च तत्राधोलिखितः श्लोकमंग्रहः—

“रसध्वनिर्न यत्रास्ति तत्र वन्धं विभूषणम् ।

मृताया मृगशवाच्या किं फलं हारसम्पदा ॥”

“रसभावादितानुपर्यमाश्रित्य विनिवेशनम् ।

अलङ्कृतानां सर्वसामलङ्कारत्वसाधकम् ॥”

“ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे समीक्ष्य विनिवेशितः ।

रूपकादिरलङ्कारवर्ग एति यथार्थताम् ॥”

(ध्वन्यालोके द्वितीयोद्घोते)

(भा) सूत्रद्वयमिति—एककारिकायामन्तर्भूतमिति शेषः । अन्यकृतकतत्त्वतः गुणी-भूतयज्ञानां संख्यानयनमार्गतश्च तत् ज्ञायत एव । तत्र द्वितीयसूत्रस्य परिष्कारव्याख्या

(५) एवं (ग) पुनर्हृधे । अन्येषु सङ्ख्येषु पुनर्हृधे 'सन्नपि वाच्यार्थापेक्षया चमत्कारी नास्तीति निन्दनीयः पाठ उपलभ्यते ।

अष्टौ प्रकारा गुणीभूतयज्ञध्वनयः श्रेययुगखेन्दु- (१०४५५) भेदैर्ध्वनिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यन्ते । तेन खयुगर्तुवल्हिवसवो (८३६४०) भवन्ति । एते पुनर्ध्वनिसाङ्ख्येण द्वेधा (१६७२८०) भवन्ति—तेन

व्योमदिङ्नागपक्षार्कहयर्तुरजनोकराः ।

गुणीभूतयज्ञाभेदा विज्ञेया सूक्ष्मवृद्धिभिः (ज) ॥ ६१ का

॥ इतः अलङ्कारकौस्तुभे गुणीभूतयज्ञनिर्णयो नाम चतुर्थः किरणः ॥ ॥

मिलने कृते तथा च पूर्वोक्तश्रेययुगखेन्दुसंख्यानामष्टभिरङ्कैः पूरणे कृते खयुगर्तुवल्हिवस-संख्याका ध्वनयः सारित्यर्थः । अथात्र पूर्वोक्तध्वनिभिः सह गुणीभूताष्टध्वनीनां संवत्सराक एव भेद उक्तः, त्रिरूपसङ्कराणाम् सामान्याकारेणैक एव भेदो विवक्षणीयः, न तु भेदत्रयमित्यभिप्रायेणाह—एत इति । श्रेययुगखेन्दुभेदानां गुणीभूताष्टध्वनिभिः साङ्ख्ये सति पुनरपि खयुगर्तुवल्हिवससंख्याका ध्वनयः सारित्यर्थः । दिङ्नागा दिग्चस्तिनोऽष्टौ, अकस्य सूर्यस्य द्वायाः सप्त, ऋतवः षट्, रजनोकरश्चन्द्र एक इति ॥ * * *

टोकाकारेण दर्शिता, मूले तु 'ध्वनिसाङ्ख्येण'ति पदस्यार्थप्रकटनार्थं प्रयासो न कृतः । एवमादिषु स्थलेषु गणनाप्रदर्शनं केवलं प्रौढोक्तिमूलभूतं, न तु तत् सर्वत्रैव सम्भवतीति चास्माभिः प्रागेव प्रदर्शितम् । 'अन्योन्ययोगादेवं स्यात् भेदसङ्गातिभ्यसी'ति 'पुनर-प्युद्घोतते बहुधे'ति प्रायं कथनं निष्कलङ्कमित्येव विद्युः ।

(ज) सुधासागरकाराणां भीमसेनदीप्तिनां मते गुणीभूतयज्ञानामेव तावच्चित्राख्य-यज्ञाद्वितसहितानां परस्परसंश्लिष्टानां पञ्चचत्वारिंशद्वेदाः (६ + ८ + ७ + २ + १) । सजातीयविजातीयदिभेदेः परस्परसंश्लिष्टैस्तैः २०२५ (१५ × १३५) विधाः, तत्र 'सङ्करेण त्रिरूपेण संवत्सरा चैकरूपया' ते ८१०० (४ × २०२५) भेदाः सङ्कीर्णाः, ४१ शुद्धाः—साकल्येन गुणीभूतयज्ञासावत् ८१४५ भेदाः । यज्ञास्तु श्रेययुगखेन्दु—(१०४५५) प्रमाणकाः, ते च प्रागेव गणिताः । अतो ध्वनिगुणीभूतयज्ञानासुभयेषां परस्परसंयोगात् संवत्स्रसङ्कर-मेलनेन (१०४५५ × ४ × ८१४५) ३४,०६,२३, ६०० सङ्कीर्णाः काव्यभेदाः सुधासागरे गणिताः । वस्तुतस्तथं गणनाप्रकारस्तत्कृतानामङ्कसंयोजनवेदगोमात्रस्य यथा प्रकाशकस्तथा न कायसरसादिनिपुणताया इति पूर्वमेवामिहितमस्माभिः, अतः कृतमत्र तत्प्रपञ्चेन । अत्रैषां काव्यभेदानां 'गुणीभूतयज्ञाभेदा विज्ञेया सूक्ष्मवृद्धिभिः'रिति मूलस्यावातरकारिकायां गुणीभूतयज्ञाकायरूपेण निर्देशो 'प्राधान्येन अपदेशा भवन्ती'त्यभियुक्तनौतिसरणि-मनुवृत्त्य । तथाच तत्रभवन्तो मम्मटभट्टाः खनिके—'यद्यपि स नास्ति कश्चिद्विषयो यत्र ध्वनिगुणीभूतयज्ञयोः स्वप्रभेदादिभिः सह सङ्करः संवत्स्रश्च नास्ति, तथापि

प्राधान्येन अपदेशा भवन्तीति कचित् केनचिदावधार इति । ननु रसध्वनौ भावध्वनि-
रवश्यं वाच्यः । दीपकतुल्ययोगितादलङ्कारध्वनिरुपमादलङ्कारान्तर्भवति इति, तथा च कश्चन
प्रधानयज्ञाभेदमादाय ध्वनित्वं कश्चाद्भिभूतमादाय गुणीभूतयज्ञालंमिति निमित्तद्वय-
समावेशादिनिगमनाविरह एकतरत्वकल्पने नास्ति तावदुक्तिरिति न वाच्यं, यतः
प्राधान्यापनमतिशयितचमत्कृतिमत्तयैव भवति । तथाचाङ्गीभूतरसादीनां चमत्कृत्या-
ऽतिशये गुणीभूतयज्ञालं, अङ्गिनस्तथात्वे ध्वनित्वमिति तद्विदां आचारः । अत्र तु ग्रन्थे
ध्वनिगुणीभूतयज्ञागेरितरेतरसंयोगे यज्ञार्थस्य न तथा चमत्कारप्रकारो लक्षितो
यथा तस्याविमिश्रत्वेन यज्ञाले, स च युक्तिप्रकारः नासम्बद्धः अतोऽत्र प्रागेव दर्शितात्
योगरूपप्रयोगलक्ष्याद् 'गुणीभूतयज्ञा'पदाद् गुणीभूतयज्ञाल्वेधामायातीति सुप्रतीतं वचः ।
गुणीभूतयज्ञामयं कायमखिलमलङ्कारशोभामादायैव प्रवर्तते, अतो 'रूपकादिमलङ्कार'
वाच्यमाचक्षते परे" इति भाष्योक्तदिशा तत्र तेषामलङ्काराणां बाह्यतया स्थितिर्न
त्वन्तरङ्गतयोक्तमत्वसाधककल्पेन । इति—

अथ पञ्चमः किरणः ।

अथा'त्मा किल रस' इत्युक्तस्य काव्यपुरुषस्यात्मनो रसस्याभिव्यक्ति-
लक्षणं भरतमुनिस्मृतं प्रमाणयन्नाह—

'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति का (क)

Bharata—Nāṭya-sāstra, Chap. VI.

पूर्वं ध्वनिप्रकरणे रसात्मकध्वनिः काव्यपुरुषस्यात्मत्वेन कथितः, अतस्तस्य रसस्याभि-
व्यक्तिः साक्षात्कारस्तस्य लक्षणं ज्ञापकं भरतमुनिस्मृतं प्रमाणयितुमाह—अथेति ।

(क) भरतोपज्ञं किल रसतत्त्वयाख्यानमित्युपपादयन्तो ततभवन्त आलङ्कारिका
आदाविव रसविवेचनप्रसङ्गे तन्मतमेवोदाहरन्ति—अत्रापि सेव पडतिः । मूलोक्तमतिप्रसिद्ध-
मेकमेव सूत्रप्रतीकसुपजीय बहुधा विलम्बमानस्थित्ताप्रवाहो रसशास्त्रस्य व्यापकता-
सुपपत्तिं भोगादिकच प्रकाशयतितराम्—तत्र तावद्रसस्वरूपनिरूपण उत्पत्तिवादिनां
भट्टमल्लादीनाम्, अनुमितिवादिनां श्रीशङ्कुकप्रभृतीनां, सुक्तिवादिनां भट्टनाथकपुर-
सराणाम्, अभिव्यक्तिवादिनामालङ्कारिककुलचूडामण्योनां सुगृहीतनाम्नामभिनवगुप्तपादानां
राहान्ताः प्रकाशकदादीनां प्राचां ग्रन्थत एवालोकीयाः—न च तेषामतो मूले प्रपञ्चः ।
कौस्तुभकृतस्तु आत्मवादिनां दर्पणकदादीनां मतमेवानुसरन्ति, यत्तच्चैतदिति पूर्वमेवा-
लोच्यम् । तत्र रसस्य काव्यात्मतया तदुद्घाटनमुखेन दार्शनिकविचारादिनां दर्शितो मूले—
तदानीन्तनगौडीयद्वेषवसम्प्रदायिनो रसतत्त्वमाविष्कृत्याणा वचनः । श्रीरूपसनातनादि-
गोस्वामिपादाः एवमेव तन्मूलान्वित्वान्विरचयामासुः, तत्र चार्वाचीनानां जिज्ञासूनां स्वत-
एवाद्दरः सम्भवितेति न कृतस्तत्प्रकटनप्रयासः । अपि चालङ्कारशास्त्रस्य चेह रस-
स्वरूपात्मादाविष्कारकल्पने न तावन्मुख्यतस्तत्पर्यं किमपि कल्पनीयम् । भरतनाट्यशास्त्र-
ध्वन्यालोक-दशरूपक-रसार्णवसुधाकर-रसमञ्जसादिषु बहुषु निबन्धेष्वत एव न दार्शनिक-
तत्त्वनिरूपणादि लक्ष्यत—सा च प्रथिता प्रथाऽत्रापि वरीवर्त्तते । तानेवोपजीय विश्लेषण-
मुखेनात्र रसकिरणे आलोकपातः । तत्र भावविभावादिपारिभाषिकपदानां लक्षणा-
लक्षितार्थो नाट्यशास्त्रे (यथाध्याये सप्तमाध्याये च) निपुणं दर्शितः । "यथा नाना-
वज्जनोपधिद्वयसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः....., तथा नानाभावोपगता अपि स्थायिनो

विभावयतुत्पादयतीति विभावः कारणं, अनु पथाद्भावो भवनं यस्य सोऽनुभावः कार्यं, विशेषेणाभिमुख्येन चरितुं शीलं यस्येति व्यभिचारी सहकारी ;—एतेषां संयोगात् सम्बन्धाद्रसस्य निष्पत्तिरभिव्यक्तिः । कारण-

अभिव्यक्तिरिति—साक्षात्कार इत्यर्थः । या रसनिष्पत्तिसामग्री कारणकार्यसहकारित्वेन लोके कथिता सैव काव्ये नाट्ये चेत्यादि ।

आलम्बनमिति—यदलम्बनं स्यायिनः प्रवृत्ता भवन्ति तदेवालम्बनं स्यायिनामाश्रयो भवतीत्यर्थः—यथा हासस्यायिन उद हसणे वसन्तोत्सवमालम्ब्य मधुमङ्गलस्य वाक्यात् सर्वेषां प्रवृत्तौ यो हासस्यायि तस्यालम्बनं वसन्तोत्सवः, यथा वाऽर्जुनस्य भयस्यायिस्यले विश्वरूपप्रदर्शकः श्रीकृष्ण एवालम्बनम् । यद्यपि भक्तिरसान्धतस्मिन् विभावस्याविभाव-

भावा रसत्वमाप्नुवन्तीति ।... 'दृश्यते हि भावेभ्यो रसानामभिनिर्वृत्तिर्न रसेभ्यो भावानाम् ।' 'न भावो नोऽस्ति रसो न भावो रसवर्जितः । परस्परकृता सिद्धिरनयो रसभावयोः ।' 'यथा वोजाङ्गवेदुचो वृक्षात् पुष्पं फलं यथा । तथा मूलं रसाः सर्वे ततो भावा व्यवस्थिताः ।' 'वागङ्गमुखरागेण सान्त्वनाभिनयेन (?) च । कवेरन्तर्गतं भावं भावयन् भाव उच्यते ।' 'विभाव इति कस्मादुच्यते—विभावो विज्ञानार्थः । विभावन्तेऽनेन वागङ्गसत्त्वाभिनया इत्येते विभावाः ।' 'अथानुभाव इति कस्मादुच्यते—यद्यमनुभावयति वागङ्गसत्त्वकृतमभिनयम् ।' 'लोकस्वभावसंमिहलोकयातानुगामिनः । अनुभावा विभावाश्च श्रेयास्त्वभिनयेर्बन्धेः ।' 'योऽर्थो हृदयसंवादी तस्य भावो रसोद्भवः । शरीरं व्याप्यते तेन शुष्ककाष्ठमिवामिना ।' 'कथं स्यायिन एव भावा रसत्वमाप्नुवन्ति ? उच्यते—यथाहि समानलक्षणास्तुल्यापाणिपादोदरशरीराः समानाङ्गप्रत्यङ्गाः कुलविद्याकर्म्मशिल्प-विचक्षणत्वाद्वाजत्वमाप्नुवन्ति, तत्रैव चान्येऽल्पबुद्धयस्तेषामेवानुचरा भवन्ति, तथा विभावानुभावव्यभिचारिणः स्याद्विभावानुपाश्रिता भवन्ति ।.....यथा नरेन्द्रो बहुजन-परिवारोऽपि स एव नाम लभते नान्यः सुमहानपि पुरुषस्तथा विभावानुभावव्यभिचारि-पुरस्कृतः स्याद्विभावो रसतां लभते ।' 'व्यभिचारिण इति कस्मात् ? उच्यते,—वि अभि इत्येतादुपसर्गौ चरतिर्धातुः विविधमभिमुख्येन रसेषु चरन्तीति व्यभिचारिणः । चरन्ति नयन्तीत्यर्थः । कथं नयन्ति ? उच्यते—यथा सूर्य इदं न चक्षुमसु वासरं नयति—न च तेन वाहुभ्यां स्क्वयेन वा नीयते, किन्तु लोकप्रसिद्धमेतत् ।' इति नाट्यशास्त्रीया निर्देशा उपमानमुख्येन अभिनयप्रकाशरूपकमिषेतेत्येव पदानि सुगमयन्ति । 'सर्वेषां समवेतानां रूपं यस्य भवेद्बहु । स संगतो रसः स्यायी श्रेयाः सच्चारिणो मताः ।' रसस्य सारत्वमितरत्र निर्णेतम्—'आनन्दात्मा यतो रसः' इति मन्दारमरन्दे (६।३५) । 'रसे सारस्वमत्कारः सर्वत्रैवानुभूयते । तच्चमत्कारभारत्वे सर्वत्राप्यद्भुतो रसः ।' इति

कार्यसहकारित्वेन लोके या रसनिष्पत्तिसामग्री सैव काव्ये नाट्ये च विभावादिव्यपदेशा भवतीति सम्यदायः (ख) ।—कारणमत्र निमित्तम् । रसादीनां या याः प्रक्रियाः कथिताः, तद्भिन्ना एवात्र ग्रन्थे प्रक्रिया आलङ्कारिकाणामनु-रोधेनोक्ताः, अतएव काचित् काचित् प्रक्रिया नात्यन्तविचारसहापि, तथाऽप्यप्राकृत-

धर्मदत्तोक्तनुसरणं दर्शये, 'आनन्दः सहजस्तस्य (ब्रह्मणः) वाच्यते च कदाचन । यत्किं सा तस्य चेतन्यचमत्काररसाङ्गया ॥—आदास्तस्य विकारो यः सोऽहङ्कार इतीरितः । ततोऽभिमानस्तत्तेदं समाप्तं सुवनतयम् । अभिमानाव्रतिः सा च परिपोषमुपेयुषी । व्यभिचार्यादिसामान्याहङ्कार इति गीयते ॥ इत्याद्यान्ते (३३६ अध्याये) रसपर्यालोचन-प्रसङ्गे । इयं दर्शितस्य रसस्यास्वादसुलभ आनन्द इति तत्पश्चादेव तदालोचनप्रसङ्गो मूले ग्रन्थकृता निहितः ।

(ख) परमार्थतत्त्वखण्ड एक एव रसः, लोके च रसनिष्पत्तिसामग्रीसम्भारस्य स्फुरणेऽपि खण्डशस्तेषां रसोद्बोधकत्वरूपेण न सार्वत्रिको बोध इति तु सुप्रतीतं, परं काव्ये दृश्ये श्रेये च रसस्य प्रकाशशरीरमुपलक्ष्य विश्लेषणद्वारा तेषां खण्डतया बोधोऽभ्युपेयते, इति ह्यलङ्कारशास्त्रविदां शैली । इयच्च प्रक्रिया सामाजिकानां भक्तानान्तदितराणाञ्च रत्यादीन् भावानास्वादाङ्गप्रगुडुर्भावयोग्यान्नितरां साधयतीति दार्शनिकमतमतिवर्त्तमानाऽ-प्यवलम्बते । रसात्मकस्य वाक्यस्योपलब्धिरेव ब्रह्मसाक्षात्कारसोदरतया वर्ण्यते—सा च साधनादिकल्पनमन्तरेण न स्पष्टादा, अतो गत काचिदिदम्बना । एवमेव वाक्यपदीय-कारः खनिवन्ते 'ग्रन्थोपहितरूपांस्तान् द्वेष्ययतां गतान् । प्रत्यक्षानिव कंसादीन् साधयत्वेन मन्यते ।' रसनिष्पत्तिरिति—परमार्थतो रस एवास्वादाङ्करकन्दः, लौकिके तु बोधे षष्ठीसमासकल्पना—यदाहुर्दुर्धणकाराः—'यद्यपि रसमिन्नतया रसः स्यापि न काव्यत्वं, तथापि तस्य कादाचित्कतयोपचरितेन कार्यत्वेन काव्यत्वमुपचर्यते' इति । काव्ये नाट्ये च आलङ्कारिकोपक्रमं विभावादिरञ्जाकलापकमिति प्रागेव दर्शितमस्माभिः—भक्तिशास्त्रस्य, विशेषतो गौडीयवैष्णवपण्डितमण्डलीमण्डितस्य तस्यालङ्कारिकप्रक्रियादिश्रमनुसरतः (Vide the article on Bhakti by Sir G. Grierson in the Encyclopaedia of Religion and Ethics) न विभिन्नः सञ्च संहितादिः । तथाच भक्तिरसान्धतस्मिन् भक्ते रसत्वेनालङ्कारिकसरणिमनुसृत्य प्रकाशः श्रीमद्भगवत्सामिपादेर्दर्शितः—तदर्थं 'विभावेरनुभावे च सात्त्विकैर्यभ्युपगमिभिः । स्वाद्यतां हृदि भक्तानामानीता श्रवणादिभिः । एषा कृष्णरतिः स्याद्विभावो भक्तिरसो भवेत् ।' कारणकार्यति—एतच्च लौकिकबोध-प्रवृत्तिमनुवृत्त—यदुक्तं दर्पणे 'कारणं कार्यसच्चारिरूपा अपि हि लोकाः । रसोद्बोधे विभावाद्याः कारणान्येव ते मताः ।' तच्चसाक्षात्कारस्य ज्ञानकक्षाधरोद्भववर्णनं नास्वा-भाविकम् । (In man as he now exists, intuition is the fringe or penumbra

विभावादीनां स्वरूपमाह—

विभावो द्विविधः स्यादालम्बनोद्दीपनाख्यया ।

आलम्बनन्तदेव स्यात् स्थायिनामाश्रयो हि यत् ॥

यत्तानेवोद्दीपयति तदुद्दीपनमिष्यते ।

एभिरेव व्यञ्जकैस्तु विभिरुद्रेकमागतैः ।

आस्तादाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायी रसायते ॥ ६२ का

मुख्यरसवर्णनप्रसङ्ग एकैव प्रक्रिया भवतीति नासमञ्जसमिति ज्ञेयम् (ग) । यदिति—
यदस्तु तान् स्थायिभावानुद्दीपयति प्रकाशयति तदुद्दीपनं—यथा हासस्थले विदूषकस्य
मधमङ्गलस्य वैज्ञेयम् । अत्रैवानुभावो नयनस्फारताऽदिः । एतन्मते सात्त्विका अप्यनु-
भावान्तर्गता एव न तु स्वतन्त्रा इत्यपि ज्ञेयम् । उद्रेकं प्रत्यक्षमागतैः प्राप्तेरभिरेव
व्यञ्जकैरसौ स्थायिभावो रसायते रसस्वरूपत्वेन परिणतो भवति । स्थायी कथम्भूतः ?
आस्तादाङ्कुरस्य रसास्वादरूपकार्यस्य कन्दो बीजरूपः । अथ स्थायिभावस्य नित्यत्वेन

(of intellect) कारणकार्यादिवर्णनं साकल्यसंग्रहपरमिति स्फुटं, यदुक्तं काय-
प्रकाशटोकाङ्गिः 'एवंच विभावादोनां दण्डचक्रादिन्यायेन सम्भवेव कारणत्वं, न तु
दण्डारणिमणिन्यायेनैकैकस्येति ।

(ग) नात्यन्तविचारमहाऽपि—एवञ्च ग्रन्थकृता लक्षितं रसस्य प्राकृताश्रयतापक्षं
भक्तिरसस्याप्राधान्यमिदं लिखितं भक्तिरसान्तर्गतमिदं दिव्येण प्रप्राप्तमिति निबन्धेभ्यो वैमल्यं
पश्यद्भिन्नलनोलमणिटोकाङ्गिर्गोस्वामिचक्रधुरीणैश्चिन्तनाथचक्रवर्तिभिरनुपादेयत्वमिषेण
सकटाक्षपातं सूच्यते । कविकर्णपूरगोस्वामिपादाः खल्वपरगोस्वामिन इवाप्राकृताश्रयस्य
रसस्य मुख्यत्वमङ्गीकुर्वन्त्या अप्यालङ्कारिकचक्रमतचारिणः सन्तस्तद्वत्तत्त्वानुसरन्ति ।
नेतदुत्तुङ्ग—यतोऽखिलसामाजिकानामेकैव प्रवृत्तिर्न भविता, न च खलु सर्वभक्तिस्तत्-
सायुज्यं वा कायस्य सारोच्चोद्यतया स्वीकर्तुं शक्यः । आलङ्कारिकाणां कायतत्त्वोद्दीप
एव तात्पर्यं, कायस्य हि सर्वत्रैव सकलदृश्यद्वारकं चमत्कारमाश्रित्यैव चरितार्थता, न
तु भावप्रवणस्य उदायविशेषादरसुपनोद्य शास्त्रस्य शास्त्रकायस्येव वा कायस्य महनीयता ।
न च खलु सर्वं भक्ताः—भक्तास्तु सम्प्रदायविशेषाः । आलङ्कारिकाणां निखलिकायपद्धति-
प्रकटनमेव लक्ष्यम् (Criticism stands like an interpreter between the inspired
and the uninspired—Carlyle) अन्यथाऽप्रिष्टानां काये विसृज्योभावो भविता,
अतो ग्रन्थकृद्भिन्नप्रक्रियायां दोषाविष्करणं न सम्यक् ।

एतेन रसस्य कारणकार्यादीनि नैतानि, अपि तु अनुभावस्य कार्यस्य
कारणं विभावः—व्यभिचारी यः सोऽप्यनुभावस्य सहकारी ; तय एव
समुदिताः सन्तः स्थायिनं रसीभावमापादयन्ति । स्थायी समवायि कारणम्,
आलम्बनोद्दीपनविभावो निमित्तकारणं, स्थायिनो विकारविशेषोऽसमवायि-
कारणं (१) रसाभिव्यक्तेरेव, न तु रसस्य (घ) ।

अथ कोऽसौ भावः स्थायी भवतीति तं निरूपयति—

आस्तादाङ्कुरकन्दोऽस्ति धर्मः कश्चन चेतसः ।

रजस्तमोभ्यां हीनस्य शुद्धसत्त्वतया सतः ॥

तत्परिणामरूपस्य रसस्यापि नित्यत्वम्, अतो रसं प्रति न विभावादीनां कारणत्वादि
सम्भवति, किन्त्वनुभावादीनां प्रति कार्यत्वकारणत्वसहकारित्वप्रवादनित्यार्थास्तु तेषामेव मध्य
एकं प्रत्यक्षस्य कारणत्वमादायेवेत्याह—एतेनेति । ननु स्थायिनः परिणामित्वे (२) कथं
नित्यत्वं, कथं वा परिणामावस्थाऽपन्नस्य रसस्य नित्यत्वमिति चेदुच्यते—यथा नित्यस्य
श्रीकृष्णस्य परिणामरूपाणां वाल्मीकिगण्डकेशोराणां नित्यत्वं किन्तु भक्तानां दर्शनोत्-
कण्ठाजगदुद्गारादिप्रयोजनं निमित्तोक्तं कदाचित्तेषां प्राकट्यं, सिद्धे च प्रयोजने
कदाचित्तेषां प्रपञ्चागोचरत्वरूपमप्राकट्यं, तथाऽत्रापि विभावादीनां मेलने सति
भक्तदृश्ये रसस्य प्राकट्यं, तेषामन्तर्धाने सति रसस्याप्राकट्यं ज्ञेयम्—परन्तु प्राकृतस्थले
पूर्वदर्शां परिवर्त्यैव तत्परिणामस्योत्पत्तिः, अप्राकृतस्थले त्वचिन्त्यशक्त्या पूर्वदर्शा-
परित्यागं विनैव तत्परिणामस्य प्राकट्यम्, उभयोर्नित्यत्वादिति भेदो ज्ञेयः । असमवायि-
कारणमिति—स्थायिनो हेतुभूताच्चित्तस्य द्रवीभावरूपविकारविशेषो रसाभिव्यक्तेरेव
समवायिकारणमित्यर्थः । न तु रसस्येति—स्थायिनो नित्यत्वात्तत्परिणामरूपपरसस्यापि
नित्यत्वमिति भावः ।

धर्म इति—रजस्तमोभ्यां रहितस्य शुद्धसत्त्वतया सतो विद्यमानस्य चेतसः कश्चन धर्म
एव स्थायी । रजस्तमसोरभावेन सामाजिकानामविद्याराहित्यं स्वत एवायातम्, अतस्तेषां
सत्त्वमपि (३) न मायावृत्तिरूपमपि तु चिद्रूपमेव, अतएव तेषां रसास्वादकचित्तनिष्ठ-

(घ) न तु रसस्य—'रसो वे सः' इति श्रुत्या रसस्य नित्यशुद्धपरमपुरुषस्वरूपत्वेन
न विक्रितमित्यत्वं सम्भवि । अतो विकारविशेषास्तस्य कारणानि न, परमभिव्यक्तिपञ्चसुररी-
कृत्यैव कारणत्वकल्पनेत्यलं बहुना ।

(१) 'विकारविशेषो समवायिकारणमिति (ख) पुस्तके अनवधानपुनरुक्तः पाठो लक्ष्यते ।

(२) 'स्थायिनः परिणामित्वे' इति सुदृष्टप्रसक्त एव नातिसङ्गतः पाठः ।

(३) 'अतस्तेषां शुद्धसत्त्वमपीति (क) (घ) (ङ) पुस्तकेष्वन्यथा पाठः ।

स स्थायी कथ्यते विज्ञेर्विभावस्य पृथक्तया ।

पृथग्विधत्वं यात्येष सामाजिकतया सताम् ॥ ६३ का

सामाजिकतया सतां सामाजिकानामेक एव कश्चिदास्वादाङ्कुरकन्दो मनसः कोऽपि धर्मविशेषः स्थायी । स तु विभावस्योक्तप्रकारद्विविधस्य भेदेरेव भिद्यते (ङ) ।

अनुकार्याणान्तु स्वतन्त्रा एव स्थायिनो नानाविधाः । यथा—

शृङ्गारे रतिरुत्साहो वीरे स्याच्छोकविस्मयौ ।

करुणाद्भुतयोर्हासो हास्ये भीतिर्भयानके ॥

जुगुप्सा वीभत्ससंज्ञे कोपो रोद्रेऽष्ट नाय्यमाः ॥ ६४ का

धर्मोऽपि जाद्विनीशक्तेरानन्दात्मकवृत्तिरूप एव, न तु जडात्मकः—तथात्वे स्थायिभाव-
स्वरूपस्य जडात्मकतादृशधर्मस्य विभावादिभिः कारणैरानन्दात्मकरूपत्वानुपपत्तेः, न हि
जड़परिणामरूप आनन्दो भवतीति । एक एवेति—ननु स्थायिभावरूपधर्मस्यैकत्वे
कथमेकस्य स्थायिनो वीररस उत्साहत्वं, करुणरसे शोकत्वम्, अद्भुतरसे विस्मयत्वं
भवति, परस्परविरुद्धानामेतेषामुत्साहत्वादीनामेकस्मिन् स्थायिरूपधर्मे वृत्तित्वाभावादित्यत
आह—स त्विति ।—स एकोऽपि धर्म उक्तप्रकारद्विविधस्य विभावस्य भेदेरेव भिन्नो
भवतीत्यर्थः । यथैक एव स्फुटिको जवाकुलुमादिनानापदार्थानां सङ्गात् कदाचिद्रक्तः
कदाचित् पीतः कदाचिच्छ्याम इत्यादिविविधाकारो भवति तथैवेक एव स्थायिरूपो धर्मो
वीररसादिपौषकानां नानाविधविभावानां सङ्गात् कदाचिदुत्साहरूपः कदाचिद्विस्मय-
रूपः कदाचिच्छोकरूप इत्यादिविविधाकारो भवतीति भावः । एतादृशैकस्थायिरूप-
धर्मः प्रपञ्चान्तर्गतसामाजिकानां स्वच्छरतिमतामेव रसास्वादकः, न तु पार्श्वदानां, न वा
तदनुगतानां साधकानां, तेषान्तु स्वतःसिद्धा एव ये ये स्थायिनो वर्तन्ते त एव रसास्वादका
भवन्तीति ज्ञेयम् (ङ) ।

(ङ) स्थायिभावस्यालम्बनोद्दीपनविभावगतत्वेन बहुधा प्रसारो विभिन्नता च, तमाश्रित्य
रसस्य प्रवर्तमानत्वात् रसोऽपि विविध इत्यायाति । स च प्रसिद्धः सिद्धान्त इतरथा सिद्धोऽप्यत्र
विभावाद्याश्रयभेदे भेदस्तदाश्रितानां रसानां स्वत एव वरीवर्त्तोत्थाश्रयेनात्र मूले (गङ्गितः,
इयञ्च पद्धतिरवतारिता । इतरथा सिद्धिर्यथा सिद्धाचार्यहेमचन्द्रचरणानामधोलिखित-
युक्तिसूक्तितो कल्प्या—“जात एव हि जन्तुरियतोभिः संविद्धिः परीतो भवति । तथाहि
दुःखदेवो सुखास्वादानजालसः सर्वो रिरंसया व्याप्तः स्वात्मन्युत्कर्षमानितया परमुप-
हसति, उत्कर्षपायः क्लृप्ता शोचति, अपायं प्रति कुप्यति, अपायहेतुपरिहारे समुत्-

एतेऽष्टौ स्थायिनोऽष्टासु नाय्यरसेष्विति केचित् । केचित् ‘निर्वन्दस्यायिभावोऽस्ति
Kavyaprakasa— शान्तोऽपि नवमो रस’ इति शान्तोऽपि नाट्य रसः ।

Ullasa IV.

भोजस्तु वत्सलप्रेमभ्यामेकादश रसानाचष्टे—वात्सल्ये
ममकारः, प्रेमणि चित्तद्रवः स्थायी ; एकादशैव दृश्येऽपि च रसिक-
संसदः प्रेष्टाः (च) । (१)

अनुकार्याणामिति—येषामनुकरणं नटाः कुर्वन्ति तेऽनुकार्या रामसीताऽदयः, तेषान्तु
स्वतःसिद्धाः स्वतन्त्रा एव नानाविधाः स्थायिनो वर्तन्ते—तदेवाह—यथेति ।

नाय्यरसेष्विति—लोकभयजनकयात्रादिदर्शनाद्भयजन्यदुःखमेव जायते, न त्वानन्दात्मक-
भयानकरसः—अतो नाट्य एव सामाजिकानां रस इति भावः (च) । एकादशैव रसा इति
रसिकसंसदः सामाजिकस्य प्रेष्टाः ।

सङ्घते, विनिपातादिभेति, किञ्चिद्व्युक्ततयाऽभिमन्यमानो जुगुप्सते, ततश्च परकर्त्तव्यवैषि-
दर्शनादिसंयते, किञ्चिज्जिह्वासुस्तत्र वैराग्यात् प्रशमं भजते । न हि कदाचिच्चित्त-
वृत्तिवासनाशून्यः प्राणो भवतीति । एष च भावानामुद्भावनप्रकारस्तदाश्रितरसस्य
प्राकृतालम्बनतापक्षमुपजोय सिद्धोऽप्यन्यमते सुतरामशुक्तो नेति विदुषाम्बह्वनीयम् ।
परं प्राकृतनायकगतो यो भावः स रसनिर्वासास्वादाद्यैर्मवतारिणि श्रीकृष्णे ललितस्वेदन्यथा
विजृम्भते, एवमपि पार्श्वसाधकाद्याश्रितो यः स इतरसामाजिकाश्रिताङ्गाङ्गिभः ।
एवं चन्द्रचन्दनमलयमाखतादिगतो भावो विषतुङ्घिनश्रीकरादिगताङ्गिभः । एतच्च चैतत्प्रसङ्गे
स्मरणार्थं यत् स्वच्छरतिमतामेव रसास्वादनं, नान्येषाम् । एवमपि धर्मेदत्तः—

अवासनानां सभ्यानां रसस्यास्वादनं भवेत् ।

निर्वृत्तान्तु रङ्गान्तःकाष्ठकुल्याश्रयस्त्रिभाः ॥ इति ।

(च) कतरोऽयं भोजः शृङ्गारप्रकाशकर्त्ता तद्विरो वेति न विदितं विदुषामपि,
अत एकादशेति संख्यायां तन्मतानुयायिन्यां न किमपि तात्पर्यं समाकलनीयम् ।
शृङ्गारप्रकाशमतमुद्धृत्य मन्दारमरन्दे नवधा कल्पितानां रसानामेकं प्रतिपादितम्—
तद्यथा—“अथ भोजनपादीनां मतमत्र प्रकाशयते । रसो वै स इति श्रुत्या रस एकः
प्रकीर्तितः । अतो रसः स्याच्छृङ्गार एक एवेतरे तु न ॥” षड् रसा इति रसज्ञा
भिषजस्तदनुसारिणः केचिदलङ्कारमार्गमा अपि । शान्तवर्त्तेमष्टौ रसाः दृश्येऽपि च काव्ये
इति भरतनाट्यशास्त्रानुसारिणो धनिकादयः । नव रसा इति भूषासोऽभिनवगुप्तादयः ।
ते च सर्वे नाट्येऽपि, यदाहुः सङ्गीतरत्नाकरकाराः खनिवन्धस्यान्तिमाध्याये—“अष्टाश्वेव रसा

(४) अत जडं ‘चितोरधकता विधा समयोगविषयाऽसमयोगविषया चेति सुत्रितपुस्तक एवाधिकः
पाठ उपलभ्यते ।

तत्र रतिर्यथा—

रतिश्चेतोरञ्जकता सुखभोगानुकूल्यकृत् ।

सा प्रीतिमैत्रीसौहार्दभावसंज्ञाञ्च गच्छति ॥ (क)

यां सम्प्रयोगविषया सा रतिः परिकीर्तिता ।

सम्प्रयोगः स्त्रीपुरुषव्यवहारः सतां मतः ॥

रतिर्यथेति—चित्तस्य रञ्जनं द्रवीभावस्तज्जनकधर्मविशेष एव चेतोरञ्जकता । सेव सम्प्रयोगविषया चेत्तदा रतिरुच्यते—इयमेव चित्तस्य कठोरत्वं दूरीकृत्य कोमलत्वं द्रवीभावश्चेत्पादयति । पूर्वं सामाजिकानां स्याद्विरूपो यो धर्म्मो जादिनोशक्तेः नृत्तिरूपेणोक्तस्ततोऽपि कोटिगुणितानन्दरागाया जादिनोशक्तेः सारवृत्तिस्तद्रूपेयं रतिः—अस्या एव रतेः पाकात् पाकान्तरं प्राप्य चरमदशायां महारागपर्यन्तपाको भविष्यति । अतएव दशमस्कन्धे तादृशं महारागं दृष्ट्वा उद्धवः सचमत्कारमाह 'कृष्णे क चेय परमात्मनि रूढभाव' इति । रूढभावस्यापरपर्यायो महारागो महाभाव इति च । सुखभोगेति—क्षुधा यथाऽन्नयज्ञानादीनां भोजनजन्यसुखस्यानुकूल्यं करोति तथेयं रतिरपि श्रीकृष्णस्य नामरूपगुणलोलाश्रवणदर्शनादिजन्यसुखभोगानामानुकूल्यं करोति । रतिमतां यथा श्रीकृष्णस्य नामगुणलोलाऽदिश्रवणदर्शनादिजन्यं सुखं जायते न तथा रतिशून्यानामिति ज्ञेयम् । सख्यश्च यत्किञ्चिद्वैलक्षण्यमादाय भेदत्रयमाह—सेति । सा रतिमिन्ना चेतोरञ्जकता संज्ञात्रयं गच्छति ।

नाट्यञ्चिति केचिदचूदन् । तदचारु, यतः कश्चिन्न रसं स्वदते नटः ॥ इत्यादिना नाट्येऽपि शान्तरसोऽस्तीति व्यवस्थापितम् । हरिहरकृते भर्तृहरिनिर्वेदे कृष्णमिश्रकृते प्रबोधचन्द्रोदये च तस्याङ्गित्वेनोपलब्धिः । बालचरितशालुकान्तलोत्तरचरितादौष्वितरेष्वङ्गित्वेनेति रसिकसंसदो राहन्तः । दश वृत्तसज्जसहिता इत्यन्ये । दादश दास्यसख्यवातुसख्ययुताः प्रसिद्धाः शृङ्गारादय इत्यर्वाचीना वैष्णवलङ्कारिका वदन्तः । अत्र तु सख्यस्य न विशिष्टरसकलायां गणना, रत्नाविव तस्यान्तर्भावनिर्देशात्—अत्र एकादशेति कथनम् । ते च श्रीमद्भागवते चाणूरवधप्रसङ्गे (१.१४.१२०) सूचिताः—यथा—

मल्लानामश्रुनिर्गुणां नरवरः स्त्रीणां सारो मूर्तिमान्

गोपानां खजनोऽसतां चित्तिभुजां शास्ता खपितोः शिशुः ।

नृत्तभोजनपतेस्त्रिराड्विदुषां तत्त्वं परं योगिनां

वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रङ्गं गतः सायजः ॥

श्रीयासस्तु दादशपि रसानिहावर्णयदिति कृष्णानन्दिनी । गोपानां खजन इति

असम्प्रयोगविषया सैव प्रीतिर्निगद्यते ॥ ६५ का

सैव चेतोरञ्जकता ।

सखिपत्न्यां पतिसखे द्रौपदीकृष्णयोर्यथा ।

द्वयोः सखीषु सखिषु सैव मैत्री निगद्यते ॥ ६६ का

द्वयोः स्त्रीपुरुषयोः—स्त्रीणां सखीषु, पुरुषाणां सखिषु ।

द्रौपदीकृष्णयोः सख्यं प्रीतिरुच्यते । तथा स्त्रीणां सखीषु परस्परसख्यं मैत्र्याच्यते, एवं पुरुषाणां सखिषु परस्परसख्यं च मैत्र्याच्यते । इयं मैत्री परस्परस्त्वन्वादिषु हस्तादि-

सख्यहासयोः, खपितोः शिशुरिति वतुसलकरुणयोः, वृष्णीनां परदेवतेति दास्यस्य च सम्मतत्वात् । शेषाः नव सुलक्ष्याः । एते दादश रसाः सर्वेऽपि एकतो विपरिणमनीयाः । प्रेमवतुसलसख्यानां रतौ भावापरसंज्ञदेवताविषयकरतौ वास्तर्भावः सुश्रकः । इतरेषां परिवृत्तौ रत्नापणे कुमारस्वामिना दर्शिता । “चतुर्वर्गमध्ये सर्वप्राप्तिमुलभस्य कामस्य सर्ववृद्धयङ्गमत्वात् प्रथमं शृङ्गारः, ततस्तज्जन्यत्वेन हासः । ततस्तद्विरोधित्वात् करुणः । ततस्तन्निमित्तमृतोऽर्थप्रधानो वीरः । ततोऽर्थकाम गोर्धर्ममूलत्वाद्धर्मप्रधानो वीरः । तस्य भीताभयप्रदानसारत्वात्तदनन्तरं भयानकः । ततस्तत्कारणमृतो वीरभुसः । वीराचित्तभयानकाद्यनन्तरं वीररसफलभूतोऽङ्गतः । त्रिवर्गफलकरसानन्तरं मोक्षफलकः शान्त इत्येवमुद्देश्यक्रमोपपत्तिः ।” वैष्णवलङ्कारिकवर्त्यैः श्रीरूपगोस्वामिचरणेरपि तत्पूर्वकृतिभिः कल्पितानां दादशानां रसानामेकत्वं प्रतिष्ठापितम् । स च भक्तिसंज्ञः, रतिरिति बहुलं तस्याख्या । ‘सा देधा रसज्ञैः परिकीर्तिते’ति तत्कृततरसाम्बन्धसिन्धौ । सख्यशब्दः शान्तप्रीतिप्रयोजनवतुसलमधुराख्ये शृङ्गारभेदे, गौणशब्देन इतरेषां वीरहासकरुणादीनां संप्राप्तिः । एवमप्युज्ज्वलनीलमण्यवुपक्रमे ‘सख्यरसेषु यः संक्षेपेणेदितो रहस्यत्वात् । एषगेव भक्तिरसराट् स विस्तरेणोच्यते मधुरः ॥’ इत्येकेनाखिलस्य तस्य परामर्शः । ‘सख्यगौणानां, दृश्यश्रवणयोरेवं एषकृकरुणमालङ्कारिकसम्प्रदायसिद्धं—यथा कायप्रकाशे—‘अद्यै नाट्य रसाः स्मृताः’ इति प्राक्, पश्चात् ‘शान्तोऽपि नवमो रस’ इति निर्देशः, दर्शनेऽपि ‘इत्यद्यै रसाः शान्तस्तथा मत’ इति शान्तस्य एषकृत्या सूचनम् । अथे तु नवेवेत्यभिप्रायाभिधानमेतदिति केचित् । न तद्रुचिरमित्युक्तमेवेष्ट प्राक् । नातुकायगतो रसः, अपि तु रस आत्मगत इत्यतो दृश्ये अथे च काये समानसंख्याका एव रसाः—अतो मूले दृश्ये अथोऽपीति प्रतीकम् ।

(क) रतिरेव सर्वमाक्रम्य तिष्ठति—अस्या एव रतेः शान्तप्रीत्यादिना पञ्चधा सुखात्वेन कल्पनं, वीरहासादिष्वष्टधा गौणत्वेनापि निर्देशः । रतिरित्यं भेदास्तत्प्रपञ्चस्तु नीलमण्यादिषु ग्रन्थेषु सूचितास्तत्रैव तत् दृश्यम् ।

मनोवृत्तिमयी प्रीतिर्मैत्री स्पर्शादिकोचिता ।

निर्विकारा सदैकाभा सा सौहार्दमितीष्यते ॥ (ज) ॥ ६७ का

सदैकाभा सदैकरूपा सा चेतोरञ्जकता सौहार्दम्—सा च स्त्रीसखीनां पतिसखीनाञ्च परस्परविषया ।

स्पर्शकर्मण्युचिता भवति, स्त्रीणां परस्परयथेष्टस्पर्शादिव्यवहारे दोषो नास्ति—एवं पुरुषाणामपि ज्ञेयम् । प्रीतिसौहार्दाभ्यामेतादृशविशेषो मैत्र्या ज्ञेयः—तत्र तत्र स्त्रीपुरुष-सखेः सख्यन्तस्पर्शनौचित्यात् स्त्रीसखीनां स्त्रीणां पतिसखीनां पुरुषाणाञ्च परस्पर-विषया । निर्विकारेति—स्त्रीपुरुषयोः परस्परदर्शनेऽपि विकाररहितेत्यर्थः ।

ननु श्रीकृष्णस्य देवोत्तमत्वेन सर्व्वस्यापकत्वादिरूपत्वेन स्ववक्तृभक्तस्य यः स्थायी सः (5) सम्प्रयोगविषयत्वाभावात् रतिशब्दवाच्यः, किन्तु तस्य स्थायिनो 'भाव' इति स्वतन्त्रसंज्ञा

‘विदग्धानां मियो लीलाविलासेन हि यत् सुखम् ।

न तथा सम्प्रयोगेन स्यादेवं रसिका विदुः ।’

इत्यस्य सम्प्रयोगविषयायाः स्त्रीजनालम्बनायाः पुरुषालम्बनायाश्च रतेः स्तुतिः, श्रीरूपगोखामि-चरणानां गत्ये ।

(ज) आन्तरं भावमुपजोय वर्त्तमानाया अपि रतेर्व्यहिरभिभक्तितो यत्कितोचिता । अस्याश्चेह लक्षितायाः प्रीतिर्मैत्रीवृत्तिमयत्वकल्पनम् । मैत्र्यास्त्वज्ञस्पर्शादिवाच्याभिभक्तितमत्वं, सौहार्दं त्वपरिवर्त्तनशीलत्वमेव मुख्यं लिङ्गं, विद्यासो मित्रभावश्च सख्यं द्विविधमौरितम् । अस्या अत्र वैष्णवशास्त्रदर्शितपद्धत्या आलम्बनभेदेन विभागः, विस्तरस्तु भक्तिरसादृत-सिन्धादौ द्रष्टव्यः । एष भेदेषु केचित् कामानुगाया भक्तेर्विस्वानुविस्वभूताः, केचन सख्य-रूपायाः, इत्यादिविचारस्तु नात्र कृतः । भावः—एष सर्व्वान्तिशायिमाहात्म्यान्महाभावा-ख्याङ्गिन् इत्यमन्यत्र लक्षितश्च—

‘शुद्धसत्वविशेषः त्मा प्रेमसूर्यांशुसाम्यभाक् ।

रुचिभिश्चित्तमाख्यकदसौ भाव उच्यते ॥’ (भावभक्तिलङ्घ्याम्)

मैत्र्यसख्ययोर्भेदो दर्शितः श्रीमद्रूपगोखामिचरणैः लक्षणप्रदर्शनयाजेन यथा—

‘भावज्ञेः प्रोच्यते मैत्रं विश्रम्भो विनयान्वितः ।’

‘विश्रम्भः साध्वसान्नुक्तः सख्यं स्ववशतामयः ॥’

रतौ प्रीतिस्तु न तथा, रागस्य विभावो विलासो विस्तारश्च वर्त्तते । कृष्णार्जुनयोः सौहार्दं—श्रीकृष्णरुक्मिण्योः प्रीती रतिर्वा ।

(5) एवमेव सार्व्वविकः पाठः । ‘रतिशब्दवाच्य इति’ इत्युक्ते त्वाकाङ्क्षापर्य्यवसानतया साधुः स्यात् ।

सैव देवादिविषया रतिर्भावश्च कथ्यते ॥ ६८ का

सैव चेतोरञ्जकता—आदिशब्दाद्गुरुप्रभृतिश्च ।

या सम्प्रयोगविषया साऽप्यवस्थाविशेषतः ।

पाकात् पाकान्तरं प्राप्य चरमे पर्य्यवस्यति ॥ (ज) ॥ ६९ का

ज्ञेयेत्याह—सैवेति । देवः श्रीकृष्णस्तस्य देवत्वसर्व्वस्यापकत्वादिरूपेण या चेतोरञ्जकता सैव भावः—अयमेव भक्तिरसो भवतीत्यग्रे वक्ष्यति (भ) । किन्त्वयं भावरूपस्थायी सम्प्रयोगविषया या रतिस्तस्याः परिणामरूपो यो भावस्तस्माद्भिन्न एव ज्ञेयः ।

अवस्थाविशेष इति—रत्युत्तरश्रवणकीर्त्तनादिभजनानां पौनःपुन्येन जातो यो रतेरुत्-कर्षरूपावस्थाविशेषस्तं प्राप्येत्यर्थः, सा, रतिरुत्कर्षदर्शां प्राप्य प्रथमपाकाङ्गावरूपेण

(भ) भक्तिरसो भविष्यतीति—एतच्च सम्प्रदायिमतानुसारेण—अलङ्कारनिबन्धे भक्तिरसस्य रतित्वेन भावतया वा निर्व्विहो नातिदुःसाध इति पूर्व्वमेवावोचाम ।

‘अन्याभिलाषिताश्रूयं ज्ञानकम्माद्यनावृतम् ।

आशुक्ल्येन कृष्णानुशीलनं भक्तिरुत्तमा ॥’

सा च भक्तिर्न सामाजिकमात्रवृद्धतिर्नी, अतोऽलङ्कारशास्त्रे तमनुलक्ष्य भेदादिकल्पनं न यथार्थम् । कविकर्णपूरगोखामिपादास्तु कचिदुभयमतसामञ्जससाधनमिच्छन्तः स्वीकृत्यमतत्राले अयामञ्जसं जटिलताञ्चातयन्ति । यो भावोऽत्र रतेर्भेदत्वेनोक्तः स पञ्चाङ्गित्वेन गण्यत इति नातिमुन्दरं समाधानम् ।

(ज) सर्व्व एव भावा यथोक्तविवर्त्तभेदाः—चरमे विवर्त्तं महाभावस्य विलासः ।

‘वृद्धाररससर्व्वस्व’ शिखिपुच्छविभूषणम् ।

अङ्गीकृतनराकारमाश्रये भुवनाश्रयम् ॥’

इति लीलाशुकोक्तौ सैव परिणतिरुपभोग्या । रसस्याभिभक्तेः परां काष्ठामालम्ब्योक्तं रससर्व्वस्वे श्रीमद्भागवते प्रथमे—

‘निगमकल्पतरोगलितं फलं शुकसुखादभूतद्रवसंयुतम् ।

!पिवत भागवतं रसमालयं सुहृदो रसिका भुवि भावुकाः ॥’

‘प्रेम’पदेन साधारण्येन परिचिताया अस्या रतेः प्रकर्षतारतम्यात् कचित् संज्ञान्तरा-ण्यपि प्रदर्शयन्ते, ते चेत्वं निर्दिष्टा नीलमणौ—

‘इयमेव रतिः प्रौढा महाभावदर्शां व्रजेत् ।

या मृग्या स्याद्विस्तृता भक्तानाञ्च वरीयसाम् ॥

स्याद्दृष्टं रतिः प्रेमा प्रोद्यन्क्तेहः क्रमादयम् ।

स्यान्मानः प्रणयो रागोऽनुरागो भाव इत्यपि ॥

चरमे पाके यतः पाकान्तरं नास्ति, यथेक्षुरसः सितोपलापाकावधिः ।

यदुक्तम्—

“यथेक्षणां रसो ह्यामः पाकात् पाकान्तरैर्गुडः ।

गुडोऽपि पाकतः पाके चरमे स्यात् सितोपला ॥ Anantadasa's Rasa-

तथा रतिर्भावपूर्वरागरागाख्यपाकतः । sudhakara (?)

अनुरागः स प्रणयप्रेमभ्यां पाकमागतः ।

स्नेहपाकमथो याति महारागोऽयमुच्यते ॥”

Sahityadarpana. Chap. III. ‘निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रियेतुक्ते रतेः

प्रथमः पाको भावः ।

कोऽसौ रसो यस्याभिव्यक्तये विभावादीनां कारणत्वमित्यपेक्षायां⁽⁶⁾

तत्स्वरूपमाह—

परिणतो भवति । अत्र पाकस्तु भजनस्य पौनःपुन्यमेव ज्ञेयम् । तत्र दृष्टान्तो यथेति—
आमोऽपक्व इक्षुरसः पाकात् पाकान्तरेः पाकपौनःपुन्येन गुडो भवति, यथा च गुड एव
पाकपौनःपुन्येन खण्डो भवति, तथा भावोऽपि भजनपौनःपुन्येन रत्यपेक्षयोत्कर्षदशां प्राप्य
पूर्वरागो भवति, एवं क्रमेणोत्कर्षस्य परमकाष्ठोऽपन्नो महाराग आनन्दस्य परमावधिरूपः
—एतादृशो महारागो गोपीनामेव, नान्येषां भक्तानाम्, अतएव ‘कृष्णे क चैव परमात्मनि
रूपभाव’ इत्युक्तवता उद्धवेनाप्यस्यैव रूपभावत्वेनोत्कर्षः कृतः । एवम् ‘आसामहो चरण-
रेणुजुषामहं स्या’मिति पद्येन गोपीनामेव चरणधूलिप्राप्तौ दृग्गजन्माकाङ्क्षा कृता, न तु
कदापि रुक्मिणीलक्ष्मोपभृतीनां, कृतापि शास्त्रेऽदृष्टत्वात् । सितोपलेति—‘मित्’ इति
प्रसिद्धाया मत्स्यखिकायाश्चरमपाकाज्ज्ञातः कश्चिदपूर्वपदार्थविशेषः पश्चिमदेशे प्रसिद्धः ।
निर्विकारेति—विकारोऽत्र विषयेऽव्यासक्तिः, तद्वहिते चित्त इत्यर्थः ।

वौजमित्तः स च रसः स गुडः खण्ड एव सः ।

स शर्करा सितं सा च सा यथा स्यात् सितोपला ॥

अतः प्रेमविलासाः स्यर्भावाः स्नेहादयस्तु यद ।

प्रायो अवद्वियन्तेऽमी डेमशब्देन स्मृतिभिः ॥”

विस्तरस्त्वेव द्रष्टव्यः । रसाण्यवसुधाकरे त्वयमर्थ उपमानान्तरेण सूचितः—प्रेमविलासा-
नान्तु सर्वेषां तत्र चात्रेव यथाक्रममेकैव संज्ञापरिपाटी । तथा च—

अङ्कुरपल्लवकलिकाप्रसन्नफलभोगभोगार्थं क्रमशः ।

प्रेमा मानः प्रणयः स्नेहो रागोऽनुराग इत्युक्तेः ॥

(6) एवं (ग) पुस्तके पाठः । अन्यत्र सर्वेऽपि पुस्तकेषु ‘कारणत्वमित्यपेक्षायां’ इति पाठः ।

वहिरन्तःकरणयोर्व्यापारान्तररोधकम् ।

स्वकारणादिसंज्ञेषु चमत्कारि मुखं रसः ॥ ७० आ

अयन्तुत्तमप्रकृतीनामनुकार्याणां स्वतःसिद्ध एव (ट), काव्यादौ तु

अथ रससाक्षात्कारे परिपाटी यथा—आदौ अवगतीर्त्तनादिभजनानां पौनःपुन्यादानन्-
रूपाया रतेराविर्भावः, तदनन्तरं विभावादिसमवधानदशायां रतेः साक्षात्कारः, तदनन्तरं
रतिरेव रसरूपा भवति, तदनन्तरं पुनस्तरेव विभावादिभिः करणै रससाक्षात्कारः ।
एवं सति रतिसाक्षात्कारे यादृशानन्दाविर्भावस्ततोऽपि कीटिगुणितानन्दाविर्भावो रस-
साक्षात्कारे ; एतदेवाह—वहिरिति । सत्यति रतिसाक्षात्कारे यादृशसुखानुभवः, एवं
पूर्वस्मिन्ननेकपदार्थविषयका (7) ये ये सुखानुभवा आसन्, तेभ्यः सर्वेभ्यः सकाशात् कीटि-
कीटिगुणाधिको यो रसदशायामानन्दानुभवस्तस्माज्ज्ञातो यच्चमत्कारस्तद्विशिष्टं मुखं रस
इति रसलक्षणम् । अथ कोऽसौ चमत्कार इत्याकाङ्क्षायामाह—यथा वहिर्ज्ञेयानामनेकेषां
मध्ये कस्यचित् सर्वोत्कृष्टाद्भवस्तुनो दर्शनान्नेत्रस्य चमत्कारो जायते, तत्र चमत्कार-
पदार्थो नेत्रस्य स्फारतरूपः, तथैवात्राप्यन्तर्ज्ञेयानां मध्ये रसतादृशायां कस्यचिदद्भुतसुखस्या-
नुभवाज्ज्ञाता चित्तस्य स्फारतेव चमत्कारः । चमत्कारि मुखं कीदृशं भवेदित्यपेक्षायां
विशेषणमाह—वहिरिति । रसस्योदयदशायां वहिरिन्द्रियाणामन्तरिन्द्रियाणाञ्च रसानुप-
योगिपदार्थमात्रे यो दृष्टिरूपो व्यापारस्तस्य रोधकं प्रतिबन्धकमित्यर्थः ।—तथा च रस-
साक्षात्कारे कारणभूतविभावादेरभानं, न तु तदानीमिन्द्रियाणां पदार्थान्तरस्य ज्ञान-
जनने सामर्थ्यामस्त्येति भावः । तदेव पुनर्विशेषणान्तरेणाह—स्वकारणेति । स्वकारणादि
विभावादि, (8) तस्य संज्ञेषु,—तथा च विभावादिसहितस्यैव रसस्य साक्षात्कारो जायत
इत्यर्थः । यथेकमेव दधि वस्तु पित्तामरिचकपूरादिनानावस्तुमिलितं सद्रसालाखं भवति,
तस्याखादनकाले चित्ररमस्य प्रत्यक्षो भवति, तथेत्यर्थः ।

अयमित्ति—अयं रस उत्तमप्रकृतीनामप्राकृतानामनुकार्याणां भक्तानाम् । ननु

(ट) रसस्य स्वरूपलक्षणं तटस्थलक्षणञ्च दर्शितं टीकाकृतास्वादस्वभावसूचनेन
विशेषणप्रपञ्चयानेन च । एवंविधेषु स्थलेषुमानद्वारा विशदोकरणं विना नान्या गतिः—
स्वेव टीकायां दर्शिता । ‘रसे सारश्चमत्कार’ इति चमत्कारस्यैव प्राधान्यम् । दर्पणादिषु
निवर्त्येभ्यस्यैव ‘अलौकिकचमत्कारप्रायः’ कैश्चित् प्रमादभिः । स्वाकारवदभिन्नत्वेना-
यमास्वादते रसः ॥’ इत्यादि वाक्येन परामर्शो विहितः । चमत्कारोति—चमत्कारस्या-
प्राकृततेव बोधयित्री ।

(7) एषोऽपि सार्वत्रिकः पाठः । स च ‘विशेषणमात्रयोर्गो विशेष्यप्रतिपत्ता’विति न्यायेन समाधेयः ।

(8) एवं (ग) (क) पुस्तकयोः । अन्यत्र ‘स्वकारणं विभावादि’ इति पाठः ।

सामाजिकानामेव—तेषां सर्वरसाभिव्यक्तिशाल्येक एव पूर्वोक्तः कथना-
स्वादकन्दधेतोधर्मविशेषः स्थायी । तत्र युक्तिर्दर्शयिष्यते ।

रसस्यानन्दधर्मत्वादकध्यं, भाव एव हि ।

उपाधिभेदान्नानात्वं, रत्यादय उपाधयः ॥ (३) ७१ का

रत्यादयः स्थायिनः । यथा नानाविधशरावसलिलतारतम्येऽपि तरणि-
विश्वप्रतिविम्ब एक एव, तथोपाधिगत एव भेदः, नानन्दगतो रसस्य (१) ।
उक्तप्रकारेण स्थायिषु कश्चिदुभयनिष्ठः, कश्चिदेकनिष्ठ उभयनिष्ठश्च । तत्र
रत्यादिउभयनिष्ठः, जुगुप्साऽद्विरेकनिष्ठः, क्रोधाद्विरेकनिष्ठो द्विनिष्ठश्च—इत्यनु-
कार्याणामेव, सामाजिकानामेक एवेत्युक्तत्वात् (३) ।

यथा रत्यादीनां भावपूर्वरागादिरूपो नानाविधपाक उक्तस्तथा रसस्याधिकस्य पाकान्नाना-
विधत्वं कथं नोक्तं, तत्राह—रसस्येति । आनन्दधर्मत्वाच्चरमानन्दरूपत्वादकध्यमेक
विधत्वम् । यथा सितोपलावाः पाकान्तरं नास्ति, यथा वा महारागस्यापि चरमानन्दत्वेन
पाकान्तरं नास्ति, तथैव रसस्यापि । अत्रैकस्य रसस्य न नानाविधत्वं ज्ञेयम् । भाव
इति—नानात्वं प्राप्नोतीति ज्ञेयः । 'यथा नानाविधशरावे'त्यादिपाठः काचित्को न
सर्वसम्मतः ।

(३) यथैक एवाकाश उपाधिभेदात् घटाकाशपटाकाशादिसंज्ञया पृथक् पृथ-
गुक्तिष्यते, तथैक एव रस आलम्बनोद्दोषनादिनानाविधोपाधिभेदेन कदाचिच्छृङ्गारतया
कदाचिदोरत्नेन कदाचित् करुणतया वा व्यवहियते । एवमेव रसानन्दतत्त्वदर्शितपरि-
भाषायां रतेर्गौणोपलब्धभेदेन संगमनम् । आनन्दस्तु सर्वत्रैव समानलक्ष्णा समानानुभव-
प्रकारश्च—अतो वस्तुगत्या भिन्नसंज्ञत्वेऽपि न स्वरूपतो भिन्नता ।

(३) सामाजिकानां पक्षे तत्तद्भावप्रपञ्चस्य न वस्तुतोऽनुभूतिः, अपि तु ततो
जातस्याखण्डस्वरूपस्यानन्दस्यैवास्वादः । अनुकार्याणां शृङ्गाररसभाजां कदाचित्
सम्भोगः, कदाचिद्विप्रलम्भः, कदाचिन्मानः, कदाचिदिन्ता वैकल्यं दैन्यं वा—तदुप-
भुञ्जानानां सामाजिकानामेक एव आनन्दः सर्वत्र । एवं वीराङ्गतादिविषयेषु रसेषु । न
चात्र सामाजिकबोधोपलब्धमेवालङ्कारिकस्य शास्त्रमिति कृत्वा रसानां भागकल्पना
विस्तरेण विचारानिश्च निन्द्यते । 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति
न्यायादत्रापि विशेषणमुखेन सामाजिकानां बोधोद्घाटने सौकर्यमृच्छनीयम् । अयमाश्रयो

(१) एष पाठः (क) (न) पुस्तकयोर्नास्ति—टीकाकृत्यस्य मूलानुगतत्वे सन्दिग्ध इति प्रतीयते ।

प्राकृताप्राकृताभासभेदादेष विधा मतः ॥ ७२ का

एष रसः प्राकृतो लौकिको मालतीमाधवादिनिष्ठः, अप्राकृतः श्रीकृष्ण-
राधाऽदिनिष्ठः । आभासस्वनोचित्यादिप्रवर्तितः । स चाभासस्त्रिविधः
प्रसिद्धकतिमसिद्धभेदात् । आद्यः प्राक् प्रसिद्धिमात्रोपहतः, न तु सम्पत्-
स्यमानः ; स च रसाभासो भवन्नपि रसपोषकः—यथा नन्दनसम्बन्ध-
प्रसिद्धौ मालत्या माधवे रतिपुष्टिरिति प्राकृते, अप्राकृते तु शिशुपालसम्बन्ध-

प्राकृतेति—प्राकृते रस एव नास्ति (८), तदपि यत्त्रैविध्यमुक्तं तत् परमतानुसारेणेति
ज्ञेयम् । प्राकृते ये रसं मन्यन्ते ते भ्रान्ता एव ;—यतोऽत्र कृमिविड्भ्रमन्तनिष्ठेषु
प्राकृतनायकेष्वतिनश्वरेषु रसो न भवति, विचारतो विभावैरुपपन्नोऽपि रसो न
वैरस्यमेवोत्पद्यते, तत्रैव रसं वर्णयन्तीत्यर्थः । अतएव ग्रन्थकारेणापि प्राकृतविषय
एकमपि पदं नोदाहृतं, किन्त्वप्राकृत एव सर्वाणि पदान्युदाहृतानि ज्ञेयम् । प्रसिद्धेति
—रुक्मिण्या सह शिशुपालस्य सम्बन्धो लोकानां प्रसिद्धिमात्रेणोपहतः भ्रान्तानां
प्रतीतिविषयः, न तु सम्पत्स्यमानः—स सम्बन्धो न तु सम्पन्नो भविष्यतीत्यर्थः । अतः
शिशुपालस्य रुक्मिण्यां रती रसाभास एव । एवं परीट्टरमणीषु पुरुषस्य रतिरपि
रसाभास एव, प्राकृतविषयत्वात् ।

यद्रसानामष्टधा विभागः कृतस्तदनुभावादिवह्निः प्रकाशकक्षामवलम्ब्यानुकार्याणां नायका-
दीनां बहुत्वमनुदत्तं, न तु रसस्वरूपस्यानन्दस्योदकृत्येत्तया वा भेदेन । रसात्मवादिना-
मनुभवसाजिकानन्दस्य तदानीं वेदान्तरस्यार्थभूत्येनालौकिकसमत्कारवत्तया च न
भेदकल्पना सम्भवतीति तत्त्वम् । प्रकाशदर्पणकदाद्यो वाऽमेतत्तत्त्वपोषका अपि सामा-
जिकानामेक एव रस इति न स्फुटमभिदधति । तत्रेदमपि तदभिप्रायविलसितं सम्भवि यन्न
खलु सर्वेषां रसानामानन्दमात्रा आनन्दप्रकृत्येका, बीभत्सजुगुप्सादियु शृङ्गार-
करुणादित उपलब्धैः पृथक्त्वस्य निक्षेप्तुमशक्यत्वात् । वयन्तु सम्भावनामप्येतादृशीं न
बहु मन्यामहे, कारणञ्च तत्र प्राक् प्रदर्शितमेव । न खलु वह्निरावष्टनभेदेन आन्तरानन्दस्य
स्वरूपभेदः कल्प्यः—एवमप्याधुनिकाः प्रतीत्याः कायतत्त्वविदः । (Cf. the views of
B. Croce, Spingarn, Henderson and others).

(८) प्राकृते रस एव नास्तीति हि सम्प्रदायविदः, तन्मते श्रीकृष्ण एव रसः सम्भवी,
नलितरसिन् प्राकृतजने । मतमेतदालङ्कारिकमतानुसारि नेति टीकाकृतेव सूचितम्—
वस्तुतस्तु रसात्मवेदिनो ग्रन्थकृतः प्राकृते रससत्त्वमप्युक्तं न शर्कुवन्तीति सर्वज्ञायत एव—
तथापि स्वसम्प्रदायमतरङ्गणमिषेण चातुरीजालजम्भणम् । सान्त्वानां जीवानामनन्तता-
ज्ञानं तदेव जागर्ति यदेव ते रसास्वादनसुलभमानन्दमुपभुञ्जन्ते, अतः कथन्नेषामनधिकारः

प्रसिद्धौ श्रीरक्षिण्याः श्रीकृष्णे रतिपुष्टिः । कविमस्तु नन्दनं प्रति मालती-
वेशधारिणी मकरन्दस्य वास्यप्रकटनादिः । सिद्धस्वनौचित्यप्रवर्तित एव—
अनौचित्यञ्चैकस्या अनेककान्तनिष्ठत्वम् (ण) ; यदुक्तम्—

कृतश्चानवसर इति प्राक्तनानामस्माकं न ज्ञानगोचरम् । यत्तु ग्रन्थकारेण प्राक्तनविषय
एकमपि पद्यं नोदाहृतमिति कृत्वा तस्य प्राक्तने रसासत्त्वकल्पपञ्चाङ्गीकरणं न तत् सम्यक्,
अपि तु वेदगोमात्रमेव—यतोऽत्र ग्रन्थे श्रीकृष्णलीलान्तमेव वर्णनीयमुदाहरणञ्चलेनेति
ग्रन्थकृतो हृद्गतो भावः—अतोऽत्र प्राक्तनचरितवर्णनमप्रासङ्गिकमित्येव तस्य वर्णनं,
न तु कारणान्तरेणेति । प्राक्तताश्रयस्य रसस्य सत्तामपद्रवतां वैष्णवालङ्कारिकाणामियं
हि श्रेणी—यत्र प्राकृतचरितमुपजीय्य ह्येतेरेषामालङ्कारिकाणां मते रसो वर्तते, तत्र
वैष्णवाणां मते रमता न जातु सम्भवति । यत्र तु परोद्वरमणोरतिस्थले वैष्णवानां मते
रसस्योत्तरव्यवच्छिन्ना सत्ता, तत्रालङ्कारिकचक्रवर्त्तिन इतरे रसस्याभासत्वेन स्थितिसुपपाद-
यन्ति । प्राक्तने रसविक्रितिमसहमानानां रीतिर्युक्तिश्चानन्दचन्द्रिकायामित्य' लक्षिता—
'ननु तस्यैतन्नचरणं प्राक्तननायिकासु दमयन्तीमालयादिविश्रयाप्रमिति चेदिष्टापत्तिरेव । 'रसो
वै सः' 'रसं ह्येवार्थं लब्ध्वाऽनन्दो भवती'त्यादिश्रुतिप्रतिपादितस्य साक्षाच्चिदानन्दचरनस्य
रसस्य विवृतिर्भवेदादिभिरप्राक्तनोभैगवत्प्रेयसीरालक्ष्यैव कृताः । तत्र सुहृद्भिः कविभिर्यदि
प्राक्ततादिषु पिशितादृग्विषयमन्तरामरणादिमतीषु स्त्रीषु स रसः पर्यापयिष्यते, तर्हि वयं
किं कुर्मः? तथा ह्युक्तं रसपत्न्याख्यायाम् (भागवते १।१।१२)—'तेन ब्रह्म हृदा य आदिकवये
सृजन्ति यत् सूरयः । तेजोवारिन्दं यथा विनिमय' इति । य आद्यस्य रसस्य ब्रह्म तत्त्व-
मादिकवये भरताय तेन । यत्र रसतत्त्वे कवयः कायकृतो सृजन्ति, भ्रमेणालक्ष्येऽपि
प्राक्ततरसलक्षस्य सङ्गमनात् ।... इत्यादि । कविकर्णपूरचरणास्तु प्राक्तनेऽप्याश्रये रसस्य
सत्तामितरालङ्कारिका इव स्वीकुर्वन्ति, परं तेषामपि मतेऽप्राक्तताश्रय एव सुखो रसः ।
टीकाकृतो गोस्वामिचक्रधुरोणा एतदपि न सहन्ते, 'प्राक्तते ये रसं मन्यन्ते ते भ्रान्ता
एवे'त्यादि कटाक्षेण सूचयन्तः स्वमाश्रयं मतदातामेव वाञ्छन्ति । अप्राक्तताश्रयस्य
रसस्याभासतापक्षस्तु वयमितरत्रालोचयिष्यामः । 'प्राक्तते रस एव नास्ती'ति तु सोतृ-
प्रासमास्फालनं भक्तिशास्त्राख्याने यथाकथञ्चित् औचित्यमावहतु, न तु कान्तासम्मिततया
उपदेशयन्ति काव्ये तदाश्रितालङ्कारिकवचःप्रपञ्चे च तस्योपयोगः । अत्रेदमवधेयम्—अति-
गहनस्वरूपे रसे प्राक्तताश्रयतापक्षस्तत्त्वास्वादादुच्चतरकक्षाभिमिश्रोहद्विरप्राक्तुं सुशक
एव, इति वैष्णवगोस्वामिमतस्याभ्रान्तताऽस्त्यवहारिके प्रपञ्चरूपे न तस्य प्रयुक्तिर्जनान्-
प्राक्तताश्रितानि कालिदासादिकृतकाव्यानि प्रत्यादरिणो विधातेष्वनं तस्य सम्यक्परिग्रहेण ।

(ण) अनौचित्यम्—'औचित्यं रससिद्धस्य स्थिरं काव्यस्य जीवित'मित्यौचित्यमेव
प्राक् सर्वत्र गण्यते । पशुगततर्कम्यटपुरुषगतप्रतीक्षा न कदापि कान्तासम्मितयोपदेश-

'यद्यपयं रसाभासः परोद्वरमणोरतिः । Basasudhakara ?

तथापि ध्वनिवैशिष्ट्यादुत्तमं काव्यमेव तत् ॥' इति

तथापि 'रसो भावस्तदाभासो भावशान्यादिरक्रमः' (३५ का)

इत्यादुक्तदिशा 'आभासोऽपि चमत्कारदशायां ध्वनिभाग् भवेत्' इति
ध्वनिमर्यादयैवोत्तमकाव्यत्वं, न त्वनौचित्यरीत्या—इति प्राक्तते, अप्राक्तते तु
परोद्वरमणोरतिरेव सर्वोत्तमतया भूयसीं श्रूयते, न तस्या अनौचित्य-
प्रवर्तित्वम्, अलौकिकत्वसिद्धेर्भूषणमेव न तु दूषणमिति न्यायात्, तर्कागोचर-
त्वाच्च (त) । तथा च—

सर्वोत्तमतयेति—शान्तिप्रभृतिपञ्चविधरतीनां मध्ये शृङ्गाररतिः सर्वोत्तमा । सा
च रतिर्विधा—स्वकीया रक्षिण्यादिनिष्ठा, परकीया व्रजसुन्दरीनिष्ठा च । तयोर्मध्ये
परोद्वरमणौ श्रीव्रजसुन्दरी तन्निष्ठा रतिः सर्वोत्तमेत्यर्थः । भूयसीति—सर्ववेदेतिहास-
पुराणादीनां सारभूते श्रीभागवते श्रीकृष्णेनोक्तं 'न पारयेऽहमिवाहौ' या मा भजन्
दुष्करो हृद्गताः संतुष्टा' इत्यादि—तत्रैव ओउहवेणाप्युक्तं 'या दुस्तान् स्वजन-
मार्थपथश्च हित्वे'त्यादि । उज्जलनोलमणौ श्रीमद्रूपगोस्वामिभिरप्युक्तम्—'अत्रैव परमोत्-
कर्षः शृङ्गारस्य प्रतिष्ठित' इत्यादौ । महाभुभावानां दृश्यश्रवकाश्यादौ परकीया
सर्वोत्तमोत्तमतया श्रूयत इत्यर्थः ।

योजित्वं स्वाभाविकम्—प्राक्तत एवेदम्, अप्राक्तते तु सकललौकिकसीमामतिशयाने परम-
पुरुषे न काऽपि निन्द्यानिन्द्याचिन्ता । अन्यत्र त्वेष विचारो न निहितः—अत्र स प्रदायमता-
विष्कारकल्पनामाकाङ्क्षा स निपुणं समाहितः । आभासस्य भेदप्रदर्शनमप्यस्य ग्रन्थकृत
आलङ्कारिकमतसामान्यस्यसाधने निर्व्वन्तं प्रकटयतिराम् । 'सिद्ध' रसाभासं विनाऽन्ये भेदा
एतैरपरालङ्कारिकैस्तथा समं स्वीकृताः । 'सिद्ध' रसाभासस्यात्र वैष्णवमतप्रणालीमनुसृत्य
चरमरसश्चे स्यापनप्रयासः स्वस प्रदायमतं प्रति भक्तिकल्पनाकौतुकमुपपादयति । न
चैवंकथने स्वमतविरोध औदासीन्यं वा हेतुः, यतस्वमत्कारलक्षणेन काव्यस्याऽत्तुर्कष्यपना-
दाभासस्यापि मुख्यत्वेन विपरिणतिर्भावन्तदूषणोपा । कृतिमो रसाभासः निःसर्गप्रेमवतां
गोपसुभ्रवां गोकुलनन्दनस्य च पक्षे न कल्प्य इति न तस्य तद्वेदे निर्देशः ।

(त) परोद्वरमणोरती रसो नु, अपि तु रसाभास एवेति सम्प्रदायविदामालङ्कारिकाणां
राहान्तः—'परोद्वरं वर्णयित्वाऽत्र वेश्याश्चाननुरागिणीम् । आलम्बनं नायिकाः स्या'रिति
दर्पणकृदुक्तः, 'एकत्वेवानुरागश्च तिर्यङ्मन्त्रगतोऽपि च । योयितो बहुसक्तिश्चेदसाभास-
स्त्रिधा मत' इति प्रतापरुद्रियमतस्थितेः । एवमप्यनन्वाचीनाः सर्वे कृष्णभरण-
कृद्गोजाद्याः, रमशास्त्रविशारदा वक्ष्यो वदभट्टभानुदत्तादयश्च । परोद्वरमणोरती रस एव

‘अलौकिकाश्च ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् ।’ इति च । Mahabharata—
Udyoga-Parvan.

ब्रजवधूनां कृष्णैकतानमानसत्वेन स्वपतिनिष्ठत्वाभावात्तेषाञ्च माया-
कलिततच्छायाऽनुशीलनेन तदङ्गसङ्गमात् प्रत्युत केवलानुरागमात्रोपाधितया
चेतोरप्लवकतया शुद्धत्वमेव ।

न रसाभास इति वैष्णवलङ्कारिका भक्तिमार्गचारिणः श्रीमद्रूपगोखामिप्रभृतयः ।
कौस्तुभकृत् रसाभासो भवन्नप्यसौ रसपोषक इति सुचिन्तितं स्वसमीहितं प्रकाशयन्नपि
स्वसम्प्रादायमतदाष्ट्रं द्राक् निर्जन्मवानिव प्रतीयते । परोदरमणोरत्याश्रयं कायसुत्तमं
कायमेवेत्यत्र तु न विभिन्नमतावलम्बिनोरप्येतयोः काऽपि विप्रतिपत्तिः—अन्विशैष्टमेव
कारणत्वेनोपन्यस्य उभयैरपि तैः गाहासत्तसई-अमरुशतक-शृङ्गारशतक-पद्यावलादि-
स्थितानां पद्यानां सत्कायत्वेनाङ्गीकृतत्वात् । अप्राकृतविषयकपरोदरमणोरतिपक्षे च
नास्माकं रसोऽसौ रसाभासो वेति निर्जन्मतिप्रशयः, यतः सकलसहृदयहृदयावर्ज्जनकारिणि
रसनिर्यासस्वादायमवतारिणि साक्षाद्रसकदम्बे ‘कृष्णस्तु भगवान् स्वयं’मिति भागवत-
संहितोदिते किमनेनालीकप्रपञ्चकलिते इव मृषाविवादशौण्डेयम् । धन्यस्मन्यजीवनानां
गोपाङ्गनानां भगवता श्रीकृष्णेन सह ‘तुन्दऽरुण्ये विहरता सदा रासादिविभ्रमेः । हरिणा
ब्रजनारीणां विरहोऽस्ति न कर्हिचित् ॥’ इति स्कन्दपुराणीयोपदेशान्मृतादनादयन्तसम्बन्धं,
‘कात्यायनि महामाये महायोगिन्यधोश्वरि । नन्दगोपसुतं देवि पतिं मे कुरु ते नमः ॥’
इति सङ्कल्पमाचक्षुर्यां गोकुलकुमारिकाः । तास्तेव कियतीनान्तु पतिभावो हरावभूत् । ‘...
इति, ‘गान्धर्वरोद्या स्त्रीकारात् स्त्रीयान्वमिह वस्तुतः ॥’ इति च भवतामभिधानात्
‘यातावला व्रजं सिद्धा मयेमा रंस्यथ क्षपाः ।’..... ‘भविष्यामि पतिर्हि वः’ इत्यादि
श्रीमद्भागवतदर्शनाच्च भगवतः पतित्वमेवास्तु, ‘या दुस्वयं स्वजनमार्थपथश्च हिले’त्यदि ‘या
मा भजन् दुर्वारगेहशृङ्गला’ इत्यादि तत्रत्याश्रयात् ‘दृष्ट्या केशव ! गोपरागहृतया किञ्चिन्न
दृष्टं मया तेनात्र स्वलिताऽस्मि नाथ ! पतितो किं नाम नालम्बसे’ इत्यादिभियुक्तोक्तेष्व
सिद्धमौपपत्यमेवास्तु वा तस्य, नास्माकं कायसरसिकानां किमपि वक्तव्यमवक्तव्यं वा तत्रास्ते ।
‘परमिममुपदेशमाद्रियञ्च निगमवनेषु नितान्तखेदखिन्नाः । विचिनुत भवनेषु वल्लवीनामुप
निषदर्थमुलखले निवहम् ॥’ इति तमुद्दिश्य भक्तिप्रज्ञविलोकेन भवन्त इव वयमप्योमिति
ब्रूमः । अप्राकृताश्रये उत्कलक्षणाया रतेः ‘बहु वार्यते यतः खलु यत्र प्रच्छन्नकासुकलक्ष ।
या च मिथोदुर्लभता सा परमा मन्मथस्य रतिः ॥’ इत्यधुनाऽस्माद्विलुप्तवन्मुनिनिषन्धे या
प्रशंसा न तया काऽप्यस्माकमिष्टापत्तिरिति । केवलं निर्जन्मवद्विभेदद्विरानन्दचन्द्रिकायाम्
‘अनन्यशरणा स्त्रीया पण्डित्या पण्डिता । तस्यास्तु केवलं प्रेमा तेनेषा रागिणी मता ॥’
इति शृङ्गारतिलकासम्भत्या परोदोपपत्तोरिव सकलसहृदयहृदयसाक्षिको रसनिर्यासा-
स्वादो दृश्यते इति यदस्मादाश्रयमनाविष्कर्वद्भिरिव कथयद्भिराहोपुरुषिका सचिता, यच्च

अत्र रसग्रन्थे काव्यमधिकृत्यैव विचारः (य) । काव्यं दृश्यं अव्यञ्ज ।
दृश्ये शब्दोपात्ता विभावादयोऽभिनायकाश्चया अभिनेयाश्चयाश्च, अथ्ये केवलं
शब्दोपात्ताः । कुतोऽत्रानुकार्यगतो रसः ? (१०) नापुनरनुकर्तृगतः, तेषां

सामाजिकानां रसोत्पत्तौ प्रकारमाह—अभिनायको नटस्तदाश्रयाः—एवं भावहाव-
कटाक्षादयो नटानामभिनेयास्तदाश्रयाः । अनुकार्यति—अनुकार्याणां भक्तानान्तर्धानी
तत्राविशमानत्वात् वाच्यदर्शनात् पदश्रवणाच्च तदानीं कस्य रसो भविष्यतीति पूर्वपक्षः ।
अनुकर्ता नटः, नापि तद्वतो रसो भवति । ननु कस्यचिद्दृश्यवशेषधारिणो नटस्य एवं

‘नातीव सम्मतत्वाद्भरतमनेमैतविरोधाच्च । साहित्यदर्पणीया न युहीता प्रक्रिया प्रायः ॥’ इत्य-
यथा भरतमुनेमैतविरोधमप्राकृतनायकाभितरत्यादिविषयं दर्पणेऽनालोचितमसूचितमपि
भवत्कृतायां नाटकचन्द्रिकायां प्रकटोक्तुर्ज्वलितरथकन्तदुपरि कलङ्कपङ्कलेपश्च कृतः, न तत्
सर्व्वसहत्वसौजन्यप्रथितनानां वैष्णवानां भवतां यशस्करमिति मन्यामहे । प्राकृतविषयक-
परोदरमणोरतावाभासतैवेत्यस्माकमालङ्कारिकसंशयानां मतं, कौस्तुभकृदपि भवानस्मत्-
सपक्ष एव । तत्र युक्तिस्त्वानौचित्यमेव मूले निहितं, तच्चानौचित्यं सहृदयसामाजिक-
यवहारतो ज्ञेयम् । उत्तमप्रकृतिप्रायत्वे परोदरमणोरतिः समाजगर्हिता, तच्चैतस्य
कायनात्यगन्तव्योपादेयतयाऽस्वादेन ‘यदधर्मेकतः स्थानं सचकस्यापि तद्वेत्’ इति
न्यायात् सभ्यानामपि तदप्रापत्तैर्वैधर्म्यस्यार्थोऽवश्यम्भावी । यत् ‘प्राकृते रस एव न स्तौ’ति
साटोपमाशयाविष्कारस्तत् भक्तिशास्त्रसिंहं, न कायतत्त्वोपयोगीति प्रागेव प्रतिपादितवन्तो
वयम् । अत्रालङ्कारशास्त्रे काव्यास्वादद्वारसाधनमेव मताविष्करणं साध्यमिति न कटाक्ष-
पातः, परं भक्तिशास्त्रमृत्तिशास्त्रयोर्ध्याधिकारभेदे भवद्भिराविष्कृतः, एवमपि काय-
तत्त्वतोऽत्र सा प्रदायिकरसतत्त्वस्य भेदाविष्करणं नान्याय्यमिति । अतएव रसस्यात्र ग्रन्थे
त्रिधा विभागो ग्रन्थकृतां वैचक्षण्यं दातयतितराम् । ‘अप्राकृते तु’, इत्यारभ्य स्थितस्य ‘तर्का-
गोचरत्वाच्च’त्यन्तस्य मूलगतस्य सन्दर्भस्यानन्दचन्द्रिकायामुद्धारः कृतचक्रवर्तिचरणैः ।

(य) एष एव प्रकृतः पन्था अलङ्कारिकनिषन्धे रसतत्त्वनिर्धारण इति निष्पन्नं स्वाश्रय-
सूचनं स्वसम्प्रादायिनः प्रति ग्रन्थकृत इत्यस्माकं स्थूलतः प्रतिभानम् । ‘शास्त्रं कार्यं शास्त्र-
कार्यं कायशास्त्रश्च भेदतः । चतुःप्रकारः प्रसरः सतां सारस्वतो मतः ॥’ इत्यादिभियुक्त-
तमदर्शितभेदतः भक्तिमुक्तादुपदेशकृतो निवन्धवन्मान्खतः रसालम्बनजीवितस्य वाक्य-
कदम्बकस्य वैशिष्ट्यमनुमीयते । यद्यप्यत्र ग्रन्थे आदिमकिरणे कायप्रयोजनप्रदर्शनावसरे
‘यशःप्रभृत्येव फलं नास्य केवलमिष्यते । निर्ममाद्यकाले श्रीकृष्णगुणलावण्यकेलियु । चित्त-
स्याभिविषेणैव सान्द्रानन्दलयस्तु यः । स एव परमो लाभः स्वादकानन्तयेव सः ॥’ इति

शिक्षाऽभ्यासप्रकटनमात्रकौशलेन स्वादकत्वाभावात् । यदि तु विगलित-
वेद्यान्तरत्नमनुकर्षणमपि दृश्यते, तदा तेषामपि सामाजिकत्वमेव । अनु-
करणन्तु संस्कारवशादेव जीवन्मुक्तानामाहारविहारादिवत्—तेन सामाजिका-
नामेव रसः । (द) ।

हृन्महेश्वरिणो नटस्य च लोके रसोत्पत्तिः श्रूयते, तत्राह—यदीति । ननु नटस्य
सामाजिकस्य रसानुभवकावे विगलितवेद्यान्तरत्वात् कथन्तस्यानुकरणं सम्भवति, तत्राह—
संस्कारवशादेवेति ।

भक्तिसुक्तिद्वयश्चापि काव्यस्य प्रयोजनत्वेनोक्तं तच्चातिरिक्तमेव, न सर्वस्य तदेकान्तिकतयेतर-
यच्छिन्नतया वा सम्भवतीति स्मरणीयम् । एवमेव धर्ममोक्षशास्त्रप्रतिषिद्धेऽसुरागिणि
वेश्याजनावलम्बिनि भावानुवन्दे रसत्वं काव्योपयोगीति नोत्पत्त्यं वचः ।

(द) रससद्भावे 'प्रमादश्च सर्वेषां'—स च सामाजिकानामेव केवलं सम्भवति ।
अतएव रसो नानुकर्तव्यः, नाप्यनुकाव्यगतो वा, परसुपलङ्घ्यत एव । निखिलजगत्-
स्थितिकतो धर्मस्यैवास्याप्यास्वादनमेव जीवनं सेवनं भोगो वा, स एवेह परः पदार्थः ।
तथा च कश्चिदाधुनिकः प्रतोच्यमनस्तत्त्वकोविदः—

[Cf. in another context. 'Religion is neither an act of knowledge
nor a rule : it is a life, it is an experience ; and this life has its source
in the deepest part of our being, viz. feeling. We cannot proceed
through knowledge of religion to religion—this latter is an original fact.
—Emile Boutroux in *Science and Religion in Contemporary Philosophy*,
translated into English by Jonathan Nield (1909).]

स च रसादिवासनां विना नोत्पद्यत इति प्रगैवावोचाम । त एव सामाजिकधुर्यं
ये कविप्रतिभासमुत्पादितकाव्यद्वारेण ब्रह्मास्वादसहोदरस्य रसास्वादस्य विषयिणो जायन्ते ।
सामाजिकदृष्टेरेव कविवाक्याणि बहुसंस्काराणि सफलानि च जायन्ते । केचिदाधुनिकाः
पाश्चात्यकाव्याप्रबुद्धय आग्रवाच इव सामाजिकस्मृत्यत्वमेव कवेः स्वप्रतिभोद्भूते चरमं
लक्ष्यं मन्यमाना एवमुद्घोषयन्ति—

[Cf. Spingarn—(Creative Criticism) (p. 43) :—The identity of genius
and taste is the final achievement of modern thought on the subject of art,
and it means that fundamentally in their most significant moment, the
creative and the critical instincts are one and the same.]

यद्रसोऽप्राप्तगतोऽप्युपभोग्यस्तदात्मकं मूलेऽत्र रसप्रतीके—तथाहि नटेनाह
क्रियमाणेवाद्यनन्तरसन्दर्भे ।

तथाहि नटेनानुक्रियमाणानुकाव्यचरितदर्शनयवणजनितचमत्काराति-
शयेन विगलितवेद्यान्तरतया तदेकस्फूर्तिमनाथेन अद्भुतमिदं रामसीतयो-
रतिकलाकौशलम्, अद्भुतमिदं रामरावणयोर्युद्धम्, अद्भुतमिदं प्रेतरङ्गादि-
विचेष्टितम्—इत्यादिना सर्व्वेव रसेषु—

रसे सारश्चमत्कारी यं विना न रसो रसः ।

तच्चमत्कारसारत्वे सर्व्वत्रैवाद्भुतो रसः ॥ (ध)

इत्यादिदिशा चमत्कारपूर्व्वकमद्भुतत्वातिशयस्फूर्ती सम्यग्मिथ्या-
संशयसादृश्यप्रतयातिरिक्तेन प्रतयविशेषेण चित्रोत्कीर्णाभिरूपप्रतिमादि-
श्विव 'इमे रामसीते', 'रामोऽयं सीताशोककीर्णः', 'रामरावणवैतो',
'व्याघ्रोऽयं जनोपप्लावकः', 'शमशानमिदं शवसमूहान्दमसाद्यशनमसीत-
पिशाचादिदृष्टप्रसङ्गुल'मिति कृत्रिमेष्वपि तेषु विभावादिव्यकृत्रिमवत् प्रतीय-
मानेषु स्वगतरसवासनाधोतरजस्तमस्तथा (ध) स्वच्छतरेषु तेषां चेतःस्वेक
एवानन्दो जायते । न तु तेषामेकस्मिन्नेव चेतसि रतयादयः सर्व्वे स्थायिभावाः

सनाथेनेति—रसोपयोगिविभावादस्फूर्तिष्वङ्कतेन क्रियमाणानुकाव्यचरितदर्शनयवण-
जनितचमत्कारातिशयेन हेतुना सर्व्वेषु रसेष्वद्भुतातिशयस्फूर्ती सती सव्यङ्ग्य निश्चयः ।
तथाच निश्चयमिथ्याऽदिप्रत्ययानिरिक्तेन केनचिदनिश्चयनोपप्रत्ययविशेषेण हेतुना
कृत्रिमेष्वपि विभावादिव्यकृत्रिमवत् प्रतीयमानेषु सत्सु सामाजिकानां चेतःस्वेक एवानन्दो
जायत इत्यन्वयः । तेषामिति—उत्साहशोकविसादादीनां परस्परविपक्षानां युगपदेकत्र

(ध) रसस्थालौकिकधर्मित्वं चमत्कारप्राणत्वञ्चोपलक्ष्य प्राचीनमतोद्धारपुरःसर-
मेवमभिधानम् । न तावद्द्वैतपदेनात्र पारिभाषिकतन्नामकरविविशेषस्य ग्रहणं, यतः
सर्व्वेव नवसु रसेषु स एवाद्भुतापरपर्यायश्चमत्कारकारी कोऽपि पदार्थो वरीवर्त्ति ।
रसिस्त्विव वलात् यद्हीताऽस्मन्मनोवृत्तिरलौकिकत्वोपलब्धिसुपभुञ्जाना सान्द्रानन्दलयत्व-
मुपैति । एतदेव रसस्य रसत्वम्, एतावतो च तस्य रस्यता ।

Cf. Longinus—On the Sublime (Translated by Dr. Saintsbury in
his *Loci Critici*)—"What is out of the common leads an audience not to
persuasion but to ecstasy....." "I should certainly lay it down that there is
nothing so eloquent as real passion standing, where it ought, in enthusiastic
afflatus of inspired madness and filling the phrase with a sort of Delphic
rapture."

सन्ति, तेषां परस्परविसदृशानां युगपदेकत्र स्थितेरभावात् । नापि यत्वादिशेतसि रतेः स्यायित्वं, न च शमिनास्तेषां भयशोकादिसत्ता—अपि तु सर्वरसचमत्काराद्याहक एक एवास्वादकन्दः कथन चेतोर्ध्वम् इति—अतो भयानक-वीभत्सादेः काव्यनाट्ययोरेव रसता, न लोके (न) । अतएवोक्तम्—

स्थितेरभावात् । दोषान्तरमप्याह—नापीति । यतिनां सन्न्यासिनाश्चित्ते सर्वत्र समदृष्ट्या निर्विकारत्वेन भयशोकादिस्थायिभावानामसम्भवात्तेषां रसास्वादे न स्यात्—इति तु परमतानुसारेणोक्तम् (न) । वस्तुतस्तु तेषां ज्ञानित्वेन चित्तस्य कठोरत्वाद्रसास्वादेऽधिकार एव नास्ति ;—‘यथाचोक्तान्तृतीयस्कन्धे—‘तच्चापि चित्तवडिंशं शनकैर्भियुङ्क्ते’ इत्यादिना चित्तस्य वडिशत्वोक्त्या महःकठोरत्वमुक्तम् ।

स्वगतस्ववासनेति—एतदेव सुखासुपकरणं रसस्फूर्तिवमाशौ—तलन्तु सर्वत्र समान-लक्षणादन्तमय इव कश्चनानन्दकन्द इति सारस्वतसारानां धन्यमन्यानामनुभूतिः । रसस्फूर्तिश्च सा वास्तवाश्रया वासनास्थितत्वात्, न तु गगनकुसुमगन्धीपलब्धिप्रवृत्तिवत् कल्पनाकलिताऽसत्वाश्रयेति वेदितव्यम्—अत्रैव भावनाभुक्तिवादिनां भट्टनायकादीनां मतादप्रतिवादिना-मभिव्यक्तपदादीनामालङ्कारिकोपजीव्यानां मतस्य वेदव्याप्तम् । एतामेव रसस्फूर्तिमि-लक्ष्य श्रीवागदेवताऽवतारस्य मम्मटभट्टस्य रसस्वरूपनिरूपणे माधुरीमयी सन्दर्भसक्तिः—‘पुर इव परिस्फुरन् हृदयमिव प्रविशन् सर्वाङ्गेनमिवालिङ्गन्नयन् सर्वमिव तिरोदधदि-त्यादि । इदानीन्तनानुभूतिसंवेदाऽतोतानुभवप्रत्यभिज्ञास्मृतिजडिता वा स्वगतस्ववासना-ऽधुनिकैरपि प्रगोच्यकोविदैः सामाजिकसंस्कारोदोषकताकल्पे स्वीक्रियते स्मर्यते च ।

(Cf.—Impressiveness consists in greater intensity of present feeling and in taking a strong and permanent hold of the memory.—Bain —. *Rhetoric and Composition*. Part I. p. 258,

(न) रतिहासप्रमादीनां लोकेऽनुभूतानां स्वत एवानन्दः सम्भविता, काव्ये नाट्ये च निहितानां तेषामानन्दात्मकत्वमानन्दोदोषकत्वञ्च वर्द्धिततराम् । भयानकवीभत्सादितो लोके वैरस्यं विमुखोभावश्च प्रायः सम्पद्यते—तथाहि स तावदल्पसंख्यो मानवसङ्गः यः सर्वेदमनो भरत इव ऋग्मेन्द्रपोतेन चिक्रोडियुः—‘जिभं रे सिंहसावया जिभं दंताइं दे गणइससं’ इत्यभिदधन्तरानन्दं विन्दते अत्यल्पाश्च योगिसिद्धसाध्यगत्यात्मकास्ते ये प्रेतरङ्गसङ्गले प्रसन्नान्स्वलेऽमन्दमानन्दसन्दोहमुपभुञ्जते । काव्ये नाट्ये च तेभ्य एव भावेभ्य आनन्दोत्पत्तिरिति न किमपि चित्रम् । पुरःस्थात् वर्मसन्नाहवतो वीराद्वयमेव जायते, चित्रापि तारम्भात्तस्मादानन्द—इति विश्वजनौनाऽनुभूतिरेवात्र निदर्शनम् । यत्तु ‘अष्टौ नाट्ये रसाः’ इति, तदुपलक्षणं, काव्येऽपि नाट्यायमाने ते—उभयनापि नवमः प्रान्ताख्य

‘अष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥’ *Kavyaprakasa—under Ullasa V.*

नाट्य एवाष्टौ, लोके तु शृङ्गारादीनां कियतामेव, पूर्वोक्तारसलक्षणा-श्रयत्वात् ।

अथ नाट्यरसानां भेदेषु शृङ्गारस्यादित्वेन समुचितेऽपि प्राङ्निर्देशे सविशेषवर्णनीयत्वात्, अलौकिकत्वेनैव प्रतिपादनीयत्वाच्च पद्यादेव निरूपणं करिष्यते । सम्प्रति वीरक्रमेणाह—तत्र च प्राकृताप्राकृतत्वेन प्रापितेऽपि भेदेऽप्राकृतमेवोदाहरिष्यामः (प) ।

अप्राकृतोऽपि द्विविधः प्रत्यालम्बनभेदतः ।

सजातीयं विजातीयं प्रत्यालम्बनमिष्यते ॥ ७३ का

तत्र विजातीयालम्बनोऽप्राकृतवीरो यथा—

गुणं कर्णाकुटं करकिशलयं तूष्णिखरे

धनुश्चक्रीभूतं निपतदिषुवन्दं तत इतः ।

अथेति—यद्यपि शृङ्गाररसस्य परममुख्यत्वेनादौ तस्यैव निर्देशः समुचितः, तथापि तस्याङ्गानामतिवाहुल्येन पञ्चान्निरूपणं भविष्यति । सम्प्रति सूचीकटाहनायेनादौ वीरादिरसवर्णनमेवाह—तत्र चेति ।

गुणमिति—जरासन्धस्य युद्धे देवसम्बद्धे श्रीकृष्णस्य युद्धलाघवं पश्यति सति श्रीकृष्णस्य सुजयैर्युञ्जयति । युद्धलाघवमेवाह (I) —यदा, देवानां गुणे दृष्टिस्तदा कर्णनिकटे सर्वेदा गुणं पश्यन्ति । यदा तु दक्षिणे करे दृष्टिस्तदा सर्वेदेव वाणग्रहणार्थं तूष्णे कर-किशलयमपश्यन्ति । यदा तु धनुषि दृष्टिस्तदा सर्वेदेव तस्ततो निपतितान् वाणसम्बहान् पश्यन्ति । यदा विपक्षसम्बद्धे दृष्टिस्तदा सर्वेदेव तान् भूमौ निपतितान् पश्यन्ति ।

इति तु दर्शितमेवास्माभिः । ‘वस्तुतस्तु तेषां ज्ञानित्वेनेत्यादि’ टीकायां यच्चक्रवर्त्तिपरि-रक्तं तत् ज्ञानयोगतो भक्तियोगस्य श्रेयस्त्वदर्शनाय—निर्विकल्पज्ञानसमाधिमाध्याना-चरमानन्दं नास्वादयन्तीति तु तत्त्वतो रिक्तं वचः ।

(प) अप्राकृतमेवोदाहरिष्याम इति—सर्वेषां लक्ष्याणामत्र श्रीकृष्णचरितनिष्ठत्वात्, न तु तावत् ‘प्राकृते रसो नास्ती’ति हेतोः । तच्च ‘प्राकृताप्राकृतत्वेन प्रापितेऽपि भेदे’ इति प्रतीकात् सुस्पष्टमेव ।

(II) एवं (ग) (ङ) पुस्तकयोः पाठः । ‘सर्वेदेव वाणाधिपार्थं गुणं कर्णाकुटं पश्यन्ति । यदा तूष्णे दृष्टिस्तदा’ इति पाठः (क) पुस्तके, ‘यदा करकिशलये दृष्टिस्तदा’ इति (ख) पुस्तके, (ङ) पुस्तकेऽय-संगोऽन्तः पतितः ।

रिपून् भूमौ सुप्तान् कलयति समं देवनिकरे

जरासन्धस्याजी जयति भुजवीर्यं सुरभिदः ॥ १

अत्र प्रकृते उत्साहः स्थायी—स च द्विनिष्ठः । आलम्बनविभावो जरा-
सन्धस्य च कृष्णः । उद्दीपनमन्योन्यग्रीटीर्यादि । अनुभावो वाणवर्षणे
पुष्पवाधवम् । व्यभिचारी गर्वोद्यताऽमर्षचपलताऽदिः । एतैः परिपुष्टः
स्थायी रसतां प्राप्तः । स चानुकार्यं भगवति प्रकृते परोक्षः, काव्य-
व्यवसात् सामाजिके प्रत्यक्ष इति सर्व्वतोन्नेयम् । सजातीयालम्बनस्तुष्टः ।
कैचित् सखिभिः सह युद्धमुदाह्रियते—तसु लीलाविशेष इति प्रकृते न
लिख्यते (फ) ।

एष च युद्धदानदयाधर्मपूर्वत्वाच्चतुर्धा । सर्व्वतोत्साहः स्थायी ।

ऊह्यान्मुदाहरणानि ।

एवञ्च हस्तस्यातिजाघवात् सर्वाः क्रियाः सर्व्वदेवालातचक्रवत् प्रयन्तीति भावः । तस्य
जरासन्धस्य विजातीयालम्बनः श्रीकृष्णः । प्रकृते, न तु नटवत् कृत्रिमे । एवम्भूते भगवति
स ह्यस इदानीमालीलानां लीलाश्रयाणाञ्च सर्व्वधामप्राकट्येन परोक्षः, सामाजिकानानु-
प्राप्त्यादाहरणभूतस्य स्थायिनोऽचिन्त्या शक्तिरौदृशी याऽप्रकटामपि तत्तल्लीलां काव्य-
नाटकगतां साक्षात्कारत्वेन प्रकाशयति—अतस्तेषां स रसः प्रत्यक्षरूपः । सजातीया-
लम्बको महादेवादिः । सखिभिः श्रीदामादिभिः सजातीयालम्बनैः सह श्रीकृष्णस्य
युद्धमुदाह्रियते । लीलाविशेष इति—जरासन्धस्य यथा देयक्रोधादिजन्ययुद्धमरूप
उत्साहः स्थायी तथा श्रीदामादीनां न, किन्तु कौतुकविशेष इत्यर्थः ।

एष चेति—युद्धवीर-दानवीर-दयावीर-धर्मवीरा इति चतुर्विध रसो भवतीत्यर्थः ।

(फ) कश्चिदिति—वेष्णवालङ्कारिकैरिति शेषः । वस्तुतस्तु सखिभिः सह युद्धे न
तत्र युद्धविषयविक्रमस्य तात्त्विकं किमपि तात्पर्यम्, अतो तस्यागमनमेव वरम्—
श्रीकृष्णस्य निखिलमेव कृत्यं लीलाविलसितमिति चेत्—दार्शनिकदुलभप्रौढोक्तिस्तु,
स च पद्यः रसस्यैकधमेव प्रमापयति, न तदस्माकमरुचिरं, परं भेदश्चेत् कर्त्तव्यो रसानां
तद् सखिभिः सह कृतकयुद्धस्य वीररसमध्येऽन्तर्भावो न सुष्ठुति । एषु रसानां लक्षण-
प्रदर्शककारिकासन्दर्भेऽनुक्तेस्तत्रवर्णदेवतालुभावादीनि तत्त्वानि दृष्टव्य-रसार्थवसुधाकरा-
दितो लक्ष्याणि । मूले युद्धवीरस्यैवोदाहरणोपन्यासः—इतरेषां सकलसुचरितनिकायमात्रे
श्रीकृष्णे लक्ष्ये समवेऽपि न वैशद्येनैव प्रदर्शनम् । दानवीरो जामदग्न्यः, दयावीरो
मगधानन्दमायको जीमूतवाहनः धर्मवीरो युधिष्ठिर इतीतरे—तत्तच्चरितमूलायुदाहरणानि
तेषां स्वीयग्रन्थेषु दर्शितानि ।

अथ करुणः—

दोर्गुमायां मधुविजयिनो हा कथं दारवत्या-

मन्यायोऽस्यामयमुदभवदन्त निष्कलपायाम् ।

जातं जातं सुतमुपहरत्येव मेऽकालमृत्युः

को मां ताता हरिहरि हहा हा हता हा हताः स्मः ॥ २

अत्र शोकः स्थायी । एष एकनिष्ठः । पुत्रनाश आलम्बनम् । पुत्रगत-
ममत्ताऽऽनुद्दीपनम् । अनुभावः शिरस्ताडनादि । व्यभिचारी विधाददन्ध-
ग्लान्यादिः । अयन्तु सामाजिकगत एव, नानुकार्यगतः परोक्षेऽपि ।
अयं सामाजिकगतोऽप्यप्राकृतः, कृष्णाययत्वात् ।

अथाहुतः—

आलोकः सखि ! लोकलोचनमुदामुद्रेकमुद्गावयन्

सोमस्तोमनिदाघधामनिवहप्रथोतसद्योहरः ।

मेघे माघवने मणायपि घृणामिर्वाहको नीलिमा

सामानाधिकरण्यमत किमहो चित्रं तमस्तेजसोः ॥ ३

अत्र विषयः स्थायी । एष एकनिष्ठः । आलम्बनं श्रीकृष्णः । उद्दीपनं
तस्मादवस्थादि । अनुभावो रोमाञ्चादिः । व्यभिचारी आवेगमतिचपलताऽदिः ।
अयं परोक्षोऽनुकार्यगतः, प्रत्यक्षः सामाजिकगतः । अयमप्राकृत एव (ब) ।

अस्यां दारवत्यामयमन्याय उदभवत् । अन्यायमेवाच्च—जातमिति । नानुकार्यगत
इति—पुत्रमरणजन्योत्कटदुःखमानन्दरूपस्य रसस्याविभावे प्रतिवन्द्यकमिति भावः ।

आलोक इति—हे सखि ! विरहमपि तमस्तेजसोः सामानाधिकरण्यं कृष्ण एककृष्ण
एव वर्त्तते इत्यहो अताश्चर्यम् । श्रीकृष्णे तयोः सामानाधिकरण्यमाह—कृष्णे वर्त्तमानो
य आलोकः प्रकाशः स लोकलोचनानामानन्दोद्रेकमुद्गावयन् सन् सोमस्तोमचन्द्रसमूहः
निदाघधामनिवहः सूर्यसमूहस्तयोः प्रदीप्तानामकाशानां सद्योहर्ता । 'आलोकौ
दर्शनोद्गोता'विति नानार्थः ।

(ब) अत्र प्रकृते विरहधर्मवीरेकत्र स्थितेरेव विषयः—स चालौकिकचमत्कारमयः,
अप्राकृतत्वामासङ्गताश्रयश्च । 'लोकलोचनमुदा'मिति बहुलोक्तेस्तदन्तर्भावितजनाना-
मखिलानामेषानन्ददायकत्वं, 'सोम' 'निवह' 'पदाभ्यां तस्यानुपमलक्ष' सूचितम् । नीलिमा-
प्रशंसनेन तत्रतस्यामवर्णस्य लावण्यललितता सचिता । नामरूपत एवेष्टदेवस्याङ्गादकता

अथ हासः—

उम्भत्ताभिर्ज्वसन्तोत्सवरभसमदेर्गोदुहां कन्यकाभिः

चोदैः सिन्दूरचन्द्रागुरुमलयरुहां हा धिगन्भीकृतोऽस्मि ।

जाड्यं गन्धाम्बुसेकैरजनि तत इतो धावितुं नास्मि शक्नो

व्यापयेऽहं वयस्य ! प्रियसखमव मां मास्त्विह ब्रह्महत्या ॥ ४

अत्र भगवत्सखो विदूषको ब्राह्मणवदुर्ध्वमङ्गलो वक्ता । हासः स्थायी ।

एष बहुनिष्ठः । आलम्बनं वसन्तोत्सवः । उद्दीपनं विदूषकस्य वैकल्यम् ।

अनुभावो नयनस्फारताऽदिः । व्यभिचारी अममदचपलताग्लान्यादिः ।

उक्तं चेति—वसन्तोत्सवजन्यहर्षमदेः करणैरुम्भत्ताभिर्गोपीभिर्मलयरुहां चन्दनानां चोदैश्चूर्णैरन्भीकृतोऽस्मि । तथा जलसेकैर्मम जाड्यमप्यजनि, अतः पलायितुमपि न शक्नोऽस्मि । हे वयस्य ! कृणु ! अहं व्यापये, म्रिये, अतो मामव रक्ष ।

वैष्णवकविसम्पदायवर्णिता—तस्याश्चात्र रूपनिष्ठवर्णमाधुर्येण प्रकटनं, वर्णगौरवं श्रीकृष्णं चेतन्यविग्रहे 'कृष्णवर्णं त्रिधाऽकृष्णं' मित्यादिना सूचिते श्रीकृष्णचेतन्ये च सुमहदन्तं इति साधनधनानामुपासकानामनुभवसिद्धं, वैष्णवकवीनां परा मोक्षोपनिषच्च तदुपजीविकैति सर्वमवदातम् । 'नवजलधरवर्णं चम्पकोद्भासिकर्णं विकसितनलिनास्यं विस्फुरन्मन्दहास्यम् । कनकरुचिदुकूलं चारुवर्द्धावचूलं कमपि निखिलसारं नौमि गोपीकुमारम् ॥' इति सुकुन्द-सुक्तावस्थान्त्येव नवजलधरवर्णेर्गोपवधुटीदुकूलचौरस्य वर्णस्तुल्यवलम्बित्याराधना । 'अमलमितवामकृन्तलभरं मन्दोन्नतभ्रूलतं किञ्चित्कुञ्चितकोमलाधरपुटं साक्षिप्रसारे-चक्षम् । आलोताङ्गलिपक्षवैर्मरलिकामापूरयन्तं मुदा मूले कल्पतरोरिभङ्गललितं जाने जगन्मोहनम् ॥' 'कस्तूरीतिलकं ललाटफलके वचःस्थले कौस्तुभं नासाऽग्रे नवमौक्तिकं करतले वेशं करे कङ्कणम् । सर्वाङ्गे हरिचन्दनच कलयन् कण्ठे च सुक्तावलीं गोपस्त्री-परिवेष्टितो विजयते गोपालचन्द्रामणिः ॥' इति श्रीकृष्णकर्णाम्बुदाहावलौकिकस्यापि तस्यैव रूपप्रकर्षस्य लौकिकवत् प्रत्यक्षायमाणत्वम् । 'अमिया सागरे सिनान करिया साधिव मनेरि माधा । मरिया हइव श्रीनन्दनन्दन तोमारे करिव राधा ॥' 'टल टल काँचा अङ्गेर लावणी अवनी वडिया थाय ।' इत्यादि गौडीयवैष्णवकवीनामुच्यते प्रतिभाऽन्त-वारिधौ रूपकृतयोद्धानेन स्वरूपमाहात्म्याविष्कारस्य निसर्गतोऽत्र नः स्मृतिपथमारोहति । एवमप्याधुनिककविमूर्धन्ये कस्मिंश्चित् भगवत्सत्ताऽनुगृहीतमचिद्रूपमपि जगदस्तुकदम्बक-मुपलक्ष्य, विस्मयरसस्य सुतरामवतार उपभोग्योऽधोनिविष्टसन्दर्भवन्तः—

Into the Elysian fields of thought enters no satisfaction but brings with it youth and strength and ardour ; nor is there a thing in this world

एष त्रिविधः—स्मितं हासः प्रहासश्चेति (भ) ।

अधरोष्ठस्फारतया सूक्ष्मयोरिव विस्फुरत् ।

अलक्षितद्विजं धीरा उत्तमानां स्मितं विदुः ॥

विकसद्दशनयोतो गण्डाभोगे प्रफुल्लता ।

किञ्चित्कालः कण्ठरवो यव हासः स मध्यमः ॥

सधर्मः साश्रुताम्राजः स्पृष्टघोरकटुस्वनः ।

व्यात्ताननो व्यक्तदन्तः प्रहासो ग्राम्य उच्यते ॥ ७४ का

अथ भयानकः—

रंद्वाकोटिकठोरकूटकटुना ब्रह्माण्डभाण्डस्थितं

सर्वं चर्वयसीव हन्त वदनेनोद्गीर्णपूर्णाचिंषा ।

जिह्वाग्रेण समग्रमुग्रमहसा लेलिह्यसे रोदसी

व्रस्तं मामिह पाहि पाहि भगवन् पार्थोऽप्यपार्थोऽभवम् (म) ॥ ५

दंष्ट्रेति—वदनेन कथंभूतेन ? दंष्ट्रायाः कोटिभिरग्रभागेः करणैः कठोरादृचादपि कटुना । रोदसी व्यापृथिव्यौ जिह्वा लेलिह्यसे । अतस्त्वस्तं मां पाहि । पार्थोऽप्यहम-पार्थो अर्थोऽभवम् अतुकार्योऽर्जुनेऽपि । व्याघ्रालम्बनेन करणेन मकरन्दस्य भयं विना नानन्दोत्पत्तिः । यदि शौथ्यं सति व्याघ्रदंष्ट्रैर्नेऽप्यानन्दस्तदेतसाह एव स्याथी ।

on which the mind thrives more readily than the ecstasy, nay the debauch, of eagerness, comprehension and wonder. The Buried Temple of Maeterlinck translated by A. Suro.

(भ) 'भोग्याकृतिवेद्याणां क्रियायाश्च विकारतः । लौलादेश परस्थानामेषामनुकृते-रिति । विकाशश्चेतसो हास' इति हासलक्षणं रसार्णवमुधाकरे । द्विविधस्यायम्—'आत्मस्यः परस्यश्च । यदा स्वयं हसति तदाऽत्मस्यः, यदा परं हासयति तदा परस्यः ।' इति भरतीये नाथशास्त्रे । एष चाप्राकृतनिष्ठ उत्प्रासविजृम्भितो वा सुतरां पोषमेति । सुनीन्द्रो-प्येवमाह—'स्त्रीनोचप्रकृतावेध भूयिष्ठं दृश्यते रसः ।' सुनीन्द्रादीनां मतेऽस्य षड्भेदा विज्ञेयाः, ते नामतो लक्षणतश्च नाथशास्त्रादिष्वाकरेणैव द्रष्टव्यः । अप्राकृताश्रितस्यास्य उत्तममध्यमाधमप्रकृतिभेदेन वैरूप्यमपि तत्र दर्शितम् । अप्राकृतनिष्ठस्य हासस्य दिङ्-मात्रसुहासरणं शार्ङ्गधरपहताबुहतोऽधोदर्शितः श्लोकः—'भोजनं प्राप्य दुर्लभं मा प्राणेषु दयां कुरु । दुर्लभानि पराङ्मानि प्राणा जन्मनि जन्मनि ॥'

(म) विश्वरूपदर्शनव्रस्तस्यार्जुनस्य कानरोक्तिरियम्—तथा च श्रीमद्भगवद्गीतायाम्—

अत्रार्जुनस्य भयं स्याथि । स चैकनिष्ठः । आलम्बनं विश्वरूपप्रदर्शकः
श्रीकृष्णः । उद्योपनन्तद्वन्द्वऽदि । अनुभावः 'पाहि पाही'ति कातर्यम् ।
व्यभिचारो 'अपार्थोऽभव'मिति दैन्यम् । एष च कृष्णालम्बनत्वात् सामग्री-
सान्निध्येनानुकार्योऽपि रसतां प्राक् प्राप्त एव । भयेऽपि कृष्णस्फूर्तेस्तत्-
सम्बन्धादानन्द एवेत्यप्राकृत एव । न तु मालव्यादौ शाहुलाद्यालम्बनेन
मकरन्दस्य भयं विनाऽनन्दः । सति शौर्ये उत्साह एव स्याथी भवति ।
तेन कदाचिदामन्दो जायते, न भयतः । तेन प्राकृते न रसता (य) ।

अथ वीभत्सः—

दैत्येन्द्राणां मथितवपुषामन्वमेदोऽस्थिमज्जा-

मांसासृक्त्वक्षपुटपटलीस्वादमोदप्रमत्ताः ।

कौमोदक्या मधुविजयिनः कीर्त्तिमुत्कीर्त्तयन्तः

साहं गृध्रेर्विदधति मुटं प्रेतरङ्गा विशङ्काः ॥ ६

कौमोदक्या गद्या मथितवपुषां दैत्येन्द्राणाम् । अन्त 'आत' इति प्रसिद्धः, स्पुटं नाडी-
ग्रन्थिविशेषः—तेषां पटलीनां सम्बन्धानामास्वादनेर्जातो यो मोदस्तेन प्रमत्ताः प्रेतरङ्गा
सहं विदधति ।

'लेलिह्यसे यसमानः समन्तालोकान् समग्रान् वदनेर्ष्वजद्विः । तेजोभिरापूर्थं जगत् समग्रं
भाषस्तवोग्राः प्रपन्ति विष्णो ॥' 'दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि द्युव कालानलसन्निभानि ।
दिशो न जाते न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥' इति । प्राकृतस्थितो भयानकरसः
प्रायः स्त्रीनोचप्रकृतिः परमप्राकृतस्थिते तस्मिन् यथेह जर्जस्विनः स्त्रियोत्तमस्यापि
भोतिष्ठतः न किमप्यशोभनम् । लोकच्युतः कालाज्ञोतिर्न कदापि कस्यापि गृह्यत्वम् ।

(य) न रसता—किमभिप्रायमेतदभिधानमिति पृच्छायां वयं ब्रूमः—यद्यपि प्राकृतस्थिति-
भयानकरसः रसता न तावदप्रयुज्यते कौस्तुभकृद्भिः, परं प्राकृतेऽनुकार्ये स्यादभिधानमन्व-
वाप्राप्त्यस्यानन्दस्यत्वात् न रससता सम्भवति । उभयत्रापि सामाजिकानामानन्दो-
द्योपान्तोपकृष्टिर्हितः तु नात्ययमिति प्रागेव दर्शितमस्माभिः । 'भयानकवीभत्स'देः कार्य-
नात्ययोरेव रसते'ति (१३८ पृष्ठायाम्) अन्यकृतस्वरसादेतत् सुपतीतमपि टीकाकृता-
मतस्मिन्व्याख्याप्रकटनाय पुनरुक्तिरुच्यते । सर्वेषां रसानामप्राकृताधिकारित्वकथने न
काऽपि हानिः—यतो निखिलरसमूर्तिरमन्दस्फूर्तिः स्वानन्दरसस्युत्पत्तिः श्रीकृष्ण इत्यनेनैव
ध्वज्यैर्वा, परं तेषां प्राकृताश्रयत्वनिरासे हानिरेव बाधः स्यात् । 'यदभिहितं रसोदानमाहीनां
रौद्रो रसः, किमन्येषां नास्ति ? उच्यते । अयमन्येषामपि किमधिकारोऽन्यस्यते, ते हि

अत्र देवासुरसंग्रामावसानमालोकयतां व्योमचारिणां जुगुप्सा स्याथी । स
चैकनिष्ठः । श्वशरीराद्यालम्बनम् । प्रेतरङ्गाद्युद्योपनम् । अनुभावो मुख-
वैकल्यादिः । व्यभिचारो ग्लानिदैर्न्यादिः । एतैः परिपृष्टा जुगुप्सा जुगुप्सैव
यद्यपि तथापि भगवतः कतिरियमिति भगवत्स्मरणदेवानन्दः । प्राकृते
नवानन्दः, अपि तु नटव्यापारदर्शनात् सामाजिकानामेव तत्र रसः ।

यथा वा—

इशैव करुणार्द्रया सहचरान् समुज्जीवय-

न्नघस्य जठरं गतो गरलजातवेदोव्यसून् ।

तदन्वधमनीवसारुधिरमज्जलालादिभिः

मुतोऽप्यनवलितवच्छुचिरुचिः स जीयाश्चरिः ॥ ७

अत्र भगतत एवानन्दत्वात्तदन्वादिदर्शनेनाप्यानन्द एव लीलावतां, तथात्वात्
भक्तानाञ्च तस्य स्फूर्त्तविव ।

अथ रौद्रः—

स्पर्शेनापि न वेद्य एव भवता मृत्योर्मुखं गच्छता

किं दोर्मण्डलचण्डिमैष भवते विज्ञापनीयो मया ।

येनाखण्डलशोण्डाखण्डनकृता गण्डूक्ततोऽयं गिरिः

किं रे कष्टमरिष्ट दुष्ट तनुपे गोष्ठस्य नक्षिष्ठ रे (र) ॥ ८

इशैवेति—गरलरूपेण जातवेदसाऽमोना व्यसून् विगतप्राणान् मूर्च्छितानित्यर्थः, तेषां
पार्श्वद्वारेण नित्यत्वात् वास्तवप्राणव्यागः सम्भवतीति । मुतोऽपि व्यामोऽप्यनवलित इव
शुचिः शुद्धा रुचिः कान्तिर्यस्य सः, 'सुन्दरे किमसुन्दर'मित्युक्तेः—उक्तञ्च दशमे—
'पङ्काङ्गरागरुचिर'मिति । अत्रेति—भगवत आनन्दरूपत्वात्लीलावतां पार्श्वानामपि
तथात्वादानन्दरूपत्वात् । अत्र एवानन्दोद्रेकस्याधिक्येनात्मादिदर्शनेनानन्दोत्पत्तिरेव—

स्वभावत एव रौद्राः (नाथ शास्त्रे षष्ठाध्याये) इतिवदेतादृश्यत्वेऽपि मतपरिणामः सुशक्तः
सुसहस्यत्वं पिष्टपेयमेव ।

(र) अरिष्टवधः श्रोमङ्गागवतसंहितोदितः अन्यकृतकृते आनन्दरुन्दावने पञ्चदशे स्तवके
लक्षणीयः । स्वाधिदेवताद्रुद्रादुपक्रमे क्रियात्मकादस्य रौद्र इति संज्ञेति वद्वः । क्रोध-
स्यापिभावो रक्षोदानवोद्धतमनुष्णप्रकृतिकः संग्रामहेतुकश्चायं रसः । रक्तास्यनेत्रता-
म्बुकुटोकरण-दन्तौष्ठपोडन-गण्डस्फरण-हस्ताग्रनिष्पेषादिभिरनुभावेरस्य प्रायशः सामाजिक-

अत्र कोपः स्थायी । एष एकनिष्ठ उभयनिष्ठश्च—अत्र तूभयनिष्ठ एव ।
आलम्बनमन्योन्यम् । उद्दीपनमन्योन्यविक्रमः । अनुभावो वागाङ्मुख्यादिः ।
व्यभिचारी गर्वादिः । एवं स्फुटोऽयं रसः—स च भगदति परोक्षः, सामाजिके
प्रत्यक्षः । आद्ये विजातीयालम्बनोऽप्राकृतः ; द्वितीयेऽप्राकृत एव ।

अथ शान्तः—

वयो जीर्णं हा धिक् तदपि न हि जीर्णो मदभरः

श्लथं चर्माम्नेभ्यस्तदपि न हि रागः श्लथ इव ।

रदाः शीर्णोस्तदपि न हि मोहः, कथमयं

जनः कंसारातिशरणकमलाय स्पृहयतु (ल) ॥ ८

न तु प्राकृतानामिव दुःखं, तेषां दुःखरूपत्वेन भयानकवीभूतस्मितवस्तुदर्शने दुःखमेवोत्-
पद्यत इति विशेषो ज्ञेयः ।

स्पर्शनेति—मनुकचर्तृकस्पर्शनापि हेतुना न्यबोर्मुखं गच्छता भवताऽहं न वेदः न
ज्ञातुं शक्य एव—तथा च मद्दिषयकज्ञानमेव तव न भविष्यति, किं दोषखिमा मया भवति
विज्ञापनीय इति भावः । इन्द्रपराक्रमखण्डनकृता येन दोहं खेनायं गोवर्धनगिरिगङ्गवृत्तः ।
आद्ये अतुरमावनिष्ठे कोपे विजातीयालम्बनो भगवान् । द्वितीये उभयनिष्ठे, तदा
सुतरां भगवानप्राकृत एव ।

प्रत्यक्षता । विजातीयालम्बनोऽप्राकृतः—विजातीयोऽरिरालम्बनं यस्य स भगवानप्राकृतः ।
अत्र चतुर्थचरणे 'ट'वर्गयुक्तवर्णानां निवेशनेन रवानुगुण्यं प्रकटम् ।

(ल) वयो जीर्णमिति—एवमप्याचार्यशङ्करो समग्रे मोहमुहरे विशिष्य 'अङ्गं' गलितं
पलितं सुखं' इति विद्वांसं जातं सुखं 'मिति' पञ्चटिकायां निर्व्वेदमेवोपदिदेश । तदुत्था
समाधिमयेकान्तता चात्र विलसति । आह च भगवान् भरतः—'योगीव ध्यानरतो
भवति हि निर्व्वेदवान् पुरुषः ।' भरतोये तु निर्व्वेदस्य व्यभिचारिभावरूपेण परिग्रहः, न तु
स्थायिभावतया—तेन तन्मतेऽष्टावैव रसाः । मनश्चेत्तत् प्रागेवालोचितमस्माभिः—सच्चा-
र्यादोनामभावयुक्तिस्तु इत्यमपास्ता दर्पणे—'युक्तवियुक्तदशायांमवस्थितो यः शमः स एव
यतः । रसतामेति तदस्मिन् सच्चार्यादेः स्थितिश्च न विरुद्धा ।' इति । अतएव ध्वनिकारादि-
मतानुसारिभिः शमस्य व्यायस्त्वमुक्ता शान्तरसस्य प्राधान्यस्थापनाय यचेष्टि । एवमभि-
दधुश्चालङ्कारिकचूडामणयो लोचनकृदोऽभिनवगुणप्रदाः—'मोक्षफलत्वेन चायं परम-
पुरुषार्थनिधनत्वात् सर्व्वरसेभ्यः प्रधानतमः स चायं शान्तरसः' इति । भर्तृहरिकृतवैराग्य-
शतके भक्तवृन्दरचितस्तवकदम्बे च रसस्यास्य बहुलः प्रसारस्तत्रैव स समाखादनीयः
सेवनोपयश्च सद्दर्शने ।

अत्र निर्व्वेदः स्थायी । स चैकनिष्ठः । आलम्बनं संसारदुःखम् । उद्दीपनं
पुण्यतीर्थादि । अनुभावो विषयासक्तित्यागः । व्यभिचारी मतिस्मृतिवृत्त्यादिः ।
एष रसोऽनुकार्य्यं परोक्षः, सामाजिके प्रतपक्षः । चमत्कारी चायम् ।

तथा च—

“यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यसुखं महत् । Mahabharata

तृष्णाक्षयसुखस्येति नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥”

चमत्कारातिशयेनानन्दातिशयः । अयं श्रीकृष्णभक्त्युपयुक्तो यदि भवति
तदाऽप्राकृत एव । यथाऽयं निर्व्वेदो व्यभिचारी सन्नपि शान्तरसे स्थायितां
प्राप्य रसतामाप्नोति तथा सैव देवादिविषया रतिर्भाव इति पारिभाषिकोऽपि
भावः (12) स्थायी सन् तत्तद्विभावादिसामग्र्योसमवेतो भूत्वा 'भक्तिरस' इति
(व) द्वादश रसा भवन्ति । स पुनर्भक्तिरसः श्रीकृष्णाश्रयो भवन् रतयादिभिः
स्थायिभिर्दशविधो भवति । तदन्यचोद्धम् ।

वय इति—अङ्गेभ्यः सकाशाच्चर्म श्लथं, तदपि रागः श्लथ इव श्लथतुल्योऽपि न भवति ।

केचिच्छान्तस्य रसत्वं न मन्यन्ते, तन्मतं दूषयितुमाह—अयमिति । चमत्कारित्वे हेतुं
प्राचीनानां श्लोकमाह—तथा चेति । तृष्णाक्षयसुखरूपचन्द्रस्य षोडशीमेकां कलामपेक्षते
मत्तलोकास्वर्गस्यसुखे नार्हतः—तस्माच्चमत्काररसत्वे तस्य रसत्वमवश्यमङ्गीकार्य्यं 'रसे
सारश्चमत्कार' इत्युक्तेः । द्वादश रसा इति—पूर्व्वमेकादश रसा उक्ताः, अयमेको रसो
मिलित्वा द्वादश भवन्तीत्यर्थः । कस्यचिन्मतेऽसौ भक्तिरस एव श्रीकृष्णाश्रयो भवन्
स्वातन्त्र्येण दशविधो भवति, तस्य स्वरूपलक्षणोदाहरणमन्यत्र तस्यैव ग्रन्थ ऊद्धम् ।

(व) रतिर्भाव इति पारिभाषिकोऽपीति—यापकवृत्त्या 'रति'पदेन प्रीतिस्मृतानां
निखिलानां चित्तवृत्तीनां परिग्रहः । पारिभाषिकस्य तस्यैवमर्थो निर्दिष्टो रसान्तसिन्धौ—
'मिथो हरेर्मृगाख्याश्च सम्भोगस्यादिकारणम् । मधुरापरपर्याया प्रियताख्योदिता रतिः ॥'
'भाव'पदेन रतिशोकोत्साहकोधशमादीनां सर्व्ववामेव यापकवृत्त्या परिग्रहः, पारि-
भाषिकात्तस्मात् 'सच्चारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिः । उद्धृमातः स्थायो च भाव
इत्यभिधीयते ॥' इत्युक्तलक्षणपदार्थग्रहः । अत्र लक्षणे देवादी'त्यादि'पदेन पुत्रादिविषया
रतिरपि गृहीतेति केचित् । रसगङ्गाधरकृदप्येवम् । तन्मते वात्सल्यस्य रसत्वेन न पृथग्-
गणना । परं श्रीकृष्णविषया सा परो रसः—भक्तिरस इति तस्य संज्ञा । एतच्च प्रागेवास्माभौ
रसस्वरूपसंख्यादालोचनप्रस्तावे सम्यक्त्ववैचित्तमिति न पुनरवतारस्तस्यात्र कृतः ।

अथ वात्सल्यम्—

आराज्जानुकरोपसर्पणपरो जातस्मितं सञ्चर-

अङ्गारोहमनापुवन् रुदिषाविस्मानचन्द्राननः ।

अभ्यासार्थमुपेक्षितोऽपसरणप्रक्रान्तया सत्वरं

कण्ठेकृतय यशोदया न न न नेतप्राश्वासि बालो हरिः ॥ १०

अत्र ममकारः स्थायी । एष एकनिष्ठः । आलम्बनं श्रीकृष्णः, उद्दीपन-
न्तद्गतचङ्क्रमणादि । अनुभावः कण्ठेकृतगालिङ्गनादिः । व्यभिचारी
हृषादिः । एष परोक्षो व्रजेश्वरीनिष्ठः, प्रतयः सामाजिकनिष्ठः । उभय-
धेवाऽयमप्राकृतः ।

अथ प्रेमरसः—

प्रेयांस्तेऽहं त्वमपि च मम प्रेयसीति प्रवाद-

स्त्वं मे प्राणा अहमपि तवास्मीति हन्त प्रलापः ।

त्वं मे ते स्यामहमिति च यत्तच्च नो साधु राधे !

व्याहारे नौ न हि समुचितो युष्मदस्मत्प्रयोगः ॥ ११

अत्र चित्तद्रव्यः स्थायी । स चोभयनिष्ठः । आलम्बनमन्योन्यम् । उद्दीपन-
मन्योन्यगुणपरिमलः । अनुभावो विशिष्य निर्व्वचनाभावः । व्यभिचारी
मतगोतुसुखादिः । परोक्षः श्रीकृष्णराधयोः, सामाजिकानां प्रतयः । प्रेमरसे
सर्व्वं रसा अन्तर्भवन्तीत्यत्र महीयानेव प्रपञ्चः । ग्रन्थगौरवभयाद्दिङ्मात्र-

आरादिति—आरात्रिकटे जानुकराभ्यां गमनपरो बालः श्रीकृष्णो मातुरङ्गारोहणार्थं
सञ्चरन् यशोदयाऽपि गमनप्रक्रियायामभ्यासार्थं पुत्रानयनाय सम्मुखगमनं विहायापसरणं
स्वस्य पृष्ठदेशगमने प्रक्रान्त्युपेक्षितः श्रीकृष्णो मातुरङ्गारोहमप्राप्य रुदिषाविस्मानसुखः
पश्चाद्यशोदया सत्वरं यथा स्नातया कण्ठेकृत्याश्रयितः ।

प्रेयांस्तेऽहमिति—श्रीकृष्ण व्याह—हे राधेऽहन्ते तव प्रेयान्, त्वं मे प्रेयसी, त्वं मे
प्राणाः, अहमपि तव प्राणा अस्मीति । त्वं मे मम, ते तवाहं स्यामिति च यत् तत् सर्व्वं
न साध, यतो नावावयोर्वाहारे कथाप्रसङ्गे युष्मदस्मत्प्रयोगो न समुचितः—आत्मनोर्दि-

हादशेति कथं भवन्ति ते, तदप्यदाहरणोपन्यासपूर्व्वकन्तत्रैव दर्शितम् । स पुनर्भक्तिरसो
दृशविधो भवतीति—शान्त-प्रीति प्रेयो-वत्सल मधुराख्यभेदेः पञ्च, स्वार्था परार्थेति प्रत्येकं
द्वौ । अतो दशैव ते । अन्यत्रोक्तम्—श्रीरूपगोखामिप्रभृतीनां निबन्धेति शेषः ।

सुक्तम् (१३) । केपाञ्चिन्मते श्रीराधाकृष्णयोः शृङ्गार एव रसः (श)—तन्मते-
ऽप्येतदुदारणं नासङ्गतम् । शृङ्गारोऽङ्गी प्रेमाऽङ्गम्, अङ्गस्यापि कचिदुद्रिक्तता ।
वयन्तु प्रेमाऽङ्गी, शृङ्गारोऽङ्गमिति विशेषः । तथा च—

उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति प्रेम्नाखण्डरसत्वतः ।

सर्व्वे रसाश्च भावाश्च तरङ्गा इव वारिधौ (घ) ॥ १२

देहत्व एव तादृशः प्रयोगः समुचितो भवति । अत्र तु श्रमपोतदेहद्वयोरेक एवात्मा—
यथैकस्मात् कमलनालादुत्पन्नं नीलपीतकमलद्वयं, तद्वदिति ज्ञेयम् । उद्रिक्तता—अङ्गि-
रसापेक्षयाऽङ्गरसस्याधिक्यम् । एतदभिप्रायेण वयमपि शृङ्गारोऽङ्गमिति व्रमः ।

अखण्डरसत्वतोऽखण्डरसत्वात् सर्व्व उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति समुद्रे तरङ्गा इव ।

(श) प्रेमरसे चित्तद्रवरूपविशिष्टाया रतिर्व्विधादस्य व्यापकत्वं शृङ्गाररसात् यथा-
कथञ्चिदपि बुद्ध्यात् साधारणात् रतिभावमयादस्यमिति केचित्—अपरैस्तु तेनैव मार्गेण
प्रेमरसस्य व्याप्तिरधिक्येनोच्यते । (If the connotation decreases, the denotation
increases and vice versa.) तन्मते प्रेमाऽङ्गी, शृङ्गारोऽङ्गमिति । वस्तुतस्तु यत्किञ्चिदपि
पार्थक्यमुपकल्प्येतावान् विभागविस्तारः । ग्रन्थेऽत्र प्राक् सप्तविधगौरवतीनां वीरादारभ्य
रौद्रं यावद्दर्शितानामुपन्यासः, पश्चात् शान्त-वात्सल्याप्रेयो-भक्ति-प्रीतीनां पञ्चानां
मुख्यरतीनां पृथक्पृथक्शः स्वसम्पदायमततात्पर्य्यलक्षणाथः ग्रन्थकृत्वितरालङ्कारिका
इव नवैव रसा इति खमतं सूचितवान्—स्वेच्छया लिखितं किञ्चित् किञ्चिदत्र परेच्छया ।
यत् पूर्व्वापरसंबद्धं तत् पूर्व्वमपरं परम् ॥—अग्रे श्रीकृष्णस्य सर्व्वरसात्मकत्वं सूचयितुं
रचितः श्लोकोऽपि तदाशयक एव । महीयानेव प्रपञ्चः—मधुरोपनामकस्य भक्तिरसस्येव
महत्प्रपञ्चत्वं श्रीमद्रूपगोखामिनां ग्रन्थे—ग्रन्थावसाने सविनयसुक्तिश्च—‘अतलत्वाद्-
पारत्वादाप्तोऽसौ दुर्व्विगाहताम् । सृष्टः परं तटस्थेन रसाब्धिर्माधुरो मया ॥’ इति ।

(घ) ‘एते चांशकलाः पंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयं’मिति वत् प्रेमरसस्या-
खण्डत्वमितरेषां खण्डरसताऽनांशतः सूचिता । प्रेमरसे हि भूमस्वरूपस्य भगवतः शक्ति-
निहिता—यदि शृङ्गाररसत इतरेषां रसानां विपरिणामः सुकरः, कथं न तत्तुसारभूतात्
प्रेम्न एतत्सम्भवः ? अतो नात्र केवलं प्रौढिः । मानवहृदये वैरं तथाऽस्तु, घृणा वाऽस्तु,
सर्व्वेतेव प्रेमप्रकर्षमूलं, प्रेम्नि निलीने हृदये सर्व्वेषां साधोयान् लय इति नासाधारणसंवेदं
तत्त्वम् । प्रेम्नो वारिधिसाम्यं कथञ्चिदुदाहरणद्वाराऽनुमीयते—वेणवकुलशेखरजयदेव-
सुहृदुमापतिधरस्याधोदर्शितः श्लोको रसस्येकस्याखण्डत्वं निपुणमनुमापयतीत्यस्माकं प्रति-
भानम्—‘रत्नच्छायाच्छुरितजलधौ मन्दिरे द्वारकाया रत्नमय्याऽपि प्रवलपुलकोद्भेदमा-

(१३) ‘ग्रन्थगौरवतया दिङ्मात्र’मिति सुदृढतपुस्तके, ‘ग्रन्थगौरवाद्दिङ्मात्र’मिति (क) (ख) पुस्तकयोः,
‘ग्रन्थगौरवभयादि’त्यादि (ग) (घ) (च) पुस्तकेषु ।

अथ भक्तिरसः—

जय श्रीमद्भुन्दावनमदन ! नन्दात्मज ! विभो !

प्रियाभीरीहृन्दारिक ! निखिलहृन्दारकमणे !!

चिदानन्दस्यन्दाधिकपदारविन्दासव ! नमो

नमस्ते गोविन्दाखिलभुवनकन्दाय महते (स) ॥ १२

अत्र देवविषयत्वाच्चेतोरञ्जकता रतिरेव भावः—स एव स्थायी, आलम्बनं श्रीकृष्णः, उद्दीपनन्तमहिमादि, अनुभावो हृदयद्रवादिः, व्यभिचारी निर्वेददेव्यादिः, परोक्षो भक्तानां, सामाजिकानान्तु प्रत्यक्षः ।

यद्यपि भगवान् सर्वरसकदम्बसम्बलितः, तथापि मूर्त्तः शृङ्गार एव, सावर्ण्यात् तद्देवतत्वाच्च (ह) । तथाहि—

जयेति—प्रियाभीरीखरूपा वृन्दारिका देवाङ्गना यस्य, हे तथाविध ! 'तत्प्रियायै सम्भवन्तरस्त्रिय' इति दशमोक्तेः । हे निखिलवृन्दारकाणां देवानां मणे श्रेष्ठ ! चिदानन्दस्य ब्रह्मानन्दस्य स्यन्दः चरणं यदि सम्भवति तदा ततोऽप्यधिकचरणारविन्दस्यासवो यशो-रूपमकरन्दो यस्य, हे तथाभूत !

सावर्ण्यादिति—श्रीकृष्णस्य यो वर्णः स एव वर्णः शृङ्गाररसस्य—एतेन रसानां साकारत्वमभिप्रेतं, तथाच ङादिगौशक्तेर्वृत्तिरूपा लक्ष्मीप्रभृतयो यथा साकारास्तथा ङादिगौशक्तेर्वृत्तिरूपा एते रसा अपि साकारा एवेति भावः ।

लिङ्गितस्य । विश्वं पायात्मखण्डयमुनातीरवानोरकुञ्जो राधाक्रीलीभरपरिमलध्यानमूर्च्छां सुरारेः ।' अत्र प्रेमा सम्भोगशृङ्गारोपचितो भक्तिरसस्य शान्तिरसस्य च पुष्टिं साधयति—यौतुसुखसृतिमतिहृष्याऽसूयाचिन्तानिर्व्वेदानां बहूनां भावानामाश्रयाविरोधेन मधुर-मधुरमुन्मज्जननिमज्जनञ्च सच्चिदयहृदयसंवेदम् ।

(स) उदाहृते पदौ इष्टदेवविषयिणी चेतोरञ्जकता स्तिमितस्तिमितेव विषयान्तर-चिन्तया न व्याकुला—सा भक्तहृदयभावविभावानां परां काष्ठामधिरोहति विभो गोविन्दे प्रयुक्तस्य विशेषणसङ्ख्यस्य चरितार्थताख्यापनायालम् । एवमेव श्रीकृष्णचेतन्यरचितत्वेन कीर्तितेऽधोलिखिते श्लोके—'पुञ्जीभूतं प्रेम गोपाङ्गनानां मूर्त्तीभूतं भागधेयं यदूनाम् । एकीभूतं गुणवित्तं श्रुतीनां श्यामीभूतं ब्रह्म मे सन्निधत्ताम् ॥' 'तदेकं भजामस्तदेकं स्मरामस्तदेकं जगत्सच्चिद्रूपं नमामः' 'नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्व्वत एव सर्व्व' इत्यादिषु तस्यैव भक्तिरसस्य श्रवत्तन्मयोभावेन वर्त्तनम् । 'सा पराऽनुरक्तिरोन्मये' इति भक्तिसूत्रसूचितसंज्ञस्य भावस्यैतेषु सह्य प्रकाशः ।

(ह) भगवान् हि पुञ्जीभूतं प्रेम (God is Love) । एषेव वैष्णवचिन्ताप्रवाहस्य

'रसः शृङ्गारनामाऽयं श्यामलः कृष्णदेवतः ।' Rasasudhakara (P)

एवञ्च सर्व्वेषामेव रसानां वर्णा देवताय बोद्धव्याः ।

सर्व्वरसात्मकत्वं श्रीकृष्णस्य यथा—

शृङ्गारी राधिकायां, सखिषु सकलस्यः क्षेदुदग्धेष्वघाहे,-

बीभत्सी तस्य गर्भे, व्रजकुलतनयाचेलचौर्य्ये प्रहासी ।

वीरो दैत्येषु, रौद्री कुपितवति सुरासाहि, हैयङ्गवीन-

स्त्रेये भीमान्, विचित्रो निजमहसि, शमी दामवन्धे, स जीयात् (च) ॥ १३

अथ शृङ्गारः—

धृते पाणिदन्ते भटिति भणितं रत्नवलये-

हृते नीवीग्रन्यो मुखरितममन्दं रसनया ।

शृङ्गारीति—शृङ्गारी शृङ्गाररसविशिष्टः, अघाहेर्व्विषयेषु सखिषु करुणरसविशिष्टः, तस्याधासुरस्य गर्भे प्रविष्टः कृष्णो बीभत्सरसविशिष्टः, सुरासाहीन्द्रे कुपितवति सति रौद्ररसविशिष्टः, निजतेजसि विस्मयरसवान्—तथाच दर्पणे यदा स्वकान्तिमपश्यति तदा तस्य महान् विस्मयो जायत इति भावः, शमी शान्तरसविशिष्टः ।

हृत् इति—श्रीकृष्णस्य स्रग्गंजातो य आनन्दस्तस्मात् प्रतिहृतधियो विगतबोधाया

सारभूता धोरणो । एवमपि रसान्तरसिन्धादो सर्व्वरसात्मकत्वेऽपि श्रीकृष्णस्य तस्मिन् मधुररसस्यैव विषयत्वमधिकं सूचितम् । सर्व्वरसकदम्बेति—तस्य नानारसात्मकत्वं तद्गत-नियतावलम्बनविभाववत्तामुपजीय वर्त्तते । एवमाह रसतरङ्गिण्यां श्रीमन्नारायणभट्टाः—'शान्ते ब्राह्मण एव स्यात् प्रीते दासः प्रकीर्त्तितः । प्रेयसि स्यः सखायो हि यशोदा वत्सले स्मृता । मधुरे राधिका ज्ञेया हास्ये स्यान्मधुमङ्गलः । सखीयूथोऽङ्गते ज्ञेयो वीरे चानूर-गो-वृषाः । करुणे वत्सवृत्तादिर्ज्जटिलाद्यास्तु रौद्रके । गोवर्द्धनोऽभिमन्युश्च भयानक उदाहृतौ । तपस्विन्यादयो ह्यत्र बीभत्से परिकीर्त्तिताः । व्रजस्था नियता ज्ञेया आलम्बनविभावकाः ॥' रसानां वर्णदेवतानिहंशो भरतीयादिषु द्रष्टव्यः । शृङ्गारे तु नीलमणिः श्यामवर्णो देवते-लुप्तुभवमाचिकं तलम् ।

(च) अत्र नव रसा लक्षिताः—एवमपि रुद्रभट्टीयशृङ्गारतिलकस्यावतरणिकायाम् 'शृङ्गारी गिरिजानने सकलस्यो रव्यां प्रवीरः सररे बीभत्सोऽस्थिभिरुपणी च भयकर्मन्तार्ता-हुतस्तङ्गया । रौद्रो दक्षविमर्द्दने च हसकमनः प्रशान्तश्चिरादित्य' सर्व्वरसात्मकः पशुपति-र्भूयात् स वो भूतये ॥' दादश रसा लक्षिताः प्रागुदाहृते 'महानामशनि'रित्यादिश्लोके । ग्रन्थकृतकृतानन्दहृन्दावनचम्पकाद्यो 'शृङ्गारी'ति श्लोके उद्दिष्टानां बहूनां वार्त्ताऽनुसन्धेया, र्व्वेषान्तु श्रीमद्भागवतपुराण एव कथा लब्धया ।

अनेन शृङ्गारो द्विविधः सम्भोगो विप्रलम्भश्चेति । आद्यः परस्परालोकना-
धरपानचुस्वननखदशनक्षतादिप्रभूतप्रभेदोऽप्येक एव गण्यते । अपर-
स्त्वभिलाषविरहेर्थाप्रवासश्रापहेतुक इति पञ्चधा । लोक एव श्रापहेतुः—
तेनालौकिकसतुर्विधः (प) ।

अभिलाषः पूर्वरागस्तस्यावस्था दश स्मृताः । ७५ का

आद्यः सम्भोगः नखदन्तक्षतादिप्रचुरभेदविशिष्टोऽपि सम्भोगस्वरूपसामान्यधर्मैरेक
एव गण्यते । अतः तु भेदविवक्षया सम्भोगविप्रलम्भयोः कियन्तः प्रकारा दृश्यन्ते । परन्तु
'प्राग्रागतः क्रमात्मानप्रेमवैचित्र्यद्वारतः । प्रायः संक्षिप्तसङ्कोचसम्पत्तिर्हिमतो विदुः ॥'
इत्याद्यञ्जलनीलमणौ विप्रलम्भसम्भोगयोश्चतुश्चतुर्भेदा उक्ताः, पुनः प्रत्येकमष्टधा—
एवं विप्रलम्भो द्वात्रिंशत्, सम्भोगश्च द्वात्रिंशत्, सप्तदशचतुर्भेदाः ।

(क) सम्भोगशृङ्गारस्य परस्परालोकनाद्यनुष्ठानसहस्रेण प्रभूततमभेदत्वं, परसुञ्जल-
नीलमण्यादिषु रसतत्त्वसूचकेषु ग्रन्थेषु तस्यैव मुख्यगौणभेदेनादौ हेविध्यम् । 'मुख्यो जायद-
वस्थायाम्' 'स्वप्ने प्राप्तिविशेषोऽत्र हरेर्गौण इतीर्यते' इति लक्षणाक्षरितं तत्, तत्राद्यस्य
भेदस्य पूर्वराग-मान-किञ्चिद्विप्रवास-सुदूरप्रवासभेदश्च चत्वारो विभेदाः, तेषां प्रत्येकं
संक्षिप्तादिटीकाकण्डुदाहृतभेदान्तरेण प्रविभागादयं मुख्यः सम्भोगशृङ्गारः षोडशभेदा-
त्मकः । एवं गौणोऽपि सामान्य-विशेषादिचतुर्विभेदेन संक्षिप्तादिप्रागुक्तिखितावान्तर-
भेदान्तरेण षोडशविधः । अतएव 'द्वात्रिंशत् सम्भोगाः' इति टीकाकण्डिदृशः स्वसम्प-
दायमतामुच्यते । एषां प्रत्येकशः लक्षणाद्याकरे द्रष्टव्यम् । सम्भोगशृङ्गारस्य भङ्गान्तरेण
कामरतिभेदेन हेविध्यं जीवगोखामिक्षतलोचनरोचनादिषु सूचितम्—तत्र द्वितीयं वाता-
लौकिकपक्षे ओक्षणं सम्भवान्न पुनर्विभेदप्रपञ्चः । विप्रलम्भशृङ्गारस्य टीकाकण्डिदृशित-
भेदेः पूर्ववन्मुख्यगौणभेदमात्रेण च द्वात्रिंशद्विधत्वम् । नीलमण्यावभिलाषस्थले पूर्वरागस्य
विरहस्थले प्रेमवैचित्र्यस्य ईर्ष्यास्थले मानस्योच्छेखो दृश्यते । लौकिकाश्रितविप्रलम्भस्य
चत्वारो भेदा अगन्वाचीनदशरूपकदर्पणादिनिबन्धेषु । तेषु तावत् प्रवासश्रापयोर्न
पृथक् गृह्यमापातत आयातौ चेकमलत्वात् । तत्र गृह्यतेः कद्व्यात्मको विप्रलम्भोऽत्र
प्रवासभेद एव गण्यते यदाहनीलमणिकृतः—'विप्रलम्भं परं केचित् कद्व्याभिधम्परि ।
स प्रवासविशेषत्वान्नेवान्नः पृथगोरितः ॥' 'यूनोरेकतरस्मिन् गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये ।
विमनायते यदेकस्मिन् भवेत् कद्व्यविप्रलम्भायः ॥' इत्युक्तलक्षणः शृङ्गारः सदैवोभय-
निष्ठेऽवयानन्तरश्चिते ओक्षणमजसुभूरतिपक्षे न सम्भवत्येवेति च तत्त्वम् । स्याधिभावं
रतिं लक्ष्मीकृत्य तद्विपत्तिविलासाधिक्यहेतुततिचोपजीव साधारणी-समझसा-समर्थाभेदेन

यथा—

अभिलाषश्चिन्तनञ्च स्मृतिश्च गुणकोर्त्तनम् ।

उद्वेगश्च प्रलापश्चोन्मादश्च व्याधिरष्टमः ।

जडता नवमौ ज्ञेया मरणं दशमं स्मृतम् (का) ॥ ७६ का

विरहसु भावी भवन् भूतश्चेति त्रिधा ।

ईर्ष्याशब्दोऽत्र मानपरः—स च हेधा । (१५)

ईर्ष्याप्रणयसम्भूतो हेधा मानः प्रकीर्त्तते ।

अन्यासक्ते प्रियतमे ईर्ष्यामानो भवेत् स्त्रियाः ॥

दयोः प्रणयमानः स्यात् प्रमोदे सुमहत्त्वपि ।

प्रेम्नः कुटिलगामित्वात् कोपो यः कारणं विना ॥ ७७ का

तथा च—

नदीनाञ्च वधूनाञ्च भुजगानाञ्च सर्वदा ।

प्रेम्नामपि गतिर्विना कारणन्तत् नश्यते ॥

Rasasudhakara.

स च मानो द्विधा भवति—एक ईर्ष्यासम्भूतः, द्वितीयः प्रणयसम्भूतः । ननु
कान्तस्यापराधो माने कारणं, प्रणयकालेऽपराधस्य सम्भावनाऽपि नास्ति, कुतो
मानप्रवृत्तिः, तत्राह—दयोरिति । कान्तकान्तयोर्महति प्रमोदेऽपि कारणं विनाऽपि
प्रणयमानः स्यात् । प्रेम्नः कुटिलगामित्वे प्राप्नोतानासुहाकरण्याह—तथा चेति ।

विभागश्चात्रैव लक्ष्यः, न सा भागकल्पनाऽत्राश्रिता, यतः समर्थाया रतेरेव ग्रन्थेऽस्मिन्
लक्ष्यभेदेषु लोको दृश्यते ।

(का) समझपरतिरूपस्य पूर्वरागस्येमा एव दशा यथाक्रमं नीलमण्यादौ दर्शिताः ।
साधारणरतिरूपस्य तु उन्मादादिवर्णमभिलाषादिकाः प्रथमनिर्दिष्टाः षट् । समर्प-
रतिरूपस्य प्रौढाख्यस्य पूर्वरागस्य लालसोहेगजागर्थातानवजडिमवैयथ्याभ्याम्मादमोह-
न्यक्रमेण दृष्टेति च तत्र । न च तावत् प्रकृतं किमपि वेलक्ष्यमेतस्य 'नयनप्रीतिस्मिन्ते'-
त्यादय उदाहृतात् कैश्चिद्विश्रितात्, दशापारम्पर्यात् । परं स्थलविशेषतोऽवस्थाविशेषतश्च
भिन्ना संज्ञा—नातः परं किमपि ।

(१५) इतः पश्चात् 'सङ्कल'मित्यधिकः पाठः (ख) (घ) पुलकयोदपञ्चमम् ।

भूतविरहेण सङ्गप्रवासावान्तरमेदो यथोदाहरणं स्फुटीभविव्यति ।
अथोभयोरेव सम्भोगविप्रलम्भयोः परस्परालोकनाधरपानाद्यभिलाषा-
दीनां क्रमेणोदाहरणानि ।

तत्र परस्परालोकनं यथा—

एहीति पृष्ठगसखीक्षणकैतवेन

व्यावृत्त्य यो मयि तथा निहितः कटाक्षः ।

प्रत्यस्त्वन्मम कटाक्षमवाप्य शान्तो-

ऽप्यन्तर्द्धिभेद स निरुक्तशरार्हवस्ये ॥ १८

अपि च—

तस्याः सखीभिरपि वीक्ष्य सुजातमन्त-

र्भावोदयं कमपि चञ्चललोचनान्तेः ।

धन्यो भवानिति कृता मम सम्मुखीभि-

रिन्दीवरच्छदमयी (१६) मयि पुष्पवृष्टिः ॥ १९

परस्परालोकनं यथा—

पात्रादपि पिबदि चासं पेयसि ललिते कहिं सीति ।

सान्द्रानन्दविनिद्रितराधास्वप्रायितप्लवयति (३) (१७) ॥ २०

यथोदाहरणमिति—उदाहरणे इत्यर्थः ।

एहीति—पृष्ठस्थितसखीदर्शनमिषेण मयि निहितो यः कटाक्षः स प्रत्यस्त्वन्मम कटाक्षं प्राप्य शान्तोऽपि ममान्तःकरणं विभेदः । अत्र दृष्टान्तमाह—निरुक्तेति । श्रुत्यसहित-
शरस्य वेधे तथा पीडा न जायते यथा कृत्तश्चिन्नो योऽङ्गुष्ठशरस्तस्य वेध इत्यर्थः । इदं तु
साम्प्रतिकामनामनुभवसिद्धमेव । कमपि सखायमुद्दिश्य श्रीकृष्णस्योक्तिरियमिति बोध्यम् ।

यथा तस्याः कटाक्षशरेणाहं विद्वस्तथा मत्कटाक्षशरेणापि विद्वयास्तस्याः
कमप्यन्तर्भावोदयं वीक्ष्य तस्याः सखीभिरपि धन्यो भवानित्यर्थबोधकस्तत्र एव मदाश्वान-
पदेस्त्वसाचञ्चललोचनान्तेः करणेभ्यं नीलकमलदलमयी पुष्पवृष्टिः कृता ।

(३) अत्रोदाहरणे गौणसम्भोगशृङ्गारस्य सूचनम् । न केवलं प्रत्योऽस्मिन्नीर्यादिप्राकृत-
जनसुखमस्य भावप्रपञ्चस्याच्छादनं, प्रकृत भक्त्युद्देशे भगवत्सङ्गसुखानन्दवार्त्तोद्दीपनं,

(१६) 'इन्दीवरच्छविमयी'ति (ख) (ग) पुस्तकयोः पाठः । स च टीकाकदलीकारादुपेत्यः ।

(१७) 'सान्द्रानन्दविनिद्रितराधासप्राप्तं जगदि' इति मुद्रितपुस्तक एव प्राकृतभाषामयः पाठः ।

स चानर्धक एव—इतुस्तत्र टिप्पण्यमन्तराः ।

यथा वा—

अर्द्धाङ्गुलिप्रलितानिसेषनयनं निस्पन्दतारं किय-

द्दीर्घश्वासमलक्ष्यकण्ठनिनदं सानन्दतन्द्रायिता ।

कृष्णे पाययति स्वकीयमधरं प्रागेव पीताधरे

किञ्चित्त्वं ललिते ! पिबेति किमपि स्वप्रायते राधिका ॥ २१

परस्परसम्बन्धं यथा—

प्रकृष्टाङ्गि खलनं कराकरि मनःसंवादसंवेदनं

कर्णाकर्णि वृथाकथासु युगपच्चुम्बाः शतं गण्डयोः ।

स्कन्धास्कन्धि भुजौ सुखामुखि मुहुर्माध्वीकपानक्रमो

राधामाधवयोर्मधौ मधुमदक्रीडा जरौजृम्भते ॥ २२

राधायाः स्वप्रायितं जयति । निद्रादृशायामसङ्गतसङ्गतनानाऽर्यबोधकशब्दोच्चारण-
मेव स्वप्रायितं, तदेवाह । हे ललिते ! प्रेयसि ! श्रीकृष्णे स्वीयास्यं मां पाययति सति
ममास्यं स्वयं पिबति सति त्वं कृष्णोऽसौति स्वप्रायितम् ।

अर्हेति—प्राक् प्रथमं पीतो मदीयाधरो येन तथाभूते श्रीकृष्णे स्वकीयाधरं मां
पाययति सति हे ललिते ! त्वमपि किञ्चित् पिबेति किमपि स्वप्रायते राधिका । स्वप्रायत
इत्यत्र क्रियाविशेषणान्याह—नेत्रार्हं व्याप्याङ्गुलिप्रलिते रूपाङ्गुलिप्रलिते एवं निमेषरहिते नयने
यत्र तद्वथा स्यात्तथा, स्पन्दरहिता नेत्रतारा यत्र स्यात्, कियन्तो दीर्घश्वासा यत्र,
अलक्ष्योऽस्यष्टः कण्ठनिनदो यत्र ।

मधौ वसन्ते राधामाधवयोर्वसन्तकालीनमदेन जाता या क्रीडा सा जरौजृम्भते
व्यतिशयेन प्रकाशते । क्रीडामेवाह—तयोः खलनमङ्गाङ्गि अङ्गेनाङ्गेन निर्वृत्तौ, तथा च
मधुमदेन राधाया अङ्गे श्रीकृष्णः पतति, श्रीकृष्णस्याङ्गे राधा पततीत्यर्थः । मनसः
संवादोऽभिप्रायस्तस्य संवेदनं ज्ञानं कराकरि कराभ्यां कराभ्यां निर्वृत्तौ, तथा च
श्रीकृष्णस्य हस्तौ हस्तादेव तस्य मनोऽभिप्रायो राधिकया ज्ञातः, एवं राधाया अपीति ज्ञेयम् ।
कर्णाभ्यां कर्णाभ्यां निर्वृत्तासु वृथाकथासु सतीसु परस्परगण्डयोः शतसंख्यकचुम्बनम् ।
भुजौ स्कन्धास्कन्धि—तथा च तयोर्भुजौ परस्परस्कन्धे निक्षिप्तावित्यर्थः । मधुपानोपक्रमो
सुखामुखि मुखेण मुखेण निर्वृत्तः ।

तदुपचितानन्दस्य भागाहरणायान्यथाऽन्यदा च कल्पितानां प्रतिद्विन्द्विभक्तत्वेन चेतरेषां
प्रायस्सर्पिं मधुमधुरमाजानम् । अत्रार्थाया इतीयाहोऽन्योक्तिः सूचककविवाक्यनिर्मितिः
संस्कृतेनैव भवितुमर्हा । टीकाकृतकृतप्राकृतसन्दर्भगतकायाऽपि नात्र प्रसरतीति निखिल-
मवदातम् ।

परस्परनखक्षतानि यथा—

जाताङ्गुराणि किममून्यनुरागबीजा-

न्युमानि नूनसुरसोरुभयोरुभाभ्याम् ।

आर्द्राणि कोमलतराण्यरुणानि भुग्ना-

न्याभान्ति पश्य ललिते ! नखलक्षणानि ॥ २३

परस्परदशनक्षतं यथा—

माध्वीकाचमनोत्सवे कुतुकिनोरन्योन्यदन्तच्छेदा-

न्योन्येन कृतोपदंशरचनौ श्रीराधिकाक्षणायोः ।

क्षुण्णौ च द्विजकुण्डलैरभवतामक्षुण्णलक्ष्मीभरौ

पीतो चारुणितौ बभूवतुरहो प्रेम्नो विचित्रा गतिः (इं) ॥ २४

नीवोमोचो यथा—

निर्यातायास्त्वयि विरमितो मालया रत्नदीपः

क्षणौ चोक्षं क्षपयति मया स्वस्तिकः सन्निवहः ।

तयोः परस्परनखक्षतानि परस्परानुरागस्त्वयोरन्योन्यदन्तच्छेदोत्प्रेक्षितै—जातेति ।
आर्द्राणि स्निग्धानि भुग्नाणि किञ्चिदक्रोभूतानि—वक्षोनामङ्गुराण्यनुपपत्तिकाले भुग्नानीति
श्रेयम् ।

माध्वीकेति—वृक्षकोटरभ्यो निःसृतोऽत्यन्तमादको रसः माध्वीकः, तस्य पानोत्सवे
कुतुकिनो राधाक्षणायोरन्योन्योपदंशरचना यत्र तथाभूतौ, मत्तजनेमदिकवस्तुपानानन्तरं किमपि भृष्टवस्तु भुज्यते, तस्यैव
संज्ञा उपदंशः, लोके 'नकुल' इति तस्य प्रसिद्धिः—आभ्यान् परस्परधरपानमेवोपदंशश्चे
रचितम् ; द्विजरूपकुण्डले, क्षुण्णावभवतां, तथापि तावोपदंशरौ अहो आश्चर्यमक्षुण्ण-
शोभाभरौ बभूवतुः—एवमुभाभ्यां पीतावपि परस्परधरावदणितौ बभूवतुः ।

हे सखि ! त्वयि कुक्ष्यहस्त्रिर्निर्यातायां सत्यामेकाकिन्या मया स्वरश्चकान्यकार-
निर्माणायां रत्नप्रदीपो मालया विरमित आश्चर्यमोक्षतः—तदपि बलावृत्तारेण मम
कक्षणीं श्रीक्षणा क्षपयति सति कुक्ष्यहस्याच्छादनार्थं हस्ताभ्यां मया स्वस्तिकः सन्निवहः ।
संहतोर यथास्यात्तथा मयोपविष्टम्, ऊरुद्वयं मिलितोत्थोपवेशनेनेव परिधेयवस्त्र-

(इं) उपदंशस्य गौडभाषायां 'चाट' इति संज्ञा । क्षुण्णावयवक्षुण्णलक्ष्मीभराविति,
'पीतावप्यदणितौ'विति च श्लेषगर्भविरोधमयभणितवशात् प्रेम्नो विचित्रगतिवत्कथन-
मुपासेयमिति । 'कुतुकिनो'रित्यत्र 'प्रमान् स्निग्ध'श्लेषः ।

नीवीयन्त्रिं हरति सहसा संहतोरुपविष्टं

बुधैरवाहं सखि ! समधिका वक्षभस्ते बलेन ॥ २५

पादिशब्दाहनविहार-जलविहार-मधुपान-सङ्गीतादि । तत्र वनविहारो

यथा—

अर्धं कुण्डलकैर्मरन्दपटलैः पादं परागैर्नैर्ध-

स्यन्दार्द्रैरनुलेपनं किसलयैः पुष्पैश्च भूषां फलैः ।

नैवेद्यं पवनाहतैरवयवैर्नृत्यं मदालिखनै-

गीतं कल्पयता हरिर्वनगतो वक्षीचयेनार्चितः ॥ २६

अपि च—

एकेनानिलचपलेन पत्रहस्तेनारौत्सीत् स्तवकपयोधरं परेण ।

आक्षेपं न न न न नेति चञ्चलालिभ्रूमङ्ग्या व्यधित हरिं विलोक्य वक्षी ॥ २७

सन्नासं किसलयपाणिकम्पनेन प्रोत्साहं कुसुममयेन सुक्षितेन ।

रोपञ्च भ्रमरघटाकटाक्षपातैरासन्ने मधुभिदि वीरुधोऽभ्यनेषुः ॥ २८

सीमन्तोपरि बन्धुनीवकुसुमं सिन्दूरबिन्दूकृतं

चित्रैर्व्यदलेर्व्यधायि मकरी गण्डे नखाग्रक्षतैः ।

चक्रे कक्षुलिका पयोधरभरे नानाप्रसूनच्छदेः

क्षणैः प्रणयातिरेकरभसस्तस्यामभिव्यञ्जितः ॥ २९

कार्यमपि क्षतमित्यर्थः । अतएव ते तव वक्षभः श्रीक्षणा बलेनाधिको नतु उक्ष्मा—
बलस्याग्रे वृद्धेः प्रभावो न तिष्ठतीति । यद्ववितयन्तदभ्यदिति ध्वनिः ।

एतैः करणैः पादादिकङ्कल्पयता लतासमूहेन श्रीक्षणाऽर्चितः, एतदेवाह—कुण्डलकैः
पुष्पस्तवकैः, मधुचरणैर्नैः परागैः पुष्परजोभिरनुलेपनम् ।

वक्षीरूपा नायिका सम्भोगोन्मुखं नायकमिव हरिं चञ्चलभ्रमरस्वरूपया प्रणयकोप-
यञ्जकभ्रमङ्ग्या विलोक्य स्तवकरूपं स्तनमरौत्सीत् रङ्गमकरोत् ।

अधुना वक्षीरूपनायिकायाः क्षणादर्शनाज्जातमनेकेषां अभिचारिभावानां
शावल्यामाह—सन्नासमिति । श्रीक्षणा आसन्ने सति वीरुधो वक्षो वाच्ययञ्जकसन्नासं
पक्षवरूपपाणिकम्पेनाभ्यनेषुस्त्रासाभिनयचक्रित्यर्थः । एवं पुष्परूपस्यतेनाभिलाष-
यञ्जकसुत्साहमभ्यनेषुः ।

श्रीक्षणेन तस्यां राधायामेतेः करणैः प्रणयातिशयवेगोऽभिव्यञ्जितः । प्रणयातिशय-

जलविहारो यथा—

कृष्णे कर्षति कीर्कशुर्मकमिथं दोर्भ्यां व्यधात् स्वस्तिकं
कण्ठे चारुमृणालमपंपयति सा वाहं दधे कुञ्चितौ ।
पद्मं जिघ्रति पाणिनास्यमवृणोदित्यं जले खेलतो-
रस्यर्शा सुरतिस्तयोः प्रियसखीवृन्दस्य रस्याभवत् (उ) ॥ ३०

मधुपानं यथा—

‘आलि ! प्रेयान् हरिरतिशठः’ कृष्ण ! मे सम्यसीद’
‘श्यामि ! स त्वामभिसरति किं’ ‘नाथ ! दासी तवास्मि ।’
इत्यन्योन्यप्रकृतिविक्रतो भावतोऽनन्वितोक्ती
राधाकृष्णो मधुमदमुदा मोहितौ वः पुनीताम् ॥ ३१

यज्ञकं पुष्पमण्डनमाह—सोमन्तेति । सिन्दूरविन्दुस्थानीकृतं, नखाग्रचतेष्वित्रैर्नानावर्णै-
र्दलेर्मकरो मकर्याकारचित्रं गण्डे यथायि—नानापुष्पदलेः स्थूलपथोघरे कक्षलिका चक्रे ।

अथ जलक्रीड़ायां राधाकृष्णयोः स्पर्शं विनैव दूरे तिष्ठतोस्तयोः क्रीडामाह—
कृष्णे इति । स्तनस्पर्शकाङ्क्षया ‘चक्रवाक्युग्मं’ कृष्णे आकर्षति सतीयं राधा तत्रा-
सम्पत्तिश्चक्रकं स्तनाच्छादकं स्वस्तिकं दोर्भ्यां व्यधात् । राधिकाया हस्ताभ्यां स्वकण्ठ-
स्यालिङ्गनाकाङ्क्षया श्रीकृष्णे स्वकण्ठे चारु मृणालमपंपयति सति साऽपि तत्रासम्पत्ति-
यज्ञकौ कुञ्चितौ वाहू दधार । अस्यर्शा स्पर्शहिता शोभना रतिः सखीसमूहस्य
रस्याऽस्वादनोपाऽभवत् ।

मधुपानजन्येन मदेन कर्त्रा जितौ । कथम्भूतौ ? त्रासात् कुत्रचिद्वाक्येऽधिकाचरैः
कुत्रचिद्द्विचिताचरैः करणरन्योन्यं धृत्वा आहरन्तौ । ‘धरणिपतिते’ति वक्तव्ये ‘धधे’त्यधि-
काचरं रेफणिकारौ न स्तः, अतः द्विचिताचरम् ।

(उ) श्लोकोऽयमेतदनन्तरौ द्वौ, ‘एकेनानिलचपलेने’ति (२७) श्लोकश्चानन्दवृन्दावने माध्वीक-
पान-जलविहार-वसन्तोत्सवादिवर्णनप्रसङ्गेषु वर्तन्ते । ‘सङ्केतकालमनस’मित्यादि श्लोक इव
यद्यपि सूक्ष्मालङ्कारविधायकस्येतरजनतो निरुद्धादिकस्य वैशिष्ट्यं नात्र वर्तते, तथापि
वचनभङ्गा विच्छित्तिरूपभोग्यत्वस्योत्तमकाव्यत्वम् । ‘हा कष्ट’मिति परवर्तिभिः श्लोके
द्वितीयचरणे ‘अधिकद्विसिते’रिति द्विकाररूपसंयुक्ताचरस्यावस्थानात् ‘प्रह्वे’त्यनुशासनात्
पूर्ववर्तिनो लघुचरस्य वैकल्पिकं लघुत्वमिति हृन्द्वाऽप्यस्त्वदामाश्रयात्तुल्यं न दोषाय ।
एतेषु श्लोकेषु यथायोग्यं श्रीकृष्णो पूर्वरागो मुग्ध ईषत्प्रगल्भो नायको वा, नायिका-
शिरोमणौ राधा च पूर्वरागवती मुग्धा मध्या नायिका वा—इत्यपि वक्तुं सम्भाषिते उभयो-
रलौकिकतथेत्वत्वम् ।

यथा वा—

हा कष्टं द्योः पपतति कथं हन्त घूघूर्णते भू-
रालम्बे त्वां धधध-पतिता कम्पते गात्रयष्टिः ।
इत्यन्वासादधिककृतसितैरत्नैर्व्याहरन्तौ
धृतान्योन्यं मधुमदजितौ नोमि राधामुकुन्दो ॥ ३२

अथ विप्रलम्भः—

स्वप्नाद्वा श्रवणाद्वापि चित्रादेर्वा विलोकनात् ।
साक्षादाकस्मिकाद्वापि दर्शनादुर्लभे जने ॥
प्राक्तनौ रतिरुद्धता सम्प्राप्तेः पूर्वमेव सा ।
पाकदयान्तरे पूर्वरागतां प्रतिपद्यते (ज) ॥ ७८ का

पाकदयान्तर इति—

भावः पूर्वरागश्चेति पाकदयं, तदन्तरे तन्मध्ये । तत्र स्वप्नद्वारा यथा—
इन्दीवरादपि सुकोमलमिन्दुनीला-
दप्युज्ज्वलं जलधरादपि मेदुरन्तत् ।
स्वप्नः स किं सखि ! मद्यो यदहो ममेद-
मद्यापि नो नयनयोः पदवीञ्जहाति ॥ ३३ ॥

श्रीकृष्णस्य प्राप्तेः पूर्वमेव दुर्लभे श्रीकृष्णे प्राक्तनौ अवतारात् पूर्वमेव स्वभावसिद्धः,
किन्त्वितैः करणैरुद्धता या रतिः सा पूर्वरागतां प्रतिपद्यते । भाव-पूर्वरागरूपपाकस्यान्तरे
मध्ये अर्थाद्वयमपि व्याप्येत्यर्थः ।

अथ स्वप्ने श्रीकृष्णस्य दर्शनं प्राप्य तद्दर्शनस्यातिचमत्कारित्वेन साक्षाद्दर्शनमेव
जानती श्रीराधिका सखी प्रत्याह—हे सखि ! स किं स्वप्नः, अपि तु स्वप्नो न भवति, किन्तु
साक्षाद्दर्शनमेव—प्रत्यक्षादिदं महस्तेजःस्वरूपमन्तद्वत्त्वधुनाऽपि नैवपदवीं न त्यजति ।
तन्महः कीडशमित्याह—इन्दीवरादित्यादि । मेदुरं स्निग्धम् ।

(ज) प्राक्तनोति—‘व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतु’रिति—स च हेतुः पूर्व-
संस्कारभित्तिकः । संप्राप्तेः पूर्वं कथन्तस्य ‘राग’ इति चित्तरञ्जकत्वयञ्जिनी संज्ञेति ?
अत्राहुर्नोलमणिकाराः—‘दुःखमप्यधिकं चित्ते सुखत्वेनैव यज्यते । ततस्तु प्रथमोत्-
कर्षात् स राग इति कोत्तये ॥’ भावपाकस्य लक्षणन्तरे—‘अनुरागः स्वसंवेदादृशां प्राप्य

श्रवणद्वारा यथा—

तमालनीलं किमपि त्वदुक्ताद्विम्बोष्ठि । कण्ठेति पदादुदीर्णम् ।

अन्तः प्रविश्य श्रुतिवर्त्मना मे न वेद्मि तद्वाम किमातनोति ॥३४

चित्रदर्शनद्वारा यथा—

व्रजभुवि किमलौकि सञ्चरन्त्या यदिह विलिख्य पटे मसोपनीतम् ।

कुतुकिनि ! कुतुकेन ते समस्तं मम गतमेव हि जातिजीवनञ्च ॥३५

साक्षाद्दर्शनद्वारा यथा—

नो वा दृष्टचरी न वा श्रुतचरी नामापि न ज्ञायते

यस्याः काचन सा व्यलौकि विपिने मेघद्युतिर्देवता ।

आनन्दद्रववर्षिणः किमथवा ह्यालाहलीलासिनः

सौहित्यञ्च रुजञ्च नो विदधते यस्याः कटाक्षोन्मैयः ॥३६

अथास्य दश दशाः । तत्राभिलाषो यथा—

सा किं निशा सखि ! भविष्यति सर्व्वदा मे

स्वापः स किं सुसुखि ! तत्र सदैव भूयात् ।

कश्चिसमालदलनीलतमः स यस्मि-

न्नालौकि लोकरमणो रमणीयमूर्त्तिः ॥३७

हे विम्बोष्ठि । त्वदुक्तात् कण्ठेति पदादुदीर्णमुक्तं तमालवल्लीलं किमपि धाम तेजःस्वरूपं ममान्तःकरणं प्रविश्य किमपि चोभादिकमातनोति, तन्न वेद्मि ।

हे कुतुकिनि । व्रजभुवि सञ्चरन्त्या त्वया किमद्भुतमलौकि यदद्भुतं वस्त्रिह चित्रपटे विलिख्य ममाय उपनीतम् । तव कुतुकेनैव मम जातिजीवनञ्च समस्तं गतम् ।

यस्याः श्यामदेवतायाः कटाक्षोन्मैयो मम सौहित्यं सुखं कुर्वन्तीति हेतोः किमानन्द-
द्रववर्षिणः, अथवा मम पौडां कुर्वन्तीति ह्यालाहलीलासिनः ।

तत्र निशायां किं सदैव स्वप्नो भूयात् यस्मिन् स्वप्ने स नोक्तमो मयाऽलौकि ।

प्रकाशितः । यावदाश्रयवृत्तिश्चेद्भाष इत्यभिधीयते । अत्र जीवगोस्वामिसममधोदृष्टितं लक्ष्यं पूर्वरामपञ्चेऽप्युदाहृत्यम्—‘अतएवात्र शास्त्रेषु श्रूयते राधिकाऽदिषु । पूर्वराम-
प्रसङ्गेऽपि प्रकटं रामलक्ष्मणम्’ । ततश्चात्र लक्ष्मोषदाहृते श्लोकत्रये ‘इन्दीवरादपी’त्यादौ
वैष्णवकविरचितेषु गीतेषु च तादृशावस्थो रसः सुतरामास्वादनीयः । ‘इन्दीवरादपी’त्यादि
श्लोकः कविकर्णपूरगोस्वामिचरणानां श्लोकसमूहे प्रकृत नायकायते ।

अथ चिन्तनम्—

आसंगो सिविणमग्नौ मन्मर्षंसी महं क्खु अणुराग्नौ ।

पिअपरिअणो ण चउरो जीअण तुह णत्थि जीअणोवाअो (ऋ) ॥ ३८

स्मृतिः—‘इन्दीवरा’दित्यादि (३३ श्लोकः) ।

गुणकीर्त्तनम्—

धाम श्याममयातयाममधुरन्तलोचनानन्दनं

कस्तूरीघनसारकुङ्कुमरसामोदी स गात्रानिलः ।

आलापः स सुधास्वधेरपि तिरस्करी बभूवाधुना

सम्भोहाय विनोदनाय मनसः क्षोभाय लोभाय च ॥ ३९

अथोद्देशः—

नो विद्मः किमु गौरवं गुरुकुले, कीलीन्यरक्षाविधौ

न श्वा किमु, दुर्जनोक्तिगरलज्वालासु किं नो भयम् ।

उद्देशादनवस्थितं मम मनः कस्यापि मेघत्वियो

यूनः श्रोत्रगतैः घुणेरिव गुणैरन्तः कृतं जर्जरम् ॥ ४०

यावद्गः स्वप्नगतो मर्मसर्गो महान् खल्वनुरागः । प्रियपरिजनो न चतुरो जीवन ! तव नास्ति जीवनोपायः ॥ स्वाप्रिकवस्तुनः शीघ्रं विस्मरणं भवत्यत आह—मर्मसर्गो विस्मर्तुं न शक्ताऽस्मोऽर्थः । कुजाङ्गनायास्तत्राभिलाष एवानुचितस्तत्राह—महाननु-
रागः । परिजनस्य चातुर्येचेत्तदा तेन सह सङ्गसम्भावना जीवनं रक्षितुं समर्थाऽस्मी-
त्यपि नास्तीत्याह—प्रियपरिजन इत्यादि ।

तद्वाम कान्तिविशेषः । ननु मधुरवस्त्वपि पुनः पुनरास्वादेन गतरसम्भवति, तत्राह—
अयातयाममधुरं ‘यातयामो गतरस’ इत्यमरः । घनसारश्चन्दनः—एतेषां रसानामोद
इयं य आनोदत्तदिशिष्टः । अधुना तत्तत् सर्वमेव मनसः सम्भोहादर्थमेव बभूव ।

‘नो विद्मः’ इत्यादौ शिरश्चालने नष्टः गुरुकुलस्य गौरवं किं न विद्मः अपि तु जानीम

(ऋ) ‘ज्वलतु रात्रौ रात्रावखल्वकलः शशी’त्यादि मालत्वां स्थितात् भावात्, ‘दुल्लक्षज्या-
गुराग्नौ लज्जा गरुडं परवसो अप्या । पिअसहि विषभं प्रेम्भ मरणं सरणं णवरि एकं ॥’
इत्यादितो वा रत्नावल्यां नायिकाखेदोक्तिविजृम्भणेनेवात्राप्यन्तरात्तिश्चिन्ताप्रतानमयजीविता
सुतरासुलसतीति तत्त्वम् । ‘आशावन्तः कुसुमसङ्घं प्रायशो लज्जनानां सद्यःपाति प्रणयि
हृदयं विप्रयोगे रुणद्धि’ इति तु स्वाभाविकातुलाप्रणयस्थले, यदा तु उत्कटा मनोरजा,
साहसनिर्भरश्च मनस्तदैव एवमायमभिधानं, तच्च काव्योत्कर्षं नितरां जनयति ।

पूर्वरागः कृष्णस्यापि स्यात्—इत्यतः परं तथैव दर्शयते । तत्र प्रलापः—

उदयति शशी, श्रीराधाया न तन्मुखमण्डलं
खलति तिमिरं, प्राणेश्वर्या न नीलनिचोलकः ।

हसति हरिताञ्चक्रं, तस्या न नाम सखीगणो,

भ्रमति भुवने ज्योत्स्नेवास्या न देहचिच्छटा (४१) ॥ ४१

उन्मादः—

हे वासन्ति ! विलोकिताय सुमुखी राधा त्वयास्मिन् वने ?

वातान्दोलितपल्लवैः करतलैर्ना नैति (१९) किं भाषसे ?

यातानेन पथैव सा परिमलैस्तस्या यदस्मीकृता-

स्वतुपुष्पेषु पतन्त्यहो न मधुपा भ्राम्यन्ति सर्वा दिशः ॥ ४२

एव । एवं कौत्सीन्यरचायामपि अङ्गाऽस्त्येव, किं कर्त्तव्यम् । उद्देगान्मम मनोऽनवस्थितं जातं, ततस्तत्तत्करणे प्रतिवन्धकं भवतीत्यर्थः । तस्मात् कस्यापि युनो गुणैर्ममान्तःकरणं जर्जरं कृतम्—घुणैरिवेति—घुणाः कीटविशेषा यथा काष्ठं जर्जरं कुर्वन्ति ।

तदानीमेवोदितचन्द्रं राधिकासुखं मत्वा हर्षो जातः, पश्चात्तस्मिन् वैगुण्यं दृष्ट्वा कृष्णः सखेदमाह—उदयतीति । अयं राधासुखमण्डलं न भवति, किन्तु शशी चन्द्रः, यतोऽधुनेवोदयति, तन्मुखमण्डलन्तु सदा प्रकाशमानमेव । एवमन्वकारं रात्रिकालीन-वस्त्रं मत्वाऽह । इदं प्राणेश्वर्या निकटमपि नीलवस्त्रं न भवति, किन्तु तिमिरं, यतश्चन्द्रोदयाद्भवति, इदन्तु न । तस्याः सखीगणो न, अपि तु हरितां दिशाञ्चक्रं, यतश्चन्द्रोदयेनेव हसति प्रकाशते, तेषां सख्यैव प्रकाशः । एवमियन्तस्या देहचिच्छटा न भवति, किन्तु ज्योत्स्नेव—यतो भुवनमध्य इतस्ततो भ्रमति, सा तु सदैकरूपैव (१८) ।

हे वासन्तीति । ना नेतीति—मया राधिका न दृष्टेति प्रभाषसे चेत्तदा त्वच्चनं मिथैव,

(४२) निश्चयान्तेन सन्देहात्कारेण सूचितो हृद्गुणो नायकस्य—‘नवजलधरः सन्नद्धोऽयं न द्रुमनिशाचरः’ इतिवदुपभोग्यः । ‘तत्’ ‘असौ’ इत्यादि पदेन पूर्वोक्त-भूतानामामोदमुपजनयतां भावराशीनां परामर्शः । तेन च सूचितेन वेसादृश्येन तदानीन्तन-वैद्युत्यस्य प्रकाशः । अत्र विधेयाविमर्शदोषस्पर्शः पद्यमेतत् कथञ्चित् गर्ह्यं करोति ।

(१८) एवं (ग) (ङ) पुस्तकयोः । ‘सदैकरूपैवेति (क) पुस्तके, ‘सदैकरूपैवेति (ख) (क) पुस्तकयोः ।

(१९) ‘नो नैति’ इति (ग) (घ) पुस्तकयोः पाठः । न जयं ‘ना’ इत्याकारान्तस्याव्ययस्य यणं कोषे दृश्यते, अतो मूले वीसादिकसमञ्जससाधनाय कथितगौडीयभाषासादृश्योपलक्षणार्थोपरिदर्शितः पाठ एव वेधाम् ।

अथ व्याधिः—

नो कथ्यते किमु कथाविषयो यदि स्या-

न्नो गोप्यते किमु भवेद्यदि गोपनीयः ।

आपच्यमान इव हृद्गुण एष भावः

कृष्णस्य कामपि दशां भजते न विद्मः ॥ ४३

जड़ता—त्वां स्वप्रलम्बमवलोकयितुं विलिख्य

दैवर्ण्यमाप तव वर्णविलोकनेन ।

तूलीग्रहे सति कृशाजनि तूलिकेव

चित्रोद्यताजनि हरे ! स्वयमेव चित्रम् ॥ ४४

मरणममङ्गलत्वेन न वर्ण्यते, भङ्गा तु वर्ण्यते । तदयथा—

निखिलेन्द्रियसंवर्त्तं श्यामसुधाधाममधुरिमावर्त्तं ।

मग्नानन्दविवर्त्तं मातर्नातः परं वर्त्तं ॥ ४४

केचित्तु—“नयनप्रीतिश्चिन्ता सङ्कल्पः स्वप्नविच्छेदः ।

काश्यं विषयनिवृत्तिर्जीनाशः स्यादथोन्मादः ॥

Rasasudhakara

किन्त्वेनेष पथा सा राधिका गता, यस्मात्तस्याः परिमलैरन्वीकृता भ्रमरास्वतुपुष्पेषु न पतन्ति, किन्तु तस्याः सुगन्धद्वयार्थं भ्राम्यन्ति ।

यदि कश्चिदर्थः कथाविषयः स्यात्तदा किं सोऽर्थो न कथ्यते अपि तु कथ्यत एव । एवं यदि गोपनीयः स्यात्तदा किं न गोप्यत, अपि तु गोप्यत एव । कृष्णेन तु हृदिस्थ-भावस्य निर्वचनासामर्थ्यात् स तावन्न कथ्यते न वा गोप्यते । अतः कृष्णस्य भावः कामनि-र्वचनीयां दशां प्राप्नोतीति न विद्मः । एष भावः कीदृशः ? ईयत्पच्यमानहृद्गुण इय—स यथा सर्वैरदृश्यः सन्नन्तरे प्रौढां जनयति तद्वत् ।

वर्ण्यते—हे हरे । त्वां विलिख्यावलोकयितुं तव चित्रोपयोगिवर्णादर्शनमात्रेणैव वैवर्ण्य-स्वरूपसात्त्विकविकारमपि । तदनन्तरश्चित्त्रार्थतूलीयहृणे सति कृशाऽजनि । तदनन्तर-श्चित्त्रोद्यता सती स्वयमेव चित्रमजनि जड़ा बभूवेत्यर्थः ।

अधुना पूर्वरागावस्थयाऽत्यन्तयाङ्गला श्रीराधा सखीं प्रत्याह—हे मातः सखि ! सर्वेन्द्रियाणां संवर्त्तः प्रलयो यत्र तथाभूतानन्दविवर्त्तं । कथम्भूते ? श्यामसुधाधामयदेहस्य माधुर्यरूप आवर्त्तो भ्रमिर्यत्र । तत्र निमग्नाऽहमतःपरं न वर्त्तं न जीवामीदृक्ता तत्तुल्ये मूर्च्छिता बभूवेति भावः । ‘संवर्त्तः प्रलयः कल्पः’ इत्यमरः । एवं सति निखसिंहानां मूर्च्छापर्यन्तदशा वर्त्तते, ततोऽधिका नास्तीति ज्ञेयम् (४२) ।

मूर्च्छा मृतिरिति कथिता दशा दशमास्तु पूर्वरागस्य ।

स च ललनायाः पूर्वं पञ्चानेतुः समाख्येयः (ल) ॥”

अथ नैलः कौमुभो माञ्जिष्ठश्चाथ हारिद्रः ।

रागश्चतुर्विधोऽतश्चातुर्विधेन हि प्रकृतेः ॥ ७६ का

यतः पूर्वरागात् पाकत इत्यर्थः । नैलो नील्या रक्तः ।

नैलः स एष कथितो न कदाचिद्धसति शोभतेऽत्यर्थम् ।

कौमुभः स हि विदितः स्थित्वाऽपैति प्रशोभते पूर्वम् ॥

माञ्जिष्ठः स हि यः किल नापैत्येवातिशोभतेऽजसम् ।

हारिद्रः स तु बोध्यो यात्यपि न च शोभते यस्तु (ए) ॥ का

स्वप्रविच्छेदो निद्राक्षयः । केषाञ्चिन्मते पूर्वरागस्येमा दश दशाः कथिताः । स च पूर्वराग आदौ नायिकायाः पञ्चानेतुर्नायकस्य कथितः । इदानीं पूर्वरागवर्णनप्रसङ्गे पूर्वोक्तो यः पूर्वरागपाकाङ्गातो रागस्तस्य भेदचतुष्टयमाह—अथेति । प्रकृतेर्नायिकानायकयोः स्वभावस्य चातुर्विधेन । नीलद्रव्यस्य घर्षणेन जातो वर्णको नीलो उच्यते । यथा नीलोवस्त्रस्य सहस्रचालनेनपि नीलिमा न ह्रसति, प्रत्यत शोभते च, तथा नैलरागोऽपि । यथा कौमुभवस्त्रस्य कौमुभरागः पूर्वं शोभते पञ्चाद्वर्षाकाले तु स्वत एष ह्रसति,

(ल) ‘आदौ वाच्यः स्त्रियो रागः पुंसः पञ्चात्तद्विज्ञेतेः’ इति लौकिकपक्षे शोभना रीतिरिहाप्यालङ्कारिकसम्भवा, तस्या एवात्राश्रयः कृतः । सकलनायकचूडामणौ श्रीलण्णे च तस्येवं निर्देशो दार्शनिकमतविरोधं कमिह वदन्नपि सोऽयः—तथा चोच्चलनीलमणौ दार्शनिकशिरोमणिश्रीरूपगोस्वामिकृतौ—‘अपि माधवरागस्य प्राथम्ये सम्भवत्यपि । आदौ रागे नृगाक्षीणां प्रोक्ता स्याच्चासताऽधिका ॥’ इयानेव काव्यदर्शनयोर्भेदविलासः ।

(ए) लोकरोत्याऽनुमितवर्णस्थितिसाङ्ख्यार्थदिकमुपमानमाश्रित्येयं भेदकल्पना । एवमपि दशरूपकदर्पणादिनिबन्धेषु । ‘न चातिशोभते यत्रापैति प्रेम मनोगतम् । तन्नोली-
रागमाख्यन्ति यथा श्रीरामसीतयोः ॥’ इति दर्पणे नीलीरागलक्षणं तदुदाहरणञ्च । “कुसुमरागः स ज्ञेयो यश्चित्ते सजति द्रुतम् । अन्यरागच्छविद्यञ्चै शोभते च यथोचितम् । सदाधारविशेषेषु कौमुभोऽपि स्थिरो भवेत् । इति कृष्णप्रणविषु हानिरस्य न युज्यते ॥” आहार्योऽयनापेक्षो यः कान्त्या वर्धते सदा । भवेन्माजिष्ठरागोऽसौ राधाभाधवयोर्यथा ॥ प्राकृत जनेष्वस्य विरला स्थितिरिति हेतोः कोककृन्मत्तं सारवदिति ज्ञेयम् । हारिद्ररागस्य यस्यान्तरेषु ‘श्यामराग’ इति संज्ञा, परं तत्र किमपि भेदविकसितञ्च वर्त्तते—स किल कृष्णवजसुम्भगत एव, इहैषा न प्रपञ्चः कृतः, नीलमग्न्यादिष्वत एव बाहुल्यां प्रष्टव्यम् ।

अथ विरहः—स च त्रिविधः, भावी भवन् भूतश्चेति । तत्र भावी यथा—

यास्यामि श्वः सुमुखि ! मथुरामागतो राजदूतः

प्रतयायातुं कति नु घटिका हन्त भावी विलम्बः ।

नो जानीमः, प्रकृतिकठिनः कार्य्यभावस्तथा चेत्

साहं यान्तः प्रिय ! मदसवः कापि कार्य्यं नियोज्याः ॥ ४६

भवन् यथा—

यामीति कृष्णवचने प्राणैर्विनिर्मुक्तकण्ठकुहरायाः ।

बहिरिव भवितुमशक्तं प्रतुसरमन्तरेव विजुघूर्णं ॥ ४७

भूतो यथा—

साहं यन्निजदेवतेन न गतं दीरात्ममेतद्भि वो

जानीतावधिवासरञ्च गणनागम्योऽस्ति लेखासु यः ।

इतयाकर्ण्य विद्युक्तगोपसुदृशः प्राणैः समं सङ्ख्या-

मेकैकां प्रतिवासरं प्रियसखी रेखां रहो लुम्पति ॥ ४८

तद्वदपि । कौमुभरागः शोभते, माञ्जिष्ठरागस्त्वजसमतिशयेन शोभत इति भेदो ज्ञेयः । यस्तु न शोभते शीघ्रं याति च स हारिद्ररागो ज्ञेयः । तेषां मध्ये कौमुभः, हारिद्रश्च प्राकृते, अप्राकृते तु नैलो माञ्जिष्ठश्चेति भेदो ज्ञेयः ।

अधुना विप्रलम्भरसस्यावान्तरभेदं पूर्वरागं वर्णयित्वा क्रमप्राप्तन्तस्तेव भेदान्तरं विरहं वर्णयति—अथेति । प्रत्यायातुमत्र पुनः प्रत्यागमने कति घटिका व्याप्य विलम्बो भावी ? राजकार्य्यभावः प्रकृत्या स्वभावेन कठिनः ।

भवन् वर्त्तमानो विरहः । अधुनेवाऽहं यामीति कृष्णस्य वचने सति स्वस्थानं हृदयं तत्राह प्राणाः कण्ठगता बभूवुः—यतस्तरेव प्राणै र्मुक्तकण्ठकुहरायास्तस्याः कण्ठरोधनेव प्रत्युत्तरं बहिरिव भवितुमशक्तं सद्गन्तुं हृदयमध्य एव विजुघूर्णं । अत्र विरहजन्यपीडया ऽसामर्थ्यादेव तथा नोक्तं प्रत्युत्तरं, कवीश्वरेण तु प्राणकर्तृककण्ठरोधनेनैव प्रत्युत्तर-
कृष्णान्निर्गतमित्युत्तरं प्रेक्षितम् ।

हे प्राणा भवद्भिर्निजदेवतेन सह मथुरागमनसमये यत्र गतम्, एतदेव वो युस्माकं दीरात्मन् मया चान्तम् । स प्रति तेन कान्तेन मत्प्राणरक्षार्थं प्रेषिता या पत्नी तत्र अद्यावत् त्रिंशद्विसे त्वन्निकटे मया गन्तव्यमिति योऽवधिवासरं वर्त्तते स तु भित्तौ मया दीयमानासु रेखासु गणनया गम्यो भवति, अतस्तं वासरं यूयं जानीत, ज्ञात्वा च तस्मिन् दिवसे तस्यागमने सति भवद्भिः शीघ्रमेव महेच्छात् गन्तव्यम्—इति प्राणैः सह वियोगयुक्ताया

अथ प्रणयमानः—

मानस्तिष्ठतु राधिके ! तव हृतं रक्तं मनो देहि मे,

तत् केनापि हृतं, (२०) त्वया, न हि, न हि अथा परस्वे मम ।

अङ्गे चेत्तव दृश्यते, भवति चेन्नूनन्वयैवार्पितं

नीत्वा गच्छ, सुखे तवास्ति यदयं रागस्तदासङ्गजः ॥ ४८

ईर्ष्यामानो यथा—

सहजमरुणं नेत्रद्वन्द्वं तवाधरपल्लवः

सततमुरलीनादक्रीडाविधौ तव सव्रणः । A little differently read
as Kirana III (sl. 27)

वनविहरणे रात्री गात्रं सकण्टकलाञ्छनं

कथमिह विना दोषं जातापराध इव स्थितः ॥ ५०

अथ प्रवासः—भूतविरहप्रवासयोः कालदेशकृत एव भेदः ।

नानाकौशलतः कृतानि सुहृदां वृन्देन नानन्दतो

गयान्यसि, तथा कवोष्णमधिकं राधे ! श्वसितेव सः ।

गोपसुडणः कथामाकर्ण्य प्रियसखी प्रतिदिनं रह एकान्त आगत्य भित्तिस्थिताभेकेकां रेखां त्रिंशद्विषसस्य समाप्तभावार्थं लुम्पति ।

अथेति—मानकारणमीर्ष्यादिकं विनैव प्रेम्णः कुटिलगामित्वात् प्रणयातिरेकेणैव मान इत्यर्थः । हे राधे ! तव मानस्तिष्ठतु, मम रक्तं रागविशिष्टं श्लेष्मणैव रागस्य रक्तत्वमारोप्य रक्तपदार्थविशिष्टं मनो देहि । राधाऽह—तन्मनः केनापहृतम् ? श्रीकृष्ण आह—त्वयेति । राधाऽह—न ह्येति । पुनः श्रीकृष्ण आह—तवाङ्गं व्याप्य तिष्ठन्मम मनस्तवाङ्गे चेदृश्यते तदा किं भविष्यति ? राधाऽह—ममाङ्गे चेद्वति तदा त्वन्मनस्त्वयैवार्पितं त्वमेव नीत्वा गच्छ । तच्छ्रुत्वा श्रीकृष्णः सहर्षमाह—तस्य मदीयरक्तमनसस्त्वदधरेण सह सदासङ्गाच्चातो यो रागः स तु तव सुखमध्येऽधरेऽस्ति, अतो मनोधर्मरागस्य दर्शनेन मन्मनोऽपि तत्रैव वर्तते, सम्प्रति त्वदाज्ञया तदहं गङ्गामीत्युक्ता तदधरं पपाविति गन्धोऽर्थो बोध्यः । प्रणयजन्यमाने नायिकायाः सम्प्रति विनाऽपि स्वर्णं दोषो नास्त्येत्यपि ज्ञेयम् ।

सहजेति—तव नेत्रद्वन्द्वं सहजमरुणं, न तु तस्यास्ताम्बूलरागेण । एवन्तवाधरपल्लवोऽपि सततं मुरलीक्रीडयैव सव्रणः, न तु तस्या दन्ताधातेन । वनविहरणं यद्यपि गात्रे कण्टकचिह्नं, न तु तस्या गच्छतम् । अतो दोषं विना कथन्तवापराधमभावनाऽपि, इति नायकं प्रति मानिन्याः सोल्लङ्घनचनम् ।

त्वत्पत्नीप्रतिवेशपण्यजनताक्रयन्तु दध्यादिकं

क्रीत्वा सम्प्रतिपादितं प्रियजनैरश्रानि हृष्टान्तरः ॥ ५१

अथ सामान्यतो वर्णितस्य विभावयालौकिकतया विशेषमाह—

तत्रालम्बनं नायको नायिकाश्च ।

तत्र कोऽसौ नायकः काश्च नायिका इत्यपेक्षायां नायकमाह—

सर्वशुद्धरसवृन्दकन्दलः सर्वनायकघटाकिरीटगः ।

अत्यलौकिकगुणैरलङ्कृतो गोकुलेन्द्रतनयः सुनायकः (ऐ) ॥ ८० का

सर्वशुद्धरसवृन्दकन्दलत्वं यथा—'शुद्धरौ राधिकाया'मित्यादि (१३३ श्लोके) ।

'सर्वनायकघटे'ति सर्वशब्दो धूर्तनायकवर्जनपरः । 'अत्यलौकिकगुणैरिति विरुद्धाविरुद्धचमत्कारिगुणवान् । विरुद्धयज्ञासते, न तु विरुद्धः स विरुद्धाविरुद्धः—'एकोऽनेकः परिच्छिन्नो व्यापी'त्यादिषदलौकिकगुणवति लौकिकगुणा अपि ज्ञेयाः ।

एतावद्विषयपर्यन्तं कान्तेन सह विच्छेदो जातः, अवधिवारं पुनरपि तेन मेलनं भविष्यतीति कालकृतविरहो भूतविरहः । मां विहाय श्रीकृष्णो दूरदेशे स्थित इति देशघटितविरहः प्रवासः । हे राधे ! त्वद्विरहेण याकुलः श्रीकृष्णः सुहृदां यादवादीनां वृन्देन कृतानि गयानि नानन्देनास्ति । तथा तैरानीतं कवोष्णं दुग्धादिकमधिकं न भुङ्क्ते, किन्तु प्राणरचार्यं यत् किञ्चिदेव—अतएव केवलं श्रमिन्नेव जीवत्येव, न तु तस्य किञ्चिदपि सुखन्तत्र वर्तते । किन्तु तव पत्नीयामस्तत्रस्था या प्रतिवेशपण्यजनता क्रयविक्रयादि-यवहारविशिष्टजनसम्बन्धस्तेषां क्रयं क्रये प्रसारितं दध्यादिकं तस्याभिप्रायविज्ञेः प्रियपरिचनेन्मधुमङ्गलादिभिः क्रीत्वा सम्प्रतिपादितं यत्नेन संस्कृतं तदेव हृष्टान्तरः सन्नश्नाति ।

(ऐ) 'तत्रालम्बनं नायको नायिकाश्च' इत्यत्र नायकपदे यदेकवचनप्रयोग इतरत्र बहुवचन-विन्यासस्य तत् गन्त्यक्ततो स्वसम्प्रदायिमतसम्मतिं स्फुटमावेदयति । नचानेन तावदितरा-लङ्कारिकवर्गकल्पिते प्राक्तननायकसङ्के दोषदृष्टिराघृष्यते यतस्तस्मिन्नपि महनीय-महिमत्वादिगुणगणभूयितता वरीवर्त्ति । तथापि 'सर्वशुद्धे'त्यादिपदेस्त्वावेकस्येव परामर्शो भवति—स चादयः साचात् भगवान् श्रीकृष्णेत्यन्वयैनामरूपच्छन्नो मन्मथजनकोऽपि स्वयं मन्मथमन्मथः । श्रीमद्भागवतमहापुराणे भक्तिशास्त्रे च बहुधा विजृम्भित-स्य निर्दृशक्रम इत्यलम् । 'सर्वशुद्धरसे'त्यादि पदस्यैकधा व्याख्या मूले लक्षिता, अन्यथा

ते यथा—

कृतो कुलीनः सशोकस्त्रागो यौवनरूपभाक् । A little differently read in Bhagavata-purana-f. 16. 26-29.
दक्षोऽनुरक्त उत्साहो तेजोवैदग्ध्यभूषितः ॥ ८० (क) का

पधिकास्तु—

सत्यं शौचं दया कान्तिरास्तिक्यं धैर्यमेव च ।

श्रीदार्यं प्रश्रयः शौलं चान्तिः प्रह्वोऽनहङ्कृतिः ॥ ८० (ख) का
इत्यादयो नितराः ।

तत्र 'नायकघटे'ति तद्भेदानाह—

उदात्त उद्धतश्चैव प्रशान्तो ललितस्तथा ।

सर्वेऽमी धोरशब्दाद्याश्चत्वारो नायकाः स्मृताः ॥ ८१ का

सर्वशब्द इति—धूर्तनायकं वर्णयित्वा या सर्वनायकघटा तस्या सुकृतमणिः । यद्यपि धीरोद्धतस्य गुणाः धीरप्रशान्तस्य गुणाश्च परस्परं विरुद्धा भवन्ति तथापि श्रीकृष्णे तेषां विरोधो नास्ति—यथा श्रीकृष्ण एकः सन्ननेकोऽपि भवति, एवं परिच्छिन्नः सन् आपकोऽपि भवति, तथैव विरुद्धगुणाश्चोऽपि भवति । अलौकिकगुणवतीति—लोके न प्रसिद्धा ये गुणास्तद्वति श्रीकृष्णे लोकप्रसिद्धा गुणा अपि ज्ञेयाः, किन्तु लोकस्यास्ते मायिकाः, भगवन्निष्ठा अमायिका इति भेदो ज्ञेयः ।

प्रज्ञो नम्रता । अमी उदात्तादयश्चत्वारो 'धोर' शब्द आद्य आदौ येषान्तराभूताः । तथा च धीरोदात्त-धीरोद्धत-धीरप्रशान्त-धीरललिता इतिसंज्ञा भवन्तीत्यर्थः ।

च वेणुवरसशास्त्रकारैः पदं तद्व्याकृतं, तथात्वे 'शुरहरस'पदेन मधुरसरस्येव परिग्रहः, सम्भवो—तस्मादितररसानामुत्पत्तिः प्रागेवास्माभिर्लिखिता । 'वृन्दारण्ये विहरते'त्यादिस्कन्दपुराणीयं पूर्वप्रदर्शितं पदं, 'केतवरहितं पेम्नो गच्छि ह्येदं मानुषे लोए । जइ ह्येदं कस विरहो विरह्ये ह्योन्तम्मि ग कोवि जीअइ' इति 'जयति ते' इत्यादिकस्य श्रीमद्भागवतोपस्य (१०।३१।) श्लोकस्य तात्पर्यप्रकटनप्रसङ्गे तोषणोक्तता धृतस्य न्यायस्तत्रार्थं प्रमाणम् । 'गोकुलेन्द्रतनये'ति विशेषणं व्रजपुरसम्बन्धस्य सुनायकत्वे निदानमिति च सूचितमिति प्रतिभाति । 'रुचिरोद्धतमस्ते'त्यादि गौतमीयतन्त्रे श्रीगोपालवर्णनं व्रजपुरशाखाद्योतनाभिप्रायकम् । भक्तिरसस्य प्राथम्येन मुख्यत्वेन च तत्रैवं प्रकटनम् । 'गो-गोप-गोपिकासङ्गे' यत्र कोडिति कंसहृदा इति 'व्रजपुरवर्तिनानां

धीरशब्दाद्या इति—धीरोदात्तादय इत्यर्थः । तत्र धीरोदात्तो यथा—

आत्मज्ञाधारहितः क्षमो गभीरो महासत्त्वः ।

धीरोदात्तः स्थेयान्निगूढमानो दृढव्रतः सुवचाः ॥ ८२ का
आत्मज्ञाधानिरतो मायौ चण्डश्च चपलश्च ।

धीरोद्धतः स कथितोऽहङ्कृतिभङ्गारनिःशङ्कः ॥ ८३ का

उभयगुणव्यतिरिक्तो भूयान् साधारणैश्च गुणैः ।

धीरप्रशान्तसंज्ञो भवति द्विजवैश्यादिकः साधुः ॥ ८४ का

मृदुलः कलाकलापो निश्चिन्तो मधुरवैदग्ध्यः ।

प्रथमरसप्रधानो ललितकथो धीरललितः स्यात् ॥ ८५ का

सर्वेऽनुकूल-दाज्ञण-शठ-धृष्टत्वेन षोडशधा ॥ ८६ का

केपाञ्चिन्मते धीरललितस्यैवानुकूलादिभेदाः, न सर्वेषाम् ।

महासत्त्व उदात्तचित्तः, स्थेयानतिशयस्थिरः । अहङ्कृतिरहङ्कारस्तेन यो भङ्गार आत्मज्ञाधानोपधकशब्दप्रयोगस्तत्र निःशङ्कः । उभयगुणाभ्यां धीरोदात्तगुणधीरोद्धत-गुणाभ्यां रहितो धीरप्रशान्तः माधुर्जगद्वर्त्तिसाधारणगुणैर्विशिष्टः स भूयान्, धीरो-दात्तादिः स्वल्पः, तथा च ब्राह्मण-वैश्यादयो बहव एव धीरप्रशान्ता ज्ञेयाः । कवेति—रसोपयोगिचतुःषष्टिकलाभिर्भूषित इत्यर्थः । मधुरे शृङ्गाररसे वैदग्ध्यं यस्य, शृङ्गाररस एव प्रधानं यस्य ।

वह्मयन् कामदेव'मित्यादि च तद्देशिष्टं तदैकान्तिकत्वं च सूचयतः । 'सर्वनायक-घटे'ति 'सर्व'शब्दो धूर्तनायकवर्णनपरः इति वृत्तौ यत् ग्रन्थकृतो मते न तत् सार्वत्रिकं सर्ववादिसम्मतम् । तथा च 'नीलो धूर्तादिभेदस्तु सुनेः सम्मत्यभावतः' 'शाठ्यार्थे' परं नात्रप्रोक्त उपपत्तेरभेदः । कृष्णे तु सर्वं नायकं तत्तद्भावस्य सम्भवात् ॥ इति श्रीमतां नीलमणिकृतामाश्रयख्यापनपुरःसरमभिधानम् । इह कौस्तुभेऽपि च 'लीलावशात् कदाचन धृष्टोऽपि शठश्च कृतापि' (८६ का) । नवतारुण्यत्व-नारीमोहनत्व-नित्यनूतनत्वातुल्यकेलिसौन्दर्यप्रष्टवंशीस्वनाङ्कितत्वादयो बहवस्तत्रालौकिक-गुणाः प्रामाणिकरसग्रन्थान्तरतो लक्ष्याः । 'यच्छक्तयो वदतां वादिनां वै विवादसंवादसुवो भवन्ति । कुर्वन्ति चेषां सहुरात्ममोहं तस्मै नमोऽनन्तगुणाय भूम्ने ॥' इति श्रीमद्भागवते साधारण्येन, एतत्प्रतीकप्रदर्शनेन विरुद्धाविरुद्धनित्यचमत्कारिगुणवत्त्वेन वा तेषां

एषां लक्षणम्—

एकाश्रितोऽनुकूलः समरागो दक्षिणस्तु सर्वासु ।
 शठ एकत्रैव रतो वहिरन्यत्र प्रियोऽप्रियो मनसि ॥ ८७ का
 अपराद्वयं विशङ्को दृष्टे दोषेऽपि मिथ्यावाक् ।
 तर्जनताडनयोरपि कृतयोर्निर्लज्ज एव धृष्टः स्यात् ॥ ८८ का
 षोडशविधास्त एते पुनस्त्रिधा चोत्तमादिभेदेन ।
 अष्टाधिकचत्वारिंशद्भेदा नायकाः कथिताः ॥
 पुनरेते स्युर्दिव्या दिव्यादिव्या अदिव्याश्च ।
 स चतुश्चत्वारिंशच्छतमेकं तेन तद्भेदाः ॥

एषामनुकूलादीनां लक्षणमाह—एकामेव नायिकामाश्रितोऽनुकूलः, सर्वासु नायिकासु समरागो दक्षिणः, एकस्यामेव नायिकायां रतोऽन्यत्र नायिकायां मनस्यप्रियः, वहिस्तु कपटेन प्रियः शठः ।

पुनरेतेऽष्टचत्वारिंशद्भेदा नायका दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्याश्च भवन्ति, तेन चतुश्चत्वारिंशत्तां सहेकशतं नायकभेदा भवन्ति ।

परामर्शः । एषान्तु वैष्णवदार्शनिकसिद्धेन 'लीला'पदेन प्रायशः परिग्रहो भवति । आनन्दचन्द्रिकोद्भूतपदो 'लीला' प्रेम्ना प्रियाधिक्यं माधुर्यं वेदरूपयोः । इत्यसाधारणं प्रोक्तं गोविन्दस्य चतुष्टयम् ॥ 'सैषा लीला नित्येव—तथा हि "यथा च सूर्यस्य वर्धदेश-विशेषवशात् सदैवोदयः सदैव पूर्वाह्नः सदैव मध्याह्न इत्यादि तथैव कृष्णस्यापि ब्रह्माण्डभेद-वशात् सदैव जन्म सदैव वाल्यां सदैव वक्राद्यसुरमारणं सदैव मयूराप्रस्थानमित्येवं सर्वा एव प्रकटलीला नित्या एव' इति ग्रन्थान्तरे । लीलैवाभिव्यक्तिर्भगवतो भक्तसाधक-समुदायस्यैव भवति । प्राकृतनायकेषु महामहिमत्वादिलौकिकगुणानां सम्भवेऽपि न तेर्भक्तकविस्वात्मं नितान्तं लप्यतीति नागृह्यं तत्त्वम् । एवमपि च कश्चित् प्रतीत्यभावक-चूडामणिः (mystic) प्रसङ्गान्तरे—

'If in the emotion that this sight cause you, you do not proclaim that it is beautiful and if turning your gaze into your own heart, you do not then feel the charm of beauty, it is vain for you in such a mood to seek for intelligible beauty, for you would only seek it with what is impure and ugly,'—Plotinus

धीरप्रशान्तशठयोर्दृष्टस्य च भेदवर्जितैरपरैः ।
 लीलावशतः सर्वैरविरुद्धत्वाद्विरुद्धेऽपि ।
 गोकुलराजकुमारस्तेन परं सर्वनायकाधीशः ॥
 धीरोदात्तो गुरुषु ज्ञातिषु धीरोद्धतो विपक्षेषु ।
 मायाविषु नियतमसौ व्रजपूर्यां धीरललितः स्यात् ॥
 अनुकूलो राधायां सर्वास्वपरासु दक्षिणः कथितः ।
 लीलावशात् कदाचन धृष्टोऽपि शठश्च कुत्रापि ॥ (ओ) ८९ का
 अथानुकूलादीनां क्रमेणोदाहरणानि—तवानुकूलो यथा—
 नान्यस्याः सदनं (२१) प्रयाति स मया सम्प्राप्यमानोऽपि च
 प्रायो मे हृदयन्दुनोति ललिते ! तासां मनस्तापतः ।

धीरप्रशान्त-शठ भेदभिन्नेरपरैर्द्विर्ललितधीरोदात्तादिभिर्भेदैर्विशिष्टो गोकुलराज-कुमारः कदाचिन्लीलावशाद्विरुद्धाविरुद्धधीरप्रशान्तादिभिः सर्वैरेव भेदैर्विशिष्टश्च भवति । तेषां परस्परविरोधेऽपि सति श्रीकृष्णोऽविरुद्धत्वात्तेन हेतुना श्रीकृष्ण एव परं सर्वनायकाधीशः । एतदेवाह—गुरुषु ज्ञातिषु च धीरोदात्तः, विपक्षेषु मायाविषु च धीरोद्धतः, धीरप्रशान्तो भक्त्यु, व्रजपूर्यां सदैव धीरललितः ।

referred to by Maeterlinck in his *Le Tresor des Humbles* and translated and discussed by M. Clark in his *Maurice Maeterlinck—Poet and Philosopher.*)

(ओ) नन्दनन्दनस्य वृन्दावनरसकन्दस्यातुलगुणवृन्दारिकाधिकतरानन्दचिन्मकरन्दस्य गोपीरतिरसरोपिणो मेदुरजलधरशोभिनः सकलकलाकलापपीवरस्य पुरुषवरस्य विभिन्नव्यप-देशाश्रयेणैव तावन्नात्वतो निर्देशः ।

भरतनाट्यशास्त्र-प्रद्वारितलक-दशरूपक - भावप्रकाश - रसमञ्जरी-रसार्णवमुष्माकर-साहित्यदर्पण-रसायनसिन्धुञ्जलनीलमण्यादिषु निबन्धेष्विव परमिहापि नायकभेदप्रस्तावा-वतरणम् । कृष्णस्य भगवतः सुनायकत्वं परमन्येषां प्राकृतानां नायकत्वं न यादृतमिति प्रदर्शयितुं तद्भेदावतारः कृतो वा । भरतीये रसायनसिन्धुवंशतश्च चतुर्णामेव धीरोदात्ता-दीनामुल्लेखः । भरतीये तु नाट्यप्रोक्त्यु नायकभेदेषु 'देवा धीरोद्धता ज्ञेया स्युर्द्विर्ललिता

(२१) 'समर्थं प्रयातो'ति मुद्रितपुस्तके दुष्टः पाठो दृश्यते ।

आरामे रमते ममेव सततं मङ्गलं संवीचते

स्वप्नेऽपि प्रतिकूलतां न गतवान् कृष्णः सद्यः मयि ॥ ५२

एवमेकत्र रतोऽप्यलौकिकनायकत्वाद्दक्षिणोऽपि । तद्यथा—

श्यामाङ्गे चरणौ कलोरुफलके शीर्षं सुरेखाङ्गुली

केशांशमरचालिकाभुजतटे दृष्टिं प्रियोक्ती श्रुतिम् ।

ताम्बूलार्पणिकाकरे करपुटीं कस्तूरिकोरसुर-

श्चन्द्रावक्षसि पृष्ठमर्पयदहो निद्राति नीलं महः ॥ ५३

एवं दक्षिणोऽपि लीलावशात् कदाचिदृष्टोऽपि भवति । तद्यथा—

चन्द्रावलीति कपटेन निगद्य राधां

जातापराध इव सङ्कुचितः सखीभिः ।

सन्तर्जितोऽपि स तथा श्रवणोत्पलेन

सन्ताडितोऽपि विजहास न सखिभाय ॥ ५४

स ममेव आराम उपवने रमते ।

महाराजान्ते स्वयमेव बहुचरणं नत्तिन्वा विश्रामं कुर्वतः श्रीकृष्णस्य वर्णनमिदं 'श्यामाङ्गे' इति पदम् । कला चन्द्रावल्याः सखी तस्या ऊरुप्रदेशे शीर्षम्, एवं सुरेखा काचिन्नोपी तस्या अङ्गुली केशान् समर्पयत् सत्रीलं महः श्रीकृष्णो निद्रातोत्यन्वयः । प्रिया श्रीराधिका, तस्या उत्तौ क्षणमत्र खपिहोति वाचि श्रुतिम् । कस्तूरिका श्रीराधिकायाः सखी तन्निदेशवशा, अतएव तस्या वक्षःस्थले श्रीकृष्णस्योरः वक्षःस्थलम् । अत्र दक्षिणपार्श्वं वामपार्श्वं वा सुप्तस्य श्रीकृष्णस्य पृष्ठदेशलया चन्द्रावली, त्वन्मुखे वक्षःस्थललया कस्तूरिका, शीर्षलमः कलाया ऊरुदेश एव—एवमकारेण श्रयनक्रमो ज्ञेयः ।

राधासुहृदस्य 'हे प्रिये चन्द्रावली'ति कपटेन निगद्य जहासेव, नत्वपराधेन कदापि भीतो बभूवेत्यर्थः ।

वृषाः । सेनापतिरमात्याश्च धीरोदात्ताः प्रकीर्तिताः । ब्राह्मणा वणिजश्चैव प्रोक्ता धीर-
प्रशान्तकाः ॥' इति कथञ्चित् विभिन्नप्रणालीविलसितक्रमः कोऽपि विभागो दर्शितः ।
दशरूपके धीरोदात्तादिभेदैरनुकूलादिचतुर्भिर्विभेदैरुद्भूतः षोडशधा भागो लक्षितः ।
साहित्यदर्पणरसमञ्जसादिषु सर्वेषामेषासुत्तमादिप्रविभेदेनाष्टचत्वारिंशन्नायका इत्युक्तम्, परं
नीलमणौ वैष्णवलङ्कारिकवर्णकते षड्वतिर्नायकानामिति स्वमतं प्रतिष्ठापितम्, इह
चतुश्चत्वारिंशदधिकं शतमेकमिति भेदः । 'पतिश्चोपपत्तिश्चेति प्रमेष्टाविच्च विश्रुतौ ।

एवं कुत्रचिच्छटोऽपि । यथा—

एकत्रैव कृतासने निजनिजेरालीजनेः कुत्रचित्

क्रीडाकुञ्जगृहाङ्गने व्यवहितो दूरेण दृष्टः प्रिये ।

वंशीकूजितसूचितातिनिभृतं चन्द्रावलीं लम्भयन्

सङ्केतन्तरसा रसादभिसरन् राधां हरिः पातु वः ॥ ५५

अथ विभावप्रसङ्गे नायकस्य सहायाः सखायः, एवं नायिकायाः सख्यः ।
तेनादौ नायकस्य सहाया लक्ष्यन्ते ।

सहायाः स्युः सहचरास्ते भवन्ति चतुर्विधाः ।

सखायश्च प्रियसखास्तथा नर्मसखा अपि ॥

अथैकस्मिन् कुञ्जे सखीभिः सह राधाचन्द्रावली । लताऽदिव्यवहितः श्रीकृष्णो
दूरत एव दृष्ट्वा राधां चन्द्रावलीविरुक्तां कर्तुं दूरे सङ्केतकुञ्जं गत्वा सुरलोशब्देन चन्द्रावली-
माजुहाव, तं शब्दचन्द्रावलीवैव श्रव्योति, नान्या तस्या अचिन्त्यप्रभावत्वात् । तच्छ्रुत्वाऽति-
हृष्टा चन्द्रावली सखीभिः सहिता केनचिन्मिषेण तत् उत्थाय तदेव सङ्केतस्थलं जगाम ।
ततः श्रीकृष्णः सुखेन राधिकामभिसरन् । एतदेवाह-एकत्रैति । एकत्रैव कृतमासनं
याभ्यामेव स्मृते प्रिये राधाचन्द्रावली । लताऽदिव्यवहितः श्रीकृष्णो दूर एव दृष्ट्वा वंशी-
शब्देन सूचितमतिनिभृतं सङ्केतस्थलं लम्भयन् स्वयन्तरसा वेगेन रसादानन्दात् राधा-
मभिसरन् वो युष्मान् पातु ।

'उदात्तादौ चतुर्भेदैश्चिभिः पूर्णतमादिभिः (पूर्ण-पूर्णतर-पूर्णतमाख्यैरिति) । हादशात्मा
चतुर्विंशत्यात्मा पद्यादियुग्मतः । नायकः सोऽनुकूलादौः स्यात् षड्वतिधोचितः ॥'
इत्युज्ज्वलनीलमणौ । तत्र नीलमणौ कृष्णे उत्तमादिभेदकल्पनं न सम्यक्, अतस्तत्स्थले
पूर्णतमादितारतम्येन भेदकल्पना । दिव्यादिभेदस्यापि स न विषयः—इतरनायकेष्विव न
तत्रौपपत्त्यासङ्गतिरपि, अतः संख्यानयनवेमत्यमित्यलं बहुना । एषां भेदानां प्रत्येकप्रो
भिन्नान्युदाहरणानि दर्पणनीलमण्यादिषु निबन्धेषु स्युर्गानि । अनुकूलनायकस्य विश्वप्रसिद्ध-
सुदाहरणं रामायणकथानायकः सुचरितनिकषो दिव्यादिभ्यः श्रीरामचन्द्रः, वैष्णवतन्त्र-
स्थितौ तु 'राधायामेव कृष्णस्य सुप्रसिद्धाऽनुकूलता । तदालोके कदाप्यस्य नान्यासङ्गः स्मृति'
ब्रजेतु ॥' इति क्त्वा तस्यैव' तथात्वेन निहंशो ज्ञेयः एवमेव श्रीगीतगोविन्दे "राधामाधाय
हृदये तव्याज व्रजसुन्दरीः ॥" अनुकूलस्य दक्षिणस्य च तस्य देशपात्रकालादिप्रभूततमभेद-
कलनया घृष्टत्वं शठत्वं वा कादाचित्कमिति नान्यायम् । मधुररसकदम्बस्य भगवतो घृष्टत्वेन

प्रियनर्मसखाश्चान्ये तेषु दूतस्त्रिधा मतः ।

निष्ठेष्टार्थी मितार्थश्च ⁽²²⁾ तथा सन्देशहारकः ॥

द्वयोरिङ्गितमादाय स्वयमुत्तरदायकः ।

सुस्निष्टं कुरुते कार्यं निष्ठेष्टार्थः स उच्यते ॥

प्रमितं वक्ति कार्यस्य चान्तं याति मितार्थकः ।

यथोक्तमेव वदति यः स सन्देशहारकः ॥ ६० का

एवं दूत्योऽपि—यथोदाहरिष्यते (श्रौ) ।

तेषु सखिषु मध्ये प्रियनर्मसखा एव दूताः, नान्ये—ते दूतस्त्रिधा भवन्ति । निष्ठेष्टो दत्तोऽर्थः कार्यभारी यस्यै तथा चावाभ्यां किमपि न वक्तव्यम्, आवयोर्मिलनं यथा भवति तथा त्वयेव बुद्ध्या कर्तव्यमिति विन्यस्तकार्यभारी निष्ठेष्टार्थ इत्यर्थः । प्रमितन्ताभ्यां यदादुक्तन्तदेव परिमितं वक्ति, किन्तु द्वयोर्मिलनरूपकार्यस्यान्तं सोमानं याति प्राप्नोति, तथा च कार्यमवश्यङ्करोतीत्यर्थः । ताभ्यां यथोक्तं तथैवोभयोर्निकटे गत्वा वदति, कार्यं भवतु मा भवतु वेति कोऽपि भारस्तस्मिन्नास्तीति सन्देशहारकः । यथा पुरुषा दूतास्तथा स्त्रियोऽपि दूत्यः सन्ति । उदाहरणे त्रयां दूतं वक्तीभविष्यतीत्यर्थः ।

श्रुतत्वेन वा वर्णनया नायिकासानोयभक्तचयखान्तेष्वधिकतरा चमत्कृतिरुदेतीति च निपुणविभाषं तत्त्वम् ।

(श्रौ) मधुरापरपर्यायशृङ्गाररसमेव सुखरसं प्रकल्प्य चेट-विट-विदूषक-पीठमर्द्ध-प्रियनर्मसखाः पञ्च नायकसहाया इति बहवः—‘चतुर्विधाः सखायोऽत्र चेटः किङ्कर इत्येते’ इति नीलमणौ । सहायगुणाश्च तत्रैव सोदाहरणं दर्शिताः । अत्र चेटविटानां न प्रस्तावविस्तारः । गोकुले कङ्करादा विटाः, भङ्गर-भङ्गारादाश्चेटाः, मधुमङ्गलो विदूषकः, श्रीदामा पीठमर्द्धः, सखीभावं समाश्रितः सुवलः प्रियनर्मसख इति वैष्णवतन्त्रोया स्थितिः, एषु ‘उत्तमा पीठमर्द्धादा मधौ विटविदूषकौ । तथा शकारचेटादा अधमाः परिकीर्त्तिताः ॥’ इति दर्पणे ॥ दूतदूतीविभागविस्तारो नीलमणाविव लक्ष्यः । द्वयमवश्यं गृह्येभ्यः कर्षति राधां वनाय वा निपुणा । सा जयति निष्ठेष्टार्थां वरं प्रजकाकली दूती ॥

इत्युक्तं लक्षणा ॥ वंश्रीदूती, वीराष्टन्दादिरामदूती, पौर्णमास्यादिर्निङ्गिनी दूती—एतास्त्रिसो नायिकासख्योऽपीति निखिलमवदातम् ।

(22) ‘निष्ठेष्टार्थोऽमितार्थे’ति (ख) (घ) (ङ) पुस्तकेषु पाठः । एवं कारिकाया अन्तिमश्लोकस्य पूर्वार्धे ‘याच्यमितार्थक’ इति तेषु पाठः । स च पाठ उज्जलनीलमणिकारसंज्ञानुसारः ।

अथ नायकानामुक्तनियतसामान्यगुणादतिरिक्ताः सत्त्वजा गुणा उच्यन्ते—

शोभा विलासो माधुर्यं गाम्भीर्यं धैर्यं तेजसौ ।

श्रौदार्यं ललितञ्चेति गुणा अष्टैव सात्त्विकाः ॥ ६१ का

तत्र शोभा ⁽²³⁾—

शौर्यं दाक्ष्यञ्च सत्यञ्च महोत्साहोऽनुरक्तता ।

दृष्टा नौचेऽधिके श्रद्धा ^(A) सा शोभा मिलितोच्यते ॥ ६२ का

यथा— शौर्यं शत्रुषु दाक्ष्यमात्मकुहके सत्यं भुवो धूःक्षये
रागो गोकुलमध्यवर्त्तिषु महोत्साहो गिरिर्धारणे ।
अद्वेयं पितृमातृबन्धुषु हरे शोभैव ते सर्वथा ⁽²⁴⁾
नौचे मय्यष्टेति केवलमसावेकाङ्गहीनाऽभवत् ॥ ५६

सत्त्वजा इति—शुद्धसत्त्वाच्चित्ताज्जाता इत्यर्थः ।

मिलितेति—शौर्यादयः परस्परं मिलिताः सन्त एकाधिकरणे वर्त्तन्ते चेत्तदा शोभोच्यते ।

आत्मकुहके रासारम्भे गोपीभिः सह प्रेमपरीक्षार्थं खलतकपटे दाक्ष्यं सम्यक्तया चिप्रकारित्वमित्यर्थः । भुवः पृथिव्या भारक्षये । हे हरे ! मयि नौचे ते तवाष्टुणा अक्षपा, अतस्तव शोभैकाङ्गहीनाऽभवत् ।

(A) भरतनाट्यशास्त्रे दशरूपक-इत्यर्थे वसुधाकरादिव्येषां विस्तारः । यदप्यर्वाचीन-ग्रन्थेष्वकारादितो लक्षणलक्षणे किमपि वैलक्षण्यं न तत् सर्वत्रानुपादेयम् । वस्तुतस्तु मुनिकृतलक्षणानां भित्तिमूलत्वे स्वीकृतेऽपि स्मृतिमान्यात् व्याख्यानभेदात् मतान्तर-कल्पनस्याप्यादरणीयत्वान्न किमपि सिद्धान्तपक्षे लक्षणवैलक्षण्यविवादावसरे वक्तव्यमस्ति । लक्षणवैलक्षण्यमग्रिमगुणलक्षण एव सुतरां वरीवर्त्ति । ‘अधिके सहे’ति दर्पणकदाहीनां लक्षणे पाठो लक्ष्यते । ‘अधिके अहे’ति कौस्तुभकृतः । इदानीन्तनलक्षणे भरतीये नाट्यशास्त्रे २४शाध्याये (निर्णयसागरमुद्रिते तु २२शाध्याये) शोभालक्षणमित्यसुद्दिष्टम्—‘दाक्ष्यं शौर्यं महोत्साहो नौचार्येषु जुगुप्सितम् । उत्तमैश्च गुणैः सङ्घां यत्र शोभेति सा स्मृता ॥’ सङ्घास्थाने अह्वायाः गृह्यन्ते वैष्णवाचारसम्मतमिति नास्ति काऽपि विप्रतिपत्तिः, उदाहरणे च चमत्कारिताप्रसङ्गोऽस्मादेव कारणात्तल्लक्ष्यः । एवमपि विलासादिगुणानां प्राचीनमत-

(23) अयमंशः (ख) (ङ) पुस्तकेषु नास्ति ।

(24) ‘सर्व्वेदेति, (क) (ख) (ङ) पुस्तकेषु पाठः ।

रम्यवेशविभूषाद्यैर्विलासः शिल्पकोशलम् । ६३का-

तच्च स्वविषयमन्यविषयश्च । यथा

क्वचिद् गुञ्जाधातुस्तबकदलवह्नेप्रभृतिभि-
र्वनेऽनल्पाकल्पोः प्रणयिसखिभिर्भूषिततनुः ।
स्वयञ्चैषां वेशानतिकुतुकतः शिल्पकुशल-
स्ततोऽप्युच्चैश्चित्तान् हरिरहह तेरेव तनुते ॥ ५७

अन्यविषयेऽन्यदपि ।

गुञ्जाशिखण्डगिरिधातुदलप्रसूने
राधां विभूष्य मुरलीञ्च करे निधाप्य ।
पीताम्बरञ्च परिवेष्ट्य हरिः प्रसीद
हे कृष्ण मय्यनुगते कृपयेत्यवादीत् ॥ ५८

‘संचोभेऽपि निरुद्देगभावो माधुर्यमिष्यते ।’ इति केचित् ।

केचित्सु ‘सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता ।’ Sahityadarpana.
Chap. III. under
नायिकाऽलङ्कार ।

वस्तुतस्तु

येन केनापि वेशेन माधुर्यं रमणीयता (A) । ६४का

यथा—

कचे बहोत्तंसो, वपुषि गिरिधातुः, किसलयं
श्रुती, गुञ्जादामस्तबकितलताखण्डमुरसि ।

अनल्पाकल्पोऽङ्गुलानेकभूषाभिरेषां सखीनां तेरेवाकल्पोर्वेशांस्तनुते । कथम्भूतान् ?
ततोऽपि सखिस्तवेशादप्युच्चैश्चित्तान् हरितान् ।

अथान्यविषयस्वविषययोरेकस्मिन् पद्य उदाहरणमुक्त्वा केवलान्यविषयेऽन्यदप्युदाहरण-
माह—गुञ्जिति । श्रीकृष्ण एव श्रीकृष्णवेशधारिणीं राधिकां श्रीकृष्णरूपेण सम्बोध्य हे
कृष्ण ! मयि अनुगते कृपया प्रसीदत्यवादीत् । गिरिधातुर्गैरिकः ।

वादतो लक्षणेभ्योऽन्यथाकल्पनाकारणं सुधीभिरुच्यते । श्रीकृष्णगुणानां वैष्णवशास्त्रादि-
समुद्भाषितानां प्रकृते यथा यथा निवेशः साधः सुकरश्च तथा तथैव लक्षणकल्पनेति दिक् ।
माधुर्यलक्षणे केचिदिति यद्वैमुख्यप्रकटनं तदपि तत्तत्कारणनिवहादेव भूतम् । ‘संचोभेऽ-

क रत्नालङ्काराः कचन वनवेशो (५) मुरहरे

न तत् पश्याम्यस्मिन् यदतिमधुरत्वं न लभते ॥ ५८

भीशोकक्रोधहर्षाद्यैर्गाम्भीर्यमविकारिता । ६५ का

‘नो कथ्यते किमु कथाविषयो यदि स्या’दित्यादि (४३ श्लोके) ।

स्वभावादप्रतिच्यावो धैर्यं शोके महत्यपि ॥ ६६ का

यथा— किमेषा तापिच्छदुमलतिकया मङ्गुजधिया
स्वकण्ठं तन्वङ्गी शिवशिव दृढं पीडितवती ।
स्थिता वा कालिन्दीपयसि मम वक्षःस्थलधिये-
त्यमुपैते तर्काः परमहह जीर्यन्ति हृदये ॥ ६७

अवक्षेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।

निर्वापकं भवेत्तेजः— ६७का

यथा— मदान्धेनेन्द्रेण स्वमखविधिभङ्गव्यसनना
महावृष्टिं सृष्टां व्रजनगरनाशाय कलयन् ।
गिरीन्द्रं श्रीकृष्णः करकिसलयग्रेण मृदुना
सलीलस्त्रिभ्राणो व्रजमवितवांस्तच्च जितवान् ॥ ६८

स्वमतमाह—वस्तुतस्तित्यादि । उरसि वक्षःस्थले गुञ्जादाम एवं स्तवकयुक्तलताखण्डश्च
—अस्मिन् श्रीकृष्णे तदस्तु न पश्यामि यदतिमधुरत्वं न लभते ।

महत्यपि शोके स्वभावादप्रतिच्यावोऽचलनं धैर्यम् । माधुर्यविरहेऽत्यन्तयाकुलां
राधां स्तुत्वा स्वयमपि याकुलः श्रीकृष्णः स्वगतमाह—किमेवेति । एषा मङ्गुजधिया
तमालवृक्षस्य शाखया स्वकण्ठं पीडितवती, अथवा महत्क्षलधिया कालिन्दीजले स्थितेति
नानाविधतर्का अस्त्य श्रीकृष्णस्य हृदय एव जीर्णं भवन्ति—न तु बहिः कोऽपि विकारः
प्रकटीभवतीति भावः ।

परेण कृतस्यावक्षेपावमानादेः प्रतिकारं विनैव स्वत एव निर्वाणजनकं यद्भवति
तत्तेजः । स्वस्य मुखस्य भङ्गाप्लातं व्यसनं श्रीकृष्णे कटूकादिकं यस्य । तेन सृष्टां वृष्टिं पश्यन् ।

पौल्यादि लक्षणं दशरूपकादिसम्मतं, द्वितीयस्तु नायशास्त्रादौ नायिकासात्विकभावानामन्य-
तमस्य माधुर्यस्य निदर्शकम् । इत्थं कुत्रचित् अन्यकृद्भिर्नायकगुणलक्षणविचारे प्राचीनोक्त-
नायिकागुणसंवादोद्धृतः, स च न सर्वथा शोभन इत्यलम् ।

दानं प्रश्रयभाषणम् ।

अमित्रेषु च मित्रेषु साम्यमौदार्यमिष्यते ॥ ६८ का

साम्यन्तु फलगतम् । यथा—

आपीय पूतनायाः सहचरजननीगणस्य च स्तन्यम् ।

सद्यः सममेव ददौ जननीत्वं यः स एव वः पायात् (B) ॥ ६२

वाग्वेशयोर्मधुरता शृङ्गारे ललितन्तु तत् । ६६ का

यथा— विपिनलतादलकुसुमेर्विभूष्य राधां हरिः प्राह ।

त्वं सुमुखि कृष्णपक्षप्रणयवती कुञ्जदेवता काऽपि (C) ॥ ६३

अथान्येऽप्यस्य च तद्वतिरिक्ता जह्याः । तत्र दिग्दर्शनम्—

सुरलीविनोदविद्या हृद्या सङ्गीतभङ्गिरनवद्या ।

अविकलमखिलकलाकुलमविरामं रासलास्यमभिरामम् ॥ ६४

साम्यमिति—अमित्रमित्रयोरेकफलदाहत्वांशेनैव भगवतः साम्यं, न तु स्नेहाद्यं-
प्रेनेति । सद्यः श्रीकृष्णः ब्रह्ममोहनप्रसङ्गे ब्रजवासिनोसमूहस्य च स्तन्यमापीय ।

शृङ्गाररसे वाग्वेशयोर्माधुरता तदेव ललितम् । वनलतादलादिभिः सामान्यवस्तु-
भिरिति, वेशमधुरतामाधुर्यलक्षणे तथैवोक्तत्वात् । सुमुखि ! हे राधे कृष्णस्य मम पक्षे
प्रणयवती, देवतापक्षे जनैर्देवं कृष्णपक्षे हयकथादिकं मुङ्क्ते । अत्र 'कृष्णपक्षे प्रणयवती'ति
वाङ्मधुरता ।

अविरामं निरन्तरमखिलवस्तुषु श्रित्यनेपुण्यादिकलाकुलमविकलं वैकल्यरहितम्
अभिरामं मनोज्ञम् ।

(B). स्तन्यपानाञ्जननीत्वसुभयत्र, परममित्रभूतायां पूतनायां मित्रभूतासु सहचर-
मातृमण्डलोष्विव व्यवहारो भगवतो महिमद्योतकः, यतः स सर्वमङ्गलमङ्गल्योऽद्वितानपि
हितत्वेन विप्ररिणमयति ! पूतनायाः स्तन्यपानं तद्वधप्राक्कालकं, ब्रजवासिनानीन्तु
ब्रह्ममोहनदशायाम् । तथा च श्रीमद्भागवते दशमे "गोगोपीनां मातृताऽसिन्नासीत्
स्नेहद्विक्तां विना । पुरोवदास्वपि हरेस्तोक्ता मायया विना ॥" लतीयेऽपि—"अहो वकी
यं स्तनकालकूटं जिघांसयाऽपाययदप्यसाध्वी । लेभे गतिं धात्र्यर्चितां ततोऽन्यं कं वा दयालुं
शरणं ब्रजेम ॥"

(C) भरतीये तु ललितमित्यं लक्षितम्—'अबुद्धिपूर्वकं यत्तु सुकुमारं स्वभावतः ।
शृङ्गाराकारचेष्टत्वं ललितं तदुदाहृतम् ।' कौस्तुभकृतसुदाहरणं भरतलक्षणाबुद्धिं,
लक्ष्यन्तु द्राविणियम् । एषैव पद्धतिरितरत्रापि । अत्रोदाहरणे चैषः श्लेषः सुतरां श्रोभां

अथ नायिकाभेदाः—

तत्र 'परोढां गणिकाश्चापि वर्जयित्वाऽत्र नायिका'इति परोढागणिकयोः
साधारण्येन रसाभासपरत्वमेवेति (26) लौकिक एव । अलौकिके तु कृष्णाधि-
करणक-रतेस्तदेकमाचनिष्ठत्वात् रसाभासः, 'अनौचित्यप्रवर्तिता आभासा'
इति, तदभावात् (27) (D), प्रत्यनौचित्यमेव । तेन परकीयाऽवान्तरभेदप्राप्तं
परोढात्वमङ्गीकृत्य नायिकाभेदानाह—

स्वकीया परकीयेति नायिकाऽदौ द्विधा मता ।

मुग्धा मध्या प्रगल्भेति स्वकीया तु द्विधा भवेत् ।

मध्याप्रगल्भयोर्मेदाः षड् धीरादिप्रमेदतः ॥ १०० का

धीरा, अधीरा, धीराधीरा — इति भेदास्तयः ।

कनिष्ठजेष्ठरूपत्वात्तयोर्द्वादशधा मतम् । १०१ का

अनौचित्येन नरकसम्पादकत्वपारिमित्यादिदोषेण प्राकृते प्रवर्तिता रसा आभासा
भवन्तीत्यर्थः । पारिमित्यन्तु स्त्रियाः सम्पूर्णग्रहसमये पुरुषस्यासामर्थ्यरूपं, श्रीकृष्णे
त्वन्तकोटिगोपीभिः सह विचारेऽपि सम्पूर्णसामर्थ्यम्, अतस्तासामेव पराभवो न तु
कृष्णस्य, अतोऽत्र सम्पूर्णरस एव, अतएव कृष्णे तदभावादीश्वरत्वेनानौचित्यदोषाभावात् ।
परोढात्वमिति—अप्राकृते परोढरमण्यामपि रसमङ्गीकृत्येत्यर्थः ।

पुण्याति । देवानां कृष्णपक्षप्रणयवत्त्वं कल्प्यम् । देवतानां मध्ये कुञ्जदेवता सा श्यामत-
दलशोभिनी ।

(D) अत्र 'तद्भावादि'ति पाठे कृष्णाधिकरणक रतेरनौचित्यभङ्गेन प्रकृतरसपरत्वादि-
त्याकारोऽर्थः कल्प्यः । अप्राकृते रसाभासादिविचारोऽस्माभिरसस्वरूपोद्घाटन एव विहितः ।
अत्र तत्त्वे 'आसामहो चरणरेणुजुषामहं स्यां वृन्दावने किमपि गुल्मलतौषधीनाम् ।
या दुस्स्यन् खजनमार्यपथश्च हित्वा भेज्मुकुन्दपदवीं श्रुतिभिर्विन्दयाम् ॥' इति श्रीमद्भागवत-
पुराणीयो गन्धः, 'नेष्टा यदङ्गिनि रसे कविभिः परोढा तत् गोकुलाम्बुजदृशां
कुलमन्तरेण । आशंसया रसविधेरवतारितानां कंसारिणा रसिकमखलश्रेखरेण ॥' इति
प्राचां मतच प्रमाणम् ।

(26) 'परत्वमेवेति प्रवादी लौकिक एव'ति पाठः (क) (ग) (घ) पुस्तकेषु ।

(27) 'तदभावादि'ति (क) (ख) (घ) पुस्तकेषु पाठः । स च टीकाकृतसम्मत इति प्रतिभाति ।

तयोः षट्प्रकारयोर्मध्याप्रगल्भयोः कनिष्ठजेष्ठत्वं श्रीकृष्णप्रेमतारतम्येनैव,
न तु वयसा । सुग्धाया एकरूपत्वेनानयोर्द्वादशत्वेन—

तेन त्रयोदश स्त्रीयाः—१०२ का

परोढा स्यादलौकिकी ।

तयोदशविधा साऽपि—१०२ (क) का

यतोऽलौकिकी परोढाऽपि सम्मन्यते, ततः साऽपि त्रयोदशविधा ।

तेन षड्विंशतिर्भिदा । १०२ (ख) का

तेन मिलित्वेत्यर्थः ।

अवस्थाभिरथाष्टाभिरष्टोत्तरशतद्वयो ।

कन्याज्येष्ठकनिष्ठत्वान्मृदुमध्यमृदुत्वतः ॥

चतुर्भेदास्ततस्तासां सद्वादशशतद्वयो ।

अत्युत्तम-प्रकृत्यादितया ताः स्युः पुनस्त्रिधा ।

षट्विंशत्सहिता तेन षट्शतौ नायिकाभिदा ॥ १०२ (ग) का

अत्युत्तमा, उत्तमा, मध्यमेति त्रैधम् ।

तत्र सिद्धाः सुसिद्धाश्च नित्यसिद्धा इति विधा ।

स्त्रियोऽवतीर्णास्तेन स्युर्वसुशून्यग्रहेन्दवः (१६०८) (E) ॥ १०३ का

सुग्धाया एकरूपत्वमेव, अतो मध्याप्रगल्भयोरेव धीराऽदिभेदतः षड् भेदा उच्यन्ते ।
अनयोर्मध्याप्रगल्भयोः । तेनेति—स्त्रीयायास्त्रयोदशभेदैः सह मिलित्वा षड्विंशतिर्भिदा
उक्ताः, अभिसारिका-वासकसञ्ज्ञेत्वाद्यष्टाभिरष्टोत्तरशतद्वयो ।

परोढाभिन्ना कन्या केनाप्यविवाहिता—तस्या भेदचतुष्टयमाह—कन्येति । ज्येष्ठा
कनिष्ठा, अत्यन्तज्येष्ठा मध्यमज्येष्ठा च ।

नित्यसिद्धा इत्यस्य व्याख्या स्वभावसिद्धाः । एताः स्त्रियो गोशूलेऽवतीर्णाः, तेन
पूर्वोक्तसंख्यायास्त्रिगुणीकृतेन वसुशून्यग्रहेन्दवो नायिकाभेदा भवन्ति ।

(E) सिद्धाः सुनिरूपा इत्यादि—इदञ्च वैष्णवागमस्य मतानुसारेण । भक्ताः सर्वे भगवतो
जायारूपाः—प्रोत्थेव भगवान् लभ्यः । ऋषिभिः श्रुतिरूपाभिः देवीभिश्च स लभ्यः,
अतोऽयमृद्धः । स्कन्द-ब्रह्मवैवर्तदिपुराणेष्वपि विस्तरो ग्राह्यः ।

सिद्धा सुनिरूपाः साधनसिद्धाश्च, सुसिद्धाः श्रुतिरूपा देव्यश्च, नित्यसिद्धा
राधाया रुक्मिण्याद्याश्च स्वभावसिद्धाः । अथैतासामादितो लक्षणानि—

स्वकीया तु कृतोद्वाहा पित्राद्यैः स्वयमर्पिता ॥

या तु व्यूढाऽपि गोपेण लोकधर्मानपेक्षिणी ।

कृष्णैकताना रागेण परोढा व्रज एव सा (F) ॥

पित्रादिदानात् प्रागेव पित्रादेरप्यसम्मतौ ॥

जातानुरागा या कन्या सा भैष्मी कुण्डिने यथा ॥

पितृभ्रात्रादिसङ्कोचात् स्वधार्ष्ट्यादिभयादपि ॥

गूढा यस्या रतिर्गाढा सर्वथा सुरसायते ।

कात्यायनीव्रतपरा सा कन्या सर्वदा व्रजे (28) ॥ १०४ का

अथ सुग्धादेर्लक्षणम्—

अभिनवविकसितयौवनमद्भनविकारा मृदुमर्नि ।

वार्त्तायामपि सुरते पराङ्मुखौ सतपा सुग्धा ॥ १०५ का

कुण्डिनपुरे भैष्मी रुक्मिणी । व्रजस्यकात्यायनीव्रतपराणां कन्यानां स्वरूपमाह—
पितृभ्रात्रेति । परोढानामिव रसोत्कर्षहेतुभूतस्य पित्रादिदत्तनिवारणदुर्लभताप्रकृत-
कामत्वादेः सत्त्वात् गोपान्तरेण विवाहाभावेऽपि न चतिः ।

(F) परकीयानामपि तासां श्रीकृष्णपतित्वं दर्शितं बहुशो भागवतसंहितायां
यथाऽवोचाम प्राक् । तथा चानन्दचन्द्रिकायाम् 'न हि पत्न्यादिशब्दानां परिणेतव्येव केवलं
शक्तिः सर्वेष्वेव रसग्रन्थेषु ।' एवमेव स्वकीयासु स्वाधोक्तभक्त्याऽदिरन्तर्मुक्ता ।

(28) इतः परम् 'एवंविधैव कविभिः परकीयेषु वर्ण्यते ।

परपाणिग्रहीतौ तु कृष्ण एव हि शोभते ।

नेवान्यनायके यकाक्षसाधन्यव सा किल ॥'

इत्यधिकोऽग्रे मुद्रितपुस्तक उपलभ्यते । स चांशः प्रसिद्ध इव प्रतिभाति ।

तत्र नवयौवना यथा—

पदोः पारिप्लव्यं नयनमहरन्मध्यगुक्तां

स्तनश्रोणी मान्द्यं धिय इव (G) क्रियो वाग्व्यवसितिः ।

शिशुत्वे राधाया विगलदधिकारे सति तनौ

किमङ्गान्यन्धोन्यं दधत इव लुण्ठा तपदवीम् ॥ ६५

नवमदनविकारा यथा—

कटाक्षं सोष्यन्ती (G) व्यथत इव नेत्रान्तलहरी

निरातङ्गं वक्षो जननयनतः शङ्कत इव ।

शिशुत्वं तारुण्योदयमपि नयन्त्यास्तनुतुलां

स्मरोऽस्या निःसन्दं कलयति मनः कण्टकमिव ॥ ६६

अथ बाल्ये सर्वत्र स्वच्छन्दगमनागमनेन पदद्वयस्य चाञ्चल्यमासीत् नेत्रद्वयस्य कन्दर्पविकाररूपचापल्यं नासीत्, यौवनारम्भे तु वैपरीत्यमभूदितु तत्प्रेक्षाऽलङ्कारेणाह—
पदोरिति । बाल्ये स्थितं पदोच्चाञ्चल्यं यौवनारम्भे नयनमहरत्, एवं बाल्ये स्थितां मध्ये गुक्तां स्तनश्रोणी अहरताम्, यौवने स्तननितम्बयोः पुष्टताऽभूदिति भावः । तथा च बाल्ये यथा बहुस्थिता लज्जाया अपि मान्द्यम्, एवं वचनस्याधिक्यमासीत् यौवनारम्भे तु तयोर्मान्द्यं वाग्व्यवसितिर्वाक्प्रयोगोऽहरत् । यथा च बुद्धिलज्जयोराधिक्यं वचनस्याल्पत्वमभूदिति भावः । राधायान्तनु रूपदेशे बाल्यरूपाव्यस्याधिकारे गते सति ।

एवं यौवनारम्भे बाल्यस्य यत्किञ्चिन्मात्रसत्त्वात् क्षीणत्वं, यौवनस्याप्यारम्भमात्रत्वात् क्षीणत्वम्—एवं सति शिशुत्वं तारुण्योदयश्च तनुतुलां क्षीणवस्तुतुलनां नयन्त्याः प्रापयन्त्यास्तस्या राधाया नेत्रान्तलहरी कटाक्षं सोष्यन्ती व्यथत इव । यूङ् प्रसवे घातुः । तथा च कटाक्षरूपापत्यप्रसवं करिष्यन्ती तत्पूर्वं यथा प्राप्नोतीव, यथार्भकप्रसवपूर्वं काचिद्वाथां प्राप्नोति । यौवनस्यारम्भात् कटाक्षे चिकीर्षा, बाल्यस्य शेषात् मर्त्तुं न शक्नोतीति यथा जायत इति भावः । पूर्वं निरातङ्गं निःशङ्कं वक्षःस्थलमधुना जननयनतः शङ्कते, तथाऽस्याः स्मरः कन्दर्पः निःसन्दं निष्क्रियमर्थात् कन्दर्पक्रियारहितं मनः कण्टकमिव पश्यति ।

(G) सुगन्धालङ्कारिकाऽनन्दचन्द्रिकायामुक्ता प्रामाणिकतया—वयःसन्धेर्वर्णनमाह—
माह्लात्मा वेणवसाक्षिरत्नागारेऽखिल एव विलसति । एवञ्च दर्पणकृतस्नातपादानं श्लोके—
'मध्यस्य प्रथिमानमेति जघन'मित्यादौ नवयौवनाया सुगन्धाया उद्देशः । अत्र चोदाहरणे कविप्रोक्तसिद्धन्तुत्प्रेक्षा कामपि चमत्कारतुलां पुण्यातीति सुधीर्भवेदम् ।

माने मृदुर्यथा—

सख्या शिञ्चितपाठितानि सुभृशं वास्योपदेशाक्षरा-

ण्ययावश्यमभीष्टसङ्गसमये सम्पादनीयानि हि ।

इत्थं चेतसि निश्चयो व्यजनि यः कृष्णस्य सन्दर्शने

सद्योऽसौ सह चेतसाऽपसृतवांस्तस्मास्मि तस्या हृदः ॥ ६७

सुरतपराङ्मुखी यथा—

अयि प्राणेश्योऽपि प्रणयवसतिस्त्वं प्रियसखी

ममेवेति प्रायो निरणयमहं पङ्कजमुखि ! ।

इदानीन्तु ज्ञातं व्रजपतिसुतस्येव भवती

यतस्तत्प्रोत्थं मदनभिमताय स्पृहयति ॥ ६८

अनभितमत्र सुरतम् ।

सत्तपा यथा—

आपृष्टा नमयति वक्तृमील्यमाणा नेत्राञ्जे मुकुलयति व्रजेशजेन ।

यान्तीषु प्रणयिसखीषु याति पश्चान्नानङ्गो नमयति कोमलं मनोऽस्याः ॥ ६९

मध्या मुललितसुरता मध्यमसमुदोर्णयोवना नोच्चैः ।

व्रीडावतोषदोषदप्रागलभ्या निभृतवैदग्ध्या ॥ १०६ का

तत्र मुललितसुरता यथा—'निर्यातान्वयो'त्यादि (२५ श्लोकः) ।

मध्यमसमुदोर्णयोवना यथा—

काचिद्व्यूथ्वरी स्वातमाह—वत्येति । असौ निश्चयश्चेतसा सह हृदो मम हृदयादप-
सृतवान्, अतस्तस्याः सख्याः सकाशादहं तस्मास्मि, न जाने सा किं वदिष्यतीति
शङ्काकुलाऽस्मीत्यर्थः ।

अयि पङ्कजमुखि ! प्राणेश्योऽपि प्रेमपात्रो त्वं ममेव प्रियसखीत्वहं निरणयं निर्णयं
कृतवती । यतस्तस्य श्रीकृष्णस्य प्रीत्यर्थं ममानभिमतं सुरतं वाञ्छति ।

श्रीकृष्णेन पृष्टा सा वक्तुं नमयति, तेनेच्छमाणा सती नेत्राञ्जे मुकुलयति मुद्रिते करोति,
तस्मादस्याः कोमलं मनः कन्दर्पो न नमयति, कोमलत्वान्नमः कदाचिच्छट्यापीति भयान्न
नमयतीत्यर्थः ।

मध्याया लज्जामाह—नोच्चैरपि तु इष्यद्ग्रीडावती ।

हे राधे ! त्वं कन्दर्पस्य सुवि स्थिता कल्पवल्ली भवसि । कल्पवल्लीसाधर्म्यमाह—तव

स्तनौ स्तवकविभ्रमौ विहसितं प्रसूनोद्गति-
र्वचो मधुरसो दृशावभिसुखस्थितौ खञ्जनौ ।
भ्रुवौ भ्रमरमण्डली करपदं नवाः पल्लवा-
स्वमेव सखि राधिके ! मदनकल्पवल्ली भुवि ॥ ७०

नोच्चैर्ब्रीडावती यथा—

आकृष्टे रमणेन नीलवसने (२९) निर्मोचितैरायतैः
केशौघैर्निरवाहयं सखि ! तनोः साम्बुख्यसङ्गोपनम् ।
जिह्वेमि स्मरणेऽपि तस्य यदिदं कृष्णाष्टमी यामिनी-
वासीत् सुन्दरि ! सम्बुखार्हतिमिरा पश्चाद्वचनप्रभा ॥ ७१

ईषत्प्रागल्भ्या यथा—

मम श्रोत्रे शब्दः सुरतामिति हे कृष्ण ! न गतः
सखीभ्यो याचित्वा यदि भवति दास्यामि भवते ।
इति खोक्तं प्रातः शुकयुवतिभिर्भाषितमसौ
कयेदं वः प्रोक्तं वच इति सखीष्वेव निदधे ॥ ७२

स्तनौ स्तवकविभ्रमौ पुष्पगुच्छविलासरूपौ । परस्परसम्मुखतया स्थितौ कल्पवल्लीनिष्ठ-
खञ्जनौ तव दृष्टौ । तव भ्रुवौ कल्पवल्लीस्थितभ्रमरमण्डलो । 'करपद'मिति प्राण्यङ्गत्वान्
समाहारद्वन्द्वः ।

श्रीकृष्णेन मम नीलवस्त्र आकृष्टे सति तदाऽऽत्मानं नयान् दृष्ट्वा निर्मोचितैः केशसम्बद्धैः
करणैः सम्मुखदेशस्य सङ्गोपनं निरवाहयं निर्वाहं कृतवती । तस्य सङ्गोपनस्य ।
यत् यस्मादियं मे तनुयामचतुष्टयात्मिका कृष्णाष्टमी यामिनीवासीत्—सा यथा पूर्वं
प्रहरदयं व्याप्य चन्द्राभावेनार्हतिमिरा पश्चाद्वचनप्रभा तथैवाहमप्यभवम् ।

हे सुरतरङ्गिणि ! सुरतामिलाषिणे मच्चं सुरतं दास्यसि नवेति श्रीकृष्णेन पृष्टा काचित्
यूथेश्वरी आह—'सुरत'मिति शब्दः मम श्रोत्रगतोऽपि न इति प्रथमवचनं, तदनन्तरं
'युष्मासु सुरतमस्मि मया श्रुत'मिति श्रीकृष्णस्य वचनं श्रुत्वा सा पुनराह—'मयि सम्भावना-
ऽपि नास्ति, किन्तु सखीषु भवति चेत्ताभ्यो याचित्वा दिनान्तरं भवते दास्यामि ।' एतद्वच-
नपदान्तदानोन्नात स्थिताभिः शुककाङ्क्षनाभिः कण्ठस्थं कृत्वा प्रातःकाले सखीनामग्रे पटितं,
तच्छ्रुत्वाऽसौ यूथेश्वरी खोक्तमपि वचो वो युष्माकं मध्ये कथोक्तमित्युक्त्वा सखीष्वेव निदधे ।
तथा च खोक्तं वचस्तया सखीनां शिरसि निक्षिप्तम् ।

(२९) 'भ्रजराजजेन वसने' इति (ख) (क) पुस्तकयोः पाठः ।

निभृतवेदग्धरा यथा—

परीरम्भं मेहे कथमपि मुखाम्भोजमधुनः
प्रपाणे ना नेति (३०) व्यधित करकम्पं किमपि या ।
स्वयं लब्धोच्छ्वासं जघनभुवि वासः स्थगयितुं
स्वयं सा श्लोक्यं किमपि परिरेभे दृढतरम् ॥ ७३

अथ प्रगल्भा—

तरुणी मदमदाम्बा रतिरणकुशला दरव्रीडा ।

भावोन्नता प्रगल्भा वैदग्ध्याक्रान्तनायका कथिता ॥ १०७का

तत्र तरुणी यथा—

दाहोत्तीर्णसुवर्णपूर्णकलसौ वचो जयोर्युग्मकं
स्नेहेन्द्रीवरदामतोरणततिः स्निग्धाः कटाक्षोर्मयः ।
श्रीणिः शिल्पतरङ्गमङ्गलमयं सिंहासनं निर्मिता
त्वं कामोत्सवमण्डलैकरचना केनासि चन्द्रावलि ! ॥ ७४

मदमदाम्बा यथा—

श्लिष्टा श्लिष्यति गोकुलेन्द्रतनयेनाचुम्बिता चुम्बति
स्वच्छन्दं लिखिता नखैर्नखपदेराभूषयत्यङ्गकम् ।

अथ कुञ्जपट्टात् किञ्चिन्निषेधे सखीषु निर्गतास्वेकाकिनीं यूथेश्वरीं प्राप्य श्रीकृष्णस्तया
सह विलासारम्भं कृतवान्, गवाक्षद्वारा तं विलासं दृष्ट्वा काचित् सखी स्वसखीं प्रत्याह ।
या श्रीकृष्णकृतपरीरम्भं कथमपि कृतिमदुःखव्यञ्जनेन मेहे अधरमधुपानेऽपि 'ना ने'ति
वाक्यबोधकरकम्पस्वरकार, अधुना सा वाक्यं विहाय श्रीकृष्णस्य व्यापारं विनैव कामो-
न्मादेन स्वयमेव नीवीवत्यनाल्लभ्यमोर्च्छं परिधेयवस्त्रं जघनदेशे स्थगयितुं स्थिरीकर्तुं
तन्निषेधे स्वयमेव श्रीकृष्णं दृढतरं परिरेभे ।

वैदग्ध्याक्रान्तो नायको यथा सा प्रगल्भा कथिता ।

श्रीकृष्ण आह—हे चन्द्रावलि ! त्वं कन्दर्पस्योत्सवे केनापि मण्डलरचनानिर्मिता-
ऽसि । तस्या रचनास्वरूपत्वमाह—दाहेति । व्याप्यसुतसवे पूर्णकुम्भोऽपेक्षितो भवति
तत्स्थानीयं तव स्तनयुग्मकम्, एवमीषद्विकसितेन्द्रीवरमालया वन्यमालाततिरपेक्षिता
भवति, तत्स्थानीयास्तव कटाक्षोर्मयः; एवमुत्सवे नानाविधशिल्पकौशलविशिष्टं
सिंहासनमपेक्षितं भवति, तत्स्थानीयन्तव नितम्बदेशो भवति ।

(३०) 'नो नेति' इति (ग) पुस्तके पाठः ।

शिक्षित्वा तत एव पुष्पधनुषः संग्रामविद्यामियं
तस्य चोभकरी यदैष्ट तदियं विद्या गुरुचोभिका ॥ ७५

रतिरणकुशला यथा—

अन्योन्यप्रणयप्रकाशपरयोरन्योन्यनिर्माल्ययोः
श्यामामाधवयोर्निरीक्ष्य वपुर्पोल्लम्भीं रजन्याः क्षये ।
सख्या एव मनोजसङ्गरजयश्रीसूचकाचार्यके
सामानाधिकरण्यमप्रतिहतं मेने सखीनां गणः ॥ ७६

इयमेव दरत्रीडाभावोन्नताऽदिः ।

अथ मध्याप्रगल्भयोर्धोरादिभेदकथनम्—

तत्र मध्याधोरा—

प्रियं वैदग्ध्यप्रक्रोक्त्या मध्याधोरा वदेद्रुषा । १०८

सा यथा—

‘पद्मिन्महं कुमुदिनी किल सेव सत्य’मित्यादि (इय किरणे ३८ श्लोकः) ।

धोराधोरा तु रुदितैः— १०९ का ।

यथा—

उत्खातं गुरुगौरवं कुलवतीनीतिथ निःसारिता
कृष्ण ! त्वत्प्रणयेन, तत् कथमिदं कापव्यमालम्बसे ।
इत्यालप्य तदीयपोतवसनेनावृत्य वक्त्राभ्युजं
बाला केवलमश्रुमिश्रितमुखी चारुस्वरं रोदिति ॥ ७७

श्रीकृष्णेन नखेलिखिता चिह्निता सती स्वयमपि नखचिह्नैः श्रीकृष्णाङ्गमाभूषयति
यदस्मादियं ततः श्रीकृष्णादेव कन्दर्पशृङ्गविद्यां शिक्षित्वा तस्य श्रीकृष्णस्य चोभकरी सती
रेष्ट ऐश्वर्यं कृतवती तस्मादस्या इयं विद्या गुरुचोभिका भवति ।

अन्योन्यनिर्माल्ययोः परस्परसम्पत्तयोरतः सम्भोगजन्यश्रेष्ठेण सुप्रयोः श्यामाकृष्णयो-
र्वपुषो नखचिह्नादिजन्यशोभां गवाक्षद्वारा निरीक्ष्य द्वयोर्मध्ये सख्या एव कन्दर्पशृङ्ग
जयसम्पत्तिस्सूचकाचार्यत्वे सामानाधिकरण्यमवैयधिकरण्यमप्रतिहतं सखीगणो मेने ।
तथा च सख्या एवावैयधिकरण्ये जयहेतुर्न तु कृष्णस्य, तस्य तु शुद्धे पराभवेऽपि त्वयैव
जितमिति वैयधिकरण्येन जयसम्पत्तिरिति भावः ।

अथ धोरत्वादिकं मानदशायामेव प्रकटोभवतीत्यतो मानिनीष्वेवोदाहृतुं धोरादिभेद-
माह—यथेति ।

—अधोरा निष्ठुरोक्तिभिः । ११० का

यथा—

साक्षाद्वर्त्तिनि जीविते मम कथं शाश्वत्त्वमालम्बसे ?
धिष्ठां त्वाह, धिगावयोः सुजनतां, धिक् प्रेम, धिक् तदशः ।
किं ब्रूमः, पुरुषोत्तमोऽसि, जगतां भर्त्तासि, मय्येव ते
धूर्त्तत्वं, न हि तेन ते गुणगणः किञ्चित्तरां ह्यीयते ॥ ७८

सत्यभामोक्तिः ।

अथ प्रगल्भाधोराऽदिलक्षणम्—

यदि प्रगल्भा धोरा स्यादवहित्याऽवहेलया ।

उदास्ते प्रकृतात् कोपादादरं दर्शयेद्वहिः ॥ १११ का

यथा—

किं पादान्तमुपेयि, नास्मि कुपिता, नैवापराधो भवान्,
निर्हेतुर्न हि जायते कृतधियां कोपोऽपराधोऽथ वा ।
योगरा एव हि भोग्यतां दधति, तन्नानोचितो कापि नो,
तेनाद्यावधि गोकुलेन्द्रतनय ! स्वातन्त्र्यमेवास्तु ते (३१) ॥ ७९

धोराधोरप्रगल्भा तु साकूतैर्वचनैर्महुः ।

प्रियमुच्चैः खेदयति—११२ का

अथैकस्मिन् दिवसे नारदो हारकाभाग्यैकपारिजातपुष्पं श्रीकृष्णाय ददौ । तत्
पुष्पं श्रीकृष्णेन रुक्मिण्ये दत्तं, नारदेन कौतुकार्थमेतदृत्तान्तं सत्यभामायै कथितम् । तच्छ्रुत्वा
सत्यभामा मानिनी बभूव, तदनन्तरं तस्या मानभङ्गार्थं निकटे गत्वा श्रीकृष्ण आह—हे
प्रिये, एकपुष्पस्य का कथा, पारिजातवृक्षकमेवेन्द्रपुरादानीय तुभ्यं दास्य इति वदन्तं श्रीकृष्णं
कुपिता सत्याह—साक्षादिति । सत्यभामायाः प्रेम्णोऽधोः श्रीकृष्ण इति यशोऽपि धिक् ।

उदास्ते—नाहं कोपवतीत्युदासीना भवति ।

योग्या एव तव भोग्यतां दधति भोग्या भवन्तीत्यर्थः, तथा चायोग्यत्वान्नसत्तागस्तबोचित
इति भावः । स्वातन्त्र्यमिति—यत्र तवेच्छा तत्रैव गच्छ । सम्प्रत्यहन्तु देहादिशुक्ता भवि-
ष्यामीति ध्वनिः ।

(३१) इत ऊर्ध्वं ‘यथा वा दूरादुल्लिखितमनिक’मित्यादि पठ्यतः; श्रीकोऽव उदाहृतो दृश्यते ।

नेतावताऽपि समयेन तवोपलब्ध-
 क्षेतो यदन्तरगतैव तदावृणीते ।
 तस्मैऽपि चेतसि ममाविरतं यदास्से
 पूर्णाऽस्मि तेन, किमनेन बहिःस्थितेन ॥ ८०

— पराऽवीक्ष्यैव निन्दति । ११३ का

परा अधीरप्रगल्भा । अवीक्ष्यैव अदृष्टैव । यथा—

‘सख्यः ! कथं परिमलो विमलः प्रसर्पी’
 ‘श्यामो निलीय चिरमस्ति’ ‘कुतः स वामः ? १’
 ‘तस्यान्तिके तव’ ‘निवारयताश्च, यातु,
 ‘धूर्त्तस्य तस्य वदनं न विलोकयामि’ ॥ ८१

अथासां ज्येष्ठकनिष्ठत्वभावो यथा—

एकत्रैव कृतासनं स्थितवती राधा समं श्यामया,

श्यामिने प्रहितं समं सुमनसामासाद्य दामह्वयम् ।

एतावताऽपि समयेनेतावत्कालपर्यन्तं तव चेतो मया नोपलब्धं न प्राप्तं, यद् यस्मात्
 सा मम वैरिणी तवान्तःकरणं गता सतो त्वच्चेत आवृणोति, तथा च सर्वदेव त्वच्चेतो
 व्याप्य सा तिष्ठति । अतो मत्स्मरणं तव कथं भवेदिति ध्वनिः । किन्तु त्वद्विरहेण
 तस्मैऽपि ममे चेतसि त्वं तादृशतापमध्ये यत् सततमाससे तेन हेतुनाऽहं पूर्णाऽस्मि,
 ततस्तवानया बहिःस्थित्या किम् ? तथा च सम्प्रति तवावगागमनं व्यर्थमिति भावः ।
 तेन च त्वत्स्मरणमहं सततं करोमि, त्वया तु स्वप्नेऽपि न स्मर्यते इत्यपालम्भो ध्वनिः ।
 स्थितमिति भावसाधनं ज्ञेयम् ।

सखीयूथेश्वर्योक्तिप्रत्युक्ती आह—सख्य इति । सर्वत्र प्रसर्पी श्रेष्ठपरिमलः कुत
 आयाति ? सख्याह—श्रीकृष्णश्चिरं व्याप्य निलीयस्ति । यूथेश्वर्याह—स मम वामः
 प्रतिकूलः कुत ? यूथं निवारयत मन्निकटात् शीघ्रं गच्छतु ।

एकत्रैवासने श्यामया सह स्थितवती राधा श्रीकृष्णेन प्रहितं सममेकाकारं माल्यह्वयं

(H) “यत्र निषेधविशेषो दुर्लभत्वञ्च नृगाच्छोणाम् । तत्रैव नागराणां निर्भरमासद्यते
 हृदयम् ॥” इत्यभिजातोक्तेः श्रीकृष्णे आपातदारुणे तत्रतचित्तानां गोपीनां प्रणयार्तिः,
 राधाऽद्यासु रमणीश्रोमणिषु वाम्यकलुषास्वपि श्रीकृष्णस्य स्वतो भावप्रसादश्च ।
 एवमपि गोपीषु श्रीकृष्णसङ्गमसदाक्लृप्तसु राधाचन्द्रावल्यादिष्वन्यासामसुभगानां तदानीं
 श्रीकृष्णविरहितानां प्रकटं परां कोटिमापद्यमानं सेवाऽहमहमिकाविलसनं प्रीत्यञ्जित-

श्यामावक्षसि दातुमेच्छदुभयं, साऽक्षय तद्वक्षसि

प्रादादेकमथावतीर्य कवरीपूजां (H) चकारात्मनः ॥ ८२

अत्र श्यामायाः कनिष्ठत्वं व्यङ्ग्यं ‘कवरी’ ‘पूजा’ शब्दाभ्याम् ।

मुग्धा मध्या प्रगल्भा च मिश्रभावात् पुनर्नव । ११४ का

आदिमुग्धा मध्यमुग्धा अन्तिममुग्धा—एवमन्येऽपीति नव ।

अत्र मुग्धात्रैविध्यं यथा—

मानयाहणसाग्रहप्रियसखीशिक्षोपरोधादसौ

तूष्णीमेव चिरं निमोत्य नयने नम्राननैव स्थिता ।

रोषान्वस्य मदीयदूषणकथावेशेन (I) वाचालतां

श्रुत्वा बन्धुजनस्य कातरमुखी कर्णं करेणारुणत् ॥ ८३

नेत्रे किं विनिमीलयामि, दयितस्तत्रापि सन्दृश्यते

चेतः किं कठिनीकरोमि, सततन्तत्राप्यसौ खेलति ।

प्रायोभयमेव श्यामाया वक्षसि दातुमेच्छत् श्यामा तु माल्यह्वयमाकृष्य राधाया वक्षसि
 प्रादात् पश्चादेकं माल्यं राधायाः कण्ठादवतार्य तेन माल्येनात्मनः कवरीपूजां चकार
 तन्निर्मात्येन स्वस्य मस्तकस्यसंवतकेऽपूजाकरणेन श्यामायाः कनिष्ठत्वमायातमिति ज्ञेयम् ।

मिश्रभावात्—आदिशब्देन सह मिलनादादिमुग्धेत्यादि भवति । आदिमुग्धाऽत्यन्त
 मुग्धा, अन्तिममुग्धाऽल्पमुग्धेत्यर्थः ।

श्रीकृष्णः सुवलं प्रत्याह । मानयाहणायहेण सह वर्त्तमाना या प्रियसखी तस्याः
 शिक्षोपरोधात् । रोषान्वस्य सखीजनस्य वाचालतां श्रुत्वाऽत्यन्तमौगध्रवशात् प्रत्युत्तर-
 दानेऽसामर्थ्यात् केवलं कर्णमेव रुद्धं चकारेत्यर्थः ।

मेव न कृत्रिमम्, यतोऽवरा एताः श्रीकृष्णदयितानां सेवातात्पर्येनैव सार्यकम्मन्यजीविता
 भवन्ति । चित्राललितश्यामाऽद्या वङ्ग एव निष्पातास्ताः श्रीकृष्णलीलासूक्ष्मिण्यन्ते ।
 आसामवरत्वं प्रेमतारतम्येन वैष्णवागमे व्यवस्थितत्वेऽपि क्वचित् कविभिरितरेष्ववयोभावादि-
 नाऽपि दर्शयते । लक्ष्यत्वेन लक्षितेषूदारण्येवमेव लक्ष्यलक्ष्यसङ्गतिर्भक्तिप्राणभित्ति-
 मवलम्ब्य मुग्धीर्भविष्यात् ।

(I) उपरिदर्शिते श्लोके राधाया समधिकलज्जावत्त्वमेवादिमुग्धास्वभावं तस्या
 विनिगमयति । तदव्यवहितोत्तरे च श्लोके कोपप्रवृत्तावप्यसहायत्वव्यपदेशः स्वकीयं
 मध्यामुग्धत्वम्, एवमन्तिमे च पदौ श्रीकृष्णोपरि प्रणयरसोर्जितत्वात् क्लेशलवकल्पितो

दोषान् किं गणयामि तस्य, गुणतां गच्छन्ति ते तत्त्वणा-
न्मानोऽन्येन पथा भवेद्यदि, तदा सख्यः स एवोच्यताम् ॥ ८४
रोमाञ्चैः समसुत्थितं प्रथमतो, मानेन साङ्गं दृशो-
रश्चु च्यावितमाननेन च समं नीतं ममाङ्घोऽप्यधः ।
सख्यथाभरणैः समं सुखरितास्तृष्णीकतां प्रापिता (I)

मामालोक्च चिरार्जितोऽपि सुदृशा कोपस्तथा विस्मृतः ॥ ८५

तत्रापि—निमीलितनेत्रेऽपि दयितः सन्दृश्यते । ते दोषास्तत्त्वणे दोषत्वेन दर्शनक्षणे
गुणतां गच्छन्ति । हे सख्यः भवतीभिरुपदिष्टान्मार्गत्रयाद्व्येन पथा यदि मानः सम्भवेत्तदा
स एव पन्था उच्यताम् ।

सखीभिर्यदच्छिन्तितं मम दर्शने तत् सर्वं विपरोतमभूदिति श्रीकृष्ण आह । प्रथमतो
मामालोक्च सुदृशा तथाऽसनादुत्थितं, 'रोमाञ्चैः समसुत्थितं' मित्यनेन रोमाङ्घोऽपि जातः,
मानस्य का कथेति भावः । च्यावितं भूमौ पातितं, 'मानेन साङ्गं' मिति मानोऽप्यधः
पातित इत्यर्थः । अङ्घो ममापराधोऽपि मुखेन सहाधो नीतं लज्जया सुखमपि न मन्वीकृत-
मिति ज्ञेयम् । अस्माकं निकटे माऽगच्छ, इतो दूरीभवत्यादि वाक्यैर्मुखरिताः सख्योऽप्यत्या-
ग्रहेण तथा तूष्णीकतां प्रापिताः । 'आभरणैः सम' मिति हस्तादिचालनेन निवारण-
समये तासां कङ्कणादलङ्कारा अपि सुखरिता बभूवुः—तासां तूष्णीकत्वे ते तूष्णीं
बभूवुरित्यर्थः ।

त्रिविधुसुग्धा एव मानग्रहणेऽसामर्थ्यान्मानाक्षमा इति पूर्वमुक्तम् ।

ऽप्यभिनन्दनभरो राधाया अन्तिमसुग्धाप्रकृतिमनुमापयति । एषु लक्ष्येष्वेवंविधेष्वन्येषु
च प्रदोषे कचित् प्रयोच्यकौतुककृतो लेशः कचिदुचितभाववर्णनानिवन्धो वा सुतरा-
मास्वादः । आसां भावतादात्म्यानिर्द्धारणे कृष्णप्रेमगरिमेव वरीवर्त्ति । आविष्कृतञ्च
तदानन्दवृन्दावने केशोरादिलीलाप्रस्तावे कथाचिद्वनतिप्रगल्भाया गोपललनया—

मां धवो यदि निहन्ति हन्त्यतां वात्सवो यदि जहाति ह्यीयताम् ।

साधवो यदि हसन्ति हस्यतां माधवः स्वयमुरीकृतो मया ॥

अग्रिमदृष्टास्थितप्रगल्भादृष्टान्ते 'दूरादुत्थित' मित्यादौ यच्छब्दाकोपाकृतेष्वन्दावल्याः
सुचारु भावाकारवर्णनं तदमरुशतकीयस्य 'एकत्रास्यनसंस्थितिः परिहृते'त्यादिकस्य
'चतुरया कोपः कृतार्थोक्त' इत्यन्तस्याकारग्रन्थेषूद्भूतस्य प्रदास्यापाततो विभिन्नकचा-
गतमपि स्वरूपतः समं समञ्जसञ्च । वस्तुतश्चक्रकोपाकृतेः पृथक् पृथक् विकाशः ।
गङ्गामनैका नायिका, इतरा तु अतिगुणमाना, यथोक्तमेवेह स्युः ।

अथ मध्यात्रैविध्यम्—

पादान्तंगमिना चिरानुनयिना नीता प्रसादं शनै-
राहार्यस्खलितं (33) मया निगदिता भूयः कृते साहसे ।

न्यञ्चत्कन्धरमुत्स्मितं मयि मनाग्व्यापारयन्ती दृशं
सीमन्ताग्रनिवेशिताञ्जलिपुटं राधा व्यधाद्वन्दनम् ॥ ८६

आलि ! त्वं वनमालिना निगदिता, प्राणेश्वरि ! प्रीयतां,
देवादेव ममानयः समजनि, चन्तव्य एष त्वया ।

इत्याकर्ण्य सखीमुखात् प्रियवचो मूर्धानमाधुन्वती

सा स्मितैव शिखामणिप्रणयिनं चक्रे प्रणामाञ्जलिम् ॥ ८७

दूराद्वाघयते स्तनपटं लोलाङ्गुलीमुद्रया

प्रत्यासेदुपि मय्यसौ करयुगेनापादयत्यञ्जलिम् ।

आष्टुष्टाऽननपद्ममानयति स्पृष्टा समुत्कम्पते

दाक्षिण्यं किमु वामताऽथ सुतनोर्नाविदि किञ्चिन्मया ॥ ८८

अथ प्रगल्भात्रैविध्यम्—

दूरादुत्थितमन्तिकं मयि गते पीठं करणार्पितं

स्मिता भाषिणि भाषितं मृदुसुधानिस्यन्दि मन्दं कियत् ।

श्रीकृष्णः सखायं प्रत्याह । अद्य कुञ्जगृह उपविष्टां राधां सम्बोध्य 'हे प्रिये चन्दानने !'
इति वक्तव्ये देवान्मन्मुखात् 'चन्द्रावली'ति वाक्यं निर्गतं, तच्छ्रुत्वा सा मानिनी बभूव ।
ततो मया नानावर्णेन सा प्रसादं नीता, पश्चात् कौतुकवशादाहार्यं स्खलितं पूर्वोक्तं
'हे चन्द्रावली'ति स्खलितं निगदिता मया भूयस्तस्या मानोत्पत्त्यर्थं साहसे कृते
सा मचातुर्यं बुद्धा 'हे धूर्त्तशिरोमणे ! तुभ्यं नम' इत्युक्त्वा सीमन्ताग्रनिवेशिताञ्जलिपुटं
यथा स्यात्तथा वन्दनं अधात् ।

काचित् सखी स्वयंश्वरोमाह—हे आलि ! श्रीकृष्णेन त्वं निगदिता । श्रीकृष्णस्योक्ति-
मेवाह—देवादेव ममापराधः समजनि । मस्तकस्यशिखामणिसंयुक्तं 'धूर्त्ताय तस्मे
नम' इति प्रणामबोधकाञ्जलिं चक्रे ।

श्रीकृष्ण आह—हे सखे ! सा मां दूरादोत्थ लीलायुक्ता याऽङ्गुलीमुद्रा तथाऽवगुण्ठनं
दीर्घाकरोति । मयि प्रत्यासेदुपि निकटवर्त्तिनि सति आदरबोधकं करयुग्मेनाञ्जलिं
करोति । मया हस्तेन स्पृष्टा सा... ।

आरुढेऽहमथासनं प्रकटितं सौभाग्यमाश्लिष्यति
प्रत्याश्लिष्टमवामतैव सुदृशो वामत्वमख्यापयत् ॥ ८८

अतिगूढमानत्वादियं प्रगल्भाऽग्रिमदशास्थितेव ।

नो सङ्गीतकमालपन्ति, न शुकीरध्यापयन्त्यालयो,
नानन्दस्तव मन्दिरेऽय किमिति स्वं दोषमाच्छादयन् ।

यदूचेऽहमिदन्त्यापि जगदे भुग्नारुणापाङ्गया

‘तुभ्य’ धूर्त्तधिये नमोऽस्तु भगवन् मङ्गलं वीतक्रिये ॥ ८९

अन्तिमप्रगल्भा यथा(३४)—

‘श्लिष्टा श्लिष्यति गोकुलेन्दुतनय’मित्यादि (७५ श्लोके) ।

अथासामवस्थाभेदेनाष्टविधत्वमुच्यते । लक्षणैरेव संज्ञा गम्या ।

तत्र विरहोत्कण्ठिताऽदिक्रमः—

गाढानुरागा प्रागेव लब्धसंज्ञाऽपि हेतुके ।

विरहे वर्द्धितोत्कण्ठा विरहोत्कण्ठिता मता ॥ ११५ का

यथा—अन्तः क्लन्ति ममं सुमरयति, प्राणान् पिनष्टीव मे,

दौरात्मग्रायदनादरोऽय विहितः कृष्णे मया मृदया ।

दूरादेव मां दृष्ट्वा तयाऽसनादुत्थितं, पञ्चान्मयि निकटं गते सति । मयि स्मित्वा
भाषिणि सति तथा मन्दं यथा स्यात्तथा क्रियद्भाषितम् । कथम्भूतम् ? सुधायाः
मृदुस्वरणमिव । तस्या अर्द्धासनं मयि आरुढे सत्यात्मनः सौभाग्यं तथा प्रकटितम् ।
मयि तामाश्लिष्यति सति तयाऽपि प्रत्याश्लिष्टं, सा प्रत्यालिङ्गनं कृतवतीत्यर्थः । सुदृशश्चन्द्रा-
वस्था अवामताऽनुकूलतैव ।

श्रीकृष्णः सुवलमाह—हे सखे ! स्वेन मयैव कृतं यद्दोषं तमाच्छादयितुं तां मानिनीं
प्रति ‘तव मन्दिरेऽज्ञानन्दः कथं न भवतो’त्यहं यदूचे तदा क्रोधेनारुणापाङ्गया तयाऽपोदं
वक्ष्यमाणं जगदे । लङ्कितश्रवणमेव निर्लज्जत्वमिति ज्ञेयम् ।

अथेति—आसां प्रेयसोनामुत्कण्ठिताद्यवस्थाभेदेनाष्टविधत्वमालङ्कारिकैरुच्यते । तासां-
मवस्थानां लक्षणकरणैरेव नामान्यपि क्रियानि ।

प्राक् पूर्वं गाढः पूर्वानुरागो यस्याः सा पञ्चाक्षर्यसंज्ञाऽपि प्रथमतः कोपाधीनमान-
जन्यविरहे पश्चात् कोपे शान्ते च सति तेन सह मिलनेन वर्द्धिता उत्कण्ठा यस्याः सा
विरहोत्कण्ठिता ज्ञेया ।

तं वा सङ्गमयस्व सुन्दरि ! मया मञ्जीवितन्त्रेण वा,

हाभ्यां नापरमस्ति किञ्चिदपि मे सन्तापनिर्वापकम् ॥ ८१

सङ्केतस्यं प्रियं ज्ञात्वा सह सख्यैकिकाऽथ वा ।

गतभौर्याऽभिसरति सा भवेदभिसारिका (J) १६ का

यथा—श्याम त्वामभिसर्त्तुमन्धतमसे पादार्पणप्रक्रमे

स्रस्तो नीलनिचोलकस्तुरुचा निर्दूतमन्धन्तमः ।

विश्वन्तावदिलावतायितमभूद्गौरिऽमिलदुगौरिमा

तेनालक्षितमाजगाम सुतनुः, प्रेक्षस्तवेदं यशः ॥ ८२

अन्यासक्तेन कान्तेन खण्डिताशा तु या निशि ।

प्रातस्तद्गोमचिह्नानि वीक्ष्योद्विग्ना तु खण्डिता ॥ ११७ का

यथा—‘पद्मिन्वहं कुसुदिनी किल सैवे’त्यादि (३५ किरणे ३८ श्लोके) ।

मयाऽद्य कृष्णं योऽनादरो विहितः स ममान्तःकरणं क्षिणति । सुमरस्तुषाभिः,
ममं ताडशाप्रिवत् करोति । हे सुन्दरि ! मया सह श्रीकृष्णं सङ्गमयस्व अथवा तेन
मञ्जीवितं सङ्गमयस्व ।

सख्या सह किंवा एकाकिन्यभिसरति ।

हे श्याम ! सुतनुर्मम सखी त्वामभिसर्त्तुं गाढान्वकाररात्रौ पादार्पणारम्भे त्वराऽति-
शयादङ्गाम्नीजवस्त्रं सक्तं, वस्त्ररूपावरणे गते तनुकान्त्याऽवकारोऽपि गतः, अतोऽभिसारे
महान् विप्रो बभूव । पञ्चाङ्गाग्येन तस्य देहस्य पीतकान्त्या विश्वमेवेलावतायितं पीतवर्ण-
मभूत्—सुमेरोर्निकटवर्त्तिभूमेरिलावतसंज्ञा, सा भूमिः सुमेरोः पीतकान्त्या सदा
पीतवर्णवेति । गौरवर्णवृन्दावनप्रदेशे तस्या देहस्य गौरताऽमिलत्, तेन हेतुनाऽलक्षितं
यथा स्यात्तथा तव निकटमाजगाम । लक्ष्ययकप्रेक्ष एवदं यशः ।

अन्यनायकाऽसक्तेन अतएव निशि तन्निकटागमनेऽसमयेन श्रीकृष्णेन खण्डिता
सम्भोगाशा यस्या एवम्भूता या प्रातःकाल अपराधमार्जनार्थमागतस्य श्रीकृष्णस्य
सम्भोगचिह्नानि वीक्ष्य कोपेन मानिनी बभूव (J), सा खण्डितोच्यते ।

(J) विरहोत्कण्ठिताद्यवस्थाभेदलक्षणं कचिन्मूलतो भरतकृतादर्वाचोना-
दशरूपक-दर्पणादि-आख्यातादा मनाङ् भिन्नम्—प्रेमवेचित्प्राघटनायां विभिन्ना दृशा वैष्णव-
रसशास्त्रकारैः स्वसम्पादयमतमनुवर्त्तमानैराकरादितो विभिन्नसंज्ञाभिर्विहिताः, अप्राकृता-
श्रितरसत्वेन च तथा संस्थाप्रस्थानं तेषां नासङ्गतमिति च ज्ञेयम् । एवमभिसारिकालक्षणे
याऽभिसरति सेव केवलमभिसारिका न पुनः प्राचीनमतमनुवर्त्तय ‘अभिसारयते कान्त’

दूतौभिः प्रार्थमानोऽपि गन्ताऽस्मौत्युक्तवानपि ।

देवान्नायाति यत्कान्तो विप्रलब्धति सा स्मृता ॥ ११८ का

यथा— 'सुसुखि ! स किमवादीदेष यामीति, तस्मात्
कथमजनि विलम्बो' 'मास्म भूः सन्दिहाना' ।
'कथय किमु भवत्या यास्यते तत्र भूयः,
किमथ मदसुभिर्वा, तुल्यमेतद्वयं मे ॥

(35) कोपेनान्तरिता या तु कलहान्तरिता तु सा । ११९ का

यथा— अस्माभिः सह चाटुकत्र गणितः पादानतो माधवः,
कोपोऽयं बहु मानितो, न च वयं, प्राणेश्वरो नाप्यसौ ।
चन्द्रशब्दनमारुतः पिकरुतं सम्भूय सर्वं यदा
त्वामुद्देजयिता तदैष सकलं कोपः समाधास्यते ॥ ८४

वासगेहे वेशभूषाताम्बूलवसनादिभिः ।

सुसज्जाऽपेक्षते कान्तं सा स्याद्वासकसज्जिका ॥ १२० का

एष श्रीकृष्णः यामीति किमवादीत् । यद्यवादीत् तदा विलम्बः कथमजनि । हे
सखि ! तस्यागमने सन्दिग्धाऽपि त्वं मा भूः । स तु नागत एव, अधुना किं कर्त्तव्यं
कथय । तदानयनार्थं भवता यास्यते किं वा मत्प्राणैर्वा—त्वं मे प्राणाश्चैतद्वयं प्रेमास्पदत्वेन
मम तुल्यमेव । तथा च विरहज्वालाया स्थातुममर्थाः प्राणा यदि मद्देहात् गतास्तदा
महिच्छेदेन तव मद्देहः खं भविष्यति, अतस्त्वद्गमनमेवोचितमिति ध्वनिः (J) ।

कोपेनान्तरिता रक्षिता (J) ।

मानभङ्गार्थं तन्मन्दिरे गत्वा प्रणयनव्यादिपरं श्रीकृष्णं कोपावेशेन स्वगृहान्निकाश
कोपे गते सति पश्चात्तापवती सा सखीमाह (36) । 'हे सखि ! श्रीकृष्णः क गतः
श्रीघ्नं तमानयेत्कुतश्चरती यूथेश्वरीं प्रति सख्याह—अस्माभिरिति । मारुतो वसन्तानिलः ।
एतत् सर्वं सम्भूय मिलित्वा यदा त्वां विरहिणोमुद्देजयिता उद्दोषनत्वेन खेदयिष्यति तदैष
कोप एव सकलं समाधानं करिष्यति, किमस्माभिर्निकृष्टाभिरिति सखीनामाक्षेपो ध्वनिः ।

या सा च । मानिनो बभूवेत्यादि—प्राकृते रसो नास्तीत्येवं यत्र लट्प्रयोगः सोऽप्यतीतार्थे

(35) अत्र 'पादानतं प्रियव्यक्ता पश्चात्तापविशुद्धा । कोपेनान्तरिता या तु कलहान्तरिता तु सा ॥'
इति (ख) (छ) पुस्तकयोः पाठः ।

(36) 'सखीमाहेति पाठः केवलं सुदृष्टपुस्तके एवोपलभ्यते ।

यथा—

ताम्बूलमाख्यवसनाभरणानुलेपाः

सम्पादितास्तव कृते स्वयमेतथा ये ।

ते ह्येवं तान्वयि विलम्बिनि तत्क्षणेन

सन्तापयन्ति वितुदन्ति विमोहयन्ति ॥ ८५

कार्यान्तरेण प्रावासं गते सति मनोऽधिपे ।

तन्मनस्त्रैव या तिष्ठेत् सा स्यात् प्रोषितभर्तृका ^(K) ॥ १२१ का

यथा— न वाणी न सन्दो न च नयनपङ्केजलहरी
न वीणादेर्गानश्रुतिरपि न चालीजनकथा ।
कुर्वन् याति कृष्णे पुरि पुरि महिष्यः समभवन्
पटे चित्रोत्कीर्णा इव विरहवैधुर्यतनवः ॥ ८६

निरन्तरं प्रेमवशात् पार्श्ववर्त्तीव यत्प्रियः ।

वाग्वशः प्राय आभाति सा स्यात् स्वाधौनभर्तृका ^(K) ॥ १२२ का

पाण्डवदर्शनार्थं कृष्णे कुरुदेशान् गते सति महिषीणां नयनकमलस्य लहरी
कटाक्षादिकं नास्तीति । एवं वीणादेर्गानश्रवणमपि नास्ति, किन्तु ता महिष्यः पटे
चित्रपुत्तलीवज्जडाः समभवन् । कथम्भूताः ? विरहस्य वैधुर्येण प्रातिकूल्येन कृष्णाः ।

निखलीलाप्रकटनमिषेण वा कृत इति बोध्यम् । विरहज्वालाया स्थातुमसमर्था इत्यादि—
यदा भवद्गमनकृतविलम्ब एव न सहनीयो मया यथा विप्रलब्धादृष्टान्तेऽवालाकोद्धृते
'याऽतः परमपि जीवेज्जोवितनाथो भवेत्तस्याः' इति पदार्हः । रक्षिता—न तु रक्षितैव
तदानन्तनक्षणे, अपि तु रक्षितकल्पेवेति, पश्चात्तापवत्त्वमेव सुखं लिङ्गं न कोपापसरण-
मिति दिक् ।

(K) अत्रार्वाचीने वैष्णवमते अप्राकृतरतिमवलम्ब्य यो रसविकाशप्रकारः स आदि-
माकरे भरतीये इतोऽन्यथा कल्पितात् कारणनिवृत्त्यात्तोऽपि तद्दर्शितमार्गाभ्यामीति
न तत्त्वतो वेलक्ष्यम् । तथा च सुनिर्दिष्टाष्टनायिकासंज्ञाप्रसङ्गावतरणिकायामर्वाचीन-
वैष्णवमतेयसंवादावच्छिन्नैव कारिकाप्रकारः—'यदप्यस्ति नृपाणाम् कामतन्त्रमनेकधा ।
प्रच्छन्ने कामिनं वक्तुं तद्दे रतिकरं भवेत् ॥ यदामाभिनिवेशित्वं यतस्त्रैव निवार्यते ।
दुर्लभत्वं च यत्रास्याः सा कामस्य रतिः परा ॥' (इति निर्णयसागरसूत्रिते २२शाब्दाये) ।
एवमपि तत्राष्टनायिकालक्षणे दृश्यरूपक दर्पणादिकतामिव न कदापि यादृच्छिकः वैवाहिक-
लक्षणसंश्लेषः पतिशब्दप्रयोगः परिलक्ष्यते, अपि तु सर्वत्रैव 'मनोऽधिप'—'प्रिया'दिपदानां

यथा—

इयं मम सखी प्रिया, रचय वेशमस्याः स्वयं,
प्रसादय सखीमिमां मयि वृथैव जातक्रुधम् ।
इति प्रणयकौतुकादिव नियोजितो राधया
चकार रसिकाग्रणीरय तथा तथा माधवः ॥ ८७

अथाऽसामलङ्काराः—

यौवने सत्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः ।

अलङ्कारास्तत्र भाव-हाव-हेलास्त्रयोऽङ्गजाः ॥

शोभा कान्तिश्च दौर्गन्धश्च माधुर्यञ्च प्रगल्भता ।

ओदार्यं धैर्यमित्येते सप्तैव स्युरयत्नजाः ॥

लौला विलासो विच्छित्तिर्विव्वोक्तः किलकिञ्चितम् ।

मोहायितं कुट्टामतं विभ्रमो ललितं मदः ॥

विकृतं तपनं मौग्ध्रं विक्षेपश्च कुतूहलम् ।

हसितं चकितं केलिरनुभावादिमे पृथक् (L) ॥ १२३ का

श्रीराधिका श्रीकृष्णमाह—इयं सखी ललिता समात्यन्तप्रिया । किन्तु त्वया कृतं यदस्या विडम्बनं तन्मत्प्रेरितं ज्ञात्वा मयि वृथैव जातक्रुधमिमां प्रसादय । एवं कामोन्मत्तेन त्वया खण्डितमस्या वेशं पुनस्त्वमेव रचयेति राधया नियोजितो रसिकाग्रणीः श्रीकृष्णस्तथा तदा चकार ।

सत्वजा इति—कृष्णसम्बन्धिचेष्टोत्पन्नावेराक्रानं चित्तं सत्त्वं तस्माज्जाताः (L) । अङ्गजा इति—नेत्रान्तर्भ्रुवोर्वागङ्गादीनां तत्सूचकत्वात्तेभ्य एवाङ्गभ्यो जाताः प्रतीता इत्यर्थः, न तु वस्तुतोऽङ्गजाः, 'सत्वजा' इत्युक्तत्वात् । अयत्नजा इति—शोभाऽदर्थं वेशादिप्रयत्नाभावेऽपि शोभादयः सारित्यर्थः । इमे भावादयोऽनुभावाङ्गिभा भवन्ति । तेऽनुभावा रसादिव्यञ्जका गौणा एव, अलङ्कारास्तु रसामिव्यञ्जकत्वेऽपि स्वतःसमर्थाः—रसोत्पत्तौ तेषां प्राधान्येन भागमस्तीत्यर्थः ।

व्यवहारः । संज्ञायां यो भर्तृशब्दः स तु इत्यसुहिष्ठो जीवगोस्वामिप्रभृतिभिः—'अत्र भर्तृशब्द-प्रयोगो दाम्पत्यस्यैवाङ्गिनि रसे रसशालककर्तृभिः स्वीकृतत्वात् युक्त एव ।' 'सर्वत्रैवालङ्कारशालके प्राचीनेऽर्वाचीने वा प्रत्यप्यप्योरेव भर्तृशब्दप्रयोगो दृष्ट' इत्यानन्दचन्द्रिकाकृतः । एवमपि स्वाधोऽनभर्तृकालक्षणेऽत्र दृशरूपकादिस्तत्त्वज्ञानात् यद्यदेतत्तद्व्यवहारविलसितं तदेवैव-

यद्यपिषु केचिदनुभावसदृशाः सन्ति, तथापि पृथक् । ते तु रसादिव्यञ्जकाः, एते तु व्यञ्जकत्वेऽपि स्वतःसमर्थाः—तेनालङ्कारा एव । तत्रैषां लक्षणम्—भावो यथा—

'निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया ।'

अलम्बनोद्दीपनोत्पन्नाभावादपि स च द्विधा ॥ १२४ का

तत्रालम्बनोत्पन्नो यथा—

आधूलिकेलि शतशः सह येन येन

प्रागल्भ्यचारु सुचिरं कलहायते स्म ।

तं श्यामसुन्दरमपूर्वमिवेक्षमाणा

सा गण्डयोः पुलकमण्डलिकां तनोति ॥ ८८

उद्दीपनोत्पन्नो यथा—

एतानि तानि नलिनीविपिनानि वाप्या-

मते त एव मधुपा नलिनाननेषु ।

आवात्यमेव कलितानि किमरा राधा

नैवावकर्षति विलोचनमेषु लग्नम् ॥ ८९

येन राधिका वाक्ये येन श्रीकृष्णेन सह धूलिकेलिकालमभियाप्य शतशः परस्परं हस्ताभ्यां ताडनेन यत् प्रागल्भ्यं तेन चारु यथा श्यामया कलहायते स्म सा राधिकाऽधुना वयःसन्धौ श्रीकृष्णमपूर्वमिवेक्षमाणा सती गण्डयोः पुलकमण्डलिकां तनोतीति पौर्णमासीवाक्यमिदं ज्ञेयम् ।

वाप्यां जलाशये एतानि प्रवृत्तविषयोभूतानि कमलिनीविपिनानि वाक्यमभियाप्य यानि श्रीराधया कलितानि दृष्टानि तान्येव, एवं कमलिन्याः कमलरूपाननेषु विद्यमाना एते मधुपा वाक्ये दृष्टास्त एव । अयं वयःसन्धौ किं न आकर्षतीति चित्रम् । देहस्यानीया कमलिनो, मुखस्यानीयं कमलं, कृष्णस्यानीयो भ्रमरः, तस्मादे- उद्दीपका भवन्ति ।

तत्रत्य आराधयतत्त्व हापनपरतत्त्व आचक्रुः किञ्चित् नमस्कृत्य राजतरुमण्डपभावावस्थिति-सम्बद्धचेति कोविदानाम्बुदः । लक्ष्येष्वन्येकतरेषामन्योन्यसाङ्ग्यमपि लक्ष्यते ।

(L) उच्छ्रलनोलमणावनुभावप्रकरण एषां मध्ये प्राग् दर्शितानां विंशतिसंख्यकानां सन्निवेशः । भरतमतमनुसृत्य तत्रैवामङ्गजास्त्रयोः, अयत्नजाः सप्त, लौलाद्या मदं विहाय विकृतान्ता विह्वतान्ता वा दश स्वभावजा लक्षिताः । कौस्तुभे तु दर्शयकृतां कारिका-मनुसृत्य आकृता एते । तत्राद्यकच्चादयमन्तर्भक्ता दश पुरुषाणामपि भवन्ति यथोक्तिवित-

हृन्नेवादिविकारैस्तु व्यक्तोऽसौ याति हावताम् । १२५ का

असौ भावः ।—

लोलेन किञ्चिदलसेन च किञ्चिदक्षणा

सा यद्विभेद हृदयं व्रजराजसूनोः ।

तस्यास्तुदेव हृदयेन समं तदन्त-

स्तेनाध्वनैव तु विवेश नवोऽनुरागः (L) १००

हेला स एवाभिलक्ष्यविकारः परिकौर्त्तते । १२६ का

स एव हाव एव ।

एकमप्यतिरहोऽपि तमेकाऽपुत्रसुकाऽपि सखि ! नाहमपश्यम् ।

कोमलं कुवलयदपि हृन्त्यात् साहसेन कतमेन कटाक्षः ॥ (L) १०१

असौ भाव एव वयस आधिक्ये कमपुत्रकथं प्राप्य हावो भवेत्, पूर्वापेक्षयाऽत्र नेत्रादिविकाराधिक्यं बोध्यम् । एवमुत्तरोत्तरहेलादावप्येवमेव ज्ञेयम् ।

सा राधिका किञ्चिच्चलेन किञ्चिदलसेन मन्यरेण चाक्षणा श्रीकृष्णस्य यद्दृश्यं विभेद, तेन विद्वद्दृश्यस्य हृदिरूपमार्गेण तस्या राधाया हृदयेन सह नवानुरागस्तस्य श्रीकृष्णस्यान्तःकरणं विवेश । तथा च श्रीकृष्णो राधिकाया नेत्रभङ्गीं वीक्ष्य तस्या हृदयेन सह (३७) स्वविषयकानुरागो जात इत्यन्तःकरणे निश्चिकायेति भावः ।

ललिता राधिकामाह—हे सखि ! अद्य सुवलसुखान्मया श्रुतं, कुलाप्येकान्ते त्वया दृष्टः श्रीकृष्णो विचित्र इव बभूव—स प्रति भोजनं सखिभिः सह खेलनं गोचारणादि तत् सर्वं किमपि तस्मै न रोचते, अत एतादृशोऽसमञ्जसत्वा कथं कृतः । इत्युक्तवतीं ललितां प्रति श्रीराधिकाऽह—अत्यन्तरहस्यस्य तमेकमपि अहमप्येका, एवं तद्वर्णने उत्तुकाऽपि तस्य क्लेशो भविष्यतीति बुद्ध्या नापश्यं किन्तु मद्दर्शनममानयन्मत्कटाक्ष एवानर्थकारी तं कोमलतनुं हृन्त्यात्, मया किं कर्त्तव्यं त्वयेव विचार्यतामिति भावः ।

माकरादा । यावननिमित्तका एते इति न काऽपि विप्रतिपत्तिः । 'चित्तस्याविकृतिः सत्त्वं' विवृतेः कारणे सतीति दर्शितात् कारणात् सत्वजा अपि । मदादीनां विकृतोनां कलिप्रोषाणामष्टानां न सर्वत्रोक्तेः, अतएवान्तरपरिस्फुरानवैशिष्ट्यात् । 'लोलेन'त्यादि श्लोके नैषधीयपद्यस्य 'नाकलोकमिषजोः सुषमा ये'त्यादौ दर्शितस्य 'तद्धारसंक्रमित-वेद्यकविद्य' इत्यन्तस्यानुरूप्यं नातिनिगूढम् । कोमलमित्यादि—कटाक्षलौन्तविलासस्या-पाततो निष्ठुरत्वेनाभिवर्णनं रमिकयन्येषु बहून् परिलक्ष्यते ।

(३७) 'तस्या हृदयेन स्वविषयके'त्यादि पाठः (क) पुस्तके, 'तस्य हृदयेन स्वविषयके'त्यादि पाठः (क) (ङ) पुस्तकयोः ।

हेलैव शोभा लावण्यरूपवेशादिभिर्द्युता (M) ॥ १२७ का

वेशो नवः प्रतिनवञ्च (M) वयो, नवीनं

लावण्यकं, मधुरिमाऽपि नवीन एव ।

कृष्णानुरागसरसीसततावगाहे

तस्या बभूवुरतिधौतनिराविलानि ॥ १०२

शोभैव मन्मथोन्माथात् कान्तिरुद्दोषितद्युतिः ॥ १२८ का

यथा—को वेद रे सखि ! लगिष्यति दृष्ट एव

को वेद जीवमपनेष्यति लग्न एव ।

प्रेङ्गोलिभिः परिमलेः सहसाऽन्वयाऽसौ

श्यामो रसः (M) परिचितो वद कोऽपराधः ॥ १०३

कान्तिरेवातिविस्तोर्णा दौमिरित्युच्यते बुधैः ॥ १२९ ।

यथा—धोताश्रुभिः प्रसव एव कटाक्षभूमि-

रुच्छास एव कुचरत्नखनिः प्रतप्ता ।

वालं वयस्तदनुरागभरत्नमत्व-

मध्याप्य केन गुणिनैवमकारि राधे ! ॥ १०४

नवीनो वेशः, प्रतिक्षणं नवं वयः (३८) तस्या राधायाः श्रीकृष्णविषयकानुरागरूप-सरस्यां सततावगाहे सति वेशवयोलावण्यानि अतिधौतान्युज्ज्वलान्येवं निराविलान्यत्प-त्वादिदोषरहितानि बभूवुः, रित्यर्थः ।

मन्मथस्यालुने कादुद्दोषिता द्युतिर्यस्याः सा शोभैव कान्तिरुच्यते । 'श्रीकृष्णस्वया-ऽस्मिन्निषेधमनाडय कथं दृष्टः ? यदि दृष्टस्तदा तत्फलमपि मुञ्चते' इत्युक्तवतीं सखीं प्रत्याह—को वेदेति । प्रेङ्गोलिभिः सर्वत्र प्रसरद्भिस्तस्य परिमलेः श्यामस्वरूपो रसो मया दृष्टः ।

पौर्यमास्याह—हे राधे ! तत् प्रौढवयसोऽपि दुःसहमनुरागभरत्नमत्वं केनापि गुणिना तव नवीनं वयोऽध्याप्येवमकारि ? किं कृतमित्यपेक्षायामाह—येन कटाक्षरूपा भूमिः प्रसव एव प्रसूतिकाल एवाश्रुभिर्धौताऽकारि तथा च कटाक्षस्यारम्भ एवाश्रुजलैः सर्वं ज्ञावितमिति भावः । एवं कुचरूपरत्नखनिरुत्तम एव कामप्रतप्ताऽकारि ।

(M) क्रमपरम्परेण स्फुटतामेतेषां नायिकाऽलङ्काराणां मनस्तत्त्वसरणिमनुसृत्य निर्दोशो भरतीये, तदाश्रितेष्वितरेष्वालङ्कारिकनिबन्धेषु च । सुकुमारे ललितात्मके च प्रयोगेऽभिनयजीवातुभूत एवेषां विलाससम्भारकोटिमावहति, ललितोदारशिल्पकल्पे भास्कर्ये केषाञ्चनेषां समुद्भेदोऽपि निरधारि । एषां निदानं शरीरविकारजम्—'देहात्मकं

(३८) एवं (ग) पुस्तके । 'एतानि तस्या' इत्यादि (क) पुस्तके, 'एतेषां तस्या' इत्याद्यन्वेषु ।

‘सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता’ । (M) Sahityadarpana III. 132. १३० का

यथा—जलावगाहे च्युतमेखलायाः शेषालवल्लीव बभौ नितम्बः ।

अकैतवं रूपमहेतुहाटं सर्वास्वस्थासु सदैकरूपम् ॥ १०५

प्रगल्भता निर्भयत्वम्— १३१ का

यथा—‘स्निष्टा स्निध्यती’त्यादि (५म किरणे ७१ श्लोकः) ।

औदार्यं विनयः सदा ॥ १३२ का

सख्यो निजैरेव गुणैर्मवद्विधा मयेव तन्वन्त्यनुरागसौरभम् ।

न चान्यसाहस्यमपेक्ष्य सौहृदं प्रकाशयन्तीह निसर्गसाधवः ॥ १०६

सुखे दुःखेऽपि महति धैर्यं स्यान्निर्विकारता ॥ १३३ का

यथा—आस्तां तदीयनवयौवनपूर्णवापी

काऽपीधमत्र न करोमि निमज्जनेच्छाम् (N) ।

इच्छामि तं कमपि कालमलज्जमुच्चै-

राक्रन्दितुं सुमुखि ! हा प्रिय ! हा प्रियेति ॥ १०७

अङ्गैर्वेशैरलङ्कारैर्लीला कान्तानुकारिता ॥ १३४ का

सा च द्विविधा—स्वगता सखीगता च । स्वगता च द्विधा, स्वकर्तृका

प्रियकर्तृका चेति । क्रमेणोदाहरणे—

बर्हेण बहचिकुरा करल्लूमवेणुरामुच्य पीतवसनं वनमालिकाञ्च ।

कस्तूरिकाचिततनू रभसादियेष राधा स्वमङ्गमुपगूह्यितुमङ्गकेन ॥ १०८

अहेतुहाटं वेशादिहेतुं विनैव हृदयङ्गमं, अतएवाकैतवमङ्गलिमम् ।

पीतवसनमामुच्य नितम्बे बद्धा, एवं वनमालिकां कण्ठे बद्धा रभसात् कौतुकात्

स्वीयाङ्गमङ्गकेन स्वाङ्गेन सखीभ्यो गोपयितुमियेषैच्छत् ।

भवेत् सत्त्वं सत्त्वाद्भावः समुत्पत्तिः । भावात् समुत्पत्तिर्यो ‘भाव’ इत्यादि भरतोक्तिः सङ्गदय-
संवित्तिश्च तत्र प्रमाणम् । संवित्तिकाले तादात्म्येन लयस्य घटितत्वादनुरेखादशाया-
मिवेषां विशेषणद्वारा पृथक्सत्तापत्त्यं न कश्चोक्तुर्वन्त्यात्मप्रत्ययव्यतिरिक्ततय इति तु

नासमञ्जसम् । (Cf. Carlyle's remarks about Schiller as a critic—‘I now

see myself create and form ; I watch the play of inspiration ; and my

fancy, knowing she is not without witnesses of her movements, no

longer moves with equal freedom’). श्रीकृष्णाश्रितत्वे तु परमोक्तयैः स्वाभाविकः ।

काञ्चित् सखीं कुवलयोदरसोदराङ्गीं

कृष्णाकृतिं समुपकल्प्य विभूषणाद्यैः ।

आलिङ्गितुं कृतमतिः स्वयमेव राधा

देधा विभक्तमुपलब्धवती प्रमोदम् ॥ १०८

स्वगतप्रियकर्तृका यथा—

सीमन्तचारु दयितस्य बबन्ध वेणीं

राधा शिखण्डधलयेः स च मौलिमस्याः ।

अन्योन्यवेषपरिवर्तनकौशलेन

हाभ्यामलभ्यत विशेषरतेः प्रमोदः ॥ ११०

यानस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् ।

विशेषो दयितालोके विलासः परिकल्प्यते ॥ १३५ का

यथा—

कैश्चिन्नामरपाणिभिः कतिपयैस्ताम्बूलपात्रीकरैः

कैश्चिन्नासनधारिभिः परिजनेर्दूतातपत्रैः परैः ।

संवीता मणियानतोऽवसरुहुः श्रीशे निखातेक्षणा

योषिन्मौलिमणीवरा इव कुरुक्षेत्रं समेत्याङ्गनाः ॥ १११

इयं सखी श्रीकृष्ण इव सङ्गजश्यामा ; तां वेशादिना कृष्णाकृतिसुपकल्प्य देधाविभक्तं
प्रमोदं कृष्णालिङ्गनसुखं सख्यालिङ्गनसुखचोपलब्धवती ।

राधा श्रीकृष्णस्य सीमन्ते चारु यथा स्यात्तथा वेणीं बबन्ध । श्रीकृष्णोऽप्यस्या
राधाया मस्तकभूषणचूडां शिखण्डपिच्छादिभिर्वन्ध । राधायाऽत्मानं श्रीकृष्णकर्तृकौहत्या-
दिना रतिविशेषजन्यप्रमोदोऽलभ्यत, एवं श्रीकृष्णोनाप्यात्मानं राधां मत्वा राधिकाकर्तृक-
वाभ्यादिना रतिविशेषजन्यप्रमोदोऽलभ्यत ।

योषितां मुकुटस्थमणिवरा इवाङ्गना श्रीकृष्णस्य महिष्यः सूर्योपरागे कुरुक्षेत्रमागत्य
कृष्णे निक्षिप्तानौक्षण्यानि याभिरर्थाद्भूरादेव तं दृष्ट्वा मणिमययानतो रथात् । कथङ्गताः ?
परिचारिकारूपपरिजनैर्गताः । पात्रो चन्द्रपातं, शिरसि धृतच्छत्रैः परैः ।

‘प्रतिनव’मिति तु दुर्बलः प्रयोगः । ‘श्यामो रस’ इत्यत्र तु रसघने श्रीकृष्णे ‘रस एव स’ इत्यभेद-
प्रतीतिः । रमणीयतालक्षितलक्षणे माधुर्यं चेष्टाया अत्युत्पल्लवनिर्देश एव इतरथाहनि-
करः, स तु अर्वाचीनग्रन्थलक्षणे लक्ष्ये च न स्फुरति । ‘केचिदि’त्यरतिप्रकाशार्थमिदम् ।

यथा वा—

सख्यैकया मूर्द्धि धृतांशुकाञ्चला संवीज्यमाना दलमालयाऽन्यथा ।

अवेक्षमाणा दयितं विदूरतश्चिनोति मन्दं कुसुमानि राधिका ॥ ११२

केचित्—यानं गतिः, स्थानं स्थितिः, आसनमुपवेशः (M) । तन्मते यथा—

स्थितिर्मन्दभरालसा न गरिमाणमालम्बते

गतिः प्रकृतिमन्यरा त्वरत ईषदेव क्रमात् ।

सलीलमवलोकितं नमति वङ्गते शङ्कते

स्वभाव इव लङ्घितः प्रियसमीपतो राधया ॥ ११३

‘स्तोकाऽप्याकल्परचना विच्छित्तिः कान्तिपोषकत्’ Sahityadarpana III. 138.

१३६ का

यथा—द्वित्राणि पाशोर्मणिकङ्कणानि कृत्वा परित्यक्तसमस्तभूषा ।

एकं दधे वक्षसि नीलरत्नं तेनैव राधा नितरां विरेजे ॥ १४४

गर्वेण वस्तुनोऽपि विव्वोकः स्यादनादरः ॥ १३७ का

यथा—सौरभ्यहानिवंशुपोऽनुलेपनैः सौन्दर्यज्ञासो मणिभूषणैरिति ।

अनादरा तेष्वपि तानि सख्याः प्रेमोपरोधेन बभार राधा ॥ ११५

यथा वा—कृष्णेन हर्षादुपटोक्तितानि निर्माय पुष्पाभरणानि यानि ।

उच्चैरभौष्टान्यपि तानि राधा नेच्छद्भीरप्रणयस्मयेन ॥ ११६

अमर्ष-हास-विवास-शुष्करोदन-भर्त्सनैः ।

निषेधैश्च रतारम्भे किलकिञ्चित्मिष्यते ॥ १३८ का

राधिकायाः स्वभावतोऽवस्थितिर्योवनादिमन्दभरेणालस्ययुक्ता भवति, ओक्कणदर्शने मतिं गुरुतां नालम्बते, किन्तु सम्भ्रमयुक्ता भवति । एवमवलोकनमपि स्वभावतः सलीलं तस्य दर्शने कदाचिन्नमति, कदाचित् वङ्गते, कदाचिच्छङ्कते ।

वपुषो यः सहजगन्धस्तदपेक्षयाऽनुलेपनस्य गन्धो नूतनः, एवं वपुषः सौन्दर्यापेक्षया भूषणस्य सौन्दर्यं नूतनम् । देहे तत्तद्वस्तुनो दाने स्वाभाविकसुगन्धसौन्दर्ययोर्द्वाभ्य एव स्यात्, अतस्तेषु तस्या अनादरः, तथापि सख्याः प्रेमोपरोधेन तानि बभार । अलङ्कारा-दीनामधारणे वयं दरिद्रा इति जना वक्ष्यन्ति, अतो लोकानुरोधेनैव सखीनामाग्रहो ज्ञेयः ।

अराला भ्रूवक्षी स्मितसुमधुरा भर्त्सनगिरी

सृषा कम्पः शुष्कं रुदितमभिलाषेऽपि महति ।

निषेधो नेत्यस्याः करकमलरोधेन सकलं

हररासीदेतत् कुसुमधनुषोऽनुग्रह इव (N) ॥ ११७

तद्भावमुन्नमनसो वल्लभस्य कथाऽदिषु ।

मोहायितं समाख्यातं कर्णकण्डूयनादिकम् ॥ १३६ का

यथा—भङ्गुर्वाणविलोककङ्कणभृतो वामस्य दोषः शनै-

स्तृकम्पेन कनिष्ठया विदधती कर्णस्य कण्डूयनम् ।

पुष्पेषोः पृतनेव सङ्गरजयश्रीसूचनं व्यातनो-

दृष्टानादमियं कुरङ्गनयना दर्पेण कृष्णान्तिके ॥ ११८

जृम्भादि (N) यथा—

अन्योन्यग्रथिताङ्गुलीकिसलयामुन्नीय बाहुद्वयं

जृम्भाऽरम्भपुरःसरं विदधती गात्रस्य संमोटनम् ।

मीलन्नेत्रमुरोजयोर्नेत्रपदस्यादानदीनानना

ना ना नेति पुनर्नेत्रचतुर्धया सा कृष्णपाणी दधे ॥ ११९

रमणार्थं ओक्कणेन स्वाभिलाषे प्रकटोक्तते सत्यमर्षहासादीनामेकस्मिन् समये मिलनमेव किलकिञ्चित्मित्यर्थः । भ्रूवक्षी अराला कुटिलेयनेनामर्षः, सहस्ताभ्यां ओक्कणस्य करकमलरोधेन न नेति निषेधः । एतत् सर्वं ओक्कणोपरि कन्दपंस्यानुग्रहे कारणमिवाभूदित्यर्थः ।

ओक्कणस्य कथादर्शनादिषु जातिषु प्रादुर्भूतो यो भावस्तेन भुवं कन्दर्पस्यावेष्टेन याकुलं मनो यस्यास्तस्या राधायाः ओक्कणेन सह सङ्गार्थं स्वाभियोगरूपं कर्णकण्डूयनादिकं मोहायितं समाख्यातम् । प्रातःकाले बाहुद्वयमुन्नीय जृम्भाऽरम्भपुरःसरं गात्रस्य संमोटनं विदधती राधिका उरोजयो रात्रिसम्बन्धिनश्चतस्य गात्रमोटनसमये यादानेन सुखप्रसारणेन यत् किञ्चिदःखयञ्जकं दीनमाननं यस्यास्तथाभूता सती

(N) न करोमीत्यादि—एतच्च वेणवमतानुसारेण कामगन्धसुक्तस्यात्मसङ्कर्षणसर्वस्वस्य प्रेम्नो मद्धिमखापनाय । विव्वोकस्य द्वितीयोदाहरणमेवोपयोगि न प्रथमम् यतः श्लोकोक्तयुक्ताऽनुलेपनादीनामिच्छत्वं यादृतमेव । कुसुमधनुषोऽनुग्रह इति—‘व्यायुष्टव’मितिवत् फललक्षणा । जृम्भाऽदीनां भावहावादितो भेद उद्गास्वराभिधानुभावप्रकरणे निरदिष्टे नीलमणिकृता यथा—‘उद्गास्वते स्वधाम्नीति प्रोक्ता उद्गास्वरा वृधेः । नीचत्तरीयवृधेः ।

यथा वा—संगोपाय्य पटाञ्जलेन तनुना निःसारिदन्तावली-

ज्योत्स्नाभिः स्वपितेन दक्षिणकराकण्ठेन वक्त्रास्त्रजम् ।

लीलोत्सासितकन्धरं मृदुकलैर्वामाङ्गुलीच्छोटिका-

निःस्वानैश्चलकङ्कणस्वनसखैः श्रीराधिकाऽजृम्भत ॥ १२०

यथा वा—अलसवलितमूर्द्धीकृत्य मूर्ध्वापकरणे

वलयितमिदमन्योन्येन संसक्तपाणि ।

त्रिकविवलन-⁽³⁹⁾भङ्गीसङ्गि मोहायितायाः

परिधिरिव मुखेन्दोर्भाति दोहन्वमस्याः ॥ १२१

स्तनग्रहास्यपानादौ क्रियमाणे प्रियेण चेत् ।

वहिः क्रोऽधोन्तरप्रौतौ तदा कुट्टमितं विदुः ॥ १४० का

यथा—स्तनकनकघटीं पटोमुदस्य स्पृशति हरो बहुभङ्गिभङ्गुरभूः ।

इयमसरसवाणि पाणिरोधात् कृतकरुपा परुषा कषायिताऽसीत् ॥ १२२

गात्रमोटनसमये स्तनयोः शोभं दृष्ट्वा तत्स्पर्शं व्याकुलचित्तस्य कृष्णस्य पाणिद्वयं पुनर्नखचतं भविष्यतीति बुद्ध्या व्याकुला मा ना ना नेत्युक्ता । संगोपाय्येति—जञ्जावतीनां जम्भाऽरम्भसमये स्वभाव एवायमिति ज्ञेयम् । लीलया किञ्चिदुच्चीकृता कन्धरा तत्र तदथा स्यात्तथाऽजृम्भत । जम्भाकाले शब्दत्रयमाह—मृदुकलैरेतत्किञ्चित् कण्ठशब्दे-स्तथा वामहस्तस्याङ्गुलिद्वयकृतच्छोटिकाशब्देऽपि जात इति ज्ञेयम् । मोहायिताया गात्रमोटन-युक्ताया अस्या राधाया हस्तद्वयं मूर्ध्वापकरणे मस्तकोपरि आलस्ययुक्तं यथा स्यात्तथोच्चीकृत्य मुखचन्द्रस्य परिधिरिव चन्द्रनिकटवर्त्तिमण्डलमिव भाति । कण्ठस्य पूर्वभागस्त्रिकपदार्थस्तस्य या भ्रमणमङ्गी, तत्सङ्गि यथा स्यात्तथा । आलस्यव्यागस-चे-त्रिकयुक्तस्य मस्तकस्य भ्रमणं भवतीति ज्ञेयम् ।

पटीं कञ्चलीम् । कुटिलभूरिथं राधिका असरसाकदत्तरा वाणी यत्र तथाभूतं यथा स्यात्तथा कषायिता दुःखिताऽसीत् । कथम्भूता ? कृष्णकर्तृकपाणिरोधात् कृतकरुषा कृत्रिमरोधेण परुषा कटोरा ।

संसर्गं गात्रमोटनम् । जम्भा ब्राह्मणस्य कुलत्वं निःस्वाद्याश्च ते मताः ॥ यदप्येति विशेषाः स्वर्माद्वयितविलासयोः । शोभाविशेषोषित्वात्तथाऽपि पृथगीरिताः ॥ इति ।

‘त्वरया हर्षरागादेर्द्वयितागमनादिषु ।’ Sahityadarpana III. 143.

भूषाणां स्वपदादन्यपदे न्यासस्तु विभ्रमः ॥ १४१ का

यथा—अधात् काञ्चीं कण्ठे, जघनभुवि हारं, चरणयोः

कशाङ्गी केयूरे, भुजलतिकयोर्नूपुरयुगम् ।

किमङ्गैरन्योन्यं मधुमयनसङ्गोत्सवविधौ

प्रसादो व्यातेन प्रणयपिशुनः स्वस्वविभवैः (०) ॥ १२३

‘सुकुमारतयाऽङ्गानां विन्यासो ललितं भवेत् ॥’ S. Darpana III. 144 १४२ का

यथा—प्रसूनतल्योदरसङ्गृह्णं नूनं वपुर्मे सखि ! नेति निद्राम् ।

इति स्मरायासविशोर्णचित्ता सखीधियाऽसौ हरिमालिलिङ्ग ॥ १२४

‘मदो विकारः सौभाग्ययौवनाद्यवलिपजः’ ॥ S. Darpana III. 145. १४३ का

यथा—दूतीभिरात्मगुणगौरवसम्प्रयोगैः शक्नो न सङ्गमयितुं कलावतीभिः ।

अभ्यर्थितोऽपि स मया परसन्न गन्तुं नापेति मे सखि ! गृह्यात् चणमप्यधारिः (40) ॥

१२५

वक्तुं योग्येऽपि समये न वक्ति क्रोडया तु यत् ।

तदेव विकृतं वाच्यम्— १४४ का

किमङ्गैरिति—श्रीकृष्णेन सह सङ्गोत्सवकर्मणि श्रीराधायाः कण्ठादङ्गैः परस्परं हारादिरूपस्वविभवैः करणैः किं प्रणयसूचकः प्रसादो व्यातेन ।

पुष्पशय्यासङ्गनापि वपुर्न नमिल्येन पुष्पाद्यङ्गस्य सौकुमार्यमायातमिति ज्ञेयम् । रात्रिसम्बन्धिकन्दर्पक्रीडाजन्यायासेन विशेषचित्ताऽसावालस्यदूरीकरणार्थं सखीबुद्ध्या ।

श्रीराधिका ललितामाह—‘आलि ! वैश्वामित्रादिमनोभिर्गोपीभिः कर्त्ताभिर्दूतीभिर्भार-भूताभिः सम्प्रयोगैः न्यादारा सम्यक् कथनैरपि करणैः कृष्णः सङ्गमयितुं न शक्नोति, किं पुनः कृष्णेन सह तस्मां विलासवार्त्ताऽपि—अप्यर्थं चकारः ।

(०) प्रसादो व्यातेन इति—अत्रान्योन्यकृतस्यैकाकृत इव प्रतीयमानो व्यासस्तज्जनिता-ऽङ्गानां परस्परप्रेमसूचिका चमत्कृतिः । यथैतदुत्तरे रासलीलावर्णनप्रसङ्गायिता-नन्दद्वन्द्वानवचम्पूपदे—‘उत्तरोयमपि चान्तरोयतामन्तरोयमपि चोत्तरोयताम् । यज्जगाम किमभूत् परस्परं पूजनन्तदिव नूनमङ्गयोः ॥’ त्वराकृतवृत्तिवन्तु लक्षणसर्वस्वभूतम् । लक्ष्ये तत्तं गुणीभूतम् । उत्सवकाले सर्ववैराग्यनासत्कृतवस्तुन्येवोत्सृज्यन्ते, अतो रास-

यथा—संप्राप्यमानाऽपि मयाऽनुवेलं न वक्तुमिष्टामपि वक्ति वाणीम् ।

रुपा क्रिया वेति न वेद्मि सख्यो ! जानन्तु राधाहृदयं भवत्यः ॥ १२६

—चेष्टा स्मरविकारजा ।

तपनं प्रियविच्छेदे—

१४५ का

यथा—शीतप्रयोगैर्वहिरौघमानैरन्तर्गतो वहंत एव दाहः ।

बहिर्विलेपैर्वहिरप्रकाशी प्रोज्झन्तेऽन्तः पुटपाकजोऽग्निः ॥ १२७

—प्रतीतस्यापि वस्तुनः ।

अप्रतीतवदापृच्छा प्रियाग्रे मौग्ध्यमेव तत् ॥ १४६ का

प्रियाग्र इत्युपलक्षणम् सख्या अग्रे च । यथा—

‘हुँ’ (४१) मातरन्वहिरिति का तव’ ‘प्रिये ! त्वमेव प्रतिविम्बिता मयि ।’

‘अन्येव’ ‘तत् किन्तव तुल्यमीहते’ ‘धूर्त्तय’मित्याप भियं चलेक्षणा ॥ १२८

यथा वा—कयाऽत्ममूर्त्तिर्लिखिता नखेन वामस्तनार्धे तव पङ्कजाक्ष ॥

न माति न न्नायति दिव्यरूपां यामुदहन् हन्त न लज्जसे त्वम् ॥ १२९

बहिरीह्यमग्निः क्रियमाणेऽन्तर्लेपनादिशीतप्रयोगैरन्तर्गतः श्रीकृष्णविरहजन्य-
कान्दपेदाहो वहंत एव । तत्र दधान्तः संपुटस्यपित्तलादिस्तूणां द्रवीभावरूपपाकजनको
वहिरन्तरेवातिशयेन प्रकाशते । बहिर्विलेपैः—तत्रापि संपुटस्य दृष्टीकरणार्थं,
नृत्तिकाभिः पुनः पुनः क्रियमाणेरपि बहिर्विलेपैरिति ।

श्रीकृष्णेन सह कौतुकार्थं श्रीराधिका तमाह—हुँ मातरिति । ब्रजवासिनीनां विस्मय-
दर्शने स्वभावोत्तिरियम् । हे कृष्ण ! तवान्तःकरणाद्बहिः का एति । श्रीकृष्ण आह—
प्रिये इत्यादि । श्रीराधिकाऽह—नेयं मत्प्रतिविम्बरूपा किन्त्वन्येव । पुनः श्रीकृष्ण
आह—यदि तव प्रतिविम्बरूपा न भवति, तत् किं तव तुल्यं चेष्टते, त्वं यथा हस्तादिचालनं
करोषि तथेयमपीति । पुनः श्रीराधिकाऽह—इयं धूर्ता स्वस्याः प्रतिविम्बस्थापनायैव मत्तुल्यं
चेष्टते इति कृत्रिममिथ्यामाप ।

रसोत्सवैऽङ्गतो योग्यभरणोत्सवः सङ्गत एव, अलङ्कार्याणामङ्गानामलङ्कारान्तरस्वीकारश्च
दुर्गार इत्यस्यानन्यासप्रवासः सुगमः । विकृतमिति—विहृतमिति मुद्रिते भरतोये संज्ञा ।
ओमद्रूपगोष्ठाभिचरणेस्तु एतत्प्रतियोगिकानामालापोदानां वचनारम्भकानामनुभावानां
स्फुटसुदेशो व्यग्रमिति । नात्र तेषां तथा विस्तारः ।

(४१) ‘हुँ मातर’ इति पाठः (क) (घ) पुस्तकयोः ।

सखीं प्रति यथा—

वनं निधुवनं नाम क नाम सखि ! वर्त्तते ।

यदर्थं तव कृष्णोऽयमुन्मत्ता दुर्मनायते ॥ १३०

अर्द्धाङ्गभूषारचना गात्रे विष्वग्बिलोकनम् ।

रहस्योपत्कथारम्भो विक्षेपः स्यात् प्रियागमे ॥ १४७ का

आदर्शोऽनुचरोकराच्चलगते संवीक्षमाणा मुखं

द्विवाभिः क्रियमाणमण्डनविधी राधा सखीभिर्मियः ।

उत्थायार्द्धविभूषितैव परितो व्यापारयन्ती दृशं

दृष्ट्वा देवत आगतं प्रियमथो सम्पूर्णभूषाऽभवत् ॥ १३१

कुतूहलं रम्यवस्तुसमालोके विलोलता ॥ १४८ का

यथा—घटाश्रुसिक्तां निजहस्तरोपितां श्रुत्वा लतां पुष्पवतीं सखीमुखात् ।

उद्यानभीम्नि त्वरयाऽभिगामिनो ददर्श राधां पथि नन्दनन्दनः ॥ १३२

हसितं स्याद्दृष्ट्वा हासो नवयोवनगर्वजः ॥ १४९ का

यथा—आपृष्टहेतु शिरसः शपथैः सखीभिराकस्मिकं स्मितमरोचत राधिकायाः ।

अन्तःप्रफुल्लदतुरागलताप्रकाण्डादिकं प्रसूनमिव किं बहिरुन्मिल ॥ १३३

कुतोऽपि दयितस्याग्रे चकितं स्याद्भयोदयः ॥ १५० का

यथा—मुखमनु निपतन्तं वारयन्ती हिरणं

भयचकितचलाची न्यङ्मुखीयं करेण ।

निधुवनशब्दः स्त्रीपुरुषयोः कामक्रोडावाचो । स्वयमवगाढाऽपि कौतुकार्थं श्रीराधि-
काऽह—हे सखि ! अस्माभिस्तु वृन्दावनादिकं ज्ञायते, किन्तु निधुवनसंज्ञकं वनं वर्त्तते
कृतं यदर्थं ‘निधुवनमहं कदा प्रापस्यामीत्युत्कण्ठया निधुवनप्राप्त्यर्थम् ।

आदर्श इति । भूषाफलैः श्रीकृष्णकर्तृकदर्शनेनैव भूषायाः पूर्णत्वं जातमिति भावः ।

श्रीराधाया यौवनजन्यागर्वोत्थमाकस्मिकं हास्यं दृष्ट्वा सख्यः पप्रच्छुरित्याह—आपृष्टेति ।
सखीभिः कर्तृभिः शिरसः शपथैरापृष्टो हेतुर्यस्य तत् स्मितमरोचत । अत्रोत्प्रेक्षामाह—
अन्तरिति । अन्तः प्रफुल्लन्ती याऽतुरागलता तस्या देहादिकं प्रसूनमिव ।

मुखमनु मुखे पतन्तं भ्रमरमियमधोमुखी सती करेण वारयन्ती पञ्चान्मुखं विहाय
करे पतन्तमालम्ब्य तेन भ्रमरेणाभिभूतं तमपि करमपि सङ्कचितभूः सा धुनौते कम्पयति ।
तत्रोत्प्रेक्षामाह—स च करः कङ्कणीनां भङ्गतेः करण्ये रुधिरमिनिन्ये रोषाभिनयं

तमपि तदभिभूतं कृणितभ्रूनीते

स च रूपमभिनित्ये भङ्गनैः कङ्कणीनाम् ॥ १३४

यथा वा—सललितमुपनीतां पृष्ठतो वाममंसं

चलदसितभुजङ्गीभङ्गिमालोक्य वेणीम् ।

‘हु’मिति कृतकशङ्कापङ्किलतासमेपा

दयितमुपजुगूहे द्रोहिणं कालियस्य ॥ १३५

विहारि सह कान्तेन क्रोडितं केलिरिष्यते ॥ १५१ का

यथा—अपि सह विहरन्त्या कृष्णमुलङ्घय रम्ये

सुरभिणि कुसुमेऽहंपूर्विकाकौतुकेन ।

अनिशतगतिभङ्गा पार्श्वसंघटनेन

स्तनहतिपरिभूतो राधयाऽसौ व्यधायि ॥ १३६

प्रत्येकं सप्तविंशत्या योगेऽष्टाविंशतिस्त्वसौ ।

रसवाणषि-(७५६) संख्यातास्ते पुनः सेङ्गिता यदि ।

पक्षेन्द्रिध्विन्दु-(१५१२)-संख्याः स्युरन्योन्यगुणिता ननु॥१५२ का

तेऽन्योन्यगुणिता अलङ्कारा वक्ष्यमाणेरिङ्गितेः सहिता यदि भवन्ति ।

अन्यगौरवभयात्तोदाङ्गितम् । न च वक्तव्यं ‘निर्विकारात्मके चित्ते भावः

प्रथमविक्रिये’ति (१२४ का) भावस्य तथाविधत्वात् कथं हावादिसाङ्कर्यम् ?

यतः कन्यानामेव तथाक्रमः (P)—परोढामध्याऽदीनां श्रीकृष्णं प्रति प्राङ्

निर्विकारात्मके चित्ते यदैव भाव उत्पन्नस्तदैव हावादिसाङ्कर्यमपि ।

चकारेवर्थः । सललितं यथास्यात्तथोपनीतां प्राप्तमालोक्येष्टा कृत्रिमाशङ्काप्राप्तत्वांसं

यथा स्यात्तथा सपञ्चमभयनिवर्तकं श्रीकृष्णमालिलिङ्ग ।

येऽष्टाविंशत्यलङ्कारा उक्तास्तथा प्रत्येकं सप्तविंशत्याऽलङ्कारैः सह योगेऽसौ त्वन्योन्यगुणिता

अलङ्कारा रसवाणषिसंख्याकाः स्युः । यथा भावे भावरहितानां हावादीनां सप्तविंशत्येयोगः,

तथा च हावे हावरहितानामिति (P), खसित् खल्य योगाभावात् ‘सप्तविंशत्येवमुक्तम् ।

तेऽलङ्काराः केवलाः, एवमिङ्गितसहितं यदि भवन्ति, तदा पक्षेन्द्रिध्विन्दुसंख्याका भवन्ति ।

ननु वयस्यो भावस्योदाहरणं दत्तं, तदपेक्षयाऽधिकवयस्ये हावस्योदाहरणमेव,

(P) अत्र सङ्ग्राहयनवेष्टिये कारणमुपरिदर्शितायां टीकायां प्रागुल्लिखिते तृतीये-
किरणस्यध्वनिसंख्यानप्रस्तावे मौक्तिकावल्याच्च स्फुटं दर्शितम् । कमलदलानां यतिभेद-

तथाहि—व्यरचि न यदपेक्षा पत्रिकादूतिकादे-

रतनि न च (42) विचारो यत्त्वया सार्द्धमन्यैः ।

हृदय ! यदनुरक्तं माधवे युक्तमेतत्

किमिति (42) युगपदाज्जीत् सर्वशौर्यं मनोभूः ॥ १३७

अत्र भावहावहेलाऽदीनां साङ्कर्यमनया दिशोक्तप्रकारं अन्यगौरवभयान्न
लिख्यते ।

अथ कानि तानीङ्गतानि येरेषां द्वैविध्यमङ्गीकृतम्—इति त्रिविधा-
णीङ्गतानि दर्शयन्नाह—

सुग्धामध्याप्रगल्भानां त्रिविधानीङ्गतान्यपि ॥ १५३ का

सुग्धाऽदीनां त्रैविध्ये इङ्गतानामपि त्रैविध्यं, न तु प्रत्येकम् । तत्र
सुग्धाकन्ययोरैकरूपाणि । तथाहि—

दृष्टा तनोति मन्दाक्षं सम्मुखं नैव वीक्षते ।

प्रच्छन्नं तत्प्रतिकृतिं चित्तादौ स्पृहयेक्षते ॥

बहुधा पृच्छ्यमानाऽपि रमणेन न जल्पति ।

तत्कथायां श्रुतो दत्ते नेत्रे त्वन्यत्र यच्छति ॥ १५४ का

तदपेक्षयाऽधिकवयस्ये हेलायाः, एवं क्रमेण भिन्नभिन्नकाले प्रादुर्भूतानां भावानां कथं
साङ्कर्यं सम्भवेदित्याह—न चेति । तत्र समाधानमाह—यत इति ।

तथाहीति । माधवे यत्त्वयाऽनुरक्तम्—एतत् सर्वं युक्तमेव, किन्तु युगपदेकस्मिन्
काले मनोभूः कन्दर्पे भावहावादिसर्वशौर्यमाज्जीत् यत्तं चकारेत्याश्चर्यम् ।

सुग्धादीनामिति—सुग्धाया इङ्गतानि भिन्नानि, तथा मध्याया इङ्गतानि भिन्नानि,
एवं क्रमेणेङ्गतानि त्रिविधानि । न तु प्रत्येकमिति—एकस्या सुग्धायाः सर्वाणेङ्गतानि,
तथैकस्या मध्यायाः सर्वाणेङ्गतानीत्येवंक्रमेण न तु त्रिविधानीत्यर्थः ।

श्रीकृष्णेन दृष्टा सुग्धा मन्दाक्षं लज्जां तनोति ।

तुलनाधिराहतुल्येव तदङ्कारेषु एकत्रावस्थितभूतकसाङ्कर्यसम्भावना न दूरापास्ता—नापि
कन्यानामत्र संख्यानप्रसङ्गे वर्जनमिष्टमिति शङ्कम्. वयोभेदकतप्रकृतिविकृतेरसार्वत्रिक-
त्वात्, श्रीकृष्णलोलातु मध्याप्रगल्भानामिव सुग्धानामप्यधिकारदर्शनात् ।

(42) अत्र द्वितीये चरणे ‘न तु विचारो यदि’त्याद्यवयवः पाठो सुदृष्टिगोचरे । चतुर्थे चरणे ‘किमिति’
युगपदित्यादि पाठः (ग) पुष्पके ।

दिङ्मात्रमुदाह्रियते ।

अन्यैः संप्रतिपादितां प्रियकथामन्यत्र दत्तेक्षणा
स्निग्धाऽकर्णयति प्ररुद्धपुलकान्यङ्गानि गोपायति ।
पश्यन्ती पटचित्रितं प्रियवपुर्दृष्टा जनैर्लज्जते

निर्वीजः कुत आविरेति सृष्टयः कृष्णानुरागाङ्कुरः ॥ १३८

अत्र भाव एव हावहेलाभ्यां शबलोभूयेङ्गितेन सह संसृष्ट इत्यर्थः
सेङ्गितोऽलङ्कारसङ्करः । एवमन्येऽप्यनुसर्त्तव्याः ।

अथ मध्येङ्गितानि—

अकाण्डे नौविधस्मिन्नमोचसंयमनक्रियाः ।

अलकोल्लासनमिषाङ्गुलामूलप्रदर्शनम् ॥

सखीभिः सह संवादो निर्हेतुर्मधुराक्षरः ।

परस्परं परीहासो मन्दमन्दः प्रियान्तिके (१) ॥ १५५ का

यथा—उल्लास्य नौवी पुनरावबन्धे निर्माच्य वेणी पुनराङ्गुलम् ।

शनेरकाण्डे ललितं जडुम्भे कयाऽपि कृष्णं पुरतो निरीक्ष्य ॥ १३९

अत्रापि हावोऽलङ्कारः शोभया शबलोभूयेङ्गितेन संसृष्टः । प्रगल्भेङ्गितानि

यथा —

चुम्बति लोलाकमलं परिरभते प्रियसखीमपि च ।

मुकुरे निजमुखकमलं निरोक्ष्य तिलकं करोति कृष्णाये ॥ १५७ का

अन्यैः कथ्यमानां (४३) श्रीकृष्णकथामन्यत्र दत्तेक्षणा साऽकर्णयति शृणोति । अस्यां
श्रीकृष्णानुरागाङ्कुरो वीजं विनैव कुतः सकाशादाविरेति आविर्भवः ।

अकाण्डेऽनवसरे मोचनबन्धनादेः कारणं विनैवेत्यर्थः कयाऽपि वक्रकुमार्या उल्लास्य
मध्येदेशात् किञ्चिदुत्थाप्य नौवी पुनरावबन्धे ।

(१.) एषां केषामप्यनुभावमध्येऽन्यत्र परिगणनमित्युक्तमेव प्राक् । एताम्यन्यानि च
साधारणानौङ्गितानि सकलनायिकानामनुरागलक्षणे 'चिराय सविधे स्यान्'मित्यादिना
दर्पणकृता सूचितानि । परं तत्र भेदस्त्वलक्ष्यं कारिकान्ते दर्शितम् 'एतेष्वधिकलज्जानि
लक्ष्यानि नवस्थिताः । मध्यमोद्गानि मध्याया' इत्यादिना । प्राक्कुल-मालतीमाधवादिदृश्य-

(४३) 'कथिता'मिति (क) (ख) (ङ) पुस्तकेषु पाठः ।

यथा—बाहुं दक्षिणमालिकण्डवलये (४४) विन्यस्य लीलाऽलसं

वामेनैव करेण केलिकमलं ग्राणच्छलाच्चुम्बति ।

अस्यन्ती निपतन्तमास्यकमले भृङ्गं शिरःकम्पनैः

कृष्णाये कुसुमेषुविभ्रमभरैः आन्तेव काचिद्भौ ॥ १४०

अत्र विलास एवालङ्कारो मदेनालङ्कारेण शबलीभूयेङ्गितेन संसृष्टः ।

सङ्गीतादिकौशलमप्यासां विलास एव पर्यवस्यति (१), तेन पृथङ् न दर्शितम् ।
आदिशब्दात् कलाकौशलमपि यथा—

अन्तर्मादमदेन काकलिकया वर्षैरनाविष्कृतैः

सङ्गमसरमूर्च्छनाश्रुतिपरिष्कारेण कण्ठसृष्टा ।

गायन्ती ललितं तथैव ललितादत्तश्रुतिः श्यामया

प्रत्येकं निहितैः करे कुरवकै राधा स्तनं मृज्यते ॥ १४१

अडावतकर्तृकात् मृजो यक्चिणी, कर्त्तरि यक् (१) ।

मुखकमले पतन्तं भ्रमरं शिरःकम्पनैः करणैरस्यन्ती क्षिपन्ती काचिद्भौ । कन्दर्पस्य
विलासभरैः आन्तेव । यथा कथञ्चतु आन्तो जगोऽन्यस्य स्तन्यमवलम्बते कदाचिद्दृष्टेन
भरेण शिरःकम्पनं करोति च तद्वदित्यर्थः ।

अन्तरानन्दाभेदेन सङ्गमादीनां परिष्कारेण कण्ठसृष्टा काकलिकया मधुरास्फुटध्वनिना
एवमनाविष्कृतैर्वर्णैः स्रष्टमनुच्चारितैः करणैर्ललितं यथा स्यात्तथा गायन्ती राधा श्यामया
निहितैः कुरवकैर्भिगटपुष्पैः स्तनं मृज्यते, कर्त्तरि यक् । 'काकलिकये'ति 'अनाविष्कृतै'रिति
पदाभ्यामेतज्ज्ञानं निकटवर्त्तिसखीनामेव कर्णग्राह्यं नान्येषामिति ज्ञेयम् । कथम्भूता?
मानेन साहाय्यार्थं ललितया दत्ता श्रुतिर्यस्यै सा । अथादृश श्रुत्यस्तु कथंवातपित्तवत्
प्राक्तानां कण्ठेषु न स्फुरन्ति, किन्तु तद्रहितानां गोपौनामिति बोध्यम् ।

कायेषु भूयसामेषां विलासः । वाचिकाङ्गिकाक्षुधरेवमादिभिरभियोगैः नायिकाः स्वाकृत-
सदामरन्ति, नौलमणौ विस्तरतस्तेषां भानमपि । कलाकौशलमध्ये आलेख्यनिर्माणं सङ्गीत-
ललितञ्च कायेष्वलङ्कारपञ्चेषु च समं प्रथितमेव । 'कुरवक' इति पाठः, 'कुरवका
रवकारणतां ययुरिति माघपदप्रामाण्यमत्र । पाणिनि-कलापरिशिष्टादिमते न यक्, अपि
तु श्रुतेवात्र विकरणस्थानीयः—तथा च वाचिके 'शुनिखजोः श्यन्' । 'खजः अङ्गोपपत्ते
कर्त्तव्ये'ति वाच्यम् ।

(४४) 'कण्ठकुहरे विन्यसे'ति पाठः (ग) (घ) पुस्तकयोः । 'दक्षिणमालिकण्डवलये' इत्यनवधानतादुष्टः
पाठः (क) पुस्तके । अन्यत्रोदाहृत एवास्मिन् श्लोके (अस्मैव किरणस्यान्तिमे भागे) 'दक्षिणमालिकण्डवलये'
इत्येव पाठः ।

अथासां सखीभेदाः । तत्र सखीलक्षणम्—

निरुपाधिप्रीतिपरा सदृशो सुखदुःखयोः ।

वयस्यभावादन्योन्यं हृदयज्ञा सखी भवेत् ॥ १५७ का

यथा—‘पतत्यस्ते सास्त्र’मित्यादि (३५ किरणे ३२ श्लोके) ।

ह्यायेव याऽनुसरति सैव प्रियसखी स्मृता । १५७ (क) का

यथा—कचिदग्रे कचित् पश्चात् कचित् पार्श्वपदान्तयोः ।

सूर्यानुरोधात् ह्यायेव सा राधामनुवर्त्तते ॥ १४२

सुरसे नर्मणि रता सैव नर्मसखी भवेत् ॥ १५८ का

यथा—व्याऽकृथा यावकमङ्घ्रिपङ्कजे स्त्र एव रागोऽस्य दृशां रसायनः (R) ।

किन्त्वेक एवास्ति गुणोऽस्य राधिके । यः केयवस्यापि च केयरञ्जनः ॥ १४३

(45) न सङ्कोचं यया याति कान्तेन शयितोत्थिता ।

आत्मनो मूर्त्तिरन्येव प्रियनर्मसखी तु सा ॥ १५९

यथा—अन्योन्यग्रथिताङ्गुली किसलयो विन्यस्य सख्यंसयो-

र्वाङ्गा गात्रविमोटनं विदधती कृत्वा स्तनाग्रे स्तनौ ।

यत् कृष्णस्य जये समजितवतो पोष्पादुधे सङ्गरे

तत् सौभाग्यधनं न्यधादिधुमुखो स्वाङ्गात्तदङ्गेष्विव ॥ १४३

यथा जनस्याग्रे सूर्यश्चेत्तदा च्छाया एष्टदेशे तिष्ठति, सूर्यः एष्टदेशे वर्त्तते चेत्तदा च्छाया सम्मुखे तिष्ठति कदापि न त्यजति तथैवार्थः । हे राघवे ! त्वमङ्घ्रिकमले यावकं व्याऽकृथाः यतोऽस्याङ्गः स्वतःसिद्धो रागः । किन्त्वस्य यावकस्य समयविशेषे गुणः—श्रीकृष्णस्यापि केशं रञ्जयिष्यति ।

कान्तेन सह सुप्ता पश्चादुत्थिता कान्तस्याग्रे निर्द्वैतमङ्गं दृष्टवत्या यथा करणभूतया यूथेश्वरोसख्या सङ्कोचं न प्राप्नोति सा प्रियनर्मसख्यात्मनो द्वितीया मूर्त्तिः ।

रात्रिसम्बन्धिविलासोत्थग्रमेण जातस्यालस्यस्य दूरीकरणार्थं सख्याः स्कन्धदेशे बाहु विन्यस्य कन्धशृङ्गे श्रीकृष्णपराजये यत् सौभाग्यमर्जितं तदेव सौभाग्यं धनं स्वाङ्गात् सकाशात् सख्या अङ्गेषु न्यधादिव ।

(R.) केशरञ्जन इति—अत्राहार्थशामासम्पन्नदानभूतस्य यावकस्य न पुनरुक्तदोषत्वं शङ्क्यम्, अपि तु ‘द्विदि पदपल्लवसुदार’मिति नयेन श्रीकृष्णशिरोधार्यतयाऽस्त्युत्कृष्टकेशराग-

45) इतः प्राक् कारिकाऽयमभि ‘कान्तेन शयनेनापि यत्समसं भयं न हि’ । इत्यधिकोऽङ्गः कुवचिदङ्गः ।

एता अपि चतुर्विधाः सखी नायिकागुणैरन्यूना एव । विशेषतस्तु—

दूतोभावः समये परिजनभावस्तु वेशभूषाऽदौ ।

उपदेष्टृता च माने तस्मिन् गाढे तु गर्हकत्वञ्च (R) ॥ १६० का

तासामिति भावः । दूतोभावस्तु त्रिधा । लक्षणस्तु प्रागुक्तसमानमेव (R) ।

तत्र निष्टेष्टार्था यथा ‘उच्छून स्तनिते’त्यादौ (३५ किरणे ३८ श्लोके) । मितार्था

यथा—‘ताम्बूलमालो’त्यादौ (५८ किरणे ८५ श्लोके) । सन्देशहारिका यथा—

त्वदुक्तमुक्तं सखि ! कृष्णसन्निधौ तदुक्तमेतच्च निवेदयामि ते ।

‘प्रसादनेनालमनेन निग्रहोऽप्यनुग्रहोऽयं मम यः कृतस्तया’ ॥ १४५

परिजनभावो यथा—‘आदर्शेऽनुचरो’त्यादि (५८ किरणे १३१ श्लोके) ।

मानोपदेष्टृता यथा—‘सख्याः शिञ्चितपाठितानो’त्यादि (५८ किरणे ६७

श्लोके) । तस्मिन् गाढे गर्हकत्वं यथा—‘कति न पतितं पादोपान्त’ इत्यादौ

(४४ किरणे १० श्लोके) । ‘अस्माभिः सह चाटुकदि’त्यादौ वा (५८ किरणे

८४ श्लोके) । उक्त आलम्बनविभावः ।

उद्दोषनविभावो (R) यथा—

वृन्दावनं षडृतवः सह वर्त्तमानाः

कुञ्जा मणौन्द्रगृहतोऽपि मनोविनोदाः ।

कर्पूरभांसि यमुनापुलिनानि हंस-

कारण्डबादिललितं नलिनौवनञ्च ॥

मानभङ्गार्थं प्रणत्यादिनाऽनुनयन्तं श्रीकृष्णं तिरस्कृत्य विमुखी बभूव, पश्चात् श्रीकृष्णे गते ‘दुर्बुद्धिरहं किमकरवम्, व्रजराजनन्दनो मया तिरस्कृत’ इति पश्चात्तापवती काचित् श्रीकृष्णं प्रसादयितुं सन्देशहारिणीं दूतीं श्रीकृष्णनिकटे प्रेषयामास इत्याह—त्वदुक्तमिति । श्रीकृष्णस्याऽक्तिमेवाह—अनेन मम प्रसादनेनालं, तया कृतो यो निग्रहः स ममानुग्रह एव, स्वस्य प्रीतिमञ्जन एव निग्रहोऽनुग्रहं करोति, अन्यथा मयि तस्या औदासीन्यमवस्थात् ।

कर्पूरतोऽपि दोषमिति यमुनापुलिनानि । दिशो हृद्याः, ‘अपि’काराक्त्यां शब्दा अपि हृद्या इत्यर्थः ।

सम्पादनं वाऽप्राप्ततत्त्वातिशयम् । ‘नखरञ्जनपदस्येव’ (‘नखर’ इति यस्य गोडोया भाषा) ‘केशरञ्जन’पदस्यापि योगरूपिताऽपि सूचिता । सखीनामिषामपि नायिकाभेदानामिव प्रखर-मध्यन्दुत्वेन, नित्यानित्यादित्वकल्पनया च विभागविस्तर इतरत्र लक्ष्यः । वैष्णवागममतेन

चन्द्रश्च चन्दनमरुच्च मनोहराणि
गोवर्धनादिगिरिकन्दरमन्दिराणि ।
रोलम्ब कोकिलमयूरनिनादमिश्रै-

नानाविहङ्गविरुतैर्हरितोऽपि हृद्याः ॥ १६१ का

तत्र यस्यामृतनामिकवर्तिता यथा—

शिरीषेणसक्ता स्थलकमलिनी, कुन्दलतिका

रता लोधे, नीपः स्वयमनुमृतो माधविकया ।

अहो वृन्दाऽरण्ये विटपिमिथुनानां विहसतां

किमीदृग् दाम्पत्यं स्फुरति रचिते कुञ्जभवने (R) ॥ १४६

एवमन्येऽप्यनुसर्त्तव्याः । अथानुभावाः—

स्यायिभावस्य काव्याणि कटाक्षादीनि यानि तु ।

अनुभावास्तानि बोध्या न संख्या तेषु वर्त्तते ॥

ग्रीष्मे शिरीषः प्रफुल्लो भवति, स्थलकमलिनी तु शरदि, एवं सति पुष्पवृत्ता शिरीष-
रूपपुष्पेण सहासक्ता पुष्पवती स्थलकमलिनी । एवं हेमन्ते प्रफुल्लो लोधे शिशिरप्रफुल्लो
कुन्दलता रता । प्राटपि प्रफुल्लो नीपः स्वयं वसन्ते प्रफुल्लय माधविकयाऽवृद्धतः । तथा
सति वृन्दावने यस्यामृतनामिकवर्त्तव्य एवावस्थितिरिति ज्ञेयम् ।

तानि कटाक्षादीन्यनुभावा बोध्याः तेषु कटाक्षादिषु संख्या नास्ति, अतोऽलङ्कारादि-
त्तेषां संख्या न कृतेत्यर्थः । काले समयविशेषे केचनलङ्कारा अनुभावतां प्राप्नुवन्ति, तथा
तान्यलङ्कारसहितानीकृतानाप्यनुभावतां प्राप्नुवन्ति ।

सखीभ्य एव प्रेमलोलाविहाराणां विस्तारो जायते, ताः खल नीलमणिस्ततो भाषायां विसम्भ-
रन्नेष्यः । अतस्तासां साचित्र्यं दौत्यं परिजनत्वञ्च नास्ति । वैष्णवपदावल्यामितरत्राप्य-
मरुत्तकार्यासप्रगतो गाहासत्तसङ्ग-वज्रादि-कायेषु चेषां भावानां प्राचुर्यं परिदृश्यते ।
प्रागुक्तसमानमेवेति—दूतलक्षणे 'दूत्यञ्च यथोदाहरिष्यन्ते' इति मूलप्रतीकमत्र विनिगमकम् ।
तद्व्यालम्बनविभावः श्रीकृष्णः 'सर्वनायकघटाकिरोटग' तथा निबललीलामयस्य तस्य
निरवधिदेशकालादनित्यनलं रसदृष्टेः परिपश्यि—अनएव निरवधौ काले लीलाप्रपञ्चः,
देशोऽपि सदैव ऋतुषट्कोक्तासविलासवान् मधुरवृन्दावनाथः । विटपिमिथुनानां दाम्पत्य-
कल्पने कविकर्णपूरप्रतिभा 'तपेन वर्षाः शरदा हिमागमो वसन्तलक्षणा शिशिरः समेत्य
चेति रमणीयमाधकविपदसुपजीव्यत्वेन कल्पयतीति सुवचमनुमानम् । शाङ्गिकानां क्रकच
इव—गौडभाषायामपि वैष्णवपदकदम्बकेऽस्य भावस्यानुसृत्यं प्रचुरमुपलभ्यते ।

अलङ्काराय ये प्रोक्तास्तेषां मध्ये च केचन ।

कालेऽनुभावतां यान्ति तथा तानीकृतानि च ॥ १६२ का

तत्र कटाक्षो यथा—

तस्यास्त्रपाभयविषादविवेकधैर्यैर्न्याभिलाषभरकोरकितः कटाक्षः ।

उन्मादमोहमददाहविसर्पशूलदृष्ट्याऽन्वितो ज्वर इवात्मनि मे प्रविष्टः ॥ १४७

कृष्णोक्तिः । यथा वा—

तव शशिसुखि राधे ! दक्षिणादक्षिणाभ्यां श्रवणपथमुपास्तः प्रेङ्क्षयाऽयं कटाक्षः

निभृतरभसवेगारोपितः शाङ्गिकानां क्रकच इव ममोच्चेः कन्तन्ति खान्तशङ्कम् ॥

(R) १४८

एवमन्येऽप्यनुसर्त्तव्याः ।

सात्विका अपि येऽन्येऽष्टौ तेऽपि यान्यनुभावताम् ॥ १६३ का

ते यथा—

स्तम्भः खेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभेदश्च वेपथुः ।

वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्विकाः स्मृताः (S) ॥ १६४ का

उदाहरणम्—स्त्रिया गद्गदभाषिणी पुलकिता स्तम्भा स्फुरदेषुः

साश्रुस्तनिरुचिर्यदय जलदालोकेऽभवद्भाविनी ।

तन्मन्ये स्फुटमिन्द्रनीलमहसः कस्यापि लीलानिधे-

र्वृन्दाऽरण्यविलासिनो दुरतिभरैरेषा पराभूयत ॥ १७८

श्रीकृष्णः सुबलं प्रत्याह—राधायास्त्रपाभयादिरूपकलिकाभिः कोरकितः कटाक्षरूपः
पुष्पगुच्छो मम हृदि प्रविष्टः । तत्र दृष्टान्तः—उन्मादेति । विसर्पशूलौ व्याधिविशेषौ,
दृष्ट्या सात्तिपातिकौ । तैरन्वितो ज्वरो यथा हृदि प्रविष्टः सन् दहति तद्वद्वर्त्तते ।

हे राधे ! तव दक्षिणवामनेत्राभ्यां जातः कटाक्षः प्रेङ्क्षया गत्या कर्णस्वरूपं पन्थानं
प्राप्तः सन् मम मनोरूपं शङ्कं कन्तन्ति क्षिन्ति । तत्र दृष्टान्तः—निभृतरभसो ज्वरो यथा
वेगनारोपितश्चक्षुलीकृतः 'शाङ्गिकारो'ति प्रसिद्धानां 'करात्' इति प्रसिद्धः क्रकच इव ।
अन्यक्रकच आगमनसमय एव कन्तन्ति, शाङ्गिकानां क्रकचस्तु गमनागमनोभय एव
कृन्ततीति विशेषो ज्ञेयः ।

'स्तिम्भे'त्यादिना प्रखेदादिसात्विकविशिष्टाऽभवत्, 'खानरुचि'रित्यनेन वैवर्ण्यम् ।

अथ व्यभिचारिणः—

निर्वेदग्लानिशङ्काश्च मदसूयाश्चमा अथ ।

आलस्यदैन्यचिन्ताश्च मोहः स्मृतिधृतौ अपि ॥

व्रीडा चपलता हर्ष आवेगजडते तथा ।

विषादौत्सुक्यगर्वाश्च निद्राऽपस्मार एव च ॥

विमर्षमुपमर्षाश्चाप्यवहित्योग्रतेत्यपि ।

उन्मादव्याधिमतयो वितर्कमरणे पुनः ।

वासश्चेति त्रयस्त्रिंशदुच्यन्ते व्यभिचारिणः (S) ॥१६५॥ का

अथेषां लक्षणम्—

स्वजुगुप्सा तु निर्वेदो, ग्लानिर्विकृतिराकृतेः ।

अनिष्टाशङ्कनं शङ्का, मदो मध्वादिमत्तता ॥

दोषदृष्टिरसूया स्याद्व्यायामक्लान्तता श्रमः ।

शक्ती च कर्मवैमुख्यमालस्यं, दैन्यमात्मनि ॥

मधुजन्या मत्तता मदः—आदिशब्देन यौवनादिरपि । विचिन्तता चित्तवृत्तिशून्यता मोहः । त्वरया मदस्वरान्यमत्तताऽवेग इत्यर्थः । उदाहरणे अक्षौभविष्यति । तत्त्वज्ञानो-

(S) एवमपि कारिकाप्रकारो भरतीये । अन्ये तु जृम्भासहिता नवेते इति कथयन्ति । तत्र जृम्भाया अन्यत्रान्तर्भक्तिरत दर्शिता । न च वस्तुतः सात्त्विकानामेव वह्निर्विकारमयत्वमपि तु सर्वेषामनुभावानाम्—तथापि, सात्त्विकानां सर्वजनसुबोध्यत्वमिति तेषां पृथक्त्वेन निर्धारणम् । एवमपि समाधानप्रकारो भरतीये । 'किमन्ये भावाः सत्त्वेननाभिनीयन्ते तेनेते सात्त्विका उच्यन्ते' इति पूर्वपक्षरूपेण, उत्तरपक्षरूपेणाहू रसान्द्रतन्मिन्तौ रूपगोखामिपादाः—'अनुभावास्तु चित्तस्यभावानामनुबोधकाः । ते वह्निर्विक्रियाप्राया' इति । आधुनिका मनस्तत्त्वविदोऽप्येवं मन्यन्ते । (Cf. Spencer's Principles of Psychology :—'Every feeling has for its primary concomitant a diffused nervous discharge which excites the muscles at large, including those that move the vocal organs in a degree proportional to the strength of the feeling). वस्तुतस्तु निखिलमेव रसतत्त्वनिष्कर्षणमालङ्कारिकप्रत्ये धूपलभ्यमानमाधुनिकानामेतद्विषयकप्रामाणिकसत्यसत्ताकक्षाशैलीमधिरोहति । धूमाधितन्वलिन्तदोमोदीमादिपृथक्लक्ष्यतयेषां

अयोग्यबुद्धि, श्रिन्ता तु किं भावीति विचिन्तनम् ।

विचिन्तता तु मोहः स्यात्, स्मृतिः प्राग्वृत्तचिन्तनम् ॥

धैर्यं धृति, स्वपा व्रीडा, लौल्यं चपलता मता ।

हर्षश्चित्तस्य विस्फार, आवेगस्त्वरया मदः ।

निष्पन्दत्वन्तु जडता, विषादस्तु विषमता ॥

उत्कण्ठवौत्सुक्यमाहु, गर्वोऽहङ्कार एव हि ।

निद्रा निद्रैव, स्वलनं फेननिष्ठौवपूर्वकम् ॥

अपस्मारः, परामर्षी विमर्षी, निद्रया विना ।

स्वप्नस्तु सुप्तिरित्याहु, रमर्षः कोप एव च ॥

अवहित्याऽकारगुप्ति, रुग्रता तीव्रतैव हि ।

अनवस्थितचित्तत्वमुन्मादो, हृदयथाऽदिकः ॥

व्याधि, र्यथार्थस्मरणं मतिः, संशय एव हि ।

वितर्को, मरणं प्राणत्यागस्तासो भयोदयः ॥

त्यो निर्वेद एव शङ्कारे न व्यभिचारी—श्रोत्राणां स्वस्यैदासीन्येन जातो यो निर्वेदः स तु व्यभिचारी भवेदेव ।

विचारोऽन्यत्र कृतः—स च विज्ञेयमसुखेनेतच्छास्त्रस्यानुभवसाच्चिकतां कूटतामप्यनुमापयति । त्रयस्त्रिंशद्व्यभिचारिणोऽष्टौ सात्त्विका अष्टौ स्याधिनः—एवमेकोनपञ्चाशद्भावा इति गणना । स्याधियतिरिक्तानामेषां भावानां सञ्चारिपदेन ग्रहणं बहुशो भवति यथा नाव्यशास्त्रे—'सर्वेषां समवेतानां रूपं यस्य भवेद्बहु । स संगतो रसः स्याथी प्रेषाः सञ्चारिणो मताः ॥' रसतत्त्वे मुख्यस्य शङ्कारस्य करुणबीभत्सरौद्रादिभिर्विरोधितया शोकस्यायिनमवनमग्न वृत्तमानस्य करुणस्यामङ्गलसूचकस्यापायस्य शान्त्यङ्गस्य निर्वेदस्य च नात्र ग्रहणम् । नचाखिलस्यैव निर्वेदस्य महार्तिविप्रयोगेष्वाजनितस्य निष्काशनमिति 'तत्त्वज्ञानोत्थ' इत्यादिमूलप्रतीकत उपलभ्यते । रूपगोखामिप्रभृतयस्तु केवलयोरोग्रालस्यधोवारणमिच्छन्ति । 'औग्रालस्ये विना तेऽत्र विज्ञेया व्यभिचारिणः ।' मरणादीनां साक्षादङ्गतयेव निषेधः—'साक्षादङ्गतया नेष्टाः किन्त्वल मरणादयः ।' विस्तरस्तु नीलमणि-तस्तद्भोकाभ्याश्च याच्यः । एषां वर्णार्णवनिर्धारणे तु स्थितिज्ञानोभयात्मको विरोधबोध एव व्यावर्तक इति हिक् ।

अपस्मारञ्च निर्वेदं मरणञ्च विना किल ।

विंशदेवात् विज्ञेयाः शृङ्गारे व्यभिचारिणः ॥ १६६का

अपस्मारादयस्त्रयः क्रमादमङ्गलत्वात् शान्ताङ्गत्वाच्च करुणाङ्गत्वाच्च न गृहीताः । तत्त्वज्ञानोक्तो निर्वेद एव केवलं न गृहीत इति केचित् । (46)

भवत्येकैकशस्त्वेते स्वातन्त्र्येण पृथक् पृथक् ।

उदयः प्रशमश्चापि पृथगेव निरूप्यते ॥

द्वाभ्याञ्च बहुभिश्चापि शाबल्यं संहिता द्वयोः ।

सन्धिर्लक्षणमेतेषां यथास्वमुपदर्शयते ॥

तात्कालिकं हेतुमेव तत्कालोद्भूततोदयः ।

प्रशमो निजसामग्र्या प्रागुद्भूतस्य संचयः ॥

अन्योन्यानुग्राहकानुग्राह्यत्वात् सह संस्थितिः ।

अन्योन्यनिरपेक्षत्वात् स्वस्वस्वातन्त्र्यतोऽथवा ।

सपक्षाणां विपक्षाणां शाबल्यं परिकीर्तितम् ॥ (T)

एकस्य गमनारम्भो ह्यन्यस्यागमनोदयः ।

सन्धिः स्यादथवा तुल्योदयस्तुल्यप्रशमो द्वयोः ॥ १६७का

द्वयोस्तुल्यकालीन उदयः प्रशमो वा सन्धिरित्यर्थः ।

एते व्यभिचारिणः शाबल्यादिकं विनैवैकैकशः स्वातन्त्र्येण ग्लान्यादिनामभिः पृथक् पृथक् भवन्ति । एभ्यः पृथक्पृथक्नामभ्यः पृथग् भावोदयो भावप्रशमश्च निरूप्यते । तथा द्वाभ्यां बहुभिर्भावैः परस्परमिलनं शाबल्यम्, एवं द्वयोर्भावयोः संहिता सन्धानं सन्धिः । भावस्य तत्कालोत्पन्नत्वोदयः । सपक्षाणां विपक्षाणाञ्च भावानामेकस्मिन्

व्यभिचारौति संज्ञया निर्दिष्टा अप्येते नोपेक्ष्याः—तथा च तत्स्वरूपप्रदर्शने भाव-
प्रकाशकतः 'मञ्जन्तश्च निमञ्जन्तः कलोलोक्ते यथार्थे । तस्योत्कर्षं वितन्वन्ति यान्ति
द्रूपतामपि ॥ एवं स्यादिति निर्मेया ह्युक्त्या व्यभिचारिणः । पुष्पान्ति स्यायिनं स्वांश्च
व यान्ति रक्षात्ताम् ॥' एवमपि प्रदीपे गोविन्दठक्कुराः—'ये तूपकर्तुमायान्ति स्यायिनं
रक्षसुत्तमम् । उपकृत्य च गच्छन्ति ते मता व्यभिचारिणः ॥' इति ।

(46) 'तत्त्वज्ञानोक्त' इत्याद्यंशः (ग) (घ) पुस्तकयोनौति ।

उदयाद्यैश्चतुर्भिस्तु शाबल्यमपरं भवेत् ।

तत् स्यात् षोडशधा तत्र प्रस्तारक्रम इष्यते ॥ १६८का
षोडशधा यथा—

सन्धुत्तराः सुश्रुत्वारस्तथाऽन्ये श्रवलोत्तराः ।

चत्वार एवं प्रशमोत्तरा अप्युदयोत्तराः ॥ १६९का

प्रस्तारदर्शनम्—

(T)

उ प्र श स । श उ प्र स । प्र श उ स । प्र उ श स । एते सन्धुत्तराश्चत्वारः ।
स उ प्र श । स प्र उ श । प्र उ स श । उ प्र स श । एते श्रवलोत्तराश्चत्वारः ।
उ श स प्र । स उ श प्र । श स उ प्र । स श उ प्र । एते प्रशमोत्तराश्चत्वारः ।
श स प्र उ । स श प्र उ । प्र श स उ । स प्र श उ । एते उदयोत्तराश्चत्वारः ।

एवं स्याद्विंशतिः—१७०का

केवलैरुदयाद्यैश्चतुर्भिः प्रस्तारगतैः षोडशभिस्तु विंशतिप्रकाराः ।

—सन्धेः सन्धिनाऽप्युदयस्य च ।

उदयेन शमस्यापि शमेनापि त्रिधा पुनः ॥ १७१का

शाबल्यमिति शेषः—सन्धिशाबल्यमुदयशाबल्यं प्रशमशाबल्यमिति त्रिधा ।

काले संस्थितिः शाबल्यम् । सा संस्थितिर्दिधा भवति—परस्परानुग्राहकानुग्राह्यत्वात्
अथवा परस्परनिरपेक्षेण स्वस्वस्वातन्त्र्यात् । एकस्य भावस्य गमनस्यान्तर्धानस्यारम्भोऽन्यस्य
भावस्यागमनोदयः सन्धिः, अथवा द्वयोर्भावयोस्तुल्यकालीनोदयस्तुल्यकालीनप्रशमः सन्धिः ।

अपरं पूर्वोक्तशाबल्यमिदं प्रस्तारक्रमप्राप्तमपरं शाबल्यं भवेत् । सन्धुत्तरा इति—
सन्धिरुत्तरे श्लोकस्य पञ्चाङ्गागे येषां ते चत्वारः—तथा चायं क्रमः—श्लोकस्य पञ्चाङ्गागे
सन्धिरुत्तरे पूर्वं शाबल्यं तत्पूर्वं प्रशमस्तत्पूर्वमुदय इत्येकक्रमः । एवमन्ये त्रयः । अस्त्येव
प्रस्तार इति संज्ञा । एवंरीत्या शाबलोत्तरादयोऽपि ज्ञेयाः ।

(T) एषाऽपि प्रथाऽलङ्कारमिश्रणजनितचारुत्ववैशिष्ट्यालोचने । भेदस्योत्कटकोटितया
संयोगान्वायेन वस्तुमानत्वं एकः प्रकारः, अङ्गाङ्गिभावादिकले समवायान्वायेन विद्यमानता-
दृशायामपरः । सन्धिश्चलतयोर्भेद इत्येव लक्षितः पण्डितराजेन—'एककालमेव तुल्यकचले-
नाखादः समकालमेव विरुद्धयोरपि तुल्यरूपयोरखादो वा सन्धिः—पूर्वपूर्वोपमर्दनं
परपरोदयः श्रवणता ।' एतेषां चतुर्णां मिश्रणजनिते प्रस्तारक्रमे तथा शाबल्ययतिरिक्तानां
त्रयाणां प्रत्येकमात्मभेदेन योगेऽपि 'शाबल्य'पदमिति दिश्यते । 'सन्धेः सन्धिने'त्यादौ तु
कारिकाऽयां 'शाबल्य'पदं पूर्वतः ऊच्यते ।

तथैवोदयसन्धिश्च शमसन्धिरिति स्मृतेः ।

पञ्चविंशतिरेते स्युरन्योन्यस्थितिभेदतः ॥

प्रत्येकमेकैकयोगे मिथोऽङ्गाङ्गित्वभावतः ।

एकोनविंशता विंशद्विन्दुसिन्धुमतङ्गजाः (८७०) ॥ १७२ का

निर्वेदादिचित्तयवर्जितस्य विंशद्वाभिचारिभाष्योनविंशता गुणितस्यैते
प्रकारा इत्यर्थः ।

एतैश्च पञ्चविंशत्या वाणग्रहमतङ्गजाः (८६५) ॥ १७३ का

ते विन्दुसिन्धुमतङ्गजाः पञ्चविंशतियुक्ताः सन्ती वाणग्रहमतङ्गजा भवन्ति ।

पुनरेतेः प्राग्गणितैस्तैः सिद्धितनिरिङ्गितैः ॥

अलङ्कारैः शवलितैः पञ्चचन्द्रशरेन्दुभिः ।

शावलान् भवत्येते विन्दुवेदकरद्विपैः ? (विन्दुवेदकराग्निभिः) ।

वेदाग्नि ?—(वाणाग्नि) चन्द्रसंख्याका-

(१३४८२४० ?—१३५३२४०) स्तेषां दिग्दर्शनं भवेत् (U) ।

एतान् कार्त्तुस्तेन निर्वक्तुं वाणो शक्नोति नो नरः ॥ १७४ का

तत्र शुद्धास्ति श्रवणा—

ग्लानिः—स्नानानीव मृणालानि धत्तेऽङ्गानि यदङ्गना ।

ततः कृष्णानुरागोऽस्यामन्तज्वर इव स्थितः ॥ १५०

प्रवासादागतमत एव काश्यमाजिन्नादिभुक्तं प्राणनाथं कथं पश्यन्ति ? तथा च प्रवास-
गमनसमय एव तासां प्राणानामपि तेन सह गमनसुचितमिति भावः ।

(U) शवलताप्रस्तारगणनायां त्रटिस्तु सञ्ज्ञानुमेया—मन्यादुत्तराणां प्रत्येकमेव यद्
भेदः सुगः, न चत्वार इति । तथा च सन्धुत्तरप्रस्तारदर्शने 'उ प्र प स' 'प्र प उ स' इति
द्वयोरेतयोरेकमेव न सम्यङ् । एवमन्यत्र । वस्तुतस्तु सूक्ष्मातिसूक्ष्मभेदव्यतिकारप्रकाशः
न सदा गणनापद्धतिदार्ढ्याभावेदयति, नाप्यालोचनचारुताद्योक्तिका रीतिः—नियथोजनमेतत् ।
ध्वनिकिरणे मौक्तिकावल्यामेतददर्शितं । कौस्तुभकदन्तुस्तगणनायां रससामान्ये (३३×३२
+२६)×१५१२ भेदाः स्वरः । प्रेयसंख्याऽनयने यत् गुणनदोषः स सर्वव्येव पुस्तकेषु वर्तमानः
—भवेदर्थं ग्रन्थकारस्य दोष इति । यस्माभिस्तु मूले प्रकृतसंख्या कारिकामध्य एव वत्पनीभि-
निर्दिष्टा ।

शङ्का—प्रोष्यागतं प्राणनाथं कथं पश्यन्ति सुभुवः ।

इति शङ्कितचित्तैव कृष्णं पृच्छति सा सखीम् ॥ १५१

मदः—रूपयौवनगर्वेण नोर्व्यां पतति ते पदम् ।

तत्रापि मधुपानन्ते राधे ! किं स्यादतः परम् ॥ १५२

अस्या—प्रसादिता चाटकारैः स्वप्ने साऽजनि राधिका ।

लभेय यावदाश्लेषं तावद्दोषो विरोधभाक् ॥ १५३

अमः—पुष्पावचयनेनालं कुञ्जे विश्राम्य राधिके ! ।

क्षमः कमलपत्राक्षि ! सुखेन तव कथ्यते ॥ १५४

यथा वा—छायाऽपि गमनश्रान्ता तव सुन्दरि राधिके ॥

आगत्य चरणोपान्तं विश्रान्तिमिव याचते ॥ १५५

आलस्यम्—विलासनिःसहतनोर्निमीलनयनभ्रुवः ।

निशान्ते नीविवन्धादि राधायाः कुरुते हरिः ॥ १५६

देव्यम्—काहं कासी वल्लवेन्द्रकुमारो बहुवल्लभः ।

कथं मय्यनुरज्येत हृथा त्वं सखि ! शिष्यसि ॥ १५७

चिन्ता—कृष्णो दुर्लभ एवासौ मनो बहुमनोरथम् ।

इति चिन्ताश्चिमग्नायास्तरिस्त्वं मे गरीयसी ॥ १५८

मोहः—कृष्णोऽतिदुर्लभः प्रेम नवं वपुरिदं मृदु ।

सहायोऽस्या न कोऽपीति मूर्च्छैवाधात् सहायताम् ॥ १५९

स्मृतिः—विस्मर्त्तव्याः कथमसौ राधाया नयनोर्मयः ।

यैः समुन्मूलितचेतः सखे ! नैव प्ररोहति ॥ १६०

धृतिः—धैर्यं भजत भोः प्राणा ! गतेः कृष्णः क लस्यते ।

अवधिं दिनमीक्षध्वं तदेवास्यास्थलं हि वः ॥ १६१

व्रीडा—पश्य वक्षसि मे राधे ! स्वमूर्त्तिं प्रतिविम्बिताम् ।

कोपात् पराङ्मुखी वेति कृष्णोक्त्या सा तु तत्रपि ॥ १६२

निद्राभङ्गाज्जातो यो बोधः स मया सह विरोधभाक् बभूवेति श्रेयः । विश्राम्य
विश्रमणं कुरु ।

'अतिदुर्लभ' इत्यनेन प्राप्तयोग्यत्वं 'नवं प्रेम'ति त्यक्तमसमर्थत्वं, 'मृदु वपुरिति विच्छेद-
जन्यज्वालासहनेऽसमर्थत्वमिति ज्ञेयम् ।

चपलता—कृष्णागमनमाकर्ण्य वनात् सायं व्रजाङ्गनाः ।

मनसोऽपि पुरश्चक्रुर्वातायनपथे दृशः ॥ १६३

हर्षः—कृष्णवंशीनिनादेन सङ्केताक्षरशालिना ।

रोमाञ्चैः सममुत्तस्थुर्व्रजस्त्रीणां मनोरथाः ॥ १६४

आवेगः—वेगविश्वश्रया काञ्चरा लग्नया पादपद्मयोः ।

मृणालरुद्धा हंसीव काचित् कृष्णान्तिकं यथो ॥ १६५

जडता—फलके लिखितं कृष्णमीचमाणां नवावलाम् ।

सख्यस्तामिव पश्यन्ति गगने लिखितामिव ॥ १६६

विषादः—अयं सखि ! गतो यामः श्यामो वामः स नागतः ।

उदितो यामिनीनाथो विषीदन्ति ममासवः ॥ १६७

श्रौत्सुखम्—धन्यास्ताः सखि ! भाविन्यः स्वप्ने पश्यन्ति या हरिम् ।

अभूत् कं दोपमालक्ष्य निद्राऽपि विमुखी मम ॥ १६८

गर्वः—मुनीन्द्राणाञ्च या वन्द्या ध्वजवज्रादिलाञ्चना ।

मदालिपचद्वारान्ते नित्याऽसौ पदपञ्चतिः ॥ १६९

नयनोर्मयः कटाक्षाः, धैः कटाक्षैरुन्मूलितं मूलसहितमेवोत्पाटितश्चेतो न पुनः प्रादुर्भवति चित्तस्यालम्बनशून्यत्वमेवोन्मूलितत्वमिति बोध्यम् । मानजन्यकोपाद्यथा मयि पृष्ठं दत्त्वा त्वं पराङ्मुखी भवसि तथैव मम वक्षसि प्रतिविमितां तव मूर्त्तिं पश्य ।

फलके चित्रपटे लिखितं श्रीकृष्णं काचित्रवीणा वाजा पश्यति । श्रीकृष्णमूर्त्तिर्दृष्ट्वा-
ज्जङ्गीभृता सा, अतएव कौतुकवशात् सख्यः श्रीकृष्णमूर्त्तिं विहाय गगनरूपफलके लिखितां
मूर्त्तिमिव तामेव पश्यन्ति ।

हे सखि ! यामः प्रहरो गतः, यतो यामिनीनाथश्चन्द्र उदितः । कृष्णपक्षे चतुर्थ्यां चन्द्रोदयेन प्रहरज्ञानं जायते । वामः प्रतिकूलः कृष्णो नागतः । भाविन्यः सुन्दरस्त्रियः । असौ ध्वजदिलाञ्चना मदाले राधायाः 'खिड़की'ति प्रसिद्धे पञ्चद्वारान्ते सदा विद्यमाना सती पदानां पद्धतिमार्गरूपा भवति—तथा च मुनीनां वन्द्यं श्रीकृष्णचरणचिह्नम्, अस्मादयः सर्वे जनास्तदाक्रम्य गमनागमनं कुर्वन्तीत्यर्थः । विपक्षां प्रति ललिताया उक्तिरियमिति ज्ञेयम् । मदेन सौचिकेन भेषोपरि स्थिता प्रोता चपलेव ।

किंवा यथाऽहन्तद्विच्छेदे प्रेम्णा विवशा भवामि, तथैव मद्विच्छेदे प्रेम्णा सोऽपि विवशः सन् यत्र कुत्रापि भवति (४७) ।

(४७) 'भमतो'ति (क) पुस्तके पाठः ।

निद्रा—राधा निधुवनश्रान्ता निद्राति श्यामवक्षसि ।

मदनेनेव निःस्यूता चपला जलदोपरि ॥ १७०

विमर्शः—श्रितः किमन्यां किं वाऽस्य सङ्केतस्थलविस्मृतिः ।

किं वाऽहमिव विक्लान्तः प्रेम्नेति विमर्शं सा ॥ १७१

सुप्तम्—'पायश्चदि पिवदि चास्म'मित्यादि (५ म किरणे २० श्लोके)—
निद्रासुप्तयोरयं भेदः ।

कोपोऽवहित्या च यथा—

उत्तिष्ठ मुच्यतां कृष्ण ! चरणग्रहनिग्रहः ।

नैवास्मि कुपिता नापि भवान्नायपराध्यति ॥ १७२

उग्रता—धिक् प्रेम भवतः कृष्ण ! वक्षसः सहजः सखा ।

यत्पादालक्तकैस्तस्याः कौस्तुभोऽप्यधरीकृतः ॥ १७३

उन्मादः—इतस्तत्स्वां पश्यामि पाणिभ्यां न तु लभ्यसे ।

किमिन्द्रजालं जानासि राधे ! किं वा मम भ्रमः ॥ १७४

अयन्तु बहुधा भवति । तथा च—

भावान्तरसमावेशादुक्तिवैचित्र्यतोऽपि च ।

उत्तरङ्गतयाऽङ्गित्वादुन्मादो बहुधा मतः ॥

तत्र प्रलाप आलापः संलापो विप्रलापकः ।

अनुलापः सुप्रलापः परिलापो विलापकः ।

अप्रलापः प्रतीलापो वैचित्र्यं दशधा गिराम् (V) ॥ १७५ का

जह्यान्मुदाहरणानि ।

व्याधिः—भ्रमो दाहस्तथोन्मादो वर्हेन्ते यदनुक्षणम् ।

आधिरेवावियुक्तोऽपि व्याधिरस्याः स्फुटोऽभवत् (V) ॥ १७५

सुप्तो पायश्चति चेति पिवति चेति स्वप्रायितं वर्त्तते, निद्रायां तन्नास्तीति भेदो ज्ञेयः ।

हे कृष्ण ! मत्प्रतिपक्षगोपीविषयकं भवतः प्रेम धिक् यत् यस्माद्धेतुभूतात् सर्वश्रेष्ठः कौस्तुभोऽपि नीचीकृतः । कथम्भूतः ? वक्षःस्थलस्य सहजः स्वभावसिद्धः सख्यः सदा तत्र धृतत्वात् ।

यस्मादनुक्षणं भ्रमादयो वर्हेन्ते तदस्या अवियुक्तो विच्छेदरहितोऽप्याधिर्मनःपीडेव देहसम्बन्धिव्याधिः सन् स्फुटो बहिर्युक्तोऽभवत्, शेषेण वि-उपसर्गणायुक्तोऽप्याधिर्याधि-
रभवदिति विरोधात्कारो ज्ञेयः ।

मतिः—गोकुलेन्द्रकुमारस्त्वं गुणरत्नाकरः स्वयम् ।

वक्तुं कर्तुमभिन्नोऽसि त्वयि का चतुरायताम् ॥ १७६

वितर्कः—किं पीयूषं किमु विषं किं हिमं किमु वाऽनलः ।

अभूत् कृष्णानुरागोऽस्यां विरोधिद्वयधर्मकः ॥ १७७

वासः—उच्चैर्गर्जति मेघौघे राधा चकितलोचना ।

ब्रह्मन्ती माधवं कण्ठे भुजाभ्यां परिपस्वजे ॥ १७८

अथैषामङ्गाङ्गिभावत्वे दिग्दर्शनं यथा—

आगच्छन्मामभूः कृष्ण ! परासक्तः पथीति माम् ।

केवलं नायशः प्रैति त्वाञ्चेत्याशङ्गि मे मनः ॥ १७९

अत्र पूर्वाह्णे ग्लानिभावोऽङ्गी शङ्का त्वङ्गम् । एवम्—

सर्वत्र समवर्त्तित्वं युक्तमेव महात्मनाम् ।

मध्येव समवर्त्तित्वं नान्यत्र पुरुषोत्तम ! ॥ १८०

अत्र मतिभावोऽङ्गी असूयाङ्गम् । एवमेकस्याङ्गिनो बह्व्यङ्गानि भवन्ति ।

यथा — इयं गाढोत्कण्ठा विषमविषदिग्धेव हृदि मे

प्रसूनेषोर्भग्ना विशिखफलिकेव स्थितवती ।

अतो मे प्रत्यङ्गं ज्वलयति तुदत्याकुलयते (V)

धुनीते मुष्णीते जड़यति च सञ्चर्वयति च ॥ १८१

अस्यां कृष्णानुरागो विरोधिद्वयधर्मको भवति—तथा चानन्ददायकत्वेन पीयूषधर्मकत्वं विच्छेदजन्यदाहकत्वेन विषधर्मकत्वञ्चेत्यर्थः । काचिन्मानिनी श्रीकृष्णमाह । त्वन्त्वं सर्वत्र समवर्त्तित्वं विहाय मध्येव समवर्त्तो नान्यत्र—श्लेषेण दुःखप्रदत्वात् समवर्त्तो यमः । समवर्त्तो परेतराङ्गित्वमरः ।

इयं श्रीकृष्णविषयकगाढोत्कण्ठाविषमविषेण लिप्तेव मम प्रत्यङ्गं ज्वलयति । कथम्भूता ? कन्दर्पसम्बन्धिवानस्य भग्ना लोहमयी फलिकेव मे हृदि स्थितवती । अभयायाः फलिकायाः कदाचिद्वाणनिष्काशनात्स्या अपि हृदयाद्बहिर्निःसरणं सम्भवति, भग्नायास्तु सर्वथा नेति ज्ञेयम् । मुष्णीते चोरयति मां देहानुसन्धानरहितं करोतीत्यर्थः ।

(V) एषामन्यत्र कदाऽपि संज्ञान्तरैश्च गणना यथा नीलमणौ । तत्र ते वाचिकानुभावा दादृशेति कीर्त्तिताः । अत्र तून्मादानुभावस्य व्यक्तित्वमाश्रिता इति भेदः । 'अपि' युक्त इत्यत्र श्लेषः परं चमत्कारकोटिं पुष्पाति । 'आकुलयते' इति तद् कथमपि घटनीयः ।

अत्र स्मृतिभावोऽङ्गी, मोह-चपलता-ग्लानि-जड़ताप्रभृतीत्यङ्गानि । अङ्गत्वेन नैतद्भावशाबल्यम् ।

अथ भावोदयादि—तत्र भावोदयो यथा—

आलीजनैर्मण्डनकेलिकाले विभूषमाणा वृषभानुपुत्री ।

उरोगते नीलमणीन्द्रहारे स्विन्ना सकम्पा पुलकाकुलाऽसीत् ॥ १८२

अत्र हर्षोदयः । प्रथमो यथा—

'स्नानाऽसि किं प्रेयसि !' 'मामकीनं हृत् पृच्छ' 'पृच्छामि तदि'त्युरोऽस्याः ।

सृष्ट'न्निदं स्वस्य'मिति स्म कृष्णो ब्रवीति सा नम्रमुखी बभूव ॥ १८३

अत्र विषादप्रथमः । शाबल्यं यथा—

क्रोधान्धा गुरवो जनास्तरलितं दुर्वारमेतस्मिनो

मर्मच्छेदकरी खलोक्तिरचना रम्यः स वंशीस्वनः ।

कीनाशो भवनेश्वरस्त्रिजगतीलावण्यलक्ष्मीपतिः

प्रेमानन्दरसः स एव तनुमान् कृष्णः किमीहे सखि ! (W) ॥ १८४

हर्षासूयोत्सुक्त्वानि पृथक् पृथगेव स्थितानि ।

अथ सन्धिः—'स्नानाऽसि किं प्रेयसी'त्यदौ (१म किरणे १८३ श्लोके)

चतुर्थपादाहं 'सा नम्रमुखी बभूव' इति विषादनिर्गमे लज्जाऽगमः, अनयोः सन्धिः । यथा वा—

सुचिरमनुचरीभिः पाठितां कृष्णगाथां सदसि शुक्लधूमिः शृणुती गीयमानाम् ।

प्रणयसदयमेकन्तासु विन्यस्यतीयं चकितचकितमन्यन्नेत्रमास्ये गुरुणाम् ॥ १८५

अचौत्सुक्त्वनासयोः सन्धिः ।

मोहादीनामङ्गत्वेन परस्परप्राधान्याभावाद्नेत्रेषां भावशाबल्यमिति ज्ञेयम् ।

औराधाऽह—मामकीनं हृन्मानसं पृच्छ । श्रीकृष्णस्तु 'हृ'च्छन्दस्य हृदयवाचित्वमभि-
प्रेत्याह—तत्तत् हृदयं पृच्छामि ।

भवनेश्वरो गृहपतिः स्वामी कीनाशः कर्षक इत्यसूया । किमीहे किं चेष्टे किं करोमीति यावत् । 'क्रोधान्धा' इत्यनेन भयम्, इत्येवरीत्या सर्वत्र यथासंख्यं सम्बन्धो ज्ञेयः । एतानि पृथक् पृथगेव स्थितानि, न त्वङ्गाङ्गिभावतया ; अतः शाबल्यमिति बोध्यम् ।

(W) अत्र 'कीनाश'पदे श्लेषोऽपि भवितुमर्हः—कीनाशः कृतान्तः । भवनपतिः कृतान्तदाहणः ग्रामीणश्च, प्राणपतिस्तु अपरूपप्रवेशरूपसम्पत्तिमान् नागरः कलावेदग्य-
भूषितश्चेत्यहो महाननयोर्भेदः । स्वत एव चेतस्वदभिसुखं धावतीत्यौत्सुक्यं भावः ।

एते चोक्तप्रकाराः स्वयंव्यङ्गा अपि भावान्तरव्यञ्जकाः स्युः । यथा—
'काहं गोपवधू'रित्यादौ (४र्थ किरणे ५म श्लोके) । दैत्यादिभिः प्रतिपद-
व्यङ्गीर्भावैरवहित्याभाव एव व्यज्यते । यथा वा—

'नाभ्यञ्जनीयं सखि ! मे भवत्या नोद्वर्त्तनीयञ्च वपुः कदाऽपि ।

'न सावधाना स्वनखेष्वसी'ति ननान्दुरग्रे निजगाद गोपी ॥ १८६

अत्र स्वगात्रलग्ननखक्षतगोपनं प्रत्यवहित्या व्यङ्गा, तथा च न मे
शृङ्गपतेः सङ्गः कदाऽप्यभूत् येनैतत् सम्भावनीयं, तेन कृष्णसङ्गजमेवेति ब्रौडा
—तेनैते व्यङ्गा व्यङ्गान्तरव्यञ्जकाश्च भवन्तीति (X) ।

अथ प्रस्तारप्रकारेणोक्तानां षोडशविधानां शावल्यानां भेदानाह ।

तत्र सन्धुत्तराः—

उ प्र श स—'पादं मुञ्च' 'विमुञ्च मानिनि ! रुषं' 'प्रत्येहि, रुष्मे गता,
'श्रीगोपेन्द्रसुते स्वभावकुटिले का रोपमाकाङ्क्षति ?'

इत्यन्योन्यकथासु केशिमयने भूयः पदं धित्सति

अडाऽधिव्यधृतेन तत्करयुगेनास्यं रुदत्यप्यधात् ॥ १८७

अत्र 'पादं मुञ्च'त्यमर्षादयः, 'विमुञ्च मानिनि ! रुषं'मिति कृष्णवाक्या-
कृतेन, 'रुष्मे गते'ति रोपप्रशमः । ततः 'श्रीगोपेन्द्रसुते,' इति मतिः,
'स्वभावकुटिल' इत्यस्य, 'का रोपमाकाङ्क्षती'त्यवहित्या—एभिः शावल्यम् ।
'अवे'त्यादिनौतसुक्यं, 'रुदती'ति दैन्यम्—अनयोः सन्धिश्च ।

अथ श उ प्र स—'हे सुग्धाक्षि ! परिष्वजस्व, कठिना वज्रादपि त्वं, गुणा-
स्ते ते ते क गता' इति क्षणमभूत्तूणीन्ततो निर्हतः ।

एते उक्तप्रकारा अभिचारिभावाः स्वयं 'काहं गोपवधू'रित्यादिपदैर्यङ्गाः । एतेषामपि
यङ्गोऽवहित्यादिभ्यश्चिरो । इदमादि वस्तुयङ्गसुतमोत्तमकायं भवतीति ज्ञेयम् ।

स्वगात्रेति—ननान्दप्रभृतिगुरुजनं प्रति नखक्षतगोपनमवहित्या—इदं नखक्षतं श्रीकृष्ण-
सङ्गजन्यमिति ब्रौडोदयः । ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोहोरादिदमप्राप्तमोत्तमकायं भवतीति भावः ।

मानिनी श्रीराधिकां प्रति तस्या विच्छेदेनातिआकुलः श्रीकृष्ण आह—हे सुग्धाक्षि !
सव ते ते गुणाः सम्प्रति क गताः ? इत्युक्ता विच्छेदजन्यदुःखेन जड़भूतः सन् ध्वनं

(X) तच्च कायजचणोद्देशनिरूपणकिरणे प्राक् प्रदर्शितमेव । सर्वमेतत् ध्वनिकार-
भाषाया'मनेकशः स्फुरितप्रसक्तत्वं विद्यत इति सङ्गदयानामसङ्गदयानाञ्च चित्तवृत्तितो
याक्रियतेतराम् । कालिदासादिकविचक्रचनासु आदिममहाकाशयो रामायणमहा-

स्फूर्त्याऽनन्दलयेन तेन महता स्वाभाविकेनाप्यहो

तद्विच्छेददवोषणा च युगपद्देधाऽभिभूतो हरिः ॥ १८८

अत्र 'परिष्वजस्व'त्यौतसुक्यं, 'कठिने'त्याव्यसृगा, 'ते ते गुणा' इति
स्मृतिः—त्रिभिः शबलता । 'तूणी'मिति जड़तोदयः । 'ततो निर्हतः
स्फूर्त्ये'ति पूर्वपूर्वभावप्रशमः । ततः स्फूर्त्यनन्तर'मानन्दलयेन' 'विच्छेद-
दवोषणा' च 'देधाऽभिभूत' इति हर्षविषादयोः सन्धिः ।

प्र. श उ स—'गतो मे सन्तापो' 'भवति ! हि मनस्यागत इव

प्रियन्ते' 'हा कष्ट ! मनसि कथमद्यागत इति' ।

'पुरः पश्चात् पार्श्वे मनसि च संदैवे'ति पुलकि-

न्यभूद्राधा पश्चादमृतविषनद्योः किमविशत् ॥ १८९

अत्र स्फूर्त्या स्वास्थ्यानुभवे 'गतो मे सन्ताप' इति ग्लानिः प्रशमः ।

ततः सखीवाक्यानन्तरं 'हा कष्ट'मिति विषादः, 'मनसि कथमित्यादि सखीं
प्रत्यस्या, 'पुरः पश्चादि'त्युन्मादः—एभिः शावल्यम् । 'पुलकिनी'ति हर्षादयः ।
'अमृतविषनद्यो'रिति हर्षमोहयोः सन्धिः ।

तूणीमभूत् । तवस्तदनन्तरं स्फूर्तिप्राप्तया तथा सह मानसालिङ्गनेन निर्वृतः—तथा
चागन्तुकानन्दजन्यलयसालिङ्गनेन स्वाभाविकेन तेन महता विच्छेददवोषणा च युगपद्दे-
कस्मिन्नेव काले हृद्यो विषमस्येति दिधाभूतो हरिरभूदिति ।

माथुरविरहेणात्यन्तआकुलचित्ता श्रीराधिका सखीं प्रत्याह—मयाऽद्य श्रीकृष्णो दृष्टः,
ततो मे सन्तापो गतः । सख्याह—हे भवति राधे ! तव प्रियो मनस्यागत इव, कुतस्तस्य
साक्षाद्दर्शनम् ? इति सखीवाक्यानन्तरं साह—'हा कष्ट'मिति विषादः । पश्चादुन्माद-
स्यातिशयप्राप्त्योदयेन सखीवाक्यमन्तार्थं मत्वा कुप्यन्ती सख्याह—हे सखि ! मम
मनस्येव श्रीकृष्ण आगत इति त्वया कथमुक्तम्—स तु मम पुरोऽग्रे पश्चात् पार्श्वेऽपि
मनसि च सदा तिष्ठत्येव, तद्दर्शनमपि मया प्राप्यत एवेत्यागन्तुकानन्देन कदाचिदन्तनदां
तस्याः प्रवेशः, साहजिकविरहस्फूर्त्तार्थं च विषनदां प्रवेशः । उन्मादावसानेऽङ्गवाह्ये
अविचारविधारोत्थो यौ संयोगविशोनी तज्जन्ययोर्हर्षमोहयोः सन्धिरित्यर्थः ।

भारतयोस्तोऽप्यादिमे अनादिकालतो वर्त्तमाने वेदवाक्ये चापीयं प्रथा वरीवर्त्तीति न
चितम् । कचिच्छब्दतोऽपरवर्त्ततो वा यङ्गात् अङ्गकानुअङ्गकता । तेन 'सर्वगुणो सन्तो
सुहृदाविव सङ्गतौ । परस्परस्य शोभाये शब्दार्थौ भवत' इति राजानककुन्तलोक्तदिशा
शब्दानां अङ्गकानुअङ्गकत्वम् । अर्थस्यापि परस्परोद्भवत्वजनितचमत्कारातिशय, कदापि यथा,
'आलिङ्गन्ते गुणवति मया ! ते तुषाराद्रिवाताः पूर्वं स्पृष्टं यदि किल भवेदङ्गमेभिस्तवेत्य'स्य

प्र उ श स—पञ्चादेत्य शनैररिष्टमथनस्तां सखजे साहसा-

तत्संस्पर्शरसेन सा स्मितमुखी सद्योऽविचारादभूत् ।

आलिङ्ग्यः परिशङ्कयाऽरुणमुखी 'धिग् धूर्त्ततां धूर्त्त ! ते,

'धिक्ते'ति त्वरयाऽपसारिततनुर्व्यावृत्त्य तूष्णीं स्थिता ॥ १८०

अत्र 'स्मितमुखी'त्यमर्षप्रशमः । 'आलीभिः परिशङ्कये'ति शङ्कोदयः ।

'अरुणमुखी'ति 'धिग् धूर्त्तता' मिति 'धिक्ते'ति पुनरमर्षाग्रताग्लानिभिः
शाबल्यम् । 'त्वरयाऽपसारिततनु'रिति चपलता, 'व्यावृत्त्य तूष्णीं स्थिते'ति
धैर्यम्—अनयोः सन्धिः । एते सन्धुत्तराश्चत्वारः ।

स उ प्र श—अक्रूरोऽद्यागत इति सुखस्नानिहृतकम्पभाजः

स्तम्भो जातश्चिरमथ सखीसान्त्वनैर्बोध आसीत् ।

'प्रातः कृष्णोऽप्यहह मथुरा'मित्यपूर्णे जनोक्ते

प्रत्यावृत्तैस्त्रिभिरथ पुनः सैव पूर्णा बभूव ॥ १८१

अत्र 'सुखस्नानिहृतकम्पभाज' इति ग्लानि-शङ्कयोः सन्धिः, ततः
'स्तम्भो जात' इति जड़तोदयः । 'सखीसान्त्वनै'रिति तत्प्रशमः । 'प्रत्या-
वृत्तैस्त्रिभि'रिति ग्लानि-शङ्का-जाड्यः शाबल्यम् ।

स प्र उ श—मेघालोके पुलकिततनुर्विद्युदालोकेन सा

व्याभुग्नभ्रूसदुपशमने सुप्रसन्नाननेन्दुः ।

भूयो विद्युदलयकलने लोहिताक्षी मृगाक्षी

धारापाते रुदितमलिनीभावमूर्च्छाः प्रपेदे ॥ १८२

तस्या मानो गतप्राय एव, किन्तु सखीनामनुरोधेन मानाभास एव वर्त्तत इति
दूतीवाक्येन जातो यत् साहसन्तसात् श्रीकृष्णत्वां सखजे । अविचारादिति—अहं मानिनी,
मम स्मितमनुचितमिति विचारं विनैवेत्यर्थः । त्वरयाऽपसारिता श्रीकृष्णादियुक्तीकृता
तनुर्थया तथाभूता सती व्यावृत्त्य श्रीकृष्णे 'एष्टं' दत्त्वा स्थिता ।

प्रातः कृष्णो मथुरामित्येव न तु यास्यतीत्यपूर्ण जनानामुक्ते सति प्रत्यावृत्तैः पुनरागतै-
स्त्रिभिर्मुखानिहृतकम्पस्तम्भे भावेः सा पुनः पूर्णा बभूव ।

मेघस्यालोके श्रीकृष्णज्ञानात् पुलकिततनुस्तत्र विद्युदालोकेन सति प्रतिपन्नरमण्यो-
ज्जानेन कोपेन व्याभुग्नभ्रूसदस्या विदुःत उपशमने क्रोधाभावात् प्रसन्नमुखेन्दुः । धारापाते
सति 'नायं कृष्णः, किन्तु मेघः' इति ज्ञानादुदितम् ।

मेघश्लोकस्य भावच्छायाऽनुसारिणि' शक्योऽरविन्दसुरभिः कृष्णवाही मालिनोतरङ्गाणा'
मित्यादि शाङ्गन्तलपदे शक्यताऽनुमापकारणकार्यपरम्पराभूतभावव्यञ्जनप्रपञ्चे । एषां

'मेघालोके' कृष्णागमनभ्रमात् 'पुलकिततनु'त्वेन हृष्टः, 'विद्युदालोकेन'
विपन्नरमणीबुद्ध्याऽसूया—अनयोः सन्धिः । 'तदुपशमने 'सुप्रसन्ने'त्यसूया-
प्रशमः । 'भूय' इत्यादिना 'लोहिताक्षी'त्यमर्षादयः । 'धारापाते' सति मेघ
एवायमिति 'रुदित'मिति विषादः, 'मलिनीभावे'ति ग्लानिः, 'मूर्च्छे'ति
मोहः—एभिः शाबल्यम् ।

प्र उ स श—'असाक्षादेव त्वं भवसि न हि साक्षा'दिति रुषे

प्रकृप्यन्ती कृष्णे गतवति निरागस्यपि पदम् ।

त्वरऽतङ्क्यथा कपटमिति तस्मिन् विदितव-

त्यहो नानाभावव्यतिकरवतीयं विजयते ॥ १८३

अत्र 'साक्षान्न भवसी'ति प्राग्जातस्यामर्षस्य प्रशमः । ततो 'रुषे
प्रकृप्यन्ती'ति रोषं प्रति कोपोदयः । पश्चात् कृष्णपादपतने 'त्वरऽतङ्क्यथे'ति
चपलता-शङ्कयोः सन्धिः । ततो 'नानाभावे'ति ब्रौडा-मद-स्मृति-शङ्का-त्रासा-
दिभिः शाबल्यम् ।

उ प्र स श—गण्डे कुण्डलपद्मरागमहसो विम्बं प्रति (X) प्रेयसः

पारक्योऽधरराग इत्यरुणितापाङ्गी चलं वीक्ष्य तम् ।

स्निग्धाक्षी 'दयितो रुषं विदितवान्नो वे'ति दोलायिता

न्यञ्चदत्ततया विचार्य च मृषा मानं दधे राधिका ॥ १८४

काचित् स्वक्रोधं प्रत्याह—श्रीकृष्णस्यासाक्षादेव त्वं प्रादुर्भवसि, न तु तस्य साक्षात् ।
इति रुषे स्वक्रोधाय कृप्यन्ती सा निरपराधे श्रीकृष्णे स्वपादं गतवति (48) सति त्वरा-
शङ्काभ्यां व्यथा बभूव । स्वकर्तृकपादग्रहणे सति तस्या वैयग्रदर्शनेनाहो अयं मानो न
क्रोधजनः, अपि तु कपटमिति तस्मिन् कृष्णे विज्ञापिते सतीयं ब्रौडामहादिनानाभाव-
सम्बद्धवती विजयते ।

प्रेयसः श्रीकृष्णस्य गण्डे कुण्डलस्यपद्मरागकान्ते रक्तं प्रतिविम्बं पारक्योऽधरराग इति
मत्वा मत्प्रतिपन्नरमण्यधरसम्बन्धिताम्बूलराग इति मत्वेत्यर्थः । आदौ क्रोधेनारुणापाङ्गी
पञ्चाक्षं प्रतिविम्बं चक्षुर्लं वीक्ष्य 'अहो ! नायमधररागः किन्तु प्रतिविम्ब' इति ज्ञानात्
विलासोलङ्कारनिबन्धेष्वेव द्राक् यथा लक्ष्यते न तथा काव्यनाटकादिष्विति सुविदितमेव
जिज्ञासूनामित्यलं प्रकटितेन । 'विम्बं प्रती'ति प्रतिविम्बार्थे क्लियम् ।

(48) 'स्वपादं गृहीते सती'त्यमनोशः पाठः (क) (ख) (ङ) पुलकितपुलक्यते ।

अत्र 'गण्ड' इत्यादिनाऽमर्षोदयः । 'चलं वीक्ष्ये'ति तस्य प्रथमः । 'रुपं विदितवानो वे'ति शङ्कावितर्काभ्यां सन्धिः । 'न्यञ्चदत्ततये'ति व्रीडा ; 'विचार्ये'ति मतिः । 'मृपा मान'मित्यवहित्या—एभिः शाबल्यम् । एते चत्वारः शबलोत्तराः ।

उ श स प्र—प्रियाऽलोके दृष्टिं नमयति तगत्यां प्रति लस-

दृशं स्निग्धारक्तप्रचलनयना पश्यति बधूः ।

पुनः पश्यत्यस्मिन् स्मितपुलकेऽङ्गोपनपरा

हठात्तेनास्त्रिष्टा सपदि गतवास्या समभवत् ॥ १८५

अत्र 'दृष्टिं नमयती'ति व्रीडोदयः । 'स्निग्धा रक्तप्रचलनयने'त्यौत्सुक्य-
क्रोधचपलतानां शाबल्यम् । मामनादृत्यानां पश्यतीति क्रोधः, 'स्मितपुलके'ति
मद-हर्षयोः सन्धिः । 'सपदि गतवास्ये'ति क्रोधादिप्रथमः ।

स उ श प्र—यदालोके पूर्वं भुजग इति सम्भ्रान्तचकिता

प्रियाग्रे तामिव स्त्रजसुरसि सद्यो विदधती ।

सखीषु स्मेरासु भ्रुकुटितरलारक्तनयना

परिष्वक्ता तेन द्रुतविशदचिता समजनि ॥ १८६

अत्र 'सम्भ्रान्तचकिते'ति त्रासचपलताभ्यां सन्धिः । 'प्रियाग्रे तामे'वेत्या-
द्यौत्सुक्योदयः । 'भ्रुकुटितरलारक्तनयने'ति 'भ्रुकुटि'रित्यसूया, 'तरले'ति
चपलता, 'आरक्ते'ति क्रोधः—तैः शाबल्यम् । 'द्रुतविशदे'ति प्रथमः ।

क्रोधाभावेन स्निग्धाक्षी । 'अहो अज्ञानाधीनोऽयं मत्क्रोधः श्रीकृष्णेन ज्ञात एवे'ति
लज्जयाऽधोमुखत्वेन विचार्य 'अहो ! स्वप्रतिभारक्षार्थमधुना मया किं कर्तव्यं', किन्तु
कृत्रिममानग्रहणमेव समोपाय इति विचारं कृत्वेत्यर्थः ।

प्रियकर्तृकस्वकर्मकालोके सति लज्जया दृष्टिं नमयति पश्चात्तन्मसुखीं दृष्ट्वा तां
विहायास्याः प्रतिपक्षामन्यां प्रति लसन्तो दृग् यस्य तथाभूतं श्रीकृष्णं सा बधूः पश्यति ।
कथम्भूता ? आदौ श्रीकृष्णदर्शनस्यायं स्वभावो यत् क्रोधादिसहस्रप्रतिबन्धकमप्यगणयित्वा
ऽवश्यमेवानन्दं जनयतीत्यतः । आनन्देन स्निग्धनयना, पश्चान्मामनादृत्यानां पश्यतीति
क्रोधेनारक्तनयना चपलनयना च । श्लोकस्या'रक्त'पदशङ्काक्रोधस्य बीजमाह—
मामनादृतेति ।

सखीभिर्दत्तं माला मया यदि वक्षःस्थले धार्यते तदा श्रीकृष्णविच्छेदेन तस्यां सर्प-
वन्मामधिकं ज्वलयिष्यतीति यदा लोके चकिता पूर्वसुतकण्ठितादशायां सर्पबुद्ध्या सम्भ्रमेण

श स उ प्र—'मां पश्यन्तास्तव किमरुणाभुग्नभग्ना दृगन्ता

'निसन्देऽत्राधरकिशलये गूढलज्जा विवक्षा ।

'हासो जाताङ्गुर इव कियत्तेन चित्ते प्रमोदो

'वामत्वन्ते बहिरिति हरेर्वाचि राधा जहास ॥ १८७

अत्र 'रुणे'ति कोपः, 'आभुग्ने'त्यसूया, 'भग्ने'ति तपा—ताभिः
शाबल्यम् । 'निसन्दे'त्व'गूढ'विवक्षा'भ्यां धृति-चपलतयोः सन्धिः । 'हासो
जाताङ्गुर' इति हर्षोदयः । 'जहासे'ति कोपप्रथमः ।

स श उ प्र—'त्वं मे प्राणाः' 'कथमिव विभो !' 'त्वां विना नैव वर्त्ते'

'नाहं, या ते वसति हृदये सैव ते प्राणहेतुः ।'

'त्वं मे नित्यं वससि हृदये' 'ना न नै'त्यशुपूर्णा' (49)

कृष्णो दोर्भ्यां हृदि विनिदधे सा विसस्मार वाम्यम् (Y) ॥ १८८

अत्र 'कथमिवे'ति वितर्कः ; 'विभो' इत्यसूया—दाभ्यां सन्धिः ।
'नाहं'मिति दैन्यं, 'या ते वसति हृदये सैवे'त्यसूया, 'प्राणहेतु'रित्युग्रता—
एभिः शाबल्यम् । 'अशुपूर्णा'मित्यौत्सुक्योदयः । 'विसस्मार वाम्य'मिति
कोपप्रथमः । एते प्रथमोत्तराश्चत्वारः ।

स श प्र उ—'कोटुग्वेणुमवीवदो व्रजपुरी'त्यापृष्ट एव प्रियो

रक्त्रिण्या व्रजकेलिकौतुककथासंवेदनासंविदोः ।

सन्धौ बन्धुरमानसः पुनरहो रोमाञ्चनेत्रास्फुनी

संस्पृणन् प्रकृतो बभूव स पुनः पारिप्लवात्माऽभवत् ॥ १८९

चकिता पश्चात् श्रीकृष्णे मिलति सति तामेव मालामौत्सुक्यादक्षि धृतवतो । आदौ
यस्यां सर्पबुद्धिरधुना तामेवान्तबुद्ध्या दधारेति सखीषु स्मेरासु सतीषु ।

हे राधे ! तथा तव निष्क्रियाधरे वक्तुमिच्छा गूढाऽतएव लज्जा यत्नेन लक्षयितुं
शक्या । 'कियदिति'र्जनक्रियाविशेषणम् । वाम्यन्तु बहिः काल्पनिकम् ।

संवेदनं ज्ञानमेवं काव्यवशादसंविदं ज्ञानाभावः, तयोः सन्धौ बन्धुरमानसः सन् पुनश्च
जाते रोमाञ्चनेत्रजले संस्पृणन् सख्यो बभूव ।

(Y) विसर्गिगहानुग्रहसमर्थः— मयि निग्रहः, 'या ते वसति हृदये' तस्यामनुग्रह इति
निग्रहानुग्रहयोः स्थानमाननिर्धारणे तवेवाद्याहतोऽधिकार इति ज्ञत्वेव । किमिति त्वं मयि

(49) 'हृदये नो न नै'ति पाठः (क) प्रकृते । 'हृदयेऽस्या न नैत्यशुपूर्णा'मिति (ख) (ग) प्रकृतयोः ।

२३४

अलङ्कारकोशुभः ।

अत्र 'व्रजकेलिकौतुककथासंवेदनासंविदोः सन्धा'विति स्मृतिजडतयोः सन्धिः । 'रोमाञ्चे'ति हर्षः, 'नेत्रास्तु' इति विषादः, 'संवृणु'मित्रवद्वित्या— तैः शाबल्यम् । 'प्रकृतो बभूवे'ति तत्तत्प्रशमः । 'पारिप्लवाक्ते'त्यौत्सुक्योदयः ।

श स प्र उ—लिखित्यामीत्यग्रे स्फुरदभिनिवेशाऽर्त्ततरला

ततोऽयुस्माताक्षी धिगिति विधिनिन्दां विदधती ।

अवष्टभ्य स्वान्तं(Y) प्रकृतिमिव याता चणमसौ

लिखन्ती प्राणेशं शिवशिव विसस्मार सकलम् ॥ २००

अत्र 'स्फुरदभिनिवेशे'ति स्मृतिः, 'आर्त्ते'त्यावेगः, 'तरले'त्यौत्सुक्यम्— एभिः शाबल्यम् । 'अयुस्मार्ते'ति विषादः, 'धिगिति विधिनिन्दा'मित्यसूया, तयोः सन्धिः । 'अवष्टभ्य स्वान्तं'मित्यादिप्रशमः । 'विसस्मार सकलं'मिति मोहोदयः ।

प्र स श उ—'विश्रान्तः सखि ! संशयः, स रमते, नैकाऽपि नस्य क्षपा

'व्यर्थे'त्यालपनप्रसोगसमये कृष्णं विलोक्यागतम् ।

हृष्टा किं श्रुतमश्रुतं किमश्रुवेत्याशङ्कमाना नम-

हृक्ता तेन विचुम्बिताऽथ सुसुखी सन्धेन मन्दाऽभवत् ॥ २०१

अत्र 'विश्रान्त' इत्यादि वितर्कप्रशमः । 'स रमते' इत्यसूया, 'नैकाऽपि तस्य क्षपा व्यर्थे'त्यमर्षः—अनयोः सन्धिः । 'हृष्टे'ति हर्षः, 'श्रुतमश्रुतं वेति' वितर्कः, 'आशङ्कमाने'ति शङ्का, 'नमहृक्ते'ति व्रीडा—एभिः शाबल्यम् । 'सन्धेन मन्दाऽभवत्'इति जडतोदयः ।

माधुरविरहेणात्यन्तयाकुला काचित् सखित्तस्य क्षणिकविनोदार्थमग्रे प्रथमतः श्रीकृष्णं लिखित्यामीति स्फुरन्नभिनिवेशो यस्याः पञ्चादाक्षा तरलाऽयुस्माताक्षी चामभवत् । ततश्च लिखने विघ्नं दृष्ट्वा प्रायान्तरमपश्यन्ती विघ्ननिर्मातुर्विधेर्निन्दां विदधती स्वान्तमवष्टभ्य मनः स्थिरीकृत्य कृष्णं प्रकृतिं स्वभावं प्राप्त्यासौ सुसूया भूत्वा प्राणेशलिखनसमये मूर्च्छादयेन सकलं विसस्मार । शिवशिवेति खेदे । सन्धेन मन्दा रक्षिता जडाऽभवदित्यर्थः ।

निष्ठुरोऽसीत्याकृतपूर्णभावेदनम् । तृतीयचरणे 'हृदयेऽन्ये'ति पादे, न ते सर्वेङ्गपतेव सुग्धानां मादृशमभाग्यहेतुरपि तु धृष्टनायकमुलभोत्कटा कपटताऽपीति सरलमन्दमात्मनिवेदनम् । अथच काकुताऽश्रयि किमपि वक्रोक्तिचातुर्यं लक्ष्यम् । अवष्टभ्य स्वान्तमिति—वस्तुतस्तु चित्तस्थैर्यं एव स्वप्राणेशाधिगमो नासुलभः, निर्वैरस्याधिभावं पदवृन्देऽप्येवमादिक्रमेण बहूनां भावानां प्रहृष्टलान्यायेन सन्निवेशः, यथा 'अहौ वा हारे वा' इति काव्यप्रकाशोदाहृते, 'पृथ्वीरेणुरगुः पथांसि कणिकाः फल्गुस्फलिङ्गोऽलघु'ति दक्षिणाप्राशेखरेण भक्तिरमणी-

श प्र स उ—मनो रागज्वालाञ्चरकवलितं भस्मतु चिरा-

दयं प्रेम्ने बद्धोऽञ्जलिरजनि दुःखस्य विगमः ।

गुरुणामाक्षेपः खलहसितमित्यपैतु पृथुता-

मिति खालीवन्दे रुदति समरोदीदय बधूः ॥ २०२

'राग' इत्युत्कण्ठा, 'ज्वाले'ति ग्लानिः, 'कवलित'मिति मोहः, 'भस्मालि'ति ग्लानिः—एभिः शाबल्यम् । 'अयं प्रेम्ने बद्धोऽञ्जलि'- रित्याद्यौत्सुक्यप्रशमः । 'गुरुणामाक्षेप' इति शङ्का, 'खलहसित'मित्यसूया—अनयोः सन्धिः । 'समरोदीदि'ति विषादोदयः । एते उदयोत्तराश्रयारः ।

अथालङ्कारसाङ्गर्थ्येण ये प्रकारा भवन्ति तेषामपि दिग्दर्शनम्—तत्र 'हुं मातरि'त्यत्र (१२८ श्लोके) 'मात'गिति त्रासः, 'धूत्तैर्य'मित्यसूया, 'आप भिय'मित्यवद्वित्या—अत्र शाबल्यं मोग्धालङ्कारसङ्कीर्णम् । तेषामपि सेङ्गितनिरिङ्गितत्वेन पुनर्यद्द्वैविध्यमुक्तं तत्र निरिङ्गितमुदाहृतं, सेङ्गितस्य दिग्दर्शनं क्रियते । तत्र 'बाहु' दक्षिणमालिकण्डवलय' इत्यादौ (१४० श्लोके) सेङ्गितो विलासनामाऽलङ्कारः । तत्र 'प्रौढमनोजविभ्रमभरैः श्रान्तेव विभ्राजते' (Y) इति अमर्षयोः सन्धिः ।

एवमुदयशाबल्यादोर्ना दिग्दर्शनं (Z) यथा—

निश्चितं परिसमापितमेव प्रेमशास्त्रपरिशीलनमालि ।

श्यामनाम कथमद्य गृहीतं वृत्तयो यदखिलाः समुदीयुः ॥ २०३

अत्रा'खिला वृत्तय' इति सर्व एव प्रागनुभूता विषादव्याधिग्लान्युन्मादा- मर्षासूयाऽदयः समानकालमुदिभवन्तः । एवं 'श्यामनाम्नि विरता भवं,

काचित् स्वस्य देहव्यागं निश्चिन्वती सखोः सनिश्चयमाह—मन इति । अनुरागज्वाला- रूपञ्चरेण यस्तं मनश्चिरकालं याप्य भस्मतु भस्मेवाचरतु, अहन्तु न जीविष्यामीति ध्वनिः । देहं त्यक्त्या मम दुःखस्यापि विगमोऽजनि । इत्येवं अत्वाऽलीवन्दे रुदति सति ।

प्रेमशास्त्रपरिशीलनं मया समापितमिति त्वदग्रे निश्चयं कृत्वा बहुधोक्तम्, हे खालि ! तथापि मद्ग्रे श्यामनाम त्वया कथं गृहीतम् ? यतः कृष्णनाम्नो हेतुभूतान्मम ग्लान्यादयो-ऽखिलवृत्तयः समुदीयुः ।

मणिविशेषकेण कुञ्जशेखरनृपेण प्रणीताया सुकुन्दमालाया उत्तरार्हनिबद्धे पद्ये च । 'बाहु' दक्षिण'मित्यादि पूर्वपठितश्लोकेऽत्र किञ्चित् पाठवैलक्षण्यम् आविष्कृतम्—तत्तु लक्ष्यलक्षण- सङ्गति' प्रत्यनुकूलमिति निगदेनेव व्याख्यातम् ।

शान्तिं यान्ति हन्त हृदयस्य विकाराः' इति प्रथमशावल्याम् । एवं सन्निशावल्यां यथा—

उन्मादमोहावपि दैन्यचिन्ते वितर्कशङ्के समकालमेव ।

द्विशो द्विशस्तस्य कथाप्रसङ्गे पूर्वानुभूत्या कुरुतोऽतिदुःखम् ॥२०४

'द्विशो द्विश' इत्यवस्थाभेदात् । तथाहि—विरहे 'उन्मादमोहौ', विप्रलम्भा-
ऽवस्थायां 'दैन्यचिन्ते', वासकसज्जाऽवस्थायां 'वितर्कशङ्के' दुःखमेव कुरुतः,
तत्तत्प्रसङ्गं त्यजतेत्यर्थः (50) ।

एवं स्वबुद्धिकौशल्यादनुमेयाः सुबुद्धिभिः ।

ग्रन्थगौरवभीत्येव मया नोदाहृताः परे ॥

अनेनैव हि मार्गेण कवयो भावकोविदाः ।

विदध्युर्भावकाव्यानि (Z) तेनायं प्रक्रमः कृतः ॥

* ॥ इत्यलङ्कारकौस्तुभे रसभावतद्देदनिरूपणो नाम पञ्चमः किरणः ॥ *

एवमिति—पूर्वश्लोकस्योत्तरार्द्धस्थले यदि 'श्यामनाम्नि विरते'त्याद्यङ्गपदं पठ्यति
तदा प्रथमशावल्यां भवतीति । ***

(Z) उदयशावल्यास्य 'समुदीर्यु'रिति पदादेव परामर्शः, प्रथमशावल्यास्य 'विरता भव
शान्तिं यान्ति'ति पदाभ्यामापातत एव प्रतीतिः । भावकाव्यानि विदध्युः—न केवलं भाव-
काव्यनिर्मितावेव ग्रन्थकृता तात्पत्यमपि तु बहुधा वितन्यमानानेनानेलोचनपथा
काव्यास्वादस्य गौरवज्ञानेऽपि । 'भावकाव्यानी'ति पदादस्वलङ्कार-ध्वनि-प्रतिष्ठापितकाव्यतो
रसजीवातुभूतानामुत्तमोत्तमकाव्यलक्षणां यावत्तिरपि । इति

वैष्णवमतमाहात्म्ये श्रीकृष्णचरितनिलीनतादात्म्ये ।

अरतिर्यदि वत कलिता न स्या सुभृशार्थगर्हा सा ॥

बालिशतो मदभरादुत युक्तिमुक्तं निर्वन्धतो यदथवाऽत्र दुर्लभमुक्तम् ।

एको रसः शतदुरन्तहृदार्तिवस्तुभोगोक्तः प्रकृतितः स निहन्तु तत्तु ॥

रागो देवचान्तरं चोभजातं जातिं यातं यत्र लीनश्च जातु ।

भावहेताहेतलीलाप्रपञ्चे साक्षीभूतः सोऽस्तु भूतान्तरात्मा ॥

इति मौक्तिकावल्यां पूर्वाह्नमवसितम् । श्रीः—०—

षष्ठकिरणः ।

अथ 'गुणा माधुर्याद्या' इति (१म किरणे १म कारिकायाम्) कृतोद्देशस्य
गुणस्य लक्षणपरीचे करिष्यन् प्रथमतो लक्षणमाह—

रसस्योत्कर्षकः कश्चिद्धर्मोऽसाधारणो गुणः ।

शौर्यादिरात्मन इव वर्णास्तद्वज्रका मताः ॥ १७६ का

आत्मन इति—यथा शौर्यादिकमात्मन एव नाकारस्य, (क) तथा माधुर्या-
दिकं रसस्यैव, न त्वाकाररूपयोः शब्दार्थयोः (1) । न ह्ययमाकारः शूरः स्थूलत्वा-
दिति सहेतुः, अस्थूलस्यापि शूरत्वदर्शनात्, यथा महामतङ्गजपञ्चाननयोः ।
यस्तु वीरसूतयोः शिशुयूनोराकारगतमेव शूरत्वं तच्च वयःकृतमेव, तेन
सव्यभिचारदोषादाकारस्य शौर्यादिगुणो न भवति किन्तु तस्य व्यञ्जक

अथ गुणरूपपदस्योद्देशलक्षणरीचा इति त्रय एव व्यवहाराः, तत्र काव्यरूप-
पुरुषवर्णनप्रसङ्गे 'गुणा माधुर्याद्या' इत्यनेन (१म कारिकायाम्) गुणस्योद्देशः कृतः ।
सङ्केपतो नाममात्रेण कथनसुद्देशः । उदाहरणं परीचा—साऽग्रे वक्ष्यते । अधुना
गुणस्य लक्षणं करोतीत्याह—अथेत्यादिना । यथा जीवात्मन उत्कर्षजनक आत्मनिष्ठः
कश्चिद्धर्मविशेष एव शौर्यं तथा रसस्योत्कर्षजनको रसनिष्ठः कश्चिद्धर्मविशेष एव माधुर्यम् ।
यथा नानाविधानाधारणगुणक्रिया एवात्मनः शौर्यव्यञ्जकाः, तथा कठोरवर्णमित्राः
सुकुमारवर्णा एव रसनिष्ठमाधुर्यव्यञ्जका भवन्तीत्याह—वर्णा इति । तस्य माधुर्यस्य ।
नन्वनुमानादेव शौर्यमपि देहधर्म एव भवत्वित्याह—नहीति । तत्र हेतुः यतोऽस्थूलस्य
मिहस्य शौर्यं, तथा स्थूलस्य मतङ्गजस्य न मिहवच्छौर्यम् । वीरं सूते वीरसूतस्याः

(क) अथ गुणदोषालङ्काराणां स्वरूपनिर्णये मुख्यत्वावद्द्वयी गतिरभ्युपगम्यते ।
प्राचो दृष्टिवामनादयस्तदनुसारिणः केचन नवीनालङ्कारशास्त्रविदश्च संघटनाश्रयत्वादि
लौकिकन्यायमनुसृत्याना अदृष्टस्वरूपं रसमभावपक्षे स्थापयन्तो गुणानां प्राणत्वं शब्दार्थ-
गतत्वञ्चोद्घोषयन्ति । तेषामयमाशयः, गुणादिविवेचने प्रत्यक्षतः शब्दार्थचमत्कारित्व-
प्रतीतिरेव मुख्यं लिङ्गं, रसस्य कथञ्चिदनुभवसिद्धत्वेऽपि निःसिद्धस्यावयवस्यावतिक्रमस्या-
स्य चोत्कर्षापकर्षोपकाराः कथङ्कारं सम्भवेयुः, काव्यकर्तृणां काव्यकरणे शब्दार्थद्वारेण
चमत्कृतमतो प्रवृत्तिश्चात्र प्रमाणम् । अर्वाचो ध्वनिकारमममटविश्वनाथप्रभृतयस्तु, काव्यस्य

आकारः । अत 'उत्कर्षकत्वं गुणत्व'मिति मुख्यं लक्षणम् । सदैकरूपस्या-
नन्दस्य रसत्वेनोत्कर्षापकर्षयोः प्रमाणाभाव इति रसशब्दोऽत्र तदास्वादार्थः
(क), तेन रसास्वादोत्कर्षकत्वं गुणत्वम् ।

गुणस्य व्यञ्जका वर्णाः—१७७ का

यथाऽयं शब्दार्थव्यतिकरः काव्यतया व्यवहरणीयो रसात्मकत्वाद् इति
रसात्मकत्वहेतुमतोरेव शब्दार्थयोः काव्यव्यवहारः, तथाऽयं वर्णसमूहो मधुर-
रसादिव्यञ्जकः सुकुमारादित्वात् इति सुकुमारत्वादिहेतुमतामेव वर्णानां
रसस्य माधुर्यादिव्यञ्जकत्वे व्यवहारः । तेन समुचितमेव वर्णानां माधुर्यादि-
व्यञ्जकत्वम् (क) । ननु 'उत्कर्षकत्वं गुणत्व'मिति चेत्सदाऽलङ्काराणामप्युत्-
कर्षकत्वं वर्तते, तेषामपि गुणत्वमस्तु । सत्यं, यथा हारादयो ह्यलङ्काराः
कण्ठाद्यङ्गान्येवोपकुर्वन्ति नात्मानं, तथाऽनुप्रासस्वभावोक्तादयोऽलङ्काराः
शब्दार्थमेव, नतु काव्यम् । एवञ्चेत्सदा श्रुतिकट्टपुष्टार्थादिदोषाणां शब्दार्था-
श्रयत्वेन तदपकर्षकत्वमेवास्तु, कथं रसापकर्षकत्वं, यन्मूला तेषां दोषता ?

पुत्रयोः शिशुयूथोर्मध्ये शिशोरपेक्षया युवा शूर इत्यत्र यदेहगतशूरत्वं तत् वयःकृतमेव,
न तु गुणकृतमित्यतो निगुणकृतशौच्य एवात्र दृष्टान्तो बोद्धव्यः । तेन स्मृजलरूप-
हेतोर्भविचाराद् न श्रौत्यांशिशुणो देहस्य न भवति, तस्य श्रौत्यस्य नानाविधगुणक्रिया-
विशिष्ट आकारो यञ्जक इत्यर्थः । अत इति—रसोत्कर्षजनकताऽवच्छेदकधर्मत्वं गुणत्व-
मित्यर्थः । न च 'गोपीभिः सह विहरति हरि'रित्यत्र शृङ्गाररसात्मकत्वं वर्तते, न तत्र
काव्यत्वव्यवहारः, यतोऽत्र अभिचारात् कथं रसात्मकत्वस्य हेतुत्वमिति वाच्यम्, यतोऽत्र
हेतौ (२) काव्यत्वजातिमत्त्वं इति विशेषणं देयम् । 'गोपीभिः सह विहरती'त्यत्र काव्यत्व-
जातिरभावादेव न अभिचार इति भावः ।

तावत् स्वरूपोपेक्षाविजृम्भिततदवज्ञामयं कुमतदुर्ललितमित्यरोचयमानाः स्वाश्रयोत्कर्षादि-
द्वारा रसोत्कर्षादिकृतजनितं गुणादीनां निर्दिशन्ति । प्राचीनपक्षीयानां युक्तिरयमन्य-
यतिरेकाभ्यां, लौकिकन्यायाद्वर्णीयस्य रसशब्दस्यालङ्कारिकत्वनिर्वचनेन, काव्यघटना-
नुकूलशब्दार्थापस्थितिनिर्भरत्वेऽपि सक्त्वन्यायेन रसाभ्यभिचारित्वं प्रतिपादयतां कवी-
नामाशयोद्भूतेन च कवीकुर्वन्ति । तत्र प्रकाशकतां मस्मटभट्टानां 'तददोषौ शब्दार्थौ

(२) एवं (ग) पुस्तके । 'यतोऽत्र हेतौ' इत्यादि (क) पुस्तके, 'यतोऽत्र हेतौ' काव्यजातिमाने विशेषणं
देय, इति (क) पुस्तके, 'यतोऽत्र हेतौ' काव्यत्वजातिमत्त्वं न इत्यपरवक् ।

उच्यते—यथैव श्रौत्यादयो गुणास्तथैव कातयादयो दोषा अप्यात्मन एव
धर्माः, तस्यैवोत्कर्षापकर्षहेतव उपलभ्यन्ते । एवमेव माधुर्यादयो गुणाः
श्रुतिकट्टादयो दोषा अपि रसस्यैवेति (३) ।

वर्णा माधुर्यादिव्यञ्जकाः सुकुमारत्वादिति, अत न तु सुकुमारत्वं
कीमलत्वं, तस्य शिथिलत्वात् । यथा 'शिथिलं, मालतीमाला लोलालि-
कलिला (४) यथे'त्याचार्यदण्डिनः (क) । Kavyadarsa. Chapt I. Verse 43

एवञ्चेदिति—तयोर्देहरूपयोः शब्दार्थयोरपकर्षकत्वमस्तु यन्मूला रसापकर्षकत्वमूला
तेषां श्रुतिकट्टादीनां दोषता । तथा च 'रसापकर्षकत्वं दोषत्व'मिति दोषलक्षणात्तेषां
रसापकर्षकत्वाभावेन माऽस्तु दोषत्वमिति पूर्वपक्षः । ननु सुकुमारत्वं यदि कीमलत्वस्युच्यते
तदा वर्णनिष्ठकीमलत्वं शिथिलत्वमेव भविष्यति, तत् कठोरवर्णभिन्ने सर्वत्रैव वर्तते ।
एवञ्चेत् यत्र कवितायां लकारवाहुल्यमात्रं तत्र माधुर्यं नास्ति, किन्तु भवन्मते माधुर्य-
व्यञ्जका बहुतरलकारघटितकीमलवर्णा वर्तन्ते, इत्यतः सुकुमारत्वं न कीमलत्वमित्याह
—न तु सुकुमारत्वमिति । तस्य कीमलत्वस्य शिथिलरूपत्वात् । यथा लोलालिभिः
कलिला युक्ता मालतीमालेति दण्डिनोक्ते पद्ये माधुर्याभावेऽपि कीमलवर्णा वर्तन्ते,
एवमत्रापि शृङ्गाररसवर्णनप्रसङ्गे ।

सगुणा विद्यादिना काव्यस्वरूपं प्रकटयतां गुणानां विवेचनमाभावेन निर्दिशतां
पुनः 'ये रसस्याङ्गिनो धर्माः' 'आत्मन एव हि यथा श्रौत्यादयः, नाकारस्य, तथा
रसस्यैव माधुर्यादयो गुणा' इत्यादि चाभिदधतां प्राचीनपक्षीयसङ्गतित्यागे काऽप्यनिच्छा
स्फुटमेव वरोवर्त्ततेति नवीनानां मध्ये तेषामनन्यतन्त्रत्वम् । कौस्तुभकृतो मम्मटमत्तानु-
सारिणोऽप्यत्र विषये न द्वैधीभावकातराः यथोक्तमेव तेः 'शरीरं शब्दार्थौ ध्वनिरसव-
न्यात्मा किल रस' इत्याद्यादिमकारिकायाम् । एवञ्च 'रसोत्कर्षहेतुत्वे सति रसधर्मत्वं,
तथात्वे सति रसाभ्यभिचारिस्थितित्वम्, अयोग्यवच्छेदेन रसोपकारकत्वमिति लक्षणत्रयं
गुणानां द्रष्टव्यमिति प्रदीपेक्ते न केषामपि तेषामाधुनिकानां विमतिः । वर्णाद्याश्रयत्व
पक्षोऽपि नासम्यङ् यतो विनङ्गवर्णघटनेनापि गुणत्वं भावि, एवं सति वर्णादीनां व्यञ्जकत्व-

(३) इत ऊर्ध्वं 'देहस्य काण्वल्लवज्जवादिदोषेऽपि 'काणोऽयं देह' इति न कश्चिदपि वदति अपि तु
काणोऽयं देवदत्त इत्याद्येव, न तु देवदत्तो देहः, देवदत्तस्य देहोऽयमिति प्रतीतिः, तेनोपचारादेव दोषाणां
रसापकर्षकत्वं, वस्तुतस्तु शब्दार्थयोरेव । एवमलङ्काराणामप्युपचारादसोत्कर्षताऽस्तु तथा सति तेषामपि
गुणत्वे न भूयताम् ? नेवम्, तेषां शब्दार्थावल्लवज्जवोपचीणत्वात्, कथं रसापेक्षत्वं, येनोपचारेण भवितव्य-
मिति सुदृढतपुस्तके एवातिरिक्तः पाठः ।

(४) 'कलितं'ति (ख) (क) पुस्तकयोः पाठः ।

अत्रापि—लीलाऽलसललिताङ्गी लघु लघु ललनाललाममौलमणिः ।

ललिताऽदिभिरालीभिर्विलसति ललितस्मिता राधा ॥ १

तेन सोकुमार्यं नाम रञ्जकत्वम् (५) ।

यदुक्तमन्यैः, 'कर्तारः काव्यशोभाया धर्मा एव गुणाः स्मृताः ।

अलङ्कारास्तदुत्कर्षहेतवः स्युरिति क्रमः ॥' इति

ललनाया उत्कृष्टमुकुटमणिः श्रीराधिका सखीभिः सह लघु लघु यथा स्यात्तथा विलसति—इत्यत्र माधुर्याभावेऽपि बहुतरलकारघटितकोमलवर्णा वर्तन्ते । रञ्जकत्वमिति—चेतसश्चमत्कारकारित्वमित्यर्थः । यथाऽङ्गुतवस्तुदर्शने सति नेत्रस्य स्फारकताननकचमत्कारो जायते तथैवाङ्गुतमुकुमारवर्णानां श्रवणे सति चित्तस्य स्फारकताननकचमत्कारो भवतीति ज्ञेयम् ।

मेव, नेतरदिति राहान्तः सुष्ठु । गुणालङ्कारविवेके च तयः पक्षाः—तत्र 'न कान्तमपि निर्भूय विभाति वनितासुख'मिति लौकिकन्यायमुपजीवतां भामह्यादीनामलङ्कार एव काव्यस्वरूपे प्रधानं लिङ्गमिति व्यपदेशिनामुभयोरभेदकल्पनेत्येकः पक्षः । तथा च तदुपजीव्य वर्तमानानामाचार्योद्भूतानां साकूतसुक्ती 'समवायवृत्ता प्रौढ्यादयः संयोगवृत्ता तु हारादयः' इति गङ्गुलिकाप्रवाचेणैव भेदः 'किंवापि प्राक्तनलङ्कारिकेण गुणालङ्कारौ कयाचिद् भ्रान्त्या भिन्नत्वेनोक्तौ, इतरे आधुनिकास्तु विनैव हेतुविचारं तदनुसारेण तद्भेदं वदन्ती'ति चाचार्यदखिवामनयोरुपरि कलङ्कपङ्कलेपायं । द्वितीयः पक्षो रीतिगुणात्मवादिभिरुदितो वामनादिभिरतं 'यदुक्तमन्यै'रिति प्रतीकेन सूत्रे आक्षिप्तः । चन्द्रालोकप्रतापरोद्यादिनिबन्धानां मतमात्मविघातकारोत्थाभासश्चात्रैव सूत्रे । 'निर्दोषा लक्षणवतो सरोति-गुणभूषिता । सालङ्काररसानेकवृत्तिर्वाक् काव्यनामभाक् ॥' इति स्वरूपनिर्देशकारिकायाः विद्वानाथीयलक्षणस्य वा 'कर्तारः काव्यशोभाया धर्मा एव गुणाः स्मृताः' इत्यादिकारिकया सह सन्वाधः । तृतीयपक्षस्तु नवीनानां मतानुयायो 'शब्दार्थयोरस्मिरा ये धर्माः अलङ्कारास्ते' इत्यलङ्काराणां गुणतः स्वरूपतो भेदः । वामनोऽपि कचिदस्फुटतयाऽत्र तदीयसम्मतिः (३१।३ काव्यालङ्कारसूत्रवृत्ति) सुहाटयामास । तथाच तत्र तट्टीकाकारास्तिष्ठभूपालचरणाः—'नित्यानित्यत्वाभ्यां गुणालङ्कारभेदः सिद्ध' इति । अलङ्काराणां उपचारादसौत्कर्षता, वस्तुतस्तु ते गुणोत्कर्षतोऽभिन्ना इति पक्षः 'शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाव' इति नयेनालङ्कारस्योपजीवत्वे प्रध्वस्तकल्पः । अतोऽस्याप्रति-व्याप्तिवारणाय वर्णानां गुणयुक्तत्वमायातीत्यनूदते । दखिपदांशस्तु सुष्ठुशैथिल्यस्याप्यश्लिषिलस्य तन्मतेऽक्षेपगुणस्वरूपस्य निर्देशनम् अत्रेदमवश्यम्, न तावदाचार्यदखिमतेऽत्र श्लिषिलत्वदोषस्पर्शः—परमयं गुणगुम्फित एवेति कश्चित् । 'ऊर्जत्स्फूर्ज'रित्यत्र प्रथम-किरणे खल्वः पाठभेदः । 'अथेकस्यैत्यादि टोकाकृततामात्रेपस्तत्समाधानञ्च प्रागुक्तदिशा सूचितकल्पमिति विरम्यते ।

(५) 'व्यञ्जकत्व'मिति (क) (ग) पुस्तकयोः । (क) पुस्तके टोकायामपि स एव पाठो गृहीतः ।

तदपि नातिवर्णितम्—यतः खलु गुणालङ्कारादिमहाङ्गनिर्मितिविशेष-स्येव (६) काव्यत्वाङ्गीकारे न गुणालङ्कारादिभ्योऽन्यः काव्यनामा पदार्थोऽस्ति, नापि काव्यादन्ये गुणालङ्काराः, के कस्य शोभायाः कर्तारो भविष्यन्ति ? किञ्च काव्यशोभायाः कर्तार इत्येकस्यैव काव्यस्य किं सर्वे गुणा शोभा-कर्तारः, किं पृथक् ? आद्येऽसमग्रगुणयोः पाञ्चालीगोष्ठोः काव्यशोभाकर-त्वानुपपत्तिः । यदि वा पृथगेव तदा 'ऊर्जत्स्फूर्ज'रित्यादौ (१म किरणे ६ श्लोके) सत्यप्योजोगुणे नास्य शोभा । तेन वर्णा एव माधुर्यादिव्यञ्जकाः, माधुर्यादयो मधुररसाद्युत्कर्षका इति स्थितम् (क) ।

—ते माधुर्यादयः पुनः (७) ॥ १७८ का

अथ कति ते इत्याह (७)—

माधुर्यमपि चोच्च प्रसादश्चेति ते त्रयः ।

केचिद्वशेति ब्रूवत एष्वेवान्तर्भवन्ति ते ॥ १७९ का

ते गुणाः सप्त एष्वेव माधुर्यादिष्वेव । के ते सप्तेति दर्शयति—

कस्यचिन्मते माधुर्यादा गुणाः काव्यपुरुषस्य शोभाकर्तारः, अलङ्कारास्तस्योत्-कर्षहेतवः, तन्मतं दूषयितुमुत्थापयति—यदुक्तमिति । एतन्मतं दूषयति—यत इति । गुणालङ्कारविशिष्टस्यैव तन्मते काव्यत्वाङ्गीकारे गुणालङ्कारावपि काव्यपुरुषान्तर्भूतावेव, तत् कथं गुणस्य काव्यशोभाकरत्वं कथं वाऽलङ्कारस्य काव्योत्कर्षकत्वं, स्वस्य स्वशोभाजनक-त्वादभावात् । दोषान्तरमाह—किञ्चेति । अथैकस्य काव्यपुरुषस्य सर्वे गुणा एव शोभा-कर्तारो नान्ये (क), किंवा गुणजन्यशोभां प्रति गुणस्य कारणत्वं, गौडोपभृतिरीतिजन्य-शोभां प्रति रीतेः कारणत्वमिति पृथक् पृथक् कारणत्वम्—इति पक्षद्वयं क्रमेण दूषयति । आद्य इति । नापि द्वितीयः पक्ष इत्याह—यदि वेति । पाञ्चाल्यादीनां पृथक् शोभाजनकत्वाङ्गीकारे पाञ्चाल्यादीनामपि गुणत्वापत्तिः, यदि तत्र गुणत्ववारणाय 'पाञ्चाल्यादिरीतिभिन्नत्वे सति काव्यशोभाकरत्वं गुणत्व'मित्युच्यते तदा 'ऊर्जत्स्फूर्ज'-द्वित्यैवोच्चरूपगुणोऽस्यापि, तत्र काव्यशोभाजनकत्वाभावात्—माधुर्यप्रसादगुणयोरेव काव्यशोभाजनकत्वं, न तु योजोगुणस्येति ज्ञेयम् ।

पुनः स्वमतमाह (ख)—ते इति ।

(६) '—महाङ्गनिर्मितिः काव्यमिति विशेषस्यैव काव्यत्वाङ्गीकार' इति (ख) पुस्तकेऽद्वयः पाठः ।

(७) 'अथ के ते माधुर्यादयो गुणा' इत्यसमाप्तशोकांशकारिकावर्जितः सुतरामसङ्गतः पाठः (ख)

(क) पुस्तकयोः ।

अर्थव्यक्तिरुदारत्वं श्लेषश्च समता तथा ।

कान्तिः प्रौढिः (ख) समाधिश्च सप्तैते तैः समं दश ॥ १८० ॥

तैर्माधुर्यादिभिः । सप्तानां लक्षणमाह—

प्रसाद एवैजोमिश्रगैथिल्यात्मा भवेद्यदि ।

तदार्थव्यक्तिरिच्छेत, विकटत्वमुदारता ॥

पदानामेकरूपत्वं सन्ध्यादावस्फुटे सति ।

श्लेषो, मार्गभिद् एव समतौ, ज्वलरमेव हि ।

कान्तिः, साभिप्रायतया समासव्यासयोः सतोः ॥

वाक्यार्थे पदविन्यासः पदार्थे वाक्यनिर्मितिः ।

प्रौढि, शरोहावरोहक्रमः समाधिरिष्यते ॥ १८१ का

तदन्तर्भावे युक्तिं वक्ति ।

तेष्वेवान्तर्भवन्त्येक एके वैचित्र्यावोधकाः ।

एके दोषपरित्यागादुगतार्था इति (४) नो दश ॥ १८२ का

अर्थव्यक्तिः प्रसादान्तः प्रौढिर्वैचित्र्यावोधिका ॥ १८२ (क) का

न तु गुण इत्यर्थः (ख) ।

समता तु क्वचिदोषः— १८३ का

समता तु क्वचिदोषोऽपि भवति । कुत इत्याह—

वैषम्यं यत्र वाञ्छ्यते ।

सजातीयविजातीययुगपदर्शने सति ॥ १८४ का

सप्तानामिति—प्रसक्तसिद्धानां सप्तानां लक्षणमात्रं कृतं, न तु तेषामुदाहरणम्—

अतस्तदिना लक्षणव्याख्याऽपि सम्यक्तया न भविष्यतीति । यत्र न तर्धति—न वैषम्यमभीष्टं

(ख) प्रौढिरिति—दण्डिवामनादिगणिते गुणगणे गृहीतस्य सौकुमार्यस्य स्थलेऽस्योद्देशः । यद्दण्डवोजन्तु अर्थगुणविवेचनप्रस्तावे वामनेन 'अर्थस्य प्रौढिरोजः' (२।२।२) इति कृतनिर्देशस्यौजसो विभेदप्रदर्शनसुरीकृतेति ज्ञेयम् । माधुर्यसौकुमार्ययोः प्राचीनपरिलक्षितयोर्लक्षणे नवोनानां भेदानुपलब्धिरपीह प्रमा । समतमाहेति—स्वरसमेवेति वक्तुं युक्तम् । एतन्मतानु कौस्तुभकृता प्रकाशकृतादीननुसरता दर्शितम् । गुणानां

(४) '—त्यागादुत्तार्था' इति विपरीतः पाठः, केवले मुद्रितपुस्तके ।

यत्र परस्परविसदृश्ययोर्युगपदर्शने वैषम्यमभीष्टं तत्र समता दोष एव ।

यत्र न तथा तत्र गुणः । यथा—

जङ्घोर्द्धस्थिर्गोवर्द्धन (ख) शिखरिवरोद्धारसारोद्धरोऽहं

शङ्खे पङ्खेजनेत्रे ! तत्र कुचमुकुलालोकने जातकम्पः ।

उद्गण्डे कालियस्य स्फुटविकटफणामण्डले ताण्डवाट्टः

सोऽयं (१) राधेऽभिभूतस्तत्र तरलितया हन्त वेणीभुजङ्गया ॥ २

इत्यादिष्वसमतैव गुणः ।

ग्राम्यकष्टत्वादिहानादपारुष्योरशोक्तौ ।

ओज्ज्वलरूपा या कान्तिः सा माधुर्यान्तरस्थिता (ख) ॥

अन्ये त्वोजसि वर्तन्ते तेन ते न पुनर्दश ॥ १८५ का

अन्ये श्लेषसमाधुदरता ओजस्येवान्तर्भवन्तीत्यर्थः । नन्वेवं चेत् क्लिष्टत्व-
दोषनिरसनेनैव प्रसादगुणस्यापि माधुर्य एव लब्धः किं प्रसादगुणस्य पृथङ्
निर्देशः ? नैवं, प्रसादस्य स्वतःसिद्धत्वात् कान्तर्भावः ? अन्यथाऽनवस्थाप्रसक्तेः ।

तत्र समता गुण एव । वैषम्यवर्णनमेवाह—जङ्घोर्द्धिति । जङ्घोर्द्धस्थितान् मेघादीनपि सङ्घति
यो गोवर्द्धनो गिरिश्रेष्ठस्तस्योद्धारे सारोद्धरः श्रेष्ठभारवाहकोऽहम् । शङ्खे शङ्खाविशिष्टो
भवामीत्यर्थः ।

ग्राम्यकष्टत्वादिदोषाभावादपारुष्यस्याकठोरत्वस्याङ्गीकृतौ या कान्तिः सा माधुर्य-
स्यान्तर्भूता न पृथक् । नैवमिति—यथाऽयं घटोऽयं पट इति पृथक् पृथक्प्रवह्णार एव घट-
पटयोः पृथक् प्रमाणं तत्र एव नैकस्मिन्नन्यस्यान्तर्भावः सम्भवति, तथेवायं प्रसादगुणोऽयं
माधुर्यगुण इति पृथक्प्रवह्णार एव पार्थक्ये प्रमाणमित्यर्थः—अन्यथा सर्वेषां पदार्थानां
सर्वेष्वन्तर्भावप्रसक्तेरनवस्था स्यादिति ज्ञेयम् । नन्वेवं चेत् सप्तानां गुणानामपि माधुर्यादि-
ष्वन्तर्भावो न सम्भवति तेषामपि पृथक् पृथक्प्रवह्णारा वर्तन्ते एव इत्यत्र आह—किञ्चेति ।
उभयमिति—त्रिविधत्वं सप्त ? (दश-) विधत्वमित्युभयमित्यर्थः ।

त्रैधत्वमेवोपपादयन्त उद्गोतकृतौ नागोजीभट्टा इत्यमेषां रसधर्मत्वमपि प्रतिष्ठापयामासुः—
'सामाजिकानां नवरसजन्यास्तिस्रोऽवस्था द्रुतिर्विस्फारो विकाशश्चेति । तत्र शृङ्गारशान्त-
करुणभ्यो द्रुतिश्चित्तस्य । वीररौद्रवीभूतभ्यो विस्तारस्तस्य । हास्याङ्गतभयानकेभ्यो
विकाशश्चेति । विकाशश्च हास्ये वदनस्य अङ्गते नयनस्य भयानके द्रुतापसरणरूपो
गमनस्य । स च क्वचिद्विस्तारेण युक्तः विभाववैचित्र्यात् । प्रसादस्तु सर्वेषामाधिक्यकारी-

(१) 'सोऽह'मिति (क) (ख) (ङ) (ज) पुस्तकेषु पाठः ।

किञ्च मतान्तरकथनमेवैतत्, तेन दशविधत्वं न दुष्टमित्युभयमस्माक-
मभीष्टम् ^(१०) (ख) ।

अथ माधुर्यादयः के ते इत्याह—

रञ्जकत्वं हि माधुर्यं चेतसो द्रुतिकारणम् ।

सम्भोगे विप्रलम्भे च तदेवातिशयोचितम् ॥ १८६ का

चकारात् करुणादौ च (ग) ।

चेतोविस्ताररूपस्य दीप्तत्वस्य हि कारणम् ।

ओजः स्याद्बीरवोभत्सरोद्रेषु क्रमपट्टिकत् ॥ १८७ का

दीप्तत्वं शैथिल्याभावः गाढतेत्यर्थः । तच्च चेतसो विस्तारहेतुर्विस्तार-
कारणम्—क्रमाद्वीरादिषु पट्टिमर्हतीत्यर्थः ।

श्रुतिमात्रेण यतार्थः सहसैव प्रकाशते ।

सौरभ्यादिव कस्तूरी प्रसादः सोऽभिधीयते ॥

स सर्वेषु रसेष्वेव सर्वास्वपि च रीतिषु ।

उपयुक्तः (ग)—१८८का

स प्रसादनामा गुणः ।

व्यञ्जकाः स्युर्दर्शाश्च रचना अपि ॥ १८९

तेषामित्यर्थात् । तत्र वर्णानां व्यञ्जकत्वमिदानीं दर्शयते, रचनाया
रीतिनिरूपणे दर्शयितव्यम् ।

ते माधुर्यादयः के किंस्वरूपा इत्यपेक्षायां लक्षणमाह—रसनिष्ठमाधुर्यं रञ्जकत्वम् ।

सौरभ्यादिति—यथा कस्तूरीगन्धो वस्त्रादिभिरावृतेऽपि सहसा कस्तूरीं प्रकाशयति

त्यवस्थात्रयस्वरूपकार्यवैचित्र्यानिव्यामकतया कारणत्रयमेव कल्पयति—कारणवैचित्र्येण त्रयाणा-
मेव स्फुटमुपलम्भात्, अवान्तरगुणानामङ्गाङ्गिभाववैचित्र्येणानन्त्यास्फुटत्वाच्चेति भावः ।
न तु गुण इति—न गुणान्तरमिति यावत् । एतेषां प्राच्येनोक्तानां क्वचिद्दोषत्वमिति
यत्तत्तैरेव वामनादिभिर्वैशेषिकगुणत्वेन स्वीकृतिमुपलक्ष्योक्तम् । गोवर्हणेति—अत यतिभङ्गो
लक्ष्यः । उभयमेवेति—मतान्तरकथनं नागवदमित्यलम् ।

(१०) 'दुष्टमित्युभयमेवैत्यादि (क) (ख) पुलकयोः पाठः, 'मित्युभयविधत्वमिति (ख) पुलके ।

स्पर्शाः स्वपञ्चमाधःस्था अटवर्गा लघू रणौ ।

माधुर्य्यव्यञ्जका वर्णा नैकरूपाः क्रमेण चेत् ॥ १९० का

नैकरूपा इति पृथक् पृथक् वर्गा एव । अटवर्गा इति टवर्गः केवलो वा
स्वपञ्चमाधःस्थो वा ओजस्येव । उदाहरणम्—

विधाय पुष्पावचयं चलन्त्या मञ्जीरनादौ मदखञ्जनाद्याः ।

मन्दोऽप्यमन्दं हरिमञ्जनाभं कुञ्जेशयं जागरयाञ्चकार ॥ ३

नैकरूपाः क्रमणित्वेकरूपत्वे दूषणम् । यथा—

कान्ते निशान्त एकान्ते पादान्ते क्लान्तिमन्तति ।

अञ्जस्ते गञ्जनव्यञ्जी मञ्जीरो मञ्जुभिः रूनैः ॥ ४

इत्यादेः खलुनुप्रासरीतिरुदस्य वर्त्मनः ।

माधुर्य्यबहुलत्वेऽपि गौडीया रीतिरिष्यते (ग) ॥ १९० (क) का

किन्तु—वृम्भते तव कञ्जाक्षि ! कान्तिः काञ्चनवन्धुरा ।

अश्रुदोपरि शम्भेव नन्दनन्दनवत्तसि ॥ ५

तदित्यर्थः । तेषां माधुर्यादीनाम् । स्पर्शा इति—कादयो मकारपर्यन्ता वर्णाः स्पर्शा
इत्यर्थः । तत्र स्वस्य कवर्गस्य पञ्चमो उकारः तदधःस्थाः ङ-ञ-ञ-ञा वर्णा माधुर्य्यव्यञ्जका
भवन्ति—एवं चवर्गादपि ज्ञेयम् । अटवर्गा इति—टवर्गास्तु सर्वथैव न माधुर्य्यव्यञ्जकाः ।
रेफ-णकारौ लघू एव माधुर्य्यव्यञ्जकौ ; चेत् यदि ते पञ्चमाधःस्था वर्णा एकरूपा न भवन्ति
तदा माधुर्य्यव्यञ्जकाः—यदि चेकस्मिन्नपि काव्ये ङ-ञ-ञादिसजातीयवर्णानां धारावाहिक-
तया निवेशस्तदा दोष एव—उदाहरणे व्यक्तीभविव्यति । तस्मात् पृथक् वर्गा एव पञ्चमा-
धःस्यसंयुक्तवर्णा ग्राह्या, न त्वेकवर्गजा इत्यर्थः । एकवर्गस्यसजातीयवर्णानां निवेशो दोषो
यथा 'कान्ते निशान्त' इति । कान्ते श्रीकृष्ण एकान्ते निशान्ते मन्दिरे त्वामन्विष्य प्रदान्ते
क्लान्तिं श्रममन्तति दध्नाति सति । अति यदि बन्धने धातुः—श्रमं प्राप्तवतीत्यर्थः ।
त्वन्मञ्जीर एवाञ्जः श्रीघन्तव गमनस्यात्रैव त्वं वर्त्स इत्याद्येपस्य व्यञ्जी प्रकाशकः ।

अनुप्रासरीतियुक्तस्यास्य मार्गस्य मधुरवर्गबहुलत्वेऽपि गौडीया रीतिरेवात्र, न तु
रसनिष्ठं माधुर्य्यमिति ज्ञेयम् । इत्यादि विदुर्दिव । तत्रेदमेव माधुर्य्यमयमेवानुप्रास इति

(ग) चकारात् आदिपदेन शान्तोऽपि गृह्येतः । इदानीं रसनिष्ठधर्मत्वमेषां दर्शयति ।

त्रिधा विभागस्य तत्त्वमूलसुदोतकदुक्तमत्र स्मरणीयम्, तच्च प्राक् दर्शितम्, प्रसादगुणस्य रस-
विशेषातिरिक्तत्वम् । प्रसादश्च खलु वाक्यनिष्ठो गुण इत्यन्याभ्यां भिन्न इति जयदेवादिमतम् ।
गौडीया रीतिरिति—अयमुपविभागो रीतिगुणस्वरूपनिरूपणकालुष्यकलितोऽनवस्थापादकश्च

इत्यादौ शुष्कमाधुर्यम् । अथोजोव्यञ्जना वर्णा उच्यन्ते- -

योग आद्यतृतीयाभ्यां चेद्वितीयचतुर्थयोः ।

उपर्यधो द्वयोर्वाऽपि रेफेण सह चेद्युतिः ॥

शषौ टवर्गश्चानन्त्यो वृत्तिदैर्घान्त्यौजसि ॥ १६१ का

कखटं, कखेला, अच्छं, कच्छः उत्थानं, ककुप्फेनः (ग) । एवं रग्घासः, उज्झितं, वडः, ककुब्भासः, अर्कः, शक्रः, दुर्ग्रहः । शषौ स्पष्टौ । टवर्गश्चानन्त्य इति किम् ? रुट रुड् । उदाहरणम्—

जङ्घोर्द्धं सर्वमूढां मुकुटतटलुठद्वन्द्वदीप्तिच्छटाभि

श्वन्नं यत् पादपीठं प्रकटितपटिमप्रोद्विगममहोमिः ।

गुणालङ्कारयोरविवेको न वाच्यः । वर्णाणामन्तरमूर्धत्वेनैव शृङ्गारोत्कर्षान्माधुर्यम्, अनुप्रासस्तु तत्तदनपेक्षोऽपि सिध्यतीत्यनयोर्महोपलब्धेः ।

योग इति—आद्योनाक्षरेण द्वितीयाक्षरस्य योगः, एवं तृतीयाक्षरेण चतुर्थीक्षरस्य । रेफेण सह वर्णस्योपरि युतिर्धर्मो यथाऽर्कः, तथा वर्णस्याधो योगो यथा शक्रः, उपर्यधोदेशे च रेफेण योगो यथा दुर्ग्रहः । अन्यन्त्य इति—अकारादिसंज्ञिता एव (II) टटादयो वर्णा ओजोव्यञ्जकाः, न तु अकारादिरहिता रुट् रुडिति वर्णाः ।

न तथाऽकरसम्मतोऽपि । नेयं सूक्ष्मेच्छेति निपुणमेव टीकाकर्ता कस्यचिन्मतत्वेना-
नादेयतां सूचनम् । गुणानां मुख्यत्वं एव रसनिष्ठत्वं, रीतीनान्तु पदसङ्घटनाङ्गद्वारेति भेदः ।
सूत्रोदाहृतिसुप्रासवत्पदकदम्बघटनादेव विच्छित्तिरिति रीतित्वेन अपदेश एव ज्ञायात्,
'प्राधान्येन अपदेशा भवन्ती'ति न्यायात् । अत्रोदाहरेण एकरूपशब्दप्रयोगादेचित्त्राहानि-
रतो न माधुर्यं गुणः । कखटमिति कठिनस्य नाम । रुचो दीपः, खेला । ककुप्फेन इत्यत्र
प्राकपार्थिवादिसमासाश्रयेण कथञ्चिदर्थबोधः । रुचो ह्रासः, ककुभां दिशां भासो दीपयः ।
भयो ह्योऽन्यतरस्यामिति (८५६२) पूर्वसवर्णादेशः । इयमेव दृष्टिवामनाद्यालङ्कारिक-
सिद्धासमग्रगुणा गौडीया रीतिः । गौडीयादिमञ्जानां देशसिद्धिसुलत्वेऽपीयं प्रथा
गौडीयकविचक्रचुल्लमार्गस्य न सदा रुच्यं सरञ्जसेति यथा तथाऽस्माभिरितरत्र सूचिता ।
यदत्राप्यस्तात् कौस्तुभकतां गाढवन्धुलक्षणस्यौजसः पुनर्दोषमध्यस्तदुत्वाभिधौ रुद्धतमध्यम-
मधुराख्येर्वाऽथस्तदुपदर्शितैर्दैर्घान्त्यौजसि क्वचित् प्राचीनमहाकविपदसङ्ख्याणां रुमा-
धानाय क्वचिज्जयदेवाद्यवर्चीनकविगीतकवितानां गौरवरत्नामात्रमिषकमेवेति च मन्यामहे ।

(II) 'अकारादिरहिता एव' 'अकारादिरहिता एवेति' पाठो यथाक्रमं (क) (ग) पुस्तकयोः, अन्यत्र
'अकारसहिता एव' 'अकाररहिता एवेति' पाठ उपलभ्यते । द्वितीयपक्षे तु 'अकार'पदं स्वरोपलक्षणमिति
जेयम् ।

शर्वादिवर्णवर्णिकरण(12)-चणभुजादण्डशौटीयचण्डः

शिष्टाभोष्टं कषीष्ट प्रचुरघनघृणाविक्रमश्चक्रपाणिः ॥ ६

एष ओजोमागः ।

अटवर्गैररेफैश्च क्खग्घाभ्याञ्च विवर्जितैः ।

अयुक्तैश्च महाप्राणैर्मध्यक्षां प्रतिपद्यते ॥ १६२ का

मध्यक्षां मध्यौजस्वम्(ग) । क्खग्घाभ्यामिति—अच्छादिवर्जनं न कार्य-
मित्यर्थः । महाप्राणैरिति हकारेण सह वर्गचतुर्थ्यस्तेः, अयुक्तैः केवलैरित्यर्थः,
चकारात् क्वचित् संयुक्तैश्च ।

शृङ्गारेऽप्येष चारुः स्यात् करुणादौ भवेन्न वा ।

माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैर्युक्तैश्चेदतिमुन्दरः ।

गाढबन्धः स आख्यातः पाठे वदनपूर्तिरुक्तं (घ) ॥ १६३ का

यथा—कस्तूरीतिलकायितं त्रिजगतीसौभाग्यलक्ष्म्या घन-

स्निग्धश्याममगतयाममधिकश्लाघ्यं मुहुः पातु वः ।

आभीरीस्तनकुम्भकुहुमरसासङ्गेन सौगन्ध्यभाग्—

ब्रह्मानन्दमहासुधासुधिरहःसन्दोहदोहं महः ॥ ७

जङ्घोर्द्धं यस्य पादपीठं सर्वेषां देवराजप्रभृतीनां मूर्द्धां मुकुटसम्बन्धिरत्नदीप्ति-
च्छटाभिश्चन्नं प्रकटितपटुतायाः प्रौढिर्गर्भं येषां तैर्महोभिस्तोजोभिः करुणैर्महादेवादेरपि
गर्वस्व खर्वोकरणे ख्यातो यो भुजादण्डस्तस्य शौटीयं पराक्रमे प्रचण्डश्चक्रपाणिः शिष्टाना-
मभीष्टं कषीष्ट । कथम्भूतः ? प्रचुरो मेघतुल्यक्रपाविक्रमो यस्य रुः ।

एष मध्यमौजोव्यञ्जकवर्णः वरुणरसे कस्यचिन्मते चारुः स्यात् कस्यचिन्मते न । ब्रह्मा-
नन्दस्वरूपमहासुधासुधैः सकाशादपि यो रहःसन्दोहो रहस्यप्रेमानन्दसमूहस्तं पूरयति
यन्महस्तेजःस्वरूपं वस्तु तद्वो युष्मान् पातु । कथम्भूतम् ? मेघतुल्यस्निग्धश्यामं पुनश्चायात-
याममगतरसमेकरसमित्यर्थः । पुनः त्रिजगतीसौभाग्यसम्पत्तिरूपनायिकायाः कस्तूरी-
तिलकायितम् ।

(घ) 'गाढवन्धुलक्षणो' इति वामनकृतं शब्दगुणत्वेन निर्दिष्टस्यौजसो लक्षणम् । 'बन्धः'
पदरचना, तस्य गुणा ओजःप्रभृतय इति कविप्रियायाम् । स च बन्धो दृढमिश्रिथिलभेदेन
त्रैविध्यमापन्नो यथायथं चमत्कारमावह्यतोत्याकरे सूचितम् । अत्र सौन्दर्यस्य न पाठधर्मवशेन,

(12) —'करणचलमुजैल्लयङः पाठः केवलम् (क) पुस्तक एवोपलभ्यते ।

यथा वा—सान्द्रानन्दघनं घनाघनघटास्निग्धोज्ज्वलश्यामल-

ज्योत्जालजटालमालय इव प्रेम्नान्विलोकीयियः ।

कृष्णस्याङ्गमनङ्गसङ्गरलसङ्गोपाङ्गनाऽपाङ्गक-

व्यासङ्गेन तरङ्गितं मम मनः सङ्गित्वमङ्गीक्रियात् ॥ ८

प्रसादस्य व्यञ्जिका तु केवलं रचना मता ।

न तत्र वर्णप्राधान्यं प्रसादो विशदार्थता ॥ १६४ का

सर्वेष्वेव रसेषु प्रसादस्योपयुक्तत्वाच्च वर्णगतनियमः । उदाहरणम्—
कोपे यथाऽतिललितं न तथा प्रसादे वक्तुं विधे ! सततमातनु मानमस्याः ।
इत्याकलय्य दयितस्य वचोविभङ्गीं राधा विवर्तितविनम्रमुखी बभूव ॥ ८ ॥

यद्यपि गुणपरतन्त्रा रचनायास्तदपि वक्तादेः (घ) ।

औचित्यात्तदधीना भवन्ति तस्माद् गुणोऽपि तदधीनः ॥ १६४ (क) का

तस्माद्देतोः, वक्तादेर्वक्तृवाच्यबोद्धव्यानां, तदधीनो वक्तायधीनः । उहते
वक्तरि उत्तमोजो धीरोदात्ते वक्तरि मध्यममोजो धीरललिते वक्तरि माधुर्यं,
प्रसादस्तु सार्वत्रिक इति ।

* इत्यलङ्कारकौस्तुभे गुणविवेचनो नाम षष्ठः किरणः ॥ *

यथा वेति—कन्दर्पवुद्धे लसत्तुगोपाङ्गनायाः स्निग्धापाङ्गनासङ्गेन चञ्चलं त्रिलोव्याः
श्रीभारुपस्य श्रीकृष्णस्याङ्गं कर्त्तुं मम मनःसङ्गित्वमङ्गीक्रियात् मम मनसि सदा स्फुर-
त्वित्यर्थः । कथम्भूतम् ? सान्द्रानन्दनिविडं पुनश्च वर्णकमेघघटातुल्यास्निग्धश्यामलज्योत्-
स्नासमूहैः जटालं युक्तमित्यर्थः ।

विशदार्थता—अत्र कष्टं विनाऽर्थबोधकता प्रसादः, तस्य व्यञ्जिका रचनेव ।

हे विधे ! अस्या राधाया मानं सदा विस्तारयेति श्रीकृष्णस्य वचसो भङ्गीमाकलय ।

यद्यपीति सूत्रम् । औचित्यादिति—यथा वक्तरधीना रचनायास्तदयुक्तपदोऽप्योजो-
माधुर्यादिगुणादयोऽपि तथा भवितुमर्हन्तीति । * *

अपि तु सद्दयसंविदालम्बनतया विशेषापेक्षत्वेन । बन्धघटितस्य चमत्कारस्य पाकश्यादि-
विषयतत्त्वस्य च स्वरूपं रीतिकिरणविवेके प्रपञ्चयिष्यते । 'सान्द्रे'तत्र 'प्रेम्नामालय' इत्यंश-
श्लोकाकृता न वग्राख्यातः सहजसिद्धत्वात् । 'कोप' इत्यादि श्लोके चतुर्थकिरणतो यत् पाट-
त्रेकचयं न तत् क्षतिकृत् । औचित्यादित्यादि—औचित्यविचारचर्चादिष्वस्य विस्तर इति—

THE VARENDRA RESEARCH SOCIETY,

RAJSHAHI.

FOUNDED IN 1910 BY KUMAR SARAT KUMAR RAY.

PATRON

HIS EXCELLENCY THE GOVERNOR OF BENGAL.

VICE-PATRONS

Vacant.

HONORARY VICE-PRESIDENTS.

SIR JOHN MARSHALL, KT, C.I.E.

MR. JADUNATH SARKAR, C.I.E.

RAI BAHADUR RAMAPRASAD CHANDA.

COUNCIL OF MANAGEMENT, 1926-27

President—Kumar Sarat Kumar Ray.

Director— Babu Akshay Kumar Maitra, C.I.E.

Hon. Secretary— „ Bijaynath Sarkar,

Hon. Asst. Secy.— „ Brajendra Mohan Maitra.

Hon. Librarian— „ Niradbandhu Sanyal.

Hon. Treasurer— „ Mahendra Kumar Saha-Chaudhuri.

Hon. Keeper—Rai Bahadur Bhavani Nath Nandi.

Other Members { Kumar Hemendra Kumar Ray
Babu Kshitish Chandra Sarkar.
„ Dharani Mohan Maitra.
„ Rampada Majumdar.
„ Abinash Chandra Saha.

CURATOR OF THE MUSEUM,

Babu Nani Gopal Majumdar, M.A.

सवितारायस्मृतिसंरक्षण-ग्रन्थमाला ।

कवि-कर्णपूर-गोस्वामिनिर्मितः

श्रलङ्कारकौस्तुभः ।

सटीकः

वाचतीय-साहित्यशास्त्र

श्रीशिवप्रसादभट्टाचार्य्यसंस्कृतः

स्वरचितया टिप्पण्या समुद्भासितय ।

The

ALAMKARA-KAUSTUBHA

(A WORK ON SANSKRIT POETICS)

BY

KAVI-KARNAPURA

WITH AN OLD COMMENTARY

EDITED WITH A GLOSS BY

SIVAPRASAD BHATTACHARYYA, M. A.

LECTURER, PRESIDENCY COLLEGE, CALCUTTA.

PART II

(Kiranas 7-10)

PUBLISHED BY

THE VARENDRA RESEARCH SOCIETY,

RAJSHAHI, BENGAL.

August, 1934.

[All rights reserved.]

VARENDRA RESEARCH SOCIETY

RAJSHAHI.

FOUNDED IN 1910 BY KUMAR SARAT KUMAR RAY.

PATRON.

HIS EXCELLENCY THE GOVERNOR OF BENGAL.

HONORARY VICE PRESIDENTS

SIR JOHN MARSHALL, K.T., C. I. E.

SIR JADUNATH SARKAR, K.T., C. I. E.

RAI BAHADUR RAMAPRASAD CHANDA, B.A., F.A. S. B.

Council of Management 1933-34.

PRESIDENT

Kumar Sarat Kumar Ray, M. A., M. R. A. S., M. L. C.

VICE-PRESIDENT

Rai Bahadur Brajendra Mohan Maitra, M. A., B. L.

HONORARY SECRETARY

Prof. Gijjasankar Bhattacharyya, M. A.

HONORARY ASSISTANT SECRETARY

Prof. Basanta Kumar Chatterjee, M. A.

HONORARY TREASURER

Mr. Mahendra Kumar Shaha Chaudhury, B. L.

HONORARY LIBRARIAN

Prof. Dhireshchandra Acharyya Sastri, M. A.

HONORARY KEEPER

Mr. Dharani Mohan Maitra, M. A., B. L.

ORDINARY MEMBERS OF COUNCIL

Kumar Hemendra Kumar Ray

Prof. S. Sharaf-ud-din, M. A., B. L.

„ Nabaniprasad Chanda, M. A.

Mr. Binay Kumar Mandal, B. L.

Mr. Niradbandhu Sanyal, M. A., B. L.

PUBLICATIONS OF THE VARENDRA RESEARCH SOCIETY.

RAJSHAHI, BENGAL.

I. Society's Own Series.

1. Gaudarajamala—A dynastic History of Bengal from the earliest times to the Muhammadan Conquest (in Bengali), by Rai Bahadur Ramaprasad Chanda, B. A., F. A. S. B. Out of Print.

2. Gaudalekhamala—Vol. II.—Inscriptions of the Pala Kings of Bengal (In Bengali). Text in Nagari characters with plates, Bengali translation and notes. By Akshay Kumar Maitra, C. I. E. Rs. 4/-.

3. Do Vol. III. Inscriptions of the Chandra, Varman and Sena Dynasties of Bengal (In English). Text in Nagari characters with plates, English translation, introduction, notes etc. By N. G. Majumdar, M. A. Rs. 10/-.

4. Taratantra—Text in Nagari characters. Edited by Pandit Girishchandra Vedantatirtha with an English introduction by Akshay Kumar Maitra, C. I. E., As. -/8/.

5. Kasika-Vivarana-Panjika or Nyasa by Jinendrabuddhi, Edited by Prof. Srishchandra Chakravarti, B. A. Complete in 3 volumes, with Introduction etc. Vol. I (Adhyayas 1-4), Rs. 9/-. Also available in 4 separate parts. Vol. II. Pt. I (Adhyaya 5), Rs. 2/8/-. Vol. II. Pt. II (Adhyaya 6), Rs. 5/-. Vol. III S. M. Series. (Adhyayas 7 & 8), Rs. 6/8. (Introduction, and title pages of Vols. I & II now available).

“Done in a scholarly manner”—H. Jacobi.

“The edition is very good and scholarlike”—Sten Konow.

6. The Indo-Aryan Races (In English)—By Rai Bahadur Ramaprasad Chanda, B. A., F. A. S. B. Out of Print.

7. A Catalogue of the Archaeological Relics in the Museum of the Varendra Research Society, Rajshahi, (up to 1919). Compiled by Prof. Radhagovinda Basak, M. A. and Prof. Dinesh Chandra Bhattacharya, M. A. Re. 1/-.

सवितारायस्मृतिसंरक्षण-ग्रन्थमाला ।

कवि-कर्णपूर-गोखामिनिनिर्मितः

श्रलङ्कारकौस्तुभः ।

सटीकः

काव्यतीर्थ-साहित्यशास्त्रि

श्रीशिवप्रसादभट्टाचार्य्यसंस्कृतः

स्वरचितया टिप्पण्या समुद्भासितया ।

The

ALAMKARA-KAUSTUBHA

(A WORK ON SANSKRIT POETICS)

BY

KAVI-KARNAPURA

WITH AN OLD COMMENTARY

EDITED WITH A GLOSS BY

SIVAPRASAD BHATTACHARYYA, M. A.

LECTURER, PRESIDENCY COLLEGE, CALCUTTA.

PART II

(*Kiranas 7-10*)

PUBLISHED BY

THE VARENDRA RESEARCH SOCIETY,

RAJSHAHI, BENGAL.

August, 1934.

[*All rights reserved.*]

Published by G. Bhattacharyya, Hony. Secretary, Varendra Research Society, Rajshahi.
Printed by J. C. Das at the Bharat Mihir Press, 2, Bethune Row, Calcutta.

PREFACE TO PART II.

The second part of the *Alamkara Kaustubha*, which is now offered to the public completes the text with annotations. The editor Professor Shiva Prasad Bhattacharyya has been passing through a strenuous time on account of his severe illness and troubles in the family including the death of two of his sons. The publication of the book has thus been unpardonably delayed but I hope the generous public will, under the circumstances mentioned, excuse us. The introduction and index will be published in a separate part as soon as practicable.

VARENDRA RESEARCH SOCIETY	}	GIRIJASHANKAR BHATTACHARYYA, <i>Honorary Secretary.</i>
<i>13th August, 1934.</i>		

सप्तमः किरणः ।

अथ 'उपमितिसुखोऽलङ्कृतिगण' इति (१मकारिकायाम्) यदुक्तं तत्र
सुखशब्दस्य सुखार्थत्वादसुखस्य प्राप्तौ प्रथमतोऽसुखं शब्दालङ्कारमेवाह—

एकेनार्थेन यत् प्रोक्तमन्येनार्थेन चान्यथा ।

क्रियते श्लेषकाकुभ्यां सा(१)वक्रोक्तिर्भवेद्दिधा (क) ॥

श्लेषोऽपि च भवेद्दिधा सभङ्गाभङ्गभेदतः ॥ १६५ का

श्लेषेण काका वा, श्लेषश्च दिधाऽभङ्गः सभङ्गश्चेति । अत्राभङ्गश्लेषेण—

'कस्त्वं श्याम !' 'हरि'-र्वभूव तदिदं वृन्दावनं निर्मृगं

'हंहो नागरि ! माधवोऽस्म्य'-समये वैशाखमासः कुतः ?

'सुग्धे ! विवि जनाहंनोऽस्मि' 'तदियं योग्या वनेऽवस्थिति'-

'बालेऽहं मधुसूदनोऽस्मि' 'विदितं योग्यद्विरेफो (क) भवान्' ॥ १

अथात्रालङ्कारो द्विविधोऽर्थालङ्कारः शब्दालङ्कारश्चेति । तत्र पूर्वोक्त "उपमिति-
सुखोऽलङ्कृतिगण" इत्युपमितिप्रभृत्यर्थालङ्कारो सुखः, वक्रोक्तादिशब्दालङ्कारो गौणः ।
अत आदौ गौणालङ्कारमेवाह—अथेत्यादिना ।

अभिधावृत्तेर्केनार्थेन यदस्तु प्रोक्तं श्लेषकाकुरूपेण यज्जनावृत्तिभ्यां प्रोक्तेनान्येनार्थेन
तदस्त्वन्यथा क्रियते तत्र स्थले शब्दनिष्ठो वक्रोक्त्यलङ्कारो ज्ञेयः ।

श्रीराधिका आह—हे श्याम ! त्वं कः ! अभिधावृत्त्या प्रत्युत्तरमाह—हरिरिति ।
पुनः श्लेषरूपयज्जनावृत्त्या 'हरि'शब्दस्य सिंहपरत्वमभिप्रेत्य श्रीराधा पूर्वार्थमन्यथा करोति
—बभूवेति । जनानहंयतीति श्लेषेण जनपीडकः, अतो वनेऽवस्थितिस्तत्र योग्यैव । द्विरेफो
भभरः, श्लेषेण हौ रेफौ यतेति वृत्तपत्त्या त्वं बर्वरोऽपि । यो हि गोपालकः स बर्वरो
भवतीति प्रसिद्धेः ।

(क) अथ तावत् काव्यमार्गेऽलङ्कारतया निरूपणानां क्रियती मर्यादेति चिरन्तनानां
भामह्यादीनां सत्यामपि बहुधा विप्रतिपत्तौ ध्वनिकारयवस्थापिताध्वनि विहरतां नवीनानां
नायं प्रत्यः कामपि सन्देहकूटकोटिमधिरोहति । यत्तु प्राचीनानां सुखपात्रेण वक्रोक्ति-

समज्ञो यथा—

‘कान्ते’ ‘कीर्त्तिरकीर्त्तिरेव’ ‘वद मे किञ्चि’-“जडेभ्यः परं”

‘धीरा काऽपि भवत्यहो’ ‘कथमहो बुद्धिर्भवेत् पूर्णिमा ?’

‘का मेधा तव भूयसी’ ‘न मदने, त्वय्येवमाधारण’-

‘तन्मा मा सृश’ ‘न सृशेय’मिति स श्रीमाञ्जितो राधया (क)॥२

काका यथा—

न वदसि हरिणाऽपि पृच्छमाना न वत विलोकयसे विलोकमाना ।

निजमभिमतमीक्ष्यतामिदानीं विधुवदने ! समयः स नो न भावी ॥ ३

अपि तु भावेव, यदा भविष्यति तदा वैकल्यञ्च द्रष्टव्यमिति भावः ।

अनुप्रास्यत इत्यर्थेऽनुप्रासो(२)वर्णसाम्यतः ॥ १६६ का

सजातीयं वर्णमनु सजातीयवर्णान्तरं प्रकर्षेणास्यत इति व्युत्पत्तिः ।

हे कान्ते ! इति कृष्णेन सम्बोधिता मानिनो अहन्ते कान्ता न भवामीत्यर्थं व्यञ्जयन्तो कान्ते नाशे सति तिष्ठतीति प्रश्नस्योत्तरमाह—उतस्य जनस्य कीर्त्तौ कीर्त्तौ एव तिष्ठतः, नान्यत् किञ्चिदपीत्यर्थः । किञ्चिन्ने वदेत्का सा त्वया सह सम्बन्ध एव मम नास्ति किं वक्ष्यामीतीममर्थं व्यञ्जयन्तो चिद्वस्तु किमिति प्रश्नस्योत्तरमाह, जडेभ्यः परं जडभिन्नमित्यर्थः । धीर्बुद्धिः कथं राका पूर्णिमा भवेत्, का मेधा बुद्धिस्तवेत्प्राक्तः कामे कन्दर्पे धाधारणमित्युच्यते चेत् मम कन्दर्पे धारणा नास्ति, किन्तु त्वय्येवेति, प्रश्नस्योत्तरं कृत्वा यत्किञ्चित् स्वरसतायां तत्तस्मान्मा सृशेति प्रश्ने त्वामहं न सृशेयमित्युत्तरं कुर्वन्त्या राधया जित एव ।

इदानीं मानस्य दार्ढ्यरूपं निजमभिमतमीक्ष्यतां क्रियतामित्यर्थः । यस्मिन् समये सङ्केतसुरलोध्वनिर्भविष्यति स समयो नोऽस्माकं न न भावी, अपि तु भविष्यत्येव—तदा स्वयं मानं विहाय व्याकुला भूत्वा तन्निकटे गमिष्यसीत्यपि तत्र वैकल्यं द्रष्टव्यमिति ।

अतः पश्चात् प्रास्यते प्रकर्षेणास्यते क्षिप्यते इति व्युत्पत्त्या यत्र सजातीयवर्णस्य प्रक्षेप-स्तत्रानुप्रासालङ्कारो ज्ञेयः । सङ्कतया सङ्कत्वेन, तथा च यत्र सजातीयवर्णद्वयस्य सङ्कत-प्रक्षेपस्तत्र च्छेकानुप्रासो ज्ञेयः ।

जीवितकारिण्याभाणि—‘तत्त्वं सालङ्कारस्य काव्यते’ति, ‘तनालङ्कारस्य काव्यत्वमिति स्थितिः, न पुनः काव्यस्यालङ्कारयोगः’ इति च तत्रालङ्कारिकचूडामणीनां ध्वनिकृतां व्याहृतिः, ‘ध्वन्यात्मभूते शब्दगारे समीक्ष्य विनिवेशितः । रूपकादिरलङ्कारवर्ग एति यथार्थताम् ॥’ इति, तदनुयायिनामालोक्यन्तकृतां ‘शक्तो हि कविः कदाचिदलङ्कारनिबन्धने तदाक्षिप्ततयैवा-

स च द्वेधा च्छेकवृत्तिभेदात्—१६७ का

छेकानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासश्चेति द्वेधा ।

छेकः सङ्कतया । १६८ का

एकवारानुन्यासेन च्छेकः स्यात् । यथा—

धाम श्याममिदं श्रीदं जगतो विरतोदयम् ।

ध्येयं गेयञ्च सर्वेषां दृशोः प्रेम (ख) यशोमयम् ॥ ४

अत्र मकारादीनां सङ्कदनुन्यासः ।

माधुर्य्यञ्चकत्वेन स एव ह्युपनागरः ॥ १६९ का

स एव वर्णविन्यासः । यथा—

अनङ्गमङ्गलारम्भे सम्भेदः खेदकम्पयोः ।

शङ्के पङ्केरुहदृशो न रस्याऽनन्दमस्तता ॥ ५

एकस्याप्यथवाऽनेकस्यामेडिततया यदि ।

न्यासः स्याद्वृत्तानुप्रासः (ख)—२०० का

यथा—धाम श्यामलमुद्दाम कामकोटिमनोहरम् ।

ध्येयं गेयं समाख्येयं समानेयञ्च मानसे ॥ ६

यशोमयं यशःस्वरूपम्, आधिक्यविवक्षया धर्मनिर्देशः, ‘अयं साक्षात् पाण्डित्यमिति’ वत् । अत्र ‘म’कारद्वयस्य ‘य’कारद्वयस्य च (ख) सङ्कदेव पाठः । छेकानुप्रासस्येव माधुर्य्यञ्चकवर्णघटितत्वेन ‘उपनागर’—इति संज्ञा (ख) भवति । श्रीकृष्णेन सह स्वयंभूतय्याः सम्भोगं गवाक्षद्वारा पश्यन्ती काचित् सख्यन्तां सखीं प्रत्याह । कमलदृशोऽस्याः सम्भोगस्यारम्भ एव खेदकम्पयोः सम्भेदरूपो विज्ञो जातः । अतो विप्लवशादैप-रीत्यादिघटितः सम्पूर्णसम्भोगोऽपि न भविष्यति, तत एव याऽनन्दस्य मस्तताऽतिशयः सा रस्या नेत्यहं शङ्के ।

आन्नेडिततया द्विस्तिरुक्ततया । पूर्वोदाहरणे ‘म’कार‘म’कारयोः सङ्कन्निवेशः, अत्रो-दाहरणे ‘म’काराणां ‘य’काराणां पुनः पुनरुक्तिः । समाख्येयं सम्यग् विश्वसनीयमित्यर्थः ।

नपेक्षितरससम्बन्धः प्रबन्धमारभते, तदुपदेशार्थमिदमुक्तम् । दृश्यन्ते च कवयोऽलङ्कार-निबन्धनेकरसा अनपेक्षितरसा प्रबन्धेषु” इति च साकूतमिति; पर्याप्तसुत्तरवच इति तद्विचारचर्चातो विरम्यते । अत्र प्रत्ये प्रकाशकता कृतमलङ्कारोद्देशप्रशाममुद्यत्य

अनेकस्य यथा—

विविधवधूवधसाधो ! विरम रमानाथ ! नाथ्यतां (ख) नाथ !

केतवविन्न ! समन्नां तव विज्ञातुं न विज्ञाऽहम् ॥ ६

एष च द्विविधो भवेत् ।

माधुर्यजोऽनुकूलत्वात्—२०१ का

क्रमेणोदाहरणे—

अनङ्गसङ्गरासङ्गे भङ्गमेव (ख) स जङ्गमः ।

सङ्गीतरङ्गी तन्वङ्गीसङ्गी रासङ्गतो हरिः ॥ ८

उद्दण्डकामकण्डूलबाहुमण्डलचण्डिमा ।

श्रीखण्डपिण्डहिण्डीरपुण्डरीकयशा हरिः ॥ ८

तथा—चकारात् पदावयवजोऽपि च । (१)

उद्दाममाधवीदामकण्ड उत्कण्ठया हरिः ।

राधां नातिदुराराधां ससार रससारवित् ॥ ८

एवमोजस्यपि 'ऊर्द्धोर्द्धं सर्वमूर्द्धा'मित्यादि (६४ किरणे ६४ श्लोकः) ।

काचिन्मानिनी प्रार्थनां कुर्वन्तं श्रीकृष्णमाह—विविधेति । अपानन्तरं न नाथ्यतां याचना क्रियताम् । एष वृत्तानुप्रासः ।

श्रीखण्डपिण्डश्चन्दनपिण्डः, हिण्डीरः फेनः, पुण्डरीकः श्वेतकमलम् एवमिव श्वेतं यशोऽस्य । एष लकारघटितानुप्रासः—लकारस्य बाहुल्येन शिथिलवन्त्याच्छिथिल उच्यते ।

वक्रोक्तेरेव प्रथमं निर्देशः । प्राचा भामहेन निर्दिष्टात् 'रूपकादिरलङ्कारस्तथान्ये-
र्बहुधोदित' इत्यादि कारिकायन्यात् कैश्चिद्रूपकादितश्चालङ्कारधाराऽनुस्रियते । ध्वनिकार-
कारिकायां तन्मतोपन्यासो वरीवर्त्ति । अपरैरुद्भटादिभिः (सर्वस्वकारोऽपि तन्मतानुयायी)
बहुभिरेव पुनरुक्तवदाभासस्य प्रागुक्तो यथायि । अयच्चापरः पन्थाः—अलङ्कार-
शास्त्रविमर्शकानां स एषः वक्रोक्तिपदप्रतिपाद्यवस्तुमहिम्ना विच्छिन्तिमावहति वक्रकविद्या-
पारे अलङ्कारसामान्यापरपर्याये प्राचा सूचितां शक्तिमावहन्नितरां तत्त्वोन्मेष इत्येव मन्या-
महे—यस्य हि, विपश्चिदुक्ती 'वक्रोक्तिः कायजोवितम्' 'भिन्नं द्विधा स्वभावोक्तिर्वक्रोक्ति-
श्चेति वाङ्मयम्' यमेवोपसूच्य च पूर्वपक्षिणो मतध्वंसकल्पमुज्ज्वलमाचार्यदण्डिनः
'स्वभावोक्तिश्च जातिश्चेत्याद्या सालङ्कारितिरिति स्वभावोक्तेरलङ्कारकचान्तर्भुक्तौ निर्वन्थान्तः
सिद्धान्तस्तस्या आदिमतया निवेशश्च । परमर्वाचीनग्रन्थेष्वस्य पदस्य वक्रोक्तिपञ्चाशत्-

(१) अयमतिरिक्तः पाठः केवले मुद्रितपुस्तक एवोपलभ्यते ।

कीमलो लाट इष्यते । २०२ का

कीमलवर्णानुप्रासो लाटानुप्रासः । उदाहरणम्—'लीलालसललिताङ्गी'-
त्यादि (६४ किरणे १८ श्लोकः) । एषः कैश्चिच्छिथिल उच्यते (ख) ।

तात्पर्यमात्रभेदत्वात् लाट इत्युच्यतेऽपरैः ॥ २०३ का

शब्दार्थयोरभेदेऽपि तात्पर्यमात्रमिच्छते, लाटो विदग्धः (२), तस्य
प्रियत्वात् लाटानुप्रास (ख) इत्यपरैरुच्यते ।

पदस्याप्येषः—२०४ का

एषः लाटानुप्रासः पदस्यापि, 'अपि'शब्दात् पदांशानां पदानामपि—
क्रमेणोदाहरणानि—

कृष्णत्वेन सखि ! प्रादुर्भावो मन्ये मनोजनेः ।

मनोजनेः पुनरियद्वैदग्ध्यवैदुषी (ख) कुतः ॥ १०

रत्नानि रत्नाकर एव सन्ति पुष्पाणि पुष्पाकर एव धत्ते ।

गुणो गुणजे लभते प्रकाशं यशो यशोदासुतसेवयैव ॥ ११

पदानां यथा—

येषां न वृन्दावनचन्द्रलीला हृद्यस्ति तेषामपरैर्गुणैः किम् ।

येषान्तु वृन्दावनचन्द्रलीला हृद्यस्ति तेषामपरैर्गुणैः किम् ॥ १२

एवञ्च वृत्तावन्यत वा पुनः ।

वृत्तवृत्तयोश्च वा नाः सारूप्ये स्यादथापरः । २०५ का

तत्रैव वा समासेऽन्यत वाऽसमासे समासासमासयोर्वा नान्न एव,
न तु पदस्य, सारूप्ये सत्यपरो लाटानुप्रासः । (ख)

पदानामनेकेषामपि । वैदुषी पाण्डित्यम् । अनेकपदस्यानुप्रासः, अस्त्यैव भिन्नार्थत्वे
यमको भवतीति ज्ञेयम् ।

नान्नः प्रातिपादिकस्य समानरूपत्वेन ननु नामविभक्तिघटितपदस्य ।

प्रभृतिलल्येष्विव सुतरामल्पप्रसारायामलङ्कृतौ शक्तिः प्रयोगश्च—स च विदग्धमात्रसंवेद्यो
शेषकाकुमद्विहृति कूटकर्मणि प्रवर्त्तते । पदपरिवृत्त्या नास्य गन्धोऽपीति शब्दालङ्कार
एवायम् । 'हरेफ' इत्यस्य 'वर्बर' इत्यर्थान्तरं टीकाकृता स्वीकृतम्—परं भ्रमरकर्माभि-
यञ्जिना घृष्टकामुकत्वेन घटितोऽप्ययं स्यात् । 'किञ्चित्' 'धोराकाऽपि' 'कामेधे'त्यादिषु
सुसंयतोदया कठार्थता न दोषायेत्यलम् ।

(२) 'लाटोविदग्ध' इति (ख) (क) पुस्तकयोः पाठः ।

उदाहरणम्—

हिमकिरणकिरणमधुरा राका राकाऽसृतांशुमुख ! भवतः ।

विरहे विरहे सूक्ष्मां सख्यास्तां केवलं दहति (३) ॥ १३

नेह (४)—सुमहिमहिमकरमधुरा मधुराकाया निशा निशातेयम् ।

तव रुचिर ! चिरविलम्बे प्रदहति तां कृष्णा ! कृष्णवर्त्मेव ॥ १४

इदन्तु यमकान्तर्गतमेव भिन्नभिन्नार्थत्वात् (ख) । तदेवं वर्णितं कृत्स्न-
पदावयवैकपदानेकपदनामसारूप्यात् षट्प्रकारोऽनुप्रासः ।

(३) यमकं त्वर्थभिन्नानां पदादीनां समाऽकृतिः (५) । २०६ का

परस्परमर्थगतभेदवतां पदपदावयवानां समाऽकृतिः सारूप्यं यमकम् (ग) ।

राकाऽसृतांशुः पूर्णिमाचन्द्रस्तत्तुल्यमुखेति श्रीकृष्णसखोधनं, तव विरहे सूक्ष्मरूप-
सख्याञ्च विरहे राका पूर्णिमा तां दहति । राका कथम्भूता ? हिमकिरणचन्द्रस्तस्य
किरणेन मधुरा ।इयं वसन्तकालीनपूर्णिमाया निशा निशाता विरहिण्या दुःखदायकत्वेन तीक्ष्णा कृष्ण-
वर्त्मा अग्निरिव तां दहति । निशा कथम्भूता ? सुमहिमचन्द्रेण मधुरा । “हिम” “हिम”
“मधुरा” “मधुरे”त्यादिपदानां भिन्नभिन्नार्थत्वादिसुदाहरणं यमकान्तर्गतमिति ज्ञेयम्—
अतोऽत्र यमकत्वमनुप्रासत्वमुभयमपि वर्तते (ख) ।एवमिति—हेकानुप्रास एकः, वृत्तानुप्रासो द्वितीयः, लाटानुप्रासश्चतुर्विधः, एव क्रमेण
षट्प्रकारोऽनुप्रासः ।(ख) अनुप्रासस्य कृत्रिमतायां स्वभावसिद्धायामपि न तावत् किमपि मानवकृतं कार्यं
भूतं भवत् भवं वा यन्नास्य साहायकमपेक्षितमर्हति । (Cf. the aids of Assonance,
Alliteration, Onomatopœia, Rime etc. in all verse) परं मधुररचनायां सुकुमार-
मार्गोऽस्य प्रकर्षः सहजसिद्ध एव प्रतिभाति । ‘प्रेमयशोमय’मित्येकं पदं वा । अत्र ‘म’म’ ‘दं’दं
‘तो’ तो’ ‘यं’ यं’ ‘म’ ‘म’ इत्यनुक्रममनुन्यासः । उपनागरेति—उल्लङ्घ्यस्वेवम् । प्रकाश-
कृता रुद्रादिप्रदर्शितवृत्तिपञ्चकस्य वामनराजशेखरभोजादिकृतग्रन्थेषु प्रदर्शितरीतिभिः
सामञ्जस्यसाधनाय ‘केषाञ्चिदेतावेदर्भोऽप्रसुखा रीतयो मता’ इत्यभ्यधायि—न स पन्था अत्र
सम्यगनुव्रतः, रीतेः पृथक् प्रसङ्गे व्यवस्थापितत्वात् । परं विलासविन्यासक्रमोत्पन्नं चमत्-(३) “—सुखं यदि माम् । प्रकटितनिजगुण । गुणखनिमदहत्तते नमः प्रेक्षे” इत्याद्याया अस्याः
पाठान्तरं (ज) पुराणे ।

(४) ‘नेह’त्यंशः (क) (क) पुस्तकयोर्नास्ति ।

(५) ‘समाकृति’रिति (क) पुस्तके कारिकायां इत्यंशे च पाठः ।

एतच्च पादजत्वेन नवधा—२०७ का

एतत् यमकम् । प्रथमस्य तु ।

द्वितीयेन तृतीयेन चतुर्थेनेति तत्तिधा ॥

द्वितीयन्तु तृतीयेन चतुर्थेनेति च द्विधा ।

तृतीयन्तु चतुर्थेनेत्येक एवेति षड् भिदः ॥

प्रथमस्त्रिष्वपीत्यन्य इति सप्तद्वयं पुनः ।

प्रथमस्तु चतुर्थेन द्वितीयस्तत्परिण च ।

प्रथमस्तु द्वितीयेन तृतीयस्तत्परिण च ॥ २०८ का

प्रथमो द्वितीयेन तृतीयेन चतुर्थेनेति त्रयो भेदाः । द्वितीयस्तृतीयेन
चतुर्थेनेति चेति द्वौ । तृतीयश्चतुर्थेनेत्येकः । प्रथमस्त्रिष्वपीत्येकः । प्रथम-
श्चतुर्थेन द्वितीयस्तृतीयेनेत्येकः, प्रथमो द्वितीयेन तृतीयश्चतुर्थेनेत्येकः—एवं नव ।

अर्द्धश्लोकश्लोकयोश्चावृत्तया द्वेधा भवेदय ।

तेनैकादश भेदाः स्युः पदभागे च पूर्ववत् ॥

नवधेति भिदा ज्ञेया विंशतियमकोद्भवाः ॥ २०९ का

अर्द्धश्लोकावृत्तया श्लोकावृत्तया च पुनरेकादश । पुनः पदस्य भागे च
यद्यमकं तत् पूर्ववन्नवधेति विंशतिर्भेदाः ।

पादस्य तु त्रिखण्डत्वे विंशद्भेदाः प्रकोर्त्तिताः ।

चतुःखण्डत्वे च पुनश्चत्वारिंशद्भवेद्विदा (ग) ॥ २१० का

कारित्वमिति सार्थकमस्य प्रकारस्योपनागरत्वेन कथनम् । वृत्तीति—वृत्तिरावृत्तिरिति
यावत् । एवमेव विद्यानाथः ‘एकद्वित्रिप्रभृतीनां व्यञ्जनानां यदा भवेत् । पुनरुत्तिरसौ नाम
वृत्तानुप्रास इत्येति ॥’ नाथेति—न अथेति पदभक्तिः, सा च अपुंवाक्ये कियदस्माभाविकीव
प्रतिभाति । ‘समञ्जे’त्यत्र सङ्केतः पारिभाषिकोऽर्थ इति बह्वः । ‘भङ्गिमे’त्येतेमनिचः साधत्वं
कथञ्चिदुपपादयम्, परं केचिदोद्देशाः प्रयोगा अर्वाचीनसाहित्य उपलभ्यन्ते । कैश्चिदिति—
अल्पप्राणाच्चरं शिथिलमिति कायादर्शं गौड़ीरीतिविमुख आचार्यदण्डी । परमेष्ठपि स्थलेषु
नोतुकर्षद्भासः, तत्र निरुक्ताया गौड़ीरीतिरादरदर्शनमिति कैश्चिदित्युक्तेः । लाटानुप्रास

दिङ्मात्रमुदाह्रियते—

सुरतरूप नतानां सुरतरुचिर्गोपतरुणीनाम् ।

त्रिभुवनजनकमनीयो(६)जयतादाभीरराज्यवराजः ॥ १५

सुरसार्थभूषितपदैर्वैष्णवादिभिरधिकभक्तिसंनम्नैः ।

सुरसार्थभूषितपदैः स्वरैः सुतः केशिहा जयति ॥ १६

मन्मथनमदन्तरया कुटिलोऽञ्जनकालकूटाक्तः ।

प्रियसख ! कटाक्षविशिखो मन्मथनमदं स राधया ससृजे ॥ १७

जयति व्रजपतितनयो नमदनमत्तुल्यकारुण्यः ।

न मदन ! मत्तुल्यहता काऽपि विना येन मान्नुदसि ॥ १८

राधा सुकुमारतनुर्मदनवधानादुपैष्यति ग्लानिम् ।

बद्धोऽयमञ्जलिस्ते मदन ! वधार्थं न तां वितुदेः ॥ १९

व्रजपतिनन्दन ! नन्द्य नन्द्य वृषभानुनन्दिनीहृदयम् ।

मदनमदोज्ज्वलमतुलं मदनमदोजःप्रसादमाधुर्यम् ॥ २०

नतानां भक्तानां सुरतरुः कल्पवृक्षः गोपपरमणीनां सुरते रुचिरतस्तथाभूतः । सुराणां सार्थः सुरसम्पदस्तेन भूषितं पदं येषान्तेर्ब्रह्मवेदिभिः सुरसो योऽयं स्तेन भूषितानि पदानि येषु तैः स्तवैः सुतः श्रीकृष्णो मन्मथेनाभिलाषेण नमन्नम्रमन्तरं यस्यास्तथा राधया मन्मथने महो गर्वो यतस्तद्वया स्यात्तथा स कटाक्षरूपो बाणः सृजे । नमति नम्नेऽनमत्यनन्ते तुल्यं कारुण्यं यस्य सः, यदा नमति नम्नेऽनमत् सुदृढं तुल्यमेकरसं कारुण्यं यस्य सः । हता बुःखिता । 'नन्द्य नन्द्ये'ति वीष्णा । मदनमत्ततयोऽञ्जलं मदेन गर्वेण नमन्ति भावाधि- क्वाङ्गुमान्योजःप्रसादमाधुर्याणि यत्र तद्वदयम् । अजी वलम् । सदा सद्गतेमानं नित्यमित्यर्थः ।

इति—लाटानुप्रासप्रदेशे (यस्य गुजराट् इत्याधुनिकी संज्ञा) प्रचलितमनुप्रासक्रमसुपलक्ष्ये- तत् । स तु कोमलात्मा पदपदांशव्यवभेदेन बहुधा भिन्नश्चेत्याकरे द्रष्टव्यः । तस्य शिथिलेति निरुक्तेन सहाभेदकथनं न सर्वजनसम्मतम् । 'वेदधी' 'वेदुधी'त्युभयत्रापि भावलक्षणस्य व्यञ्जः स्त्रियां प्रयोगः यकारस्यानुदेशश्च सामग्रीचातुरीत्यादिवत्, व्यञ्जः धितुकरणाङ्गीकारे बहुलमिति वामनः । भिन्नभिन्नेति—इयमेव लाटानुप्रासादमकस्य भिदा । वसन्तपूर्णमाया इत्यादि भिन्न भिन्न एवार्थः । एवमन्यत्रापि । अतो नैष लाटानुप्रासः । प्रकतोदाहरणं 'मधुरा' इत्यस्य ललितात्मिका 'मधुरकाया' इत्यस्य वसन्त- पूर्णिमाया इत्यर्थः । लाटानुप्रासे तात्पर्यमात्रभेदः यमकेऽभिप्रागतार्थभेदोऽपि, एवं टीका- क्तदुक्तिः 'अतोऽत्रे'त्यादि न हृद्या, यमकस्यानुप्रासपवादत्वेन विधानसामर्थ्यात् ।

(६) 'जयति व्रजराज्यवराज' इति पाठः (ज) पुलके ।

काननं जयति यत्र सदा सत् का न नन्दति यदेत्य सुख्यीः ।

का न नन्दतनयस्य मनोज्ञा काऽननम्ययति वा न हि तस्य (ग) ॥ २१

यथा वा---(ग) नवपयोधरकान्त ! विरम्यतां न वप योधरसं हृदि मान्मयम् ।

नवपयोधरकान्त ! स वै भवानवप योऽधरपः प्रतियोषिताम् ॥ २२

कामन्दधाना हृदयेऽनुरागं स्मरालसाङ्गी विदुनोति बाला ।

स्मरालसाङ्गीकुरु तां सुकुन्द ! का मन्दधाना न भवेद् विना त्वाम् ॥ २३

समस्तकल्याणगुणैकवारिधे ! समस्तवास्ते कतमस्त्रिलोक्याम् ।

नमामि, मे माधव ! सम्यसीद, न मामिमे द्यन्तु दुरन्ततापाः (४) ॥ २४

हे नवपयोधरकान्त ! नवमेघश्याम ! मान्मथं योधरसं हृदि न वप नारोपयेत्यर्थः । नवपयोधरा कान्ता यस्य हे तादृश ! नवा नवीनाः, तासां प ! प्राणशोषण ! पै ओ वै शोषणे, हे मञ्जीवनशोषकेत्यर्थः । यस्त्वं मदिपचरमणीनामधरं पिबसीति । कामं यथेष्टमनुरागं दधाना बाला । अतस्तां स्मराङ्गीकुरु च, हे अलस ! त्वां विना का मन्दधाना न भवेत् अपि तु सर्वैव । धागं धारणं, मन्दं धारणं यस्याः दुःस्थितेत्यर्थः । द्यन्तु खण्डयन्तु ।

(ग) तुल्ययुतिनिदाना माधुर्यसुतिरनादिकालतः सर्वत्रैव मानवमनोवृत्तिं ज्ञादयन्ती शोभाकारितयाऽलङ्कारमार्गं प्रकटसुपस्थाप्यते—तत्र भाषासु कासुचिदैचित्तोपधायकता- सुखेन तस्या ऐकान्तिकतया स्वरतो वर्णतो वा स्वरवर्णमिलितादचरादाऽविर्भावः, कासुचित् पुनरन्यथाऽपि स्वरवर्णसंज्ञितिसादृश्येन तस्याः स्फुरणम् । पूर्वतः क्रमगणनाऽर्थ- भेदादिचिन्ता च व्यभिचारिणी, इतरतः क्रमो विभिन्नार्थवत्ता च सुखं लिङ्गम् । प्रथम- स्तावदनुप्रासपदवाच्यः, द्वितीयो यमकमित्यन्वर्थमभिधीयते । पूर्वतः रसपुष्टिरव्याहता भवितुमर्हति, अन्यतः तु कष्टकल्पनाश्रयतया रसपरिपन्थित्वं बहुश एव जायते, यदाहुः— 'तत्तु नेकान्तमधुर'मिति यमकानुद्देशे आलङ्कारिकचूडामणय आचार्यदण्डिनः 'सानुप्रासा रसावहे'तीति तेनास्यानुप्रासतो बहुशो लघुत्वं निपुणं प्रतिपिपादयिषवः स्वयन्त्ये—अपरे- ऽप्यर्वाचीनाः सां विमतिसुदुषोषयन्ती रसाहितकाव्यतत्त्वाः 'प्रायेण यमके चित्रे रसपुष्टिर्न दृश्यते' इत्यादिमतवादेन । परमासीत् कश्चन कालः यत्रास्य भूयानादरो निपुणकविकर्मतया काव्याङ्गरूपेण स्वीकारश्च कविसंदायसम्मतो जातः । कालिदासकृते रघुवंशे भारविकाये च काचिदक्षत्रमेव शोभेनसुपजीय वरीवर्त्ततेति सहृदयानामुपलब्धिरेव प्रमाणं—भट्टिकाये

(४) इत ऊहं "यथा वा—सदासदानन्दमयं वपुस्ते सदासदासीनिकरं पुरश्च ।

महो महोहामरससवायमहो महो भूरि तवैव कृण ! ॥'

इत्यधिकः श्लोकः (ख) पुलकस्य तलभागे दर्शितः, मुद्रितपुलके चोपलभ्यते । टीका च तत्रत्या प्रसिद्धाया- प्रलभ्यते ।

पादजं नवधा यमकं दर्शितम् (ग)—अथ पादभागजानि दर्शयन्ते ।

कलहं कलहंसानां कलहं क-ल-हंसकाः ।

अभ्यस्यन्तीव गोपीनां चरणाभोजवासिनः ॥ २५

मधुरा मधुराकाया रजनी सा यदाऽजनि ।

मधु-राम-धुरा कासां तदा नासीदरः पुरः ॥ २६

साध्वसाध्वदत्ताङ्गिः गुरुणामपि सन्निधौ ।

कृष्णं वीक्ष्योत्सुका साऽसीत् साध्वसाध्वविचारतः ॥ २७

काञ्चीदान्त्रो रवस्तस्या रणतोऽरणतोऽतनोः ।

रण-तोरणतो भूरिश्रिणः कृष्णमनोऽहरत् ॥ ३८

गोपीनां कलहंसकाः कं सुखं लान्तीति तथाभूता हंसकाः पादकटकाः कलहंसानां कादम्बकानां कलहमभ्यस्यन्तीव ; ते यथा परस्परं कलहायन्ते तथा कलहायन्ते इव । कौटश्रम ? कलमयक्तमधुरध्वनिं जिह्वीति प्राप्नोतीति तथा, तत्तु हन्तीति वा तारमित्यर्थः । हरेरग्रे कासां पीयमानैर्मधुभिः रामधुरा रमणातिशयो नासीत् । साध्वसाध्वनि साध्वस-पथेन कदापि दत्तावह्नी यथा सा गुरुणामप्यग उत्सुका आसीत् । काञ्चीदान्त्रः—कथम्भूतस्य ? अरण्यतो गमनाद्वेतो रणतः शब्दायमानस्यातनोः कन्दर्पस्य रणसम्बन्धिन-स्तोरणाद्वन्धनमालायाः सकाशादपि भूयसी श्रीर्यस्य तस्य । नपुंसकाद्धस्यो नुमागमश्च ।

माधकाये तदनुसारिणि नातिप्रसिद्धे गडुलिकाप्रवाहपतिरे संगवन्धकायकदम्बके, यमकमात्रा-हृतजीविते कीचकवध-हरिप्रबोध-नलोदयाद्यनेककाव्यविशेषेऽस्य स्फुरणन्तु न तथा सहृदय-हृदयहारि । नैतच्चित्रं यदस्य इत ऊहंमर्वाचीनकविसमयमेव नये काव्यान्तगडुभूततया तुच्छत्वमयसिद्धान्तः । तथा सति न तावदस्य परमार्थतो माधुर्ययञ्जकत्वमपाक्रियते—परं न निखिलं माधुर्यं शब्दाश्रयमेव प्रशस्यमित्यरौकारः । नाप्यनेन सकलजनसंवेद्यः सदर्थ-सनाभिः शब्दमाधुर्याखादौ वाऽपलप्यते यमाश्रित्य प्रतीच्यसाहित्यभेदेऽपि Onomatopoeic poetry इति काव्यभेदपरिगणनं यमुपलब्धं च तत्रत्यसामलोचकानां समयः—'Tis not enough no harshness gives offence The sound must seem an echo to the sense'. प्राचीनार्थमाहित्ये चास्य वेशिष्टस्य 'खचरणविनिविष्टेर्नूपुरैर्नर्तकीनां भ्रमिति रणितमासीत्तत्र चित्रं कलहं'त्यादिकोमलबन्धे पद्ये, 'एते ते कुहरेषु गजद्वन्द्व-गोदावरीवारय' इत्यादिकठोरकृतिषां भवभूतिवर्णनायां, 'चञ्चलजभ्रमितचण्डगदा-भिघाते'त्यादि वेष्यां साद्योपोक्तौ च प्रकाशः । परमेष्ठामनुप्रासतया गृह्यं सम्प्रदाय-सम्मतमित्यविरुद्धम्—अनुप्रासभेदाश्च बहवः प्रतियुगं प्रत्यालङ्कारिकवर्थं भिन्ना इति

दृशोरगोचरेणैव हरिणा हरिणाक्षि ! ते ।

कपोलभित्तिर्मनिभहरिणा हरिणाकृतिः ॥ २९

अगोचरे सति हरो दहत्येष मनो मम ।

मदनो मदनोदेनामदनो मदनोजसा ॥ ३०

सदासदाभीनिकरैः परिच्छदैः सदा सदानन्दविलासविग्रहैः ।

सदाऽस- (ग) दाक्षिण्यकपाऽदिभिर्गुणैः सदासदारो विललास माधवः ॥ ३१

दृशोरगोचरेणैव सता हरिणा श्रीकृष्णेन तव कपोलभित्तिः हरिणाकृतिः पाण्डुक्कविरभूत् । कौटश्रेण ? मान एव इभो हस्ती तस्य हरिणा सिंहेन । मदनो मनो दहति । केन ? मदनोदेन मत्तताखण्डनेन । कौटशः ? मदनोजसा ममावय्येन मदनोऽर्द्धशः, मदि हर्ष । (१) परिच्छदैः सह सदा सन्नानन्दमयो विलासो विग्रहश्च यस्य स माधवः । दा दानम्, आसो दीप्तिः, दाक्षिण्यश्च तदादिभिर्गुणैः सन्नास उपवेशो येषान्ते द्वारा यस्य सः ।

ज्ञातमेव । अथानुप्रासस्य निरूपणानुप्रासनिकसर्वणत्वमयञ्जननिष्ठत्वस्वरूपस्य, 'दृशा दर्घं मनसिजं जीवयन्ति दृशेव या' इत्यादिलक्ष्येषु स्फुटस्य, अन्वयोन्वावर्चितया ज्ञातस्या-न्यानुप्रासस्य 'मृदु जह्वीहि धनागमलपणां कुरु तनुबुद्धे मनसि विलप्या'मित्यादि-बहुप्रसिद्ध-लक्ष्येष्वविर्भवतो यथा नात्र गम्ये गणनं, तथा प्रतिदेशं भिन्नस्य कार्णाटी-कौन्तीत्यादि-नान्ना लक्षितस्य कण्ठाभरणकृता कृतोद्देशस्य दादशविधस्यापि न सूचनमित्यप्यविरुद्धो मार्गः, यत एषां दिग्दर्शनन्यायेन विन्यास एव साधीयान् । नात्रशास्त्रकृता पुनर्भक्त्यैकस्य शब्दालङ्कारतया गणनं कृतं, तथाऽलङ्कारिकसम्प्रदायसिद्धस्यैव यमकस्य तत्र लक्ष्यलक्षणाणि । अनुप्रासस्य तत्र कथं न गृह्यमिति तु सम्यग्निर्णयनीयम् । 'एतद्दृशविधं श्रेयं यमकं नाटका-श्रयम्' (१६।६२) इत्यभिधानन्ततः, परं नाटकाश्रयस्यालङ्कारजातस्य गणनायां शब्दालङ्कार-कण्ठेऽनुप्रासस्यैव गृह्यणपरो निबन्धो वरीयानिव प्रतिभाति । इदानीं परिचितेषु नाटकेष्वनु-प्रासस्यैव प्रसारो दृश्यते, यमकान्तु तत्र विरलविरलमेव । रामायणादिप्राचीनतमरचनादि-ज्योषेवम् । एवं स्थिते प्राचां यमकपदेनानुप्रासस्यापि गृह्यं, इयोर्मध्ये यमके चाद्यादरप्रसङ्गः न सुशकः प्रतिपादयितुमिति बहवः । 'नानाकारेण कान्तभ्रूराधितमनोमुवा । विविक्तेन विलासेन ततश्च हृदयं वृणा'मित्यादौ स्वरैक्यञ्जनाऽवृत्तावपि केषांचित् यमकत्वकथय-मेतत्पक्षेऽनुकूलं यमकतोऽनुप्रासस्योद्भवे विश्वासकारितावीचमपीति वीचम् । अत्र तावत् प्राचा भामहेन कृतो भरतीयगान्थास्त्रनिर्दिष्टेऽलङ्कारचतुष्केऽनुप्रासस्य पृथक्तया योगः

(१) "सदासदाभीनिकरैः सह वर्तमान" इत्यधिकोऽर्थोऽस्याग्रे (ख) पुस्तक एवोपलभ्यते ।

(११) (१२) (७) (८) (१५) (१४) (१३)
केशि नाकेशि नाथेन कामिना ऽकामि नादरः ।

(८) (२) (६) (५) (३) [४] (१०) (१)
कामिना काऽमि ना वा श्रीः केशिना केशिनाशिना ॥३३

(२) (१) (३) (११) (१०) (१३) (१२)
रत्याऽविरत्या विवृता नवीनै-रत्यावि रत्यावि मनोजरागैः ।

(४) (५) (१४) (१५) (१६) (६) (७) (८) (९)
रासे ऽचरा ऽसेचनकै-र्विलासै-रासे च रासे चतुरा मृगाक्षी(ग) ॥३३

एवमष्टादश ।

केशिनाशिना श्रीकण्ठेन का श्रीर्ना आमि न प्रापि अपि तु सर्वैवेत्यर्थः । “अम गतौ” “अ मा नो ना प्रतिषेधे” । कामिना अभिलाषवता केशिना प्रकटकेशेन को ब्रह्मा तस्ये-
श्वरेण वा. केशि कस्य जलस्येष्ट ईश्वरो वरुणस्तस्मिन् । तथा नाकेशि इन्द्रे च आदरो
न अकामि न चक्र इत्यर्थः । कुतः ? नाथेन सर्वेश्वरेण कं सुखम् अमितं प्राप्तुं शीलं यस्य
तेन पूर्णसुखेनेत्यर्थः । नृगाक्षी विलासैः कर्तृभिरासे, अस दीप्राधानयोः, आदरे इत्यर्थः ।
कौटशीः ? आसेचनकैः “तदासेचनकं तप्रेर्नास्यन्तो यस्य दर्शनात्” । सा कौटशी ? रासे-
चराऽवचला रासे रससम्भवे च चतुरा । अविरत्या विरतिरहितया प्रीत्या विशेषेण वृता ।
तथैव अत्याविरतिप्रकटं यथा स्यात्तथा नवीनैः मनोजरागैः कर्तृभिरत्यावि अतिशयेन ररत्ते ।

तस्यादिमतया निवेशश्च दृष्टिदर्शितालङ्कारचक्रे स्वभावोक्त्योर्ग इव निर्वन्धान्तां कामपि
व्यवस्थासुजावयतीति तु पञ्चान्तरे चिन्तनीयम् । भरतीयेऽस्यालङ्कारस्य काश्चीयमकादयो
दश भेदाः दर्शिताः भामहग्रन्थे पञ्च भेदाश्चक्रवालादयो गृह्येताः, भट्टिकाये तथा
कात्यादर्शदर्शिते चक्रे च भूयानस्य विस्तरः, वाग्भटादयर्वाचोर्नग्रन्थेषु विस्तृततरा विभागाश्च
दर्शिताः । ते सर्वे आकरत एव ग्राह्याः । अत्र कौस्तुभे तु प्रकाशकता कृतोद्देशानां
लक्ष्यलक्षणव्यवस्थाऽनुवृत्तिः, परं जलितप्रायरचनानिपुणानां तदानीन्तनगौडौघकविचूडा-
मणीनामादर्शनात् श्लोका नातुपभोग्या इति महत् गौरवं ग्रन्थकृतः । “अव्यपेतव्यपेतात्मा”-
ऽदिमृचितभेदवतोऽस्यात्रापि परामर्शः अव्यवधानेन व्यवधानेन च द्वैविध्येन स्वरञ्जनसंहते-
रुच्चारणात्—यथा लक्ष्ये, एवमपि “यमकश्चेत्चित्त्रेयं ववयोडंलयोर्भेदि”त्यभिप्रेतसमयः
स्वीकरणीयः । यमकगता दोषाः “यमकश्च विधातयं” न कदाचिदपि त्रिपादि”त्यादयोऽपि
दर्शयिष्यन्ते । “समाहृति”रिति पाठे समाहारः संहतिरित्यर्थः । अर्थगतभेदवतामिति—
कचिदेकस्यानर्थकत्वं, कचिदुभयोरप्यनर्थकत्वं, कचिदुभयोरपि सार्थकत्वमिति यथायथं
लक्ष्यम् । अत्र बहुवचनमविवक्षितं द्वयोरप्यावृत्तौ यमकाङ्गीकारात् । द्वित्रिचतुःखण्डेत्या-

मनोज-हार-प्रतिमा समाना सरस्वतीते ! मद-सु-स्वरूपे ॥

मनो जहार प्रतिमा समाना सरस्वती ते मदसुस्वरूपे ! ॥ ३४

अङ्गीकृतिः ।

न वंशी-कर-मासाद्य यमानुजनिभङ्गतः ।

कस्या विशदतां याति मनो मानपरिप्लवम् ॥

नवं श्रीकरमासाद्य यमानुजनिभङ्गतः ।

कस्याविशदतां याति मनो मानपरिप्लवम् (ग) ॥ ३५

श्लोकावृत्तिः । अयमेव समुद्रकः । एकविंशतिः ।

हे मदसुस्वरूपे ! मत्प्राणतुल्ये ! तव सरस्वती वाणी मम मनो जहार । कौटशी ?
मां प्रति समाना सादरा । पुनः कौटशी ? मनोजस्य हारस्य प्रतिमा सुक्ताहारतुल्या
हृदयधारणार्हेत्यर्थः, समानाऽवका । मदस्य मत्तताया यत् सु सुष्ठु स्वरूपं तस्मिन्
सरस्वति समुद्र इति सङ्गते ! हे मूर्त्तमत्ततासमुद्रप्रविष्ट इत्यर्थः ।

अथ सर्वास्त्राणां वैयर्थ्यं यथा ब्रह्मास्त्रप्रयोगः क्रियते तथा मानभङ्गार्थं नानाविधो-
पायानां वैयर्थ्यं सति श्रीकण्ठेनापि सङ्केतसुरलीवादनं क्रियते, सुरलीनादश्रवणमात्रेण (१०)
सा विगतमाना प्रसन्ना बभूवेत्याह—नेति । वंश्याः करं कलमासाद्य यमनियमासनाद्यष्टाङ्ग-
योगस्य प्रथमो यमस्तस्यानु पञ्चाञ्जनिरुत्पत्तिर्यस्य स नियमस्तस्य भङ्गतः, तथा च
श्रीकण्ठेन सह मया कदाऽपि सङ्गो न कर्त्तव्य इति यो नियमस्तस्य सुरलीश्रवणेन
भङ्गान्मानेन चञ्चलं कस्या मनो विशदतां न याति, अपि तु सर्वासामेव । पुनस्तस्यैव
श्लोकस्यार्थान्तरमाह—यमानुजनियंयसुना पुण्यनदी तस्य भङ्गतस्तरङ्गाज्जातो यो नवीनः
श्रीकरः, जलकणस्तमासाद्य मानेनाभिमानेनार्थाद् गौरवं दोषेण परिप्लवं कस्य मनः अ न
विशदतां याति, अपि तु सर्वेषामेव, यसुनाजलस्यशस्य सर्वदोषनाशकत्वप्रसिद्धेरिति भावः ।

दिना विभागेन भेदसंस्था प्रकाशकता सूचिताऽपि न विस्तरतो दर्शिता, सा च मनोरमे-
पदोरेष्ट निबद्धा । यमकमित्यावृत्तस्यांशस्य पूर्वतः सौसादृश्यादाकारतो संहत्या नियमनादा
निरुक्ता संज्ञा, इयमेव श्रैली प्राचीनानां शास्त्रकृतां यत्ते संज्ञानां संज्ञानिरुक्तार्थं सहकारि-
गुणान्तराणि प्रकटयन्ति । सा च सुस्पष्टं दर्शिताऽच्चार्यदृष्टिना गुणालङ्कारादिविवेचनप्रस्तावे ।
यथा वेति—“कानन”मित्यादि श्लोक आदिमकिरणे ईषद्विन्नतया पठित इत्यतो यथा चेति
प्रतीकेन नूतनतरस्यावतारः । पादजमित्यादि—अङ्गीकृतिरित्यादि—एषां वक्ष्यमाणानाञ्च
भरत-भामह-दृष्टि रत्नटोदभटादिकतग्रन्थेषु लक्ष्यभेदादथायथं सुख-गर्भं वृत्ति-पुण्य-वृत्त-

(१०) “श्रीकण्ठेनापि वादितसङ्केतसुरलीश्रवणमात्रेण” इत्यर्थः, पाठो मुद्रितपुस्तके ।

आद्यन्तमध्यभेदेन क्रमादथ समुच्चयात् ।

अन्तादिभेदेन पुनर्वहुधा यमकक्रिया (ग) ॥ २११ का

आदियमकमन्तयमकं मध्ययमकमाद्यन्तमध्ययमकमन्तयमकमिति पञ्च
भेदाः । क्रमेणोदाहरणानि—

कलाकलापेन गरीयसा हरिर्नदीनदीभिः करुणारसाम्बुधिः ।

सुरासुराणां मुकुटाटवीमणिः सदा सदानन्दचिदात्मको बभौ ॥ २१

रोषेण शश्वन्न हि नागरी गरी-यसा(ग) कठोरत्वमुपेत्य भात्यभा ।

विहाय मानं हरिमानयानया धिया हि सर्वं भवतीहितं हितम् ॥ ३७

मदन-सङ्गर-सङ्गरसाकुला भव विहारिणि हारिणि ! माधवे ।

कुसुम-राजि-विराजि-विभूषणा मधुप-राग-पराग-पराचिता (ग) ॥ ३८

माऽसौ मासो मरीच्यः समधुर-मधुर-प्रेयसी-प्रेय-सीमा-

वृन्दा वृन्दावनश्रीरुपवन-पवन-भ्रान्तिरभ्रान्तिरस्या ।

गरीयसा शश्वद्वेषेण कठोरत्वमुपेत्य काऽपि नागरी न हि भाति । यतोऽभा विगत-
कान्तिका । धिया तत्र सर्वं हितमोहितं वाञ्छितं भवति, वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानप्रयोगः ।

हे हारिणि ! मनोहारिणि ! माधवे विहारिणि सति मदनयुद्धस्य सङ्गे यो रसस्तेना-
कुला भव । कथम्भूता ? कुसुमश्रेणिभिर्विराजि भूषणं यस्यास्तथाभूता सती । अथ
मधुपानां रागो रङ्गनं येभ्यस्तथाभूतैः सुगन्धैः परागैः पराचिता व्याप्ता सती च ।

उद्दीपनविभावानाह—माऽस इति । मासश्चन्द्रस्य मरीच्यः किरणाः माऽसः मां
शोभामस्यन्तीति माऽसः शोभानिक्षेपिका इत्यर्थः । वृन्दावनस्य श्रीः शोभा कीदृशी ?
समधुरा शृङ्गाररससहिता एवं मधुराश्च या प्रेयस्यस्ताभिः प्रेयं पूरयितुमर्हं सीमा वृन्दं
यस्याः सा, तथाच वृन्दावनोयशोभायाः सीमासम्बन्धावधिः प्रेयसीनां साहित्येनैवैति श्रेयम् ।
उपवनेषु पवनस्य भ्रान्तिर्भ्रमणम् अभ्रान्तिरस्या अभ्रान्तिर्वृन्दावनोपवने मम मन्द-
गमनमेवोचितमिति या सावधानता तया रस्या । आलम्बनविभावमाह—इह समये च

पुच्छ-पङ्क्ति-परिवृत्ति-संदंश-काञ्ची-पदान्ताम्नेदित-श्लोकाभ्यास-समुन्नत-यमकावलि-महायम-
कादशेषविधा भवति संज्ञा—इतोऽधिकानि संस्थाऽन्तराणि च तेभ्यो भट्टिकायादितश्चैव
ग्राह्यानि । बहुधेति—आदान्तादिभेदगणना प्राचीनानुसारिणी दिखल्लेखादिविच्छित्तिविशेष-
जीवातुरर्वाचीनेरुद्भाविता । वस्तुतस्त्वसंख्य एवायं भेदक्रमः । सप्तविंशतिरिति तु वस्तुगत्या
गणनायां न किमपि तात्पर्यं 'बहुधा यमकक्रिये'त्येव निष्कर्षः । अयुक्तादयुक्तादमिथ-

नन्दानन्दाग्रकन्दः स्मर-समर-स-म-ब्यूह-हारीह हारी

सङ्गी सङ्गीतदेव्या अहरहरहरद्रासराधां स राधाम् (ग) ॥ ३९

न मानमाधिहि मनस्यदःस्यदः शुभं शुभंयोः स्यति देवि ! तेऽविते (ग) ।

अहो अहोरात्रकताऽरुघा रुपाऽयशो यशोदाभुवि विद्यतेऽय ते ॥ ४०

प्रतिपादसर्वममकं यथा—

ममत्वयाऽममत्वया न वेदितं नवे ! हितम् ।

स्मराधिके स्म राधिके ! चर चमाच्च रच्च माम् ॥ ४१

हरी राधामहरत् । कीदृशः ? नन्दः (ग) सन्दङ्गो य आनन्दस्तस्याग्रकन्दः प्रथममूलं
स्मरसमरे ममः मा शोभा तत्सहितो यो बलविन्यासस्तं हर्त्तुं शीलं यस्य सः ।
'ब्यूहस्तु बलविन्यास' इत्यमरः । तथा हारी हारवान् सङ्गीतदेव्याः सङ्गी । राधां
कीदृशीम् ? अहरहः प्रतिवासरमेव रासराधां रासस्य राधः संविद्विर्यतस्ताम् ।

दूती प्राह—न मानमिति । मनसि मानं नाधिहि । कुतः ? अदःस्यदः असुख्य
मानस्य वेगः हे देवि ! शुभंयोः प्रशंसावत्यास्ते तव शुभं मङ्गलं स्यति नाश्रयति
अहंशुभमोर्युम्, इति युष् । शुभमिति मान्तमवयवं प्रशंसावचनम् । अहो इत्याश्चर्यं ।
अहोरात्रकतमरुमनःपीडा यतस्तथा रुपाऽविते इति सम्बोधनम्, तथा च तादृश्या रुपा
त्वमधुनाऽपि ज्वलिता नाभूरित्याश्चर्यं, यशोदाभुवि श्रोत्रणोऽद्य तेऽयशो दुर्यश एवेदं वर्त्तते ।
श्रीकृष्णोऽप्याह—मम त्वयेति । हे राधिके त्वया मम न हितं न वा ईहितं वाञ्छितं
भवति । कुतः ? अममत्वया मयि ममत्वशून्यया । ननु तर्हि मासुपेक्षस्य तत्राह—हे
नवे ! नित्यनूतनत्वात्त्वं मे चेतो लोभयसीति भावः । अथ च चेतः पीडयसि चेत्याह—
स्मरेण स्मरणेनाधिर्भनःपीडा कामोद्गमो यतः हे तथाभूते ! यदा स्मरेण कन्दर्पेण हेतुना-
धिर्भनःपीडा यतः हे तथाभूते राधिके ! तस्मात् त्वं मां चर प्राप्नुहि माच्च रच्च । स्मिति
पादपूरणे ।

सर्वयमकाद्योन्ये च अनामकाः सनामकाः बहुवोऽतोदाहार्याः । 'सदासे'त्यादिष्वप्रयुक्त-
ता लक्ष्या, 'कस्या विशदता'मित्यादिष्वपि कृत्रिमो पदभङ्ग इति स एव प्राचीनो दोषः, 'रासे-
चरे'त्यादियु, 'ससारसा' इत्यादियु च पदानां चादीनामनुद्देशः, 'तेऽविते' इत्यादिष्वन्तरेक-
पदतत्त्वादि दोषप्रसङ्गाः यमकतया कथमपि सोढव्याः । 'गरीयसे'तत्र पादेन पदच्छेदेन न
किमपि माधुर्यं—मात्र्यर्थमिव प्रवृत्त भासते । न तानत् सर्वत्रेयं दोषदृष्टिः, यतो 'मदन-
सङ्गरसङ्गे'त्यादियु उपभोग्येव काऽपि खादुता, 'विवर्तते'त्यादौपद्ये नलोदयादित्हाकार-
पद्योष्विव किमपि वेसुखसुक्तमेव, अतो हानोपादानयोर्भेदं निदर्शनम् । मदेनेति—राधां प्रति

सर्वयमकं यथा—

(५)(८) (४) (१) (२)
ससार सा ससारसाऽस-सार-सास-सार-सा ।

(३) (७) (६)
ससारसाससारसा स सारसास-सार-सा (ग) ॥ ४२

प्रत्यक्षरयमकमपि केचिदिच्छन्ति । तद्यथा—

(४) (५) (६) (८) (९)
वि-वितत-नाना-माऽमा विविधधना ना-ववशाश्या ।

(१०) (७) (२) (११) (३) (१)
सा साधुधुततरारा मम बबले लेहि-हित-तनु ! नु (ग) ॥ ४३ इत्यादि

एवं सप्तविंशतिभेदाः (ग) । द्विखण्डत्रिखण्डादिकञ्चोक्तोदाहरणेष्वन्तर्भवतीति पृथङ् न दर्शितम् । तथाहि 'अहो अहोरात्रकताऽरुपा' (४० श्लोके) इत्यादौ द्विखण्डम् । 'मासो माऽसो मरीच्य' (३९ श्लोके) इत्यादौ द्विखण्डम् । 'विवितत' इत्यादौ (४३ श्लोके) चतुःखण्डम् । एवमन्यान्यपूरुषानि । गद्येषु तु नायं क्रमः । तत्र यथा--'सदा मोदरे दामोदरे गुणसाराधिका सा राधिकाऽनुरज्यति स्मे'ति ।

सा राधा प्रातर्निकुञ्जाचलति स्म । कीदृशी ? ससारसा सलीलाकमलाऽससार-साससारसा आ सम्यक्प्रकारेण आसौ विच्छेपो यत्र असू च्छेपणे । तथाभूते सारे गमने यः सासो निद्रा तस्य सारं बलं स्यति स्वीयप्रतिभया द्रुस्यतीति सा । स गतौ सोऽन्तर्कर्मणि अन्तर्कर्मशब्दस्य नाशी ह्रासार्थः । ससारसा—मसारसा ससन्ति प्लुतं गच्छन्तीति ससाः, आ सम्यक् रमन्ति शब्दायन्त इत्यारसाः, अस्थान्ति दीप्यन्त इत्यसाः सारसाश्चक्रवाका यतः यां विलोकोत्थः सा । सस प्लुतौ, रस शब्दे, अस दीप्तौ । सः श्रीकृष्णः ससारेति पूर्वोक्तान्वयः । कीदृशी ? सारसास-सार-सा सारसानां पक्षिविशेषाणामासस्योपवेशस्य सारः स्वैर्यं तत् स्यति (साति) नाशयति स्वीयगमनेन चकितोत्थेति भावः ।

सा वनस्थली नाववशाश्या नौ आवयोरवश्यमेवाश्या व्याप्या अशङ्क्याप्तौ । विशेष-नामाग्रहणं सङ्केतस्थलत्वात् । कीदृशी ? विभिः पक्षिभिर्वितता नाना मा शोभा यस्याः सा । अमाऽपरिमिताऽनुपमा वा । विविधानि घनानि यस्यां सा । साधु यथा स्यात्तथा धृततरोऽतिखण्डित आरो गतिर्यस्या यथा वा यां प्राप्यान्वत गमनं नैव युज्यत इति भावः ।

विश्रान्ताऽहेति कृष्णानन्दिन्यां सङ्गतिसूचना । माऽस इत्यत्र समा धुरा यस्येति प्रेमप्रकर्षं समस्तेनोक्तैश्चैवमवव्यप्यः, नन्दानन्देत्यत्र नन्दस्य वज्रराजस्य नन्दन इति सुगम एवान्योऽर्थः ।

भिन्ना अप्यर्थभेदेन युगपद्भाषणक्षमाः ।

त्यजन्ति भिन्नरूपत्वं शब्दा यत् (४) श्लेष (यच्छेप) एव सः॥

२१२ का

'अर्थभेदेन शब्दभेद' इति न्यायात् काव्ये स्वरस्यानुपयोगेन स्वरगतभेदा-भावाच्च, केवलार्थभेदेन भिन्ना अपि शब्दा युगपदेकदा यत् यद्यर्थान्तरभाषण-क्षमाः सन्तो भिन्नरूपत्वं त्यजन्ति तदा सः श्लेषः (घ) । अर्थद्वयश्लेषणाच्छेपः । स प्रकृतिलिङ्गवर्णप्रत्ययभाषाविभक्तिपदवचनैः ।

अष्टविधो, निरपेक्षस्तुल्योभयवाच्य एव नवमः स्यात् ॥ २१३ का

निरपेक्षः प्रकरणादिव्यतिरेकेणापि तुल्यवाच्यद्वयः (घ) । क्रमेणोदाहरणानि—

मनस्तुदन्ती चणदा वतेशा विधौ विरुद्धे तमसि प्रवृद्धे ।

तस्मिन् प्रसन्ने हरितः प्रसादं धन्या लभन्ते तमसि प्रनष्टे ॥ ४४

सा ववले बलवती भवति स्म । मम लेहिनी मन्मुखमाधुर्याखादिवी हृिता च तनुर्यस्याः, हे तथाविधे ! तु इति सम्बोधनम् । राधिका दामोदरे रज्यति स्म । कथम्भूता ? गुणेषु साराधिका गुणेषु मध्ये ये सारभूता गुणास्तैरधिका । दामोदरे कथम्भूते ? सदा मोदं राति दशतीति तस्मिन् ।

मनस्तुदन्तीति—विधौ चन्द्रे विरुद्धे सतीष्टाऽपि चणदा उत्सवदाहृतया यथार्थनानी रात्रिर्मनस्तुदन्ती स्यादिति, तस्मिन् विधौ प्रसन्ने हरितो दिशः कर्तव्यः प्रसादं प्रसन्नतां लभन्त इति । पक्षे, विधौ विधातरि विरुद्धे सति यत्तमसस्तमोगुणस्य वृद्धं तस्मिन् सति इष्टाः पदार्था ईच्छन्च्छेदकाः सन्तो मनस्तुदन्तीति प्रथमार्हस्य, हरितः श्रीकृष्णात् जना धन्याः प्रसादं लभन्त इति द्वितीयार्हं स्थान्वयः ।

अत्रापि क्रमसाक्षराणाञ्च नियमितत्वात् यमकमेव नानुप्रास इति । गद्येष्विति—तथा च रुद्रटकारिकाः—'प्रायश्चर्यासि विषयोऽस्ये'ति । तत्र टीकाकृतां नमिसाधुचरणानां विवृतिः—'प्रायोगच्छायात् गद्यमपि कापी'ति चोदाहृत्या । 'मम लेहि'त्यत्र सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः ।

(घ) 'विधा तु भिद्यते शब्दो रूपतः स्वरतोऽर्थतः' इति शाब्दिकनयेनार्थभेदभिन्नानामेव शब्दानामत्र कारिकाया परामर्शः । रूपत आकृतितो न तु प्रकृतितः । वस्तुतस्ते-तेषामाकृतितोऽभिन्नानामपि प्रकृतितो भिन्नत्वं दुरपह्वमिव्याहृ वृत्तौ, 'अर्थभेदेन शब्दभेद' इति । 'सकृदुचरितः शब्दः सकृदर्थं गमयती'त्यभिप्रेत्यस्तिरत्र प्रमा । पाठगणे मुनिना

अत्र 'इच्छादे'ति दाप् लवने, 'क्षणे'ति डु दाञ् दाने, इति प्रकृतिभेदः ।
'इष्टा' इति पुंलिङ्गम् । 'इष्टे'ति स्त्रीलिङ्गम्—इति लिङ्गभेदः । पुनरिष्टा'
इति बहुवचनं, 'इष्टे'त्येकवचनं, तेन वचनभेदः । "विधा"वितीकारोकार-
सारूप्ये वर्णभेदः । "तुदन्ती"ति शब्द-प्रत्ययः, "तुदन्ति" इत्याख्यातप्रत्ययः,
तेन प्रत्ययभेदः । 'हरित' इति पञ्चमी, 'हरित' इति जस्, तेन विभक्तिभेदः ।
अनैकैकेन षड्भेदाः प्रदर्शिताः । पुनरपि भङ्गान्तरेण लिङ्गवचनभेदं दर्शयति—

लीलाऽम्भोरुहगञ्जिनी रतिरणक्रीडाभ्यमोदगारिणी

निद्रोदुभेदविलासिनी स्ववशताऽसङ्कोचसञ्चारिणी ।

अन्योन्यप्रणयप्रकाशनविधावन्योन्यसंज्ञादिनी

राधाया नयने हरेरपि तनुः क्षेमं विधत्तां तव (11) ॥ ४५

भाषाश्लेषो यथा—(घ)

उद्दामकामकण्डूलकरमण्डलचण्डिमा ।

कालिन्दीकुञ्जरी धत्ते विहारं वारिमञ्जुलम् ॥ ४३

लीलाऽम्भोरुहेति—राधाया नयने तव क्षेमं विधत्तां कुरुतामिति परस्मैपदस्य द्विवचनं,
तथा हरेरपि तनुश्च तव क्षेमं विधत्तामित्यात्मनेपदस्यैकवचनम्, षाष् धातोरुभयपदित्वात् ।
नयनयोस्तनोश्च विशेषणान्याह—लीलेत्यादि । स्ववशतेति—नेत्रपक्षे या श्रीकृष्णनिष्ठ-
वशीभूतता तस्या असङ्कोचो विस्तरस्तस्य सञ्चारिणी, तनुपक्षे स्वकर्तृका या जगन्निष्ठ-
वशीभूतता तस्या इत्यादि ।

भाषाश्लेषः श्रौतसैन्याः श्लेषः । उद्दामेति—रुक्मपक्षः सुगमः । प्राकृतपक्षे—हे
चण्डि ! हे कोपने ! कालिन्दीकुञ्जरोधसक्ते (घ) जूलं युगलं इन्द्रशो विहारं वारिमं
वारयिष्ये । कथं वारयिष्यसीत्याह—डूलकरं प्रस्तुतं कर्म मा डल मा डल प्रस्तुतानु-
सारि कर्म कुर्वित्यर्थः । प्रस्तुतकर्म कोडशम् ? उद्दामकामकम् । 'कालिन्दीकुञ्जरे'ति
'उद्दामकामे'ति पक्षद्वयेऽपि समानार्थत्वात् भाषासमावेशः, अन्यत् सर्वमर्थभेदाद्भाषाश्लेष
इति ।

भरतेन 'हास्यशङ्कारयोः खरितोदात्तं वीररौद्राङ्गतेष्टूदात्तखरित'मित्यादिकया दिशा
प्रतिपादितस्थितिकोऽपि काव्ये स्वरभेदप्रसङ्गः प्रकृतेऽत्राप्रकृत इत्यलं दुर्विदग्धप्रौढप्रकटनेन ।
एवं स्थिते एकमेवाकारमाश्रित्य वर्त्तमानस्य पदघटकावयविनो भिन्नार्थत्वप्रकटने वाच्ये
स्त्रियन्तेऽस्मिन्नभिन्नरूपेण भिन्ना इति कृत्वाऽस्यालङ्कारस्य श्लेषसंज्ञा । अलङ्कृतिरियमर्थ-

(11) "विधत्तां भुवः" इति (क) (ख) प्रकृतयोः पाठः ।

पदश्लेषो यथा—

समराला रूपेवेयं राधिके ! सर्वदारुणा ।

मतिश्च तव दृष्टिश्च समे एव बभूवतुः ॥ ४७

कृष्णपक्षे बलवती दोषाकरपराङ्मुखी ।

समे द्वे तामसी रात्रिः सात्त्विकी च सतां मतिः ॥ ४८

वाक्यगतत्वेनायं समोभयवाच्यः । शब्दार्थश्लेषयोरयं भेदः—यत्र शब्द-
परिवर्त्तनेनापि न श्लेषत्वभङ्गः सोऽर्थश्लेषः, अन्यस्तु समझाभङ्गत्वाभ्यामेव
शब्दश्लेषः । स चोक्तोदाहरणेषु, शब्दपरिवृत्त्यभावात् (ङ) ।

अर्थश्लेषो यथा—

विलोलसंफुल्लकदम्बमालः समुल्लसन्मञ्जुलवर्हिर्वहः ।

अश्लेषसन्तापहरो जनानां कृष्णश्च मेघश्च सहोज्ज्वलिते ॥ ४९

अत्र 'कदम्बा'दिशब्दानां परिवृत्त्याऽपि न श्लेषत्वहानिः, इत्यर्थश्लेष एव (ङ) ।
अथ शब्दालङ्कारप्रस्तावे प्रामावसरतया चित्रकाव्यमपि दर्शयते । तत्र यद्यपि—

मानवतीं श्रीराधां प्रति श्रीकृष्ण आह—समरालेति । साम्ये हेतुसाह—इयं मति-
र्दृष्टिश्च सर्वदारुणा सर्वस्मिन् काले दारुणा सर्वदाऽरुणा च समराला दृष्टिपक्षे सम्यक्
कुटिलेतर्यः, यदुक्तम् मेदिनीकारेण 'अरालः कुटिले सर्जरसे सामनि दन्तिनी'ति । मति-
पक्षे समरो युक्तं तत् आलातीति । कृष्णपक्ष इति—कृष्णपक्षे शुक्लातिरिक्तपक्षे भवत्-
पक्षे च । दोषाकरश्चन्द्रो दोषोत्पत्तिस्थानश्च । विलोलेति—माला सकृन्मृद्वश्च ।

भारतीयसाहित्ये स्वतःस्कृतैव स्वाभाविकीति सर्वत्रैवास्या अकुण्डप्रसरः—परं गद्यकाव्ये-
ष्यस्या भूयानुत्कर्षो लक्ष्यते । अत्रापि 'सर्वमत्यन्तगर्हित'मिति नीत्याऽतिवेदधौतो निक-
र्षोऽपि प्रासङ्गिकः प्रवृत्तः । पदोऽप्यस्या 'विच्छिन्ति' स्थलदृशा ग्रेच्येवं प्राचां निर्वन्धप्रकटनं
'श्लेषः पुण्याति सर्वात् प्रायो वक्तोक्तिषु अयमिति । भाषाश्लेषस्यापरैरुक्ताद्भाषासमाख्याद-
लङ्कारात् स्वतन्त्रविषयता, पूर्वत भाषाभेदादर्थभेदेऽप्यानुपङ्गिकः, उत्तरत न तथेत्याभावात् ।
रुद्रटादिभिस्तुभयोर्भेदेऽङ्गीकृतेऽपि संज्ञाभेदकल्पः प्राचीनमतनियन्तितत्वात् कथमपि
परिहृतः । काव्यप्रकाशोक्तदिशा नात्र तस्य तथा अतिरिक्तस्य लेखनः सूचनमपि ।
भाषाश्लेषे कचित् भाषासमेऽपि कष्टकल्पनाश्रयः दुष्करः परिहर्त्तुं यथोद्दामे'त्यादौ लक्ष्ये ।

(ङ) 'समझः शब्दश्लेषः अभङ्ग एवार्थश्लेष' इति प्रायोदादमपाकर्तुं सुदृढादिकृतां
सर्वस्वकृता कताश्रयामाश्रयाश्रयिभावरूपां शब्दार्थोभयालङ्कारनिर्देशव्यवस्थां दूषयितुं चैय-
मवतारणिका । मम्मटादिभिर्विध्वस्ता समुद्रवत्याद्यार्वाचीननिबन्धकृद्भिर्नूतनवितुमिष्टाऽपि

नटानाञ्च कवीनाञ्च मार्गः कर्कश एव यः ।

रसामिव्यक्तये नासी शक्तिरसमैव स केवलम् ॥ (ङ)

चित्रं नीरसमेवाहुर्भगवद्विषयं यदि ।

तदा किञ्चित् रसवदयथेतिः पर्वचर्वणम् (च) ॥ २१४ का—

अत्र किञ्चित् प्रदर्शयते । प्रथमं प्रतिलोमानुलोमपादौ यथा—

(७) (१) (२)
राधा साररसाधारा मारमाऽर-रमारमा ।

(३) (४) (६) (८) (५)
काशोदाररदाऽशोका सा ललास सलालसा ॥ ५०

प्रतिलोमानुलोमश्लोको यथा—

(२) (३) (४) (१) (६) (७) (८) (५)
काऽधिदा सखभा राधे ! मानो माऽस्तु रमाधवे ।

(१०) (१२) (११) (६) (१७) (१३) (१४) (१५) (१६)
वेधमारस्तु मा नो माऽधेराभा स्वसदाऽधिका ॥ ५१

अथ चित्रकावटीका—सा राधा ललास । कीदृशी ? साररसमाधारयतीति सा । मारेण कामेन मां शोभामाराति गृह्णातीति सा च, रमेव रमते इति रमारमा च सा । काशेन दीपगा उदारा रदा यस्याः सा । अशोका शोकरहिता । सलालसा सृष्टावती । काऽधिदेति—हे राधे ! का नारी आधिदा मनःपीडादायिनी सती सखभा स्वभया स्वकान्त्या सह वर्त्तमाना भवति, अपि तु न काऽपीत्यर्थः । अतो रमाधवे श्रीकृष्णे मानो माऽस्तु, माने सति तस्याधिस्तवापि ग्लानिरिति भावः । नोऽस्माकं वेधमारो विधाननाशः क्रियानाशस्तु माऽस्तु—विधु विधाने घञ् । तथाऽधेराभा मनःपीडाया आभा स्वसदा स्वगताऽधिका माऽस्तु, सदृश गती ।

न स्वस्या सेतलं नटमारणेन । समोभयवाच्यत्वेनास्याभिधानलघ्वनितो भेद इति प्रागेव सूचितं । धनिकिरणविवरणे । शेषस्थले शब्दपरिवृत्तिसहचल्यसहचल्ययोर्वासंन्यवृत्तित्वप्राये उभयालङ्कारकल्पना न स रुदायसम्मतित्वं पल्लवितेन । भाषान्तरेष्वेवंविधसमभङ्गशेषप्रसङ्गः सुदूरपराहत इत्यस्याभ्यन्तरीयसाहित्ये वैशिष्ट्यजीवातुः । 'विलोके'ति श्लोकोऽयं किञ्चित् भिन्नत्वेनान्यतोदाहृतः । अत्रार्थशेषविवेचनं न क्रमप्राप्तमिति दिक् ।

(च) नटानाञ्चेति—संगद्यश्लोक इव भासमानेऽताप्रकृतस्य बाह्यास्तोऽटव्यासर्जन-गर्जनादिमयस्य नटनाटितकस्य सोऽतुपासात्तेषः समुपभोग्यः शास्त्रसिद्ध्य । प्रकृते रसोच्छेदकता प्राचीनैरपि स्वीकृता । दिग्दर्शनन्यायेन रसविवरणकृतां लोकाटभट्टानां

प्रतिलोमानुलोमौ श्लोको यथा—

(१) (६) (५) (४)
मानसाररसाधारा साऽयन्ती वनमालिना ।

(८) (२) (७) (३)
संललास महामोदा साऽश्वासाद-नि-साध्वमा ॥

(२) (३) (१) (७) (६) (५) (४)
साध्वसानि दमाश्वासा दा मोहामसलालसम् ।

(१४) (८) (१३) (१०) (११) (१२) (९)
नालि ! मानवतीयं सा राधा सार-रसा-नमा ॥ ५३

महामानवतो राधा सप्रति किं करोतीति पृच्छन्तीं सखीं प्रति सखी प्राह—मानसाररसाधारा मानस्य सारं रसं न धारयतीति तथा, यतो वनमालिना सहायन्तो गच्छन्ती (च) सती आशु शीघ्रं संललास, इत्युक्तौ श्रवन्तः । कीदृशी ? महामोदेनासो दीप्तियस्याः सा । आमादनिसाध्वसा आ सम्यक् मादेन सौरभमत्ततया निसाध्वसा भिभया निशब्दोऽयं निषेधार्थो "यथा दीपो निवातस्य" इतिवत् । अहं साधु यथास्यात्तथा असानि वर्त्ते । यतो दमाश्वासा दमेनैवाश्वासोऽभूदित्यर्थः । ननु मा नट्या वादीः तादृशमानस्य शीघ्रमेवोपशमं न सम्भावयामीति ददन्तीं प्रत्याह—असलालसं यथास्यात्तथा ऊहां वितर्कं मा दाः, किन्तु सलालसं यथास्यात्तथा वितर्कं खण्डयेत्यर्थः । निश्चयं श्रद्धायाह—नालीति । हे आलि ! सद्यं राधा मानवती न किन्तु साररसेन श्रेष्ठरसेन आनमतीति सा ।

घञ्चनं प्रकाशटीकाकृता सोमेश्वरेणोद्धृतमप्युद्धृत्यते—'यमकानुलोमतद्विचक्रादिभिदा हि । अभिधानमात्रमेतत् गङ्गुलिकाऽदिप्रवाहो वै'ति । 'क्रीडागोष्ठीविनोदेषु तज्जैराकीर्णमन्त्रणे । परयामोहने चैव सोपयोगाः प्रहेलिका' इत्युपलक्षणमुखेन च तत्त्वोद्घाटनम् । शक्तिरसमैव इति—सा च शक्तिर्गोष्ठीगरिष्ठानां कुतुकिनां वृष्येष्ठानां स्वान्यनुवृत्तिकृतविशेषेण सप्रकाशेति भट्टबाणादिग्रन्थेषु खलः प्रतीयते, खड्ग-चक्र-बाणादिराजसभासिद्धपदार्थानुकृतिमिषा-च्चावधीयते । 'अनेकधाटुतवर्णविन्यासैः शिल्पकल्पना । तत्तत्प्रसिद्धवस्तूनां वन्य इत्यभिधीयते' इत्यभिपुराणे (३४२ तमाध्याये) अस्य काव्यशिल्पकल्पं पुरस्कारसूचनम् । 'भगवतुः विषयमिति कृत्वा यदेधामत्र सार्थकत्वमर्थनं तत् भक्तवैष्णवकविसहृदयसार्थशोभि एव । गर्भाचरादीनि तत्कालोपयोगीनि चित्राणि । आकार-गति-सर-यञ्जन-स्यान-च्युतक-गुप्त-प्रहेलिकाऽदिभेदैरस्य भूयान्वितार आकरतो न्ययः । 'अत्रैवामादित्यनुवर्णां प्रचुरतो लक्ष्यलक्षणानि । पद्मादिस्वार्थानां सुद्विगत्येषु बहुशः प्रदर्शितत्वादिरलप्रायाणि च्छेद-खड्ग-प्रताका-गदा-शङ्ख-वन्धनमयान्यत्र परिशिष्टे दर्शयन्ते । एषां शब्दालङ्काराणां सर्वदेव बहुभि-

महासर्वतोभद्रं यथा—(च)

(७) (५) (१) (२) (१२)
साधाराऽश्रीः श्रीराधा सा धामाकामा मा-कामाऽधात् ।
(३) (४) (१०) (८) (११) (९)
राकाधीमा साऽधीकारा श्रीमा मानेनेमामाश्रीः (च) ॥ ५४

सर्वतोभद्रं यथा—

(३) (५) (६) (७)
धाराऽसाररसा राधा रासलास्यस्य लासरा ।
(४) (१) (२)
सालाकाररकालासा रस्यरस्यस्य ! रस्यर ! ॥ ५५ (12)

साधारति—सा श्रीराधा साधाराश्रीः साधं सिद्धिमियति प्राप्नोति साधारा आ रस्यक् श्रीः श्रीमा यस्यास्तथाभूता भवतीत्यन्वयः । कीदृशी ? धामाकामा धाम्नि निष्कुञ्जगृहे अ' श्रीकृष्णं कामयत इति सा । 'श्रीलिकामिभिचिचरिभ्यो ण' (पा ३।२।१ वार्तिके) इति ण प्रत्ययः । ननु किं स्त्रीयकामस्यार्थं कामयत इति तत्राह—माकामा । मेति निषेधे, न विद्यते कामः स्वसुखतात्पर्यं यस्याः सा, कृष्णसुखार्थमेव तं कामयत इत्यतः प्रेमवतीति भावः । राकाधीमा राकायां पौर्णमास्यां धियो बुद्धेर्मा श्रीमा यस्या सा रास-विलाससिद्धार्थमिति भावः (12a) । माधीकारा मा आधिर्मानः पीडा यस्याः इ' कन्दर्पं कं सुखश्च आ रस्यक् रातीति, सा च सा च सा, अतएव तस्याः सर्वतः श्रेष्ठतात् श्रीमा सम्पत्तिरूपा लज्जोः मानेन आदरेण आश्रीः आश्रयमाणा इमां राधामधात् स्वसर्वसम्पत्ति-समर्पणेन पालयामास । धाराऽसाररसेति—धाराणामासारः सम्पात इव रसो यस्यां सा

राहततया प्रतियुगं नवाः संस्थाः कचित् कचिच्छालित्यादिभिर्गुणैरुल्लिखितप्रायतया सत्काय्यरूपेणादरश्च विदग्धगोष्ठ्यामित्यपरोक्षमेव प्राचीनसेविनाम् । आधुनिकप्रायाणां

(12a) '—मिति शेषः' इति स्यात् । परं टीकायन्त्रः सर्वत्रोपरिदर्शित एव ।

(12) इतः परं 'यथा वा, नालीकाननकासलौ नालीव साररसावली । कासा रसासारसाऽकानरसा सम सा र न ।' इत्यधिकः पाठः (क) (ज) पुस्तकयोः पल्लयते । टीकाऽपि तत्राधोदर्शिता लम्बा—
"वसने रासोत्सवे प्रवृत्तस्य श्रीकृष्णस्य तव श्रीराधिकामपश्यतः स्वयमुक्तिरियम् । सा सत्प्राणाधिकलेन प्रसिद्धा न आर नागतवती । किञ्चिता सा ? अकानरसा सद्विच्छेदजस्येनाकेन दुःखेन, "अकं पापदुःखयो"—
रिति मीदिनीस्मरणान्, य आनो जीवनं स एव रसो विषं यस्याः सा, "रसो गन्धरसे जले । शृङ्गारादौ विषे बोधे" इत्यादि मीदिनी । अतएव रसासारसा रसस्य शृङ्गारसुखसासरो वृष्टिस्तं सति खण्डयतीति क्लिप् ।
स्वरूपतस्तु सा किञ्चिता ? कासा इति—कासो मोमिरस्यास्तीति दीप्तिमतीत्यर्थः । पुनः कीदृशी ? अलीनित्यादि

कृतवन्धो यथा—(च)

(६) (५) (२) (३)
तनुतां तनुतां राधाकृष्णयोश्चरितश्रुतिः ।
(४) (१) (८)(७)(९)(१०)
हृत्तापानां सुधासिन्धुधारा तां नु ततां नुत ॥ ५६

खड्गवन्धो यथा—

राधामाधवयोः केलिः श्रुतिहृतसुखदायिका ।
कामन्तनोतु वः क्षेमं प्रेमानन्दौघनिर्भरा ॥ ५७
रासारम्भे नृत्यगीतवादितादिमनोहरा ।
राभस्यसारा सौभाग्याधरीकृतपरा परा (च) ॥ ५८

राधा "धारासम्पात आसार" इत्यमरः, धनुर्व्याकरिष्टं हृतादिवदर्थं धाराऽसारशब्दो ज्ञेयः । रासलास्यस्य रासाख्यनृत्यस्य लासरा लासं कान्तिं राति ददातीति, तथा विना तव रासविलासो न सिध्यतीति भावः । पुनः कीदृशी ? साराकाररकालासा साराकारं राति ददातीति साराकारो यः कालो यौवनसमयः तत्रासः सम्यक् दीप्तिर्यस्याः । हे रस्यरस्यस्य । रसेभ्यो हृताः रसगा रसिनो रमणपराश्च ये युवतिजनास्ते रस्यो गम्यः, हे तथाभूत । हे रस्यर ! रस्यान् रमणीयान् विलासादीन् राति तेभ्यो ददातीति हे तथाभूत श्रीकृष्ण !

तनुतामिति—चरितश्रुति चरितश्रवणं हृत्तापानां तनुतां कृष्णतां तनुतां विस्तारयतु । कीदृशी ? सुधासिन्धुधारा । नु भोः, तां ततां विस्तृतां नुत स्तुत, ददा हर्षेण हिरुक्तिः ।

रासारम्भ इत्यस्य पूर्वणान्वयः । रासस्य नृत्यविशेषसारम्भे नृत्यं हस्तपादादिचालन-विशेषः, गीतं षड्जादिमिलनं, वादितादि वीणाऽदि, तेर्मनोहरा राभस्यस्य कौतुकस्य सारः स्थिरांशो यस्यां सा । सौभाग्यनाधरीकृता अधःकृताः परे ब्रह्मानन्दादयोऽपरे (13) सार्वभौमसुखादयो यथा सा इति, केल्याः सकाशात् केऽपीति भावः ।

गौीयविदुषामुत्तमि तसंस्थानमुद्राणामालङ्कारिकधुरीणाणां प्रेमचन्द्रतर्कवागीशपादानां 'हृतवले कमवले जड़ताऽकुले व्रजति मारश्वले (Marshall) च मधुव्रते । विधिवशादधुना मधुनाऽहो रसमयः समयः समुपायया'वित्यादि संगृहीतृणामोदसुत्तेजयति । 'अयन्ती'-
त्यादि—जीवातुस्तु, अय गताविति धातोरनुदात्तेत्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यमिति । 'उदयति

—न लीनाऽलियं तादृशी, साररसावली उत्तममधुक्तिरिव भमरादृष्टा प्रचुरमधुधारेव परमानन्ददैव्यः । पुनः कीदृशी ? नालीकं पद्ममिदाननं यस्याः सा, वङ्गवीही कः ।" तृतीयचतुर्थचरणसखी वसस्तु न सरसः, अतो ह्य एवायम् ।

(13)—'दयः परं' इति कचित् पाठः ।

सुरजबन्धो यथा—

‘सासार’त्यादि (४२ श्लोकः) । एष एव गोमूत्रिकाबन्धः, एष एव बन्धकवाटः,

एष एव शृङ्खलाबन्धः, एष एव ह्यन्तरः । खड्गबन्धो यथा—

(३) (५) (६) (७) (४)
धेयमाधुर्यमर्यादा राधा माधवमार सा ।

(१) (२)
सारमाधवमाधारा धेयमाधुर्यसौभगा ॥ ५८

पताकाबन्धो यथा—

(१) (५) (४) (८) (६)
रास-तंसरसारम्भे राधा साऽर रमाधवम् ।

(१) (७) (३)
बन्धमाररसाधाराभेऽरं सारसतंसरा ॥ ६०

एष गदाबन्धश्च । गर्भाक्षरो यथा—

कामत्रपाऽलीलास्य राधिका ।

साऽध्वनिं प्राप्ते नास्य राजते (क) ॥ ६१

धेया धार्या माधुर्यमर्यादा यस्यां सा राधा माधवमार जगाम । कादृशी ? सार-
माधवमाधारा सारं श्रेष्ठमप्राकृतं यत् साऽवं मां शोभाभवति रक्षति मावं कैशोरं तद्वत्ते
मां शोभां धारयतीति, सा च सा च सा । धेयं परिपाल्यं माधुर्यं सौभाग्यञ्च यस्याः सा ।
अत्र धारणे पोषणे च धाञ् कृत्यप्रत्ययान्तः । रासरूपो यस्तंसरसः तसि अलङ्कारे
श्रेष्ठरस इत्यर्थः । तस्यारम्भे राधा माधवं श्रीकृष्णमार, तेन सङ्गता बभूवेत्यर्थः, ऋ गतौ ।
बन्धमाररसाधाराभे बन्धस्य संसारस्य मारो नाशो यस्मात् । रसस्याधार आभाऽपि
यस्य—स च स च तस्मिन् । अरं शीघ्रम् आर इत्यनेन समन्वयः । सारसतंसं लीलाकमलश्रेष्ठं
रातीति सा ।

कामत्रपेति—कामेन हेतुना या त्रपाऽली लज्जाश्रेणी तस्या लास्यं कृत्यं प्रागल्भ्यमिति
यावत् तं राधयति साधयतीति सा । अतएवास्य श्रीकृष्णस्य प्राप्ते सुखरूपेऽध्वनिं
श्रीकृष्णप्रापके सुखप्रदेऽभिसारमार्गे न राजते लोकलज्जाभयादेवेति भावः । तेन चरण-
कटप्रदे मुखललाकण्टकाकुल एवाध्वनिं कृष्णमभिसरतीति ।

विततोर्द्ध्वरश्मिरञ्जावि’ति माधवप्रयोगः, ‘उदयति सा तदद्भुतमालिभि’रित्यादि श्रीहृष्यप्रयोग-
श्चेतत्पक्षेऽनुकूलः । अत्र टीकाकृतो व्याख्यानं हेयं, तथात्वे नञ्प्रयोगो भावी, न चासौ
स्वरसः । ‘साधाराश्री’रित्यादौ विद्युन्मालाच्छन्दः ।

पद्मबन्धो यथा—

राधिका रुचिराकारा राकारासस्थलीसरा ।

रासलीलापरा सारारासारा गीः पिकाधिरा (क) ॥ ६२

चक्रबन्धो यथा—

(१७) (१) (७) (१३) (२२) (१६) (१०) (४)
[यस्य] श्री तु लनां न [क-श्चन] गमी भक्तौघ-ता पा दर्शन

(१८) (२) (८) (१६) (१४) (११) (५)
[ध्वस्ता-] ना क्व बल- [च्छ-विः] स न हि मां त्वं मुञ्च मो द क्षम !

(२०) (३) - (६) (१५) (२१) (१२) (६)
[सन्ना-] य ! व्र जकेलि- श-ब्दनमनः [अज्ञा-] न दी की तुकी(क)

कीलप्राय इहाध्वनीह सतते नो [मत्समः] पातकी ॥ ६३

अत्र— श्रीनाथपादकौतुकव्रतामोदी कविः शमी (क) ।

यस्य ध्वस्ताऽच्छविः सन्नाऽयज्ञा कश्चन मत्समः (I3) ॥ ६४

गर्भाक्षर इति—एतान्येवाक्षराणि क्रमनैरपेक्ष्य गभी निधाय कविना नानाच्छन्दोभिः
श्लोकाः क्रियन्तामित्येतदप्येकं चित्रम् (च) । राधिकेति—राकायां रासस्थलीं सरतीति
सा । सारारासारा सारं साररसम् वा सम्यक् रासञ्च इत्यर्त्तीति सा । गीः पिकाधिरा गीभिः
पिकानामप्याधिं रातीति सा । यस्येति—यस्य श्रीयुक्तां तुलनां कश्चन कश्चिदपि न गमी
न गमिष्यति । यस्त्वं ध्वस्तानाक्यबलच्छविः ध्वस्तमनाख्यानामसुराणां बलं क्विष्य येन
स त्वं मां न मुञ्च । हे मोदक्षम ! भक्तजनानन्दने समर्थ ! हे सनां नाथ ! इहाध्वनि
भक्तिमार्गे सततेऽविरते मत्समः कीलतुल्यः कोऽपि पातकी नास्ति । कीदृशः ? व्रजस्य
केलेः कथाश्रवणेनैव या मनसि अज्ञानदो तस्यां कौतुकी स्वातुं कौतुकवान् । तत्राद्यन्ता-
योग्योऽपीति भावः ।

श्रीनाथस्य पादे पदसेवायां कौतुक्यं कुतुकिनो भावस्तत्रैव व्रते आमोदी कविः पण्डितः
शमी प्रान्तः । यस्याच्छविर्मानता ध्वस्ता अश्रद्धा च सन्ना विप्रीर्णा तत्समः कोऽपि न
भवेत् । पक्षे कविः स्वदेव्यं स्वयमेव वर्णयति सा—श्रीनाथस्य श्रीगुरोः पादयोः कौतुक्यं
पादावस्थैव संश्रयामीति यत् कौतुक्यं तन्मात्र एव व्रत आमोदी, न तु पादयोः कदाचित्
कामपि सेवामकरोदिति भावः । कविः श्रीमहाप्रभुदत्तशक्तिकः शमी विरक्तो गुरुकृष्ण-

(क) बन्धश्लोकेषु नामाङ्कता हि प्रायशः प्राचीनश्लोककृतां शैली । एष कश्चित् कवेर्गुरु-
स्मरणं गुरुनामाङ्कता च वरीवर्त्ति । तत्र विस्तरः कण्ठाभरणादितो ग्राह्यः । नीरसा-

(I3) अत्र “न मत्सम” इति पाठः (ख) (ग) (क) पुलकेश, स च टीकाकृता गृहीतः ।

शार्ङ्गबन्धो यथा—श्रीकृष्णगाथा नामयं कर्मणा च कदाचन ।

नासाद्यते पावनिका विना तस्य दयां हरेः ॥ ६५

कथमस्य कृपासिन्धोर्जनेषु च मिथोरतिः ।

जन्यते बहुजनान्ते सुकृतेः कारणयितेः ॥ ६६

चरणासवलाभेन दारुणाकरुणात्मनाम् ।

मोहं हित्वा किल प्रेति तमसु सततं स्मर ॥ ६७

तस्य रूपं चेतसि च मन्त्रवत् सततं लिख ।

तेन साधुतया कृष्णे भविष्यति समागमः ॥ ६८

एषु— श्रीनाथपादपाथोज—(14) रसलालसचेतसा ।

कृतयं ततमोदा च सुजने कविता तथा ॥ ६९ इति श्लोकान्तरम् ।

यथा वा—श्रीश्रीप्रतिः स्वनामाकृतिकथनविनाभावपक्षे न, विद्या-

ऽमोदश्चाकलापादपि सुखदमिथोभावसाम्राजतश्च (15) (क) ।

रम्या रम्यस्थलस्थप्रसरमदकलामोर्दलक्ष्मीसमेत-

प्रेमासन्नप्रगीतप्रणयिनि रुरुचे तात तद्भा विसाभा ॥ ७०

सेवायामप्यनासक्त इति भावः । अतएव यस्य ऋविर्भक्तसंसदि ध्वस्ता, यद्वा च सत्ता, तत्समो मद्वाप्रभुभक्तमण्डले कोऽपि नास्ति, स एवैकोऽस्ति इति भावः । चरन्ति— दारुणः कठोरोऽपि ।

श्रीश्रीप्रतिः श्रीकृष्णविषया प्रीतिः स्वं स्वीयं यन्नामाकृत्योर्नामरूपयोः कथनं कीर्तनं तद्विनाभावपक्षे न भवति, किन्तु तद्विनाभावपक्ष एव भवतीत्यर्थः । विद्याया अमोदः सौरभं, जगदपि यश इत्यर्थः । अद्वायाः कलापः समूहश्च तयोर्द्वैतं, तस्मादपि न भवति, तथा सुखदो यो मिथोभावः परस्परप्रीतिस्तस्यापि साम्राजतः साम्राज्यात् “हायनान्त- युवादभ्यञ्जेत्यर्थः । कीदृशी? रम्या, रमा श्रीभा तस्यां साधुः, रम्यस्थलं श्रीवृन्दावनं ततस्या

नामपि चित्रकाव्यानां देवद्विजगुरुपुत्रप्रशस्तिपरत्वे उपादेयत्वमुपयोगशालङ्कारिकैः सुबहुभिः स्वीक्रियते । उपरिप्रदर्शितात् चक्रवर्त्यादिभेदान्नासमञ्जसक्रमेण ऋहीतिरचरसन्नि- वेष्टेस्तत्तत्स्थलेषु श्लोकान्तरघटनप्रणाली मूले परिशिष्टे च संख्याङ्क-चित्रादावान्तरसाधनैः स्फुटीकर्तुं चेष्टिता । एवमप्युत्तरतदर्शिते वैयाकरणप्रसिद्धलक्ष्मीयेन सिंहावलोकनन्यायेन

(14) 'पदपाथोज' इति पाठः (क) (ख) (ज) पुस्तकेषु ।

(15) 'साम्राज्यतये' इति पाठः (ग) पुस्तके । स चाधःप्रदर्शितात् श्लोकान्तरेणासाधनैः ।

अत्र च— श्रीनाथपदपाथोजरसलालसचेतसा ।

भाविता ततमोदस्थरसा सुकविना कृतिः (क) ॥ ७१

एकाक्षरपादो (क) यथा—

शंशीः शशी शशाशाशां पापोऽप-पाप-पः पपिः ।

लोलो (क) ललाल ली-ला-लीं ययाऽयं योऽयया ययी ॥ ७२

एकाक्षरो यथा—

न नाना नानिनोऽनेना नानाऽनेनाननं नु नुः ।

नूनं नोनान्नूननाननु नुन्नूनन्ननीः ॥ ७३

ये प्रसरा जङ्गमाः पशुपक्षिगदादयस्तेषां मदो भावोन्मादः, कला वेदग्री, मोदो हर्षो, लल्लोः श्रीभा, तत्समेतो यः प्रेमा तमासन्नोऽनुगतो यः प्रगीतः प्रतिष्ठितः प्रणयिजनस्तत्र रुरुचे रोचते स्म । तातिति वात्सल्येन सम्बोधनम् । हे मत्प्रियप्रिय ! तद्भा तस्य प्रणयि- जनस्य भा शोभा विसाभा नृणालसदृशी अतिनिर्मलेत्यर्थः ।

श्रीनाथेति—सुकविना कृतिः काव्यं भाविता आविर्भाविता । कीदृशी? ततमोदस्यो विस्तृतानन्दस्यो रसो यस्यां सा । एष शार्ङ्गबन्धस्यैव प्रपञ्चः । काचित् कृष्णमभिसरन्ती अकस्माच्चन्द्रमुदितं वीच्याभिसर्त्तमन्त्रमाऽनुतपति—शंशीरिति । शशी चन्द्र आशां पूर्वां, दिशं शशाश प्राप, शशं अनुगतौ, पश्चिमस्यां दिश्यस्तीभूय पुनः नूतेनैव पूर्वां दिशं जगामेत्यर्थः । कीदृशः? शंशीः शं कल्याणं, तत्र प्रेति, न तु मत्कल्याणे जागर्तीति भावः शोष् स्वप्ने क्लिबन्तः । यद्वा मत्कल्याणस्य श्रीहिंसा यतः, शृ हिंसायां सम्पदादित्वात् किप्, शमिति मान्तमययम् । दुःखेन शशिनमाक्षिपति—पाप इति । अप पाप-पः अपगत- पापानस्माद्विधयुवतिजनान् प्रायति, (16) पै ओ वै शोषणे । पुनः कीदृशः? आशामसन्मनो- रथं पिवतीति सः, न लोकेत्यादिना घञीनिघेधः । अतएव लोलो युवतिसदृशः कृष्णो लीमाद्येयं लाति ददातीति धाऽली सखी वां ललाल कामितवान् । 'लोलचलसदृशयोः', लोङ् श्लेषेण, लल ईसायाम् । यया लीलाला सह अयं शुभावहं विधिं सम् योगं ययी प्राप । कीदृश्या? अयया न विद्यते या यानं यस्यास्तया सम्योगे स्थिरयेत्यर्थः, वान्ममकुर्वन्त्येवेति भावः । यद्वा, न यातीति अया तथा ।

नेत्यादि—ना पुरुषः परमेश्वरो नाना न भवति, किन्त्वेक एवेत्यर्थः । कीदृशः? अनिनः न विद्यते इनः प्रसुयंस्मात्, स एक एव प्रसुरित्यर्थः । 'इनः सृयः प्रभौ राज्ञीत्यमरः ।

घटिते श्लोकान्तरगमै बन्धे । तत्तुघटकश्लोकैष्वेष्ट श्रीकृष्णभक्तिः, तदुद्धृतेषु च गुरोः स्तुति- रिति विचित्रा भणितपरिपाटी । श्रीमद्भागवतपुराणोपरि निबन्धकृतां गन्धकृतः स्वयामे

(16) 'पाययती'ति : (ग) (ङ) (क) पुस्तकेष्वसङ्गतः पाठः । 'पाययती' (ख) पुस्तकेऽनवधानकृतः पाठः ।

सिंहावलोकश्लोकान्तरगर्भो यथा(क)—

तेजः किञ्चन ^(२) [तत्तदस्य] सततं ^(१) [नव्याम्बुदामं भज]

स्निग्धं लोचन-^(४) [लोभदञ्च-] तुरता-^(३) [लीलाविलासावलि] ।

अन्तश्चिन्तय-^(६) [तां रसस्य] सरणिं ^(५) [श्रीराधिकाप्रौढिम-]

प्रेमाद्रं रुचि-^(८) [रच्छवि स्म]-रवतीं ^(७) [क्रीडां दधदामसु] ॥ ७४

अत्र—नव्याम्बुदामं भज तत्तदस्य लीलाविलासावलि लोभदञ्च ।

श्रीराधिकाप्रौढिमतां रसस्य क्रीडां दधदाम सुरच्छवि स्म (क) ॥ ८५

इति श्लोकान्तरगर्भः ।

(६) पुनरुक्तवदाभासः पुनरुक्तवदेव सः ॥ २१५ का—

तव तनुशरीरसदृशीं काञ्चन कनकस्य वीरुधं नेत्ते ।

राधे ! सुसुखि ! न भवत्या सुखवदनङ्गोऽपि शुभ्रांशुः ॥ ७६

अनेनाः, न विद्यते एनः प्राप्तं यस्य, “अयमात्माऽपहृतपापे”तिवत् । यदा विषमजगत्सृष्टावप्य-
नेना निरपराधः । एकस्यैव तस्य नानाविधजगत्कारणमाह—अनेन परमेश्वरेणैव नाना
नानाविधमायिकं जगद्भवतीति भावः । तु भो तुर्जोवस्याजडस्यापि अननं जीवनमनेन
परमात्मनैव भवति, किं पुनर्मायिकस्य नानाविधजगत इति भावः । नूनमिति वितर्कः । जनान्
न्यूनान् नूनं पुरुषान् अनूनान् अन्यन्यांश्च पुरुषाननु कस्यीकृत्य न लुप्तं भवति, तु स्तुतौ किपि
तुत्, तुतं स्तुतं तुदति दूरीकरोतीति तथाभूतो न भवति, अनुत्कृष्टस्तुत्कृष्टं वा पुरुषं कश्चित्
इश्वरत्वेन स्तौतु, तत्राप्यसहिष्णुता नास्त्यमातृसूर्यादिति भावः । प्रत्युत ननु निश्चित-
सुमिनीः ऊर्ध्वं स्वर्गं मङ्गलं कादिकञ्च नितरां नयतीति, सत्सिद्धयुक्तदिव्यतीपासकाना-
मपि स एव स्वर्गादिकं फलं प्रापयति, तस्यैव सर्वफलदातृत्वादिति भावः । तेजः कथम्भूतम् ?
अन्तश्चिन्तयतां जनानां रसस्य सरणिं वर्त्म । ‘सरणि’मित्रस्य तेजोविशेषणत्वेऽप्यजहृक्किञ्च-
त्वान्न क्वीवलम् । धामसु कुञ्जद्वेषु सरवतीं क्रीडां दधत् परिपुण्यत् । सुराणां सूर्यादीना-
मपि क्विच्छिजो यस्मात्, ‘न तद्भासयते सूर्य’ इत्यादि, “न तत्र सूर्यो न च चन्द्रतारकाः”
“तमेव भान्तमनु भाति सर्व”मित्यादिश्रुतेः, “यच्चन्द्रमसि यच्चासौ तत्तेजो विद्धि मामक”-
मिति स्मृतेः । यमकचित्प्रकाश्याख्या समाप्ता ।

कुमारहृदयान्तः काञ्चनपक्षामिधे श्रीकृष्णरायाख्यदेवायतनप्रतिष्ठातृणां परमभागवतानां
दिजवराणां श्रीनाथचरणानां सादरस्मरणं श्रीकृष्णचैतन्यगणोद्देशदीपिकायामानन्दवृन्दा-

अयं शब्दार्थनिष्ठोऽपि (ज) । यथा—

घनजलदरुचिर ! सुन्दरधाम ! मङ्गलसञ्चयौघलिप्तायः ।

विधुरमृतकरकलानिधिरिव नभःपुष्कराकाशः ॥ ७७

अत्र शब्दवदर्थोऽपि पुनरुक्तवदाभासते, न तस्य पौनरुक्त्यम् । नभाः
आवणस्तत्सम्बन्धि पुष्करं व्योम तद्वदा सम्यक् काशः प्रकाशो यस्य स तथेति ।
कृष्ण-पक्षेऽनेनैव श्यामलोपलब्धेः, पुनर्घनजलदे’त्यादिना पुनरुक्तवच्छ्यामत्वमर्थः
प्रतिभासते, न तु पुनरुक्तम् । वस्तुतस्तु ‘नभःपुष्कराकाशे’त्यस्य साध्यस्य

श्रीकृष्ण आह तवेति—अत्र ‘तनु’शरीर’योरेकपर्यायत्वेन एवं ‘काञ्चन’कनक’योरेकपर्याय-
त्वेन च पुनरुक्तत्वम् । भवत्या सुखवदनङ्गो निष्कलङ्गोऽपि शुभ्रांशुश्चन्द्रो न भवतीत्यर्थः ।
अत्रापि ‘सुख’वदन’योः समानपर्यायत्वेन पुनरुक्तत्वं ज्ञेयम् । घनेति—हे निविडजलद
इव रुचिर श्रीकृष्ण ! पुनश्च हे सुन्दरदेह ! एष त्वं विधुः सर्वेषां संसारदुःख विधुनोति
हरतीति तथाविधः सन् भासि । त्वं कथम्भूतः ? मङ्गलसञ्चयस्य कान्तिसमूहस्यौघेन
वेगेन लिप्ताऽशा दिक् येन सः । पुनः कथम्भूतः ? अमृतहस्तश्चासौ कलानिधिरिति । तथा
कला वैदग्ध्यो तस्या निधिरिव । नभःपुष्करस्य आवणमाससम्बन्धाकाशस्येव आ सम्यक्
काशः श्यामदौर्मियस्य सः । अत्र ‘घन’जलदे’शब्दयोस्तथा ‘रुचिर’सुन्दर’यो’धाम’मङ्गलसोः
‘सञ्चयौघ’योरेकपर्यायत्वेन पुनरुक्तवदाभासत्वं ज्ञेयम् । एवमुत्तरार्होऽपि । चन्द्रपक्षे, हे
निविडमेधेन सुन्दर ! किञ्चिद्दूरवर्त्तिमेधेन चन्द्रस्य प्रोभाऽतिप्रथो भवतीति सर्वैरेव दृश्यते
इति ज्ञेयम् । अमृतकिरणश्चासौ कलानिधिरिति, कला षोडशो भागस्तस्या निधिः ।

वनाख्यचम्पूग्रन्थे च कविकर्णपूरेण विहितम्—यथा ‘गुरु’ नः श्रीनाथाभिधमवनिदेवान्वय-
विधुं तुमो भूषारत्नं सुव इव विभोरस्य दयितम् इति, ‘कुमारहृदये’ यत्कीर्त्तिः कृष्णदेवो
विराजते, इति च । यथा तत्र तथाऽत्रापि अह्नाशुतो वैष्णवजनोचितो विनयमहिमा
मनागुपभोग्यः । चित्रकायत्वादेयु ‘व्रजकैलिशब्दनमनः’ “ध्वस्ताऽकृविः” ‘ततमोदा च सुजने’
‘रम्या रम्यस्थल....’ ‘सुरच्छवि स्म,’ इत्यादौ क्लिष्टताऽर्थापरिपोष-नेयत्व-निरर्थकत्वादीनां
दोषाणां समाधानं नासुकरम् । लोल इति—‘विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्ता’विति
विशेष्यार्थबोधः । श्रीकृष्णस्य स्वयं मन्मथन्मथत्वेऽपि लोलता भक्ताकर्षणयाजनेति
सर्वमवदातम् । साम्राजतश्च—अस्य युवादिगणपाठसिद्धत्वं न पाणिनीयातुश्रासनसंवादि ।
एतदधिका- लङ्कारिकसम्मतक्रियाकारकगुणस्यानपि तादीनां भेदा आकरतो ज्ञेयाः ।

(ज) पुनरुक्तवदाभासस्य केवलशब्दनिष्ठत्वं शब्दार्थोभयनिष्ठत्वञ्चोभयमेव प्रकाश-
कदादिकतरीत्या । आद्ये कल्पेऽनेवास्यावतारः सम्यङ्, द्वितीयेऽपि तथैव, अतोऽत्राशुदा

‘घनजलदे’त्यादि हेतुभूतम् । एवं चन्द्रपक्षेऽपि, तेनोक्तपक्षशब्दपरिवृत्तावपि ‘विधु’रिति नानाऽर्थस्य शब्दस्य स्थितौ तथाविधार्थालङ्कारस्य प्राधान्यम् (ज) ।

॥* इत्यलङ्कारकोशे शब्दालङ्कारनिर्णयो नाम सप्तमः किरणः ॥ *

नभस्याकाशे पुष्करं श्वेतकमलमिव आ सम्यक् काशो दीप्तिर्यस्य । सरोवरे यथा श्वेतकमलं शोभते तथैव नभोरूपसरोवरे चन्द्रोऽपीति ॥ *

भेदसरणिरेकधा न्यायानुसारिणी, तथा च शब्दालङ्कारतोऽर्थालङ्कारोत्तरणकल्पे पुनरयमेव साधीयान् सेतुविन्यासः । आश्रयाश्रयिन्यायमनुसृत्याना रुच्यकादयस्त्रिममर्थालङ्कारत्वेन स्मरन्ति । परिवृत्तिसङ्ख्यासङ्ख्यायुक्तिसुपयुक्ताना अपि दर्पणकदाद्याः केचिदस्योभयस्वरूपस्य शब्दप्राधान्यमिति सुररीकृत्य तन्निबन्धेष्वादावेवास्यालङ्कारस्य विमर्शनेन सर्वस्वकृतां क्रममक्तिमुपजोवन्ति । अर्थालङ्कारप्राधान्यमिति—नानार्थशब्दोत्थितत्वेनास्यार्थालङ्कार-प्राधान्यपरिकल्पना प्राचीनमतवादं प्रति अङ्गावुद्धितः प्रसूतेत्यापाततः प्रतिभाति । इति—*

अष्टमः किरणः ।

अथार्थालङ्कारा उच्यन्ते—

यथाकथञ्चित् साधर्म्यमुपमा (१) (क)—२१६ का

उपमानोपमेययोर्यथाकथञ्चिद्येन केनापि समानेन धर्मेण सम्बन्ध उपमा । स च अंशेन, (क) न तु सर्वेऽंशैः—सर्वांशत्वेनाभेदादुपमानोपमेयभाव एव न भवतीति ।

—सा भवेद्विधा ।

पूर्णा लुप्तेति—२१७ का

सा उपमा । —पूर्णा तु धर्मेणैव-यथाऽदिभिः ॥

उपमानोपमेयाभ्याम्—२१८ का

यथाकथञ्चिदिति सूत्रस्यार्थमाह—उपमानोपमेययोरित्यादिना । उपमानोपमेययोः सादृश्यसम्बन्ध उपमाऽलङ्कारः । सादृश्यसम्बन्धमेवाह—यथा कथञ्चिदिति । एक-द्वादि-धर्मेण, न तु सर्वेण धर्मेणेत्यर्थः । येन केनापीति साधारणेन धर्मेणेत्यर्थः । ‘समानेने’ति उपमानोपमेयवृत्तिनेत्यर्थः । ‘धर्मेणेति ‘धान्येन धनवान्’ इतिदमेदे तृतीया । तथाचोपमानोपमेयवृत्तिरक-द्वादिसाधारणधर्माभिन्नः सम्बन्धः सादृश्यसम्बन्धः । न तु सर्वेऽंशैरिति—नतुपमानवृत्तियावन्तो धर्मास्तेरित्यर्थः । अभेदादिति—स्वनिष्ठयावद्भेदेण स्वसदृशं स्वमेव, अतोऽभेदेन उपमानोपमेयभाव एव न सम्भवतीत्यर्थः ।

(क) यथाकथञ्चिदिति—दृष्टकृतोपमालक्षणक्यायेवातिशयप्रतीत्यमानेन लक्ष्य-घटना वृत्तिगत्याद्वाक्यद्वितीरित्येव प्रतिपाद्यते । नात्र तत्र गृहीतायाः प्रतीयमानसादृश्याया उपमाया अन्तर्भावो कथञ्चिद्विभाजः । स चांशेनेति—‘भूयोऽवयवसामान्ययोगो जात्यन्तरस्य यदि’ति कैश्चिन्नचित्तस्य सादृश्यलक्षणस्यानुबन्धः स्फुट एव । एतदभिप्रेत्यैव प्रकाश-सर्वस्व-कौस्तुभ-कदादीनां लक्ष्येषु साम्य-सामान्य-सादृश्यादिपदव्यग्रावेन साधर्म्यपदस्य निवेशः । सूक्ष्मे चिकथा मतद्वयसमाधानमित्य’ कैश्चिन्नेष्टितस्य-यथा, ‘यत्र किञ्चित् सामान्यं कश्चिच्च विशेषः स विषयः सदृशतायाः’ इत्युद्धृते सर्वस्यन्योक्ते । उपमाया विवृत्तिमात्रा-तिरेकोऽनेकालङ्कारजीवातुभूतत्वज्ञानादिकालतः कलितमित्यस्यानन्यसाधारणतैवात्राग्रिम-निर्देशवैजम् । अत्र साधारणधर्मस्यासाधारणस्यापि सामान्यं कचिदैकरूप्येण शब्देक्य-मयत्वेन वा, कचिदा तस्य पृथक्तया निर्देशो वस्तुप्रतिवस्तुभावेन, यथा लक्ष्य-यान्त्वा सुदुर्बलित-कन्धरमाननन्तदावृत्तवृत्तशतपत्रनिभं वदन्त्या’ इत्यादि मालतीमाधवपदे, ‘पाण्डुरोऽयमंसा-

धर्मः सामान्यधर्म आह्लादकत्वादिः । इव-यथा-वाऽदय औपम्यवाचकाः ।
उपमानं चन्द्रादि । उपमेयं सुखादि । एतैर्युक्ता पूर्णेत्यर्थः ।

—इयमेव-वाऽदिभिः ।

युक्ता श्रौतो— २१६ का

इयमेव पूर्णा इव-यथा-वाऽदिभिर्युक्ता चेज्जवति तदा श्रौती । 'तत्र तस्वेव'त्यनेन (पा ५।१।२१६) विहितो वतिश्च श्रौत्यामेव ।

समाद्यैस्तु सा स्यादार्थी च—२२० का—

सा पूर्णा समाद्यैर्युक्ता यदि भवति तदाऽर्थी । समादयस्तु सम-समान-सदृश-सदृक्-सदृक्-तुल्य-सम्मित-निभ-चोर-बन्धु—प्रभृतयः (क) । 'तस्य तुल्य' क्रिया चेदित्य'नेन (पा ५।१।२१५) विहितेन वतिना चार्थी । तत्र तेन तुल्य-मिति तच्छब्द उपमानपरः । तुल्यशब्द उपमेयपरः । तस्य तुल्यमित्यत्र विपर्ययः । उभयं तुल्यमित्युभयनिष्ठः ।

—तद्विते ।

वाक्ये समासे चेत्येते षोढा—२२१ का

एते श्रौत्यार्थी च । तद्वितादितिके षड्विधा भवति । तद्वितन्तु वत्यादि —तद्यथा वति-कल्प-देश-देशीय-बहुच्-प्रभृतयः । वाक्यं प्रसिद्धं, समासश्च । तद्वितगा श्रौती, वाक्यगा श्रौती, समासगा श्रौती, तद्वितगा आर्थी, वाक्यगा आर्थी, समासगा आर्थी, इति पूर्णा षडेव ।

—लुप्ता तु लोपतः ।

धर्मवादुपमानानामेकद्वितिक्रमेण हि ॥ २२२ का

धर्मादीनामेकस्य द्वयोस्त्यागां वा लोपतो लुप्ता भवतीत्यर्थः ।

पूर्णा त्विति—यत्र वाक्ये एते सर्वे शब्दा वर्तन्ते, तत्र पूर्णाप्रमाणाङ्कारो ज्ञेय इति समुदायार्थः । विपर्यय इति—तस्योपमेयस्य तुल्यमुपमानमित्यर्थः । उभयं तुल्यमित्युक्ते

प्रितलम्बहार' इत्यादि रघुपद्ये च । परं न स भेदः साधर्म्यप्रतिपातकः । एतमेवाभिप्रायं केचिदाचार्यदण्डिलक्षणे 'उद्भूत'मिति प्रदेनैव गताये मन्वन्ते । परमाचार्यपादिर्वाक्यार्थोऽयं तत्र तत्र सादृश्ये भिन्नवाक्यघटनेऽप्युपमास्थितिः स्वीकृता, न तन्नवीनालङ्कारिकचक्रसम्मत-

धर्मलोपे क्रमेणैषा पूर्णावत् षड्विधोदिता ।

किन्तु तद्वितगा श्रौती लुप्तायां नेति पञ्चधा ॥ २२३ का—

एषा लुप्ता तद्वितगाऽदिभेदेन पूर्णावत् षड्विधा भवितुमुचिता । श्रौती लुप्ता त्रिविधा, आर्थी लुप्ता त्रिविधेति । किन्तु धर्मलोपतद्वितगा श्रौती लुप्ता न भवतीति पञ्चेव—वाक्यगा श्रौती लुप्ता, समासगा श्रौती लुप्ता, तद्वितगा आर्थी लुप्ता, वाक्यगा आर्थी लुप्ता, समासगा आर्थी लुप्तेति ।

क्यचि कर्माधारकृते कर्तृकर्मकृते णमि ।

क्यङि चेति पुनः पञ्चेवादिलोपे यथाक्रमम् ॥ २२४ का—

कर्मकृते क्यचि, आधारकृते क्यचि, कर्तृकृते णमि णमुलि, कर्मकृते वा णमुलि, क्यङि चेति सा लुप्ता पुनः पञ्चेति दश ।

उपमानानुपादाने द्वैधं वाक्यसमासयोः ॥ २२५ का

तत्र लुप्तायामुपमानानुपादाने सति वाक्यसमासयोर्निमित्तयोर्द्वैधं भवति ।

इवादेऽनुपादाने द्वैधं स्यात् क्तिप्समासयोः ॥ २२६ का
पुनस्तस्या इवादिलोपे क्तिपि समासे च द्वैधम् ।

धर्मोपमानयोर्लोपे द्वैधं वाक्यसमासयोः ॥ २२७ का
पुनस्तस्या द्वैधमित्यर्थः ।

धर्मववादिलोपे तु द्वैधं स्यात् क्तिप्समासयोः ॥ २२८ का
पुनर्द्वैधमित्यर्थः ।

उपमानोपमेयोभवनिष्ठधर्मः प्रतीयते । किन्त्विति—यत्र तस्योपमेयस्य तुल्यमित्यर्थे 'वति'प्रत्यय-स्तैव श्रौती लुप्ता । अत्र यदि धर्मलोपस्तदा वाक्यार्थ एव न भवति, तद्यथा वक्ष्यमाणो-दाहरणे 'त्वदानगस्ये'त्यादौ माधुर्यादिधर्मलोपे वाक्यार्थसङ्गतिर्न स्यात्, तस्मात्तद्वितगा श्रौती लुप्ता नास्तीत्यसौ द्विधेव श्रौती लुप्ता ।

मिति विशेषः । उपमाद्योतकानामिव वदादीनां सुष्ठु संग्रहः कात्यादश्रौतो ग्रहणीयः । अस्य भेदपरिगणने प्राचीनेर्भासहृष्टादिभिः, नातिप्राचीनेरुद्भट-रुद्रटादिभिरर्वाचीनेर्भोज-मन्कट-विश्वनाथादिभिश्च यथारुचि भिन्न एव मार्गोऽवालम्बि । तत्र नवीनमतपक्षपातिना

उपमेयस्य लोपे तु स्यादेका प्रत्यये क्यचि ॥ २२६ का
पुनरेका ।

धर्मोपमेयलोपेऽन्या विलोपे तु समासगा ।

एवं दशैकादश च लुप्ता स्यादेकविंशतिः ॥

पूर्णा षडेव तेन स्युःसमाः सप्तविंशतिः ॥ २३० का—

तत्र पूर्णाऽदिक्रमेनोदाहरणानि । तद्धिताग्योती पूर्णा यथा—

तदाननस्य माधुर्यं लोचनानन्दं चन्द्रवत् ।

अक्षोश्च तव लालित्यं राधे ! नीलसरोजवत् ॥ १ ।

अत्र 'तत्र तस्यैव'नेन वतिः श्रुत्यर्थप्रतिपादकः ।

वाक्यगा श्रौती पूर्णा यथा—

श्यामे वक्षसि कृष्णस्य गौरी राजति राधिका ।

कनकस्य यथा रेखा विमले निकषोपले ॥ २ ।

अत्र श्यामगौरत्वं धर्मः, यथाशब्दः उपमावाची, उपमानं कनकरेखाऽदि,
उपमेयं राधाऽदि । अत्र व्यङ्ग्यमपि धर्मान्तरमुपमागतम् (क), तद्यथा कनक-
रेखानिकषोपलयोर्निष्पन्दत्वेन राधाकृष्णयोरानन्दनिष्पन्दत्वम् ।

समासगा श्रौती पूर्णा यथा—

राधाकृष्णौ मम नवतडिहाममेधाविवाङ्मनोः

स्यातान्तापप्रशमनकृतौ प्रीतनीलप्रकाशौ ।

यावन्त्योन्त्यावयवसुचिभिः काञ्चनैरिन्द्रनीले-

राक्षसेन प्रकटमहसा निष्कराजेन तुल्यौ ३ ।

'कनकरेखादी'त्यादिपदेन निकषोपलक्ष्य । 'राधे'त्यादिपदेन कृष्णवक्षस्य । राधाकृष्णौ
परस्परान्तरसुचिभिः स्वर्णैरिन्द्रनीलमणिभिश्चाराक्षसेन निष्कराजेन पदकश्रेष्ठेन तुल्यौ ।

कौस्तुभकृताऽप्येकानुमोदिताः सप्तविंशतिरेव भेदाः सन्निवृद्धाः, मम्मटोक्तान्तासु पञ्चविंशतिः ।
एतच्च भेदपरिकल्पनासूत्रत्वकृतमन्तरायं ह्यास्यकरमिव च केचिदाधुनिका मन्यन्ते—तत्तुन
सामान्यतो रिक्तं वच इति ध्वनिकिरणव्याख्यानं अस्माभिरुपपादितम्, परं भेदसङ्ख्यालघुत्व-
मपि न सुगमो भेदमार्गो युक्तिमुक्तिप्रतिष्ठः, यथाऽधोदर्शितेन वीनस्य कस्यचिदुपमाभेद-
प्रपञ्चे—'समानमधिकं द्वीनं विपरीतैकदेशिकम् । यादृच्छिकमभूतञ्च सप्तौपम्यार्थसंग्रहः ॥'

अत्र पूर्वाहं 'इवेन नित्यसमासे विभक्त्यलोपः, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्चे'ति
इवेन समासः । आधीं तद्धिताग्यो पूर्णा यथा—

कोमलं ते वपुस्तन्वि ! राधे ! भाति शिरीषवत् ।

परुषं वर्त्तते कस्मान्ननो दम्भोलिवत्त्व ॥ ४ ।

अत्र 'तेन तुल्यं क्रिया चेदि'त्यनेन वतिः ; तेन तुल्यार्थत्वादार्थी । वाक्य-
गाऽर्थी पूर्णा यथा, "राधाकृष्णौ ममे"त्यादेरुत्तरार्हं (इयं श्लोके) 'यावन्त्योन्त्याव-
यवसुचिभिः (१) काञ्चनेनीलरत्नैराक्षसेन प्रकटमहसा निष्कराजेन तुल्यौ ।'
समासगाऽर्थी पूर्णा यथा—

मृदुलमपि शिरीषतुल्यमङ्गं कमलसमं विकशन्मुखन्तवेदम् ।

रमयति च वचः सुधासमानं कथमशनिप्रतिमं मनो दुनोति ॥ ५

इति पूर्णायाः षड् भेदाः । अथ धर्मलोपे वाक्यगा श्रौती लुप्ता यथा—

राधे ! सुन्दरताऽङ्गेषु वाग्भङ्गौ वदने तव ।

मनसि प्रेमवैदग्ध्यौ सत्यं वच्मि सुधा यथा ॥ ६

समासगा श्रौती लुप्ता यथा—

ध्रुवौ तव धनुर्लते इव, तदग्रतो लोचने

लसन्मदिरदम्पतो इव, पुरस्तयोर्नासिका ।

स्मरेषुधिरिव स्फुरत्पुरटनिर्मिताऽधोमुखी,

तदीयशिखरे न्यधात् भूमिव कः कृतौ मौक्तिकम् ॥ ७

हे राधे ! तवाङ्गमिदं मुखञ्च सुधासमानं वचञ्च मां रमयति सुखयतीत्यर्थः । सुधा
यथा—सुधेव खादो, अत्र स्वादुत्वबोधकपदाभावादेव धर्मलोपो ज्ञेयः, तथापि धर्मवाचक-
पदाध्याहारादेव शाब्दबोधो ज्ञेयः । एवमुपमानादिलोपेऽपि बोध्यम् ।

भ्रुवाविति—धनुर्लते इव वक्रे, मदिरदम्पतो खञ्जनस्त्रीपुरुषाविव चक्षुषे । कन्दर्पस्य
स्वर्गनिर्मिताऽधोमुखी इषुधिसूत्र इव नासिका मनोहरा । तस्या नासिकाया अग्रभागे

इति ; अतोऽरोचकेऽपि रुचिर्वैयकारणालङ्कारिकपदार्थसङ्करसन्धे भेदसन्धे मतिदायैमित्यलं
पल्लवितेन । अङ्गमपीत्यादि—नाभालङ्कारस्य अङ्गसुखेन संस्थितिरिति, स भालङ्कार्य एवे-
त्याधुनिकानां वाच्योयुक्त्युक्तिरङ्गता, परं अङ्गसुखेनागतयेव दिशा तातुपार्थलोचनायां शोभा-

तद्वितगाऽर्थी लुप्ता यथा—

शिरीषकल्याण्यङ्गानि राधे ! सृष्ट्वा विधिस्तव ।

दम्भोलिदेशं धीराक्षि ! चेतो निराममीत किम् ॥ ८

वाक्यगाऽर्थी लुप्ता यथा—

तवास्त्वं सममजेन मधुना सट्शं स्नातम् ।

राक्षि सुधया तुल्या वाचि शब्दार्थमाधुरी ॥ ९

समासगाऽर्थी लुप्ता यथा—

कनकशम्भुसमी वत ते कुचौ मम करावपि नीरजसन्निभौ ।

त्वमपि चन्द्रकशेखरसेविनी यदुचितं तदिहादिश राक्षि ! ॥ १०

अथेवादिलोपे कर्मव्यचि यथा—

वाणीयति कटाक्षं ते कार्मुकीयति यो भुवम् ।

वृथा कामः पुष्पवाणकार्मुको भुवि विद्युतः ॥ ११

आधारव्यचि यथा—

वनीयति गृहे राधा गृहीयति वनान्तरे ।

यावदालोकितः कोऽपि त्वया नवघनद्युतिः ॥ १२

क्वडि यथा—

हरीयते सा स च राधिकायते निरन्तरं भावनयोभयोरुभौ ।

विपर्ययेणापि विपर्ययोल्लिखितां वियोगबाधां सट्शीमुपेयतुः (क) ॥ १३

कर्मणमुलि यथा—राधे ! सुधाधामदर्शं पश्यन्मुखमिदं तव ।

कर्तृणमुलि यथा—कृष्णश्चकोरसञ्चारं सञ्चरत्येव लालसः ॥ १४ एवं दश ।

भमिव नत्तमिव । उभयो राधाकृष्णयोर्मध्ये सा राधा श्रीकृष्णस्य भावनया हरीयते अहमेव हरिरित्यात्मानं हरिमिवाचरति, तथा श्रीकृष्णोऽहमेव राधिकेत्यात्मानं राधिकांमिवाचरति । विपर्ययेण राधायाः श्रीकृष्णरूपत्वस्य श्रीकृष्णस्य राधिकारूपत्वस्य च विपर्ययेण । विपर्ययोल्लिखितामिति—श्रीराधिकायाः स्वस्याः श्रीकृष्णत्वभावनया श्रीकृष्णविरहपीडाऽद्य-भावेऽपि श्रीकृष्णस्य यथा राधिकाविरहपीडा जायते तत्सदृशी राधिकाविरहपीडा राधिकाया भवतु, एवं श्रीकृष्णस्य स्वस्य राधिकात्वभावनया राधिकाविरहपीडाऽद्य-

तारतम्यात्वादः सुतरामेव सद्दयावर्जकः । हरीयते इति,—“मधुरिपुरहमिति भावनशीले”-ति जयदेवपदसुहाय्यम् । जस्य समो गत्योति—एवंविधाश्चौपम्यप्रयोगा असमाख्या-

उपमानानुपादाने द्विधा यथा—

त्वदाननस्य सट्शं किमपीह न दृश्यते । इति वाक्यगा ।

नहि त्वत्सट्शो कापि राधे ! काऽपि विलोक्यते ॥ १५ इति समासगा ।

इवाद्यनुपादाने द्वैधं यथा—

अशनयति कुसुममशनिः कुसुमति हालाहलत्वमृतम् ।

हालाहलमप्यमृतमिति समयेऽस्या दुःखसुखदत्ते ॥ १६ इयं किरणा

नवधाराधरश्यासमभिराममिदं महः ।

आनयन्नयनानन्दं कस्य नो हरते मनः ॥ १७ इयं समासगा ।

धर्मोपमानयोर्लोपे द्वैधं यथा—

तस्मैसि किं ति पिअन्तो कट्ठरसं मुरलियाअणे कण्ह ।

जस्य समो गत्यि रसो सो इह गण्ठरे वरे वरे होइ ॥ (क) १८

इयं वाक्यगा । इहैव “जच्छरिसो गत्यि रसो” इति पाठे समासगा । धर्मैवादि-लोपे द्वैधं यथा “अशनयति कुसुम”मित्यादौ (१६ श्लोके) ‘हन्त कदाचि-दपि तासा’ मिति चतुर्थचरणे यदि स्यात्तदेवादिलोपे धर्मलोपे च किरणा ।

राधे ! शारदपीयूषमयूखमुखि ! मौनताम् ।

मुञ्च, पीयूषवचनैः सिञ्च मे कर्णयोर्युगम् ॥ १८

भावेऽपि श्रीराधिकाया यथा श्रीकृष्णविरहपीडा जायते तत्सदृशी श्रीकृष्णविरहपीडा श्रीकृष्णस्य भवत्येवेत्यर्थः ।

अस्या राधिकायाः समये श्रीकृष्णविरहेऽसमये दुःखमयवस्तुनः सुखदत्ते सति कुसुम-मशनिरिव भवति पुष्पस्योद्दीपनत्वेन वज्रतुल्यतापवत्त्वात् । तथाऽशनिः कुसुममिव भवति, वज्रस्य सदाः प्राणहारकत्वेन विरहज्वाला निवर्त्तकत्वात् । अमृतस्य मरणनिवर्त्तकत्वेना-मृतमपि हालाहलतुल्यं भवति—तथा हालाहलस्य सदाः प्राणहारकत्वेन हालाहलमप्य-मृततुल्यं भवति—जीवनापेक्षया मरणं तस्याः सुखदं भवतीति ज्ञेयम् ॥ ताम्यसि किमिति पिबन् काठरसं मुरलीवादने कृष्ण ! । यस्य समो नास्ति रसः स इह नगरे गृहे गृहे

लङ्कारान्तरलक्ष्यानीति केचित्—‘सर्वेधोपमानिषेधेऽसमाख्योऽलङ्कारः’ इति तेषां लक्षणम् । परन्तु तस्य भिन्नतया स्वीकारेऽवृत्तिर्विषयसि तैव रसगङ्गाधरप्रभृतिनिबन्धेषु । रसनोप-मायाः पृथक् स्वीकारकृत्यो न सर्ववादिसम्मतः तथा च प्रकाशकारकता हेतुसम्पत्तिः—‘एवंविधेचित्तसङ्घसम्भवात्, उक्तभेदानतिक्रमाच्च’ इति । अनन्वयोपमा—दृष्टिमतसंज्ञा

बहो राधिकयाऽपङ्गलतया कृष्णकुञ्जरः ।

तत्कलिसाधनीभूतो न गन्तुं कचिदहंति ॥ २०

अत्र धर्मेवादिलोपे समासगा ।

उपमेयलोपे क्वचि त्वेका, यथा—

कोमलाऽसि प्रकृत्यैव शिरीषादपि राधिके ! ।

अहो मानस्य माहात्म्यं येन त्वमशनीयसि ॥ २१

अत्र “आत्मानमशनीयसी”ति वक्तव्ये आत्मशब्दस्योपमेयस्य लोपः ।

धर्मोपमेयलोपे यथा—

जयति मनोभवसिद्धिः काऽपि शरच्चन्द्रमःसमं दधती । (२)

इत्यत्र उपमेयलोपो धर्मलोपश्च, “शरच्चन्द्रललितास्ये”ति यतो न कृतम् ।

त्रिलोपे समासगा । पूर्वस्योत्तराङ्गम्—

चकितमृगशावनयना नयनानन्दं चकारोच्चैः ॥ २२ ॥

अत्र मृगशावस्य नयने इवायते नयने यस्या इति समासे उपमानं, तद्गोतकमिवादि च, तद्वर्मश्च, तयाणां लुप्तता—इत्येकविंशतिः । पूर्णाभिः सह सप्तविंशतिः ।

एकत्वमुपमेयानामुपमानानामनेकता ।

धर्मेकरूप्यैरूप्ये द्वेधा मालोपमा भवेत् ॥ २३१ का—

भवति ॥ अत्र ‘यस्य सम’ इत्युपमानलोपो धर्मलोपश्च । मनोभवस्य कन्दर्पस्य सिद्धिरूपा काऽपि व्रजसुन्दरो जयति । ‘शरच्चन्द्रमसं दधती’त्यत्र सुखपदस्य लालित्यरूपधर्मवोधकपदस्य च लोपो ज्ञेयः । ‘शरच्चन्द्रललितास्ये’त्यत्रोपमेयोरैव विद्यमानत्वात्तत्र धर्मोपमेययोर्लोपः ।

यत्रोपमेयानामेकत्वमुपमानानामनेकत्वं तत्र मालोपमा भवेत् । सा द्विविधा, यत्रोपमेयोपमानयोरैक एव धर्मस्तत्वेका, यत्रोपमेयस्यैको धर्म उपमानानामनेको धर्मस्तत्रान्या ।

अनन्वय इति भामह्यादीनां प्राचां नवीनानाञ्च बहूनामादृता संज्ञा, अभयत्रेय सार्धकसंज्ञा-निर्हृष्टः । आचार्यदक्षिमते इयमप्युपमाप्रपञ्च एव, यदाहुस्त एव—‘अनन्वयससन्देहावप-

(२) एवं (ग) पुस्तके । ‘चन्द्रमसं दधती’ति (ख) (ङ) पुस्तकयोः टीकाकृता च धृतः पाठः । स च आर्या नियमभङ्गात् “कन्दोभङ्गे त्यजेद्भिर”मित्यनुशासनबलादेव । उपरिगृहीते पाठे उपमेयलोपस्यावस्यत्वं, ‘सम’पदेन विशेषणीभूतेन विशेष्योपमेयस्याक्षिपः सम्भवत्येव । वस्तुतस्तु न काऽपि पाठोऽत्र सुष्ठु ।

उपमाप्रपञ्चोऽयम् (क) । उदाहरणम्—

मूलस्थितेनेव महोरगेण लता दवेनेव कुरङ्गवाला ।

हिमागमेनेव सरोजिनी सा भवद्विधोगेन दुनोति राधा ॥ २३

अत्र धर्मेकरूप्यम् ।

त्रैलोक्यसम्पदिव निर्भरगर्वहेतुर्माध्वीकपीतिरिव विह्वलताविधात्री ।

प्रस्तापनास्त्रफलिकेव मनोभवस्य त्वं ज्ञानविप्लवकरो मम भासि राधे ! ॥ २४

अत्र वैरूप्यं नानाविधत्वात् ।

उपमेयस्योपमात्वमुत्तरोत्तरतो यदि ।

अभिन्नभिन्नहेतुत्वे द्विधा सा रसनोपमा (३)(क) ॥ २३२ का—

यथा—आकृतिरिव ते प्रकृतिः प्रकृतिरिव व्यवहृतिः सुसुखि ! ।

व्यवहृतिरिव सत्कीर्त्ती रम्या रमणीसभासु सखि ! राधे ! ॥ २५

अभिन्नधर्मा ।

वपु रिव मधुरं रूपं रूपमिवानन्ददायि गुणवृन्दम् ।

गुणवृन्दमिव विशुद्धं यशः कृशाङ्गीसभासु तव राधे ! ॥ २६ भिन्नधर्मा ।

एकस्यैवोपमानोपमेयत्वेऽनन्वयोपमा (४) ।

एकवाक्ये (क)—

२३२ का—

उपमानान्तरासम्बन्धोऽनन्वयः । यथा—

आलोकिक सा बालकुरङ्गनेता राधेव राधा भुवनेऽद्वितीया ।

अद्यापि मे सन्ति मनोनिखातास्ते तत्कटाक्षा इव तत्कटाक्षाः ॥ २७

विपर्ययास उपमेयोपमा (५) द्वयोः ॥ २३४ का

द्वयोरुपमानोपमेययोर्विपर्ययास उपमेयोपमा । यथा—

त्रैलोक्यसम्पदयथा निर्भराङ्गहारहेतुः, एवं माध्वीकस्य प्रीतिः पानं यथा विह्वलता-कर्त्रो, तथा कन्दर्पस्य जृम्भणास्त्रस्य फलिका यथा विह्वलताकर्त्रो, तथा त्वमपि मम ज्ञानस्य पूर्वापरानुसन्धानस्य विप्लवकरो नाशकरी ।

उपमेयस्योपमानत्वमुत्तरत यदि भवति तदा रसनोपमाऽलङ्कारो ज्ञेयः । सा द्विविधा—उपमानोपमेययोरभिन्न एको धर्मश्चेदुपमाऽलङ्कारस्य हेतुस्तदेका, एवमुपमेयोपमानां भिन्ना

मास्त्रेव दर्शिताविति । एयां संवेष्टां प्रतिवस्तूपमायाश्चोपमाप्रपञ्चत्वेनाभिधानं वक्रोक्ति-जोवितादौ दण्डिमतस्यानुवादत्वेन, परं भामह्यादीनां मतेनोपमानान्तरसम्बन्धाभावादुपमातो

तनुरिव शोभा शोभेव तनुरगिरिमेव मधुरिमा तस्याः ।

अथ मधुरिमेव गरिमा राधायाः किमपरं ब्रूमः ॥ २८

यथा वा—हरिरिव राधा राधेव हरिगिरिमेव मधुरिमा च तयोः ।

अथ मधुरिमेव गरिमा महिमेव कृपा कृपेव महिमा च ॥ २९

इयमेवान्योन्योपमा ।

उपमानस्य निन्दायामयोग्यत्वे निषेधतः ।

प्रशंसा योपमेयस्य सोपमेयोपमाऽपरा (क) ॥ २३५ का—

यत्नेति शेषः । यथा—

कल्पद्रुमे स्थावरता दृढत्वं चिन्तामणौ कामगवीषु गोत्वम् ।

स्वभक्तसङ्कल्पविधेर्विधाने हे नाथ ! कृष्ण ! त्वमिव त्वमेव ॥ ३०

अत्रोपमानस्य निन्दा ।

इन्दीवरं वा दलिताञ्जनं वा नवाम्बुदो वा मधवन्मणिर्वा ।

कृष्णस्य धाम्नः सदृशं न किञ्चित्तीयधामेव तदीयधाम ॥ ३१

अत्रायोग्यत्वे निषेधः ।

एवमन्येऽपि बहवः सन्ति, ग्रन्थगौरवभयान्नोदाद्भियन्ते ।

असम्भाव्यं समुद्भाव्योपमानेऽसम्भवोपमा (६) (क) ॥ २३६ का—

या क्रियत इति शेषः । यथा—

पूर्णः सदैवासु सुधामयूखः कलङ्कहीनश्च सदैव भूयात् ।

नायं चकोरैरपि पीयताञ्च राधे ! त्वदास्येन तुलां विभक्तुं ॥ ३२

नानाधर्माश्चेतवस्तदाऽन्या । उपमानस्य निन्दार्थां सत्तां यत्रोपमेयस्य प्रशंसा, एवमुपमानस्याधोग्यत्वे सति तस्य निषेधादुपमेयस्य प्रशंसा साऽपरा उपमेयोपमा । असम्भाव्यमिति—उपमानेऽसम्भाव्यं यद्वस्तुनः सम्भावना नास्ति तस्य सम्भावनां कृत्वा योपमा क्रियते साऽसम्भवोपमा ।

भिन्नैवेयम्, अतः किल नामकरणेन व्यामोहनकारणयोपमेयत्वनिमित्तमपदं परित्यक्तमितीव प्रतिभाति । उपमेयोपमाऽपरेति—नास्या आपाततः प्राचां ग्रन्थेषु ग्रहणम्, उभयथेवात्रोपमानस्याक्षेपः अन्यैरुद्भावितानां प्रतीपाङ्कद्वारा अदस्याणुरेव भेदस्पर्शः । ग्रन्थकृतसुदाहरणत इयमनन्यथसंख्येयं सातिशयचमत्कृतमितीति प्रतिभाति । असम्भवोपमा—‘उभौ’ यदि कोऽपि पृथक्प्रवाहं विद्यादिविवासाया वैचित्र्यावहत्वे भिन्नलङ्कारत्वमिति केचित्तु—उत्प्रेक्षाया अवतारणे मुहुः सेतुरनेनलङ्कारवन्धेन कौस्तुभकृता विहित इति च मन्तव्यम् ।

सम्भावनोपमानेनोपमेयोत्कर्षहेतुका ।

उत्प्रेक्षा (७) नूनमित्यादिशब्दयोल्या—(ख) ॥ २३७ का—

उत्प्रेक्षानामालङ्कारः । सम्भावना हेत्वन्तरोपन्यासेन वितर्कनम् ।

नूनं-मन्ये-शङ्के-इव-ध्रुवं-तु-किम्-किमुतेत्यादयो नूनमादयः । यथा

नष्टो नष्टः प्रतिकुहु मुहुः पूर्णतामेति चन्द्रो

राकां राकां प्रति नतु भवेदन्यरूपः कदाऽपि ।

नान्यो हेतुस्तदिह ललिते ! वीच्य वीच्य त्वदास्यं

नूनं धाता तमतिचतुरो निर्मिमीतेऽनुमासम् ॥ ३३

यथा वा ‘उत्कीर्णैरिवे’त्यादि (द्वितीय किरणे १ म श्लोकः) । यथा वा—

जृम्भाऽनुबन्धविकसददोदराणां चन्द्रः करेण कृपयेव कुमुदतीनाम् ।

निर्वाप्य गाढविरहानलमुज्ज्वलतमङ्गारपुञ्जमिव कर्पति शृङ्गसङ्गम् (ख) ॥ ३४

यथा वा—श्रीवत्सस्य च कौस्तुभस्य च रमादेव्याश्च गर्हाकरो

गधापादसरोजयावकरसो वल्लःस्थलस्थो हरिः ।

प्रतिकुहु सर्वस्याममावस्यायां चन्द्रो नष्टोऽवश्यं नश्यत्येव । एवं सर्वस्यामेव पूर्णिमायां चन्द्रः पूर्णतां प्राप्नोति । कदाऽपि कस्यामप्यमावस्यायां पूर्णिमायां वा चन्द्रोऽन्यरूपो न भवति । अत्र सर्वस्याममावस्यायां नाशे सर्वस्यामेव पूर्णिमायां पूर्णतायाश्च पुराणादौ योऽन्यो हेतुः श्रूयते स न, किन्तु मयेदं सम्भाव्यते, हे ललिते ! तन्मुखं वीच्य वीच्य विधाताऽनुमासं मासि मासि तं चन्द्रं निर्मिमीते । अयमभावः—सर्वजगन्निर्माणं कृत्वा ललितामुखं दृष्ट्वैतत्सदृशे किञ्चिदस्तु निर्माणे विधातुरिच्छा यदाऽजनि तदा प्रतिपद्दिनमारभ्य पूर्णिमायां सम्पूर्णचन्द्रं निर्माय ललितामुखसादृश्यमदृष्ट्वा दुःखेन पुनः प्रतिपद्दिनमारभ्य किञ्चित् किञ्चिद्विखण्ड्यमावस्यायां पूर्वनिर्मितं पुनश्चन्द्रं दूरीकृत्य पुनश्चन्द्रान्तरनिर्माणे प्रवृत्तश्चतुरो विधाताऽद्यापि मासि मासेवमेवं करोति, नतु निवृत्तो भवति ।

(ख) सादृश्यमूलानामलङ्काराणां विवेचनप्रसङ्ग उत्प्रेक्षाया अवतारणं ग्रन्थकृतां मसृष्टाद्याचार्यमतं प्रति अद्वाबुद्धिं सूचयति । अर्वाचीनाः प्रायेण निर्विशेषमुत्प्रेक्षायां व्यग्भावितसादृश्यसूचनस्याध्यवसायविशेषस्य कल्पितसम्भावनेव लिङ्गं मन्यन्ते; परं प्राचीनाचार्या भामह्यादयः नवीनाश्च केचनाद्यं कल्पमेवोपजोवन्ति—तदनुसारिणो बहवः सन्नालोककदाद्याश्चक्रवर्त्तिप्रभृतयः कुवलयानन्दकृतोऽर्वाचीनाश्च । यथां मते उपमानस्यालौकिकसिद्धत्वमेवोपमात् उत्प्रेक्षायाः कस्यान्तरत्वघटकं, न तदतिरिक्तं; कथन विलक्षणो

बालाकं द्युतिमण्डलीव तिमिरैश्चन्द्रेण वन्द्योक्तता

कालिन्ध्याः पयसीव पीषविकचं रक्तोत्पलं पातु वः ॥ ३५

अत्र 'इव' उत्प्रेक्षायाम्—इत्यादौ सर्वत्र सम्भावनमेव ।

—स संशयः ।

भेदानुक्तौ तदुक्तौ तु सन्देहः (८) (ग)—२३८ का

सन्देहालङ्कारः । क्रमेणोदाहरणे—

राधे ! मुखं तव विधुत् सरोरुहं नु नेत्रे च खञ्जनयुगं नु चकोरकौ नु ।

मूर्त्तिश्च काञ्चनलतैव नु चन्द्रिका नु धाता नु पञ्चविशिखो नु रसो नु वाऽद्यः ॥

(ग) ॥ ३६

मेघः किमेघ, स कथं धरणी, किमस्मिं-

चन्द्रोऽय, मस्य विगतः क नु वा कलङ्कः ।

माला किमत्र तडितः, स्थिरता क तस्याः,

कृष्णः किमेघ सुमुखः सखि ! पीतवासाः ॥ ३७

सुद्रितकलिकानां चन्द्रदर्शनेन सुद्राव्याम एव जृम्भाऽरम्भस्तेन प्रकाशितवदनोदराणां कुसुदतीनां गाढविरहानलरूपसुखज्वलन्तमङ्गारसमूहं चन्द्रः कृपयेव खकिरणरूपकरेण निर्वाप्य पश्चात् कुसुदतीगर्भस्थितं ज्वालारहितमत एव श्यामवर्णमङ्गारपुञ्जमिव भट्टसमूहं कर्षतीत्युत्प्रेक्षा । अत्र कुसुदतीभ्रमरयोर्व्यवहारो यथा—रात्रौ विकशितानां कुसुदतीनां मध्ये मकरन्दपानार्थं ये भ्रमराः प्रविष्टा आसन् प्रातःकाले सूर्यदर्शनान्मुद्रितानां मध्ये त एव बद्धा बभूवुः, पुनः सन्ध्याकाले चन्द्रदर्शनादिकशितानां तासां मध्ये ये भ्रमरा निर्जग्मुः, त एवाङ्गारपुञ्जत्वेनोत्प्रेक्षिता इति भावः ।

श्रीकृष्णवचःस्थलस्यः श्रीराधापादसरोजयावकरसो युष्मान् पातु । कथम्भूतः ? श्रीवत्स-
कौस्तुभलक्ष्मीरेखान्तिरस्कारं करोति, यावकशोभाया अग्रे कौस्तुभादयस्तिरस्कृता भवन्तीत्यर्थः । तत्रोत्प्रेक्षामाह—वत्सः, श्यामतारूपान्वकारैर्वन्द्योक्तता प्रातःकालीन-
सूर्यद्युतिमण्डलीव । ननु सूर्योदयनाश्रयोऽन्वकारः कथं सूर्यमण्डलीं वन्द्योक्तता, तत्राह—कृन्देनेति । श्रीकृष्णवचःस्थलरूपमहदाश्रयरूपचातुर्येणेत्यर्थः । उत्प्रेक्षाऽन्तर-
माह—कालिन्धीपयसि पुष्टं विकसितं रक्तोत्पलमिव ।

धर्मः । द्वितीयकल्पसौव साधकाः प्राचो दृष्ट्याचार्याः 'न वै तिङन्तनोपमानमस्ती'ति भाष्यानुशासनं प्रमाणयन्तोऽनोपमानान्तिपक्षं न्यग्भावितसादृश्यसिद्धिं सिद्धान्तयन्ति—
उपमानस्यालौकिकसिद्धिरेव तैस्तुत्प्रेक्षितोपायभूतोपमाऽदिभेदानामुपमाऽन्तर्वर्तित्वसुरी-

नात्र 'स कथं धरणा'विति सन्देहोच्छेदः, अपि तु तत्परिपोष एव ।
एतेन निश्चयान्तोऽयं न भवति । 'कृष्णः किमेघ' इति 'किं' शब्दो निश्चयं
बाधते । केचिन्निश्चयान्तमपि सन्देहं मन्यन्ते (ग) । स यथा—

मेघो नायं, व्रजपतिसुतो, नापि सौदामिनीयं,

पीतं वासः, सुरधनुरिदं, नैष बर्हावतंसः ।

बालाकीयं न खलु विततिः, पश्य मुक्तावलीयं,

विस्त्रया त्वं विहर, शरदि प्रावपः कोऽवकाशः ? ॥ ३८

—रूपकान्तु (६) तत् ।

यत्तादात्म्यं द्वयोः—२३९ का

द्वयोरुपमानोपमेययोः । अतिशयाभेदादपह्नुतभेदत्वं तादात्म्यम् (घ) ।

—तच्च द्विधैवेति विदुर्बुधाः ।

समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्त्ति च ॥ २४० का—

स इति—उपमेय उपमानस्य भेदानुक्तौ यः संशयः सः सन्देहनामाऽलङ्कारः, किं वोप-
मेय उपमानस्य भेदस्योक्तौ यः संशयः सः सन्देहनामाऽलङ्कारः । 'तु'र्विकल्पे । अत्र संशये
उपमेये मुखे चन्द्रस्य भेदोक्तिर्नास्ति । एषः श्यामसुन्दरः पदार्थः किं मेघः ? इति
सन्देहोऽत्र वर्त्तत एव । अत्रोपमेये उपमानस्य मेघस्य भेदोक्तिर्वर्त्तते । मुखं वोच्याह—
अयं निष्कलङ्को दृश्यते, स तु सकलङ्कः, अतः प्रसिद्धचन्द्रो न भवति । तथाचार्यं क इति
सन्देहो यथास्थित एव । पीताम्बरमालच्याह—मालेति । अत्रापि निश्चयो नास्ति,
तस्मान्नायं निश्चयान्तसन्देहः । कस्यचिन्मते निश्चयान्तसन्देहोऽप्यलङ्कारविशेषः तस्मै
अन्यत्रोदाहरणमाह—मेघ इति । वत्सःस्थले दृश्यमानेयं विततिः श्वेतवस्तुनो विस्तारो न
बालाकी न वकपङ्क्तिरसमूहः । अयं श्रीकृष्ण एवेति विम्वस्ता सती त्वमनेन सह विहर ।

द्वयोरुपमानोपमेययोर्यत्तादात्म्यं तद्रूपकम् । तथा च चन्द्रवस्तुखमिष्यत्त उपमानो-
पमेययोर्भेदबोधकवतिप्रत्ययोऽस्ति, अतो न रूपकम्—किन्तु यत्र 'मुखं चन्द्र'मिति

कृतम् । अयमापातत एषो निष्कर्षो यत्तिङन्तममभिव्याहृतेवादिशब्दघटितत्वेऽस्या उत्-
प्रेक्षाया एवावकाश इति । अर्वाचीना सर्वस्वकदाद्या एतदिशेषेणदलस्यान्यथोपयोगमाचक्ष्णा
उत्प्रेक्षाया विशाललक्ष्यत्वञ्चाङ्गीकृन्तः प्रतिभोत्यापितामध्यवसायलक्षणां बुद्धिमेवास्याः
सादृश्यमूलालङ्कारात् भेदलक्षणे बीजत्वेन निर्दिशन्ति । विस्तरस्तत्र चित्रमीमांसायां चित्र-
मीमांसाखण्डे च द्रष्टव्यः । परमेतन्नापलाप्यं यत् प्रकाशकृद्गुणारिभिर्गन्धकङ्गिरस्यालङ्कार-

आरोप्यमाणश्चारोपविषयो यत्र शब्दगौ ।

तदादिः—

२४१ का—

आदिः समस्तवस्तुविषयम् ।

आरोप्यमाणः शब्द आर्थश्च तत्परम् ।

एकदेशविवर्ति—

२४२ का—

शब्दः शब्दोपात्तः, आर्थोऽर्थगम्यश्च । कश्चिच्छब्दः कश्चिदर्थमर्यादया
अवसेय इत्येकदेशविवर्तित्वम् । क्रमेणोदाहरणे—

उदञ्चल्लोजस्तबकनमिता बाहुविटप-

हयोदोले रम्या स्मितकुसुमसौरभ्यसुभगा ।

इयं सन्ध्यारागच्छविलसदुपाख्यङ्गुलिदला

नवीना ते राधे ! विलसति तनूरत्नलतिका ॥ ३६

चन्द्रमुखयोरभेदप्रतीतिस्तत्रैव रूपकमित्यर्थः । यत्रारोपविषयस्योपमेयस्य तथाऽरोप्य-
मानस्योपमानस्य च हयोरेव बोधकशब्दौ वर्तते तत्र समस्तवस्तुविषयं रूपकं, यत्र तु
आरोपविषयस्योपमेयस्य बोधकशब्दौ वर्तते किन्त्वारोप्यमाणोपमानबोधकशब्दः कार्ये
नास्ति, अपि तु अर्थमर्यादया स शब्दोऽनुमेय एव, यस्मिन्नेव पदो कुतश्चिच्चरण उपमान-
बोधकशब्दोऽप्यस्ति, तत्रैकदेशविवर्तिरूपकं ज्ञेयम् । एवं क्रमेण भेदद्वयं भवतीत्यर्थः ।

इयन्तनूरूपा रत्नलतिका विलसति । कथम्भूता ? स्तरूपस्तवकेन नमिता—तनुरपि
साहजिकलज्जया किञ्चिन्नम्रा भवति । पुनश्च बाहु एव शाखादयो तस्या दोलन-
विषये रम्या, लताऽपि शाखायाः किञ्चिच्चलने रमणीया भवति । हस्तयोः किञ्चिच्चलने
माधुर्यस्योत्कर्षो भवति । पुनः सन्ध्याकालीनरक्तच्छविं लान्ति गृह्णन्ति ये नटुपाख्यङ्गुलयस्त
एव पल्लवा यत्र ।

भेदस्य विशेषविमर्शने विभागनिर्देशे चावज्ञा स्पृष्टीकृता । जम्बानुवन्धेत्यादि—अत्र चन्द्रांशु-
विकसितां कुसुदर्वीं श्रीकृष्णो वक्ष्यतीति प्रकरणनिर्देशः साहित्यकौमुदासु । अत्रान्तिमे
पादे भामह्यादिदृष्टेवोत्प्रेक्षा ।

(ग) ससन्देहाख्योऽयमलङ्कार उत सन्देहाख्य इति सन्देहः कैश्चिदार्वाचीनेष्टीका-
क्षद्विष्टोत्थाप्यते । भामह्याद्यस्तु प्राचीना एनं ससन्देहमेवाहुः, उभयथाऽपि निरुक्तार्थस्य
सत्त्वादयं निरर्थकप्रायो विचारश्चोकास्तुक्तिमुलभयामोहनमात्रमिति दिक् । सादृश्यवाचका
इवादय एवस्तुप्रेक्षावाचका 'मन्ये' शब्दे प्रभृतय इव सन्देहवाचकाः किं नुप्रभृतयः केचनैव
गृह्यन्ते । रसो नु वाऽयः—आद्यः सद्य इति टीकास्तुक्ततान्यस्तु न चमत्कारकारी,

अत्र समस्तवस्तुविषयम्, आरोप्यमाणारोपविषययोः शब्दोपात्तत्वात् ।

प्रसूनैर्नानाभिः स्मितमलिनिमाराख्यपिशुनै-

र्लसन्नानाभावा मधुपगणभङ्गारकलहा ।

श्रिया साङ्गं स्पर्द्धां वत विदधती गोकुलपते-

रस्या रस्यानामुपरि वनमाला विजयते (घ) ॥ ४०

अत्र वनमालाया नायिकात्वेनारोपः, श्रियः प्रतिनायिकात्वेन—स चार्थ
एव, प्रसूनानां स्मिताद्यारोपस्तु शब्द, इत्येकदेशविवर्ति ।

आरोपविषयाभावेऽप्यारोप्यं यदि तत् परम् । २४३ का—

परमन्यप्रकारमित्यर्थः । यथा—

मधुरिमरसवापीमत्तहंसीप्रजल्पः प्रणयकुसुमवाटीभृङ्गसङ्गीतघोषः ।

सुरतसमरभेरीमाङ्गुतिः पृतनारेर्जयति हृदयदंशी कोऽपि वंशीनिनादः (घ) ॥ ४

अत्र 'मधुरिमरसवाप्या' दीनामारोप्याणामारोपविषयो नास्तीति ।

उक्तं प्रसङ्गि—२४४ का—

प्रसङ्गि प्रकटसङ्गवत् सजातीयबहुलमित्यर्थः । त्रिविधभेदमेव यदुक्तम् ।

नानाभिः श्वेतश्यामरक्तनानावर्णैः प्रसूनैर्लसन्नानाभावा श्रीकृष्णस्य उरसि भवा
वनमाला रस्यानामास्त्राद्यानां वस्तूनामुपरि विजयते । प्रसूनेः कीदृशेः ? स्मितेति—अत्र
'स्मिते'त्यनेन प्रसादः, 'मलिनिमे'ति वास्यं, 'आरुख्ये'त्यमुरागः, एतेषां सूचकैरित्यर्थः । अत्र
श्वेतपुष्पे स्मितस्यारोपः, श्यामपुष्पे वामत्यारोपः, रक्तपुष्पे अनुरागित्वारोपो बोध्यः ।
वनमालाया नायिकात्वारोपः रेखाकृपाया जङ्गमाः प्रतिनायिकात्वारोपश्चार्थ एव,
नतु शब्दः, तयोर्बोधकशब्दाभावात्, पुष्पेषु स्मितस्यारोपस्तु शब्द एव, स्मितादिवोधक-
शब्दानां विद्यमानत्वात् । अतोऽत्र शब्द आर्थश्चोभयमपि वर्तते इत्येकदेशविवर्ति ।
यत्र केवलं शब्द एव तत्र समस्तवस्तुविषयं रूपकमिति भेदो ज्ञेयः । आरोपविषयस्योप-
मेयस्याभावेऽपि यदारोप्यमुपमानं वर्तते तदा तद्रूपकमन्यप्रकारम् । मधुरिमेति—
माधुर्यरसस्य वापीरूपे श्रीकृष्णे या मत्तहंसी तस्याः प्रजल्परूपो वंशीनिनादो जयति,
अत्रोपमेयस्य कृष्णस्य बोधकपदाभावादन्वप्रकाररूपकम् ।

परम् 'आदो' रस इत्यन्वय एव वरम् । तथाचात्रार्थं प्रमाणं 'शङ्कारैकरसः स्वयं नु मदन'
इति विक्रमोवर्णयपदस्यं प्रकाशोदाहरणं यदुपजीव्य रचितं स्यात् पदमदः । निश्चयान्त-
मपीति—निश्चयान्तस्य सन्देहस्य प्रकाशकतां स्वीकृतत्वं स्मरणीयम् । अभियुक्तश्रेष्ठा उद्धट-
भट्टाः प्रकाशग्रन्थोपजीव्यभूता न निश्चयान्तं सन्देहं स्वीकुर्वन्ति, निश्चयस्य वाच्यत्वे न तादृश-

—निःसङ्गमेकमेव विवक्षितम् ॥ २४५ का—

एकमेव प्रधानत्वेन विवक्षितं तथाविधसजातीयशून्यं निःसङ्गम् ।

यथा— न पश्यति न भाषते न च स्पृणोति न सन्दते
निमीलति विदूषते पतति मूर्च्छतीत्यं यतः ।
तदेतदनुमीयते किमपि बाधते राधिकां
मुकुन्दविरहव्यथाविषविसर्पविस्फूर्जितम् ॥ ४२

मालारूपकमन्यत्तु ज्ञेयं मालोपमानवत् (घ) ॥ २४६ का—

यथा— श्रवसोः कुवलयमच्छोरञ्जनमुरसो महेन्द्रमणिदाम ।
वृन्दावनरमणीनां मण्डनमखिलं हरिर्जयति (घ) ॥ ४३
यथा वा— शौटीर्यं स्मरभूपते, मधुमदो लावण्यलक्ष्म्याः, स्मयः
सौभाग्यस्य, विलासभूर्मधुरिमोक्तास्य, हासः श्रियः ।
अद्वैतं गुणसम्पदा, मुपनिषत् केलीविलासावलेः
सेयं लोचनचन्द्रिकाचयचमत्कारश्चकोरेक्षणा ॥ ४४

श्लिष्टस्य वाचकस्यानुरोधादारोप एव यः ।

सोऽन्यस्यारोपहेतुश्चेत् परम्परितनामकम् (घ) ॥ २४७ का—

निःसङ्गमिति—यत्र एकमेव रूपकं प्रधानत्वेन विवक्षितं पूर्ववत् सजातीय-
रूपकान्तरं नास्ति तत्र निःसङ्गमेव (३) तद्रूपकं ज्ञेयम् । न पश्यतीति—अत्र केवलं यथाया
विषयविरूपारोपः, नतु सजातीयरूपकान्तरमस्तीति । सेयं चकोरेक्षणा राधिका मम
लोचनयोश्चन्द्रिकाचयजन्यो यच्चमत्कारस्तत्तल्यचमत्काररूपा । अत्र 'चमत्कारविशिष्टे-
त्यनुक्ता 'चमत्कार' इति धर्मेनिर्देश आधिक्यविवक्षया, यथा 'देवदत्तः पण्डित' इत्यनुक्ता
'साक्षात् पाण्डित्यमेवेत्युक्तिः पाण्डित्यातिशयं बोधयति । तथा कल्पभूपतेः शौटीर्यं
पराक्रमस्तद्रूपा । अत्रापि पराक्रमातिशयविवक्षया धर्मेनिर्देशः । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् ।

चमत्कारित्वं, न वा सादृश्यजीवातुभूतं सन्देहघटनं वरौवर्त्तीति कृत्वा निश्चयाख्यालङ्कार-
भेदस्य चमत्कारसारत्वे न सर्वेषामेकमव्ययम् । अत्र विन्यासाधादिमतं विवेचनीयम् ।

(घ) तादात्म्यमिति—केचिदत्राभेदरूपकं तादृश्यरूपकमिति द्विविधा संख्यामस्यो-

(१) एवं (ग) (ङ) पुस्तकयोः । (ख) (ड) पुस्तकयोस्तु 'तत्र द्वितीयरूपकान्तराभावेन निःसङ्ग'मित्यादि
पाठो दृश्यते ।

अन्यस्याश्लिष्टस्यारोपे यदि हेतुः स्यात्तदा रूपकं परम्परितनामकम् । यथा—
पद्माननोत्सुकतया भ्रमरः, कलाभिः सर्वाभिरन्विततया त्वमखण्ड इन्दुः ।

त्वम्मानसे कनकपङ्कजनीतयाऽसौ सा राधिका सुरमणीनिकराधिकैव ॥ ४५

अत्र पद्मं पद्मा च, कलाश्चतुःषष्टिः, कला चन्द्रस्य षोडशो भागश्च, मानसं
चित्तं मानससरश्च, सा राधिका सारणाधिका साराधिका च, इत्येषां श्लिष्टानां
वाचकानामनुरोधात् 'भ्रमरा'दिशब्दानामारोपः ।

भेदे सत्यपि तत् — २४८ का

तत् परम्परितम् । यथा—रत्नस्तम्भौ व्रजसृगदृशां चित्तदोलोत्सवस्य

श्रीराधाया रतिजयकलातोरण्योक्तानदण्डौ ।

दैत्येन्द्राणां परिभवमहायज्ञनीलेन्द्रयूपौ

शृङ्गे कामप्रमदकरिणोः कृष्णबाह्व स्मरामः (घ) ॥ ४६

अत्र चित्तदोलनादेर्भिन्नशब्दवाच्यस्योत्सवाद्यारोपेण बाह्वो रत्नस्तम्भ-
त्वाद्यारोपः सिद्ध एव । आद्ययोर्मिश्रत्वं, उत्तरयोः शुद्धत्वम् ।

'पद्मानने'ति श्लिष्टपदम्—पद्माननमेव पद्माननं तत्रोत्सुकतया चे कृष्ण ! त्वं भ्रमरः ।
अत्र पद्मा चन्द्रावल्याः सखी, तस्या आनने कमलाननारोपः, तेनारोपश्लिष्टस्य भ्रमरस्य
कृष्ण आरोपः, अतोऽत्र परम्परितरूपकम् । तथा कलाभिरेव कलाभिः ; अत्र चतुःषष्टि-
कलायां चन्द्रस्य षोडशभागरूपकलारोपः, तेनारोपेण श्लिष्टस्य चन्द्रस्य कृष्ण आरोपः ।
एवं त्वम्मानसमेव मानसं सरस्तत्र स्वर्णकमलिनीत्वेनासौ सा प्रसिद्धा राधिका स्वर्गाङ्गना-
निकरेभ्योऽधिकैव । अत्र मानसे चित्ते मानससरोवरारोपः, तेनारोपेण श्लिष्टायाः स्वर्ण-
कमलिन्या राधिकारोपः ।

भेदेऽश्लिष्टे सत्यपि तत् परम्परितरूपकं भवति । बाहू कथम्भूतौ ? चित्तदोलनमेवोत्सव-
स्तस्य रत्नस्तम्भौ श्रीराधाया रतेर्या जयकला उत्कर्षवेदरग्धौ सैव तोरणं वन्दनमाला
तस्य वन्दनार्थमुत्तानदण्डौ । भिन्नशब्दस्याश्लिष्टपदस्य वाच्यस्य चित्तदोलनादेराद्ययो
रत्नस्तम्भदण्डयोर्मिश्रत्वं मालारूपकेण सह मिलनं ज्ञेयं, धर्मेकरूप्यात् । तदप्या चित्तस्य
दोलनेन य उत्सवस्तस्य रत्नस्तम्भौ, रतेर्या जयकला उत्कर्षवेदरग्धौ तत्र तोरणमिति

दिशन्ति, परं न तत् प्रामाणिकसम्मतं 'सुखमपरश्चन्द्र' इत्यादावपि तथाकथिततादृश्य-
रूपकेऽभेदरूपकस्यैव सम्भवात् । उपमावन्तनोद्धारित्वादाधदण्डयोः न तथा विपुललक्ष्य
इति सुविहितमेव, तथाऽपि प्राचीं वाक्मोकियासाश्वघोषभासकालिदासादीनां प्रबल्ये-
स्योत्कर्षो न हीयते । यथा 'प्रज्ञाऽम्बुवेगां स्थिरशीलवप्रां समाधिशीतां व्रतचक्रवाकाम् ।
अस्योत्तमां धर्मेनर्दीं प्रवृत्तां दृष्ट्वाऽर्दितः पास्यति जीवलोकः' इत्यादि बुद्धचरितपद्यौ ।

रसनारूपकमन्ये पठन्ति (घ) । यथा—

कुसुमस्मितैर्लतानां स्मितकुसुमैर्गोपरमणीनाम् ।

किसलयकरैरमूपां स करकिसलयैश्च पिप्रिये तासाम् ॥४७

स कृष्णः, अमूपां लतानाम्, तासां गोपरमणीनाम् ।

—या तु प्रकृतस्यान्यथाकृतिः ।

साऽपङ्कतिः (१०) (ङ)—२४६ का—

अपङ्कतिनामाऽलङ्कारः । अन्यथाकृतिः प्रकृतं निषिद्धान्यस्य स्थापनम् । यथा—

ताम्राधरोष्ठदलमुन्नतचारुनासमत्यायतेक्षणमिदं तव नास्यमास्यम् ।

बन्धूकयुग्मतिलपुष्पसरोजयुग्मैः (ङ) संपूजितः स्वयमसौ विधिनेव चन्द्रः ॥४८

यथा वा— इदन्ते लावण्यव्रततिफलयुग्मं, न तु कुक्षौ,

मते रज्ज्नाथो नभसि, तव राधे ! न वलयः ।

याख्याने मालारूपकम् । (४) हे राधे ! तव मध्यदेशरूपनभसि वलयस्त्रिवल्यो न भवन्ति, किन्तु मतेः श्रोत्राण्युर्ध्वेन्यनार्थं रज्जरूप उन्माथो कूटयन्तं भवति । तथेयं तनुरुद्धाणां लतिका रोमावली न भवति, किन्तु नाभिरूपद्भेद मग्नः कन्दर्परूप-सर्पस्तस्य कृष्णस्य नीलमण्यः सकाशात् समुन्नच्छन्ती कान्तिर्भवति ।

भरतनिर्दिष्टालङ्कारचतुष्टयेऽस्य गणनं परिदृश्यते । उपमारूपकयोरेकतरादपरस्य विवर्तक्रम-निर्धारणे तयोः सङ्करघटने च प्राचीनकवीनां रचनेव प्रमाणम् । दिग्दर्शनं यथा सौन्दर्यनन्दे—‘सूत्रेण बहो हि यथा विहङ्गो व्यावर्त्तते दूरगतेऽपि भूयः । अज्ञानसूत्रेण तथाऽवबहो गतोऽपि दूरं पुनरेति लोकः ।’ वनमाला विजयते—अत्र न कथं समासोक्तिरित्यर्वाक् वृत्तिग्रन्थे (श्लोः ५२) विवेचयिष्यते । रूपकैः पूर्वोद्धप्रमङ्गे न तावत् स्वत एवाभिधाम्यस्यार्थस्य तिरस्करणं, यथा ‘पिबन्मधुयथाकाम’मित्यादि दण्डप्राचार्योदाहृते समासोक्तिलक्ष्यभूते, परमभिधा-गम्यस्य लाक्षणिकस्य चार्थस्याभेदमयो स्थितिरित्यप्युच्यम् । मधुरिमेति—आनन्द-वृन्दावनीयमेतत्पदं वैष्णवकाव्येषु सततमुद्दिश्यते । अवसोरिति—पञ्चहायनः (मतान्तरे सप्तहायनो वा) कविकण्ठेपूरो भगवतः श्रोत्राण्युर्ध्वेन्यनार्थादुद्घोषितकवित्वकान्तिरिममेव श्लोकं प्रथमं ग्रथितवानिति प्रसिद्धिः—‘आर्याशतका’ख्यस्य ग्रन्थस्य कण्ठे पूरकृतस्यायमेव सुख-बन्धुः । अत्र श्लोके परिणामाख्यलङ्कारभेदस्य रूपकादुद्घावितस्य स्थितिरप्यवसेया, कुवलय-दीनां मण्डनरूपप्रकृतार्थे उपयोगदर्शनात् । शुण्डे—अयं लिङ्गविपर्यय उपमाया मिवात्रापि न दोषाय । अन्ये पठन्तीति—स च पाठो नासङ्गत इति स्वरसः ।

(४) ‘तथेयं’त्यादि‘मालारूपक’मित्यन्तोऽशः (ख) (ङ) पुस्तकयोर्नास्ति ।

इयं नाभीमग्नस्तरफणिफणानीलमणितः

समुदयान्तो कान्तिस्तव तनुरुद्धाणां न लतिका ॥ ४९

यथा वा— चौराभ्यः कति वोचयः, कति लसद्रक्तोत्पलानां दल-

द्रोणीसञ्चयवृष्टयः (ङ) कति मधून्मत्तालि विच्छील्यः ।

हेलोदञ्चदवाञ्चतोर्नयनयोः कृष्णस्य लीलेक्षण-

व्यापारे कति नोन्मिषन्ति विविधज्योतिर्विलासच्छलात् ॥ ५०

—अनेकार्थप्रतिपादकता यदि ।

एकार्थस्य तु शब्दस्य तदा श्लेषः (११) स कथ्यते (च) ॥२५० का—

यथा— उदयति यस्मिन्नुदयति तिरोभवत्यपि तिरोभवति ।

जगदेव तत्र तमसां नाशिनि कैः कृष्ण ! तन्यतां कोपः ॥ ५१

हेलयोदश्चस्तिरश्चोनयोः श्रोत्राण्यनयनयोर्लोलैश्चक्षणाव्यापारे सति विविधानां श्रोत्राणा-नेत्रस्यश्चेतरक्तश्यामज्योतिषां विलासच्छलात् चौरसमुद्रस्य कति तरङ्गा नोन्नच्छन्ति, अपि तु उन्नच्छन्तेऽपि (५) । तथाच श्रोत्राण्यस्य तिरश्चोनावलोकनसमये नेत्रस्यमिदं श्वेतरूपं न भवति, किन्तु चौरसमुद्रस्य तरङ्गा एव दृश्यमाना भवन्तीत्यपङ्कतिरेव । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । नेत्रस्यमिदं रक्तं रूपं न भवति किन्तु प्रफुल्लरक्तोत्पलानां दलान्येव द्रोणी-समूहास्तेषां वृष्टयः कति नोन्मिषन्ति । वसन्तसमये उन्मत्तभरश्रेणयः ।

(६) अपङ्कतिरिति—‘उपमेयं’ म्बधा कृत्वा सत्यञ्चैवोपमानकम् । स्थाप्यते चेत्तदा ज्ञेयाऽपङ्कतिरिति काव्यदर्पणे लक्षणमप्येतमिप्रायम् । आचार्यदण्डिमतसुप्रपादयन्तः केऽपि यत्किञ्चिदपङ्कत्यान्यस्य कस्यचित् प्रदर्शनमपङ्कतिरिति लक्षणं वर्णयन्ति । दण्डि-लक्ष्यं ‘न पक्षेपुः शरस्तस्य सङ्घसं पत्रिणा’मित्यप्येतत्विनिगमकम् । एवमुद्योतकतो नागो-जौभट्टाः । अत्र सादृश्यमूलता (‘किञ्चिदन्तर्गतोपमे’ति भामहलक्षणे) भूतार्थापङ्कत्वचेतर-व्यावर्त्तकत्वे बीजं, नापलापमात्रमाचार्यदण्डिप्रभृतिनिर्दिष्टमिति विमर्शकाणां सरणिः । एव-मेतेन न सर्वथा निर्विवादं वामनमतम् ‘अपङ्कतौ वाक्यार्थयोरेकार्थिकं तादृष्यं, रूपके तु पदार्थयोः शाब्दं तादृष्यमिति भेद’ इति । सर्वस्वसङ्घर्षितमस्य भेदवत् भ्रान्तिहेतुकेतव-पूर्वमपङ्कतिसंज्ञाकल्पनं मालाऽपङ्कतेषु लक्षणप्रदर्शनमन्यत्रेवास्तां विस्तरः । बन्धूक-व्युत्पत्ति—अत्र युग्मपदस्य पुनः प्रयोगो न सुष्ठु, परं नावार्थपौनरुक्त्यान्मधरोष्ठदितयेनेकत्र आयतेक्षणयुगलेनापरत्र यथाक्रमं साम्यादिति बोध्यम् । ‘द्रोणीति’—स्त्रीत्वमनियतलिङ्गशब्द-विषयकम् ।

(५) एवं सर्वत्रैव पुस्तकेषु, परन्तु ‘अपि तु वरुव उन्नच्छन्त्येव’त्यनेन भाव्यम् ।

इहार्थस्यैव श्लेषो, न शब्दस्य, परिवृत्तिसहत्वात् । अत्र वाक्यमेकार्थमेव(च), तच्च सूर्यप्रतिपादकं, तत्रापि श्रीकृष्णं प्रति काऽप्यभिमानवती विचारेणाभिमानखण्डनपूर्वकं वदति—यस्योदये सर्वोदयः, यस्य तिरोभावे सर्वतिरोभावः, तत्र त्वयि को नाम कोप इत्यर्थान्तरम् ।

यथा वा—‘विलोलसंफुल्लकदम्बमाल’ इत्यादि (७ म किरणे ४६ श्लोकः) ।

श्लिष्टैर्विशेषणैरेव विशेष्यस्यान्यथास्थितिः ।

समासोक्तिः (१२) (क)— २५१ का—

विशेष्यस्य केवलस्य श्लिष्टैर्विशेषणैरेव न्यथास्थितिरन्यथाभासनं समासोक्तिनामाऽलङ्कारः ।

यथा— त्वदङ्गसङ्गेन विनैव राधे ! क्षणे क्षणे ग्लायति नन्दसूनुः ।

सदैव वचःस्थलकेलियोग्या न रोचतेऽस्मै वनमालिकाऽपि ॥ ५२

उदयतीति—अत्र ‘उदयतिरोधाना’दिपदानां परिवृत्तिसहत्वात् शब्दश्लेषः, अपि तु अर्थश्लेष एव । एवमत्रोदयाद्यनेकपदघटितमेकं वाक्यं सूर्यरूपैकार्थप्रतिपादकं, तत्राप्येतद्वाक्यश्लेषेण कृष्णरूपार्थान्तरमपि बुध्यते । विशेष्यस्य केवलाश्रित्यस्य ।

(च) भामहप्रभृत्युक्तः श्लेषालङ्कारो दण्डुक्तोऽभिन्नपदश्लेषश्च बहुत्र तावन्नयोर्दृष्टतदाख्यालङ्कार एवेति विमर्शने प्रतिभाति । परं भामहोद्घटादिकृतमस्य साम्यमूलोद्घाटनम् ‘उपमानेन यत्तत्त्व’मित्यादि तत्तत्क्षणस्य सहोक्तिहेतूपमाजनितं भेदत्रयं चिरन्तनानाञ्च श्लेषोपमाघटकसमन्वयविचारोत्पादकताऽनुक्ताऽप्यत्रावसीयते । दण्डिकृतपरिगणनतोऽस्य साम्यगर्भतायास्तिरस्कारपुरस्कृत उल्लेखः । अयमपि कालक्रमेणालङ्कारान्तरकल्पको जातः, सनियमस्यास्यैवाधुनिकैः परिसंख्यारूपेण गणितत्वात् । एतस्य शब्दार्थोभयात्मकतया भेदस्वीकारः कुन्तकाद्यनुसृतोऽपि नातिरुचिर इति शब्दालङ्कारानुशीलन एव सूचितमस्माभिः । यथा वेति—अत्र सहोक्तिमूलता लक्ष्या । ‘कृष्यावन्तो गतयाला’ इत्यादाविव विशेष्यस्यापि साम्यं दयोश्च वाक्यत्वमिति यावत्तत्कले बीजम्, अलङ्कारान्तरविविक्तो नास्य विषयोऽस्तीति, सर्वालङ्कारापवादोऽयमिति, अभिन्नपदत्व एवार्थश्लेष इति च प्रायोवादाः । श्लेषः—इदंशब्दस्याख्यालङ्कारत्वे बीजं प्रागेव दर्शितम् । अत्रानेकार्थवाचकतेति शब्दश्रुतुद्भवध्वनिभेदाद् भेद इति ध्वनिकिरण उद्बुद्धितम् । वाक्यमेकार्थमेवेति—वाक्यं वैयाकरणादिनिरुक्तम्, वाक्यसमन्वितेः प्रयोजकं पदमत्र वाक्यमुच्यते । अत्र यदाप्यभिधाया अनियन्तृणां दावपि कृष्णसूर्यौ वायौ, तथापि प्रकरणाग्नियमेनैकोऽप्योर्थो बोद्धुं प्रभवः । यदा एकार्थता उभयोः सामान्यरूप्येकस्यार्थस्य घटकता । स कृष्णपक्षे सूर्यपक्षे च सविशेष इत्यस्तु, परं सामान्यत एवेकमिति केचित् । कष्टकल्पनैवेत्यादाः पक्ष एव वरम् ।

अत्र वनमालिकायाः प्रतिनायिकात्वं केवलेन ‘वनमाला’शब्देन नायाति, अपि तु ‘सदैव वचःस्थलकेली’त्यादिना विशेषणैरेव । समासः सङ्क्षेपस्त्येनोक्तिः ।

—असम्बन्धरूपं यत्तूपमाकृतिः ।

निदर्शनैषा दृष्टान्तप्राया (१३) (ज)—२५२ का

निदर्शननामाऽलङ्कारः । यथा—

कं नाम कृष्णस्य कृपाकटाक्षः कं तावदस्मिन् वत नोऽभिलाषः ।

रत्नाकरस्योदरवर्त्ति रत्नं वयं करणेव जिहीर्षवः स्मः ॥ ५३

यथा वा—आकृत्यतां तत्तत्कमोलिरत्नमुल्लास्यतां हेमगिरिः करेण ।

आच्छिद्यतां केशरिकेशराली न स्पृश्यतां केशव ! मत्सखीयम् ॥ ५४

मालारूपाऽप्येषा ।

यदुपमाकृत्यमसम्बन्धरूपा यथा निदर्शना किन्तु दृष्टान्तप्राया च । हेमगिरिः सुमेरुः करेणोल्लास्यतां ध्रियताम् । असाध्यो तत्तत्कफणास्थरत्नाकर्षणे साहसं क्रियताम् । ततोऽप्यत्यसाध्यो मत्सखीस्यर्शने कदाऽपि मा साहसं कुर्वति भावः । यथा मालारूपा निदर्शना ।

(क) समासोक्तिरिति—अन्वर्थताऽस्य प्राचीनैरूपलक्षिता, सा चात्रैव कुत्रापि साक्षात्तवीनैरुपदिश्यते । प्रकृतार्थस्य यद्वाप्रकृतार्थबोधनं तद्विशेषणवलादेव भवतीत्यस्य ध्वनेरलङ्कारान्तराच्च भूयान् भेदः । ‘कार्य-लिङ्ग-विशेषणै’रिति ‘यवहारसमारोप’ इति च विश्वनाथलक्षणे लक्ष्यस्यालङ्कारस्य स्फुटीकरणार्थं, तत एव विस्तारो ग्राह्यः । केवलस्येति—विशेष्यपदे न श्लेष इति यावत् । ‘अत्रोपमेयस्यानुक्तौ समानगुणव्याया समासोक्तिः’, सङ्क्षेपवचनात् समासोक्तिरित्याख्येति वामनः । ‘पिबन्मधु यथाकामं’, ‘स्मृतवानुजुर्याल’ इत्यादि च तत्तत्क्षेत्रस्या साम्यमूलता लक्षणीया । एवं प्राचीनाचार्याः । न स साधोयान् कृष्णः, प्राचीनाप्रस्तुतार्थकथनं प्रस्तुतस्य प्रतीतोक्तात् समानविशेषणत्वलिङ्गात्, प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य वस्तुनो यवहारसमारोप एवास्यालङ्कारस्य विषय इति नवीनानां नवं दर्शनम् । श्लिष्टविशेषणेति—अपरे तु श्लिष्टविशेषणोत्पापिता, साधारणविशेषणोत्पापिता चेति द्विधेवेति मन्यन्ते । सर्वस्वकदुद्भावितानामस्य भेदानामस्य ध्वनितावतिरिक्त्याञ्च विषयस्य दर्पणरसगङ्गाधारादियु विचारो जिज्ञासुभिरवश्यमवलोकनीयः । यदापि भरतनिर्दिष्टेऽलङ्कारचतुष्टके नास्योल्लेखो दृश्यते, तथापि चिरन्तनानां चिन्तातन्तुं श्रित एव इति नातिशयवादः । एवमप्याहुः प्रणेयाः—

—यत्र क्रियैव हि ।

वक्ति स्वरूपं हेतुश्च साऽन्या—(ज) २५३ का

यत्रैकैव क्रिया स्वरूपं हेतुश्च वक्ति साऽन्या निदर्शना ।

यथा—अभिवन्द्यवन्दनविपर्ययः सदा विदधाति नूनमियतीं हि यातनाम् ।

अधिकगृहीतम परिधाय राधिका रमणीमणिर्न हि मणीकृता यतः ॥५५

अत्र 'यातनां विदधाती'ति क्रिया स्वरूपं रमणीमणेर्मणीकरणविपर्ययरूपं हेतुश्च वक्ति ।

—अप्रासङ्गिकस्य वाक् ।

प्रासङ्गिककथायां स्यादप्रस्तुतप्रशंसनम् (१४)॥(झ)२५४ का—

अप्रासङ्गिकस्याप्राकरणिकस्यार्थस्य वाक् कथनं यत् प्रासङ्गिककथायां तदप्रस्तुतप्रशंसा स्यात् ।

कदाचित् श्रीकृष्णो राधां सङ्केतकुञ्जस्थां विधाय तस्याः प्रतिपन्नरमणोच्चन्द्रावलीकृत-प्रतिबन्धकवशात्तन्निर्गते गन्तुं न शक्नाक, तदा श्रीराधिका मानिनी बभूव, तस्या मान-मङ्गार्थं कृतेऽपि नानायत्ने यदा मानशान्तिर्न बभूव (७) तदा श्रीकृष्णः खिन्नः सन् साक्षात्प्राथ ललितासकारं जगाम, तं प्रति ललिताऽह—अभिवन्द्यति—“वदि अभिवादनस्तुत्योः” स्तुत्यर्हाणां वन्दनविपर्ययोऽनादरादिर्हि निश्चितमियतीं यातनां विदधाति यतस्तया गतरात्रावधिकगृहीतम कण्ठसौमायां परिधाय राधिकारूपरमणीमणिर्न हि कौस्तुभमणी-कृता । अत्र यातनाविधानरूपक्रिया स्वहेतुं बोधयति, तथाच यातनाविधानरूपकार्य-लिङ्गेन रमणीमणेर्मणीकरणं भावरूपं कारणमनुमीयत इत्यर्थः ।

Personification is as old as language. Man never knows fully how anthromorphic he is. परमस्य मर्यादालङ्घनमेव दोषाय । प्राचीनगणनायामप्रस्तुत-प्रशंसातः समासोक्तेर्भेदः सूक्तः, अतो नेदं विस्मयकरं यत् कैश्चित् कुन्तकादिभिरप्रस्तुत-प्रशंसासुररीकुर्वद्भिरन्यथा चास्याः शोभाशून्यत्वं सिद्धान्तितम् ।

(ज) दृष्टान्तप्रायेति—निदर्शनं निश्चित्य दृष्टान्तकरणम् । अत्र वस्तुनोर्वाक्यार्थयोः पदार्थयोर्वा सम्बन्धः स्वतो दुरुपपादः, परमेतत्सम्बन्धकरणद्वारा सादृश्यपक्षेणौपम्यकरणं सादृश्यपरिकल्पनं विस्वानुविस्मयबोधो वा । दृष्टान्तालङ्कारादस्य भेदो दर्पणादौ स्फुटीकृतः । अत्र द्वितीयसम्बन्धो भवन्नपि सादृश्यमुखेनैव स्थितिमानित्यस्य सादृश्यमूलता ज्ञेया । अन्येति । अत्रापरेलक्षितस्य सम्भवतो वस्तुसम्बन्धस्याभासः—परमत्र भेदप्रकटनं भिन्नार्थमिवेति प्रतिभाति ।

कार्यकारणसामान्यविशेषेषु तदन्यगीः ।

प्रस्तुतेषु च तुल्ये च तुल्यगीः पञ्चधैव तत् ॥ २५५ का—

तदप्रस्तुतप्रशंसनं प्रस्तुतेषु कार्यदिषु तदन्यगीः कारणादिनिरुक्तिः, चकारादन्येषामप्रस्तुतप्रसङ्गतुल्ये प्रस्तुते तुल्यस्याप्रस्तुतस्य गीश्वेति पञ्चधा । कार्यं कारणकथनं, कारणे कार्यकथनं, सामान्ये विशेषकथनं, विशेषे सामान्यकथनं, तुल्ये तुल्यस्याप्रस्तुतस्य कथनमित्यर्थः । क्रमेणोदाहरणानि—
गेहेन किं तेन सदासितेन (५५) दिनेर्वृथा तैः किमु यापितेर्वा ।

न यत्र मे चन्द्रकशेखरस्य यागोदयः सिध्यति साधु साध्वरः ॥ ५६

अत्र गृहान्निशि कच्चिदनाय गच्छामीति कार्यं प्रश्ने प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य तत्कारणस्य प्रशंसा ।

‘कुतः समागच्छसि राधिके ! त्वं ? यत्र स्थिता तस्य सुखं निरीक्षे ।

‘कं यासि सुधाक्षि ! समं सखीभिर्न कस्य पुष्पावचयो ह्यभौष्टः ? ॥

अत्र ‘कुतः आगच्छसि’ ‘कं यासी’ति प्रश्ने प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य तस्य तत्-कारणस्य तन्मुखावलोकनस्य पुष्पावचयस्य च प्रशंसा । यत्र तन्मुखावलोकनं भवति तत्रैव यामः, पुष्पावचयस्तु व्याज इति ध्वनिः (झ) ।

अस्ताचलं चुम्बति भानुविम्बे गृहे गृहे गोकुलसुन्दरीणाम् ।

दिव्यानुलेपाभरणाभराणि कृष्णाङ्गियन्ते परितः सखीभिः ॥ ५७

अत्र तदागमने प्रस्तुते कारणे कार्यमुक्तम् ।

सदासितेन वन्दनाधिकरणेन तेन गेहेन किम् ? षिङ् वन्दने अधिकरणे क्तः । यत्र गृहे दिवसे वा मम चन्द्रकशेखरस्य मन्त्रादेवस्य पक्षे श्रीकृष्णस्य यागोदयः पूजोदयः पक्षे कन्दर्पयागोदयो न साधु सिध्यति । अत्रेति—कच्चित् प्रश्ने हे सखि ! वनाय गच्छामीति प्रस्तुतस्य कार्यस्य प्रश्नेऽप्रस्तुतस्य तस्मिन् वनगमने कारणस्य गृहे कन्दर्पयागाभावस्य सिद्धेः प्रशंसा कथनमित्यर्थः । अस्ताचलमिति—अप्रस्तुतस्य वस्त्राभरणादाहरणरूप-कार्यस्य प्रशंसा तथा दूता कृता—तथाच सन्ध्याकाले वस्त्राभरणादिभिर्विशिष्टास्ताः सर्वाः श्रीकृष्णं मिलियन्तीति भावः । साधूनां शरीरेषु वपुःस्वभावेन कामादिदोषा

(झ) वाक् कथनमिति—एतदेव प्राचीनैर्लक्षितालङ्कारात् भेदस्फुटीकरणम् ! एवमपि

(५५) ‘सुधामितेनेति (ग) पुस्तके पाठः ।

अन्तर्लतागृहमनल्पतमं तमिस्त्रमालिङ्ग्य सा तव तनुभ्रमती वसन्ती ।
दैवोदितेन्दुकिरणैर्विरतेऽयं तस्मिन्मा गाः प्रिय ! त्वमिति सौदति-कृष्ण ! राधा ॥

अत्र तदाकारेऽपि साऽनुरज्यतीति सामान्ये विशेषकथनम् ।

अनुरागिवधूमनोज्जरत्नतये त्वं ननु कृष्ण ! भेषजम् ।

स कृती स सुहृत् स वत्सलः सुहृदाधिप्रतिकारको हि यः ॥ ६०

अत्र त्वां नीत्वा यदि तस्या विरहज्वरं नाहं शमये तदा सोऽपि न
भविष्यति । अहञ्च न कृतिनी, न सुहृत्, न वत्सला । तस्या मनोज्वर-
शमनं विना तदूषेण भेषजेन न सम्पत्स्यते । तस्मात्त्वं शीघ्रमेव गन्तुमर्हसीति
विशेषे प्रस्तुते सामान्यकथनम् ।

तुल्ये प्रस्तुते तुल्यस्याप्रस्तुतस्याभिधानेऽस्य त्रयः प्रकाराः श्लेष-समासोक्ति-
सादृश्य-रूपाः । क्रमेणोदाहरणानि—

न दोषदर्शी भवितैव विद्वान्वपुःस्वभावेन सतां वपुःषु ।

युज्येत फेनादिभिरम्बुदोषैरघौघविध्वंस्यपि गाङ्गमम्बु ॥ ६१ एष श्लेषरूपः ।

[६ यथा—लोकोऽपि पानविषयोऽपि तमःस्वरूपोऽप्याचिप्यतां सुमुखि ! न भ्रमरः कदाऽपि ।

जात्यैव खेलनपरी व्रततीर्भवन् यः सारयज्ञो भवति तासु सदागुणज्ञः ॥ ६२

अत्र कृष्णस्य मानिन्याश्च तुल्ययोर्भ्रमरमालयोरभिधाने श्लेषरूपः ।]

हृदो प्रेमं तवायशो विरचितं सद्योऽविनिर्गच्छता

येनानेन हतेन जीवितमिदं तद्येन सन्त्यर्थ्यते ।

दृश्यमाना अपि प्रखितस्तु तत्तद्दोषदर्शी न भविता (७) । गङ्गाजले जलस्वभावेन फेनादिदोषा
दृश्यमाना अपि तज्जलं ब्रह्मद्रवरूपमघसम्बद्धविध्वंस्यपि । अत्र 'दोषदर्शी'शब्दो नानार्थ-
वाचकत्वाच्छिष्टः । अत्र प्रस्तुते साधुशरीरे दोषदर्शनाभावेऽप्रस्तुतस्य गङ्गाजलस्य
पापसम्बद्धानाशकत्वस्य कथनम् ।

माधुरविरहेण याकुला श्रीराधा स्वप्नेमाणं सम्बोधाच्च—हृदो खेदे हे प्रेम ! सदाः
श्रीकृष्ण विच्छेदच्छेदोऽविनिर्गच्छता येन जीवितेन तवायशो विरचितं तज्जीवितं
येनावधिवासरेण धार्यते तस्यैव सुमहान् दोषः—यतः शरीरान्तरे तस्य कृष्णस्य प्राप्तावध्या-

प्रकाशकृतां 'तदन्यस्ववचः' पदेन, यदाहुः सङ्केतकृतः, 'अत्र वर्णना न स्तुतिरिति ।
'अप्रस्तुतस्य प्रस्तुतपरा प्रशंसावच, इत्यभिधानम्' । अलङ्कारान्तरेष्विवात्रापि श्लेषश्चारुत्वावच्छे-

(७) वाक्ययुग्मं शिष्टिभ्रमरदोषदुष्टम्—एवं सर्वेषां न प्रसक्तम् ।

तस्यैवावधिवासरस्य सुमहान् दोषः शरीरान्तरे
तत्प्राप्ते समयोऽधिकः किमवध्यावित्यं न येनोद्यते ॥ ६२

अत्र समासोक्तिरूपः ।

[यथा (८)—

किं चांतकीरपि रससुहृदकताना वपेत्तमस्तुदमपि स्ववशे नयन्ती ।

वात्ये ! विधाय दृग्योचरमेतमासां कृत्रेण राजसि रजोभिरनेन कासम् ॥ ६३

अत्र रासासक्तानां गोपसुभुवां कृष्णेन सम्भुक्तायाश्च सुखप्रतमायाः प्रसावे चातकीनां नायिकालं,
वात्यायाश्च प्रतिनायिकालं विशेषणमाहात्म्यादेवागम्यते । इति समासोक्तिरूपः ।]

चन्द्रादिनानाविधरस्यवस्तुनः सौन्दर्यमादाय सुखादि निर्ममे ।

यस्याः स्मरेण, स्वयमेव तामसौ हिनस्ति तैरद्य हरे ! त्वया विना ॥ ६५

अत्र सादृश्यरूपः ।

[यथा वा—(९)

किं केतकीं पुनरपि ययतां विदग्धभङ्गो ययाश्चमिपतन्नमिन्न एव ।

विदग्धः सकलकभरैरददानयेव सङ्गं यदेव नलिनौषु ययो विहर्तुम् ॥ ६६

वञ्च कलहान्तरितायाः कृष्णस्य च प्रसावे केतकीभङ्गयोरभिधाने सादृश्यरूपः ।]

प्रतीयमानस्यारोपानारोपाभ्यां पुनर्विधा । २६६ का—

पुनरिदमप्रस्तुतप्रशंसनं द्विधा प्रतीयमानस्यार्थस्यारोपानारोपाभ्याम् ।

यथा—का त्वं ? "पृच्छसि दुःखिनीं किमिति मां" कास्मादयं ते शुभे !

निर्वेदो ? 'ननु सुक्तिरस्मि' तदहो सर्वोत्तमा त्वं "न हि ।

दूरस्थामपि सादरोऽनुभजते भक्तिं मुकुन्दप्रियो

नोपेत्यर्थनकारिणीमपि दृशः कोणेन मां वीक्षते" ॥ ६७

[यथा वा (१०)—

त्वं कोऽस्यपरदेशमेव सुधियो ! जानीत, किं मां भवा-

निर्वेदे तनुते, शृणुध्वमभितो राजन्ति ता भूमयः ।

वधिवासरे किमधिकः समयो भावीति तेनावधिवासरेण न ऊह्यते न वितर्क्यते—तथा च
देहानां सदाः सुखजत्वाद्देहान्तरस्यापि शीघ्रभावित्वाच्छरीरान्तरे तत्र स्वल्पः समयो
विचारलब्ध इति भावः । अत्रेति—श्रीकृष्णविच्छेदसमये प्राणगमनप्रतिवन्धकरूपविशेषण
विशेष्यस्यावधिवासरस्य वैरत्वारोप इति समासोक्तिरूप इत्यर्थः ।

कश्चिद्देवो सुक्तिं पृच्छति त्वं केत्यादि । यथाक्रमं प्रश्नोत्तराणि । सुक्तेः सकाशाद्भक्तिः
सुरसेति प्रतीयमानस्यारोपः प्राधान्येन कथनम् । उपेत्य निकटे गत्वा ।

—परं नात्र सर्वत्र स्वेयमर्भत्वमनुमापकं लिङ्गम् । 'यान' इत्यतोऽप्रस्तुतात् प्रस्तुतश्चेत् गम्यते
इति दर्पणकृतां लक्षणाच्च नेदम्बुहनीयं यत् प्रतीयमानरूपेणैवास्याविर्भावः—वाच्यरूपेणाप्यस्य

या अभोधरद्वयमाणपयसा शस्येय पूर्णा किम-

प्युक्तं सङ्गिरिह प्ररोहति कदाऽप्येकं न बीजं यतः ॥ ६८

भक्त्योद्दीर्घोरन्त्योक्तयनम्—अवाचितनस्योपरदेशस्य प्रस्तुते निर्विच्छदरिभक्तपुरुषताऽरोपेनेव प्रति
वचनोपपत्तिः ।]

बहिर्द्वेदस्यान्तर्भवति यदि चान्तर्बहिर्द्वे

जनः स्वस्मिन् देहे भवति घृणया शूतकृतिपरः ।

अभद्रं भद्रं वा विरचितिविशेषोपधि नहि

स्वतो, भद्रं किञ्चिद्भवति भगवद्भागवततः (६८) ॥

अत्र प्रतीयमानार्थस्यानारोपः, वाच्यस्यैव प्राधान्यात् ।

निगोर्णस्योपमानेनोपमेयस्य निरूपणम् ।

यत् स्यादतिशयोक्तिः (१५) सा (ज)—२५७ का

तथा— चित्तौ शोणेऽभोजे तदुपरि नवौ हेमकदली-

तरु नीचीनायाविह कनकसिंहासनमिदम् ।

ततः शून्यं तस्योपरि सुमिलितं कोकमिथुनं

ततश्चन्द्रस्तस्मात्तम इति विधेः का नु घटना ॥ ७०

बहिरिति—रचनाविशेष एवोपधिर्यत्रेवम्भूतम् । जगत् स्वतोऽभद्रं भद्रं वा नहि,
किन्तुपाधिकृतं भद्राभद्रात्मकसुभयरूपं भवति, उपाधेरुभयात्मकत्वात् । सर्वथा किञ्चिद्भद्रन्तु
भगवदंशबलादेव भवति, भगवद्भजनादेः सर्वथा भद्ररूपात् । अत्र प्रतीयमानस्यार्थस्य
देहे हेयत्वस्यानारोपोऽप्राधान्येन कथनं, वाच्यार्थस्यैव चमत्कारित्वेन प्राधान्यात् ।

निगोर्णं यस्तं, तथाचोपमानस्यैव प्रयोगो न तूपमानेन यस्तस्योपमेयस्य, यथोपमानस्य
रक्तकमलस्यैव प्रयोगो न तूपमेयस्य चरणस्यैवत्यर्थः । चित्तौ चरणद्वयस्यानीयं रक्तकमले ।
तदुपरि ऊरुद्वयस्यानीयं नवीनस्वर्णकदलीदृष्टौ । कथम्भूतौ ? नीचीनागौ ऊरुद्वयस्योपरि
स्थूलत्वमधः काश्यमिदमिप्रायात् । इह तदुपरि नितम्बस्यानीयं कनकसिंहासनम् ।
ततस्तस्योपरि मध्यदेशस्यानीयं शून्यमिति मध्यदेशस्य सूक्ष्मत्वाभिप्रायेणोक्तम् । तदुपरि
स्तनद्वयस्यानीयं चक्रवाकमिथुनं, सुखस्यानीयश्चन्द्रः, तस्मात् केशस्यानीयं तम इति विधेः
काऽप्यनिर्वचनीया घटना ।

स्थितिः सम्भवति । अत्रचित् प्रतीयमानच्छाया भूषाविच्छित्तिर्यथा, 'कृतः समागच्छसी'
त्याद्युपरिदर्शिते सन्दर्भे ।

(6) (8) (9) (10) (र) पुस्तके (ज) पुस्तकस्ये कोऽप्येव च 'यदा' इत्यादि तथास्थितातां वचनोपपत्तिः
वाक्यानां सूत्रे निर्देशः, नतु इतरव ।

—तदेवान्यतया यदि ।

निरूपते सा द्वितीया—२५८ का—

तदेव प्रकृतं वस्तूपमानं वाऽन्यदेवेदमिति यदि निरूप्यते तदा साऽतिशयोक्ति-
र्द्वितीया भवति । यथा—

अन्ये श्रुती ते रसना च साऽन्या चेतः सतां तत् पुनरन्यदेव ।

श्रीकृष्णशीतद्युतिनामलीलारूपामृतं यानि सदा धयन्ति ॥ ७१

अन्येवेयं कनकलतिका चन्द्रमाश्रयमन्य-

स्तस्मिन्नेतन्मदमदिरयोर्युग्मकञ्चान्यदेव ।

अन्येवेयन्तदुपरि मनोजन्मनश्चापवल्ली

राधानाम स्फुरति मनसः केयमुन्माथवीथी (11) ॥ ७२

—यद्यर्थेन तु कल्पना ।

यद्यसम्भाविनोऽर्थस्य सा तृतीया—२५९ का—

यथा— पूर्णा यदि स्यादनिशं सुधांशुः स चेत् कलङ्गेन भवेद्विहीनः ।

चकोरपेयोऽपि न चेदयं स्यात्त्वदास्यदास्याय तदेव राधे ! ॥ ७३

—विपर्यये ।

कार्यकारणयोरन्या—२६० का—

अन्या चतुर्थी । यथा—

अविह एव प्रविवेश यत्कृता सरोरुहाद्या हृदि कृष्ण ! वेदना ।

परस्ततोऽन्येन विलोचनाञ्जलीशरेण विहं हृदयं त्वयाऽस्याः ॥ ७४

राधानाम विशेष्यं काऽप्यनिर्वचनीया मनस उन्मादश्रेणी—तथाच राधानामश्रवण-
मात्रेण श्रीकृष्णस्य मनस उन्मादपरम्परा जायत इत्यर्थः । आदौ कार्योत्पत्तिः पश्चात्
कारणोत्पत्तिः अयमेव कार्यकारणयोर्विपर्ययः, तत्र चतुर्थीगतिप्रयोक्तिर्ज्ञेया । यथा-
'इविह एवे'त्यादौ । अत्र कटाक्षशरज्ज्वलद्दृश्यवैधरूपकारणोत्पत्तेः पूर्वमेव तादृशवैधजन्य-

(ज) अतिशयोक्तिरिति—अतिशयेन लौकिकसीमातिक्रमेणोक्तिरित्यन्वयता संज्ञाया
ग्राह्या । अस्याः काव्यशोभाऽधायकत्वं सर्वार्थालङ्कारान्तर्भावित्वञ्च प्राचीनैः 'कैषा सर्वत्र
वक्रोक्तिरनयाऽर्थो विभाव्यते । यतोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना ॥' "अलङ्कारा-

(11) 'केयमुन्मादवीथी'ति पाठः (ख) (ग) पुस्तकयोः । स च टीकाकृतमुदाहरितः ।

—प्रतिवस्तूपमा (१६) तदा ।

सामान्यस्य स्थितिर्वाक्य उपमानोपमेयोः (ठ) ॥ २६२ का—

उपमानवाक्ये उपमेयवाक्ये च सामान्यस्य साधारणधर्मस्य यदा स्थिति-
रित्यर्थः । यथा—अहमिव कथमिव सहते राधा निविडानुरागभरवाधाम् ।

न हि नवकुसुमवाटी दहनज्वालेन भवति नो दग्धा ॥ ७५

विभर्त्ति सर्वानमरान् सुमेरुस्तच्चापरच्चास्ति (ट) धरा वहन्ती ।

धराञ्च धत्ते भुजगाधिनाथो धुरन्धरेरेव धुरो ध्रियन्ते ॥ ७६

एषा माला प्रतिवस्तूपमा ।

सर्वेषामेव धर्माणां दृष्टान्तः (१७) प्रतिविम्बवत् (ठ) ॥ २६२ का—

सर्वेषामेव साधारणधर्माणां प्रतिविम्बवद्भासनं यत् तदृष्टान्तनामाऽलङ्कारः ।

वेदनारूपकाद्योत्पत्तिरित्यर्थः । मधुरास्यः श्रीकृष्णो ब्रह्मादागतसुद्धं प्रत्याह—अहमिति ।
नवीनकुङ्कुमस्य केशरस्यातिसुकुमारत्वात् तस्य वाटी दहनज्वालेन दग्धा भवत्येव । अत्रोप-
मेयवाक्ये वाधेति उपमानवाक्ये दहनज्वालेत्येक एव साधारणधर्मः शब्दभेदेनोक्तः ।

नन्वाणामप्येकमाहुः परायणम् । वागीशमहितामुक्तिमिमामतिशयाङ्गयासु” ॥ इत्यादौ रसु-
वादेः स्वीकृतमेव । एवमपि नवीना प्रतीत्याः—Hyperbole is to poetry what the
harmless exaggeration, natural to children, is to their story-telling—which
indeed is a form of poetry । परमस्य मर्यादालङ्घनेन कविप्रतिभोत्थापितस्यापि हानिः
स्यात् । गौडीयानां रचनासु प्रागस्या बहुलमुपलम्भो दृष्टस्तथा च श्रीधर्मकृतनैषधचरिता-
दावस्य प्रचुरलक्ष्यतेत्यादिकं टिप्पणीकृताऽन्यत्र दर्शितं मतमुक्तिरित्येतं । The atmosphere
is hyperbolic. Vide The Gaudi Riti in Theory and Practice—Indian
Historical Quarterly, V. II. 1928) उत्प्रेक्षेवातिशयोक्तिरिति केचिदतिप्राचीनाः—
परमुभयोर्भेदो । वामनादिभिर्यथायथं निरूपितः । नवानां परिभाषाऽनुसारेणाध्यवसाये सति
साध्यत्वेन यत्र व्यापारप्राधान्यप्रकटनं तत्रोत्प्रेक्षा, यत्र तु सिद्धत्वेनाध्यवसितप्राधान्यं तत्राति-
शयोक्तिरिति निष्कर्षः । मम्मटादनुसारेणात्र मूले चत्वारो भेदा लक्षिताः । यदर्थेन यत्र
कल्पना तत्र सर्वस्वरूपादिस्फुटीकृतस्यासम्भवे सम्बन्धरूपस्य भेदस्योत्थापनम् । पञ्चमो
भेदस्तैः सम्बन्धेष्वप्यसम्बन्धेष्वपि स्वीकृतः, यथा ‘अस्याः सर्गविधा’ वित्यादि विक्रमोर्वशीये
पद्ये । अत्र विषये कथ्यकमागिक्यचन्द्रप्रभृतिभिः सर्वेरेव प्राचीनटीकाकृद्भिरस्याधिकस्य
भेदस्यान्तर्भावोऽनुमोदितः ।

(२) प्रतिवस्तूपमेति—साधारणधर्मस्य स्थितिरिति—अत्र वाक्यभेदेनोपादानमाव-

स च साधर्म्यवैधर्म्यभेदेन द्विविधो मतः । २६३ का—

क्रमेणोदाहरणे—हरिसन्दर्शनसमये द्रवति मनी मे कठोरमपि सुमुखि ।

उदये सति चन्द्रमसश्चन्द्रमणेः स्यन्दते स्वरसः ॥ ७७

प्रेयसि नयनविदूरे सति मम समुपैति नयनयोरान्यम् ।

उदयेन हि तुङ्गिनां शोभीलति नीलोत्पलश्रेणी ॥ ७८

कारकैक्ये क्रिया वङ्गो व्यत्ययेऽपि च दीपकम् (१८) (ठ) ॥ २६४ का—

व्यत्यये क्रियैक्ये वङ्गुनि कारकानीत्यर्थः । यथा ‘न पश्यति न भाषते न
च शृणोति न स्यन्दत’ इत्यादौ (८म किरणे ४२ श्लोके पूर्वाह्णम्) ।

कारकवाङ्मये क्रियैक्यं यथा—

सुहृदियोगश्च महाज्वरश्च विपश्च पाकोन्मुखहृद्व्रणश्च ।

महद्दिनिन्दा च खलोदितश्च पङ्खेव मर्मान्यवसादयन्ति ॥ ७९

माला स्यात् पूर्वपूर्वश्चेदुत्तरोत्तरमृच्छति ॥ २६५ का—

माला मालादीपकम् । यथा—

हरिसन्दर्शनेति—अत्र मनसः कठोरत्वं कृष्णसान्निध्ये द्रवत्वचेति धर्मद्वयं दार्ष्टान्ते,
दृष्टान्तेऽपि शिलायाः कठोरत्वं चन्द्रसन्निधौ च द्रवत्वचेति धर्मद्वयम्, अतोऽत्र धर्मद्वयस्योभयत्र
प्रतिविम्बवद्भासनमेकसजातीयभासनमित्यर्थः । प्रेयसीति—न हि मीलति मुद्रिता भवती-
त्यर्थः । तथा च यथा चन्द्रोदये सति नीलोत्पलानामान्याभावस्तथा प्रेयसि श्रीकृष्णे
नयनयोर्विदूरे सति मम नयनयोरान्यमिति वैधर्म्यम्, एवं सति श्रीकृष्णस्योदये ममाप्यान्य-
भावः, अतः साधारणधर्मस्यैकजातीयभासनम् । एवं सति ।

श्लोकम् । यदाहुरन्ये ‘एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथगिति । कालिदासादि-
कृतिभ्योऽस्या विच्छित्तिविशेषोऽनुमीयते, अत एतस्या उपमातः पृथग्भाषणं सर्वथा सङ्गतमेव ।
यथैषा प्राचीनैर्वाक्यभेदेऽप्युमास्थितिमङ्गीकुर्वन्ति रूपमाभेदेन गृहीता तथाऽस्माभिरेतत्-
किरणप्रारम्भ एव दर्शितम् । वस्तुनः प्रतिवस्तुप्रथया प्रथनमित्यन्वर्थनामेषा । ‘तच्चापर’मिति
प्रवृत्तसामान्यसंग्रहः । दृष्टान्तस्तेतस्मात् पृथगेव साधारणधर्मादीनां दृष्टोऽन्तः निश्चयो
यत्रेति मम्मटगण्यवृत्तिप्रामाण्येनात्र सदृशधर्मस्य प्रतिविम्बनात् । परं नेतस्तेदकथनमाश्रित्य
केचित्तु—रसगङ्गाधरकृतसदनुवादिन एव । अत्रोभयत्र हावेव वाक्यार्थो, उपमानोप-
मेयव्यवस्था च प्रायः प्राकरिणिकाप्राकरिणिकत्वाभ्यामेव ज्ञेया । एषु दृष्टान्तालङ्कारमहिम्नैव
विम्बप्रतिविम्बभावेन प्रतीयमानमुपमानोपमेयभावमनादृत्य दृष्टान्तोदाहरणनिर्दर्शनादि-

आलोके सति सम्प्रदास्यतनिधौ स्वान्तन्तदैवाविशत,
स्वान्ते मन्मथ एष, मन्मथ इदं क्रूरत्वमुच्चैस्तराम् ।
क्रूरत्वेऽपि च तस्य धैर्यहरता, तस्यां समस्तोन्द्रिय-
ग्लानिः, का सखि ! सुस्थिताऽभिलषति श्रीकृष्णमालोक्तुम् ॥ ८०

प्रकृतानाञ्चैकदोक्तिरुच्यते तुल्ययोगिता (१६) (ठ) । २६६ का—

चकारादप्रकृतानाञ्च, प्राकरिकाणां प्राकरणिकानाञ्चेत्यर्थः ।

यथा—दृष्टिः शून्या, गमनमलसं, मानसं निर्व्वस्यं,

देहः चामस्तव, सखि ! सुखं केतकीगर्भपाण्डु ।

श्वासो दीर्घः परिजनगणे मानमायामि राधे !

सर्वो धर्मः कथमयमभूदेकदैवान्यथैव ॥ ८१

कुवलयहरिणाङ्गनादृगन्तस्मरशरीरमीनचकोरखञ्जरीटाः ।

नयनविलसितेन राधिकाया युगपदपास्तसमस्तसौभगाः स्युः ॥ ८२

चकारिणापि साऽक्षिप्या (ठ)—२६७ का—

सा तुल्ययोगिता । यथा—

दृष्टं श्रीकृष्णवदनं हारितञ्च निजं मनः ।

लब्धः कीऽपि परानन्दो निपीतञ्च महाविषम् ॥ ८३

—व्यतिरेका (२०) विलक्षणः ।

उपमानात् (ड)—२६८ का—

विलक्षण इति गुणेन दोषेण च । क्रमेणोदाहरणानि—“आशामात्रे
विलसदुदय” इत्यादि (३५ किरणे चतुर्थश्लोकः) ।

दृष्टिरिति—मानसं मनःसम्बन्धिधेयादिकं निर्व्वस्यं लौकिकव्यवस्थारहितम्,—मौन-
मायामि दीर्घम्, अत्र सर्व एवार्थाः प्रकृताः । कुवलयेति—खञ्जरीटः खञ्जनः । अत्र सर्व
एवार्था अप्रकृताः ।

शब्दाः कविना न प्रयोक्तव्याः पौनरुक्तापत्तिरिति विद्याधरः, यमसुख्य सर्वपथीनायां
'लम्पियोगः परेणापीत्यादि साधपदव्याख्यानावसर उपमेधाऽत्रालङ्कार इत्युदाहृतं मल्लिनाथ-
सूरिभिः । केचिद्वर्णाचीनाः पुनरेत उदाहरणस्यालङ्कारात्तरस्य स्वरानीति मन्यन्ते ।

(ठ) हीपकमिति—जातिक्रियागुणद्रव्यवाचिनैकत्र वर्त्तिना । सर्ववाक्योपकारश्चेत्

यथा वा—राधे ! सुधांशुरेवायं सत्यमेव तवाननम् ।

किन्त्वर्षौ मलिनोऽङ्गेन सुनिर्मलमिदं सदा ॥ ८४

दुरापलोके च नवानुरागो जालाहलञ्चापि समं विशाखे !

अन्यन्तु मन्त्रीपधिरत्रसाध्यं हा हन्त केनापि कदापि नायः ॥ ८५

—द्वयोरुत्कर्षापकर्षार्थशंसिनोः । (ड)

हेत्वोरुक्तौ त्रयाणां वाऽनुक्तौ शब्दार्थशक्तितः ।

आक्षिप्ते सति च श्लेषे स स्याद्वहुविधः पुनः ॥ २६६ का—

द्वयोरुपमेयोपमानयोरुपमेयस्योत्कर्ष उपमानस्यापकर्षः, तयोरुक्तौ—
द्वयोरुपमेयोपमानयोरुत्कर्षापकर्षयोरनुक्तिः, उपमेयस्योत्कर्षस्य वाऽनुक्तिः,
उपमानस्यापकर्षस्य वाऽनुक्तिः, इति त्रितयं मिलित्वा चत्वारो भेदाः । एते
च शब्दप्रतिपादिता अर्थप्रतिपादिताश्चेत्यष्टौ । आक्षिप्तेऽप्युपमेये चत्वारः—एवं
द्वादश । पुनः श्लेषे द्वादशेति चतुर्विंशतिभेदाः । क्रमेणोदाहरणानि—

आज्ञादकस्य सुरभेर्मुखस्य तव राधिके !

चन्द्रस्य कमलस्येव नाङ्गी न जलजन्मता ॥ ८६

अत्रोपमेयस्योत्कर्ष उपमानस्यापकर्षः, द्वयोरेवोक्तिः ।

तवाननस्योपमानं न चन्द्रो न च पङ्कजम् ।

अल्पोऽप्युपमानन्ते न राधे ! खञ्जनादयः ॥ ८७

अत्र द्वयोर्द्वयानुक्तिः ।

मुखस्य तव पद्माक्षि ! कलङ्की न समः शशी ।

वचसो न च तुल्यं ते मात्तिकत्वेन मात्तिकम् ॥ ८८

व्यतिरेक इति—वैलक्षण्यमाधिक्यम् । औपम्य उपमानधर्म आक्षिप्ते उपमानबोध-
केवादिशब्दमन्तरेणाक्षेपाक्षभ्ये सतीत्यर्थः—तस्य पुनश्चत्वारो भेदाः । मुखस्येति—
मात्तिकं मधु मात्तिकत्वेन मत्तिकाकृतत्वेन ।

त्रयाणामिति—कुत्रचिदतिप्रत्ययस्येत् उत्कर्षापकर्षयोर्द्वयोरनुक्तिः, एवं कुत्रचिदुप-
मानस्यापकर्षस्यानुक्तिः, तथा कुत्रचिदुपमेयस्योत्कर्षस्यानुक्तिरिति त्रयाणामित्यर्थः । पूर्वोक्त
'आज्ञादक'मिति पद्ये द्वयोरेवोक्तिः—इत्यनेन चत्वारो भेदा ज्ञेयाः ।

माङ्गुदीपकमिति दण्डिलचरणमस्य प्राचीनालङ्कारिकनये बहुलप्रसारत्वं दीपादिव पदार्थ-
जातस्य प्रकाशकत्वञ्च स्मारयति । परसुन्दराद्या नैतत् सर्वमतिविस्तृतं विवृत्त्याधायकं

अत्रोपमेयस्य नोत्कर्षोक्तिः ।

आह्लादकस्य सुरभेर्मुखस्य तव राधिके ! ।

नोपमानं भवेदिन्दुर्न च पङ्केरुहं प्रिये ! ॥ ८८

अत्रोपमानस्यापकर्षानुक्तिः । एते चत्वारो भेदाः ।

आह्लादकं सीरभवद्दणं तव राधिके !

सकलहेन्दुवन्नैव नैव स्थलजलाजवत् ॥ ८०

अत्र तुल्यार्थेन वतिनाऽर्थप्रतिपाद्यमोपम्यम् । एतच्च पुनस्तयाणामनुक्तौ पूर्ववदनेन सह चत्वारः—इत्यष्टौ ।

शनैश्चलन्ती चरणद्वयेन सा दासीकृताश्वोरुहकाननश्रिया ।

मुखेन राधा सहजामलत्विषा जिगाय चन्द्रं समलं कलङ्कतः ॥ ८१

अत्रेवादिशब्दमन्त्रेणाक्षिप्तोपमा । इयमपि पूर्ववदुत्कर्षानुक्त्यनुक्त्योश्चतुर्धा । तेन द्वादश भेदाः । एते च पुनः श्लेषगतत्वेन द्वेधा—इति चतुर्विंशतिः । कियन्त उदाह्रियन्ते—कामकार्मुकमेवेदं राधे ! तव युगं स्तुवोः ।

गुणस्यायोगसंयोगौ यत्र नैवान्यचापवत् ॥ ८२

अत्रैवार्थे वतिः । 'गुण'शब्दः श्लिष्टः ।

सदादानः स्निग्धकरः योऽक्षुण्णः परवारणः ।

नान्यद्वारणवद्वाले ! पद्मिनीगणभञ्जनः ॥ ८३

कामकार्मुकेति—नान्यचापवत् अन्यचापे गुणस्य प्रतिव्याया (१२) कदाचिद्व्योगः । भूधनुषि तौ नस्तः किन्तु सदा गुणस्य संयोग एव । श्लेषेण माधुर्यादेः ।

है वाले ! है अम्मे ! अर्थश्रीकृष्णः परवारणः परान् शत्रून् वारयतीति प्रचे मत्तद्वस्ती । कथम्भूतः ? सदा दानं यस्य तथाभूतः, हस्तिपत्ते दानं मद्वज्रं, करः शुण्डः । किन्तु श्रीकृष्णोऽन्यवारणवन्न भवति, यतः स पद्मिनीगणभञ्जनः, श्रीकृष्णरूपवारणस्तु पद्मिनीगण-रञ्जनः—श्लेषेण पद्मिनी सङ्गच्छाक्रान्ता स्त्री !

मन्यन्ते यानमुख्यत्वावाचीनानां मम्मटादीनां निबन्धेष्वस्यालङ्कारस्य महिमाऽऽकर्षः संघटितः । दृष्टिना तु यः कारकदोषकाख्यो भेदस्तं दोषक एवान्तर्भाषाद्युक्तिकनिर्मुक्ततुल्ययोगिताऽपि तद्भेदत्वेनैव प्रतिपादिता तत्प्रथममुख्यत्वावाचीना अपि कारकदोषकं नालङ्कारान्तरं मन्यन्ते, परं न स प्रश्नः सम्यङ् मालादोषकवदस्य पृथगलङ्कारतैव योग्या, न दोषकेऽन्तर्भक्ति-रूपमागर्भताया नवीनैर्दोषकस्य जीवातुतया गणिताया इहाभावात् । तुल्ययोगितेति

अत्र तुल्यार्थे वतिः—'दान'कर'वारणा'दिशब्दा श्लिष्टाः ।

हरवन्न तनुशिवोऽयं रविवन्न कुमुदतीग्लपनः ।

शशिवन्नाप्यनवस्थितकलाकलापः स एव सखि कृष्णः ॥ ८४

अत्रापि तुल्यार्थे वतिः—'तनुशिव'दयः शब्दाः श्लिष्टाः ।

राधाऽश्लेषादिषु सदा निरतः सततोदयः ।

पूर्णं कलाभिरनिशं जिग्ये कृष्ण ! सुधाकरम् ॥ ८५

अत्राक्षिप्तोपमा । 'राधा'दिशब्दाः श्लिष्टाः—इत्यादयोऽनुसन्धेयाः ।

आचेपो(२१) वक्तुमिष्टस्य यो विशेषविवक्षया ।

निषेधो वक्ष्यमाणत्वेनोक्तत्वेन च स द्विधा (ठ)॥२७०का—

आचेपनामाऽलङ्कारः । क्रमेणोदाहरणे—

दुर्लील ! लीलया त्वं हरसि कटाक्षेण जीवितं सदृशम् ।

अविमृश्यकारिणीनामुचितमिदं किं भणिष्यामः ॥ ८६

हिमकरकिरणासारो घनसारो गन्धसारोऽपि ।

तव विरहे निर्दयतां ददति किमेभिस्त्वयि प्रोक्तैः ॥ ८७

अयं श्रीकृष्णो महादेववन्न तनुशिवः तनौ देहै शिवा दुर्गा यस्य तथाभूतः, अर्हन्तरीश्वरो यथा महादेवस्तथाभूतो नैत्यर्थः । श्लेषेण तनु कृष्णं शिवं कल्याणं यस्य तथाभूतो न, अपि तु वृद्धत्कल्याणविशिष्ट इत्यर्थः । तथा सूर्यवन्न कुमुदतीग्लपनः, अपि तु कुमुदतीनां हर्षकरः, श्लेषेण कौ एषिय्यां सत् प्रीतिविदते आसां कुमुदतीनां हर्षवतीनां स्त्रीणामानन्द-करः । शशी यथा न अवस्थित एकरूपः कलाकलापो यस्य तथाभूतः, तस्य तु कला कदाचिह्नमस्ति कदाचिद्वर्हते, अत एव न सदैकरूपः, कृष्णस्तु तथाभूतो न, अपि तु सदैक-रूप एव । श्लेषेण कला, वेदग्ध्रादयः ।

अयं श्रीकृष्णश्चन्द्रं जिग्ये । ज्ये कारणमाह—राधिकाया आश्लेषाधरपानादिकर्मसु सदा नितरां रतः, चन्द्रस्तु कदाचिद्वाधानचक्ष्रे कदाचिदश्लेषानचक्षे रतः, न तु सदा । अयं सततोदयः, चन्द्रस्य तु कदाचिदुदयः कदाचिदनुदयश्च । अयं कलाभिवैदग्ध्रादिभि-रनिशं सर्वदा पूर्णः, चन्द्रस्तु पूर्णमायामेव ।

तुल्ययोगिताऽन्यथो यत्नेति निर्वचनम् । तुल्ययोगितायां दोषके चोभयत्रोपमा गुणीभूततया चकास्तीति न सा चमत्कृतिमतौत्यालङ्कारिकचक्रसिद्धान्तः । प्राचीनानां सुतिनिन्दार्थं यत् समीकृत्य वर्णनं तस्य तुल्ययोगिता, इतरस्य तु तुल्ययोगोपमेतुपमाप्रपञ्चतया स्वीकृतिः । कस्यचित् प्रकृतत्वे दोषकं अन्यथा तुल्ययोगितेति राहान्तः ! इष्टमिति परमतेऽत्र सहोक्तिर्यद्ग्रा ।

हेतुरूपक्रियाऽभावे फलं यत् स्याद्विभावना (२२)॥२७१का—

विभावनानामालङ्कारः । फलं फलप्राप्त्यम् । अभावे निषेधे (ठ) ।

यथा—प्रियालोके राधा कुसुमचयने कौतुकवती

धुनीते सत्वासं करतलमदष्टाऽपि मधुपैः ।

अखिन्नाऽपि आन्याऽस्ययति भुजयाऽत्तीभुजशिरः

परावृत्ता पश्यत्यधृतवसनाऽपि व्रततिभिः (ठ) ॥ ६८

विशेषोक्तिः (२३) कारणेषु सत्सु कार्यस्य नोदयः ॥२७२का—

विशेषोक्तिनामालङ्कारः । —यथा—

उदेतीन्दुः पूर्णो वहति पवनश्चन्दनवनात्

कुङ्कुमगुणः कण्ठात् कलमविकलं निर्गमयति ।

वक्तुमिष्टस्य यथाऽतोदाहरणे सत्याः कृष्णे प्रीत्यतिशयस्य 'हे सखि ! निर्दये श्रीकृष्णे त्वया प्रीतिः कथं कृते'ति यो निषेधः स एवाक्षेपः । किं भणियाम इति वक्ष्यमाणत्वेनाक्षेप उक्तः । हिमकरश्चन्द्रस्तस्य किरणानामासारो धारासम्यातः, घनसारश्चन्दनः, गन्धसारः सुगन्धिपदार्थमात्रम् । तां मम सखीम् । त्वयि निर्दयत्वेन प्रसिद्धे रमिस्तस्या दाहकैः पूर्वं प्रोक्तैः किं प्रयोजनमित्यर्थः, अतोक्तत्वेनाक्षेप उक्तः ।

हेत्विति—तथा च कारणाभावे कार्योत्पत्तिविभावेत्यर्थः । वृन्दावनमध्ये स्थिता श्रीराधाऽकस्मात्तत्र श्रीकृष्णदर्शने सति पुण्यादचयने कौतुकवती प्रवृत्तेत्यर्थः । भ्रमरैरदृष्टाऽपि सत्वासं यथा सप्तात्तथा भ्रमरविद्रावणार्थं करतलं कम्पयति अत्र भ्रमरदंशनरूपकारणं विनैव कार्यस्य करतलकम्पनस्रोतुपत्तिः । अमज्जन्त्यखेदरूपकारणं विनैव भ्रमरदूरीकरणार्थं भुजया सखीस्कन्धं अयति । व्रततिभिर्लताकण्टकैः । परावृत्ता सती पृष्ठदेशं पश्यति । प्रथमतोऽकस्मात् कान्तमेलने सति नायिकायाः स्वभाव एवायमिति भावः ।

(ठ) विलक्षण इति गुणेन दोषेण चेति वृत्तिः । साम्योद्देशपुरःसरं यत्र वैयर्थ्योद्घोषण एव तात्पर्यं तत्रैवायमलङ्कारः । एतेन 'उपमेदस्याधिय्य एव अतिरेक' इति मम्मटादिमतं प्रवृत्तम् । मम्मटमतमनुसरन्तो रसगङ्गाधरकृतचन्द्रिकायाम् 'अलङ्कारासारतया तु नानुवाद-मर्हतीत्युपरम्यत' इति सोत्पासकटुक्तिपूर्वं विध्वस्ताः । एवमप्यापाततो गुरुमर्मप्रकाशिन्यां नागोजीभट्टाः । यत् 'उपमानादुपमेयस्यार्थं उपमेवेति केचिदवाञ्छन्ते' इति वक्तव्यं नात्र प्रकृत उपमायां विषयसम्यवाचने तात्पर्यम्, अपि तु वैयर्थ्यप्रकटन एव । इत्योक्त-कर्थापकर्षति—अत्र कारिकायां यतिभङ्गः स्फुटः ।

(ट) आक्षेप इति सामान्यतो योगरूपं नाम, अप्रस्तुतप्रशंसादावर्णालङ्कारान्तरे-ऽप्याक्षिप्तमर्थमेव प्रमाणीकृत्य विवक्षितव्यस्यतेर्घटकत्वात् । निषेध इति निषेधाभास इति

प्रियालीनां मूर्धः शपथरचना दन्तवृणता

पादोपान्ते कृष्णस्तदपि तव मानो न विरतः ॥ ६९

एपाऽनुक्तोक्ताचिन्यनिमित्तत्वात्तिधा । अनुक्तनिमित्तत्वात् तूक्ता । अन्ये दर्शयन्ते ।

भक्तानुकम्पार्थमजोऽपि जातो लीलाकृते गर्भजगच्च गर्भे ।

जगद्धितायैव जगत्तयस्य पिता यगोदातनयो बभूव ॥ १००

अत्राजत्वादेः कारणत्वेऽप्युक्तनिमित्तत्वादजत्वादिकार्यभावाः ।

कृष्णस्य चञ्चलकटाक्षगणे भिन्नं शूनाकरोषि हृदयन्त्वमनङ्ग ! किन्न ।

भस्मीकृतस्य भवतो वृषभध्वजेन किं भस्मसान्नं हि कृतो वन बाहुदर्पः ॥ १०१

यथासंख्यं (२४) यथासंख्यं क्रमिकाणां यदन्वयः (ठ) ॥२७३का—

क्रमिकाणां वाचकानां यथासंख्यं यदन्वयस्तदा यथासंख्यमित्यलङ्कारः ।

यथा—गोपोथ गोपतनयाश्च सुरदिपथ रूपेण च प्रियतया च भुजो जमा च ।

सम्बोध्यंथ रमयंथ निमृदयंथ श्रीगोकुलेन्दुतनयो व्रजमध्यवात्मीत ॥ १००

एषा विशेषोक्तिः । अनुक्तेति—पूर्वश्लोके कारणसत्वेऽपि मानविरामरूपकार्यस्यानुक्तौ किञ्चिन्निमित्तं नोक्तमित्यतोऽनुक्तनिमित्ततोक्ता । लीलाकृते लीलाकरणात् । अजोऽपि जात इत्यजत्वकारणसत्वेऽपि जन्माभावरूपकार्यस्याभावः, तथा गर्भं जगदस्य तथा-भूतोऽपि गर्भं जातः, एवं जगत्तयस्य पिता सन्नपि यशोदासुतो बभूव सर्वत्र निमित्तं जगद्धित-मिति । शूनाकरोषोति—शूलात् पाके डाक्, शूलान्नेन विहा पचसीति । अत्र देह-

यावत् । प्राकरणि कृत्वा प्राकरणि कृत्वाभ्यामेवास्य प्राचीनैः कैश्चित् प्रतीयमानार्थजोवातुतया खोक्तस्य 'भम धम्मिश्च' इत्यादिपदो संलक्षितानां ध्वनेर्विशेषो ध्वन्यालोकादौ विचारितः । दर्पणकङ्कितविध्याभासतया लक्षितस्यास्यैव भेदान्तरस्य चमत्कारो नापलपनीय इति सोऽपि ग्राह्य इत्यलम् । विभावनेति—विभावयते परिकल्पयते कारणान्तरं यनेति कृत्वा संज्ञा-संज्ञिनोरभेदः । विना कारणमुपनिबध्नमानोऽपि कार्योदयः किञ्चिदन्यत् कारणमपेक्ष्यैव भवितुं युक्त इति कारणान्तरोद्भावनचेष्टा । वस्तुतस्तु काव्यगतालौकिकत्वविच्छित्तिरेवेति धा-मलङ्काराणां प्राणाः । तस्य विविधा भेदास्तद्विचाराच्च कुवलयानन्दे तन्मतध्वंसनपरे रसगङ्गाधरे च द्रष्टव्याः । विभावनाविशेषोक्तोः सङ्करत्वेनाविच्छित्तिरित्यनेके नवीनालङ्कारिकाः । प्राचां विशेषोक्तिस्त्वितो दाक् भिन्नैव । परावृत्तेत्यादि—अत्र प्राकुलान्ते प्रथमाङ्कशेषे आसन्न-राजविरहखेदमनुभवन्त्या नायिकायाश्चेष्टादयो मूढत्वेनाञ्जोयनया कृता इति कायर-रसिकानामगूढमेव । यथासङ्गमिति—नायक्यायमूलस्यास्य विवक्षितसत्त्व एवालङ्कार-स्वीकारः । विवक्षितस्तु बहुगुणान्वितत्वेन यथा लक्ष्येण प्राचाभ्युद्योषादीनां प्रवन्धेषु (बुद्धचरिते ५१२४, ५१४२) । एवमपि परिवृत्तिपरिसंख्याऽदिस्यल्लेख्यम् ।

यस्मिन् विशेषः सामान्यं समर्थ्यते (13) परेण यत् ।

साधर्म्यादथ वैधर्म्यात् स न्यासोऽर्थान्तरस्य (२५) हि (ण) ॥२७३ का-

स अर्थान्तरन्यासनामाऽलङ्कार इत्यर्थः । परेणेति विशेषः सामान्येन सामान्यं विशेषेणेत्यर्थः । साधर्म्याद्विशेषः सामान्येन यथा—

त्वमेवाद्या सृष्टिस्त्वयि भगवतः केलिशयनं

त्वया सर्वो लोकः परिहरति त्वणापरिभवम् ।

त्वयाऽपूतः पूतो भवति तदपि त्वं घनरस !

क्रमाद्वीचीभावं व्रजसि, महतामपि महिमा ॥२०३

“महतां नैव महिमे”ति वैधर्म्यादपि ।

साधर्म्यात् सामान्यं विशेषेण यथा—

सङ्क्षेपतस्तां ललिते ! भणामो दुःखं हि नान्यत् प्रियविप्रयोगात् ।

ते पामरा इन्त सुहृद्विद्योगात् प्रागेव येषां न समाप्तमायुः ॥२०४

“ते तूत्तमा एव सुहृद्विद्योगात् प्रागेव येषामपयातमायुः”रिति वैधर्म्यादपि ।

विरोधः (२६) स विरोधाभः (ण) — २७५ का—

विरोधाभ इति वस्तुतो न विरोधः, विरोध इव भासत इत्यर्थः ।

भस्मीभावरूपकारणत्वेऽपि देहैकदेशवाहुदर्पभस्मीभावरूपकार्यस्याभासः—अत्र निमित्त-
मन्त्रेयम् । हे घनरस ! जल ! आद्या सृष्टिरिति प्रथमतो गर्भदजलस्य सृष्टत्वात् । केलि-
शयनमिति भगवतो जलशायित्वेन प्रसिद्धेः । नोचैर्भावं नोचस्वभावं प्राप्नोसि, जलस्य
नोचगामित्वप्रसिद्धेः । सामान्यधर्मण विशेषधर्मरूपार्थान्तरस्यासमाह —महतामिति ।
सर्वोत्कृष्टत्वेऽपि नोचस्वभावोऽहं निरुद्ध इति स्वभावो महिमा उत्कर्ष एवेत्यर्थः । वैधर्म्या-
दिति—यस्मिन् पक्षे सर्वगुणविशिष्टस्य नोचस्वभावगामित्वरूप एव धर्मो महतां महिमा
उत्कर्षो नेत्यर्थः । ते पामरा दुःखिनः, अत्र दुःखयोः साधर्म्यं, ‘ते तूत्तमा’ इत्यत्र
सुखदुःखयोर्वैधर्म्यम् ।

(ख) । अर्थान्तरन्यास इति महतीयं संज्ञा । यदत्र ‘सामान्यं सामान्येन
यत् समर्थ्यते स उभयन्यास’ इति कात्यानुरासनादङ्गभटाद्याः, ‘यस्मिन्विशेषसामान्य
विशेषाः स विकस्वर’ इति च चन्द्रालोककृत इत्येवधिकाङ्कारान्तरं मन्यन्तेतत्त्वतिरिक्ततरं
किमपि, समर्थनस्य विवक्षितत्वेऽर्थान्तरन्यासेनैव गतार्थत्वात् । सर्वस्वकदनुसारिभि-
र्विश्वनाथविद्वानाथदाभिस्तु कार्यात् कारणस्य कारणात् कार्यस्य च समर्थनेऽप्यर्थान्तर-

(13) “समर्थ्यते” इति (क) (ज) पुस्तकयोर्द्विवचनात्; पाठः ।

—जातिर्जात्यादिभिर्गुणैः ।

विभिर्द्वाभ्यां क्रिया, द्रव्यं द्रव्येणैवेति ते दश ॥२७५ का—

जात्यादिभिश्चतुर्भिर्जातिविरुद्धाते, गुणो गुणक्रियाद्रव्यैः, क्रिया क्रिया-
द्रव्याभ्यां, द्रव्यं द्रव्येणेति दश । क्रमेणोदाहरणानि—

हिमकरकिरणासारो घनसारो गन्धसारोऽपि ।

त्वयि मनसोऽन्तर्वर्त्तिनि सम्पति दावानलस्तावान् ॥२०५—इति जातिर्जात्या ।

गुणरत्नरोहणभुवः कृष्ण ! तवाग्रे स्मरोऽपि बीभत्सः ।

रत्नाकरोऽपि गाधो न रत्नसानुस्तथोन्नतिमान् ॥२०६—अत्र जातिर्गुणेन ।

यदङ्गमासाद्य विधूसराद्य गोधूलयो भूषणतामुपेयुः ।

विभूषणानां मणयश्च जम्बुविधूसरत्वं स उपेति कृष्णः ॥२०७

अत्र जातिः क्रियया ।

हे कृष्ण ! त्वयि मनसोऽन्तर्वर्त्तिनि स्मरणावस्थतां प्राप्ते सति चन्द्रकिरणादि-
स्तावान् सर्वोऽपि शीतलः पदार्थः सम्पति दावानलो भवति—हिमकरकिरणजाति-
दावानलजात्योर्विरोधः । स आभासरूप एव, नतु वस्तुतो विरोधः । श्रीकृष्णविरहे
तेशासुहृदपकलेन दावानलवत्तासां प्रतीतिर्भवति, नतु वस्तुतो दावानलो भवतीति ।
रोहणभुव उत्पत्तिस्थानस्य । कन्दर्पैवजातिर्बीभत्सत्वगुणेन विरुध्यते, नहि कन्दर्पः
कदापि बीभत्सो भवतीति विरोधः । गाम्भीर्यगुणेन समुद्रोऽपि त्वग्ने गाधः अल्प एव,
नत्वगाधः, समुद्रजातिरल्पत्वगुणेन विरुध्यते, नहि समुद्रः कदाचिद्गाधो भवतीति
विरोधः । एवमग्रेऽपि । रत्नसानुः सुमेरुपर्यन्तो नोन्नतिमान् नोच्चतरः, अपि तु क्षुद्र एव ।
यदङ्गति—भूषणतां भूषणधर्मं चाक्चिक्वम् । अत्र धूलित्वजातिर्भूषणस्वरत्ननिष्ठसदा-
उत्पद्यमानचाक्चिक्वक्रियया विरुध्यते, न हि धूलयः कदापि रत्ननिष्ठनेत्रचमत्कारि-
चाक्चिक्वक्रियाऽश्रया भवन्ति । यथा दीपानां प्रतिचक्षणं ज्वलनक्रिया उत्पद्यन्ते

न्यासत्वसुररीकृतम् । रसगङ्गाधरकारास्तमिमं भेदं काव्यलिङ्गेऽन्तर्भावयन्ति—तदा-
क्षेपिका युक्तयस्तत्समाधानपद्धतिश्च दर्पणादेवावलोकनीयाः । विरोध इति—अस्य साधारण-
प्रख्यत्वेऽप्यसाधारण्यं प्रतीच्यसाहित्यादावप्यतिरोहितं, तदाधायकेषु ग्रन्थेष्वपि केषु समीक्ष्य
विनिवेशनम् । यदाहुः—

Antithesis, perhaps the most direct form of contrast, has an appeal
more purely intellectual than most figures of speech.....Antithesis
depends for its effect not only upon contrast, but upon balance—the
scales must be evenly weighted.

गत्वा कलावान् गुरुगोष्ठ्यलक्षितः कृष्णोऽपि विप्रोऽजनि भास्कराध्वरे ।
यन्मत्रपाठो भधुरोऽप्यभृत् कटुस्तस्याः समुद्यत्स्मरसंज्ञरस्यः ॥ १०८
अत्र पूर्वाह्णे जातिर्द्रव्येण, उत्तराह्णे गुणो गुणेन ।
शीतलमपि मुरलीरुतमन्तर्मम सन्ततं दहति ।
तीक्ष्णोऽपि तव कटाक्षः शीतलयति मानसं कृष्ण ! ॥ १०९—गुणः क्रियया ।
कठिनः शिलास्यत्वाद्गोवर्धन एव भृशतां नाथः ।
कृष्णकरे कुसुममयः कन्दुक इव कोमलो भाति ॥ ११०—अत्र गुणो द्रव्येण ।
जीवयति च मूर्च्छयति च पीबयति च सूक्ष्मयत्यपि च ।
तव मुरलीरवखुरली नो जाने किं विजानाति ॥ १११—क्रिया क्रियया ।
विभाजते यत्कटाक्षोऽप्यनङ्गमपि साङ्गयन् ।
ईक्षणक्षणेऽपि कृष्णो वीक्षितः क्षणदामुखे ॥ ११२—क्रिया द्रव्येण ।
त्वयि नयनवर्त्मवर्त्तिनि सरसयति रतिं य एव रमणीनाम् ।
सति मनसोऽन्तर्वर्त्तिनि कृष्ण ! स एव स्मरः कुलिशः ॥ ११३

द्रव्यं द्रव्येण । एवं दश भेदाः ।

तथोक्तपदपङ्क्तिरागप्रभृतिमण्योनामेव, न तु धूलोनामिति ज्ञेयम् । भास्कराध्वरे सूर्यपूजा-
स्थले गुरुगोष्ठीभजेटिलादिभिरलक्षितः श्रीकृष्णो वैश्यजातिरपि विप्रोऽजनि—नहि वैश्यः
कदापि ब्राह्मणो भवतीति विरोधः । एवं साधुर्गुणस्य कटुतागुणेन सह विरोधः ।
शीतलेति—शीतलत्वगुणो दाहक्रियया विरुद्धो भवति । कठिन इति—काठिन्यगुणस्य
कोमलद्रव्येण सह विरोधः । जीवयतीति—मुरलीरवस्य खुरली अभ्यासः, पुनः पुनर्वादन-
मिति यावत् । एकस्मिन् काले जीवनक्रिया मूर्च्छनाक्रिययोः परस्परं विरोधः—प्राणानां
सम्यक् चलनं जीवनं, किञ्चिन्मात्रचलनं मूर्च्छा इति भेदो ज्ञेयः । एवं स्यात्कटाक्षक्रिययो-

तस्यालङ्कारान्तरस्पर्शं चमत्कृतिः सुतरासुप्रयोग्या यथा 'स्निग्धे यत् प्रकृषाऽसौ' इत्यादि
विशेषेन संदृष्टे गीतगोविन्दपद्ये (११०) । एवमपि स्नेहाधाने यथा 'पतन्ती खलोकात्प्रयसि
पतितामुचपदवीं जलधन्तयांन्तो भवजलधिभीतिं ग्रामयसि । जडात्माऽपि यत्कं कलुष
जडतां नाशयसि यदिदं ते कृत्यं जननि जनमध्ये विजयते ॥' इति प्रेमचन्द्रतर्कवागीश-
चरणानां श्लोकः । आदित्यस्य जात्यदीनामेकस्यैकजातीयविरोधमालम्ब्य काव्ये प्रादुर्भूत
इत्यभ्युदये—तस्य प्रमाणमश्वघोषरचितानि 'भृशतुपराहोऽपि सपत्न एव' (बुद्धचरिते
११०), 'अर्द्धरूपां ह्यर्द्धस्य महात्मानं खलात्मनः' (सौन्दरनन्दे ११२०) 'वपुर्मांश्च न च स्तब्धो
दक्षिणो न च नावैव' (सौन्दरनन्दे ११४) इत्येवमादीनि पद्यानि ।

स्वभावोक्तिः (२७) स्वभावस्य वर्णनं यत् (त) — २७६ का—

यथा—'आराजानुकरोपसर्पणपर' इत्यादि (५ म किरणे १० म श्लोकः) ।
यथा वा—जृम्भस्व तात ! सुखमाकलयामि दन्ताः

कलुहता भवत इत्युदिते जनन्या ।

स्मिता विकाशितमुखस्य हरेर्जयन्ति

द्रोणप्रसूनकलिका इव केऽपि दन्ताः (त) ॥ ११४

यथा वा—स्वभावसुन्दरः कृष्णो राधा सहजसुन्दरी ।

अन्योन्यमनयोः प्रीतिरखिलोत्सवकारिणी (त) ॥ ११५

—मुखे सुतिः ।

निन्दा वा हृदये व्याजसुतिः (२८) स्यात्तत्तदन्यथा (त) ॥ २७७ का

सुतेर्निन्दा निन्दायाः सुतिरित्यर्थः । क्रमेणोदाहरणे—

न निःस्पृहस्तत्सदृशो विरक्तः स्वकीयकीर्त्तावसि नानुरक्तः ।

दिङ्मात्रनिष्पाद्यपरोपकारे न कृष्ण ! कोप्तिं गदुरीकरोषि ॥ ११६

अत्र मुखे सुतिरन्तनिन्दा ।

विरोधः । विभाजत इति—अनङ्गमङ्गरहितं वस्तु साङ्गमङ्गजन्यक्रियायुक्तं वरोतीति
विरोधः । वस्तुतस्तु अनङ्गं कन्दर्पं साङ्गं सम्मोगस्य यावन्त्यङ्गानि तद्विशिष्टं करोतीत्यर्थः ।
क्षणदामुखे सन्ध्यायां वीक्षितो नेत्रानां क्षणद उत्सवदो भवति । त्वयीति—सन्ध्याकाले
व्रजागमनसमये यः कन्दर्पो व्रजसुन्दरीणां रतिं रमणं च क्षुब्धसम्मोगमिति यावत् । स एव
स्मरस्त्वयि नेत्रद्वारा व्रजसुन्दरीणां मनोऽन्तर्वर्त्तिनि सति तत्सुखार्थोत्कण्ठयाऽप्रनिरभृत् ।
नहि रसखादहेतुः कन्दर्पः कदापि वचो भवतीति विरोधः ।

त्वदङ्गीति—चिरन्तनस्यानादिकाल एव प्राप्तस्य स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयस्य देहद्वयनाश एव
मोक्षः । तथाच तद्भजनस्य कोऽप्यचित्त्यः प्रभावो यदर्थं भजनारम्भकाल एव भक्तस्य स्वसारं

(त) स्वभावोक्तिरिति—आचार्यदक्षिणेवास्य सामान्यमाविष्कृतचरमिति प्रागे-
वास्माभिरुदटङ्कि । अत्र 'इह वस्तुस्वभाववर्णनमात्रं नालङ्कार' इत्यादि युक्तिसरणिः सर्वस्व-
ग्रन्थतो ग्राह्या । एवं सति 'स्वभावसुन्दर' इत्यादिमूलस्यपदे एतदलङ्कारस्यापने विचिकित्वा
नासङ्गता । 'दन्ता' इति प्राचीनपदे पुनर्वचनं न सुष्ठु । व्याजसुतिरिति—सुतेः सुखान्तरे
निन्दाया निन्दाऽन्तरे च गम्ये इयमेवालङ्कारितिरिति कुबलयानन्दकृष्णादीनामाकृतम् । तत्राद्ये
'सुखं जीवन्ति हरिणा' इत्यादि दृष्टपदेऽप्रस्तुतप्रशंसैवेति वक्ष्यो नवीनाः, द्वितीयस्थले
व्याजनिन्दाऽस्थोऽतिरिक्तोऽलङ्कारः कैश्चिद्वर्त्तमानैः स्वीकृतः । परमतिष्ठकभेदेतन्नालङ्कार-

त्वदङ्घ्रिभूलं भजतां मुकुन्द ! लाभोऽस्तु दूरे वपुषो निजस्य ।
चिरन्तनस्यापि भवेद्विनाशः स्वभाव एवैष तव प्रसिद्धः ॥ ११७
अत्र मुखे निन्दाऽन्तः सुतिः । उभयथैव व्याजसुतिः ।
यस्तु— वक्तुं वो द्विजराजहिंसि मदिरालोलं दृशोर्युग्मकं
कान्तिः काञ्चनहारिणी विहरणं गुर्वङ्गनासङ्गतम् ।
सङ्गी पञ्चम एव पञ्चविंशत्यः शुद्धिस्तथाऽपीह वो
दैत्यं यन्मवधीदृषाकृतिमयं तेनैव दुष्टो हरिः ॥ ११८

इति यद्यपि व्याजसुतिः, तथाऽपि शब्दालङ्कार एवासौ, तेनायमुभयत्रैव ।
इयं विदूषकस्यैवोक्तिः ।

सहोक्तिः (२६) सा सहार्थेन शब्देनैका क्रिया यदि(त) ॥ २७८ का—

यथा—श्वसैः सार्धं विरहिसुदृशां दैर्घ्यमापू रजन्त्यः

साकं देहैरहङ्ग ! कृशतां वासराः सम्प्रतीयुः ।

नाशयति । कदाचिदरिष्टासुरवधानन्तरं श्रीराधिकायद्यगतं श्रीकृष्णमालोक्य श्रीराधिका
ललिताप्रभृतिसखीः समोऽध्याह्नः भोः सख्यः, समं त्वद्य श्रीकृष्णेनारिष्टवधः कृतः, तस्मादस्य
स्पर्शो भवतीभिर्न कर्तव्यं इति बुवाणां राधां प्रति विदूषकः कृष्णस्य सखा मधुमङ्गल
आह—यत्निति—भोः राधिके ! यूयं महापातकिन्यः, श्रीकृष्णेन तु जन्ममध्ये एकं पापं
कृतम्, तदपि प्राप्ताभासमेव, यतोऽयमसुरो मायया दृषाकृतिर्भवतीति । अत्र तासां पञ्च
महापातकानीति हृदये प्रशंसासत्त्वेऽपि निन्दामुखेनाह,—वक्तुं द्विजराजो ब्राह्मणश्चेहस्तस्य
हिंसकमिति ब्रह्महत्या, प्रशंसापक्षे द्विजराजश्चन्द्रस्तस्य निन्दाप्रयोजकत्वेन हिंसकम् ।
दृशोर्युग्मकं मदिरया लोलमिति सुरापानं, पक्षे मदिरा खञ्जनस्तददाचक्षुषम् ।
काञ्चनहारिणीति खण्डस्त्येयं, पक्षे सुवर्णमिव मनोहारिणी । गुर्वङ्गनासङ्गतमिति
गुरुदारगमः, पक्षे गुरुगामङ्गन एव आसङ्गतं कुलवतीत्वाद्वर्द्धिमन्नाभावात् । अतो
दृष्टो वा दैत्यो वेति तत्त्वं न जानीयेति ध्वनिः । पञ्चविंशत्यः कश्चिन्महादस्युर्दुष्प्राकं
सङ्गी एव पञ्चममहापातकरूपः, पक्षे कन्दर्पः । उभयत्रेति—व्याजसुतौ शब्दालङ्कारे चेति
प्रयोगो ज्ञेय इत्यर्थः ।

भेदघटकत्वेनैव कृत्वेन ग्राह्यम् । पञ्च महापातकानीति—तथाच मनुः, 'ब्रह्महत्या सुरापानं
स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुस्तत्संस्मरंस्यापि पञ्चमम् ॥ ५ ॥ शब्दालङ्कार एवासौ,
अनुप्रासमुखेनैव विच्छिन्नविशेषप्रकटनादित्याशयः । सहोक्तिः—अत्र सख्यं स्ववृत्तां मते
अप्यप्यघटकत्वेनैव विनिगमकं, न तथेति तु साम्प्रदायिकाः । विरहेण विनैवति—“न विना

बाष्पाभोभिः सह हिमपयःप्रस्रवाः (१४) पितुरुच्चै-

र्हा धिक् प्राणैः सह कमलिनीकाननं स्नानमासीत् ॥ ११९

विनोक्तिः (३०) सा विनैकेनान्यस्य चेत् सदसत्कृतिः (त) ॥ २७९ का—

विनोक्तिनामाऽलङ्कारः । सत्कृतिः शोभनता, असत्कृतिस्तदन्येति
द्विधा । क्रमेणोदाहरणे—

विरहेण विनैव शोभते ललिते ! प्रेम निसर्गशोभनम् ।

असुमिश्र विनैव शोभते विरहयेह्यत सम्भवद्दृशः ॥ १२०

विना राधां कृष्णो न खलु सुखदः, सा न सुखदा

विना कृष्णं, द्वाभ्यामपि वत विनाऽन्या न सरसाः ।

विना रात्रिं नेन्दुस्तमपि न विना साऽपि रुचिभा-

ग्विना ताभ्यां जृम्भां दधति कुमुदिन्योऽपि नतराम् ॥ १२१

समासमाभ्यां नियमः (३१) परिवृत्तिरुदोर्ध्यते(त) ॥ २८० का—

अर्थयोरर्थानां वा समेनासमेन वा विनिमयः परिवृत्तिः । समेन यथा—

हारादिभिः संलुटितैर्निजाङ्गादिभूषयामास पतङ्गपुत्रीम् ।

तस्याः सरोजादिभिरात्मनोऽङ्गं राधाऽलिवर्गो जलकेलिकाले ॥ १२२

यथा वा—एका ददुर्नूपुरनादशोभामन्याः प्रयाणक्रममन्यरत्वम् ।

आभोरवालाकलहंसवालासमूहयोः किञ्चन सख्यमासीत् ॥ १२३

श्वसैरिति—विरहविशिष्टजसुन्दरीणां रजन्त्यः श्वसैः सार्धं दैर्घ्यमापुः, विरहेण तासां
रात्रयः श्वासा अपि दीर्घा बभूवुः, सहार्थकसार्धशब्देनैका क्रियेति सहोक्त्यालङ्कारः । वासरा
इति—कान्तविच्छेदजन्या यादृशी पीडा रात्रौ तादृशी दिवसे न भवति, अतस्तासां दिवसाः
श्रीघ्नं यान्ति, तस्मादेव दिवसानामल्पत्वम् । हिमपयःप्रस्रवा रात्रिसम्बन्धिनीहार-
प्रवाहाः । कमलिनीनां स्नानत्वं हिमघटाभिरेव ज्ञेयम् ।

निसर्गशोभनम्, अतो विरहाद्यपेक्षा नास्ति । कान्तेन सह विरहश्चेत्तदा प्राणैर्विनैव
प्रेम शोभते । विरहेऽपि प्राणास्तिष्ठन्ति चेत्तदा प्रेमैव नास्ति, कुतस्तस्य शोभनताविरहः ?
कथम्भूतः ? सम्भवन्तो मरणपर्यन्ता दशा यत्र तथाभूतः । जृम्भां प्रफुल्लत्वं न दधति ।
इयं दृष्टान्तमिश्रिता सहोक्तिः ।

विप्रलम्भेन सम्भोगः पुष्टिमन्त्र इति यद्रसविदां सूचनं न तद्वत्पलप्यते । विरहतापस्य
तीव्रतापरमेतत् । अत्र प्रसङ्गेऽन्योक्तिरिति काव्यभेदप्रसाधिकाऽधिका काचिदलङ्कारित्यर्थः

असमेन यथा—मनोरागं दत्वा चरणदलरागो मृगदृश-

स्वयाऽदत्तो वचःस्थलमलति यः कोशुभ इव ।

रसं दत्त्वा नीता त्वदधरपुटेनेक्षणमसौ

समन्वद्देदधरान्तदवयववैदधरमपि च ॥ १२४

अतौतानागतार्थानां साक्षात्त्वमिव (३२) भाविकम् (य) ॥ २८१ का—

भाविकनामाऽलङ्कारः । क्रमेणोदाहरणे—

प्रातः सखीनां पुरतः शुक्लीभिः कथा तथा वल्लभयोरुदारा ।

व्यधायि, तौ सा च निगा तयोः सा केलिश्च साक्षादभवन् यथाऽसाम् ॥ १२५

इदानीमेव राधाया स्मूर्यथा गुणवत्यभूत् ।

तथा मन्ये स्मरस्येयं स्वं चापं त्याजयिष्यति ॥ १२६

पदवाक्यार्थता हेतोः (३३) काव्यलिङ्गं प्रकीर्तयति (य) ॥ २८२ का—

पदार्थता वाक्यार्थता च । पदार्थता च द्विधा—एकपदार्थताऽनेकपदार्थता

चेति । क्रमेणोदाहरणानि—

संसारालर्कदंष्ट्रातः पापाशीविपदंशतः ।

कृष्णनाम्नि महामन्त्रे सति सा भैष्ट साधवः ॥ १२७

अपारकरुणास्वधौ स्मरणमात्रसानुग्रहे

विधिप्रभृतिपापरावधिसमानसम्भावने ।

तवाहमिति जल्पतामखिलकामकल्पदुमे

हरौ निहितमानसास्यजत देहबन्धं जनाः ॥ १२८

हे कृष्ण ! त्वया स्वीयमनोऽनुरागं राधायै दत्त्वा मृगदृशचरणसम्बन्धजुलितदलानां वावकरागं आदत्तो जगद्दे । अलति भूषयति । एवं त्वदधरपुटेन स्वीयताम्बलरसं तस्या ईक्ष्णाय दत्त्वा ईक्ष्णस्य कञ्जलरूपमसौ स्वयं जगद्दे, अतस्तद्देदधरं तवाधररूपावयव-वेदधरान्तयोः साम्यमेव ज्ञेयम् ।

अनागतार्थानां साक्षात्त्वमाह—इदानीं यौवनारम्भ एव । संसारेति—भयाभावे कृष्ण-नाम्नोत्प्रेक्षस्य पदस्य हेतुता । अपारेति—समानसम्भावने तुल्यदृष्टावित्यर्थः । देहबन्धत्वागे

स्वीक्रियते तद्विशेषा आकर एव लक्षणाः । एका ददुरित्यादि—अत्र 'अनौयत प्रतुपदेशलुब्धे' रित्यादि कुमारहम्भवपदसुपजोवालेन गृहीतमिति प्रतिभाति ।

(य) भाविकमिति—अत्र प्राचीनेरुद्धावितस्य भाविकाख्यप्रबन्धगुणस्य नाश-प्रवेशः शङ्कनीयः—उभयोर्भिन्नलक्षणात् । भाग्य-भट्टि-भट्टोद्धटप्रभृतयस्तत्र प्रमाणम् ।

वाक्यार्थता यथा—वपुःस्थित्या ज्ञातं कपटरहितं प्रेम नहि मे

सति प्रेम्नि प्रायो न भवति वियोगः प्रणयिनोः ।

अतः प्रेम्नोऽकीर्त्तिप्रकटननिमित्ता मम जनिः

कथं नु श्रोतव्यं दयित इति भूयो हरिवचः ॥ १२९

विना वाचकवाच्यत्वं यत्र वस्तु प्रतीयते ।

पर्यायोक्तं (३४) तत् (य) ॥ २८३ का—

जहौ श्रौक्लणमालोक्य स्थितिं स्वाभाविकीमपि ।

दर्पः कन्दर्पहृदये मानो मानवतीहृदि ॥ १३०

अत्र कन्दर्पो निर्दर्पो, मानवत्योऽपि मानरहिता इति यद्यपि वस्तु शब्दे-नैव प्रतीयते, तथापि न वाचकमुखेन, न च वाच्यमुखेन । वाचकमुखेन 'अपारे'त्यादीनां चतुर्थी पदानां हेतुता । माधुरविरहपीडया व्याकुला श्रौराधिकाऽह—वपुरिति । हे दयिते । इति पदघटितं सन्देहवचनं मया कथं श्रोतव्यं यतो मयि तस्य दयितात्वमेव नास्ति, तदिच्छेदेऽपि प्राणानां विद्यानानत्वादिति भावः । अत्र जनेः प्रेमाकीर्त्तिप्रकटननिमित्तत्वे 'वपुःस्थित्ये'त्यादि प्रथमाहस्य हेतुता ।

शब्दस्य शक्तिरूपवाचकत्वं विना तथा शब्दजन्यार्थस्य वाच्यलक्षणासामर्थ्यं विना यत्र किमपि वस्तु प्रतीयते तत्र पर्यायोक्तनामाऽलङ्कारो ज्ञेयः । रासोत्प्रेक्षसम्बन्धिनीं श्रौक्लण्यधमां पौर्णमासीं प्रति वृन्दा वर्णयति । सर्वापेक्षया कन्दर्पोऽतिसुन्दर इति सर्वजनप्रसिद्धा स्वाभाविकी स्थितिः, तथा सुन्दरोऽस्त्रीसमा मानवती भवतीति च या स्थितिस्तामपि जहौ । अत्र कन्दर्पो निर्दर्पः मानवती च मानरहितेति बोधस्तु शक्तिं विनैव जायते, न हि एतादृशार्थं पदस्यस्य कस्यापि शब्दस्य शक्तिरस्ति, शक्तेरभावे वाच्यस्य सामर्थ्यं सुतरा-मेव नास्तीति । यदि शक्तिं विना वाचकशब्दमुखेन तादृशार्थबोधः स्वीक्रियते तदेतद्विज्ञानान्तवस्तुप्रतीतिरपि स्वीक्रियताम् (य) । ननु शक्तिशङ्कनयोरभावेऽपि सुखार्थस्य बाधादेव लक्ष्ययेतादृशार्थबोधो भविष्यति—तथाहि दर्पस्याचेतनत्वेन स्वाभाविकस्थिति-त्यागे कर्तृत्वासम्भवान्मुख्यार्थस्य बाधः, तत एव लक्षणायाः प्रवृत्तिः सम्भवतीति चेदाह—

राज्ञा तु भाविकस्य शब्दगुणताऽर्थगुणताऽलङ्काररूपता च पृथक् पृथगेव व्यवस्थापिता । तस्य तु भावो भावना पुनः पुनश्चेतसि विनिवेशः—सोऽस्यास्तीति भाविकमिति आकृतिः समुद्रवनेन सर्वैखटोकायां या दर्शिता सेव चमत्कृतिहेतुं साधु सूचयति । प्रातः सखीना-मिति—अत्रानन्दवृन्दावनसं पदं (३३७) स्मरणीयम् । काव्यालिङ्गमिति—नैयायिकसाधित-लिङ्गात् पार्थक्यं, सिद्धान्ते तत्र नूनं वैचित्र्यमेव जीवात् । उद्धटोपक्रमेतिदिति सम्भाव्यते ।

चेदभविष्यत्तदा तस्यान्यार्थोऽभविष्यत् । अत्र वाचका एव शब्दा न तूक्तार्थ-
व्यञ्जकाः । एवं वाच्यमुखेन चेदभविष्यत्तदाऽन्योऽप्यर्थोऽभविष्यत् । अयन्तु
वाच्य एवार्थः, न तु व्यञ्ज्यः, तर्हि सबाधमित्यपि न वक्तव्यम् । तथाहि गवि
शुक्ले चलति दृष्टे, गौः शुक्लचल इति त्रितयविकल्पो यदेव दृष्टं तदेव विकल्प-
यति, तच्चाभिन्नसंस्पृष्टत्वेन दर्शनं भेदसंसर्गाभ्यां विकल्पयति ।

—समृद्धिरुदात्तं(३५) वस्तुनः परा (थ) ॥ २८४ का-

यथा— मानः कामगवीषु नैव नतरां (15) कल्पद्रुमेष्वादरो

लोष्ट्राणीव लुठन्ति हन्त परितश्चिन्तामणीनां गणाः ।

गवीति । शुक्लगुणविशिष्टे चलनक्रियायुक्ते गवि दृष्टे 'गौः शुक्लचल' इति
प्रयोगात् गोलजातिशुक्लगुणचलनक्रियाणां विकल्पो बोध्यो भवति, अत्र यदेव
पिण्डमात्रपूर्वं दृष्टं तदेव विकल्पयति तादृशबोधे विषयीकरोतीत्यर्थः । अत्र 'गो'पदस्य
गोलजातिरूपेण शक्तिः, नतु साक्षागलकम्बलादिरूपेण पिण्डे शक्तिः, अत एव
लक्षणाऽदीनां सुतरां नावकाशः । एवं सति शक्तिर्लक्षणाव्यञ्जना विना शब्दसामर्थ्या-
त्तादृशगौरूपवस्तु प्रतीयते । तथाऽत्रापि 'कन्दर्पो निर्देय' इति वस्तु शब्दसामर्थ्यादेव
प्रतीयते । यन्मते 'गो' शब्दात् साक्षादिरूपेण पिण्डबोधो भवति तन्मतमाल-
म्ब्योक्तम् । यथा जातिशक्तिवादमते यत्कौ शक्तिं विनाऽप्याच्चेपवलात् शब्दबोधे
व्यक्तिमानं भवति, तथेवात्रापि शक्त्वादिकं विनाऽपि शब्दसामर्थ्यादेव तादृशार्थमानं
भवतीति ज्ञेयम् । अर्थ भावः—सामान्यतः पिण्डमात्रत्वेन प्रथमं दर्शनं क्षणान्तरे च
'गौ'रिति जात्यन्तरात् 'शुक्ल' इति गुणान्तरात् 'चल' इति क्रियान्तराद्भेदेन तत्रितय-
संसर्गश्च तस्य विकल्पः स्यात्, ततश्च किमपि वस्तुमात्रमिदमित्यनेन यदेवाभ्यधाति तदेव
गौः शुक्लचलोऽयमित्यनेनाप्यभिधीयते, नतु जातिगुणक्रियाः । तत्र जात्यादीनां भेद-
संसर्गयोरेव प्रतीतिमात्रमित्येतन्मात्रमधिकम् । एवमपि कन्दर्पमानवतौ दर्पमानरहिते
अभूतामिति योऽयमर्थः स एव 'दर्पः कन्दर्पद्वय' इत्यादिनाऽप्यभिधीयते, किन्तु वचन-
वैशिष्ट्यमात्रमधिकं, तदेवाश्रित्यालङ्कारः प्रवर्तत इति । यथा चतुर्थातिशयोक्त्यालङ्कारस्थले
कविनिर्माणस्य विधिक्षतनियमराहित्येन कारणात्पक्षेः प्रागेव कार्योत्पत्तिरुक्ता तथाऽत्रापि
पर्यायोक्त्यालङ्कारस्थले शक्त्वादिकं विनेव वस्तुप्रतीतिर्भवतीति सर्वमनवदम् ।

कायहेतुरिति केषांचित् प्राचां संज्ञा । 'एकानेकपदार्थत'ति भेदबोजं प्रकाशकदादनु-
सारेण । हेतुत्वस्य 'हि'पद पञ्चमीविभक्तादिना वाच्यत्वेऽगृह्यत्वेन समवकाराभावाभावा-
मलङ्कारः, किन्तुपात्तयोः कार्यहेतोरनुपात्ताऽपि हेतुता वाक्यवैशिष्ट्यादिना वाच्यवत्

शम्बूका इव वापिकापरिसरे सुक्ताकिरः शुक्तयो

वीक्ष्यन्ते न जनैस्त्वमेव नगरि ! श्रीद्वारके ! निःस्पृहा ॥ १३१

प्रधानमपि यदाङ्गम्—२८५ का—

यत्र प्रधानमप्युपलक्षणं तच्चोदात्तम् ।

यथा— सेयं मथुरानगरी सुरगुरुभिर्याचितो भगवान् ।

यत्तावतीर्थे शतशः सुरद्विषो हेलया न्यवधीत् ॥ १३२

अत्र समस्तदेव्यहननरूपो वीररसो गुणीभूतः (थ) ।

—एकस्मिन् यत्र साधके ।

साधकान्तरनिर्देशः स समुच्चय(३६) इष्यते (द) ॥ २८६ का—

प्रकृतकार्यस्यैकस्मिन्नेव साधके सिद्धे सिद्धत्वोपयोगार्थं साधकान्तरनिर्देशः
समुच्चयः । यथा—दुरापोऽयं कृष्णः सहजतरलं मानसमिदं

सुदुर्वारः कामो, गुरुतरकरालो गुरुजनः ।

मान इति—तत्रगरस्थजनानां निःस्पृहत्वेन तव निःस्पृहत्वम् । तव परिसरे हिमा
(हिल्) इति प्रसिद्धानि लोष्ट्राणीव चिन्तामणीनां गणा लुठन्ति, अतएव कामधेनुषु जनानां
नैवादरः । वापिकातडागादिपरिसरे 'सासुक' इति प्रसिद्धाः शम्बूका इव शुक्तयो
जनेन वीक्ष्यन्ते । कथम्भूताः ? सुक्ताकिरः याम्यो सुक्ता उत्पद्यन्ते । सुरगुरुभिर्भ्रात्रादिभि-
र्याचितः सन् यत्र मधुपुण्याम् । मथुराया उत्कर्षार्थं प्रधानीभूतस्यापि श्रीकृष्णनिष्ठवीर-
रसस्य गुणीभूतत्वं ज्ञेयम् ।

यत्र प्रतीयते तत्रैवायमिति सम्प्रदायविदः । पर्यायोक्तमिति—पर्यायोक्तिरिति वा कुत्रापि
संज्ञा । निर्वचनमुखेनास्य निष्कर्षोऽभिनवगुप्तपादैर्लोचने प्रकटितः । पर्यायोक्तस्य वाक्यार्थो-
ऽङ्गतया विषय इति प्राचीनमतभासमुपपादयन्तो वक्रोक्तिजीवितकृतः स्वतन्त्राः । प्राचां
व्यञ्जनाधिकारे उपकरणीकृतोऽयमिति केचिदस्मिपुराणादनुसारिणः—'दृश्यसौ परभृत'
इत्यादि दृष्टिपदान्तर साधकप्रखाम् । एवमेव 'ध्वनिताभिधाने पर्यायोक्ति'रिति लक्षणेन
'भम धम्मिअ' इत्यादि 'निःशेष्य'तचन्दने'त्यादादृष्टरगुणखेन च सूचनं काव्यानुशासनकृतां
वाग्भटसूरीणाम् । अत्र भङ्गान्तरेणातात्पर्येण वा गम्यस्याभिधानमिति सर्वस्वगम्या-
नुसारिणो विद्याधरविश्वनाथादयः । यदीति—इह मूले टीकायाश्च व्यञ्जनाशक्त्यसङ्गावे हेतुत्वं
स्फुटं कथाचित् प्रौढाऽविश्वं तमित्यङ्गसा प्रतिभाति । उदात्तमिति—अत्राभिमानस्याधि-
भावाद्भोजनिर्दिष्टादुदात्तरसात् परार्थत्वादेकतोद्दीपनविभावत्वेन वस्तुनोऽन्यत्वेति सूक्तीचिकया
भेदापातः । दण्डादिस्त्रोक्तस्योदाराख्यगुणस्योर्जितता चात्र वरीवर्त्ति । गुणीभूत इति—
अतएवालङ्कारत्वेन निर्देशो नालङ्कार्यत्वेन ।

नवीनैषोत्कण्ठा, नवमपि वयो, नातिचतुरः

सखीलौको, हाधिग् भवतु कथमाधेरुपशमः ॥ १३३

अत्राधेरुपशमाभावस्य कृष्णदुरापत्वमेव मुख्यं साधकं, तत्रान्येषां साधकानामुपादानेनायं समुच्चयः । एष च सदसदुभययोगात्तिधा, सत् शोभनम्, असदशोभनम्, उभयं शोभनाशोभनम् । सद्योगे यथा—

रूपं कुलं वल्लभदुर्लभत्वं शीलं कला कान्तिरुदारता च ।

एकेन चैषामपराः सगर्वा राधे ! समस्तैरपि ते न गर्वाः ॥ १३४

असद्योगे यथा—

संसारमार्गां ह्यधमः स्वभावात् कर्माणि तस्मिन् कटुकण्टकानि ।

गतागताभ्यामिह खेद एव तथापि नास्मिन् कुञ्जनो विरज्येत् ॥ १३५

सदसद्योगे—प्रियः प्रणयकोविदः, प्रणयिनी सदैवोत्सुका,

खलः क्षतपराक्रमो, गुरुजनः खलोक्तासहः ।

गृहं गृहपतिच्युतं, मनसिजस्य पक्षेपवः

कलावति ! बहिश्चरा इव लसन्तग्री पञ्च नः ॥ १३६

अत्र प्रियादयः सन्तः खलोऽसन् ।

गुणो गुणक्रियाभ्याञ्च क्रियया च क्रियाऽपरः ॥ २८७ का—

अपरः समुच्चय इत्यर्थः । गुणेन गुणी यथा—

दुरापेति—अत्राधेमेनःप्रीडाया उपशमामावे श्रीकृष्णस्य दुरापत्वमेव मुख्यं कारणम् । ननु श्रीकृष्णस्य दुरापत्वे सति तस्मिन् मनो न देयमित्यपि न सम्भवतीत्याह—मम मानसं चञ्चलं मद्वारणं न स्वीकरोतीति । मनःप्रीडायाः शान्त्यभावे गुणीभूतकारणान्तराण्यप्याह—सुदुर्वारिण्यादि । गुरुतरकरालः कटूक्तिविषवर्णकारो । रूपमिति—स्त्रीणां गर्वं रूपं मुख्यं कारणम्—अन्येषां कुजादीनां गौणकारणत्वं ज्ञेयम् । वल्लभस्य कान्तस्य स्निग्धदुर्लभत्वम् । अपराः स्त्रियः । प्रिय इति—क्षतो नष्टः पराक्रमः यस्य तथाभूतः—गुरुजनः खलस्य दुर्वोदोक्तिं न सहते । युष्माभिर्मिथ्यैव प्रवादो दीयते, मम वधूः साञ्जीति पौष्णमासीसुखा-
च्छतम्, अतोऽस्मदगृहे श्रीकृष्णस्याप्यानयनेऽवसरः । पक्षेपवः—यत्राभीर्षा पक्षानां समागमस्तत्रैव कन्दर्पस्य प्रादुर्भावस्तत्र मुख्यं कारणं श्रीकृष्णस्य प्रणयकोविदत्वम्,

(द) समुच्चय इति—नात्र केवलमनेकेषामेकत्र निबन्धो, न वा गुणक्रिययोर्गुणपदभिधान-
मात्रं, परं 'दृष्ट्वा युवानः शिशवः कपोताः खले यथाऽमो युगपत् प्रतन्ति' तददेककाव्यानुष्ठानात्मा प्रौढोक्तिमूलेऽपि योगपदतात्पर्यकत्वेन सार्थकनामाऽयम् ।—अचलैर्नैकदेशेनेति

व्रजपतिनन्दनहृदयं राधायामेधिताभिलाषञ्च ।

साऽपि च शृगमनुरक्ता तस्मिन्निति सहजभावसर्वज्ञम् ॥ १३७

अत्र साभिलाषत्वानुरक्तत्वे गुणी । अचलैरन्यालङ्कारः (द), शृङ्गोऽयं तथा न चमत्करोति, अतः सङ्करतयोदाहृतम् । गुणः क्रियया यथा—

अरुणश्च नीलनलिनप्रभमपि नयनं प्रिये ! मयि ते ।

आसन्नश्च ममायं हृदि कम्पयन्त्यकद्योते ॥ १३८

क्रियया क्रिया यथा—

हरिरभियास्यति मथुरामिति वार्त्ता नः श्रुती च विनिहन्ति ।

मम तु सखी भवति न वेत्यपि शङ्का मे मनश्च मूर्च्छयति ॥ १३९

अनेकस्मिन् क्रमेणैकः (३७) पर्यायः (द)—२८८ का—

एकं वसु क्रमेणानेकस्मिन् यदि भवति आरोप्यते वा तदा पर्यायः । तत् भवतीति पक्षे यथा—

एकस्त्वं निखिलवधूहृदि प्रविष्टः संक्षोभं जनयसि गोकुललेन्द्रमूनो !

त्वामेकं नहि सकलाः प्रवेष्टुमर्हाः किं क्षोभं वत जनयन्तु चेतसस्ते ॥ २४०

अन्येषां गौणकारणत्वं ज्ञेयम् । व्रजपतीति—चकाराभ्यामभिलाषानुरागयोः साहित्यस्यापि बोधो भवति । ननु राधिका कथं स्वविषयकं श्रीकृष्णस्याभिलाषं जानाति श्रीकृष्णो वा कथं स्वविषयकं राधाया अनुरागं जानाति, तत्राह—सहजेति । राधामाधवयोर्यः स्वभावसिद्धो भावः प्रेमा तेन सर्वज्ञम् । यथा योगिजनो योगनेत्रेणातीतानागतान् पश्यति तथैतावपि प्रेमनेत्रेण परस्परानुरागं पश्यत इति भावः । एतत्पदस्याचलनैकदेशेनाभ्यः समनामाऽ-
लङ्कारोऽपि ज्ञेयः । अरुणमिति—अत्र हृदयनिष्ठकम्पनक्रियया सह नयननिष्ठकोपाखण्ड-
गुणो निर्दिष्टः । अक्रूरे व्रजमागतिं ललितः स्वसखीमाह—हरिरिति । सखी राधिका जीवति न वेति शङ्का । अत्र ह्यननक्रियया (१६) सह मूर्च्छनक्रिया निर्दिष्टा ।

कलहान्तरिता श्रीराधा कृष्णं प्रति भङ्गा तस्याकृतज्ञत्वमाह—एक इति । तवैव सामर्थ्यमधिकम् । एवञ्च प्रेमशून्येन त्वया सहासार्कां प्रीतिरनुचितेति ध्वनिः । मानिनो

यावत् । समाध्यलङ्कारादस्य भेदः सर्वस्वकदादिभिः सूचितः । पर्याय इति—अत्र क्रमादि-
च्छित्तिरेव प्राग्भवति नासङ्गता संज्ञा । एकस्मिन्स्त्विति—अत्र 'महिलासहस्रभरिणः' इति
गाथासप्तशतीपदासुपजीव्यम् । 'शशिसखी'ति श्लोके तृतीयचतुर्थचरणविभागे चाला-ह्वलेति

आरोप्यत इति पक्षे यथा—

मदनेनोज्झितं वास्यं राधे ! गृह्णाति ते मनः ।

मनस्वजति ते रागं लोचने परिगृह्णातः ॥ १४१

यथा वा—त्वया त्यक्तां राधे ! रूपमहह गृह्णाति मदन-

स्त्वदक्षिभ्यां त्यक्तं परिवहति रागं तव मनः ।

धिया कौटिल्यं ते परिहृतमपाङ्गोऽधिकुरुते

पुनः सन्धानार्थं किमुचितपदे न्यस्तमखिलम् ॥ १४२

—अन्यो विपर्ययात् ॥ २८६ का—

विपर्ययादुक्तप्रकारस्य वैपरीत्यादेकस्मिन्ननेकमित्यर्थः । यथा भवतीति पक्षे—

एकस्मिंस्तव हृदये व्रजेन्द्रमनो ! भूयस्यो नलिनदृशः कृतप्रवेशाः ।

नाख्यस्मिन्नवसर एव गाढपूर्णं तादृश्यो गुणवहुलाः कथं विशन्तु (द) ॥ १४३

आरोपपक्षे तु यथा—

शशिसुखि ! तव राधिके ! कटाक्षः प्रथममभूदमृतद्रवातिवर्षी ।

अथ हृदि विनिविष्ट एव झाला-हलपरिदिग्धगरायमाण आस्ते (द) ॥ १४४

श्रीराधां प्रति श्रीकृष्ण आह—मदनेनेति । त्वया मधि क्रोधवशान्मदनो वास्यं ग्राहितः, तत एव तद्दये कन्दर्पावेशाभावान्मानो वृत्ते । सन्प्रति मद्-खदर्शनात् करुणेन मदनेन त्वामाहत्य वास्यं त्यक्तम्, अतस्तद्ददि कन्दर्पावेशो दृश्यते—तथापि त्वं मया सह न मिलसि तत्र सद्-खदर्शनेऽपि कठोरं तव मन एव कारणम्—मनो मदनेन त्यक्तं वास्यं जग्याह । रागो मद्विषयानुरागः, श्लेषेण नयनपक्षे रक्तिमा मद्विषयकस्य तव क्रोधस्यानुभावरूप एव । अत्र मदननिष्ठं वास्यं मनस्यारोप्यते । मानभङ्गानन्तरं कलहान्तरितां श्रीराधां प्रति श्रीकृष्ण आह—त्वयेति । मदनः क्रुद्धः सन् त्वन्मिलनमप्राप्तं मां शरेण विध्यतीति भावः । परिवहति स्वीकरोति—तथा च क्रोधाभावान्ने तयो रागो गतः मनसि चानुरागः प्रादुर्बभूव । धियेति—पूर्वं मानसमये श्रीकृष्णस्य दर्शनमपि न कृतम्, अधुना प्रसन्ना सती तमपाङ्गेन पश्यतीति भावः । अत्रोत्प्रेक्षामाह—पुनर्मानसमय एतेषां पुनः सखस्थाने

च्छेदो न मनोश्च इत्यवश्यम् । अनुमानमिति—त्रिविधो हेतुर्नैयायिकसम्मतः पूर्वः सामान्यतो दृष्टः शेषवच्चेति । वाग्मटाद्याः कालत्रितयवृत्तिनो लिङ्गिनो लिङ्गज्ञानेनात्र त्रैविध्यमुदाहरन्ति । यच्च नवनानां ग्रन्थे हेतोर्निय्यादकज्ञापकसमर्थकभेदेन भागव्यवस्थापनं तत्तदुत्थालङ्कार-भेदोद्वेकनार्थमिति दर्पणादितो ज्ञेयम् । श्लेषस्यैव चाख्यां सुनीनामपि मोह-मूढे इत्यादिनवधप्रदो नितरासुप्रयोगः । उद्धट-वद्वट-जघदेव विश्वनाथादिभिरभ्युपगतो हेत्व-

साध्यसाधनसद्भावेऽनुमान-(३८) मनुमानवत् (द) ॥ २६० का—

अनुमाने यथा त्रिविधो हेतुस्तथाऽत्रापि । यथा—

इन्द्रीवराक्षि ! भवदक्षि मनोभवस्य बाणः सुधांशुसुखि ! मानसभेदकत्वात् । येनाहतो मनसि गोकुलराजसूनुः सन्मुच्यते न हि बहिः कुरुतेऽवहित्याम् ॥ १४५ अत्र 'भवदक्षि' पक्षः, "मनोभवस्य बाण" इति साध्यं, 'मानभेदकत्वा'दिति हेतुः ।

यथा वा—

नाभीगृहं तव कलावति ! मन्मथस्य लीलाऽग्निहोत्रभुजदर्पकुशानुशालि !

एतदलग्नगगनाञ्चलचुम्बितारुगन्धोत्तसत्तनुरुहावलिधूमहेतोः ॥ १४६

अत्र रूपकगर्भमनुमानम् ।

विशेषोक्तिः परिकरः(३९)स्यात् साकूतैर्विशेषणैः (द) ॥ २६१ का—

यथा— आत्मागमैर्विगतहृदययन्त्रिभिर्मुक्तवन्धै—

देहाध्यासप्रगमशमिभिर्ब्रह्मभूयं व्रजद्भिः ।

स्यापनार्थसुचिपदे योग्यस्थाने किं त्वयाऽखिलं न्यस्तम् ? श्रीराधाया मानभङ्गार्थमुद्यतं श्रीकृष्णं प्रति ललिताऽह—एकस्मिन्निति । तादृशी गुणवहुला राधिका कथं विशन्तु ? गौरवे बहुवचनम् । इन्द्रीवरेति—सन्मुच्यते जीवति । हे सखे ! श्रीकृष्ण ! कथम्भवान्मत्त इव दृश्यते इति सखीभिः पृष्टोऽपि वहिरवहित्यमाकारोपेनं करोति, नतु तत्त्वं कथयति । कलावत्या नाभी एव मन्मथस्य गृहमिति रूपकं तदेव पक्षः । सग्नो गोलौवाग्निहोत्रं, श्रीकृष्णस्य भुजदर्प एव तादृशाग्निहोत्रस्य कृशानुरागः, स एव साध्यम् । एतस्याः कलावत्या वलग्नो मध्यदेशः, "वष्टि भागुरिरक्तोपमवाप्योरुपसर्गयो"रित्यवस्थाकारलोपः । स एवात्यन्तच्छोषत्वेन गगनप्रदेशस्तुसम्बन्धिनो चारुगन्धोत्तसत्तनुरुहावलिरेव धूमः स एव हेतुः । तथा च याज्ञिकत्राक्षणा यथा गृहादुत्थितं गगनप्रदेश उड्डीयमानं सुगन्ध-धूमविशेषं हेतुकत्वाग्निहोत्रोपवक्त्रेरनुमानं कुर्वन्ते तथा सख्योऽपि नाभिरुपगृहादुत्थितं मध्यदेशरूपगगनस्य शिशुसुगन्धरोमावलीरूपधूमविशेषं हेतुकत्वं (१७) सम्भोगाग्निहोत्रोपस्य भुजदर्परूपवक्त्रेरनुमानं कुर्वन्तीति ।

लङ्कारः (प्राचीनानां हेत्वलङ्कारो वा) इतो मिथश्च कुत्रापि भिन्न एव—परं जगन्नाथविश्वेश्वर-प्रभृतिभिराद्यस्यातिशयोक्तिभेदतया कथनं प्राचीनमर्थानिर्णयनान्तरमिति युक्तिसूक्तयो बहवः । परिकर इति—अत्र विशेषणानां प्रतीयमानार्थगर्भकारेण तात्पर्येण न्यस्तसह-रूपेणैव प्रोभाऽतः सार्थकं संज्ञाकल्पनम् । विशेष्यस्य साकूताभिधाने परिकराङ्कुराख्योऽ-

चित्ते चित्तं कथमपि चिरं धाम यच्छामलन्ते

गोपस्त्रीणां कुचकलसयोर्नीलरत्नं बभूव (द) ॥१४७

अत्र “आत्मारामे” रित्यस्य विशेषणस्य सर्वान्येव विशेषणानि साकूतानि ।

प्रकृतस्य गनं कृद्वा (४०) व्याजोक्तिरनिषेधभाक् (ध) ॥ २६२ का—

अपङ्क्तु तसु निषेधपूर्वा, इयन्तु न तथेत्यनिषेधभागितुक्तम् । इयन्तु
च्छेदपूर्वम् । यथा—अहो शैत्यस्य महिमा हिमानिल ! तवेदृशः ।

न शक्यते गोपायितुं कृतो येनाधरव्रणः ॥ १४८

यथा वा—

अलमलमभिलाषेणामुना वारिखेलाकुतुकिनि ! कमलानामाहृते कौतुकस्य ।

कलय कलितमङ्गं कण्टकैर्नाललग्नेः शिवशिव ! परिदष्टं पट्पदेनाधरोष्ठम् ॥१४९

प्रश्नपूर्वकमाख्यानं तत्सामान्यव्यपोहनम् ।

तस्य तस्यापि च ज्ञेये व्यङ्ग्यत्वे स्यादथापरम् ।

अप्रश्नपूर्वकं वाच्यं परिसंख्या (४१) चतुर्विधा (ध) ॥ २६३ का—

‘तस्य तस्य’ चेति प्रश्नपूर्वाख्यानस्य तत्सामान्यव्यपोहनस्य च व्यङ्ग्यत्वम्,
अप्रश्नपूर्वकस्य तत् सामान्यव्यपोहनस्य च वाच्यत्वञ्चेति चतुर्धा । क्रमे-
णोदाहरणानि—

सुरताङ्गं गोपायितुं श्यामलाऽह—हे शीतकालीन हिमानिल ! तव शैत्यस्योदृशो महिमा
किमदत्तव्यः ? अत्र हिमपवनस्य सर्वधामधरव्रणजनकत्वेन दुःखदायित्वादमाहात्म्यरूपप्रकृता-
रीस्य संवरणं, तत् मिथमात्रं किन्तु दुःखदायित्वादमाहात्म्य एव वक्तुं तात्पर्यम् ।

श्रीराधिका काञ्चित् स्वसखी स्तनाधरादौ सम्भोगचिह्नं दृष्ट्वा परिहसन्त्याह—अलमल-
मिति—तथा च त्वया कुञ्जमध्ये जलक्रीडायामेव गतम्, तत्र जलमध्यस्थितानां कमलानामा-
हरणार्थं गतायास्तवाङ्गस्य कमलनालस्य कण्टकैः करणैः क्षतार्कितं जातम् । अत्र
प्रकृतारीस्य श्रीकृष्णेन सह सम्भोगस्य संवरणमात्रम्, किन्तु तात्पर्यं तत्रैवेति भावः ।

लङ्कारभेद इति चन्द्रालोककदाद्याः । आत्मारामेरिति—“आत्मारामा विहितरतय”
इत्यादि वैष्णोसंस्कारपदमेतदभिप्रायमेव ।

(ध) व्याजोक्तिरिति—इयं प्राचीनानां ग्रन्थेषु लघो लेशो वेति निर्दिष्टः । रसगङ्गाधरकृतां
लेशस्तु गुणस्यानिष्टसाधनतया दोषत्वेन दोषस्योत्साधनतया गुणत्वेन वर्णने जङ्घटीतीति भिन्न
एव । अत्र तत्त्वतो गोपन एव तात्पर्यं तदुक्त्यश्च वैचित्र्यामितीतरालङ्कारव्यवर्तकता ।
परिसंख्येति—‘परि’ शब्दोऽत्र वर्जने, ‘परेवर्जने’ इत्यष्टाध्यायीकृतां निर्देशात् । संख्या वृद्धिः,

किं गेयं ! व्रजकेलिकर्म, किमतिशेयः ? सतां सङ्गतिः,

किं स्मर्तव्य-मनस्तनाम, किमनुष्येयं ? सुरारिः पदम् ।

क स्थेयं ? व्रज एव, किं श्रवणयोरानन्दि ? वृन्दावन-

क्रीडका, किमुपास्यमत ? महसी श्रीकृष्णराधाभिधे ॥ १५०

का वित्या ? हरिभक्तिरेव, न पुनर्वेदादिनिष्णातता,

कीर्त्तिः का ? भगवत्परोऽयमिति या ख्याति, न दानादिजा ।

का श्रीः ? कृष्णरति, न वै धनजनग्रामादिभूयिष्ठता,

किं दुःखं ? भगवत्प्रियस्य विरहो, नो हृदयादिव्यथा ॥ १५१

वक्रता मृगदृशां कचपाशे पाणिपादनयनादिषु रागः ।

नौविकेशवसनादिषु वन्धः सान्द्रचन्दनरसादिषु पङ्कः ॥ १५२

अत्र ‘क वक्रता’ इत्यादिप्रश्नपूर्वकस्याख्यानस्य तत्सामान्यव्यपोहनस्य
च व्यङ्ग्यता—तथाहि क वक्रता मृगदृशां गोपिनां ? कचपाश एव, नान्तः-
करणादौ कस्या अपीत्यादि ।

प्रत्यासत्तिर्हरिचरणयोः सानुरागे, न रागे,

प्रीतिः प्रेमातिशयिनि हरेर्भक्तियोगे, न योगे ।

आस्था तस्य प्रणयरभसस्योपदेहे, न देहे,

येषां ते हि प्रकृतिकृतिनो, हन्त मुक्ता न मुक्ताः ॥ १५३

अत्र प्रश्नपूर्वकं व्यङ्ग्यं तदन्यव्यपोहनं वाच्यमिति भेदः ।

वक्रतेति—व्रजे कुटिलान्तःकरणा विषयेषु रागमुक्ताश्च जनाः न सन्ति, तत्र कस्यापि
निगङ्गादिवन्तं कलङ्कस्पर्शी वा नास्तीति ध्वनिः । हरिचरणयोः सानुरागे वैष्णवे आसक्तिः,
न विषयरोगे । न योगे ज्ञानकर्मादौ । प्रणयरभसस्य प्रेमातिशयस्योपयोगिबिह्वदेह आस्था
नित्यत्ववद्भिः, नतु पाञ्चभौतिके देहे । तथा च के मुक्ता इति प्रश्नो व्यङ्ग्यः, तत्रोत्तरं
येषामिति । मुक्ताभिमानिनो मुक्ता न, तेषां भक्त्यभावात् । तथा, श्रीदशमे ‘येऽन्येऽरविन्दाच्च
विमुक्तमाजिन’ इत्यादौ तेषामधःपतनमेवोक्तम् ।

तेन वर्जनशुद्धाविद्यमित्यन्वर्थमभिधानम् । न केवलं ‘तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्ये’ति
वाक्यविदां सोमांसकानां विभाषाऽनुमोदितोऽत्राङ्गीकारः, परं काव्यगतानादिविच्छित्ति-
बोधितजीवातोरेवात्र परिग्रहः । नियमवच्छेयस्यैवान्तरभेदोऽयमिति प्राचीनानां दृष्टिः
प्रभृतीनां दर्शनम् । किं गेयमिति—श्रीरामानन्दरायमहाशयश्रीचैतन्यमहाप्रभूः प्रश्नोत्तरा-

यथोत्तरं पूर्वपूर्वहेतुकस्य तु हेतुता ।

तदा कारणमाला (४२) स्यात् (ध) — २६४ का —

पूर्वपूर्वहेतुकार्यस्योत्तरपदार्थस्य यदि हेतुता, तदा तदेवैत्यर्थः ।

यथा—सत्सङ्गमेनैव भवेद्विरागो विरागतः स्यान्नमसो विशुद्धिः ।

मनोविशुद्धैव हरः प्रकाशो हरः प्रकाशेन क्तार्थता स्यात् ॥ १५४

—क्रिययाऽन्योन्यकारणम् ।

वस्तुद्वयं यदाऽन्योन्यम् (४३) (ध) — २६५ का —

वस्तुद्वयं यदि क्रिययाऽन्योन्यकारणं स्यात्तदाऽन्योन्यमित्युच्यते ।

यथा—

राधाभासो मरकतमयीं कुर्वते कृष्णकान्तिं

कृष्णस्याभा अपि च हरितीकुर्वते धाम तस्याः ।

स्थाने स्थाने यदि निवसतस्तौ तदा गौरनीला-

वैकस्थाने यदि वत तदा तुल्यभासौ विभातः ॥ १५५

—प्रश्नस्योन्नयनं यदि ।

उत्तरश्रुतिमात्रेणोत्तरं (४४) स्यात् (ध) — २६६ का —

प्रतिवचनश्रवणादेव पूर्वचनस्योत्तरस्य यद्युन्नयनं भवति तदोत्तरालङ्कारः ।

यथा—भम कृष्णश्च अस्मिन् विरमदु दे (१८) कावि वञ्चनपरिवाङ्मी ।

अस्मिन् सही इध एका ण एय तुह ओसरो ठादुं ॥ १५६

अत्र सख्याः प्रतिवचने कृष्णस्य कोऽपि प्रश्नः पूर्वं जात इति बुध्यते ।

नचैतदनुमानं, व्याप्ताभावात् । न चापि काव्यलिङ्गं, हेतोः पदव्याख्यार्थता-

ऽभावात् ; नतु प्रश्नस्य प्रतिवचनजनको हेतुः—तेनेदमलङ्कारान्तरमेव ।

भम कृष्णहेति—भम कृष्णान्यदृष्टं विरमतु ते काऽपि वचनपरिपाटी । मम सख्यैका नात्र तवासरः स्यात् ॥ न चात्रानुमानालङ्कारो वक्तव्यः, प्रतिवचनप्रश्नयोः परस्परव्यभिचारेण व्याप्ताभावात् । नाप्यत्र काव्यलिङ्गालङ्कारो वक्तव्यः ; न त्विति—प्रश्नं प्रति प्रतिवचनं न जनको हेतुः, अपि तु ज्ञापक एव हेतुः, काव्यलिङ्गे जनकरूपस्य हेतोरेव ग्रहणात् ।

मिदं कविकर्णपूरकते चैतन्यचन्द्रोदयनाटके । कारणमालेति—शृङ्खलामूलिकाऽत्र विच्छिन्तिः, एवमप्यत्र स्वीकृतेष्वन्यत्रोद्भावितेषु वा मालादीपकेकावलीसारप्रभृतिष्ववगन्तव्यम् । सत्-

(१८) “तं” इति पदं (क) पृष्ठके नास्ति । तत्र सङ्गः, आर्यापादस्यापरिपूरितत्वात् ।

—प्रश्नतोऽपि वा ॥ २६७ का—

प्रश्नतः पश्चादुत्तरं वा उत्तरम् । यथा—

किं दुर्लभं ? यन्मनसो न गोचरः, किं प्रार्थनीयं ? क्व च यत्र लभ्यते ।

किं ह्लादकं ? यत्स्मरणेऽपि स स्यात्, तत्तच्च तत् किं ? ब्रजराजनन्दनः ॥ १५७

अत्र चतुर्विधपरिसंख्यातो विलक्षणता—तत्र तत्र सर्वत्रान्यव्यपोहे तात्पर्यं कचिद्वाच्यमुखेन कचिद्व्यङ्ग्यमुखेन । इह तु शुद्धप्रश्नस्य शुद्धसुत्तरमिति भेदः ।

आकारेणोद्भितेनापि सूक्ष्मार्थो यत्र लक्ष्यते ।

प्रकाशयते वाऽन्यस्मै च स सूक्ष्मः (४५) कीर्त्तयते द्विधा (ध) ॥ २६८ का—

क्रमेणोदाहरणे—राधायाः करकमले शिखण्डदलपद्म लग्नमालोक्य ।

प्रातः सखी विदग्धा लिलेख तत्रैव कार्मुकं सशरम् ॥ १५८

अत्र हि विपरीतरते कृष्णकेशाकर्षणविलग्नतद्दर्शितसदृशनेन पुरुषा-
यितं तवेदं मयाऽवगतमिति सख्या स्वैदग्धं प्रकटयितुं पुरुषस्यैव
धनुर्हरत्वं सङ्गच्छत इति सशरकार्मुकं लिखितमिति सूक्ष्मम् ।

भवनप्राङ्गनसङ्गतमनङ्गरसमङ्गलं कृष्णम् ।

सकदवलोक्य सलीलं राधा पिदधेऽवगुण्ठनेन मुखम् ॥ १५९

अत्र चन्द्रास्तसमये समागन्तव्यमिति कृष्णं प्रति सङ्केतोऽनया प्रकटितः,
स च सूक्ष्मः ।

सारः (४६) सावधिकृतकर्षो यद्वेदुत्तरोत्तरम् (न) ॥ २६९ का —

सारोऽलङ्कारः । यथा—वर्षेषु भारताभिधमिह सारो भारते च तीर्थानि ।

तीर्थेषु च मथुरैका हन्दाऽरण्यं मथुरायाम् ॥ १६०

सङ्गमेनेवेत्यादि—अत्र कथितपदत्वं न दोषः, परं शोभाऽधायकमेव । अन्योन्यमिति—
पश्चात्तत्तत्तात् समालङ्कारादस्य भेदः सङ्गज इति वृत्तिग्रन्थ एव प्रमाणम् । उत्तरम्—
अत्र प्रकाशकृतां लक्षणे ‘असकृत् यदसम्भाय’मिति ‘असकृत्’पदं वैषिष्ट्यबोधकमिति वरमत्र
तस्मिन्देशः । इह प्रश्नोत्तरमुखे तात्पर्यं नेति प्रथमभेदादेवावगम्यते, यत्र तथा तत्रा-
प्युत्तराणि न परन्तु प्रश्नोन्नयन एव परं लक्ष्यमिति । प्रश्नोत्तराख्योऽलङ्कारः केशिदागुभटा-
दिभिरुपदर्शितः प्रहेलिकामेद एवेति महाकवीनां बाणभट्टादीनां सूचनम् । ‘किमेभं
ज्ञाप्यमाख्याति पक्षिणं कः कुतो यशः । गरुडः कीडशो नित्यं दानवारिविराजितः ॥’

अत्यन्तभिन्नाधारत्वे युगपद्भाषणं यदि ।

धर्मयोर्हेतुफलयोस्तदा सा स्यादसङ्गतिः (४७) (न) ॥३००॥का—

यदाधारी हेतुस्तदाधारं फलमिति, यथा पापपुण्यकृते एकाधारे एव दुःखसुखे, तदन्यथाभावादसङ्गतिः । तत्रापि युगपदेव हेतुः फलञ्च, नतु पापादिकृतदुःखवत् कालान्तरव्यवधानम् । यथा—

तवाधरीष्टे क्षतमञ्जनञ्च मम व्यथाऽसं मलिनञ्च चेतः ।

पीतस्त्वया ते वंदनासवस्त्वं मत्तः कुतोऽनर्थपरम्परियम् ॥ १६१

नाथं विरोधः, स त्वेकाग्रयः ।

कारणान्तरसाहाय्यात् कार्यं यत् सुकरं भवेत् ।

कर्तुर्विना प्रयत्नेन स (४८) समाधिरितौर्ध्वते (प) ॥ (३०१) का—

यथा— मयि व्यग्रे तस्या प्रणयकलहस्तान्मनसः

प्रसादे राधायाः पदपतनमारिप्सितवति ।

यदाधार इति—यस्मिन्नेवाधिकरणे हेतुस्तस्मिन्नेवाधिकरणे फलोत्पत्तिरिति सर्वथा नियमः, तस्यान्यथाभावः कारणस्याधिकरणमेकं कार्योत्पत्तिरपरमित्यन्यथाभावः । तथा प्रापपुण्यजन्ये सुखदुःखे एकस्मिन्नेवात्मनि भवतः । तत्रापि असङ्गतावप्यसङ्गत्यन्तरमाह— यत्पदिति । एकस्मिन्नेव काले हेतुः फलञ्च भवति । काचिन्मानिनी प्रातःकाले मानभङ्गार्थमागतं श्रीकृष्णं तस्याधरे सम्भोगचिह्नं क्षतादिकं बोध्याह—तवेति । यस्मिन्नेव क्षणे तवाधरे तथा क्षतं क्षतं तदेव तस्य स्मरणान्मनसि मनसि यथा जाता, नतु कालव्यवधानम् । त्वं मत्तः सम्भोगचिह्नं धृत्वा मानभङ्गार्थमागतः, इदमेव मत्तताचिह्नमिति भावः । एवमज्ञाप्यत्वेनोक्तं यदुदाहरणं तत्तत्कृष्णसम्बन्धराहित्येन विगीतत्वात् ग्रन्थकारेण परिहृतम् ।

इत्यादि लक्ष्यतस्तत् गम्यते । रुद्ध इति—‘निपुण’मिति प्राचीनानां संज्ञाऽन्तरमस्येति कश्चित् । नास्य विवर्त्त उत्तरकाले कथमप्यासीदित्यप्रधानत्वेऽप्यस्य प्रथमतस्तत्त्वापनं कुत्रचित् । विदित्वानाश्रित्य कायवर्त्त जीवतोलेवं प्रायादलङ्कारादुच्यते, परं वेदग्वपमेतदास्फोटनप्रायम् । अत्र वक्रोक्तिविरहान्नलङ्कारतेति भाषाणुसारिणः कुन्ताकादयः ।

(न) सावधिरिति—‘परावधि’रिति प्रकाशकलक्षणे—‘तेन प्रयत्नभागे यत्र सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः, धारावाहिकतया तत्रैवोत्कृष्टविश्रान्ते’रिति गोविन्दव्याख्यानम् । उत्तरीत्तर-मज्ञाप्याणां समावेशेऽप्ययमिति । अस्य न केवलं धर्मधर्मिरूपेण यतिरिक्तोद्देशः परं माना-रूपेण धाराऽधिरोहितयैवेति ज्ञेयम् । सर्वस्वे त्वस्यैवोदार इत्याख्या । प्रतीच्यानां Climax-Anticlimax—आख्यावलङ्काराविततुसदृशावपि प्रायः कश्चिदभिन्नार्थः । असङ्गतिरिति—

अकस्मादभ्योदयतिकरकृतः स्फूर्जथुरभूत्

सखे ! त्रासादेषा सपदि मम कण्ठे धृतवती ॥ १६२

ज्ञाप्यत्वेन भवेद्योग्यो यदि योगस्तदा समम् (४९) (न) ॥३०२॥का—

सममित्यलङ्कारः । यथा—ललामं नारीणामियमहह पुंसामयमहो

वयोऽस्या अस्यापि प्रकृतिनवकेशोरकमिदम् ।

प्रसूनेषोर्भाग्यान्मिलितमिव रत्नद्वयमिदं

न राधाकृष्णाख्यं भजतु कथमायोऽपि च रसः ॥ १६३

एवमज्ञाप्यत्वेऽप्युदाहरणम् ।

अत्यन्तवैसादृश्येन योगो यदतिदुर्धटः ।

कर्तुः क्रियाफलाभावः प्रत्युतानर्थसम्भवः ॥

गुणक्रियाभ्यां ते एव कार्यकारणयोश्च यत् ।

परस्परं विरुध्येते विषमः (५०) स चतुर्विधः (न) ॥३०३॥का—

ते गुणक्रिये एव । क्रमेणोदाहरणानि—

शिरीषकुसुमादपि प्रकृतिकोमलस्तदपुः

कुक्कुलविषमूलयोर्व्यतिकरोऽनुरागज्वरः ।

तथापि सहतेतरां तममुनैव राधा चिरं

न वाङ्मनसगोचरः सहजभाववन्मक्रमः ॥ १३४ अत्र गुणो गुणेन ।

संसारदावग्लपितं मनो मे शिथाय तापप्रशमाय कृष्णम् ।

स निर्वृणस्तद्वत् लब्धप्राप्तं समूलमुन्मूलितमेव चक्रे ॥ १६५ अत्र क्रिया क्रियया

शिरोधेति—कुक्कुलविषमूलयोस्तुषामिविषाक्तमूलयोः समूहरूपः श्रीकृष्णविषयकानुरागज्वरः । सहजभावः स्वभावसिद्धप्रेमा । अत्र कोमलस्पर्शगुणेनानुरागज्वररूपगुणो विरुध्येते । संसारेति—निर्वृणः क्षपारहितः । तथा श्रीकृष्णचरणारविन्दोत्थयन्मात्रेण संसारज्वालाया मूलभूतस्य मनोवटितलिङ्गदेहस्य नाशं चकारेत्तदो तस्य क्षपालुतेति

अस्य तथा प्रबलौकाधिकविषमालङ्काराणां विरोधभेदेन परिगणना प्राचां ग्रन्थेषु । चित्र-हेतुरन्ताराङ्कार इति राजानुसारिणः । अयमतिशयोक्तिरप्यत्र इत्यपि केचित् । चतुर्थमैदा-तिशयोक्तिसामान्ये कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययः, इह तु तयोरेव वैयधिकरण्यमिति या-

पीयूषवीरुधो बीजमेकमेव ममान्तरे ।

अङ्कुराः किममी तस्माद्बहवो विषवीरुधाम् ॥ १६६

अत्र कार्यभूतानामङ्कुराणां बहुत्वेन गुणेन कारणभूतस्य बीजस्यैकत्वं गुणो बाध्यते । पीयूषविषयोश्च कार्यकारणरूपत्वाद्बैधर्म्यम् ।

प्रेमबीजं परानन्दस्यन्दि रोपितमन्तरि ।

तस्याङ्कुराः कुक्कुनस्य स्फुलिङ्गा इव दाहकाः ॥ १६७

अत्र कार्यस्य दहनक्रियया कारणस्य परमानन्दस्यन्दनक्रिया विरुध्यते ।

आधाराधेयोर्भूमौर्मिथस्तत्प्रतियोगिनौ ।

ततोऽप्यधिकभूमनौ स्यातां तदधिकं (पृ१) भवेत् (न) ॥ ३०४ का-

अधिकनामाऽलङ्कारः । क्रमेणोदाहरणे—

अहो ते मनसः सुभु ! विशालत्वमिदं महत् ।

त्रिलोक्यां यो न मालेप यत्र माति रमापतिः ॥ १६८

अत्राधेयस्य भूयस्त्वेऽप्याधारस्य ततोऽपि भूयस्त्वम् ।

आं वेद्मि यस्यां प्रतिरोमकूपं ब्रह्माण्डभाण्डानि समुल्लसन्ति ।

तस्यां तनौ ते न ममो मुकुन्द ! तस्याः समालोकमहोत्सवोऽयम् ॥ १६९

अत्राधारभूयस्त्वेऽप्याधेयस्य भूयस्त्वम् ।

अपकार्यापकारार्थमसमर्थेन तत्प्रियम् ।

हिनस्ति यत्तदोयोक्तिः प्रत्यनौकं (पृ२) स्तवो यदि (न) ॥ ३०५ का-

आजसुतिरपि ज्ञेया । अत्राश्रयणक्रियोन्मूलनक्रिया विरुध्यते । बीजं प्रेम, तत्तु एकमेव, तस्याङ्कुरा विरहजन्यज्वालाख्या बहवः—एकस्य बीजस्य बहवोऽङ्कुरा न सम्भवन्तीति विरोधः, पीयूषविषयोरपि विरोधश्च ।

भूक्तोः व्यापकयोः । तत्प्रतीति—आधारस्य प्रतियोग्याधेयः, आधेयस्य प्रतियोग्याधार इति । तथा चाधेयापेक्षया यदाधारो व्यापको भवति अथवाऽधारापेक्षया यदाधेयो व्यापको भवति तदाऽधिकालङ्कारः । अत्राधेयस्य श्रीकृष्णस्य, आधारस्य राधिकामनसः ।

नेत्र भेदः । त्रिविधोऽयमिति नवीनो मणिहारकारः । समाधिरिति—समाहितमिति संज्ञा वा, यत्र कार्यमकृतेन समाधीयते स समाधिः । अत्राकस्मिककारणागमस्य प्रधानत्वेन विवक्षा, इतरेषां तु गौणत्वेन । सममिति—अस्य तयो भेदा रसगङ्गाधरे सूचिताः । विषम इति—अन्त-

अपकारिणोऽपकारासामर्थेन तत्प्रियस्य योऽपकारस्तदुक्तिः स्तवरूपा यदि भवति तदा प्रत्यनौकम् । यथा—

माधुर्यमादाय तवाननेन कलङ्कसारो विहितः शशाङ्कः ।

तेनैष राधे ! तव वल्लभत्वादसन्निधाने तव मां हिनस्ति ॥ १७०

तुल्येन लक्ष्मणा स्तोकेनान्यद्यदि निगूह्यते ।

सहजेनेतरेणापि त-(पृ३)मौलितमपि द्विधा(प) ॥ ३०६ का-

एकेन वस्तुना अन्यदस्तु यदि तुल्येनास्तोकेन चिह्नेन निगूह्यते सहजेन स्वाभाविकेनेतरेणागन्तुकेन वा स मौलितनामाऽलङ्कारः । क्रमेणोदाहरणे—

स्वतश्चपललोहिते सुमुखि ! राधिके ! ते दृष्टौ

गतं सहजलालसं प्रकृतिमन्दमन्दं स्मितम् ।

स्वभावमृदुवक्रता ललितमर्द्धमर्द्धं वचो

मदश्च मदनोऽथवा मधुमदश्च कैर्लक्ष्यताम् ॥ १७१

सञ्ज्ञातकम्पोत्पलकां हिमागमे स्नानोत्थितां कृष्णदृगन्तपातिनीम् ।

शीतार्दिता भाववती नु वेति तां विज्ञाऽपि न ज्ञातवती सखीं सखी ॥ १७२

पूर्वत्र जहजं, उत्तरत्रागन्तुकम् ।

स्थाप्यते खण्डाग्रे वाऽपि पूर्वं पूर्वं परेण यत् ।

विशेषणतया वस्तु सा द्विधेकावली(पृ४) भवेत् (प) ॥ ३०७ का-

माधुर्यमिति—हिनस्ति, विच्छेदे चन्द्रस्योद्दीपकत्वेन पीडाकरत्वं ज्ञेयमिति भावः । स्वत इति—अत्र च स्वभावसिद्धेन महता नेत्रस्य चाक्षत्येनारुण्येन च यौवनमत्तताऽदिजन्यवर्णं

धैर्यं संज्ञा । एतदतिरिक्ता असम्भवाद्यलङ्काराः प्रपञ्चायितानीति बहुभिर्न गणयन्ते । अधिक इति—अतिशयोक्तिद्वितीयभेदा विशेषत्वात्तदन्तर्भूतोऽयमिति केचिदाधुनिकाः—परमाधाराया धिक्वक्रतशोभाऽधायकत्वादस्य विशेष इति सर्वं स्वस्थम् । अल्पमित्यलङ्कारः ‘अल्पन्तु सूक्ष्मादाधेयाधारस्यातिसूक्ष्मेति लक्षितः केचित् स्वीक्रियते । प्रत्यनौकमिति—लौकिकन्यायमूलोऽलङ्कारनिर्देशो वैचित्त्यात् । ‘यथाऽनीकेऽभियोज्ये तत्प्रतिनिधौभूतमपरं स्रुततया कश्चिदभियुज्यते तथेह प्रतियोगिनि विज्ञेये तदोयोऽन्यो विजोयते इत्यर्थ’ इति संज्ञाऽन्यथैता मम्मटभट्टैः पतिपादिता । यदस्य पञ्च भेदाः केचित्दृष्टान्तास्तत्प्रदर्शनमात्रम् ।

(प) मौलितम्—अत्र निगूहनन्तु वलीयस्तया—तेन सामान्यालङ्काररूपेणः सुशकः । एका-

परेण परेणेत्यर्थः । क्रमेणोदाहरणे—

यस्यां रजन्यः समणिप्रदीपाः मणिप्रदीपाश्च रतेऽप्यहार्थाः ।

रतश्च कथाप्रणयैकसारं कथाश्च सर्वास्त्वलासु तुल्यः ॥ १७३ अत्र स्थापनम् ।

प्रीतिर्न सा प्रेति न या परं जनुर्न तज्जनुयन् महाकुलोद्गतम् ।

महाकुलं तच्च न यत्र वैष्णवं न वैष्णवः सोऽपि न यो व्रजप्रियः ॥ १७४

अत्र खण्डनम् ।

पूर्वानुभूतस्मरणं तत्समाने विलोकिते ।

स्मरणम् (५५) (प) — ३०८का—

विसर्गकलमेकमदता विलोलदीर्घं रथाङ्गयुगलेन ।

द्विबाह्वारराधास्तनघटयोः स्मारितः कणः ॥ १७५

भ्रान्तिमां(५६)—स्तङ्गीरतस्मिन् साम्यभाजि यत् (प) ॥ ३०९का

साम्यं सदृश्यम् । यथा—

तापिच्छद्रुममञ्जरीति नखवैष्ण्विवा श्रुतौ कुर्वते

यां काश्चित् कवरीभरे कुवलयश्रेणीति यां काश्चन ।

गाहन्ते कुलसम्भ्रवोऽपि यमुनावन्तेति यामङ्गने

कणस्य व्रजरञ्जनौ जयति सा तेजस्तरङ्गावलिः ॥ १७६

संज्ञितं वभूव । सत्तत्त्वाप्येवं भवति । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । संजातेति—ज्ञानादुत्प्लवे नामानुक्तेन कम्पेन श्रौकण्यादर्शनजन्यः कम्प आहतो वभूव । विवेति—अत्र नृणां कखण्डदर्शनेन द्विबाह्वारस्य स्मरणं, चक्रवाकद्वयदर्शनेन स्तनयोः स्मरणं ज्ञेयम् ।

वलीति—एकावली हारः, तद्वदत्रापि विशेषणानां सालाङ्कारेण ग्रथनम् । स्मरणमिति—सादृश्यस्मृतिस्मरणकोऽयं, न केवलं स्मृतिमात्रं मनोवृत्तिमयमुक्तासनम् । तेनाविच्छित्तिवाहिनि वाक्यमात्रे नातिशयः । भ्रान्तिमानिति—अत्रापि सादृश्यमूलता बीजम् । भ्रान्तिरत्र प्रतिभोत्या सादृश्यकल्पितैव ग्राह्या, न स्वरसोत्या, भुक्तिकायां रजतमिति वदिति सम्प्रदायः सिद्धान्तः । प्रतीपमिति—प्रतिकूलवर्त्तित्वादयं संज्ञा । प्राक्खलसुपमानमिदं स्तम्भाव-यन्ति, 'यथाकथमिदं' इति तल्लक्षणां सावसरत्वात् । नातोपमानोपमयगतसादृश्य एव तात्पर्यं, परन्तूपमानतिरस्कारमुखेन अतिरेकालङ्कारविलक्षणरूपेण प्रातिकूलस्याप्यने, तत् सुस्थितोऽयमिति ।

यथा वा—

पृष्ठे मणौन्द्रमहसि प्रतिबिम्बमेव केशस्य केशपरिशेष इति भ्रमेण ।

उल्लासयन्त्यसकदङ्गुलिपल्लवेन सा व्यग्रधीरजनि केशव केशवन्त्ये ॥ १७७

उपमानस्य धिकार उपमेयस्तुतो यदि ।

(५७) प्रतीपमुपमानस्य धिकृत्यै चोपमेयता (प) ॥ ३१०का—

उपमेयस्तुत्यर्थमुपमानधिकारो यदि तदा प्रतीपं, यदि वा धिकारायेव उपमानस्यैवोपमेयता तदा चेति द्विविधम् । क्रमेणोदाहरणे—

तव जयति जगत्यां राधिके ! भूविभङ्गे

किमिति कुसुमचापश्चापमन्यं विभक्तिं ।

विलसति मुखविम्बे वेधसा वा किमर्थं

व्यरचि विधुविधाने निष्कलोऽयं प्रयासः ॥ १७८

वरतनु ! ननु कणो हन्त वैदग्ध्यमुग्धः

शिवशिव भुवि भद्राभद्रमावेऽनभिज्ञः ।

तव विगतकलङ्केनाननेनेव योऽयं

शशिनमुपमिमीते नैव लज्जां करोति ॥ १७९

मम वदनमेव नयनानन्दकमिति मा कथाः सुतनु ! गर्वम् ।

अपरोऽपि कश्चिदेवं राकायां शरदि शीतांशुः ॥ १८०

अहमेव दारुणतम इति मा कुरु कालकूट ! गुरुगर्वम् ।

त्वत्तोऽपि दारुणतमो दुर्लभलोके मनोरागः ॥ १८१

इत्याद्यपि तद्भेदान्तर्गतम् ।

पृष्ठ इति—श्रौकण्यास्य केशवन्त्ये कर्मणि व्यग्रधीरजनि । व्यग्रत्वे कारणमाह । मणौन्द्र इन्द्रनीलमणिस्तदन्महत्तेजो यस्य तथाभूते पृष्ठे केशस्य प्रतिबिम्बमेव केशस्य परिशेषोऽग्रभाग इति भ्रमेणामकदङ्गुल्लासयन्तूङ्गं नयन्ती । ममेति—शरत्काले राकायां पूष्णिमायां शीतांशुचन्द्रः । अतिशयोक्त्वा श्रौकण्यः प्राह । अहमेवेति । दुर्लभलोके श्रौकण्ये ।

(फ) सामान्यमिति—तत्त्वतो भेदबहुलोक्तीष्टमपि कविनिर्मितगौरवेण समानगुणत्वेन निबध्यते चेदस्तु तदाऽयम् । तत्त्वतो भेदानाघ्रातमपि तेन विशेषेण भेदेन यद्विशिष्यते स विशेषः । तयोरेकत्र ग्रहणेन वेलक्षणं स्फुटतरं जातमिति च ज्ञेयम् । एकत्र वस्तुसामान्य-

प्रस्तुतस्याप्रस्तुतेन गुणैकत्वविवक्षया ।

एकं निवध्यते योगाद्यत् सामान्यं (५८) तदिष्यते ॥३११ का—

राधे ! तडिहोरि ! तवैष गण्डयोः कर्णान्तलम्बो नवकेतकीच्छदः ।

न सौरभेणापि गतो विभिन्नतां मधुव्रतेनैव विविच्य बाधितः ॥ १८२

अथवा—द्विरदरदनक्तमे चारुपर्यङ्गराजे कृतकशिपुनि तस्ये मल्लिकापत्रिकाभे ।

शशिमहसि निदाघे प्राङ्गने निर्विताने जयति निरवलम्बस्वापशालीव कृष्णः ॥

आधारस्य प्रसिद्धस्याभावेऽप्याधेयदर्शनम् ।

एकस्य युगपद्वृत्तिरनेकत्र स्वरूपतः ॥

एकस्यैवातिचित्रस्य वस्तुनः करणेन हि ।

तत्सामान्यान्यवस्तूनां करणं स भवेत्त्रिधा ॥

विशेषः (५६) (फ) —३१२का

देन प्रयत्नेन चित्रवस्तुकरणारम्भस्तेनैव प्रयत्नेन तथाविधाशक्यवस्वन्तर-

मप्यारभत इति केचित् (फ) । क्रमेणोदाहरणानि—

लोकान्तरान्तः सुहृदां गतानां गिरश्च रूपाणि च केलयश्च ।

तथैव सन्तीह सुहृज्जनानां मनस्यङ्गो सौहृद ! ते प्रभावः ॥ १८४

अत्र प्रसिद्ध आधारः सुहृदेव, तदभावेऽप्याधेयानां रूपादीनां स्थितिः ।

नायं विरोधः, पूर्वदेकविषयत्वाभावात् । द्वितीयो यथा—

राधे इति—गण्डकेतकीपत्रयोः सुगन्धत्वेन केतकीच्छदो न भिन्नतां प्राप्तः किन्तु भ्रमरेणैव गण्डस्थलात् केतकीपत्रं भिन्नमिति विविच्य बोधितः । तथा च पूर्वानुभूते कर्णस्थोत्पले पतितुमागतो भ्रमरः पश्चात् कर्णस्थकेतकीपत्रगन्धे नान्यः सन् पलायितः, तद्दृष्ट्वा सर्वेषामिदं केतकीपत्रमिति ज्ञानं जातमिति भावः । केतकीगन्धो भ्रमरस्यासह्य इति सर्वत्र प्रसिद्धिः । प्रस्तुतस्य गण्डस्थलस्याप्रस्तुतेनागन्धकेन सह योगात् पीतवर्णरूपगुणैकत्वविवक्षयैक्यं वर्णितम् । द्विरिति—प्राङ्गनस्य ग्रन्थानाङ्ग सर्वेषां श्वेतत्वेनैक्यात् निरवलम्बस्वापशालीव तथा च सर्वश्वेतत्वेन रसादीनां विशेषज्ञानाभावात् श्रौकष्यः शून्यप्रदेशे स्वपितोति बुध्यते इत्यर्थः । मल्लिकायाः श्वेतपुष्पैः कृतः कशिपुस्तूलिका यत्र तथाभूते । केचित् इति—केवाचिन्मते येन प्रयत्नेनेत्यादिनक्षणाक्रान्तस्ततोयभेदो विशेषणामाङ्गलङ्कारः ।

प्रतिसन्धाने तात्पर्यमपरत भेदोदाहने वैशिष्ट्याधाने वेत्यन्वयता संज्ञायाज्ञेया । वक्रोक्तिः

राधाऽयतथ परतोऽपि च पार्श्वतथ श्रोत्रे च चक्षुषि च वाचि च मानसे च ।

केनाध्वनैष मदनो हृदि मे प्रविश्य मां हन्ति हन्ति किमियं न निराचकार ॥१८५

अत्रैकस्यैव वस्तुनो युगपदेवानेकत्र स्थितिः ।

तृतीयो यथा—आनन्दो निर्धिरसृतं ह्रीः श्रीर्विद्या धृतिः पुष्टिः ।

अनुकूलेन हि विधिना त्वां ददता मे न किं दत्तम् ॥१८६

करणेन इति करणमत्र क्रियामात्रं, नतु निर्माणमेव । तेन 'प्रतिकूलेन किं हि विधिना त्वं हरता हन्ति किं न हतम्' अतिनिपुणेन हि विधिना त्वां सृजता भुवि न किं सृष्ट'मित्यादीन्यपि । सर्वत्र चैवंविधेषु स्थलेषु वक्रोक्तिरेवान्तर्भूता (फ) । तथापि किञ्चिद्वैलक्षण्यमाश्रित्य भेदः क्रियते । वस्तुतस्तु सर्वेष्वेवालङ्कारेषु वक्रोक्तिरेव वैचित्र्यकारिणी, यद्योक्तं 'वक्रोक्तिः काव्यजीवितम्' (फ) । अन्यथोक्तम्—वक्रोक्तिरेव काव्यानां सर्वालङ्कारमार्जिका ।

तस्मादेव प्रयत्नेन सम्पाद्या कविपुङ्गवैः (फ) ॥

—स्वगुणं त्यक्त्वा प्रगुणस्य समीपगम् ।

तस्यैव गुणमादत्ते यद्वस्तु स्यात् स (६०) तद्गुणः ॥३१३का—

यथा—विस्वाधरोष्ठमहसा समुदित्वरेण वर्णान्तरे लसति दाडिमवोजबुद्ध्या ।

नासाऽवलम्बि गजमौक्तिकमुल्लिख खेलाशुकः करमुपेत्य स राधिकायाः ॥१८७

लोकान्तरेति—अत्र विरोधालङ्कारो सम्भवति । परलोकगतसुहृदामेतन्नोक्तगतन-सुहृज्जनमनसाश्च भिन्नत्वान्न दोषः । आनन्द इति—एवं सति अत्राङ्गत्ववस्तुनो दानक्रियायै तत्सामान्यस्यैव दानक्रियासिद्धिः । एतच्च 'त्वां हरते'त्यनेन तद्वरणरूपक्रियया सर्वेषां हरणक्रियासिद्धिः । ननु त्रिविधविशेषालङ्कारस्यैव सर्वत्र वक्रोक्तिनामाङ्गलङ्कार एव सम्भवति, किमत्र स्वतन्त्रालङ्कारकस्येनेति—तत्राह—सर्वत्रेति । किञ्चिद्वैलक्षण्यं स्वीकृत्य विशेषणामा-ङ्गलङ्कारः कृतः । वक्रोक्त्यलङ्कारः (१७) सर्वेष्वेवालङ्कारेषु वर्तते, अतोऽत्र न दोष इत्याह ।

विस्मेति—राधिकाया नासावलम्बिगजमौक्तिके वर्णान्तरे लसति सति खेलाशुको

काव्यजीवितम्—एतच्च भामहमतानुसारिणामलङ्कारमाहात्म्यवादिनामलङ्कारप्राणभूतवि-च्छित्तममद्योतनम् । उक्तमिति—आपाततो वक्रोक्तिपदेन स्वभावोक्तिः प्रतिषिध्यते—यदाहुः प्राक्, 'भिन्नं द्विधा स्वभावोक्तिर्वक्रोक्तिश्चेति वाङ्मय'मिति । परं वक्रोक्तिजीवितकारेण कुन्तकेन वेदगोभङ्गिभणित्यपरप्रत्यायाया अस्याः सारवत्त्वं व्यापकत्वञ्च यथोपयोगं सविस्तरञ्च

न गृह्यते यदि गुणस्तस्य स स्यादतद्गुणः(६१) ॥३१४ का—

यथा—सदाऽनुरक्ते मनसीह वर्त्तते तथाऽपि च त्वं न दधासि रक्तताम् ।
सदाऽनुषक्तं त्वयि नाथ ! कृष्ण ! हे मनोऽपि मे नैव विभर्त्ति कृष्णताम् ॥१८८
यथा वा—क्षीरोदधिजठरभवः सहजन्मा कालकूटस्य ।

तदपि च न सितो न शितिः कौस्तुभ एकः स्वभावतो रक्तः ॥१८९

यद्वस्तु साधितं येन करणेन तदन्यथा ।

तेनैव यदि तस्य स्यात्तदा(फ) व्याघात(६२) दृश्यते ॥ ३१५ का—

यथा—उन्तापयास य एव चित्तं स एव भूयः शिशिरोचकार ।

न कालकूटो न सुधातरङ्गः स कीदृशः किंशुकपः कटाक्षः ॥ १९०

उपमाऽदय एतेऽमौ व्याघातान्ता क्रमेण हि ।

द्विषष्टिसंख्या एवैतेऽलङ्कारा बहवः पुनः ॥

संस्पृष्ट्या सङ्करेणापि (व) भूयः संस्पृष्टिरप्यसौ ।

क्रियाशब्दार्थोभयभूः सा क्रमेण प्रदर्शयते ॥ ३१६ का—

शब्दः शब्दालङ्कारः, अर्थोऽर्थालङ्कारः, उभयं शब्दार्थालङ्कारः—एते तयः

क्रियाप्रधाना इत्यर्थः । एतेषामन्योन्यनिरपेक्षत्वेन विशकलिततयाऽवस्थानं
संस्पृष्टिः । तत्र शब्दालङ्कारसंस्पृष्टिर्यथा—‘सुरतरङ्ग’रित्यादौ (५म किरणे
११श श्लोके) यमकानुप्रासयोः । अर्थालङ्कारसंस्पृष्टिर्यथा—

आलुम्पतीव परितो मनसः प्रसादमालुञ्चतीव पदवीं नयनद्वयस्य ।

उद्देलकज्जलमहोदधिवह्नीरो मोहोऽन्यकार इव मोह इवान्यकारः ॥ ९१

गृह्यमाणलितः शुको मौक्तिकमुल्लिखेत् स्वचक्षुःलिखितचकारेत्यर्थः । उद्देल उद्गततीर-
मर्यादः कज्जलमहोदधिः श्यामसमुद्रस्तद्वह्नीरो मोहोऽन्यकारश्च । मोहो विषयेऽत्यासक्तिः
अन्यकारश्च मनसः प्रसादं लुम्पतीव, मोहे सति मनसः प्रसादलोपो भवति, तथाऽन्यकारेऽपि
संप्रतिष्ठाकायागमनशङ्कया मनसः प्रसन्नता न तिष्ठति । एवमन्यकारे नेत्रद्वयस्य पदवोलोपा-
ज्जतोऽन्यो भवति, तथा मोहे सति विषयेन जनोऽन्यः सन् पुरः सतोऽपि साधून् पश्यति,
दण्डपाणिं यममपि न पश्यतीति भावः ।

निरुधारि खग्रन्थे । अत्र ‘वक्रोक्ति’पदेन तदाख्यलङ्कारविशेषपरिग्रहं मन्यमाना अर्वाचीनास्तु

अत्रोत्प्रेक्षासमासगान्धोपमाऽदिभिः संस्पृष्टिः(व) । शब्दार्थालङ्कारयोः
संस्पृष्टिर्यथा ‘मिधे माघवने मणावपी’त्यादौ (५म किरणे ३य श्लोके)
अनुप्रासविरोधो ।

सङ्करस्त्वङ्गाङ्गिभावः (व)—३१७ का—

एषामलङ्काराणामङ्गाङ्गिभावः सङ्करः । स चानुयाह्वानुयाहकभावेन ।

यथा—कपोलयोः कुण्डलपद्मरागमयूखविम्बं व्रजराजसूतोः ।

स्वचुम्बलम्नाधररागबुद्ध्या स्ववाससा लुम्पति काऽपि सुग्धा ॥१९२

अथ तद्गुणोऽङ्गी, भ्रान्तिमानङ्गम्—उभयोरनुयाह्वानुयाहकभावेन सङ्करः ।

यथा वा—निरस्य करलीलया तिमिरनीलचेलाञ्चलीं

रथाङ्गमिधुनस्तनावपि निपीड्य जातस्मितः ।

क्रियेव निमिषत्कुशेशयष्टं सरागां प्रियः

प्रियामिव सुधाकरो हरिहरिदधूं चुम्बति ॥ १९३

अत्र रूपकमुत्प्रेक्षा श्लेष उपमा समुच्चयश्चेति परस्परमङ्गाङ्गितयैव पञ्चा-
लङ्काराः । तथाहि तिमिरस्य नीलचेलत्वारोपादूपाकं, ‘क्रियेव’त्युत्प्रेक्षा,
‘करलीलये’ति श्लेषः, ‘प्रियः प्रियामिव’त्युपमा, ‘निरस्य’ ‘निपीड्येति’
समुच्चयः । एषु यो मुख्यः सोऽङ्गी, अन्येऽङ्गानि । एवं शब्दालङ्कारपक्षेऽपि ।
यथा—‘ससार से’त्यादौ (७म किरणे ४२ श्लोके) यमकानुप्रास-हासर-
मुरजबन्ध-गोमृत्तिकावन्ध बहकवाट-मुक्तकवाट-शृङ्खलादयः ।

कपोलयोरिति—कुण्डलस्थितपद्मरागस्य रक्तिमानं कपोलो गृह्णात्यतस्तद्गुणालङ्कारः,
ताड्यरक्तिन्नि सुग्धायाः स्वोपाधररागस्य भ्रान्त्या भ्रान्तिमानलङ्कारः ।

निरस्येति—हरिहरित् पूर्वदिगेव दधूं चुम्बति । अन्यो नायकः मस्तकस्य पटं
दूरीकृत्य चुम्बति, चन्द्रोऽपि सन्ध्याकालीनान्यकाररूपनीलचेलाञ्चलीं किरण एव करस्तस्य
लीलया निरस्य चुम्बति । ज्योत्स्नैव चन्द्रस्य स्मितम् । अन्या नायिका चुम्बनसमये
मुद्रितनेत्रा भवति, इयमपि चन्द्रदर्शनामुद्रितकुशेशयं कमलमिव लज्जया मुद्रिता इक्

भ्रान्ता एव । विन्नाधरोऽेत्यादि—अत्र कवेः कमलाकरस्य ‘तव करकमलस्यां स्फाटिकीमञ्ज-
माला’मित्यादिः साहित्यकौमुदीधृतः श्लोकस्तुलनीयः । व्याघात इति—लौकिकन्यायमूल-
कोऽयं—नात्र विरोधालङ्कारसंस्पर्शः कथमपि कल्पनीयः, तस्य युगपद्वाक्ये तात्पर्यवत्वात्

—वङ्गनां वा द्वयोश्च वा ।

सहावस्थानवाधेन भवेन्नो वेल्यनिश्चये ।

सङ्करोऽनिश्चयाख्यः स्यादथास्यानं प्रदर्शयति ॥ ३१८का—

द्वयोर्वङ्गनां वाऽलङ्काराणां सहावस्थानवाधेनायं भवेन्नवेल्यनिश्चयेऽ-
निश्चयाख्यो द्वितीयः सङ्करः । यथा—

यथाऽनन्दस्यन्दौ दृशि दृशि यथाऽयं बहुकलो

यथा नक्षत्राणां पतिरपि यथा तापहरणः ।

यथाऽयं भानोरप्युपरि परिसर्ता कथमहो

तथा नायं धाता विधुरनिशपूर्णो विरचितः ॥ १९८

अत्र विशेष्यस्य चन्द्रस्य प्रस्तुतस्य श्लिष्टैरेव विशेषणैरप्रस्तुतस्य कस्यचिद्धर्मस्य प्रतीतिरूपा किं रमासोक्तिः, किं वा तदेव चन्द्रस्याप्रस्तुतस्य शंसनमुखेन कस्यचित् साधोस्त्रयाधिस्य क्षीणत्वादिधर्मस्य प्रस्तुतत्वप्रत्यायिन्यप्रस्तुतप्रशंसेति निश्चयाभावादिनिश्चयसङ्करः (व) । यत्रानुकूलता प्रतिकूलता वा स्फुटतया स्फुरति तत्र निश्चयान्न (व) । अनुकूलता साधकत्वं, प्रतिकूलता बाधकत्वम् । यथा—

इदं ते रदनद्योतैरेतेरुपचितं स्मितम् ।

ज्योत्स्नेव मुखचन्द्रस्य काममामोदकं दृशोः ॥ १९५

अत्र प्रधानतया स्मितं मुख एवानुकूलं न तु चन्द्रे । तेनोपामयाः साधकं न रूपकस्य—अतो मुखचन्द्रस्येति रूपकं न भवति । तेन न सन्देहः, तद-
भावात् सङ्करोऽपि न ।

अहो वत महत्यस्य धृष्टताऽभीरुताऽपि च ।

मुखचन्द्रे सत्ययन्ते यदन्यथन्द उन्नतः ॥ १९६

यथास्यात्तथाभूता । यथानन्देति । भानोः सूर्यस्याप्युपरिभ्रमणकर्ता, सूर्यमण्डलस्या-
प्युपरि चन्द्रमण्डलमिति पञ्चमस्कन्धोक्तेः (व)

एतैरेव रदनद्योतैरेतन्किरणरूपचितं शोभातिशयं प्राप्तं स्मितं दृशोरामोदजनकम् यत्रोपमानोपमेययोर्द्वयोरतिशयाभेदात् भेदज्ञानं न भवति तत्र रूपकमलङ्कारः । अत्र तु स्मितरूपधर्मेण मुखचन्द्रयोर्भेदज्ञानान्न रूपकं किन्तु गकांशेन यथा कथञ्चित् सादृशा-

(व) संख्यया सङ्करेणापीति—नात्र सङ्करस्य संख्येर्वाऽलङ्काररूपेण पृथग्गणना यथा

अत्रान्यत्वं चन्द्रस्यानुकूलं, न तु मुखस्य, तस्य प्रतिकूलमेव ; तेन रूपकस्य साधकं, न तूपमायाः, तस्यास्तु बाधकम् ।

शास्त्रज्ञभास्करं संज्ञा तामालिङ्गति सर्वदा ॥ १९७

इत्यत्रालिङ्गनमुपमाबाधकं, नहि सती स्त्री पतिसदृशेऽनुरज्यति, अतो रूपकस्यैव साधकम् ।

कशोदरि ! मुखेन्दुस्ते स्फुरत्कनककुण्डलः ।

दृशोरक्तशमानन्दमुल्लासयति मे भृशम् ॥ १९८

अत्र स्फुरत्कनककुण्डलत्वमिन्दौ प्रतिकूलम् असम्भवादिति रूपकस्य बाधकम्, उपमायास्तु साधकमिति न सङ्करः । एवमन्यदपूयम् ।

एकत्र विषये व्यक्तमुभयालङ्कारित्यदि ।

तदाऽपरः सङ्करः स्यादिति विविध एव सः (व) ॥ ३१९का—

यथा—श्रीबाललक्षणविलक्षणलक्ष्मलक्ष्मीरुद्धण्डरश्मिविषमण्डलमण्डमानः ।

मग्नश्चिरं हरिहरित्सरसीरसेभ्यः प्रत्युन्मज्ज गनकैरमृतांशुहंसः ॥ १९९

अत्र रूपकानुप्रासावेकपदविषयो, न तु संख्येवत् पृथग्विषयो—इति विविधः सङ्करः । तेन शब्दालङ्कारोऽर्थालङ्कार उभयालङ्कारश्च संख्येवत्वेन बहुत्वेन बहुविधा भवन्ति । तथाहि—

दूपमाऽलङ्कार एव । अहो इति अत्र मुखचन्द्रयोर्भेदास्फुटार्ता रूपकालङ्कारः । अन्यः मुखभिन्नश्चन्द्र उन्नत इत्यत्र मुखचन्द्रयोरत्यन्तभेदान्न सादृश्यम्, अतो नोपमाऽलङ्कारः ।

संज्ञा सम्यक् ज्ञानरूपा स्त्री शास्त्ररूपम् भास्करं सूर्यं तामालिङ्गति । अत्र शास्त्रज्ञसूर्ययोः रूपकमेव नोपमा । अत्र कारणमाह—नहि सतीति । सन्ध्याकाले पूर्वदिशः सकाशादुज्ज्वलन्तं चन्द्रं वर्णयति—श्रीबालेति । हरिहरित् पूर्वदिक् सेव सरसी तस्या रसेभ्यो जलेभ्यश्चन्द्ररूपो हंस उन्मज्ज । आदौ चिरं कालं वाप्यां सरोवरजले निमग्नः पञ्चाक्तसाङ्गुत इत्यर्थः । अन्यो हंसः श्रीबालमृगालाभ्यां शोभितः सन् सरोवराङ्गुतः, अयन्तु श्रीबालस्वरूपं विलक्षणं लक्ष्म चन्द्रनिष्कलङ्करूपचिह्नं तस्य लक्ष्मीः शोभा यस्य तथाभूतः । एवमुद्धरणस्य एव विषमण्डलं मण्डलसमूहस्तेन मण्डमानश्चन्द्रः ।

तत्र बहुषु निबन्धेषु । तिलतण्डुलन्यायेन संख्येः क्षीरनीरन्यायेन सङ्कर इति साम्प्रदायिकाः । सङ्करस्य भेदनिर्देश आधुनिकैर्दर्शितः । सूर्यमण्डलस्याप्युपरीति—तथा च श्रीमद्भागवते (प्रा० २०) 'एवं चन्द्रमा अर्कगभस्तिभ्य उपरि लक्ष्यो जनत उपलभ्यमान' इत्यादि । अनिश्चय-

शब्दालङ्कृतयः शुद्धास्त्रिचत्वारिंशदीरिताः (४३) ।

ताः परस्परसंसृष्टा तावता गुणनेन हि ॥

षड्विन्दुवसुचन्द्राः (१८०६) स्युश्चित्रं चेत्तत्र गण्यते ।

तदा तस्य बहुत्वेऽपि स्यादैक्यन्तेन तद्युतौ ।

मुनिविन्दिभचन्द्राः (१८०७) स्युः सङ्करेण त्रिधा पुनः ।

चन्द्रपद्माश्रिवाणाः (५४२१) स्युः शब्दालङ्कारसंग्रहे ।

अर्थालङ्कृतयः शुद्धा (६२) द्विषष्टिस्तत्प्रभेदतः ।

अश्वनागशशाङ्काः (१८७) स्युस्तावता गुणनेन ते ॥

द्वतरेतरसंसृष्टा ग्रहर्तुग्रहसिन्धुभिः ।

युतोऽग्निरेवै च (३४६६६) पुनः सङ्करेण विरूपिणा ॥

अश्वविन्दुग्रहाम्भोधिविन्दुचन्द्राः (१०४६०७) प्रकीर्तिताः ।

शब्दालङ्कारसंसृष्टा वाजिसिन्धुमतङ्गजैः ॥

विन्दुवाजीभषड्वाणा (५६८७००८४७) उभयालङ्कृतिग्रहाः ॥३२०

रसवत्-प्रेय-ऊर्जस्वि-समाहितसमाख्यया ।

रसालङ्कृतयोऽपरन्याश्रयतसो रसपोषिकाः (भ) ॥३२१का—

यत्र रसे स्फुटतया शब्दालङ्कारोऽर्थालङ्कारो वा निर्णेतुं न शक्यते केवलं

रससामग्री स्फुरति तत्र रसालङ्कारा एव बोद्धव्याः । ते च यथायोग्यमेव

सम्भवेन्ति । शृङ्गारे प्रेयः, ऊर्जस्वी वीरबीभत्सरीद्रेषु, अन्यावन्तेषु (भ) ।

एतेऽपि सति सम्भवे शब्दार्थालङ्काराभ्यां संसृष्टौ बहवो भवन्तीत्यपि ज्ञेयम् ।

रसवदिति—ते चतस्रो रसालङ्काराः पूर्वोक्तद्विषष्टालङ्कारभिन्ना ज्ञेयाः । अन्यौ रसवत्-समाहितौ अन्येषु रसेषु ज्ञेयौ ।

सङ्कर इति—साधकत्राधकप्रमाणेर्द्विषष्ट्याभावे तथा । त्रिविध एव स इति—एवमप्युक्तनयेन त्रिविध्यमिति नवीनाः । 'देविध्य' पुनर्देखिप्रभृतिभिरस्य स्वीकृतम्, अनिश्चयाख्यसङ्करस्य तेषां निबन्धेऽप्यपरिगृह्यतुं न तदन्यायम् । उभयालङ्कृतिग्रहा इति—एतच्च गणिते प्रावीण्यमावि-

अथैषां कथ्यते दोषः—३२२का—

एषां शब्दार्थालङ्काराणाम् ।

—वैफल्यं वृत्तायोग्यता ।

प्रसिद्धेश्च विरुद्धत्वमनुप्रासे मलत्रयम् ॥३२३का—

मलो दोषः । क्रमेषोदाहरणानि—

इन्द्रं इन्द्रं वादयदुन्दुभीनां नन्ददृन्दं व्योम्नि इन्दारकाणाम् ।

हर्षोत्कर्षान्नाकमाकन्दवर्षैः सान्द्रानन्दं नन्दसूनुं ववन्दे ॥ २००

अत्र 'माकन्द'शब्दे निष्फलः । अत्रैव 'हर्षोत्कर्षादिन्दुकुन्दद्युतीना'मिति पाठे सर्वेषां देवानां शुक्लवमप्रसिद्धम् । तेन 'शीघ्रस्यन्तामन्दमन्दारवर्षै'-रिति न्यायः पाठः ।

वृत्तिविरोधो यथा—प्रकाण्डभुजदण्डोऽयं पुण्डरीकेक्षणः क्षणी ।

कुण्डलोदभासिगण्डश्रीः स्त्रीमण्डलममण्डयत् ॥ २०१

अत्र शृङ्गाररसे या वृत्तिस्तत्तायोग्यत्वम् ।

पादत्रयगतत्वेन यमनं यमकस्य तु ।

अप्रयुक्ततया दोषः—३२४का—

वैफल्यमपुष्टार्थत्वम् (म) । वृत्तायोग्यता प्रतिकूलवर्णन्यासः । प्रसिद्धिविरुद्धत्वं स्पष्टम् । असुरवधानन्तरं देवानां श्रीकृष्णे भक्तिमाह—इन्द्रमिति । नाकमाकन्दवर्षैः स्वर्गीयान्-फलानां वर्षैः सङ्केत्यपुष्टार्थत्वेन अर्थोऽयं प्रयोगः । शीघ्रस्यन्देति—एवं सति देवे-र्यथा दुन्दुभिवादने कृतम्, एवं वन्दनं कृतं, तथा पारिजातपुष्पवृष्टिरपि कृतेति भावः ।

क्षणीति—क्षणोऽवसरस्तद्वान् स्त्रीमण्डलैः सह विचारे प्राप्तावसर इत्यर्थः । वृत्ति-माधुर्य्यञ्जकपदव्यासः । अयोग्यत्वमिति—योजोगुणाद्धैवर्णन्यासात् । समाना मान-कृतुं कामानामतिसूक्ष्मधियासुपस्कृतमिति प्रागेव ध्वनिकिरणटिप्पणोऽस्माभिर्मना कसूचितम् ।

शब्दालङ्कृतीनां भेदगणनयेव त्रिचत्वारिंशदिति संख्याऽयाति, तद्वया सप्तमकिरणोद्भूत-रीत्या वक्रोक्तौ २ भेदाः, अनुप्रासे ६ भेदाः, यमके २० भेदाः, श्लेषे ६ भेदाः, चित्रे प्रति-लोमानुलोमपादादिके, सर्वतोभद्रादिके, कृतादिवन्ध एकः, एकाक्षरादिपाद एकः, श्लोकान्तरगर्भ एकः—इति ५ भेदाः, पुनरुक्तवदाभासे १ भेदः—साकल्येन ४३ भेदाः । एवमप्यर्थालङ्कारगणनायाम् । गुणनेनानयने उपरिदर्शितेव संख्येति सर्वं स्वस्थम् । परं कारिकायाम्ये 'विन्दुवाजीभषडित्यादिस्याने 'रिविन्दुव्योभषडित्यादि गणनाविशुद्धे पठनीयम् ।

यथा—राधेव सौभाग्यविधौ समाना न काऽपि तस्या रमणी समाना ।

मयूखजालेन हि हीरकाणां भवन्ति मुक्तावचयः समाना ॥२०२

—उपमायान्तु हीनता ।

आधिक्यं च भवेज्जातिप्रमाणाभ्यां तदाऽपि सः ।

लिङ्गस्य वचनस्यापि कालस्य पुरुषस्य च ।

विध्यादेरपि भेदे चासाम्यासम्भाव्ययोरपि (म) ॥३२५॥ का—

क्रमेणोदाहरणानि—

देवोऽयं पुष्पकोदण्डश्चण्डाल इव दारुणः ॥ २०३

अत्र जात्या हीनता । ‘चण्डांशुरिव तापकुटि’ति युक्तम् ।

इन्दुरेष सुधाविन्दुरिव सर्वरसायनः ॥ २०४ अत्र प्रमाणाहीनता ।

‘इन्दुरेव सुधासिन्धोस्तरङ्ग इव रङ्गद’ इति युक्तम् ।

चण्डाल ! मा खिदस्वन्तु भूदेव इव पावनः ॥ २०५ अत्र जात्याऽधिक्यम्

‘विष्णुभक्ततया शुचि’रिति शुद्धम् ।

स्तनौ ते हिमवद्विन्ध्यौ पावनं मध्यमेतयोः ।

सत्यमेतत् किन्तु भूरि तयोर्नैवाणु चानयोः ॥ अत्र प्रमाणाधिक्यम् ।

पातालमिव नाभिस्ते सत्यं सुमुखि राधिके ।

तस्या उत्थितकालाद्वरेव ते रोममञ्जरी ॥ २०७ अत्रापि तथा ।

सत्यं कूप इवायन्ते राधिके ! नाभिमण्डलम् ।

रोमराजिरपीयन्ते तज्जलोद्धाररज्जुवत् ॥ २०८ इति शुद्धम् ।

सहिता राधेव सौभाग्यविधौ योग्या—सौभाग्याधिक्ये मानस्याप्याधिक्यम्, ततोऽस्याः सौभाग्यमप्यधिकं, मानोऽप्यधिकः । तत एवान्या रमणी अस्याः समाना न । अत्र दृष्टान्तः—मयूखेति—अत्र निषेधार्थको ना शब्दः । स्तनाविति—एतयोः पर्वतयोर्मध्यस्थानं पावनमिति सत्यमेव, किन्तु तयोर्मध्यमन्तरं भूरि, अनयोः स्तनयोस्तु अखण्डमन्तरं नैव, एतेन स्तनयोः परमनैविड्यमुक्तम् । ‘आर्यावर्तः पूरणभूमिमध्यं विन्ध्योऽहिमागयो’रित्यमरः ।

(म) रसालङ्कृतयोऽप्रेता इति—एतच्च ‘रसभावादितानुपपत्त्यमाश्रित्य विनिवेशनम् । अलङ्कृतीनां सर्वासामलङ्कारत्वसाधकम् ॥’ इति ध्वनिकारोक्तदिशा तदुपरि ‘अनेन भावा-
दलङ्कारा अपि प्रेयस्यूर्जस्विसमाहितादयो गृह्यन्ते’ इत्यादिकात्... ‘चारुत्वहेतुश्चेति तस्या-

कल्पवल्लीव राजन्ते राधासख्यो गुणाधिकाः ॥ २०९ इति वचनभेदेऽशुद्धम्
‘कल्पवल्ली इवामान्ती’ति शुद्धम् ।

चिन्तारत्नानीव राधे ! गुणास्ते खञ्जनेक्षणे ! २१०—अत्र लिङ्गभेदः ।

‘चिन्तामणीनां खनिवद्वाधे ! तव गुणावलि’रिति शुद्धम् ।

व्रजं विश्वनन्दसुतः प्रदोषे व्रजाङ्गनानां मुदमाततान ।

रथ्यां बलारातिदिगङ्गनायाः कुमुदतीनामिव शीतरश्मिः ॥ २११

अत्र कालभेदः—तेनाशुद्धम् । ‘व्रजाङ्गनानां भवति प्रमोदी’ति शुद्धम् ।

भासि त्वं कल्पवल्लीव सर्वकामफलप्रदा ॥ २१२ अत्र पुरुषभेदः, तेनाशुद्धम् ।

‘कल्पवल्लीव भवती भाति सर्वफलप्रदे’ति शुद्धम् ।

क्षण्ये प्रवहत् प्रीतिस्तव गङ्गेव सन्ततम् ॥ २१३ इत्यत्र विध्यादिभेदः ।

तेनाशुद्धम् । ‘गङ्गेव प्रवहद्रूपा तव क्षण्ये सदा रति’रिति शुद्धम् ।

आदिशब्दादनुमतिरपि (२०) । असाम्ये यथा—

‘ग्रथामि काव्यशशिने विततार्थरश्मि’ मित्यत्र काव्यशशिनोः केनाप्यंशेन
साम्यं नास्ति, एवमर्थरश्मोश्च । Vamana's Kavyalankara S.V. 4. 2. 16.

असम्भाव्यं यथा—तवाननादिदं राधे ! निर्गतं मधुरं वचः ।

आनन्दयति मे कर्णौ चन्द्रादिव मधु चरत् ॥ २१४

चन्द्रान्मधुचरणमसम्भाव्यं, कर्णयोरपि मधुन आनन्दकत्वमसम्भाव्यम् ।

‘आस्वाद्यत्वमतीवेति पद्मादिव मधु चर’दिति शुद्धम् ।

ज्जलाङ्गावलङ्कारस्य विषय इत्यन्तात् लोचनग्रन्थाच्च स्फुटमेव । प्रकाशग्रन्थस्य सूचनमप्येतदर्थं अनुकूलमेतदनुसार्यैव वेति सूक्ष्मधियामतिरोहितम् । यत् ‘रसवत्प्रेयः खिभावसमा-
हितानि गुण्योभूतवङ्गप्रकारा एव नालङ्कारा’ इति प्रौढा केषांचिदाशयोद्घोषणं तद्-
गजनिमीलितप्राथमिवानादयम् । अथवा वाङ्मतेण विशद एव न तात्त्विक इति । इह मूले
‘शृङ्गारे प्रेय’ इत्यादि ग्रन्थकतां मतस्यापनन्तु यादृक्किमिव प्रतिभाति । सम्प्रदायकता-
माचार्याणामानन्दवर्द्धनाभिनवगुप्तप्रभृतीनां मतमनूयैव दर्पणकृतोक्तं ‘रसभावौ तदा-
भासौ भावस्य प्रशमस्तथे’त्यादि । एवमपि मूले ‘यत्र रसे... बोद्धव्या’ इति तु विवरणमेव,
न लक्षणम् । लक्षण्यन्तु ‘प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यदाङ्गन्तु रसादयः । काव्ये तस्मिन्मलङ्कारो

(२०) ‘आदिशब्दादनुमतिविभक्तिरपी’ति (ग) युक्तके, ‘अनुमतिविभक्ति’रिति (ख)
पुस्तके, ‘अनुमतिविभक्ति’रिति (ङ) पुस्तके पाठः ।

धर्महीनता यथा—

स पीतवासाः शिखिपिच्छमौलिर्विलोलहारो हरिरुच्चकाशे ।

तडिल्लताशक्रशरासनाभ्यां विभूषितो नव्य इवाम्बुवाहः ॥ २१५

अत्र 'विलोलहार' इत्यस्य बलाकारूपधर्महीनता । तेन

विभूषमाणः क्षणरोचिरिन्द्रधनुर्वलाकाभिरिवाम्बुवाहः ॥

धर्माधिक्यं यथा—चामीकराभं वसनं वसानः शिखण्डचूडो हरिरावभासे ।

विभूषमाणः क्षणरोचिरिन्द्रधनुर्वलाकाभिरिवाम्बुवाहः ॥ २१६

अत्र बलाकारूपधर्माधिक्यम् ।

सारूप्ये लिङ्गभेदस्तु न दोषो न च वा गुणः (म) ॥ ३२६का—

सारूप्यं भिन्नलिङ्गत्वेऽप्येकाकारत्वम् ।

यथा— महारत्ने रिव गुणैः कृष्णरत्नाकरो भवान् ।

तवामृतमिव स्वादुं व्याहारं वेद्मि राधिके ॥ २१७

उत्प्रेक्षायां 'यथा'शब्दः(म)—३२७का—

दुष्ट इत्यर्थः । 'यथा' शब्दस्य केवलं साधर्म्यमात्रपर्यवसायित्वादेवाचकत्वं-

मुत्प्रेक्षायाः । तस्यास्तु 'नूनं' 'मन्ये' 'ध्रुव'मित्यादयो वाचकाः । उदाहरणम्—

चित्ते द्रवति तोयेन पूर्यते नयनद्वयम् ।

प्रिययोश्चित्तनयने संवादचतुरे यथा ॥ २१८

चामीकरेति—चामीकराभं सुवर्णमयम्, क्षणरोचिर्विद्युत्, बलाका वक्त्रपङ्क्तिः,—
अत्रोपमेये श्रीकृष्णे 'विलोलहार'पदाभावादुपमायां बलाकारूपधर्मस्य सत्त्वाच्च धर्माधिक्यं
ज्ञेयम् ।

महारत्नेरिति—अत्र 'रत्न'शब्दो नृपुंसकलिङ्गः गुणशब्दस्तु पुल्लिङ्गः तथाऽपि तृतीयायां
पुंनपुंसकयोरेकरूपत्वात् 'रत्ने'गुणैरित्येकाकारत्वम् । एवं द्वितीयायाम् 'अमृतं' 'व्याहार'-
मित्येकाकारत्वम् । चित्त इति—तथाच यथा प्रीत्यापन्नयोः संवादचतुरयोर्द्वयोर्मध्ये

रसादिरिति मे मतिरिति अनिजता सूचितम् । राजा तु एवंविधस्थले यत् रसालङ्कारत्व-
स्थितिसुररीचकार तत्तु तत्पुन्ये रसालङ्कारयोरितरेतराश्रयतापक्षसुपाकृतेव, नयानाम-
रुचिकरमेतदेति बहुशोऽस्माभिरसूचितं, तस्यातितरां दूषणाक्रान्तत्वादतिविवादपदारूपत्वाच्च ।
अत्र मूले 'रसपौषिका' इति विशेषणोपादानमनर्थकं सर्वसामलङ्कृतीनामेव तत्त्वेन सम्भवात्
स्वरूपकलनाभावोच्चमितमेतद्विषयास्तां साधु साधनम् ।

अत्र 'यथा' शब्द उत्प्रेक्षाया अवाचकः । तेन 'संवादचतुरे इव' 'संवादचतुरे
इव'मिति वा शुद्धम् ।

—एवमन्येऽपि सूक्ष्मतः ॥ ३२८का—

अन्ये सूक्ष्मतयाऽलङ्कारदोषाः सन्ति, तेषां केचिदग्रे दोषकिरणे दर्शयिष्यन्ते ।

* इत्यलङ्कारकौस्तुभेऽर्थालङ्कारनिरूपणो नामाष्टमः किरणः ।*

एकस्यानन्दं ज्ञात्वाऽन्यो हृद्यो भवति तथा चित्तस्य द्रौढ्यं ज्ञात्वा नयनं जलपूर्णं भवतीत्यर्थः ।
इति—

(म) अथैषामिति—अलङ्काराणां मध्ये मुख्यत उपमाया दोषचर्चा इति प्राचीनैर्महाविरुद्ध-
प्रभृतिभिरुद्भाविता, सा च नवीनैरप्यनेकेरनुस्रियते । 'उपमादोषाः सप्त मेधाविनोदिता'
भामहकृतकाव्यालङ्कारे विवेचिताः, आचार्यदण्डिप्रभृतिभिश्च निपुणं विमर्शिताः । वैफल्याम-
पुष्टार्थत्वमिति कौस्तुभटीकाकृत—अर्थपारिशेष्यत एवार्थालङ्काराणां परिनिष्ठिता विच्छिन्ति-
रिति । 'वैफल्या'मित्यादिमूलकारिकायां 'मलत्रय'मिति दोषार्थं 'मल'शब्दप्रयोगो न सर्वथा
निर्मल इत्यलं मूलनाशेन । अस्मिन् प्रसङ्गे वृत्तिविरोधस्य दोषत्वेन पृथक् स्वीकारे दोषकिरणो-
क्तमेतदनुषङ्गं यत् किञ्चिदनुद्यते । एतच्च विमर्शयोग्यं भवति वृत्तियोग्यत्वे अन्यकृन्मत्तस्य
गुणविशेषहेतुकस्य रीतिपदार्थस्य स्थितिः सप्तद्यते तदन्यथात्वे वैशेषिकतया दोषस्य स्वीकारः
सम्यङ् न वेति । परमकिञ्चित्करमेतदालङ्कारिकवर्त्यैरन्यैरपरान्तरमिदमवयवाऽप्यसाटोपेन ।
इदन्तु अन्यकृतपक्षे उदाहार्यं यदनुप्रासमाहात्म्यान्वितधियां गौडीरीतिलासिखलेऽश्लालित-
मानसानामन्येषाञ्च केषामयथाप्रयोगाः स्वजनानि चेदृशानां नवीनानां निवन्धे तदवतरणस्य
यौक्तिकतां प्रति प्रमाणम् । उपमायान्तु हीनतेत्यादि—अन्यकृन्मता एते नव मेधाविरुद्ध-
प्रभृतिभिः पूर्वाचार्यैर्निर्दिष्टानां सप्तानामुपमादोषाणां प्रपञ्चा इति तु सुवक्तमेव । सारूप्य
लिङ्गभेदस्त्विति—न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकताऽपि वा । उपमादूषणायालं यतोद्देशो
न धीमताम् ॥ इत्याचार्यदण्डिवचनमात्रमेवात्र प्रमाणं, परं 'ह्यायेव तां भूपतिरन्वगच्छ' इत्या-
दिषु 'स लोहङ्कारमस्त्रेव श्वसन्नपि न जीवति ।' 'अमानि तत्तेन निजायशोऽयुगं द्विपालवह्ना-
श्चिकुराः शिरःस्थित'मित्यादिषु चेतदनुषङ्गिषु सादृश्यघटितेषु लक्ष्येषु सिद्धान्तनिर्णयो न
सुशकः । औचित्यहानिरेषु तथा वरीवर्त्ति यथा दोषकिरणप्रसङ्ग एव वरमस्य विचार इति
प्रमाणविशेषो न्यथा एवानुसर्तव्यः । उत्प्रेक्षायां 'यथा'शब्दः—'मन्ये'शब्दे ध्रुवं प्रायो न नमिष्ये-
मादिभिः । उत्प्रेक्षा अन्यते शब्दे 'रिव'शब्दोऽपि तादृशः ॥ इत्येषां परिगणनं काव्यादर्शे ।
अवाचक इति दोषवैशिष्ट्यप्रकटनमिति मन्तव्यम् । एवमन्येऽपीति—यथाऽर्थान्तरन्यासा-

प्रस्तुतप्रशंसायतिरेकसमासोक्तिप्रभृतियु तेषु काव्यप्रकाशे निर्दिष्टाः ; प्राचीनतरैस्तद्गीकां-
कज्ञौ सूचक-श्रीधर-चण्डीदास-प्रभृतिभिः सुरिभिर्वितत्य विशदीकृताः । एषु दोषकिरणो-
द्घाटितदूषणानामेव सामान्यतः स्थितिरिति सर्वेषामप्येषां तदन्तरेव ग्रहणं श्रेयः—तथा च
दर्पणे 'एभ्यः पृथगलङ्कारदोषाणां नैव सम्भव' इति, एभ्यो निरूपितस्वाधिष्ठानदूषणेभ्य
इति शेषः । अनुमतिरपीति—लिङ् लोटोरथप्रपञ्चेष्वस्यास्ति ग्रहणमिति 'विध्यादे'रिति
गणने तदन्तर्भूततया स्वरकारः सुकर इत्येवमेव मन्यते । असाम्य इति—'तिनासदृशताऽपि
चे'तिमेधाविपरिगणने भामहग्रन्थे । वस्तुतस्त्वेषु असादृश्योपहृतेषु स्थलेषु नयानां मत
उपमेव नास्ति 'शिरो नास्ति शिरो' इति न्यायेन कथं तस्य तदाश्रितदोषस्पर्श इति नास्ते-
वैषामवसरः । असम्भावमिति—'असम्भाव' इति प्राची परिगणनेऽस्य संज्ञा-असम्भावितोप-
मायामङ्गुतोपमायां वा आचार्यदण्डिपरिलक्षितायां नातिशयान्निरस्य शङ्करा, एकत्र
च, स्वत्वप्रोषादन्यत्र चारुत्वहानेः, 'असम्भाविते'त्युपपदस्यातर्कितोपनतवाच्यसौष्ठवमर्थ इति
कृत्वा च । 'अनुपपत्तिरसम्भाव' इति वामनलक्षणम् । 'नन्वर्थविरोधोऽयमस्तु किमुपमादोष-
कल्पनये'ति पूर्वपक्षस्तत्सिद्धिसिद्धान्तश्च सर्वं सुगमयतीत्यास्तामेतत् । एषु सर्वेषु दोषेषु
सर्वथौचित्यमेव व्यापकतया परिपन्थि इति तु सङ्गं वचः इति—

अथ नवमकिरणः ।

अथ 'सुसंस्थानं रीति'रिति (१मकारिकायाम्) यदुक्तं सा किंलक्षणा
कियदुप्रकारा वेति तामेव दर्शयति—

रीतिः स्याद्दर्मविन्यासविशेषो गुणहेतुकः (क) ॥ ३२६ का—

गुणास्तूक्ताः । वर्णविन्यासविशेष इति वर्णाणां रसानुगुण-(१) गुणानु-
रोधोपाधिकरचनाविशेष इत्यर्थः । यद्यपि गुणविवेकेनैव स लभ्यते तथाऽपि
तद्विशेषबोधार्थं रीतिकिरणमारभ्यते (क) ।

वैदर्भ्यादिविशेषेण चतुर्धा सा निगद्यते ॥ ३३० का—

सा रीतिः । वैदर्भी पाञ्चाली गौड़ी लाटीति चतुर्विधा (क) । तासां
क्रमेण लक्षणमाह—

अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा समस्तगुणभूषिता ।

वैदर्भी सा तु शृङ्गारे करुणे च प्रशस्यते ॥ ३३१ का—

रीतिरिति । गुणहेतुको गुणव्यञ्जकः । एतदेवोक्तं गुणकिरणे 'व्यञ्जकाः स्युर्वर्णाश्च
रचना अपी'ति (१८६ का—) (क) ।

अवृत्तिरिति—वृत्तिः समासस्तद्वहिता (२) केवलमुबन्तपदघटितवर्णनमेवोचितमित्यर्थः ।

आलोकनमिति—क्रम इति—तव मदनमत्ततयोः क्रमो नास्ति, कुटिलावलोकनादौ तयोः

(क) रीतिरिति—अत्रादौ तावद्विचारणीयं गुणतो रीतिः पृथग्विवेचने किं तावन्मानं कश्च
सम्प्रदायसिद्धः पन्थाः, तत्रालङ्कारिकवर्ण्याणां विमतौ का वा युक्तिरन्यतरपक्षपरिग्रह इति ।
कौमुभक्तो हि प्रकाशग्रन्थसुपजीयेव प्रवृत्ता इति बहुशोऽवोचाम । अत्रापि रीति-
लक्षणोपलब्धे तद्विमर्शे च निश्चयाभावसूचकः सामञ्जस्यसाधनप्रयासः, 'इत्यादेः खल्वनुप्रास-
रीतिरूपस्य वर्त्मन' इत्यादि दृष्ट किरणस्यः कारिकाग्रन्थः, 'यद्यपि गुणविवेचनेनैव स लभ्यते,
इत्याद्यत्रयो वृत्तिग्रन्थश्च तदेतदनुमानं सुतरां द्रढयन्ति । परं 'सुसंस्थानं रीति'रित्यादिम-
कारिकायमाकूतं 'वर्णविन्यासविशेष' इति रीतिप्रकरणे वाचिकं 'वैदर्भी सा तु शृङ्गारे करुणे

(१) 'रसानुगुणे'ति (ख) (क) पुस्तकयोः पाठः ।

(२) 'समासस्तद्वहितामिति (ख) पुस्तके पाठः ।

समस्तगुणेति गुणास्त्रयी दश वा । यथा—

अलोकनकुटिलितेन विलोचनेन सम्भाषणञ्च वचसा मनसाऽर्द्धमर्द्धम् ।

लीलामयस्य वपुषः प्रकृतिस्त्वयं राधे ! क्रमो न मदनस्य न वा मदस्य ॥१

अत्र अवृत्तिरत्यवृत्तिश्च । 'कु'- 'स्त्रो'- 'स्त्रे'ति माधुर्यव्यञ्जका वर्णाः ।

'अर्द्धमर्द्ध'मित्योजोव्यञ्जकी द्वौ । अर्थवैशद्यं प्रसादः, अनिष्टुरत्वं सुकुमारतेत्यादिः समस्तगुणाः । न केवलमियं तथाविधवर्णविन्यासादृश्यभावाच्च वैदर्भी, अपि त्वर्थगतौदार्येणापि ।

अन्यथा—मदनेन मदेन चालसो वनिताभिर्जनितातिलालसः ।

अतिमञ्जुनि कुञ्जमन्दिरे रमतेऽसौ सखि ! नन्दनन्दनः ॥ २

इत्यत्राल्पवृत्तिस्तथाविधवर्णविन्यासोपाधिगुणवयवत्वाच्च वैदर्भी यद्यपि,

(ख) तथाऽपि तथाविधौदार्याभावान्न तथा शोभते ।

कारणत्वात् । अयम्भावः स्मृच्छ्रितजनोऽधरसुधां प्राययित्वा जीवयितुमेव योग्यः, ननु कटाक्षशरेण हनुम् । एवञ्च तस्य जीवने सति पञ्चाक्षीलया कुटिलावलोकनरूपशर-प्रहारे कृतेऽपि न दोष इति क्रमस्तयोर्नास्तीत्याक्षेप उक्तः ।

अधुना वैदर्भीलक्षणेऽर्थनिष्ठसौष्ठववद्देशिष्टारूपविशेषणान्तरं देयमित्याह (ख)—न केवल-

चेत्यादिषु संघटनालभरूपताख्यापनञ्च प्रकाशकदादीनां मतप्रक्षेपदूषणसङ्कोचयन्ति । रीतिगुणयोरभ्यभिचारित्वसन्धानसिद्धान्तप्रतिपादने प्राचीनैर्वाग्मनादिभिर्जीवातुतया स्वीकृते न किमपि प्रमाणं गरीयोऽस्तीति युक्तिमृत्तिनिचये; सूचितः प्रामाणिकैर्ध्वन्यालोककद्विः स्वयन्त्येवतीथोद्योते । अतः पृथक्तया विवेचनमेव श्रेय इति वद्वः । गुणरीत्योरभ्यभिचारित्वसंश्लेषं स्वीकृत्यापि केचित् प्राचीनमानिनः कण्ठाभरणकृतप्रकाशवर्धप्रभृतयो रीतेः शब्दालङ्कारकान्तरभुक्तिं समर्थयितुमौहमाना इत्येतैश्च गुणरीत्योर्विवेकोऽवश्यमावोति प्रतिपद्यन्ते । एतदेव कण्ठाभरणटीकाकर्ता 'गुणाः श्रेयादयः काव्याभ्यभिचारिणो नव । तेषामन्योन्यमिलनचमतया पानकरस इव गुडमरीचादीनां खाडव इव मधुरान्वादीनां यत् संमृच्छन्तरूपावस्थान्तरागमनं तत्संस्कारादेव हि लोकश्लाघप्रदर्शनातः काव्यरूपा च रचना व्यावर्तत' इत्यादौ प्रदर्शितं मतमित्यनुमीयते । रीतिशब्दस्य व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः प्राचीनैः केचिदत्र 'रीङ् गता'विति धातोर्लक्ष्यो दर्शितः—प्राचीनतराणां मार्गपदव्यवहारोऽत्र सुसिद्धः । रीतिस्त्रिधेति वामनः, चतुर्धैत्यपरे, पञ्चधैत्यपि केचित्, योऽपि राजमतानुसारिणः । वामनकृतकादिभिरस्या देशविशेषसंस्थले प्रकृतं तथ्यं निरधारि । आकरत एवैतानि सर्वाणि ग्राह्यानीत्यलम् ।

पाकोऽयस्याः सहायः स्यादाम्बार्त्ताकुपाकवत्(ख) ॥ ३३२ का—

अस्या वैदर्भ्याः पाको निर्वाहः । स च द्विविधः—रसालपाको वार्त्ताकुपाकश्चेति । रसालपाक एव सहायः स्यात्, शोभाकरत्वात्, नेतरः ।

पूर्वं पूर्वं दशयाश्चेत्तदुरोत्तररम्यता ।

तदा रसालपाकः स्याद्विपरीते तदन्यकः ॥ ३३३ का—

क्रमेणोदाहरणानि—'अलोकनं कुटिलितेन'त्यादौ (१म श्लोके) चतुर्थ-परणे रसालपाकः । तत्रैव यदि 'लीलामयस्य वपुषस्तव राक्षिके यः कोपक्रमो नु सहजः किमु कृत्रिमो वा ॥' अत्र सत्यामपि वैदर्भ्यां पाकेन वार्त्ताकुपाकता, तेनास्या विरसत्वम् । एवं कृन्दोऽयस्याः सहायतां व्यनक्ति—तच्च वसन्ततिलको-पेन्द्रवज्राऽदि । यथा (३) एतानि तानि नलिनीविपिनी'त्यादि (५म किरणे ८८श्लोकः), यथा—'अलोकनं कुटिलितेन'त्यादि च (१म श्लोकः) । यथा च न वाग्मिनः सन्ति कतीह भूतले भवन्ति सर्वे न हितप्रियोक्तयः ।

मयूरमुख्याः कति भान्ति पत्रिणः परं पिका एव रुवन्ति पञ्चमम् ॥ ३

मिति । न शोभत इति—अत्रार्थसौष्ठवाभावान्न वैदर्भोऽर्थः । रसाल आम्नस्तस्य पाक एवोत्तर-काले शोभाकरः, न वार्त्ताकुपाकः, वार्त्ताकोः प्रथमदशायामेव सौन्दर्यं, पक्षदशायामव्यन्त-वेष्ट्यात् । सहाय इति—एवं सति वैदर्भीलक्षणे रसालपाकवैशिष्ट्यामपि विशेषणं देयमिति ज्ञेयम् । कृन्दोऽपीति—तथाच वैदर्भीलक्षणे वसन्ततिलकोपेन्द्रवज्राऽदिवैशिष्ट्याविशेषण-

(ख) न तथा शोभत इति—समस्तगुणाया वैदर्भ्याः प्राचीनमते 'तदुदाहरणं तेन सनाथा कायपद्धति'रिति निर्दृष्टादुत्कर्षवत् स्वीकार्यम् । नयमते गाम्भीर्यमस्याः प्राणप्रदो धर्मः । वस्तुतस्तु यादृक्किंया युक्तिः । नयानामपि वैदर्भीपक्षपातः वस्तुसिद्धः । अर्थस्य प्रौढ्या गम्भीरिणा वा य उत्तुर्कषणमाश्रित्यौदार्यस्य परिकल्पनेति चेत्, कथं तस्य रीत्यन्तरेऽनव-काश इति न वयं प्रतीमः । पाकोऽपीति—एतच्च राजशेखर-भोज-विद्याधर-विद्यानायप्रभृती-नामालङ्कारिकाणां सिद्धान्तमुपजीयावतायेत । श्रय्यायुक्तिभणितपठितप्रभृतीनामिवास्यापि शब्दाश्रयत्वं चमत्कारस्येति च विभायम् । आम्नवार्त्ताकुपाकवतिरिक्ता इतरे अपि पाका गुडायविधा आकरतो ज्ञेयाः । वैदर्भी गर्भिणीविति—सर्वातिशयित्वात्तस्या अनुगुण-कृन्दोऽव्यनमावश्यकमेव । प्रतीचानामप्येतदर्थं कृन्दस्तथा कलितस्यावान्तरभावप्रपञ्चस्य सामञ्जस्ये मतिः सुस्थितैव । शब्दालङ्कारविवेचनप्रसङ्गे राज्ञा गतिपदार्थान्तर्गतमध्यवि-लम्बितानां तेषामितरेतरसङ्कराणां स्थितिः स्वीकृता । सुवृत्ततिलके आर्थक्षेमेन्द्ररचिते

(३) 'यथा' इति (ग) पुस्तक एवास्ति, नान्यत्र ।

अत्रापि 'पञ्चम'मित्यनुस्वारस्तथाविधं नौजो वध्नाति, गुत्तरप्ययं क्लीव-
वद्भासते । तेन 'न भान्ति किं केकिसुखाः खगाः पिकाः परञ्च ते पञ्चमगान-
चञ्चवः' इत्येव शोभते । आदिग्रन्थात् रथोद्धताऽदि च । यथा—

गाहते गहनमीहतेतरामर्द्धमर्द्धमभिराममीहितम् ।

भाषते वचनमुन्मदाकुलं कोऽयमिन्दुमुखि ! मेघमेदुरः ॥ ४

यथा वा—इन्दुनिन्दिवदनं मृदुस्मितं कञ्जगञ्जिनयनं सुनासिकम् ।

स्निग्धमुग्धवचनं नवं नवं मेघमेदुरमुपास्महे महः ॥ ५

अन्यत्र कृन्दसि तथाविधरचनायामपि वैदर्भी न तथा चमत्करोति,
यथा 'वेदर्भी गर्भिणीव स्फुरति रसमयी कामसू रुक्मिणीवे'ति कृन्दोदोषाच्च
तथा सुरसेति । एतच्छब्दस्तु गौड़प्रतुकूलम् । यथा—'गौड़ी गाढोपगूढ-
प्रकटहठघटागर्गभेव गौरी' (ख) ।

कथाप्रायो हि यथार्थो माधुर्यप्रायको गुणः ।

न गाढता न शैथिल्यं सा पाञ्चाली निगद्यते(ग)॥३३४का—

यथा—'कान्ते !' कां प्रति ते बभूव मधुरं सम्बोधनं, 'त्वां प्रति'

ज्ञातं, किं कमनीयताऽनुगमिदं किंवा प्रियत्वानुगम् ।

'तात्पर्यन्तु समोभयत्र', न न न प्राप्तोऽसि, नाहन्तु सा,

'काऽसौ', या हृदये तवास्ति, 'हृदये नित्यं त्वमेवासि मे' ॥ ६

इत्येवमनुसर्गव्यम् ।

मपि देयमित्यर्थः । क्लोववदिति—अर्थं भातीति यावत् । अन्यत्रेति—वसन्ततिलकाऽदिभिन्न-
कृन्दसि वैदर्भी न चमत्करोति । एतच्छब्दोऽनुकूलत्वं गौड़ीरोत्यामाह—यथेति । गाढं
यथास्यात्तथोपगूढो गुप्तः प्रकटहठसम्बद्धरूपगर्वो गर्भं यस्यास्तथाभूतेव ।

कृन्दसां भावप्रपञ्चस्य कवीनाच्चेतदनुपगृह्णप्रवीण्यप्रकटनपटुत्वस्य विमर्शः साधु साधितः ।

(ग) सा पाञ्चाली निगद्यते इति—वार्त्तायां वर्णने वाऽस्य स्वरूपयोगः—यथा 'अय-
मुदयति सुद्रोमञ्जनः पद्मिनीना'मिति पद्ये । 'वाचि वस्तुन्यपि रसस्थिति'रित्येव माधुर्य-
लक्षणं येः साधितं तेरस्या रीतिर्माधुर्याद्यत्ताया अवतारणं मिषेण अधायि । गुणत्रयस्वीकारे
प्रसादगुणवाङ्मये वैदर्भी, माधुर्यायत्तले पाञ्चाली, ओजोभूयिष्ठत्वे गौड़ी रीतिरित्यत्र सिद्धः
सिद्धान्तः । गौड़ी भवेदनुप्रासबहुलेति—वस्तुतस्तनुप्रास एव नास्त्योत्कर्षहेतुर्नवाऽस्या
'असमस्तगुणा गौड़ी'त्याद्यभिप्रायवचनेरन्यतोत्कर्षः स्वतः सिद्धः । एतच्चास्माभिरन्यत्र सविस्तरं

निष्ठुराक्षरविन्यासा दीर्घवृत्तिर्युतौजसा ।

गौड़ी भवेदनुप्रासबहुला वा (ग)—३३५ का—

यथा—'किं रे कष्टमरिष्ट ! दुष्टे'त्यादि (५म किरणे ८म श्लोकः) । न
केवलं निष्ठुराक्षरप्रायत्वमेवास्या लक्षणम्, अपि त्वनुप्रासबाहुल्यमपि । तेन
यस्य यस्य गुणस्यानुगुणो भवत्यनुप्रासः तस्य बाहुल्यमेव गौड़ीरीतिमनु-
वध्नाति (ग) । अतो 'इन्द्रं इन्द्रं वादयदि'त्याद्यपि (८म किरणे २०० श्लोके
गौड़ी । एवम् 'अनङ्गसङ्गरासङ्ग' (५) इत्यादौ (७म किरणे ८म श्लोके),
किन्त्वत्र न गौड़ीत्वम् ।

वलाहलु-वतंस-मांसविगलान्दारमालामिल-

द्रोलम्बदृतिस्त्वमानसुमनोधूलीभिराधूसरः ।

लीलाबन्धुरकन्धराञ्चलचलच्छ्रीकौस्तुभं भ्राजते

धावन् धूतधरो धराधरधरो धाराधरश्यामलः(ग) ॥ ७

अत्र सत्यप्योजोगुणभूयिष्ठत्वे वृत्तिबाहुल्येऽप्यर्थकोमल्यप्रसादादिभिर्वैदर्भी-
मार्गपतितैवेयम् (ग) । यथा वा—

निष्ठुरेति—ओजसा गुणेन युता तथाऽनुप्रासबहुला वा भवेत् । अत्र 'वा' शब्दो विशेषण-
समुच्चयार्थको ननु विकल्पार्थकः । अनङ्गेति—अत्र निष्ठुराक्षराणामभावात् गौड़ी (ग) ।
अधुना भोक्त्रेण सह युद्धे प्राप्तपराभवमर्जुनं वीक्ष्य क्रोधेन भोक्त्रवधार्थं शीघ्रं गच्छतः
ओक्त्रस्य धावने क्रियां वर्णयति—वलादिति । धाराधरो मेघस्तत्तुल्यश्यामलः ओक्त्रो
धावन् भ्राजते । धारणक्रियाया विशेषणतयमाह—वल्गुन् चाञ्चल्यं प्राप्तुवन् वल्गुवतंसो
मनोहरं कणभूषणं शिरोभूषणञ्च यत्र तद्वथा स्यात्तथा—अवेद्यस्याकारलोपः । पुनश्च
धावनजोलया बन्धुरा उन्नता या कन्धरा तस्या अञ्चले चलन् श्रीकौस्तुभो यत्र तद्वथा
स्यात्तथा । पुनश्च धूता कम्पिता धरा यत्र तथाविधं यथा स्यात्तथा । ओक्त्रः कथम्भूतः ?
अंसात् स्फुट्टादिगलन्तो या मन्दारमाला तस्यां मिलन्तो ये रोलन्वा भ्रमरास्तेषां मालाया-
श्चाञ्चल्येनैवात्र स्यातुमसमर्थानां द्रव्या मालया सह धारणेन लम्बमानानां पुण्याणां धूलिभि-
रीषहूसरः पुनश्च पर्वतधरः । इयं गौड़ी वैदर्भीलक्षणघटकीभूतविशेषणविशिष्टेत्यर्थः (४) ।

सप्रमाणोपन्यासं विवेचितम् । (Vide The Gaudi Riti in Theory and Practice.
I.H.Q. Vol. 1927...) वैदर्भीमार्गपतितैवेयमिति—एतच्च गौड़ीयस्य अन्यकारस्य कौस्तुभ-
कृतः वैदर्भीरीतिः सर्वातिशायित्वबुद्धिप्रसूतमिति नास्ति सन्देहलवोऽपि । गौड़ीयस्य,

(४) 'विशेषणविशिष्टाऽप्येत्यर्थः' इत्यसङ्गतप्रायः पाठः (ख) (क) पुस्तकयोः रूपलभ्यते ।

(५) 'अनङ्गमङ्गलासङ्ग' इत्येव (क) पुस्तकस्य पाठः ।

दाक्षिण्योत्सुकया गुणेरधिकया प्रेम्ना गतालीकया
लीलाकेलिपताकया कृत-कया चित्कौमुदीराकया ।
टक्कपूर्वशलाकया नवकया लावण्यवापीकया (ग)
कृष्णो राधिकयाऽन्वरञ्जि, न कया जातं निरातङ्कया ॥ ८

—समन्ततः ।

शैथिल्यं यत्र मृदुलैर्वर्णैर्लादिभिस्तत्कटम् ।

सा लाटी स्यात्लाटजनप्रियानुप्रासनिर्भरा ॥ ३३६ का—

लाटी विदग्धः (७) । उदाहरणम्—

लीलाविलासलुलिता ललनावलीषु लोलालकासु ललिताऽलिरलं ललामम् ।
कीलालकेलिकलयाऽनिलचञ्चलायाः काले लली मृदुलतां लवलीलतायाः ॥ ८

अत्र केवलं शैथिल्यम् । लाटानुप्रासबाहुल्येऽपि तथा—

स्मेरारविन्दवदनावदनारविन्दसौन्दर्यकाम इव शारदशीतरश्मिः ।

आकाशवासतपसा सह संविधत्ते धूमस्य पानमिव लक्षणलक्षणस्य ॥ १०

एष लाटानुप्रासः—एषाऽपि लाटी रीतिः ।

॥ * ॥ इत्यलङ्कारकौस्तुभे रीतिनिरूपणो नाम नवमः किरणः ॥ * ॥

दाक्षिण्येति—राधया कृष्णोऽन्वरञ्जि राधा कृष्णमनुरक्तं चकारेत्यर्थः । अतः कया
सख्या निःशङ्कया न जातम्, अपि तु सर्वा एव सख्यो निःशङ्का बभूवुरित्यर्थः । श्रीकृष्णो
राधायामनुरक्तो भविष्यति न वेति पूर्वं सखीनां या शङ्काऽसौ तु साऽधुना गतेति पर्यवसितार्थः ।
राधया कथम्भूतया? वान्यं लङ्का दाक्षिण्य उत्सुकया प्रेम्ना हेतुना गतालीकया निष्कपटया
पुनर्लीलारूपध्वजस्य केलिपताकया, पुनः कृतं कं सुखं यया तथाभूतया, पुनश्च चिच्छक्तिरेव
कौमुदी तस्या राकया पूर्णचन्द्रस्वरूपया, नवकया नवीनया, स्वार्थं कः । लावण्यस्य
वाप्यस्यामिति बहुव्रीहौ द्वयत्वनिषेधः (ग) ।

समन्ततः सर्वत्र लादिभिर्मृदुलैर्वर्णैर्धोतुत्कटं शैथिल्यम् । अनुप्रासानां निर्भरोऽतिप्रथो
यत्र तथाभूता । लुलिता मर्दिता आलियस्याः सा राधा चञ्चलालकासु ललनासु मध्ये
श्रीकृष्णेन लीलाविलासलुलिता मर्दिता सर्वापेक्षयाऽतिप्रथमलीलादिलासवतीति यावत् ।
अतोऽलमतिप्रथेन ललामं सर्वासां शिरोरत्नमेवम्भूता राधा जलकेलिकलया हेतुना-
ऽनिलेन चञ्चलाया लवलीलताया मृदुतां लज्जी गृह्णीतवती । लाटः कोमलः—तथाच
कोमलवर्णानुप्रासेऽपि तथा शैथिल्यं ज्ञेयम् । स्मेरेति—आकाशवासरूपतपसा धूमस्य
पानमिव विधत्ते । कथम्भूतस्य? लक्षणं कलङ्करूपचिह्नं तल्लक्षणस्य तत्स्वरूपस्य ।
तथाच चन्द्रः यवनिकलङ्कचिह्नयाजेन धूमपानरूपतपश्चकारेत्यर्थः (ग)—इति ।

धोथोकस्य कवेः पवनदूते साटोपसुपासिता वेदर्भीप्रोतिरप्रेतदर्धिका । लावण्यवापीकयेति—
'नदुत्तम्ये'ति कप् समासान्तः । परं न समासान्तसहितं पदमेतत् सहृदयानां रुचिकरम् । शैथिल्यं
यत्नेति—'अल्पप्राणाक्षरोत्तरं शिथिल'मिति दण्डिमतसुपजीय मृदुलैर्लादिभिरुक्तमिति ।

(७) 'लाटीविदग्ध' इति पूर्ववत् (ख) (क) प्रलकयोः पाठः ।

अथ दशमकिरणः ।

'यदस्मिन् दोषः स्याच्छृण्वणकटुताऽदिः स न परः' (प्रथम कारिकायाम्)
इत्युद्दिष्टस्य दोषस्य लक्षणपरीक्षे दर्शयितुं दोषकिरणमारभते । कोऽसौ दोष-
इत्याह—

रसापकर्षको दोषः (क)—३३७ का—

अपकर्षकः स्थगनकारी । ननु रसस्यात्मनः कथं स्थगनमित्याशङ्क्याह—

रसोऽवाखाद उच्यते (क) । ३३८ का—

अत्र दोषलक्षणे रसशब्देनाखाद एवोच्यते, रस्यत इति रसः, न।
शृङ्गारादिक आत्मभूतो रसः (क) । यथा न काणत्वखञ्जत्वादिकमात्मनः
कीरूप्यकारणम् अपि तु देहस्यैव, तथाऽत्र शब्दार्थयोरेव दोषः, नात्मभूतस्य
रसस्य । तर्हि 'शब्दार्थापकर्षको दोष' इत्येवास्तु लक्षणम् इत्याशङ्क्याह—

अपकर्षस्तत्स्थगनम्—३३९ का—

तस्याखादस्य स्थगनं सङ्कोचः । न हि शब्दस्यार्थस्य वा तेन सङ्कोचः
क्रियते, अपि तु तत्तदाश्रयेण सताऽखादस्यैव । अतः सम्यगुक्तं 'रसापकर्षको
दोष' इति । आखादश्च सहृदयान्तर्गत एव येन शब्दाश्रयेणार्थाश्रयेण वाऽप-
कर्षेण तेषां जायमान आखादः सङ्कुच्यते स एव दोषः ।

नन्विति—काव्यपुरुषस्य रस एवात्मा तस्य कथं स्थगनमित्यर्थः । तत्तदिति—शब्दार्था-
श्रयेण होषेनाखादस्यैव सङ्कोचः क्रियते, न तु शब्दस्यार्थस्य इति । तथा सति दोषस्य

(क) रसापकर्षक इति—न तु शृङ्गारादिक आत्मभूतो रस इति च—एतच्च ध्वन्यालोक-
ध्वस्तध्वान्तानां नवीनानां मम्मटादीनां दर्शनम् । 'गुणविपर्ययात्मानो दोषाः' 'ये हेत्यास्ते
दोषा' इत्यादिलक्षणानामव्याप्तिप्रतिपादितप्रभृतिः सुप्रकसत्त्वात् इत्यलं पिष्टप्रेषणेन । भरत-
भामह-दण्डिप्रभृतीनां प्राचां ग्रन्थेषु दोषतत्त्वोद्घाटनं शब्दशुद्धिबुक्तिशुद्धोपरोक्ततरसुभयं वा
परिकल्प्यानि । आचार्यवामनेन काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिरुक्तं पदपदांशादिविभागव्यवस्थया
दोषाणां स्वरूपसम्बन्धसंस्कारविष्कारेण शास्त्रस्यास्य महदुपस्कृतं साधितम् । महिमादतेन

स च हेधा निरूप्यते ॥ ३४० का—

यावदास्वादापकर्षको यत्किञ्चिदास्वादापकर्षकश्च(क) । यत्र सहृदया-
नामसहिष्णुता भवति स त्वाद्यः, यत्र सहिष्णुता स्यात् सोऽन्यः ।

श्रुतिकटादयस्तत्वादाबुच्यन्ते समासतः ।

पदे वाक्ये पदांशमौ अर्थे चेति चतुर्विधाः ॥ ३४१ का—

अमो श्रुतिकटादयः । ते यथा—

श्रवणकठोरमसंस्कृतमसमर्थञ्चाप्रयुक्तनिहतार्थम् ।

व्यर्थमवाचकमपि चानुचितार्थं ग्राम्यमप्रतीतञ्च ॥

अश्लीलं सन्दिग्धं नेयार्थमयो सप्तासगं क्लिष्टम् ।

अविमृष्टविधेयांशं विरुद्धमतिकृच्च षोडशैतानि(ख) ॥ ३४२ का—

एतानि षोडश पदानि दुष्टानीत्यर्थः । क्लिष्टादितितयं समासगमेव,
असमस्तस्य दुष्टत्वासम्भवात् । श्रवणकठोरं श्रुतिकटु । असंस्कृतं च्युत-
संस्कृति । व्यर्थं निरर्थकम् । अश्लीलन्तु त्रिविधं, व्रीडाजुगुप्साऽमङ्गलदायि-
त्वात् । क्रमेणोदाहरणानि—

निष्कट (I)-लक्षणमाह—येनेति । स च दोषश्च । येनेति—यत्र दोषस्योत्कटत्वे सहृदया-
नामसहिष्णुता स यावदास्वादरूपापकर्षकः, दोषस्याप्यत्वे सहृदयानां यत्र सहिष्णुता तत्र
यत्किञ्चिदास्वादापकर्षकः ।

व्यक्तिविवेकारेण महिममष्टेन रुद्रतेन तत्रभवता च कायालङ्कारकता दोषविचारसरणिः
निपुणतुपन्यस्तेति तदनुसारिभिराचार्यवैर्ममैटादिभिरनुसृतात् सिद्धान्तमार्गात् ज्ञायते ।
परमेतदेव नवीनानां दर्शनेऽनवद्यं तथ्यं यद्रसस्य कायात्मनो दोषैः स्थगनं भवति । एत-
न्मूलिका एव नित्यानित्यदोषव्यवस्था प्राचां ग्रन्थेषु । अत्रापि यावदास्वादापकर्षको यत्-
किञ्चिदास्वादापकर्षक इति द्विधा संग्रहस्तमेव पञ्चं कक्षीकरेति । एवं स्थिते रसदोषा इति
पारिभाषिका एव सुखदोषाः प्रवृत्तानाम्, इतरे पदपदांशादिगतास्तमेव रसं परोक्षतयोप-
जीवन्तीति गौणाः । तथापि सम्प्रदायसिद्धमेतत्प्रसक्तमालोचनमिति कायप्रकाशदोषिका-
कचण्डोदासादीनां सूचनमेव सम्यक् ।

(ख) पदवाक्यवाक्यार्थाश्रयभेदतया त्रिधेयं दोषा इति प्राचीनमानिनो भोजानुसारिणः ।
पदांशानामपि गुणदोषयुक्त्याधिकारे श्रुतिसामान्यमस्तीति कृत्वा नयेस्ते पृथगत्र
गृहीताः । सरस्वतीकण्ठाभरणे सर्वे दोषाः षोडशैवेति पददोषाणामपि षोडशल्लसुररी-

(1) 'निरुद्धलक्षण'मिति निरुद्धः पाठः (ख) (ङ) पुस्तकयोः ।

शिरीषपुष्पादपि कोमलानि राधे ! तवाङ्गानि कुरङ्गनेत्रे ।

स्तनद्वयं ते हृदयस्य शिष्यं काठोर्यमुच्चैर्यदिदं बिभर्त्सि ॥ १

अत्र 'काठोर्य'मिति श्रुतिकटु, तेन काठिन्यमिति पाठ्यम् ।

ब्रूमः किमन्यैर्व्रजसुन्दरौजनेः समं समत्वं तव देवि ! राधिके !

दैदग्ध्रमध्यापयते वयोऽपरां वयस्त्वमध्यापयसे विदग्धताम् ॥ २

अत्र 'अध्यापयत' इत्यात्मनेपदं च्युतसंस्कृति । तेन 'वैदग्ध्रमध्यापयती-
तरां वयस्तदेतदध्यापयसि त्वमग्रत' इति पाठ्यम् ।

हंसीव हंसि मदमेदुरमन्दमन्दमालोक्यसे सचकितं हरिणाङ्गनेव ।

आभापसे मृदुकलं ललिते ! पिकीव लक्ष्मीं बिभर्षि सरसस्य वनस्य च त्वम् ॥

अत्र यद्यपि 'हन् हिंसागत्यो'रिति हन्तिर्गत्यर्थेऽपि वर्त्तते, तथापि
श्लेषादिकं विनाऽन्यत्र गमनार्थेऽसमर्थमिदं, तेन 'हंसीव यासी'ति
पठनीयम् ।

राधे ! तवाङ्गिपद्मोऽयं सत्यं दोहददेवतः (ख) ।

अकालेऽपि यदाघातादशोकः पुष्पितोऽभवत् ॥ ४

अत्र 'वा पुंसि पद्म' नलिनं 'दैवतानि पुंसि वै'ति यद्यशानुसनं वर्त्तते

तथापि कविभिरप्रयुज्यमानत्वादप्रयुक्तम् । तेन 'राधे !
तव पदाम्भोजं सत्यं दोहददेवत'मिति पाठ्यम् ।

लाचारसेन तव शोणितमद्य वक्षस्तस्याः पदाम्बुस्रुततो गलितेन कृष्ण !
आभाति फुल्लनवकोकनदावलोकः शान्तोर्मिको रुद्र इव द्युमणिः सुतायाः ॥ ५
अत्र यद्यप्यरुणित्वादिपदसमानार्थं शोणितपदं, तथापि प्रसिद्धेन क्षतजार्थत्वेना-
प्रसिद्धाद्यो व्याहृत्यत इति निहतार्थम् । तेन 'लोहित'मिति पाठ्यम् ।

ब्रूम इति—अपरां व्रजसुन्दरीम् । राधे इति—वृक्षाणां शीघ्रवृद्धौ तथाऽकाले पुष्प-
फलोत्पत्तौ च कारणमोषधिविशेषो दोहदः । तथा च पादपद्मोद्दृष्टरूपदेवताविशेषः ।
यस्य पादपद्मत्वाघातात् । काचिन्मानिनो मानभङ्गार्थमागतस्य औक्षणस्य वक्षःस्थले

क्षतम् । एवं परिगणनायां प्रकाशकदादिभिर्वासनमहिमरुद्रटप्रभृतिकृतविभागं निपुणं
पथालोचयद्विस्तृष्टद्वितमिति स एवाधुनिकैरनुस्रियते । अत्रापि स एव पन्थाः ।

गुणास्त्वनैव तवोहिता हरे ! प्राणेश्वरीजीवितवत्तमोऽसि यत् ।

दोषोऽप्ययं किन्तु कुलाङ्गनाततेर्मनोमणिस्त्येकरत्नमेव च ॥६

अत्र चकारः केवलं पादपूरणत्वाद्द्वयं इति व्यर्थं पदं, तेन 'मनोमणिस्त्ये-
करत्नमेव ते' इति पाठ्यम् ।

यस्यामीक्षणकौमुदीयमुदिता हा हन्त साऽभून्निशा

योऽयं तद्विरहान्धकारगहनः सोऽभूदहो वासरः ।

तद्रूपस्मरणे य इन्द्रियलयः सोऽभूदहो मृच्छन्

किं ब्रूयामविवेकतां तव विधे ! वामाय तुभ्यं नमः ॥७

अत्र पूर्वार्धे 'निशा'पदं केवलान्यकारेऽवाचकम् ; एवं 'वासर' शब्दोऽपि
केवलप्रकाशेऽवाचकः, तेनेदमवाचकम् । अतो 'हा हन्त सा तामसी
येयं तद्विरहान्धकारगहना ज्योत्स्नावतो साऽभवदिति परिवर्त्तनीयम् ।

विभर्षि नीलं वसनं यदेतद्वलञ्च पाणौ न कथं करोषि ।

जानातु लोकस्तव कृष्ण ! वेशाद्वर्षीयसि भ्रातरि भक्तिमत्त्वम् ॥८

अत्र 'हल'पदं कृष्णं प्रति साकूतत्वेनोचितमपि कृष्णकत्वव्यञ्जनयाऽ-
क्षेपेण तदेव बलदेवं प्रत्यनुचितार्थम्—तेन प्रकृतमङ्ग्यैव 'कथं न पाणौ
सुपलं करोषी'ति प्रकृतार्थं प्रत्युचितमेव । अत्रापि ध्वन्यन्तरसङ्गावः ।

सम्भोगचिह्नं दृष्ट्वा सक्रोधमाह—जाचारसेनेति । मधुरास्यः श्रीकृष्णः श्रीराधिकाविरहेण
याकृतः सत् स्वगतमाह—ममेक्षणस्य कौमुदीरूपेण राधिका यस्यां निष्पुडिता सा
निशाऽन्धकारोऽभूत्, स मम वासरः प्रकाशोऽभूत् । कदाचिदिन्द्रियाणां वृत्तिलोपरूपलयो
भवति चेत्तदा क्षणं विरहपीडाया अपि निवृत्तिर्भवति, सोऽपि न सम्भवेदित्याह—तद्रूपेति ।
स लयः स गतिः मृच्छन्मभूत् । जरासन्धेन सह युद्धोद्यमाद्यनैकविधे सदा इन्द्रियाणां
विक्षेप एव तिष्ठति, कथं लयः सम्भवतीति भावः । अत्रेण स्त्रीयपीतवसनं विहाय विपद्याया

दोहदशैव इति—प्रकृते पुंलिङ्गे 'देवत' शब्दप्रयोगोऽपि दूष्य इति स्मरणीयम् । आश्रय-
प्रदमिति—योगदर्शने त्वस्यार्थान्तरमिति तत्सुपजीय लक्ष्यविरवचनं दर्पणादिनिधत्तेषु ।
ग्रन्थत्रयं वङ्गीयवेदवङ्गीय इति वेदकशास्त्र एवास्य बहुमानः । उक्तञ्चेति—तथैव वामन-
कृतकाव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ 'संवोतस्य हि लोकेऽस्मिन्न दोषान्वेषणं क्षमं'मिति पूर्वार्थोऽस्य ।
अस्य शब्दस्येति—एवमेव भगिनीभगवत्यानिशब्दा इत्याचार्येदृष्टिप्रभृतयः प्रमाणविदः ।

वक्तुंरुहो काञ्चनपद्मकोरको मुष्टिप्रमेयं तव सुभ्रु । मध्यमम् ।

कटिश्च ते हेमशिलाविलासिनी शशी मुखं पङ्कजमङ्घ्रियुग्मकम् ॥९

अत्र 'कटि' शब्दो ग्राम्यः । एवमुक्तमनायके 'नागरा'दिशब्दोऽपि (२), नाग-
रिकनागरयोरेकार्थत्वात् । तेन 'योनिश्च ते हेमशिलाविलासिनी'ति पाठ्यम् ।

नामेन पचमाने वा न पक्केऽप्ययमाशये ।

माति प्रेमरसः किन्तु दुर्जरोऽङ्गविमर्दकः ॥१०

अत्र 'आशय'शब्दः । तस्य त्रैविध्यञ्च वैद्यकशास्त्र एव प्रतीतम्, अन्यत्रा-
प्रतीतमिति तथा (ख) । तेन 'नामोऽसौ पचमानश्च न पक्वश्च भवत्यसौ ।
एकावस्थः प्रेमरसो दुर्जरः प्राणिपीडक' इति पाठ्यम् ।

अश्लोक्तु त्रिविधमिति यदुक्तं तस्य भेदमाह । ब्रोडादायि यथा—

लावण्यमन्यादृशमन्यथैव माधुर्यमन्यादृगिदं वपुश्च ।

योगे वियोगे च भवन्ति तस्य स तेऽनुवर्त्ती किमतो भगं ते ॥ ११

अत्र 'भगं श्रीकाममाहात्म्ये'त्यादिषु यद्यप्यनेकेष्वर्थेषु वर्त्तते तथाऽप्यत्र

Amarakosa—
Nanarthavarga.

ब्रोडाकरं, किन्तु सुभगा-दुर्भगा-भगिनी-भगवत्यादिषु

न तथा (ख) । शब्दस्य तथैव मर्यादा (ख), तेन 'स

एव कृष्णस्तव पार्श्ववर्त्ती'ति पाठ्यम् । एवं लिङ्गपदमपि कचिद्ब्रोडाकरं, न

सर्वत्र । उक्तञ्च (ख) 'शिवलिङ्गस्य संस्थाने कस्यासभ्यत्वभावना ।' एवं

योन्यादिशब्दोऽपि । कचिन्न, यथाऽत्मयोनिप्रभृतिः । जुगुप्साकरं यथा—

ब्राह्मणः क्षत्रियो विड्वा शूद्रो वा निजधर्मतः ।

न निस्तरति संसारं विना कृष्णाङ्घ्रिसेवनात् ॥ १२

नोलवत्कमङ्गे विधाय मानमङ्गार्थमागतं श्रीकृष्णं काविकानिनी साकूतमाह । बलदेवस्य
परिधेयवस्त्रं भक्त्या यदि खोयाङ्गे करोषि तदा तस्य हलमपि पाणौ कथं न करोषि ?
वर्षीयसि ज्येष्ठे । ध्वन्यन्तरमिति—वरं सुपताघातोऽपि सद्यो ननु विपक्षरमणीवसन-
धारित्वमिति ध्वनिः । नागरिकशब्दो (२) नागरसम्बन्धिवाचकः, तथा नागरशब्दोऽपि ।
अत्र उभयोरेकार्थत्वात्नागरादिशब्दो ग्राम्य एव । ज्वरजनको रस आमाशये तिष्ठति,
पचमानाशये किंवा पकाशये सति याति, कचिद्रस आमाशयेऽपि यातीति वैद्यकशास्त्रे

(२) 'नागरशब्द' इति (ख) पुलके, 'नागरिकशब्द' इति (क) पुलके ।

अत्र विश्व-विषोर्भिन्नप्रकृतिकत्वेऽप्याकारेकेन विडिति जुगुप्साकरं, तेन 'वैश्य' इति पाठ्यम् । एवं 'वायु'प्रभृतिपदमपि । यथा—

रजःप्रसूनस्य ममाक्षिलग्नमिति व्यथां काऽपि तथाऽभ्यनैषीत् ।

मुखस्य वायुं ददता मुकुन्देनोदस्य तत्तत्र च सा चुचुम्बे ॥ १३

अत्र 'वायु'शब्दो जुगुप्साजनकः शब्दमर्थ्यादया । तेन 'मुखानिलेनैव निरस्यता तत् कण्ठेन सा तत्र चिरं चुचुम्बे' इति पाठ्यम् । अमङ्गलदायि यथा—अदृष्ट हृदयवन्धोः कोऽपि शोकः कुक्कूलो

ज्वलति किमपि मन्दं मन्दमेवातितीक्ष्णः ।

अपि तु दहति सर्वान्येव मर्माणि गाढं

धगिति भवति दीप्तस्तज्जनस्यावलोकिते ॥ १४

अत्र 'शोक' इति करुणरसस्यायित्वादमङ्गलं मरणरूपं प्रत्याययति, अतोऽमङ्गलस्मरणादक्षीलम् । तेन 'प्रियविरहकुक्कूलः कोऽपि नोच्चैःशिखोऽपी'ति वाच्यम् । एवं नाशादिशब्दोऽप्यदर्शनवाच्यपि । तथा

कालिन्द्याः पुलिनप्लावि काञ्चनं सतरङ्गकम् ।

द्योतते सुरतस्रस्ता वेणिः श्रोणिगतैव ते ॥ १५

अत्र कस्य जलस्याञ्चनं गतिः किंवा काञ्चनं कनकमिति सन्देहात् सन्दिग्धम् । तेन 'पुलिनाप्लाविनो धारा घनवीचिर्यमस्रस्तु'रिति पाठे दोषान्तरश्च नश्यति । यथा वा—

कृष्णोऽस्या वशवर्त्तीति वदनादहनं गता ।

चन्द्राच्चन्द्रे पदं कृत्वा सुख्या कीर्त्तिः प्रमाति ते ॥ १६

अत्र 'सुखे'ति, तृतीयया स्तवेन, किं स्तवार्हेति वा, सन्देहः । तेन 'कीर्त्तिर्भूमति ते भुवी'ति वाच्यम् ।

कथितम् । अन्यन्तु सर्वथा न तथा । श्रीकृष्ण आह—कालिन्द्या इति । दोषान्तरश्चेति—काञ्चनमिति शब्दो नपुंसकः—वेणिरिति शब्दः स्त्रीलिङ्गः, अत उपमायां लिङ्गभेदरूपो यो दोषः सोऽयत्र पक्षे नास्ति । काञ्चनस्य कनकार्थत्वे शोकार्थः, सङ्गच्छते इत्यपरितुष्यमाह—यथा वेति । यदाऽत्र जलाञ्चनस्यार्थस्याप्रसिद्धत्वात् निश्चयार्थमेवेत्यत आह—यथा वेति । लज्जिता श्रीराधां प्रत्याह—श्रीकृष्णो राधाया वशवर्त्तीति कीर्त्तिर्वदनादहनं गता सती एकस्या सुखचन्द्रादन्यस्या सुखचन्द्रे पदं चरणं कृत्वा सर्वथां सुखचन्द्रं प्रयाति ।

तव नयनचकोरीपुच्छकच्छाभिघातव्यथितहृदयवृत्तीनीव नीलोत्पलानि ।

कमलमुखि ! जनेभ्यो लज्जया न प्रकारं दधति दिवसमध्ये मुद्रितान्येव सन्ति ॥

अत्र 'पुच्छकच्छाभिघाते'त्यादिना निर्जितत्वमेव लक्ष्यते । सा च लक्षणा

Kumarila Bhatta.—दुष्टेव । 'लक्षणा सा न कर्त्तव्या कष्टेनार्थागमो यतः ।
Slokavarttika. न यत्र शक्यसम्बन्धो न रुद्धिर्न प्रयोजनम् ॥' तेन

नेयार्थमिदम् (ग) । तेन 'तव नयनयुगयोः साम्यलेशं न लब्ध्वे'ति पाठ्यम् (2a)।

अथ क्लिष्टादौनि समासगतान्येव ।

यमुनाजनकज्योतिरुदयस्मितशालिभिः ।

त्वन्मुखस्य तुलामामुमुदवासतपो दधे ॥ १८

अथ यमुनाजनकः सूर्यस्तस्य ज्योतिष उदयेन स्मितशालीनि पद्मानि ते, इति क्लेशत एवार्थावगतिरिति क्लिष्टम् ।

नायं पीप्यः न खलु धनुषो नापि मौर्व्याश्च निघ्नो

मुग्धे ! दिग्धः किममृतरसेनैव किंवा विपेण ।

निर्मुक्तोऽपि प्रकटमसकृद्दीक्ष्यते मुच्यमानो

राधे ! कोऽयं तव रतिपतेः पष्ठबाणः कटाक्षः ॥ १९

अत्र पष्ठत्वं विधेयं, तत्तु समासेन गुणीभूतम्—इत्यविमृष्टविधेयांशम् । तेन 'मुग्धे' इत्यत्र 'राधे' इति कृत्वा 'पष्ठः कोऽयं नयनमधिके पष्ठबाणस्य

रात्रौ विकसितानि नीलोत्पलानि दिवसे मुद्रितान्येव सन्तीत्यत्र हेतुः—श्रीकृष्णः प्रियां प्रत्याह—तवेति । अतोत्पलानां दिवसे मुद्रणे कारणं लज्जा, तस्याः कारणं प्रियानयन-कर्त्तृकं तन्निर्जितत्वं, तस्य बोधः पुच्छकच्छेत्यादिना न भवति । तत्र निर्जितत्वरूपेऽर्थे कस्यापि पदस्य शक्यसम्बन्धो न भवतीति न लक्षणा सम्भवति । यदि यथाकथञ्चित् कष्टेन शक्यसम्बन्धं स्वीकरोति (2b) तदा कष्टागम्यत्वेनेयं लक्षणा दुष्टेत्यर्थः । चकोर्या पुच्छ-

(ग) लक्षणा सति—अत्र मोमांसकानां शब्दशक्तिनिष्ठातानां मतं सप्रमाणोपन्यासमुप-स्थाप्यते कौस्तुभकङ्गिः । द्वितीयकिरणटिप्पण्येऽस्माभिरेतदनुषङ्गि विवेचनं सूचितम् । रुद्धौ

(2a) 'साहचर्यं न लब्ध्वे'ति (रु) पुस्तके पाठः ।

(2b) एवं सर्वेष्वेवादर्शपुस्तकेषु ।

वाण' इति पाठे साधुः । यथा; वा—

अकृतं सुकृतं किञ्चिदतस्तच्च तथा तपः ।

भवेयं येन ते नाथ ! करुणालवभाजनम् ॥ २०

अत्र नञां प्राधान्यम्, तस्य समासेन गुणीभावः—एवं लवस्य विधेयत्वेन समासे गुणीभावः । तेन 'न कृतं सुकृतं किञ्चिन्न तप्तञ्च तथा तपः । मयि येन भवेन्नाथ ! करुणाया लवोऽपि ते ॥' इति साधु । तथा—'उदयति शशी श्रीराधाया न तन्मुखमण्डल'मित्यत्र (५म किरणे ४१ श्लोके) नकारस्य प्राधान्याच्च गुणः । यत्र तु विशेषाभिधानं तत्र नञः समासोऽपि न दुष्यति । यथा—

अमार्जितसुचिकणैरनभिपिक्तधौतोच्चलै-

रभूषितमनोहरैरननुलिप्तसत्सौरभैः ।

तमालदलकोमलैर्नयनकौमुदीकन्दलै-

रहो किमिदमङ्गकैः स्फुरति नीलमायं महः ॥ २१

अत्र 'सुचिकणादिविशेषणाभिधानेऽमार्जितादिषु नञः समासो गुण एव, तद्रूपत्वमेव विधेयम् । नातो विधेयाविमर्शः यथा 'अपीतक्षीवकादम्ब'मिति दण्डिनः (काव्यादर्शे २य परिच्छेदे २००तमः श्लोकः) ।

यथा वा—अनासक्तः कर्म कुर्वन्नसक्तो विषयान् जुषन् ।

अप्रमत्तो भजन् कृष्णं न स तैस्तैर्निर्वध्यते ॥ २२

घातो नीलोत्पले न सम्भवतीति लक्षणाऽभावबीजं ज्ञेयम् (३) । न कृतमिति—अत्रोत्तर-वाक्यगत'यत्'पदेन 'तत्'-पदापेक्षा नास्तीति भावः । अत्र नञ्-तत्पुरुषे उत्तरपद-प्राधान्याद्विधेयस्य नञोऽप्राधान्यं दोषः । कदाचिदिरहज्योन्मादेन चन्द्रादीन् श्रीराधा-ऽऽद्यवयवत्वेन ज्ञात्वा दिधोर्घया धावन्तं श्रीकृष्णं प्रति मधुमङ्गल आह—उदयतीति । श्लोकोऽयं प्राग्व्याख्यातः । अत्र नकारस्य प्राधान्याद् गुण एव नतु दोष इत्यर्थः । यत्र नञ्बहिस्तसमस्तपदार्थस्य विशेषाभिधानमपेक्षितं भवतीति तत्र नञा सह समासोऽपि न दोषः । अद्यो आस्यर्थं किमिदं श्रीकृष्णस्वरूपमायं नीलं महः कोमलाङ्गैः करणैः स्फुरति । कथमभूतैः ? नेत्राणां प्रकाशिका या कौमुदी तस्याः कन्दलैरङ्गुरस्वरूपैः तद्रूपत्वमिति

प्रयोजने च शक्यसम्बन्धापरिहारेणार्थकल्पनायां लक्षणाऽवकाशः—यत्राशक्यः सम्बन्धस्तत्र लक्षणा निरवकाशेति नेयार्थत्वं शब्दस्य दोषः । तदाश्रयणञ्च वाक्यदूषणमिति तत्परिहारो-

(३) अत्र पाठो न कुत्रापि सम्यङ् इति प्रतिभाति । 'नीलोत्पले न सम्भवतीति लक्षणाबीज'मिति (ख) पुस्तके, 'नीलोत्पले न सम्भवतीति' (ग) पुस्तके, 'नीलोत्पले न सम्भवतीति लक्षणाबीजं ज्ञेय'मिति (ङ) पुस्तके, 'नीलोत्पले न सम्भवतीति' (क) पुस्तके । एवं प्रत्येकं पृथग्विधः पाठ उपलभ्यते ।

यथा वा—अपूतः पूततां गच्छेदविज्ञो विज्ञतां व्रजेत् ।

अगुणी गुणितामेति कृष्णो भक्तो भवेद्यदि ॥ २३

यथा वा 'अष्टधुराददे सोऽर्थान्' (Raghuvamsam I. 21) इत्यादि कालिदासः । यत्र नञः प्राधान्येन दोषान्तरमापतति, तत्र दोष एव । यथा 'गिरो न हरितत्परा दृगपि न हरीक्षोत्तरे'त्यादौ किं गिरो न हरितत्पराः, किं, हरितत्परा गिरो न, किं, गिरो न, कुतः, हरितत्पराश्चेदिति सन्देहः स्यात् । तेन 'गिरस्वहरितत्परा दृगपि च हरीक्षा-परे'ति साधु ।

विना शपथमालीनां विना कृष्णस्य नम्रताम् ।

न सम्मुखीनाऽसीत्येष राधे ! कस्तव दुर्ग्रहः ॥ २४

'अत्र दुर्ग्रह' इति दुराग्रहवाची च, ग्रहवैगुण्यप्रतिपादकत्वेन विरुद्धमतिकृतम् । 'विना शपथ'मित्यत्रापि 'विनाश'शब्देऽपि विरुद्धता । तेन 'ऋते शपथ-मालीना'मिति पठित्वा 'राधे ! कोऽयं दुराग्रह' इति पाठ्यम् । यथा—

समांसमीनावलि चारयद्भिर्गवां कुलं वज्रववालवन्देः ।

वृन्दावने कौतुककेलिलोलः पुनातु वः श्रीव्रजराजसूनुः ॥ २५

अमार्जितसुचिकणत्वमेव विधेयं न मार्जनाभावो विधेय इत्यर्थः । एवमपीतित्यादौ प्राना-भावो न विधेयः, अतो नञा सह समासे न दोषः ।

अनासक्त इति—अत्राप्यासक्तभावो न विधेयः किन्तु आसक्तभावविशिष्टकर्मकर्तृत्वमेव विधेयमिति भावः । अगुणिरिति—तथाचाकाङ्क्षाभावविशिष्टस्य पुरुषस्यार्थग्रहणकर्तृत्वमेव विधेयं, नत्वाचाकाङ्क्षाभावो विधेय इति भावः । नञ् इति—यत्र नञः प्राधान्यं तत्र विमृष्ट-विधेयरूपप्रदोषाभावेऽपि दोषान्तरमापतति तत्र दोष एव सः । तदेवाह—गिर इति । किं गिरो हरितत्परा न, किंवा हरितत्परा यास्ता गिरो न, किंवा एता गिरो न भवन्ति यतो हरितत्परा न इति सन्देहरूपो दोषः । तेनेति—अत्र हरितत्परात्वाभावो न विधेयः किन्तु हरितत्परात्वाभावविशिष्टवाक्यत्वमेव विधेयम् । एवं हरिदर्शनाभावविशिष्टकत्वमेव विधेयम्—अतो नाविमृष्टविधेयदोषो, नापि सन्देहदोषः ।

सम्मुखीनामिना श्रेष्ठा नास्मि । तथा च पूर्वं सम्मुखीनामातुल्यवतीनां प्रियाणां मध्ये

ऽवश्यं साध्यः ; निवृत्तत्वाप्रयुक्तत्वादिसंस्थेषु त्वर्थोपस्थितिवाधा प्रयोगविधिनियन्त्रिता शास्त्र-विशेषपरिदृष्टसामर्थ्या च प्रसिद्धिहता चेत्येतिषां परस्परं भेदः । किं वदुनेति—एतच्च निर्बन्ध-

अत्र मांसमीनावलिसहितमिति विरुद्धमतिकृतम् । एवम् अकार्यमितं भवानीपतिरस्विकारमण इत्यादयोऽपि विरुद्धमतिकृतः ।

किं बहुना, प्रियतम-वल्गुभतमेत्यादयोऽपि प्रियान्तरं वल्गुभान्तरञ्च प्रतिपादयन्ति । तेन तेऽपि तथा । प्रियतमाप्रभृतयस्तु न तथा, औचित्यादिति केचिदाहुः (ग) । चूषणशान्तादिशब्दास्तु न तथा, कविभिः प्रयुक्तत्वात् ।

एषां समासगतत्वेन दिङ्मात्रमुदाहरणं क्रियते ।

समासगतश्रुतिकटु यथा—

प्रचक्रमे विक्रमविक्रयं भुवा सुवक्रयाऽसौ रतिचक्रमक्रमात् ।

सुनिष्ठरष्ट्रतकटाक्षसोष्ठवा गोष्ठाधिराजस्य सुते विसंछले ॥२६॥

अत्र परार्द्धं समासगतं श्रुतिकटु । समुदायेन प्रतिकूलवर्णत्वात् प्रकृत-रसाननुगुणम् । 'विसंछले' इति समासपुनरासञ्चेति—परिवृत्तौ मूलनाशः ।

एवमन्ये यथास्थूलं ज्ञेया वाक्ये तथैव च ॥ ३४३ का—

श्रुतसंस्कृत्यनर्थकं निरर्थकं वज्रित्वैते श्रुतिकट्टादयो दोषा अनुमेयाः ।

क्रमेणोदाहरणानि—'प्रचक्रमे विक्रमविक्रये'त्यादि वाक्यमेव (३६ श्लोके) त्वं श्रेष्ठाऽसोरिदानीन्तु तथा न भवसीति । गवां कुलं कथम्भूतम् ? समांसमीनावलिः प्रतिवर्षप्रसूता गोश्रेष्ठिर्यत्र तथाभूतम् । 'समांसमीना सा प्रोक्ता सूते या प्रतिवत्सर' मिति शब्दार्णवः । न कार्यं किन्तु स्वतःसिद्धं मितम् । भवस्य पत्नी भवानी, तस्याः पतिरिति भवभिन्नोपपत्तिबोधो जायत इति विरुद्धमतिकृतम् । एवं 'रमण'शब्दोऽप्युप-पत्तिं अनक्ति—अतएव राधारमण इत्युच्यते, न रुक्मिणीरमणः । तेऽपि प्रियतमादयोऽपि विरुद्धमतिकृतः । औचित्यात् कविप्रयुक्तत्वेनोचितत्वात् (ग) ।

स्वविक्रमस्य विक्रयो व्यर्थो यत्र तथाभूतं रतिचक्रं विपरीतसम्मोगसमूहम् । अक्रमादिति—स्वक्रमविरुद्धपुरुषक्रममारुह्य, व्यवलोपे पञ्चमी । श्रुतं निश्चितम् । विसं-छले, पुरुषक्रमं विहाय स्त्रीसंख्या स्थिते । परिवृत्तौ निर्दूषणपदप्रयोगे मूलस्य समस्तश्लोक-

वतां मतोद्बोधयन्, परं ग्रन्थकृद्भिरत्र 'केचि'दिति यद्वचसि सूचनं तत् ओक्ता एव वल्गुभतमो नायकः नापरः प्राक्तनः कश्चिदिति भक्तमतपञ्चपातकचोक्तमिति प्रतिभाति । 'प्रियतमा' प्रभृतपदप्रयोगे एकस्य वल्गुनां वल्गुभानां नारीणामौचित्यहानिप्रसङ्गाभावात् दोषत्वमिति तेषामाशयः । अत्र टीकाकटुतोऽर्थो कविप्रयुक्तत्वेनेत्यादिर्न मनोज्ञः । विष्णुस्यन्दनेति—केचिच्छब्दाः परिवृत्तिसङ्घपूर्वावयवाः, केचित् परिवृत्तिसङ्घोत्तरावयवाः,

श्रुतिकटु । यथा वा—कष्टमष्टापदस्येदं दौष्टवच्च सुधाष्टुरः ।

वर्ष्मणो ह्यनया घृण्या तुण्डेन च तव प्रिये ! ॥ २७ ॥

सुधाष्टुरश्चन्द्रस्य घृण्या किरणेन । अत्र वाक्यमेव तथा ।

लेखेदुश्चरवनप्रष्ठैः सुरज्येष्ठ्यादिकैरपि ।

वन्द्यमानो विधूरातु शातं श्यतु च दुष्कृतिम् ॥ २८ ॥

लेखेदेवैः, दुश्चरवन इन्द्रः, सुरज्येष्ठो ब्रह्मा, विधुः श्लोकणः, रातु ददातु, श्यतु कथं करोतु । अत्र लेखादिशब्दाः सुरादिवाचका अपि श्लेषादिकं विना कविभिरप्रयुक्ताः—तेन वाक्यमेवेदमप्रयुक्तम् ।

चमाक्षमाधरानन्तमकरध्वजलङ्घिनः ।

प्लवन्ते शैव्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाः ॥ २९ ॥

अत्र चमाऽदयो बलाहकान्ताः शब्दाः चान्यादिभिः प्रसिद्धैर्निहतार्थाः । तथा हि चमा चान्तिः, चमाधरः चमी, अनन्तः परमेश्वरः, मकरध्वजः कामः, शैव्यः शिविपुत्रः, सुग्रीवो वानरराजः, मेघपुष्पो जलं, बलाहको मेघः—एतैः प्रसिद्धैः पृथ्वी-पर्वत-व्योम-समुद्रा भगवतो हयाश्चत्वारश्चाप्रसिद्धा व्याहृत्यन्ते । यथा वा—सामुद्रं नवनीतं च महारिष्टिश्च नन्दकः ।

हरिवत्सशयासनी रातां शातं सदैव वः ॥ ३० ॥

अत्र सामुद्रं नवनीतं कौस्तुभः, महारिष्टिर्नन्दकः खड्गं, वत्सं वत्तः, शयः पाणिः, एते सामुद्रलवण-नवनीत-महोत्पात-समृद्धि-तर्णक-शयनैः प्रसिद्धैर्निहतार्थाः—इति वाक्यमेव निहतार्थम् ।

विष्णुस्यन्दनपर्णानां पृष्ठदक्षेन धाविताः ।

निपेतुः काश्यपीकान्ताः कौण्डिन्याः करपीडने (ग) ॥ ३१ ॥

अत्र 'विष्णुस्यन्दना'दयः शब्दा विष्णुरथादय इव गरुडाव्यर्थं न बोधयन्ति; तेनामी अवाचका इति वाक्यमेवावाचकम् । पर्णाः पक्षाः, धाविताः कम्पिताः, काश्यपीकान्ता महीश्वराः, कौण्डिन्याः रुक्मिण्याः ।

स्येव नाशः स्यात् । वर्ष्मणो देहस्य । दौष्टवं दुःस्थताम् । दौष्टवमपि आकरणसिद्धम् । चमेति—चमादीन् लङ्घिनः श्रेयादयो भगवत्सत्त्वारोऽस्याः । विष्णुस्यन्दनेति (ग) —यथा विष्णुरथशब्दो गरुडवाची न तथा विष्णुस्यन्दनशब्दः (ग) । बलचे पक्षे शुक्लपक्षे

केवाचिद्विरलानामुभयत्रैव परिवृत्तौ बाधा, एतेषां शिष्टप्रयोगतः संस्याऽवगन्तयेति न नूतनतया तेषामुद्भावनं समीचीनम् । खानपानादीति—अयमत्र

वलत्ते पक्षेऽयं दिवसपरिणामे शशधरो
दिविष्ठं कुष्ठं वा न किरणकलापं विकिरति ।

तथाऽपि द्रष्टृणां नयनकुसुमं व्योमसरसो

महाप्रोष्ठीवल्काकृतिरपि कुलीकप्रियतमः ॥ ३२

अत्र पृथिवीस्थादिवाचिनोऽपि कुष्ठादयः शब्दाः, कुष्ठं व्याधिः, नयनकुसुमं
नयनव्याधिः, कुलीकः कुजनः, इत्यनुचितार्थप्रतिपादकाः । तेनेदं वाक्य-
मनुचितार्थम् ।

खानपानादिसामग्रीं नाद्यापि वत साधिता ।

क्षणोऽयमागतः प्रायो भल्लं ते गल्लचर्वणम् (ग) ॥ ३३

खानपानादयः शब्दाः ग्राम्याः ।

कोपेभ्योऽन्नमयादिभ्यो विश्वादिभ्यश्च यः परः ।

सूते प्राणपतिः क्षणः सौभाग्यं किमतः परम् ? ॥ ३४

अत्रान्नमयादयः पञ्च कोपाः, विश्वतैजसप्राज्ञास्तस्य आत्मानः, केवलं
वेदान्तशास्त्रप्रयुक्तत्वादप्रतीताः, तेनेदमप्रतीतं वाक्यम् ।

अपानेनाभोजनेनामेहनेनापि खिद्यसे ।

किं ते तपस्विन् ! कष्टेन भज क्षणं सुखी भव ॥ ३५

अत्र 'अपानादयः' शब्दाः पानाद्यभाववाचिनोऽपि अपानादिकमर्थं बोध-
दिवसपरिणामे अपराङ्गे । प्रोष्ठो सफरी मत्स्यविशेषस्तस्य वल्कं त्वक् । अपराङ्ग-
चन्द्रस्य शोभाया अभावात् मत्स्यवल्काकृतित्वं ज्ञेयम् । यशोदां प्रति ओनन्द आह—
खानेति—तव गल्लचर्वणं भल्लम् । अहमेव श्रीक्षणास्य भक्ष्यभोज्यसम्पादितेति वाग्व्रयो
वृथैवेत्यर्थः ।

परस्तुतीयः । अत्रेति—अन्नमयज्ञानमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया इति पञ्च कोपाः
तथा जीवात्मनो विश्वतैजसप्राज्ञा इत्यवस्थात्रयम् । तत्र जाग्रदृशायां जीवात्मनो विश्व इति
संज्ञा, स्वप्नदृशायां तैजस इति, सुषुप्तिदृशायाम् प्राज्ञ इति च वेदान्तशास्त्र एव प्रसिद्धाः,
नान्यत्र । अपानेन पानाभावेन पक्षेऽधोवायुना । एवमभोजनेत्यनेन शब्दशक्त्याऽमेध्यभोजन
मेवोच्यते । तथाऽमेहनेन मेहनं स्निग्धं तैलादिसेचनं तदभावेन पक्षे मूत्रासेचनेन ।

खानापिनेत्यर्हन्ते च शब्दसन्निवेशः । 'भल्लं' गल्लचर्वणं'मित्यादिष्वपि भाषाविभाषाप्रचलित-
प्रकारतयाऽर्थसूचना । सुराचार्यः, सुरालय इति—अत्रावज्ञोत्प्रासपरतया द्वितीयाथ-
सम्भावने न दोषस्पर्श इति स्मरणीयम् ।

यन्तोऽस्त्रीलाः, प्रोढाव्यञ्जकत्वात् । अमेहनं स्नेहाभावः ।

वचो वान्तसमं तस्य प्रकृतिस्तस्य दुःखदा ।

उत्सर्गोऽपि विषं तस्य यो वैष्णवविनिन्दकः ॥ ३६

अत्र वान्तादयः शब्दा जुगुप्सादायिनः, प्रवृत्तिर्वार्त्ता, उत्सर्गो दानं,
पक्षे विडुत्सर्गबोधकम्—इदन्तु जुगुप्सादायि । किन्तु वान्तशब्दो वम्-
धातुप्रयोगार्थान्तरसंक्रमितध्वन्यादौ न दोषः । यथा—'वान्तेरन्नरमूर्तिभिः
सुकविना मुक्ताफलैर्गुम्फिता' इति (Anargharaghava I) सुरारिः ।

स्तिमितमृदुलचीनोद्धान्तकान्तोरुपीन-

स्तनजघननितम्बद्योतधाराप्रहारैः ।

जितमपि भुजपाशैः कान्तमावध्य मृङ्गा-

हरणकुतुखेलां सुभ्रुवो नाटयन्ति ॥ इति कन्दर्पमञ्जरी ।

'मा वम संवण विषमिति सातङ्गं पितामहेनोक्त' इति (Aryasaptasati, 2.)
गोवर्धनः ।

सङ्केतं सा पितृवने चकाराद्य तपस्विनी ।

जीवितेशस्य संज्ञायै रङ्गिणीं मङ्गलचये ॥ ३७

पितृवने पितुरुद्याने, तपस्विनी विरहिणी, जीवितेशः कान्तः, मङ्गल-
चयः मङ्गलगृहमित्यादिभिः श्मशान-यम-मङ्गलाभावाः प्रतीयन्ते—इत्यमङ्गलम् ।

विदुत्सभायां भासि त्वं दोषाकर इवोज्ज्वलः ।

विद्यया च तथा धीरः सुराचार्यः सुरालये ॥ ३८

अत्र किं दोषाणामाकरः किं दोषाकरश्चन्द्रः, किं सुराणामाचार्यः,
किंवा सुरायामाचार्यः, एवमपरोऽपि—इति सन्दिग्धं वाक्यम् ।

हरिचरणरत्नकिरणोज्जगरममोदकुसुमजन्मनां गहनम् ।

अनुहरति प्रसवाशुगकूर्दननिद्रोत्थयुवतिमुखसुपमाम् (च) ॥ ३९

गोपीभिः सह श्रीक्षणास्य जलक्रीडां वर्णयति—स्तिमितेति । शङ्केति । जलयन्त्राहरण-
खेलां नाटयन्ति । 'शङ्क'प्रधाने शिखरे विधाने जलयन्त्रके' इति । अपरोऽपीति—सुरालये
देवगृहे पक्षे मदिराऽजये । सूर्योदयेन प्रफुल्लानां कमलानां गहनं वनं कर्तुं कन्दर्पक्रीडा-

(च) हरिचरणेति—अत्रार्थाया गीतिसंज्ञाया द्वितीयः पादो दोषदृष्ट इवाभाति, 'कुसुमजनुषां
वन'मिति पाठे सर्वं निर्मलम् । 'गहन'मिति काननसामान्यार्थे प्रयोगो 'विशेषणमात्रप्रयोगो

अत्र हरिचरणं विष्णुपदमम्बरं तस्य रत्नं मणिः, क्षुमणिः सूर्य इत्यर्थः ।
उज्जागरं प्रफुल्लता, अम्भोदकुसुमजन्मानि कमलानि, प्रसवाशुगः कामः,
कूर्दनं केलिः—इति नेयार्थाः । इति वाक्यं नेयार्थम् ।

श्रीकृष्णस्य जनानां निरुपधि विहिता पदाभोजे ।

शमयति सुकृतं जनयति दुष्कृतमेकान्तनिर्मला हि मतिः ॥ ४०

अत्र श्रीकृष्णस्य चरणाभोजनिहिता जनानां मतिर्दुष्कृतं शमयति
सुकृतं जनयतीति वक्तव्यं यथास्थितं क्लिष्टम्—इति वाक्यमेव क्लिष्टम् ।

नवं वयस्तेऽधिकसौकुमार्यता प्रियानुरागामृतसिन्धुरत्वता ।

यथोत्तरं वृद्धिमती गुणावलिः का ते समाना भवतीह राधे ! ॥ ४१

अत्र 'अधिकसौकुमार्यता' 'प्रियानुरागे'त्यादि च विधेयम् । तच्च समास-
गतत्वेनाविष्टम् । तेन 'नवं वयस्ते सुकुमारताऽधिका प्रियस्य च प्रेम नवं नवं
त्वयी'ति साधु ।

असमासगतत्वेऽपि वाक्याविष्टविधेयांशत्वं द्रष्टव्यम् । यथा—

सौभाग्यं मम पुनरेतदेव कृष्ण ! यत् कान्तागणगणने ममापि लेखः ।

अत्रायं यदधिक आदरस्तदेतन्माहात्म्यं तव परमुत्तमं कृपायाः ॥ ४२

अत्र 'एतदेव'ति विधेयं, नत्वनुवाच्यम्—तत्तु पश्चान्निर्देशेनाप्यनुवाच्यमेव
जातम् । यथा वा—अपाङ्गभङ्गेन धृतिं धुनोते कलेन वेणोश्च क्रियं लुनोते ।

कुलञ्च शीलञ्च पुनः पुनोते स्पर्शेन योऽसौ पुरतः प्रियस्ते ॥ ४३

अत्र योऽसावित्येतयोः पदयोः पूर्वमनुवाच्यं द्वितीयन्तु विधेयं, सन्निकृष्ट-
तमत्वेन द्वितीयमेवानुवादवत् प्रतिभासते । तेन 'स्पर्शेन यस्ते सखि ! सोऽभ्यु-
पैतौ'ति वाच्यम् ।

लज्जनिद्राया उल्लिता या युवतिस्तस्या सुखशोभां हरति ।

समासगतत्वं विनाऽपि वाक्येऽविष्टविधेयांशत्वं सम्भवतीत्याह—असमासेति । 'एतदेव
सौभाग्यं मम पुनरेत्यन्वये' एतदित्यस्य विवक्षितं विधेयत्वं न सम्भवति, पश्चान्निर्देशात् ;
किन्त्वनुवादरूपत्वमेव जातं तस्य, अतः 'सौभाग्य'मित्यस्य विधेयस्याविष्टविधेयांशत्वम्
'अनुवाच्यमनुक्ते' न विधेयं प्रयोजये'दिति वचनात् (४) । अत्र विधेयान्तरमप्याह—स्पर्शे-

विशेष्यप्रतिपत्ता'विति कथञ्चित् समाधेयः । ते ते गुणा इति—एतदर्थे 'विलासचेष्टाः सखि
केशिनाशिनः' (३१:६) इत्यादि पदे 'कृन्तन्ति मर्माणि गुणा घृणा इवे'ति वाक्यं तुलनीयम् ।

(४) 'किन्वि'त्यादि वाक्यं सुदृष्टपुस्तक एवोपलभ्यते ।

एवं प्रस्तावतो यत्तदोः सम्बन्धोऽपि विचार्यते । तथाहि यत्र हि
प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दः तत्र यच्छब्दो नापेक्षितः स्यात् ।
यथा—हृन्दावने चन्दनवातशोते सचन्द्रिकायां निशि सुन्दरोभिः ।

कलिन्दकन्यापुलिनेऽतिरम्ये स रासलास्योत्सवमाततान ॥ ४४

अत्र 'स' इति प्रक्रान्तं श्रीकृष्णमेव प्रस्तोति । 'स रासलास्यं विततान
कृष्ण' इति पाठे 'स' इति प्रसिद्धिमात्रद्योतकम् ।

सा कान्तिरेकान्तरसायनं दृशां स वाग्विलासः अवसां सुधाश्रवः ।

तद्बोद्धितं प्रेमरसस्य दुर्दिनं कदा पुनर्मे विषयो भविष्यति ॥ ४५

अत्र तच्छब्दोऽनुभूतार्थः—एवमस्मिन्नर्थे वीर्याऽपि दृश्यते ।

ते ते कटाक्षाः स स वाग्विलासस्तत्तत् स्मितं तत्तदसीमधाम ।

ते ते गुणा हन्त समस्तमेव ममाधुना कृन्तन्ति ममं ममं (घ) ॥ ४६

एवञ्चोत्तरवाक्यस्यो यच्छब्दः पूर्ववाक्यस्यतच्छब्दं प्रति न साकाङ्क्षः ।

यथा—त्रैलोक्यलक्ष्मीमुकुटेकरत्नं श्रीकृष्ण एव प्रणयेन सेव्यः ।

येन स्वकीयं पदमादरेण प्रदीयते सुतयधिकं भजद्वाः ॥ ४७

अत्रोत्तरपदस्यो यच्छब्दः स्वाच्छन्देनैव शोभते । पूर्ववाक्यस्यो यच्छब्दः
उत्तरवाक्यस्यं तच्छब्दं प्रति सापेक्षः—यथा 'येन स्वकीय'मित्याद्युत्तरमर्हं
पूर्वाहं यदि भवति तदेव तच्छब्दाकाङ्क्षा । तेन 'श्रीकृष्ण एव प्रणयात् स
सेव्य' इति चतुर्थचरणं पाठ्यम् ।

द्वयोरनुपादानेऽपि द्वयोरर्थः कचिदवगम्यते । यथाऽस्मद्गुरोः—

न वादिनिग्रहः कार्यो न शिथ्यानुग्रहोऽपि च ।

उभयायितरूपस्य मनसो ह्युभयं मतम् (घ) ॥

Srinatha—Bhagavatamatadipika-Introduction

नेति । प्रकृतिप्रत्ययमर्यादायां 'मस्माक'मित्यत्र बहुवचनस्यापि विधेयत्वं ज्ञेयम् । एवं
ममापोष्यत्वेकवचनस्य । अयमर्थः समैकस्यापि त्वज्जनमध्ये लेखञ्चेत्तदा सखीसहिता-
नामस्माकं वक्त्रेणामिदं सौप्रगम्—अत्रास्मिन्नष्टवहुवचनस्य तथा खनिष्ठैकत्वस्यापि विधानं
ज्ञेयम् । अधुना माधुरविरहेण व्याकुला श्रीराधिकाऽह—तत्तत् सौमारहितं धाम
प्रभावादि समस्तमेव ममं ममं कृन्तति । शोके दिव्यक्तिर्न दुष्यति । द्वयोर्यत्तदोः ।

न वादीति—एतच्च गत्युद्गुरुचरणानां श्रीमद्भागवतमतनिष्कर्षमाविष्कर्त्तकामानां
वैष्णववर्त्याणां श्रीनाथाचार्याणां सप्रत्ययमात्मतन्निवेदनमिति श्रीभागवतमतदीपिकाख्य-

अत्र यो वादी भवति तस्य जिगीषा मे नास्ति, यः शिष्यो भवति तस्मिन्नुग्रहोऽपि नास्ति । किन्तु मन एव उभयायितं, तेन तस्मैवोभयं निग्रहानुग्रहौ—इति वाक्यद्वये पूर्ववाक्ये यत्तदोरभावेऽपि यत्तदर्थप्रत्यायकत्वम् । तथा 'सो' विति शब्दः स इत्यस्यार्थं नाभिधत्ते । यथा—

असौ गुणानां निकषो, गुणानां-मुत्पत्तिभू मिर्भवती च राधे !

जनस्तृतीयः कथमत्र योग्यो येन द्वयोर्दोषसुरीक्रियेत ॥ ४८

अत्र 'स' इत्यर्थं न असौ-शब्दः, अपि तु प्रकान्त एवार्थः । यद्यपि 'यस्ते प्रियोऽसौ न जहाति पार्श्वे'मिति यच्छब्दान्तरं व्यवहितोऽप्यदःशब्दस्तच्छब्दप्रतीतौ समर्थवद्भासते तथापि विना तच्छब्दान्तरं न वाक्यार्थपरिपोषः । तच्छब्दोपादानेनैव स स्यात् । यथा—'यस्ते प्रियोऽसौ स तवैव पार्श्वे' इति ।

यस्ते मनोरत्नहरः सुनेत्रे ! नवीननीलास्त्रद्वन्द्वकान्तः ।

राकेन्दुनिन्दाकरवक्त्रविम्बो मयाऽयमालोकि वनं प्रयान्त्या ॥ ४८

यत्तु (५) क्वचिदिदम्-शब्दवददःशब्दोऽपि तच्छब्दार्थमभिधत्ते, तत्तु तद्यथा नेकवाक्यस्यम्, उत्तरवाक्यस्यमेव तथा, नतु योऽयं सोऽसाविति यच्छब्द-निकटत्वे, तथा सति प्रसिद्धार्थबोधकमेव, यथा यच्छब्दनिकटस्थस्तच्छब्दः अथ ये प्रसिद्धा स्ते वादिषु निग्रहं शिष्येष्वनुग्रहञ्च कुर्वन्ति । एतद्द्वयमेव तेषां साध्यं भवति मम तु तद्द्वयं साध्यं न भवति, किन्तु मन्मन एव मम वादि । तथाहि रे मनस्व भगवच्छ्री-कृष्णकीर्त्तनस्मरणदौ तिष्ठ, विषयेषु सदा मा तिष्ठेति मदाज्ञामनङ्गीकुर्वन्तु सदा विषयेषु तिष्ठति इत्यतो भगवच्चरणश्रवणरूपवलेन तन्मनो जित्वा शिष्यं करिष्यामि । पश्चात् भगवन्मधुरनामकीर्त्तनादौ निमज्जनरूपातुग्रहं मनोरूपशिष्ये विधास्यामीत्यत आह— न वादीति । उभयायितरूपस्य वादिशिष्यस्वरूपस्य मनस उभयं निग्रहानुग्रहौ मतं मम सम्मतम् । मयाऽयमालोकीत्यत्र 'इदम्'—शब्दस्तच्छब्दार्थबोधकः, तददःशब्दोऽपीति यदुक्तं, तत्तु नेकवाक्यस्यम्, अपि तुत्तरवाक्यस्यमेव । यच्छब्दनिकटस्थस्तच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थ-बोधकत्वं उदाहरणमाह । राधामाधवयोर्यत् तत् प्रसिद्धं प्रेम तत् किं वर्णयितुं शक्यम् । अत्र द्वितीयतत्त्वशब्देन सह 'यत्'शब्दस्याकाङ्क्षा, तेनैव 'यत्' पदं निराकाङ्क्षम्, अतः प्रथमं

निबन्धस्योपपत्तिरिति स्थितम् । परमसहृदयत्वादिति—अत्र प्रत्ययप्रयोगकृतवैचित्र्यादानिश्च सुतरां लक्ष्या । परिहृतौ मूलनाशसम्भावनेति न कृता तत्रेहा ग्रन्थकृता । देव्या इति—

(५) 'तत्तु तद्यथेति' इत्यंशद्वयस्य स्थानभंगः (ख) (ङ) (झ) पुस्तकेषु ।

प्रसिद्धार्थमेवाभिधत्ते । तद्यथा

राधामाधवयोर्यत्तत् प्रेम क्षेमकरं सद्यत् ।

तत् किं वर्णयितुं शक्यं गिरा देव्याऽपि कर्हिचित् ॥ ५०

अत्र 'तत् किं'मिति पुनस्तच्छब्देनैव निराकाङ्क्षम् । एवं प्रागुपात्तस्य यच्छब्दस्य वीप्सायामुत्तरवाक्यस्यस्य तच्छब्दस्यापि वीप्सा कर्तव्येति न नियमः, तदकरणेऽपि दोषाभावात् । यतो वीप्साप्रतिपाद्यं यत् किञ्चित्च्छब्दार्थ-रूपं तदेवोत्तरवाक्यस्यैकतच्छब्देनैव समर्थ्यते, उत्तरवाक्यस्थितिसामर्थ्यादेव । यथा—गुणा अपि कापि भवन्ति दोषा दोषा अपि कापि गुणा भवन्ति ।

यो यो गुणस्ते स स तादृगेव दोषस्तु यो यो न च तस्य लेशः ॥ ५१

अत्र ततोयचरणे द्वयोरपि वीप्सा, चतुर्थचरणे यच्छब्दस्यैव । उक्तो-दाहरणद्वये प्रामाण्यं 'यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा विवर्णभावः स स भूमि-पालः' (Raghu VI. ४७) इति कालिदासः, 'यद्यत् पापं प्रतिजहि जगन्नाथ ! नमस्स तन्मे' (Malatimadhava I.) इत्यादि भवभूतिः ।

पदाम्बुजद्वन्द्वपरागवाही सुपावनोऽयं तव मातरिश्वा ।

ललाग हे येषाव ! पुण्ययोगात् पूतः कृतार्थश्च कृतोऽस्मि तेन ॥ ५२

अत्र मातरिश्वा ललागिति तव मातरिश्वा ललागिति विरुद्धमतिक्र-दाध्यम् । अथ पदांशेऽप्येते श्रुतिकट्टादय इति यदुक्तं तदुदाह्रियते । परमसहृदयत्वात् सर्वभूतप्रियत्वाद्भगवदनुगतत्वात् सर्वदा दुर्लभत्वात् । जगति कति न धन्याः पुण्यदेहा दृगन्तेरपि घनमघमाजामप्यघं नाशयन्ति ॥ ५३ 'तत्'पदं प्रसिद्धार्थमेव । तदुभयस्योदाहरणमाह—गुणा इति । कस्यचित्पुरुषस्य पाण्डित्या-दयो गुणा अप्यसत्सङ्गेन दोषा भवन्ति । उक्तं हि देव्या (घ) चतुर्थस्कन्धे—विद्याऽदिभिः 'सतां गुणैः यद्भिरसत्तमेतरेः' । एवं स्त्रीपुत्रादिसहितगृह्यरूपदोषा अपि सत्सङ्गेन गुणा भवन्ति । उक्तं हि दशमे (११३३६) ब्रह्मणा—'तावन्नागादयः स्तेनास्तावत् कारागृहं गृह'मिति । अत्र तु यो यो गुणः स स तादृगेव गुणरूप एव, न कदाचिदोषरूपः ।

देव्ये इति स्यात् । आदर्शपुस्तकसङ्कलयितुः प्रमाद एवार्थः, न तु भागवतपुराणेऽसामान्य-श्रुतपत्तिमतां टीकाकचरणानाम् । तथा च (४३१७) देवीं प्रति भगवतो भवस्य वाक्यम्—विद्यातपोवित्तवपुर्वयःकुलेः सतां गुणैः यद्भिरसत्तमेतरेः । स्मृतौ हतायां श्वतमानुदृशः स्तब्धा न प्रशयन्ति हि धाम भूयसाम्" इति । असत्तमानामितरैः दोषभूतैरित्यर्थः । आर्यत्वात् समासः कथञ्चित् समाधेयः ।

अत्र-त्वात्-त्वात्-त्वात्-त्वादिति श्रुतिकटुत्वम् (घ) ।

सत्प्रतीतिमत्तां तव किं वदामः सर्वत्र ते कृष्ण ! समैव दृष्टिः ।

स्वभावरागा न भवन्ति नूनं कचिद्धिरागाः कचिदूढरागाः ॥५४

पदांशे मत्तशब्दः क्षीयार्थेन निहतार्थः तेन 'प्रोतिः प्रभावं तव किं वदाम' इति पाठ्यम् ।

तव तन्वङ्गि ! तरलैरपाङ्गानां तरङ्गकैः ।

पञ्चयोरिषवः पञ्च राधे ! स्युः शतकोटयः ॥५५ इति पदांशगतम् ।

'अपाङ्गाना'मिति बहुत्वमनर्थकं, तेन 'तव तन्वङ्गि ! निकरैस्तरङ्गाना-मपाङ्गयो'रिति पाठ्यम् । यथा वा 'दूराद्वाधयतेऽवगुण्ठनपटं वामाङ्गुलीपल्लवै-रभ्यर्णं मयि सङ्गते करयुगेने'त्यादि (५५ म किरणे ८८ श्लोकः) । अत्र 'पल्लवै'-रिति बहुवचनमनर्थकम् । तेन 'लोलाङ्गुलिमुद्रये'त्यादि पाठ्यम् ।

विजेयः कामसमरे राधया माधवो मुदा ।

सखीमण्डलमध्येऽपि प्रजगल्भे न तत्रपे ॥ ५७

अत्र 'विजित' इति क्त प्रत्यये वाच्ये 'विजेय' इति ण्यत्-प्रत्ययोऽवाचकः ।

तेन 'जितोऽपि स्मरसंश्राम' इति पाठ्यम् ।

शिरौपयुष्यादपि पेलवं वपुर्दुनोति यस्याः शयनेऽपि कौसुमे ।

आदर्शवच्छ्वाससमीरणादपि प्रस्तायतोदं सहते तथा व्ययाम् ॥ ५८

अत्र 'पेलवं'मित्यश्लोकं व्रीडाजनकं, तेन 'कौमल'मिति पाठ्यम् ।

अत्रोभयत्रैव वीक्षा । एवं यो यो दोषस्तस्य त्वयि तेऽपि नास्ति—अत्र यच्छब्द एव वीक्षा, न तु तत्पदे ।

सदिति—सर्वत्रासन्ननेषु कंसादिष्वपि मोक्षदायकत्वात् समैव तव कृपामयी दृष्टिः । जगद्वर्तिनो जनास्तु सर्वत्र स्वभावसिद्धानुरागविशिष्टा न भवन्ति किन्तु कचिद्देषिषु विरागाः कचिददुक्तेषु जनेषुद्वारागा भवन्ति । कामक्रोडाप्रचुरे जलवृद्धहोलिकोत्सवादौ राधया विजेयः विजितोऽपि माधवोऽहमेव जितवानिति मिथ्या प्रजगल्भे, न तु तत्रपे । दिविष्ठानामिति पदांशे विष्ठेति निर्देशादश्लोकम् । एवं पूयते इत्यादौ पूय

द्विविष्ठानामिति—एवं पूयत इति च—एतच्च गोर्वाणवाण्या अपूर्वतरवैशिष्ट्याविलसितात् स्थितिमदिति न निवृत्ताऽस्य खोकार्थ्या, परं 'कुरु रुचि'मित्यादि प्राचीनतरग्रन्थकारादि-दर्शितेषु स्थलेष्विव कृत्रिमतया विवृत्तिहानिकरमित्यनित्यदोषास्यम् । दोषार्थानि नित्यानित्यत्व-व्यवस्था ध्वनिप्रस्थानाकार्यैः पूर्वविशदं व्यवस्थापितेति सैवात्र प्रमाणम् । पूर्वैर्नैयार्थ-

दिविष्ठानां क्लेशकराः शतशो दितिनन्दनाः ।

हता ह्येकेन हरिणा हरिणा हरिणा इव ॥ ५९

अत्र 'दिविष्ठा' इति पदांशे जुगुप्साऽश्लीलं, 'देवताना'मिति पाठ्यम्—एवं 'पूयते' 'अभिप्रेता'दिशब्दाश्च ।

मृगाक्षीणां कामरणे निश्चेष्टानां वपुः सृशन् ।

दक्षिणोऽयं जगत्प्राणः प्रणयी समपद्यत ॥ ६२

अत्र 'मरण' इति पदांशेऽमङ्गलाश्लीलं, तेन 'गोपिकानां रतिरणे निःस्पन्दाना'मिति पाठ्यम् ।

नीलाजहारो हरिणीदृशां वत्सरुहोपरि ।

सरोजकोरकगतो मृङ्गसङ्घ इवावभो ॥ ६३

अत्र 'वत्स'शब्देन वक्षो लक्ष्यते—तच्च नैयार्थं पदांशगतमेव । तेन 'वक्षोरुहोपरी'ति वाच्यम् । यद्यपि पूर्वपदपरिवृत्तिसहसुत्तरपदपरिवृत्ति-सहसुभयपदपरिवृत्तिसहस्रेति प्रागेवोक्तं तथापि तेषां यथाप्रसिद्धि परिवृत्तिः कार्य्या । सा तु महाकविप्रयोगतः सहृदयहृदयाद्रूपणाच्च समुचिता भवति । नहि सर्वान्येकपर्यायोक्तानि पदानि परिवृत्तिचमाणि । यद्यप्ययमप्रयुक्त एव दोषस्तथापि पूर्वैर्नैयार्थतयाऽयं भेदो लिखित इति लिखितम् (घ) ।

अथ वाक्येऽन्येऽपि दोषाः सन्तीति तानाह—

प्रतिलोमाक्षरमाहतनष्टविसर्गञ्च संहिताहीनम् ।

हतवृत्तं हीनाधिककथितपदप्रखलत्प्रकर्षञ्च ॥

इत्येतदंशेऽश्लीलम् ।

अथ द्वितीयकिरणे दोषरहितशब्दानामेव त्रिविधा परिवृत्तिः कृता । अत्र तु श्रुति-कट्टादिदोषविशिष्टानां पदानां प्रयोग एवानुचितः, कुतस्तेषां परिवृत्तिसम्भावनाऽप्येत्याह—यदापीति । नञ्हीति—एकपर्यायोक्तानां सर्वेषां पदानां मध्ये यानि दृष्टानि पदानि तानि न परिवृत्तिचमाणि । ननु यद्यपि नैयार्थस्य स्वतन्त्रदोषत्वं न सम्भवति, अप्रयुक्तत्वदोषस्य लक्षण एव तस्यान्तर्भावसद्भावात्, तथापि पूर्वैरयं स्वतन्त्रतया लिखितः, तदभिप्रायेण मयाऽपि लिखितमित्याह—यद्यप्ययमिति ।

तथेति—वस्तुवस्तु वैश्वार्थमेव संज्ञाप्रपञ्चकल्पना । भेदे स्फुटतरे नामान्तररहितं, परं सम्प्रदायसिद्धमार्गागे लाघवं स्यादिति कतो निवेशः ।

ससमाप्तपुनरुपात्तं नश्यन्मतयोगसङ्कीर्णं ।

अर्हान्तरैकवाचकमनभिहितार्थं प्रसिद्धिधृतमपि च ॥

अपदस्यपदसमासं गर्भितभनक्रमाक्रमाख्यपि च ।

अमतपरार्थञ्चेति ज्ञेयं दोषान्वितं वाक्यम् (ङ) ॥३४४का-

एवमेकविंशतिर्दोषाः । प्रतिलोमाक्षरमुत्तरसानुगुणवर्णप्रतिकूलवर्णम् ।

यथा— पुष्पकोदण्डकण्डूलप्रकाण्डभुजमण्डलम् ।

कम्बुकण्ठ ! समुत्कण्ठं कण्ठेऽकुण्ठा हरिं कुरु ॥ ६४

अत्र शृङ्गारे प्रतिकूलवर्णाः—एते तु वीररोद्रादावनुकूलाः । एवं वीर-
रोद्रादौ माधुर्यव्यञ्जका वर्णाः प्रतिकूला इति बोध्यम् ।

आहत उल्लंघनं प्राप्तो विसर्गो यत्र यथा—

श्यामोऽभिरामो रमणो मदनो मोदनो हरिः ।

मनोविनोदनो भाति सततं गोपसुभ्रुवाम् ॥ ६५

मष्टो लुप्तो विसर्गो यत्र यथा—

इत इत इत एहि देहि वात्रं शशिमुखि ! नापसर प्रसीद कृष्ण !

अयमपि भवताङ्गवत्प्रसादान्ननसि गतव्यय उक्त उन्मदश्च ॥६६

अत्राद्ययोर्लुप्ता विसर्गाः ।

संहिता सन्धिस्तथा हीनं विसन्धिरित्यर्थः । विवक्षितश्च सन्धिर्भवतीति
वाक्यबलात् कृतो विसन्धिः, स सकृदपि दोषावहः, प्रत्यक्षादिहेतुकश्चेदसकृदेव ।
संहितायां हीनमित्यर्थे संहितायां दुःश्रवमश्लोचश्च इति त्रिविधोऽयं दोषः ।
क्रमेणोदाहरणानि—

तवैतद्वदनं इन्दुनिन्दकं पङ्कजेक्षणे !

सकलङ्गी निष्कलङ्गे कथमस्मिन्न लज्जताम् ॥ ६७

अत्र 'चन्द्रनिन्दक'मिति पाठ्यम् ।

कलङ्गिनश्चन्द्रमसः सुभ्राननमिदन्तव ।

रुचिं विभ्रदपि प्रायो निष्कलङ्गमितीर्यते ॥ ६८ ।

संहिताहीनमिति—सप्तमोत्तपुरुषेणार्थं कृते हीनशब्दस्य निरुक्तार्थत्वाद्, अवादिदोष-
व्यसक्तं, तृतीयोत्तपुरुषे कृते संहिताया रचितमित्यर्थेन विसन्धिरित्येको दोषः, मिलित्वा

(ङ) दोषान्वितं वाक्यमिति—अत्रापि मम्मटादिमतमनुसृत्य गणना । विवक्षातः सन्धि-
र्भवतीति—तच्च गद्यप्रबन्धे कथमपि सङ्घटते इति न लभ्यते । यदाहुः—संहितैकपदे

अत्र 'सुभ्रु'ति दुःश्रवम्—तेन 'राधे ! मुख'मिति पाठ्यम् ।

अलङ्कमरुडास्वर्थं तव मध्ये विराजिनि (ङ) !

स हरस्य करग्राह्यः करग्राह्यमिदं हरिः ॥६९

अत्र 'लण्ड'शब्दोऽश्लीलः—तेन 'इथा डमरुडास्वर्थ'मिति पाठ्यम् ।

इतवृत्तं छन्दोगतवैरूप्यं गुरौ लघुत्वम् । यथा—

शशिमुखि ! सखि ! राधिकेऽधिकोऽसि गुणविभवेन समस्तसुन्दरीभ्यः ।

त्वयि निहितमना मनागपि श्रीव्रजपतिसूनुरूपेति नान्यपार्श्वम् ॥७०

अत्र 'पादान्तो लघुर्गुरुर्वेति' वाक्यबलात् कृतो लघुवर्णन्यासो इतवृत्ततां
व्यनक्ति । तत्तु द्वितीयपादान्ते शोभते न चतुर्थपादान्ते, बन्धशैथिल्यात् । प्रथम-
तृतीयपादान्ते तु नैव (ङ) । एवमाख्यासु च गणकता विरुद्धता (ङ) । यथा—

गोकुलललनामण्डलरतिरणपाण्डित्यमुग्धमधुरश्रीः ।

श्रीव्रजराजकुमारो रासविलासे कुमारयति ॥ ७१

अत्र द्वितीयतृतीयगणौ सकारभकारौ विरुद्धौ । तेन 'व्रजललनामणि-
मालारती'त्यादि पाठ्यम् । एवं रसाननुगुणवृत्तञ्च इतवृत्तम् । पञ्चभट्टिकादि
शृङ्गारकरुणादौ विरुद्धं, हास्यशान्तादौ न (च) । शृङ्गारे यथा—

हे सखि ! मा कुरु मानमखर्वं मानः सौख्यं ग्रसति हि सर्वम् ।

कुरु सानन्दं हृदयममन्दं रसभरकन्दं भज गोविन्दम् ॥७२

हीनपदं यथा—कमलमुखि ! विचित्रस्यावधिः कोऽपि दृष्ट-

स्तरणिदुहित्वीरोपान्तमद्य प्रयान्त्या (च) ।

अत्र 'मये'ति हीनं पदम् । तेन 'तरणिदुहित्वीरोपान्तमद्य प्रयान्त्या'ति
पाठ्यम् ।

त्रिविधो दोषः । हरिणाचीलव्याणां स्तनोपरि द्वाराणां लटनपटिम्बा एवं तदुपरिशो-
पाटनेन च प्रौढदर्पः श्लोकाणो निर्देयं यथा स्यात्तथा पथि गये मिथ्याघट्टाधिपत्यं

नित्या नित्या धातूपसर्गयोः । श्लोकेष्वपि तथा नित्या सेवान्तर विभाषये'ति । पादान्तो
लघुर्गुरुर्वेति—अत्र लौकिकच्छन्दःशास्त्रविदां सम्प्रदायेन द्वितीयचतुर्थपादान्तलघोरेव
तथा व्यवहारः । चतुर्थपादान्ते यदालङ्कारिकनिबन्धेषु कुत्रचिदस्य प्रतिषेधो निदर्शितस्त्वत्र
रचनागतं शैथिल्यन्तदुच्यमेव हेतुः । 'अन्यास्ता गुणरत्ने'त्यादौ यदन्येर्देशितं तत्रापि तावदेवं
नियामकं विधानम् । प्रथमतोयपादान्तसम्बन्धे गुरुत्वव्यवस्था वसन्ततिलकादिदीर्घच्छन्दः

अधिकपदं यथा—नवजलधरधामा श्यामलोऽयं किशोरः (च)
इत्यत्र 'नवजलधरधामे'त्यनेनैव सिद्धे 'श्यामल' इत्यधिकम् । तेन 'नवकुवलय-
धामश्यामलोऽयं'मिति पाठ्यम् ।

कथितपदं यथा—कलयति जलकेलिं मत्तमातङ्गकेलिः (च) ॥ ७३

अत्र केलिं केलिरिति कथितं पदम् ।

प्रखलत्प्रकर्षं पतत्प्रकर्षमित्यर्थः । यथा—

हरि हरि हरिणाक्षीलचवञ्जोजहारतुटनपटिमशटोपाटनप्रौढदर्पः ।

अथमदयमुदारोऽलोकघटाधिपत्यं कथयति पथि गच्छे दानलीलां दधानः ॥ ७४

अत्र पूर्वार्द्धादुत्तरार्द्धे पतन्नेव प्रकर्षः । अत्र समाप्तपुनरास्तम् ।
'कथयति पथि गच्छे' इत्यनेनैवाकाङ्क्षासमाप्तेः 'दानलीलां दधान' इति
पुनरास्तम् । तेनोत्तरार्द्धे पूर्वार्द्धीकृत्य पाठ्यम्, तथा सति दोषद्वयहानिः ।

नश्यन्मतयोगोऽसम्मतो योगो यत्र, अभवन्मतयोग इत्यर्थः । यथा—

यस्याज्ञा विधिमौलिमाल्यमधुषी, यं सेवते शङ्करो,
यस्मिन् सर्वमिदं चराचरगुरो कृष्णे, त्रिलोकी यतः ।

येनाकारि समस्तदानववधूवैधव्य, सुर्वीभरं

यो जह्ने, बलिमर्पयन्ति विबुधा यस्मै, स पायाज्जगत् ॥ ७४

अत्र 'कृष्ण' इति पदं विशेष्यं प्रथमान्तं यदि स्यात्तदा मतयोगो भवति—
यच्छब्देर्निर्दिष्टस्य तच्छब्दार्थस्य कृष्णपदस्य यच्छब्दार्थ एव प्रवेशेऽभवन्मत-
करोति । अत्र पूर्वार्द्धे यथा कोमलसमस्तपदं तथोत्तरार्द्धे न, अतः पतत्प्रकर्षदोषः ।
जीवनेनेति—त्वद्दर्शनजनितञ्चालया जीवनेऽत्यन्त कटुर्भूदित्यर्थः (5a) । एवं तादृशकटुतया

स्वेव प्रचलितुमर्हति न तन्नूनाचरोपजातिपञ्चतिविति बहवः । परं 'भास्वन्ति रत्नानि
महौषधीश्च पृथुपदिष्टा'मित्यादिषु बहुतरेषु कालिदासादिकविभिरस्य मर्यादा न साधु
रक्षितेति प्रतिभाति । अतएव लज्जजचणसङ्ख्या तत्रापि वैकल्पिकत्वविधानं
सारवदित्यभिप्रेक्ष्यताः । गणकत-विरुद्धेति—एवमत्र प्राचीमाख्यासु कचिद्विधिभङ्गः,
अर्वाचासु बहुवैति मन्तव्यम् । विराजिनोति—विलासिनोत्यर्थे कष्टवृष्टम् ।

(च) द्वास्त्यशान्तादौ नेति—स्तवादिषु द्वास्त्यपरास्त्रयोक्तियुक्तं तथा संस्था । प्रकटिकादीति
—आदिपदेन दोषकच्छन्दसो ग्रहणं ज्ञेयम् । शृङ्गारकरुणादीति—वस्तुतस्तु सुकवीनां तथा
रचनाया एवाभावः । दिग्दर्शनमेतत् । सुवृत्तचित्तलकादिप्राचीनतरनिबन्धे मन्दारमरन्दा-

(5a) अतीतरव च टीकायां 'जीवन'शब्दस्य पुल्लिङ्गप्रयोगः प्रामादिक एवेति ज्ञेयम् ।

योगः । तेन 'यस्याज्ञा विधिमौलिमाल्यमधुषी, यं सेवते शङ्करो येनाकारि
समस्तदानववधूवैधव्य, सुर्वीभरम् । यो जह्ने, बलिमर्पयन्ति विबुधा यस्मै,
त्रिलोकी यतो यस्मिन् सर्वमिदं चराचर, मसौ कृष्णः, स पायाज्जगत् ॥' इति
वरम् । तथापि विभक्ताक्रमदोषः, तेन—

'यो भक्तैरववशीभवेत्, पशुपतियं सेवते, येन भू-निर्भारा, बलिमर्पयन्ति विबुधा
यस्मै, त्रिलोकी यतः । यस्याज्ञा विधिमौलिमाल्यमधुषी, यस्मिन् समस्तं
जगत् सोऽयं गोपवधूविलासरसिकः कृष्णोऽसु वः श्रेयसे ॥' इति शङ्कम् ।
यथा वा—मुञ्चति त्वयि दृशोः पदवीं मे येन येन शृणु यद्यदवाप्तम् ।

जीवनेन कटुता, मरणेन प्रार्थ्यता, प्रियतया परिवादः ॥ ७५

अत्र शृणुति क्रियायाः कर्मापेक्षित्वे जीवनादेः सर्वस्य कर्मत्वे
द्वितीयाऽन्तत्वं मतम् । वाक्यार्थकर्मत्वे जीवनादेः प्रथमाऽन्तत्वमेव मतम् ।
तदुभयाभावेऽभवन्मतयोग इति केचित् । वस्तुतस्तु 'येन येन यद्यदवाप्तम्
तच्छृण्व'त्यनेनैव वाक्यार्थश्चरितार्थः, पश्चात् 'जीवनेन कटुताऽवाप्ते'त्यादिना
लिङ्गव्यत्ययेनान्वयेन नोक्तदोषः । अवाप्तमित्यत्र अवाप्तीति चेत् क्रियते,
तदा सुतरां न दोषः । यथा वा—

स्वाभिरूप्यकमलाकरजाते पङ्कजे इव सह भ्रमराभ्याम् ।

निसरत्तरकृपामकरन्दे माधवस्य नयने रुचचाते ॥ ७६

अत्र स्वशब्दो माधवे विवक्षितः । स तु वाक्यमर्थ्यादया कर्तृगतत्वेन
प्रतिभासमानो नयनभ्रमरगत एव जातः, तेन 'आभिरूप्ये'त्येव शङ्कम् ।
सङ्कीर्णं यथा—

असहिष्णुत्वेनाधुना मम मरणं भवत्विति जीवनकर्तृकप्रार्थयता मरणेन प्राप्ता । तथा
कान्तस्यादर्शनेऽपि या जोवति तस्याः प्रेमायं घिमिति परिवादं प्रेमा प्राप्येत्यर्थः । द्वितीयाऽ-
न्तत्वमिति—कटुतां प्राप्तं जीवनमित्येव सम्मतं भवति । प्रथमाऽन्तत्वमिति—जीवनः कटुतां
प्राप्त (5a) इति श्लिखित्यपेक्षितो भवति । तदुभयाभावे कर्मत्वप्रथमान्ताभावे सति ।
स्फटिकवत् परकीयरूपग्रहणसमर्थोऽभिरूप्यशब्दार्थः । स्वाभिरूप्येति—स्व' कृष्णस्तु-
स्वरूपो य आभिरूप्यसरोवरस्तत्र जाते तारास्थानीयभ्रमरविशिष्टे पङ्कजे इव कृष्णस्य नयने ।
अत्रेति—चेतः स्वपुत्रं पश्यतीतिवत् सर्वत्र स्वशब्दः प्रथमाऽन्तपदार्थवाची । अत्र तु
प्रथमान्तपदार्थो भ्रमरविशिष्टे नयने एव, अतो दोषः (6) ।

द्वर्वाचीनग्रन्थेषु चास्य विस्तरो कल्पः । कमलसुखीति—अत्रैकेनैव श्लोकेन द्वीनाधिक-
कथितपदत्वदोषाणां लक्षणम् । कलाऽणुकश्चेति—नावाणुकपदेन दार्शनिकपरिभाषादि-

(6) 'नयने सव कुतो दोष' इत्यणुकः पाठः (ड) पुस्तके ।

मा कुंरु मानिनि ! कृष्णं पदगतमुत्थाप्य विषमविपतीक्ष्णम् ।

अलिङ्गं भुवनमङ्गलमङ्गलमन्तर्मलं मानम् ॥ ७७

अत्र वाक्यद्वयस्थपदानि व्यत्ययेन वाक्यद्वयान्तर्गतानि । एकवाक्य-
गतपदानामन्योन्यसङ्गुलत्वेन तु क्लिष्टमिति भेदः ।

अर्हान्तरैकवाचकं यथा—

किमिन्दुः, किं सरसिजं, किमास्यं, ललिताङ्गि ! किम् ।

खञ्जनी, किं स्मरशरी राधे !, किं लोचने तव ॥ ७८

अत्रोत्तरार्द्धस्यैकं 'कि'मिति वाचकं पूर्वार्धान्ते ।

पदान्तपतितं राधे ! पश्य कृष्णं रूपं त्यज ।

तन्मम श्रूयतां वाणी गाढो मानः परं विषम् ॥ ७९

अत्र तच्छब्दः पूर्वार्द्धवाक्यस्य—तत् तस्मादुपन्यजेत्यर्थः । स तूत्तरार्धा-
दिष्य इति तथा । अनभिहितवाच्यं यथा—

कासी हरिर्मम मनोरथदूरवर्त्ती,

काहं, न मे गुणलवो, न कलाऽणुकथ (च) ।

किं दूति ! दूनयसि मां त्वमलीकयेव

वाचा, विचारय कथं स वशी मम स्यात् ॥ ८०

अत्र मनोरथस्यापि दूरवर्त्ती, गुणस्यापि लवः, कलाया अप्यणुक
इत्यवश्यवाच्यमनभिहितम् ।

रणितादि नूपुरादिषु विहगादिषु कूजितादीनि ।

स्तनितादि च जलदादौ भेर्यादिषु भाङ्गतादीनि ॥

मणितादीनि च सुरते रवादि भेकादिषु प्रसिद्धिरियम् ।

अस्या विपर्यये स्यात् प्रसिद्धिहतद्रूपणं वाक्ये ॥ २४५ का—

ननु कथं सङ्गीतस्य स्वतन्त्रदोषत्वमुक्तं, क्लिष्टदोष एव तस्यान्तर्भासमभावात्, इत्यत
आह—एकेति । क्लिष्टस्यल एकवाक्यगतानां पदानां क्लेशेनान्वये दोषः, अत्र तु वाक्यद्वय-
प्रसिद्धाण्यकदाण्युक्तपदानां स्मरणम् । अविन्द्यविधेयांशत्वे लक्ष्ये पूर्वत न कुत्रचित्
वाक्यस्य काऽप्याकाङ्क्षाजनिता बाधा वरीवर्त्ति, उत्तरत तु साऽस्यैवेति रहस्यम् । सङ्गीत-
कविरचनामिति—'स्त्रीणां सङ्गीतविधिमादित्वे'त्याचार्यदण्डिप्रदर्शितोदाहरण इवात्रापि

यथा—धिनोति राधे ! मच्चित्तं मणिमञ्जीरयोस्तव ।

रवो नवघनस्येव सन्तप्तानां श्रुतिद्वयम् ॥ ८१

अत्र 'रव'शब्दो वचननिष्ठ एव । अपदस्थमस्थानस्थं पदं यथा—

विवाहवेपेण तदा सुरारिर्बभूव या श्रोः कवयन्तु के ताम् ।

सपत्नभावादिव साभ्यसूया सरस्वती कापि न तां व्यनक्ति ॥ ८२

अत्र 'तां न व्यनक्ती'ति स्थानस्थितत्वं, तदभावे तथा । तेन 'वाख्येव तां
कापि च न व्यनक्ती'ति वाच्यम् । यदि सन्निकर्ष एव स्थाने वैजात्यं तदैव
दोषः, न तु विप्रकर्षे च । यथा—'वाणी न कुत्रापि च तां व्यनक्ती'ति
वाच्यम् । प्रकाशितविरुद्धं यथा—'न मे वाणी वृन्दावनरमणलीलाऽमृतहृदे
निमग्नाऽप्युत्थातुं प्रभवति कथं या तु परित' इत्यादि (च) । यत्तु 'स्वजं न
काचि'दिति (Kiratarjuniya VIII. 37.) तत्र न काचिज्जही अपि तु
सर्वैव जहाविति विरुद्धार्थजननम् ।

अस्थानस्थसमासं यथा—

किं लूमेन घनावलीं विधुनुपे, किं रे चुरत्तोदनैः

क्ष्मां क्षुभासि, विनुद्यतां निजमहःकण्डूः समासाद्य माम् ।

इत्थं दोस्तघट्टनीज्जटकरध्वानप्रतिध्वानित-

क्ष्माभृत्कन्दरवृन्दमध्यमयते गोष्ठादरिष्टं हरिः ॥ ८३

अत्र क्रुद्धस्य भगवत उक्तौ न समासः, अक्रुद्धस्य वक्तन्तरस्योक्तौ स इति
तथा । तेन 'किं लाङ्गूलविघट्टनक्षतघनव्यूहं खुरत्तोदन-क्षुभ्यत्क्ष्मातटमुज-
गतानां पदानां यतिक्रमेणान्वये दोष इति भेदो ज्ञेयः । सपत्नभावात् शत्रुभावात् यदि
सरस्वती तां कुत्रापि न व्यक्तीचकार तदा पण्डितानां कुतस्तदर्थेन सामर्थ्यमिति भावः ।
यत्त्विति—यतः शिरश्चालननचाऽभावरूपाधौ न जातः, अपि त्वभावविरुद्धार्थस्य
भावरूपाधौत्योत्पत्तिः । श्लोकस्य आह—लूमेन लाङ्गूलेन किं मेघश्रेणौ कम्पयसि ?
निजतेजसः कण्डूया विनुद्यतां दूरीक्रियताम् । इत्यमनेन प्रकारेण वामहस्तेन
दक्षिणहस्तस्य घट्टनेन चालनेन जातो य उज्जटकरध्वानस्तेन प्रतिध्वानिता गोवर्हिन-

यतिच्छेदाच्छेदोभङ्गदोषो दुर्मेघ इति विभाष्यम् । न मे वाणीति—काचिद्दीणामित्यादि—
पदार्थयमानन्दवृन्दावनकाशस्थितं किशोरस्य श्रीकृष्णस्य लीलामाहात्म्यप्रकटनपरमित्याकरः ।
हरेः क्षपेति श्लोक उत्तरार्द्धं न पूरितमत्र । एवमुत्तरतः ७७तमे श्लोके ।

लक्ष्यगुणत्वं रावमभ्येपि रे' इत्यादि स्यात्सदा न दोषः ।

गर्भितं प्रकृतवाक्येऽप्रकृतवाक्यस्य गर्भस्थितिः । यथा—

भक्त्याऽनिलमिव लवलीप्रणयलता न सहते दीर्घम् ।

प्रतिष्ठां, प्रियसखि ! तत्त्वं वदामि तव, माऽतिकोपिनी भूयाः ॥ ८४

अत्र 'तत्त्वं' वदामि तवे'ति वाक्यान्तरं गर्भितम्—अतः 'प्रतिष्ठां मानिनि ! राधे ! तेन त्वं माऽतिकोपिनी भूया' इति साधु ।

भग्नक्रमो भग्नप्रक्रम इत्यर्थः—स च कारक-वचन-पर्यायादि-क्रम-भङ्गादित्वेन बहुधा भवति । यथा—

काचिद्दीपां मुरजमपरा काऽपि वंशीं दधाना
काश्चित्तालं करकिशलये तालधारित्वमासाः ।

चक्रुः सङ्गीतकविरचनां (च) रासमध्ये कयाचि-
ज्ञानं नानास्वरपरिमलं मोदमुच्चैर्वितेने ॥ ८५

अत्र 'कयाचिदि'ति कारकक्रमभङ्गः, 'काश्चिदि'ति वचनक्रमभङ्गः—
तेन 'काश्चिदि'ति स्थाने 'काचिदि' त्वेव पाठ्यम्, 'आसा' इत्यत्र विसर्गाभावश्च,
'चक्रु'रित्यत्र 'चक्रे' इति च । 'कयाचिदि'त्यत्र 'रासमासाय काचि-ज्ञानं
नानास्वरपरिमलामोदमाविष्टकारे'ति पाठ्यम् ।

पर्यायक्रमभङ्गो यथा—

हरिः कृपा काऽपि समुज्जिहीते, मुकुन्दभक्तेषु न चापरेषु (च) । ८६

अत्र पर्यायक्रमभङ्गः । तेन 'हरिप्रियेष्वेव न चापरेष्विति वाच्यम् ।
इदं ये प्राचीना देवतादिविषये रसं न मन्यन्ते तेषां मतानुरोधेन लिखितम् ।
ते तु सत्यं व्याहरन्ति श्रीभगवन्तं विनाऽन्येषां नामान्तराभावाद्देवप्रतीतिः
स्यादेव, तत्तन्नाम्ना प्रसिद्धस्य श्रीभगवतस्तु नामान्तराख्यानेन पर्यायक्रमभङ्ग-
दोषः, तस्य नामान्तरान्तत्वात् । अत्र तु सुतरां न दोषः, हरिमुकुन्दयोर्भेद-
कन्दरसम्बद्धानां गर्भा यत्र तदथा स्यात्तथाऽरिष्टासुरं गोडादयते प्राप्नोति । वक्रान्तरस्य
वर्णनकर्तृजनस्योक्तौ । स समासः । तेनेति—उच्चलस्य मत्तद्वपसम्बद्धस्येव यो युगपत्
संरावोऽतिघोरशब्दो यत्र तदथा स्यात्तथाऽभ्येपि अभिसुखं गच्छसि ।

हरेरिति—हरिभक्तेष्वित्येव पर्यायक्रमः । 'समुकुन्दभक्ते'ष्विति पदेन तस्य भङ्गो ज्ञेयः ।
अत्र कथितस्य 'हरि' पदस्य पुनः कथनात् या पौनरुक्त्याशङ्का साऽप्यत्र न कार्येत्याह—
तथा चेति ।

प्रतीतेरभावात् (७) । अत्र कथितपदाशङ्काऽपि न कार्या । तथा च—
विषादे विस्मये हर्षे कोपे दैन्येऽवधारणे ।

उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यविषये च प्रसादने ।

आनुक्रम्यादिके चापि पौनरुक्त्यं न दुष्यति ॥ ३४५ (क) का—

अतोद्देश्यप्रतिनिर्देश्यविषयतैव ।

यथा—न भजति तपसा क्लमः क्लमत्वं विषयभवं न सुखं सुखत्वमेति ।

विषयमपि च विषयस्य नाशकं स्यान्नहि सट्शे सट्शत्वमेव नित्यम् ॥ ८७

इत्यादौ पौनरुक्त्यं तच्छब्देन वा निर्देशो गुणः । आदिशब्दादर्थान्तर-
संक्रमितेऽपि । यथा—'फलमपि फलं माकन्दानां'मित्यादि (श्यकिरणे
१ मञ्जोकः) । यत्र तु आरम्भ एव क्रमो नास्ति, तत्र भग्नक्रमो नास्ति ।

यथा— आलिङ्गन् बाहुदायास्तनु, मनुरमयन्नर्मदां, तुङ्गभद्रां
चुम्बन्, भद्रां विकर्षन्, निरवधिसुरसो देविकाया रसेन ।

वाङ्मत्याः किलिलुब्धो, सुखनिकटमिलचन्द्रभागोऽयमुच्चैः

कावेरीवारिखिलां कलयति रमणोमण्डले कृष्णसिन्धुः ॥ ८८

एवमन्यदप्युद्धम् । न विद्यते क्रमो यत्र तदक्रमम् । यथा—

इह मयि सुखं निद्रामाप्ते कया मम चोरिता

मणिमुरलिकाहारः कण्ठात् स चाधिकदुर्लभः ।

उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यस्योदाहरणान्तरमाह—यथेति । तपसा करणेन जातो यः क्लमः
दुःखं तस्य वैषयिकदुःखसदृशत्वेऽपि न दुःखत्वम् । एवं विषयजन्यसुखस्य पारमार्थिक-
सुखसदृशत्वेऽपि न तस्य सुखत्वम् । तथाविधदुःखजनकत्वेन दैव्यमपि कदाचिदान्तरस्य
नाशकमपि भवति, अतः सदा दैव्यमपि न भवति ।

आलिङ्गमिति—रमणोमण्डले श्रीकृष्णरूपः सिन्धुः कावेरीवारिखिलां करोति—'कावेरी
स्यान्नदीभेदे हरिद्राण्ययोषितो' । अत्र कृष्णपक्षे हरिद्रा, सिन्धुपक्षे नदी । किं
कुर्वन्मित्राकाङ्क्षायामाह—बाहुं ददातीति बाहुदा गोपो, पक्षे बाहुदा नदी । नर्मदेत्यादयो
गोपोविशेषाः, पक्षे प्रसिद्धनद्यः । दिशतीति देविका प्रेयसी तस्याः शृङ्गाररसेन सुरसः,
पक्षे देविका नदीविशेषस्तस्या रसेन जलेन । वाङ्मती प्रकटवचोयुक्ता काचिज्ञोपी, पक्षे
वाङ्मती नदी । चन्द्रभागा काचिज्ञोपी, पक्षे चन्द्रभागा नदी । पठ्यः कुञ्जमध्ये गान्धर्वरीत्या
विवाहकर्तुः श्रीकृष्णस्य निगदितं श्रुत्वा सा कात्यायनीव्रतपरा नन्दव्रजकुमारिका ।

(७) 'इद'मित्यादिः 'भावा'दित्यन्तः सन्दर्भो सुद्रितपक्षके नास्ति । स च सन्दर्भेष्टीकाकृतोऽप्युपेक्षित
हवाभाति । केनापि प्रक्षिप्तोऽयं स्यात् ।

निगदितमिति श्रुत्वा पत्युर्विहस्य विहस्य सा

निभृतनिभृतञ्चैलाञ्चल्या सुखेन्दुमपावृणोत् ॥ ८८

अत्र 'हारथायं मणोन्द्रकुलोच्चल' इति चकारस्थितौ क्रमः, अन्यथाऽक्रमः ।
एवम् 'इति निगदितं श्रुत्वे'ति क्रमः—तदन्यथाऽक्रमः । अस्यानस्यपदादवायं
भेदः—तत्तु तथाभूतमयन्वयबोधं भटिति करोत्येव, इदन्तु न तथा ।

अमतो विरुद्धः परार्थः परस्य रसस्यार्थो यत्र तदमतपरार्थम् । यथा—

हरिपरिचयाद्रीवी मोक्षं गता, गतवन्धन-

श्चिकुरनिकरो, हारथायं गुणेन वियोजितः ।

दशनवसनं (क) निर्लेपत्वं जगाम मृगोदृशां

सुरतरभसो ज्ञानाभ्यासादतीव विशिष्यते ॥ ८०

अत्र परार्थः शान्तरसः शृङ्गाररसे विरुद्ध इत्यमतपरार्थम् (क)—तेन 'इह (८)
विहरणे नीवी'त्यादि पठित्वा चतुर्थचरणे 'घनरसमयीभावः कामोत्सवस्तु
समोऽभवदि'ति पाठ्यम् ।

हरिपरिचयादिति—श्रीकृष्णस्य निविडसंयोगात्तोयादीनां मोक्षपदवीप्राप्त्येव सति
प्रकटितो यः सुरतसलध्यानन्दसमुद्रस्य परमाणुरपि ज्ञानाभ्यासजन्यब्रह्मानन्दे नास्ति ।
एतदेवाह—सुरतरभस इति । तथा च भक्तिरसान्द्रसिन्धुधृतपुराणवचनम्—'ब्रह्मानन्दो
भवेदेष चेत् पराङ्मुखोऽयम् । नैति भक्तिस्तुष्टाऽम्बोधः परमाणुतुलामपि ॥' घनमयीभावः
सान्द्रानन्दमयीभावः—तथा च कामक्रीडाजन्यसान्द्रानन्दः कामक्रीडा च अन्ययोः साम्यस्तु
यथा कारणं तथैव कार्यस्योत्पत्तिरित्याकारानुरूपत्वमेवेति ज्ञेयम् ।

(क) दशनवसनमिति—दन्तच्छदशब्दवत् परिवृत्तिसहोभयावयवघटितोऽधरबोधकः शब्द
इति ज्ञेयम् । अत्र समुदयवाक्यार्थविमर्शे 'निन्दंशरागोऽधर' इति विदग्धनारोललितलपितं
मूलभूतं स्यात् । परार्थः शान्तरसः शृङ्गाररसे विरुद्ध इति—रसविरोधचर्चायां
न सर्वरसा इतररसैः सहाश्रयैक्येन विधयेक्येन वा स्थातुं प्रभवन्ति यथा शान्तरसः
श्लेषादभिधानव्यतिरिक्तस्थले शृङ्गाररसेन विरुध्यते । एष एव मार्गः प्राचीनैरानन्द-
वह्निनादिभिर्नयमतप्रवर्तकैः 'चिप्रो हस्तावलम्ब' इत्यादि सन्दर्भसमाकलनेन ध्वन्यालोके
विज्ञान्तो निष्ठासुभिस्तत्र एव समाकलनोपः । सच्चिदानन्दघनस्याखण्डस्य रसस्यैक्य-
कलनायां नास्ति पारमार्थिको विरोध इति हि तत्त्वदृशां दर्शनम् । नवं श्रीकरमासाद्येति
—अत्रापि न वंशीकरम् आसाद्य नवंश्रीकरमासाद्येति द्विधा पदभङ्गः सम्भवीति ज्ञेयम् ।
एषु नेयार्थता निहतार्थता वा न दोषायेति विदुषां सुस्थितः सिद्धान्तः ।

(८) 'हरिविहरणे' इति निरुद्धतरः पाठो मुद्रितपुस्तक एवोपलभ्यते ।

एवं वाक्यदोषानुक्ताऽर्थदोषानाह—

कष्टोऽपुष्ट-व्याहत-पुनरुक्त-ग्राम्य-दुष्करा अपि च ।

संशयितो हेतुहतः प्रसिद्धिविद्याविरुद्धश्च ॥

अनवीकृतः सनियमोऽनियमस्तथा सनियमे च ।

सामान्ये सविशेषः सामान्यो युतो विशेषे च ॥

साकाङ्क्षो निर्वाहं पूरणकारी विरूपसहचरितः ।

व्यङ्ग्यविरुद्धो विध्यनुवादयुक्तस्तथाऽश्लोलः ।

त्यक्तपुनःस्वीकृत इति दुष्टा अर्थास्तु विंशतिस्त्रियुता (क) ॥

३४६ का—

प्रत्येकेनोदाहरणानि व्यक्तेन—'न वंशीकरमासाद्ये'ति (क) (७म किरणे
३५ श्लोके) । अत्र यमानुजनिर्यमुना, पत्रे नियमः, यमनियमेति गणना
क्रमादिति कष्टोऽर्थः ।

किन्त्वयं चित्रकाव्यादौ न दोषो न च वा गुणः ॥३४६(क)का—

अपुष्टो यथा—

कौस्तुभमहसा वक्षःस्थलमिदमाभाति राधिकाजानिः ।

उद्यद्दिनमणिकिरणैरतिवितता गगनसरणीव ॥ ८१

अत्रातिविततत्वमपुष्टम् ।

व्याहतो यथा—

यस्याश्चन्दनचन्द्रिकासरसिजप्रालेयवर्षोपल-

स्पर्शादप्यधिकं त्वचां सुखकरस्पर्शो निदाघाहनि ।

सेयं लोचनकीमुदी मम सखे ! राधा हिमस्यागमे

वचोजडितयोष्मणेव हरते शीतस्य भीतिश्च मे ॥ ८२

अत्र चन्द्रिकाया अप्यधिको यस्याः स्पर्श इति तस्या अपकर्षः सूचितः,
पुनः 'सेयं लोचनकीमुदी'ति तस्या एवोत्कर्षं व्याहतोऽर्थः । तेन 'सेयं चित्त-
रसायन'मिति पाठ्यम् ।

व्यक्तेन यथासिद्धक्रमं विनाऽपि व्युत्क्रमेण प्रत्येकेन श्लोकेन । लोकोपधानं सम्भोगलीलाद्य

पुनरुक्तो यथा—प्रेयसि ! राधे ! कथं ममोरो सति भुमावुपविश्यते ?
तथाहि— ऊरुः पीठ, मुरो विलासशयनं, लीलोपधानं भुजौ,

खेलाङ्गं करपद्मयो, मणिमयादर्शः कपोलस्थली ।

आचम्यं वदनाम्बुजासवरसः, स्नेच्छोपदेशोऽधरो,

मन्मूर्त्तिस्तव वल्लभे ! मधुमतीसिद्धिः स्वयं साधिता ॥ ८३

अत्र कन्टर्पमञ्जरीनाटिकायां चूर्णिकायां 'प्रेयसी'ति सम्बोधने सति पुनर्वल्लभे' इति सम्बोधन अर्थपौनरुक्त्यं, तेन चूर्णिकायाम् 'अयी'ति सम्बोधने सति दोषहानिः । 'मधुमतीसिद्धि'रित्यत एव समाप्यते चेत्तथाऽपि 'स्वयं साधिते'ति निर्वाहं पूरणकारी दोषः । एवं 'मधुमती'ति सामान्ये सविशेषः— 'मन्मूर्त्ति'रिति विवक्षिते सति सनियमेऽनियमः—तेन 'मधुमती काऽप्येव सिद्धिः परे'ति चेत् क्रियते तदा पूरणकारिदोषहानिः, किञ्चनियमे सनियमो दोषः । तन्त्रेण चत्वारो दोषा दर्शिताः । तेन 'प्रायोऽयं मम विग्रहः खलु तव क्रीडोपहारः पर' इति पाठे सर्वदोषहानिः । किञ्चास्य तृतीयचरणं चेच्चतुर्थ-चरणं भवति तदा दुष्क्रमदोषोऽपीति । किञ्च 'प्रायोऽयं मम काय एव हि मया भोगाय ते कल्पित' इति चेत् ग्राम्योऽपि ।

संशयितः सन्दिग्धो यथा—

नृदेहमासाद्य निषेवणीयं किमत्र तत्रोपदिशन्तु भव्याः ।

गोविन्दपादाम्बुरुहासवः किं स्त्रीरत्नवक्त्राम्बुरुहासवः किम् ॥ ८४

अत्र शान्तशृङ्गारयोः शान्तस्यैवोपदेशत्वादसन्दिग्धत्वे (१०) प्रश्नो दोषः ।

'तक्रिया' इति प्रसिद्धमुपाधानम् । भर्त्तितमोघूमादय 'उपदेश'पदवाच्याः । मधुमतीसिद्धिः कामोन्मत्तताजनकं यन्मादकं वस्तु तत्सम्पादनीया सिद्धिस्तद्रूपेत्यर्थः । स्वयं साधिता स्वतःसिद्धा । सामान्य इति—पीठशय्यालीलाकमलादिसर्ववस्तुसम्पादनीया (६) सिद्धिस्तद्रूपा श्रीकृष्णमूर्त्तिरिति सामान्ये वक्तव्ये 'मधुमती'ति विशेषनिर्देशात् सामान्ये सविशेषरूपो दोषः । प्रायोऽयमिति—'काय'शब्दस्याधोऽङ्गविशेषबोधकत्वेन ग्राम्यरूपो दोषो ज्ञेयः ।

(८) 'लीलाकमलादिसम्पादनीयेति' (क) पुस्तके पाठः ।

(१०) —'त्वादसन्दिग्धे' इति (ख) (क) पुस्तकयोः पाठः ।

हेतुहतो यथा—अपि देशः स किमास्ते अवणशलाकेव कोकिलालसिः ?

दावानलकीला इव न यत्र सखि ! चन्द्रमःपादाः ॥ ८५

अत्र कोकिलालस्यादेः अवणशलाकाऽऽदित्वे हेतुर्नास्ति । तेन 'प्रिया-विरहेन स देशः अवणशलाकेव यत्र न पिकोक्तिः । न च दवदहनज्वाला इव वा यत्वेन्दुदीधितय' इति पाठ्यम् । 'अपि देशः स किमास्ते अवणशलाकेव कोकिलालसिः । दावानलकीला इव दयितवियोगे न यत्र शशिभासः ॥' इति चेत्तदा व्यङ्ग्यविरुद्धो भवति—प्रस्मिन् देशे वल्लभान्तरं लभ्यत इति व्यङ्ग्य-विरुद्धम् ।

प्रसिद्धिविरुद्धो यथा—

त्वमनाकुलवकुलतरो ! मत्तः खलु सुभग एवासि ।

राधायाः पदकमलजघाताद्यदकालफुल्लोऽसि ॥ ८६

अत्र पद्मिन्याश्चरणाघातेन रक्ताशोक एवाकाले फुल्लति, सुखमदिरा-गण्डूषेण हि वकुल इति कविसम्प्रदायप्रसिद्धिः (ज)—तदन्यथा चेत् प्रसिद्धिविरुद्धोऽर्थः—तेन 'राधाया सुखमदिरागण्डूपवलादकालफुल्लो यदि'ति वाच्यम् ।

विद्याविरुद्धः शास्त्रविरुद्धो यथा—

अयं महात्मा परमस्तपस्वो स्नायी निशीथेषु निशीथभोजी (ज) ॥ ८७

अपि देश इति—स देश उपदिशतां, तद्देशजिगमिषा नायिकाया अभिप्रायः ।

(ज) सुखमदिरेत्यादि—तथा च संग्रहः—'स्त्रोणां स्पर्शात् प्रियङ्गुर्विकसति वकुलो योधितामास्यमदात् पादाघातादशोकस्तिलककुरवकौ वीक्षणाणिङ्गनाभ्याम् । मन्दारो नर्मवाक्यात् पटुष्टदुहसनाच्चम्पको वक्रवातात् गोतालापात्रमेरुर्विकसति च पुरो नर्त्तनात् कुणिकार' इति । कविसम्प्रदायप्रसिद्धिरिति—एतदधिकानां कविप्रसिद्धिभृतां सामान्यतः परामर्शः साहित्यदर्पणे 'मालिन्यं योन्नि पाप' इत्यादिनोद्दिष्टत एवालोकोक्त्यः । एषां कलाविभागे नियामकं वचनम्—'असतोऽपि निवन्धेन सतामप्यनिवन्धनात् । नियमस्य पुरस्कारात् सम्प्रदायस्त्रिधा मत' इति । अत्र 'वस्तुवृत्तिरतन्त्र', कविसमयः प्रमाण'-मिति यायावरीयसिद्धान्तस्तत्त्वम् । राजशेखरकृतायां कायमीमांसायां केशवमिश्र-रचितेऽलङ्कारशेखरे वाग्भटोये कायालङ्कारे जिनसेनकृतेऽलङ्कारचिन्तामणौ तथैवमादिपु

इत्यादौ ग्रहोपरागादिकमन्तरेण रात्रिस्नानं धर्मशास्त्रविरुद्धं, निशीथ-
भोजनमपि तथा । यद्युपहासपरमिदं तदा न दोषः । स्तुतिपरत्वे तु दोष एव ।
यथा वा—नखाङ्कितं दोस्तमङ्गदस्यारोपेण गोपायति काऽपि गोपी ।

उरोजयोः काचन चुम्बलग्नं ताम्बूलरागं घुम्बणैः पिनष्टि ॥ ८८

इत्यादावङ्गदस्थाने नखक्षतं स्तनयोश्च चुम्बनं कामशास्त्रविरुद्धम् । एवं
यस्य यच्छास्त्रं तस्य तद्विरुद्धत्वं दोषः ।

अनवीकृतो यथा—जातं कुले धनवतां महतां ततः किं

शास्त्रेषु बुद्धिरखिलेषु कृता ततः किम् ।

पुण्यान्युरुणि विहितानि जनैस्ततः किं

विस्तारितञ्च भुवनेषु यशस्ततः किम् (ज) ॥ ८८

अत्र 'ततः किमि'त्येतैरर्थोऽनवीकृतः । तेन 'कृष्णे रतिर्हि परमं
पदमातनोती'ति नवीकृतः स्यात् । सनियमो दोषो 'मधुमती काऽप्येव सिद्धिः
परे'त्यत्र (८३ श्लोके) दर्शितः, अनियमश्च 'मन्मूर्त्तिरेवे'ति यन्न कृतं तेन
तत्रैव दर्शितः । सामान्ये विशेषश्च 'मधुमतीसिद्धि'रित्येव, मधुमतीति
विशेषनिर्देशे दर्शितः—वस्तुतः सिद्धिसामान्यमेव निर्देष्टुं युज्यते ।

विशेषे सामान्यं यथा—

भाग्याधिक्यत उत्तरोत्तरसमुत्कर्षावधिभ्यो गुण-

ग्रामेभ्योऽपि बलाधिकस्तनुभृतां कोऽपि स्वभावोदयः ।

जन्म क्षीरनिधौ, श्रियः सहजता, श्रीकृष्णवचःस्थले

वासो, हन्त तथाऽपि न मणेरश्मेति वादो गतः ॥ १००

अत्र विशेषे कौस्तुभे सामान्यस्य मणेर्निर्देशः—तेन 'वासो यस्य तथाऽपि
कौस्तुभमणस्तस्याश्मता नो गते'ति पाठ्यम् । साकाङ्क्षो यथा—

वृथाऽकथा मानिनि ! मानमुच्चैः कृष्णोऽयमेताश्च वयं समस्ताः ।

प्रसीद् राधे ! विनिधेहि चित्ते कृपामपारो गुणवारिधिक्षे ॥ १ १

कविशिक्षानिवन्धे यु बहूतरेष्वेतेषां विस्तरः । विद्याविरुद्ध इत्यादि—आचार्यदण्डपरि-
गणितेषु देशकालकलाकौकन्यायागमविरोधिष्वेतेषामन्तर्भावो भाव्यः । अयं महात्मेति—
'असावनुपनीतोऽपि वेदानधिजगे गुरो'रितिवद्दृष्टम् । नवीकृतः स्यादिति—परं तथाऽपि
चरणतये 'ततः किमिति वाक्यावयवावृत्तौ विच्छिन्तिहानिः ।

अत्रायं कृष्णो नोपेक्षितुं योग्यः, नापि वयं क्लेशयितुं योग्या इत्याकाङ्क्षा-
मपेक्षते इति साकाङ्क्षः ।

निर्वाहे पूरणकारी तु 'मधुमतीसिद्धिः स्वयं साधिते'ति (८३ श्लोके) 'स्वयं
साधिते'ति पूरणकारी, 'मधुमतीसिद्धि'रित्येतावदेव निर्वाहः स्यात् । इममेव
दोषमपदयुक्त इति पूर्वे पठन्ति (भ) ।

विरूपसहचरितः सहचरभिन्न इत्यर्थः । स यथा—

स्त्वेन लज्जा द्रविणैरमस्तता श्रुतेन धैर्यं यशसाऽतिनम्रता ।

दोषेण तापः प्रणयेन वश्यता सतामियं स्वारसिकी हि रीतिः ॥ १०२

अत्र स्त्वादिभिरुत्कृष्टैः सहचरैर्दोषतापयोर्निर्गुणयोर्वैरूप्यम् । तेन
'दानैरदृष्टि'रिति पाठ्यम् । व्यङ्ग्यविरुद्धश्च 'अपि देशः स किमास्त' इत्यादौ
(८५ श्लोके) प्रागेव दर्शितः ।

विध्ययुक्तो विधेयस्यान्यथा स्थितिमत्ता । यथा—

मुहुर्ललितया राधे ! त्वं प्रयत्नेः प्रबोधिता ।

त्वयाऽसमीक्ष्यकारिण्या तथापि क्रियते हठः ॥ १०३

अत्र 'त्वं प्रयत्नेः प्रबोध्यसे' इत्येव विधेयम् । तदन्यथास्थितौ विध्ययुक्तः ।

अनुवादायुक्तो यथा—अयि परभृत ! तस्याः कण्ठनादेन तस्या-

न्तव निपतितमक्षि प्रायशो विस्मयेन ।

विरहिहृदयकालव्यालमावश्ययेथाः

कथय कथमिदानीं लप्स्यते कुच राधा ॥ १०४

प्रबोधितेति—सर्वत्र विधेयस्य मुख्यत्वेन स्थितिरपेक्षिता भवति, अत्र तु विधेयरूपायाः
प्रबोधनक्रियायाः गौणकृद्गन्तव्ययसमभियाहारात् गौणत्वमाधाति, अतो विध्ययुक्तत्व-
दोषो ज्ञेयः । अयि परभृत्यादि—पूर्वोक्त 'परभृत'पदस्यानुवादरूपं हे विरहिहृदयकाल-
सर्पति पदं, तत्तु अयुक्तम्—अयं कर्षवोधकसमो धनानन्तरं कथयेति प्रार्थनाया असङ्गतेः ।

(भ) निर्वाहे पूरणकारीति—ग्रन्थकृतः प्राचीनतराणां केषामियं संज्ञा स्यात् । प्राचां
मम्मटादीनां ग्रन्थेष्वस्यापदयुक्ततेति (अपदयुक्ततेति वा संज्ञेति प्रकाशविवेकारा मीमांसक-
चक्रधरोणाः श्रीधरादयः), साहित्यदर्पणे त्वस्यास्यानयुक्ततेति संज्ञा दर्शिता । न चात्र
च-बै-तु-ह्रीत्यादिवत् श्लोकपादपूरणार्थमेतदिति कृत्वाऽस्य प्राचीनोक्तपुनरुक्तधिक-
पददोषाभ्यां कक्षीकारः स्वीकार्यः । अत्र समग्रस्यैवान्तरवाक्यस्य निष्प्रयोजनत्वादि, तत्र तु

अत्र 'विरहिहृदयकालव्याले'ति नानुवाच्यम् । कुतः ? 'कथये'ति प्रार्थनाफलाभावात् । तेन 'मम रुचिसदृशत्वान्निवे'त्यनुवाच्यम् ।

अश्लीलो यथा—आदित्सयांशुक्रानामुन्नतभुजवीरुधां कुमारीणाम् ।

पश्यति हरो विरेजे गतवसनानामधो दृष्टिः (भ) ॥ १०५

अत्र नन्वा दृष्टिरिति विवक्षितम् । अत्राधोऽङ्गदृष्टिरिति यत् प्रतीयते तदेवाश्लीलम् । तेन 'गतवसनानां नता दृष्टि'रित्येव शुद्धम् ।

त्यक्तपुनःस्वीकृतो यथा—

न चन्द्रेनास्यन्ते तुलयितुमिदं साहसमहो !

ममास्ते, तेनैषा सुतिरपि न चन्द्रानन इति ।

न चन्द्रो लज्जावास्तदपि यदुदेति स्मितमुखो

धिगेनं यं शशत् ग्लपयति कुङ्करातिरसती ॥ १०६

अत्र 'सुतिरपि न चन्द्रानन' इत्येवोपसंहारः कृतः, तथाऽपि 'न चन्द्रो लज्जावानि'ति यदपरमुपक्रम्यते तेन त्यक्तपुनःस्वीकृतता ।

उक्तास्त्रयोविंशतिर्दोषाः । येषु येष्वेते दोषा दर्शितास्तेषु तेष्वन्येऽपि बोद्धव्याः, तेन दोषा अपि 'सङ्करेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया' उक्तसंख्याः शब्दादिगता बहुवो भवन्ति । तथाहि श्रुतिकटादयः षोडश पददोषाः । एते समासगतत्वेऽपि पुनः षोडश, तेन पुनर्द्वाविंशत् । पदांशे त्रयोदश, वाक्ये षोडशैव—एवमूनविंशत् । पुनर्वाक्यमेव यदुष्टं तत्र प्रतिलोम-वर्णादित्वेनैकविंशतिः । पुनरर्थदोषास्त्रयोविंशतिः—एवं चतुश्चत्वारिंशत् । सर्वैकत्वे पञ्चोत्तरशतं (१०५) दोषाः (भ) । एते यथास्थिति सङ्करसंसृष्ट्या बहुदैवेति (भ) ।

एतदेवाह—अत्रेति ।

वाक्यघटकस्य कस्यापि पदस्थेति स्फुटमेव भेदोपलभ्यताम् । अतएव तस्य वाक्यदोषत्वमेव । एतत्प्रसक्तं दर्पणालोचनमुपयोगि । गतवसनानामधोदृष्टिरिति—भागवतपुराणप्रथिते वल्गुहरणप्रस्ताव इति प्रकृतप्रसङ्गः । पञ्चोत्तरशतमिति—एतच्च काव्यप्रकाशदर्पणकारादीन-ननुसृत्य । रसदोषाणामग्रे वक्ष्यमाणानां नात्र गणनम् । नेदमसमीचीनम्, यतो रसापकर्षकत्वमुख्येनैव परिणामे तत्रैव पथ्यवसानादयोषां सर्वेषां दोषत्वप्रसङ्गः, अन्यच्च वक्ष्यमाणा इतरविकल्पा रसदोषा मुख्यतः प्रवन्त्याश्च एव, न वाक्यतदवयवा-श्याभ्याम् । बहुदैवेति—'सङ्करेण त्रिरूपेण'त्यादि नयमनुसृत्य । गणनाश्रुतौ प्रागेव ध्वनिकिरणटिप्पणे (६७ पृः) गुणीभूतकाव्यकिरणटिप्पणे (१२४ पृः) चोददेशि । तत्रारुचिकारणमधुनातनानां पूर्वमेवैसाभिरुद्धाटितम् ।

कर्णावतंसादिषु यत् कर्णादिशब्द ईक्ष्यते ।

तत्सान्निध्यादिवोधार्थं तज्ज्ञेयं न प्रयोजयेत् ॥ ३४७ का—

अवतंसादिशब्दः कर्णाद्याभरणार्थक एव, तथाऽपि तेषु कर्णादिशब्दो यदीक्ष्यते तत्तदारुढत्वादिप्रतिपत्त्यर्थं ज्ञेयं, न तदूष्यमित्यर्थः । न तु 'प्रयोजयेत् स्वयं कविनाऽप्रयोज्यम्', (ज) 'प्रचालनाद्धि पङ्क्त्य दूरादस्पर्शनं वर'मिति न्यायात् । यदि दृश्यते कापि, तदा न दूषयेदिति यावत् । आदिशब्दात् शिरःशेखरः, अवणकुण्डलं, धनुर्ज्या—एष्वारुढत्वादर्थः । मुक्ताहारः, पुष्पमाला—अनयोरन्यरत्नामिश्रत्वोत्कटपुष्पनिर्मितत्वे, केवल-‘हार’शब्देन केवल-‘माला’-शब्देनैव तत्तत्प्रतीतेः । न प्रयोजयेदित्यस्यायमर्थो वा, एवमादीनां कवि-प्रयुक्तत्वात् कदाचित् प्रयोक्तव्यत्वञ्च, नत्वित्यादिदिशा पादनूपरजघनकाङ्क्षादि प्रयोक्तव्यमिति (ज) ।

‘वाचं जगादे’त्यादिषु वाग्विशेषणार्थमेव वाचमित्यादिप्रयोगः—विशेषणा-भावे तु ‘वाचं जगादे’ति दोष एव, धात्वर्थेनैव प्रतीतेः । अत्रापि क्रिया-विशेषणेनैव तदवगतेर्न दातव्यं ‘वाच’मित्यादिपदमिति केचित्, (ज) तत्र, बहुविशेषणे क्रियाविशेषणं न चमत्कारि । एवं पङ्गां गच्छतीत्यादिष्वपि विशेषणे सति न दोषः (११) । ख्यातेऽर्थे निर्हेतुता न दोषः, ख्यातेरेव भटिति बुद्धेऽर्थे हेतुर्नापिज्ञते । श्रुतिकटादीनां दोषाणां परकथितानुकथने न दोषः—कचिदुक्ताद्यौचित्येनानुकथनं विनाऽपि गुणोऽपि, कचिन्न दोषो न गुणश्च । वैयाकरणादौ वक्त्रि रौद्रादौ रसे च गुणः, वीररसे गुणः ; नीरसे न

(ज) न तु प्रयोजयेदिति—यदाह काव्यालङ्कारसूत्रचिन्तामनः (१२११६)—‘तदिदं प्रयुक्तेषु’ प्रकाशकदपि तमनुसृत्य ‘स्थितेष्वेतत्समर्थनम् ।’ प्रयुक्तानामाकृतिसंग्रहो वामनीये ग्रन्थे । तत्र च सिद्धान्तघोषणम्—‘न हि भवति यथा अवणकुण्डलमिति तथा नितम्बकाञ्ची अपीति । प्रचालनाद्धि न्याय एषां स्वत एवापुष्टत्वादिकृतदुर्घटत्वे विनिगमहेतुः, शिष्टप्रयोग एवात्र तत्त्वं यथेतरत्र । वाचं जगादेत्यादि—अत्रापि प्राचीना-लङ्कारिकवामनादिमतपरामर्शः । बहुविशेषण इत्यादि—तथाचेतदर्थं दर्पणोक्तं केषांश्चि-न्मतम्—‘यत्र विशेषणस्यापि क्रियाविशेषणत्वं सम्भवति तत्रापि तत्प्रयोगो न घटत’ इति ।

(११) ‘एव’मित्यादि वाक्ये (ग) (क) पुस्तकयोर्नास्ति ।

गुणो, न दोषश्च । अप्रयुक्तनिवृत्तार्थो श्लेषादौ न दुष्टो । अश्लीलन्तु शान्तवक्त्ररि न दुष्टम् । (११क) 'द्वार्थैः पदैः पिशुनयेच्च रहस्यवस्त्विति' मुनिवचनवलात् 'करिहस्तेन सम्बाधे' इत्यादि केचित् पठन्ति । तदसत्—तस्याश्लीलत्वादर्थदोष एव (ज) । किन्तु रहस्यवस्त्विति यस्य शब्दवाच्यतायां दोषस्तदेव नत्वश्लीलम् । सन्दिग्धमपि कचिदप्रस्तुतप्रशंसाव्याजस्तुत्यादिप्रतिपादकं यदि भवति प्रत्युत गुण एव । प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोर्ज्ञापकत्वे सत्यप्रतीतो गुणः । अधमप्रकृतिषु विदूषकादौ च ग्राम्यो गुणः (ज) । न्यूनपदं हर्षशोकमत्तताऽऽधिक्ये सति गुणः, कचिन्न गुणो न दोषः । अधिकपदं विषादादौ गुणः—प्रागुक्तमेतत् । मत्ततायान्तु विशेषत एव । कथितपदं लाटानुप्रासेऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्ये विहितस्यानुवादे च गुणः । पतत्प्रकर्षः क्रमेण क्रोधादिद्वारेण गुणः । भिन्नवाक्य-तया रसभेदे च । समासपुनरात्तं कचिन्न दोषो न गुणः—कचिदिति यत्र भट्टिति रसापकर्षकं न स्यादिति । विशेषणदानार्थमेव यत्र पुनर्दीयते न वाक्या-न्तरत्वेन तत्रैव दूषणम् । अस्थानस्य समासं कचिद्गुणः क्रोधाद्यस्थानेऽपि । यत्र क्रोधाद्यनुकरणं तत्रेत्यर्थः । गर्भितमवश्यविधेयत्वेन प्रकृतवाक्यपरिपोषकत्वे सति गुणः । अन्ये सर्वे दुष्टा एव ।

किन्त्विति—यस्य शब्दङ्गाररसादेः । शब्दवाच्यतायामिति—तथाच काये 'शब्दङ्गार' इति शब्दश्चेत्तदा दोष एवेत्यर्थः—स च रसदोषो न त्वर्थदोषः (ज) । नत्विति—परं कायालङ्कारसत्त्वृत्तिकामधेनुकारादयः केचिदापाततः प्राचीनसम्प्रतिस्मरीकृत्यान्वया प्रतिपद्यन्ते । द्वार्थैः पदैरित्यादि—केचित् पठन्तीत्यादि च—दर्पणेऽस्य तन्त्रता स्वीकृता । 'सुरतारम्भगोष्ठ्यादावश्लीलत्वं तथा पुनरिति, नैतन्मत्तं कौस्तुभकदाद्या आद्रियन्ते । परं 'द्वार्थैः पदैरिति वचनस्य यदत्र आख्यानं न तन्मनोर्ज्ञं सर्ववादिसम्मतं वा । वेणुवचक्रचूडा-मणिभिः शुचिभावग्रस्तहृदयैरन्यथोद्विक्तमिदमित्यास्तां पक्षवितेन । ग्राम्यत्वमधमोक्ति-त्विति—एवमादिषु वृत्ताविवाह्य सर्वस्य परामर्शः साधितो न तु कारिकाभिरिति ग्रन्थकृतो ग्रन्थसमापनश्रुता प्रकृतिता । ग्राम्यत्वमेतादृशस्य सुतरां निसर्गसिद्धमिति न तत्र दोषलक्षणस्यावकाशः । रुद्रटीये कायालङ्कारे सोदाहरणोपलभ्यतेतत् साधु साधितम् ।

(११क) अत्र 'उक्तं ही'त्यनन्तरसन्दर्भात्तारकः क्वचित्कः पाठस्तदादेयः ।

अथ रसदोषानाह—

रसानां शब्दवाच्यत्वं स्थायिनां व्यभिचारिणाम् ।

विभावस्यानुभावस्य व्यक्तौ कष्टा च कल्पना ॥

प्रतिलोमविभावादिग्रहो दीप्तिरभीक्ष्णशः ।

वृथा विस्तारज्ञासौ च तथाऽङ्गस्यातिविस्तृतिः ॥

अङ्गिनोऽनभिसन्धानं प्रकृतौनां व्यतिक्रमः ।

अनङ्गस्य प्रकटनं रसदोषा इमे स्मृताः ॥ ३४६का—

तत्र रसानां शब्दवाच्यत्वं (ट) यथा—

राधामाधवयोरेव शृङ्गारः श्रुतिरोचनः ।

वेदग्धं यत्र पर्याप्तं कृतार्थं मनोभवः ॥ १०७

अत्र 'शृङ्गार'शब्दः । किन्तु 'विलासः श्रुतिरोचन' इति पाठ्यम् । एवं रसादिशब्दश्च । एवं वीरादयश्च । रसादीनां शृङ्गारादिपरत्व एव दोषः, नत्वास्वादादिपरत्वे, तस्य नानाऽर्थत्वात् । तेन सरसो रसवान् रसिक इत्यादौ न दोषः ।

चन्दनानिलचन्द्रांशुपुंस्कोकिलकलस्त्रैः ।

माधव्यां रजनौ राधाकृष्णयो रतिरैधत ॥ १०८

अतो मुनिवचनवलात् कायेऽश्लीलार्थबोधकद्वार्थपदप्रयोगोऽपि न कर्त्तव्य इति भावः । विभाव-स्येति—रससाक्षात्कारे रसान्तःपातितया विभावादिव्याणां सम्यक्तयाऽभिव्यक्तिरपेक्षिता भवति । यत्र तु अनुभावस्य चमत्कारातिशयेन तस्यैव रसे प्राधान्येनाभिव्यक्तिर्न तु विभावादेः, विभावादयस्तु अनुभावपर्यवसायिनो भवन्ति, तत्र विभावस्याभिव्यक्तौ कष्टकल्पना,

(ट) रसदोषा इति—यत्रापि गतानुगतिकतया प्राचीनतरनिबन्धानुसृतिः, प्रबन्धाश्रयत्वा-दुदाहरणप्रपञ्चोऽपि ततो गृहीतः । ते च निबन्धकाराः प्राचीनतराणां शास्त्रदृष्ट्यां सरणिमनुसरन्तीति कुतोऽत्र वैमुख्यावसरः ? रसानां शब्दवाच्यत्वमिति—एवमेव श्रूयसां प्राचीनानां दर्शनं यच्छृङ्गारादिपदसमावेशनेनापि रसादीनामवगतिः स्यात् । तथाचोद्भूतकृते भामहविवरणे 'पञ्चरूपो रस' इति प्रतिपत्तिः । एवमपि तन्मत्तनुसृत्य कृतायां प्रतीहारैन्दुराजलघुवृत्तौ 'एतेषां पञ्चाशत्संख्यानां भावानां सूचकाश्चत्वारोऽनु-भावादयः । ते चानुभावा विभावा व्यभिचारिणः स्वशब्दश्च ।' जिज्ञासुभिरुद्धटीय-कायालङ्कारोपरि प्रतीहारैन्दुराजकृतो लघुवृत्तिग्रन्थः प्रेयस्विलक्षणयाकरणपरः परामर्श-

अत्र रतेः स्थायिनः शब्दवाच्यत्वं, तेन 'प्रीतिरैधते'ति पाठ्यम् । यत्र 'रति'शब्दस्य स्थायिता न प्रतीयते तत्र न दोषः—यथा भगवति रतिरसु ।

आदर्शं स्वमुखालोके विस्मयोत्फुल्ललोचना ।

देवादागतमालोक्क कृष्णं राधा द्वियं दधे ॥ १०८

अत्र स्त्रीर्व्यभिचारिभावः (ट) ।

यत्र तु स्वस्वव्यापारेण लज्जाऽऽदयो व्यभिचारिणो बोधयितुं न शक्यन्ते परं शब्दवाच्यतयैव प्रतीयन्ते, तत्र न दोषः । यथा—'तस्यास्त्रपाभये'त्यादिः (५म किरणे २१० पृः) । अत्र तपाऽऽदीनां व्यञ्जकशब्दोपादान उन्मादादिभिः सहारोप्यारोपकभावो न घटते । यत्रान्योन्यं हेतुहेतुमद्भावस्तत्र न दोषः—

श्रीतुसुक्तेनाजनि चपलता, क्रीस्तया प्रादुरासी-

त्तस्याश्विन्ता समजनि, तथा प्रादुरासीद्विमर्शः ।

हर्षस्तेन व्यजनि सुदृशां, तेन चावेग एव

प्रादुर्भूतः प्रविशति हरो कौण्डिनीं राजधानीम् (ट) ॥ ११०

अत्र गुणः । एवं विभावानुभावयोः कष्टकल्पनाव्यक्तिर्यथा—

सा दक्षिणे मरुति वाति समुद्यतोन्दौ कृष्णं विलोक्य रचनामवगुण्ठनस्य ।

द्राघीयवीं विदधती भुजवत्सिलमूलव्यक्तां पयोधरतटीं पुनराववार ॥ १११

अत्रोद्दीपनविभावा आलम्बनविभावाद्यानुभावपर्यवसायिनः स्थिता इति कष्टकल्पना । एवमनुभावाद्यालम्बनविभावपर्यवसायित्वं दुष्टाः—ऊह्य मुदाहरणम् (ट) ।

अतो रसदोषो ज्ञेयः—एवं विभावस्य चमत्कारातिशयेऽनुभावस्याभिव्यक्तौ कष्टकल्पना ज्ञेया । अवगुण्ठनस्येति—अत्रानुभावोऽवगुण्ठनस्य दोषोऽकरणम्, एवं पयोधरतत्याः पुनः-संवरणं, तथोच्चमत्कारातिशयेन प्राधान्येन रसेऽभिव्यक्तिः, दक्षिणानिलचन्द्रोदयरूपो-द्दीपनादयोऽनुभावपर्यवसायिनः स्थिता इति कष्टकल्पनया रसदोषो ज्ञेयः ।

नीयः । केचित्तु नयतरा नाव्यदर्पणकद्रामचन्द्रगुणचन्द्रादयो गतानुगतिकत्वादांशिकतया प्राचीनमतवैयर्थ्याद्भिन्नः । परं ध्वन्यालोकानुसारिणो नवीना एतद्विस्तारमिति रसानां शब्दवाच्यत्वपक्षं निराकुर्वन्ति प्रत्युतास्य दोषतैवेति घोषयन्ति । रसोपलब्धिविषये नवीनानां प्राचीनमतवैलक्षण्यमेवात्र हेतुः । तस्या इति—यष्टकिरणोयमेतत् प्रदं कौस्तुभकतो वेदावर्गप्रभवत्वं डिङ्गिमारावैरुद्घोषयति । ऊह्यमुदाहरणम्—यथा परिहरति रतिं

प्रतिलोमविभावादियहो यथा—

मुग्धे मा कुरु मानं, कलय कटाक्षेण पुण्डरीकाक्षम् ।

अनिलतरलनलनीदलजलकणमिव यौवनं विद्धि ॥ ११२

अत्र शृङ्गारे प्रतिलोमस्य शान्तस्यानित्यताप्रकाशनरूपो विभावस्तत्-प्रकाशितश्च निर्वेद इति दुष्टम् । एवं शृङ्गारे शान्तानुभावश्च प्रतिलोमतया दुष्टः । अभीक्ष्णशो दीप्तिः पुनरेकस्यैव रसस्यौज्ज्वल्यं यथा कुमारसम्भवे रति-विलापे । इथाविस्तारोऽकाण्डे प्रथमं यथा वेणीसंहारे द्वितीयेऽङ्केऽनेकसंचये प्रवृत्ते भानुमत्या सह दुर्योधनस्य शृङ्गारवर्णनम् । इथा क्रासीऽकाण्डे च्छेदो यथा वीरचरिते द्वितीयेऽङ्के राघवभार्गवयोर्वीररसे 'कङ्कणमोचनाय गच्छामी'ति राघवोक्ती । अङ्गस्यातिविस्तृतिर्हयग्रीववधे हयग्रीवस्य । अङ्गिनोऽनभिसन्धानं रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के वाभ्रव्यागमने सागरिकाविस्मृतिः ।

प्रकृतीनां व्यतिक्रमस्तु यथा—प्रकृतयस्तावत् दिव्या अदिव्या दिव्या-दिव्याश्च । तथा धीरोदात्तादीनां प्रागुक्तानाञ्चतुर्णामुत्तमा मध्यमा अधमाश्च । अत्रोत्तमप्रकृतेर्मध्यमाधमत्वेन वर्णनं, मध्यमाधमप्रकृतिकयोरुत्तमप्रकृति-कत्वेन वर्णनं, मध्यमस्याधमत्वेन च वर्णनं दुष्टम् । उत्तमदेवताऽऽदीनां पार्वतीपरमेश्वरादीनां शृङ्गारवर्णनश्च न कार्यम् । यस्तु कृतं श्रीकालि-दासादिभिस्तु दुष्टम् (ट) । तद्वर्णनं हि स्वपितोः शृङ्गारवर्णनमिव । एवं

श्रीकेशवयोर्लक्ष्मीनारायणयोरित्यर्थः । उत्तं हीति—प्रसिद्धे श्रीकण्ठे (ठ) श्रीनिव-

मतिं लुनीते, इत्याद्याकरोहृतं पद्यम् । अनङ्गस्य प्रकटितम्—अत्राप्युदाहरणाविष्कारो दर्पणादौ द्रष्टव्यः । अन्यच्च रत्नावल्यां तृतीयेऽङ्के राज्ञा स्वयं वर्णितस्य सूर्यास्तमनस्य तमोपिधानस्य च तिरस्कारगर्भकाक्षेपेणतो विदूषकवर्णनस्य प्रशंसाऽऽदयस्य लक्ष्यम् । यस्तु कृतमिव्यादि—पूर्वेषां मतानुवाद एतत् । दोषविवेचने नवीना अपि निवन्तारो न व्यक्तिगतमाहात्म्यस्तज्ञाना इति मद्भत् गौरवस्यानम् । एतच्चातिरसहृदयानां प्रायशो मर्यादोलङ्घनमपि, यदाहुर्नेमिसाधुपादा रुद्रटालङ्कारटीकायां प्राचीनसम्मतिसुखेन—'गणयन्ति नापशब्दं न वृत्तमङ्गं' चयं वाऽर्थस्य । रसिकत्वेनाकुलिता वेश्यापतयः कुकवयश्च ॥ वस्तुतस्तेतद्वि सर्वेषामेव दोषाणामुपलक्षणम् । श्रीतुसुक्तेन्यादावनवीकृत-त्वमर्थदोष इति स्फुटमेव ।

श्रीकेशवयोरपीति केचित् (ठ) । केचित्तु वर्णयन्ति, तयोरीश्वरत्वाद्देवतात्वं नेति । वर्णनं यथा—

‘विपरीश्वर ए लक्ष्मी’मित्यादि (काव्यप्रकाशोदाहृते ५मं श्लोके १३ श्लोके) । ‘अन्धत्वमन्धसमये’ इत्यादि च ।

राधामाधवयोस्तु वर्णनोयमेव (ठ), सर्वेश्वरत्वेन देवतात्वाभावात्, विधिवत्वाच्च ‘विक्रीडितं व्रजवधूभिर्दिदृश विष्णोः अद्वाऽन्वितोऽनु शृणुयादथ वर्णयेद्य’ (श्रीमद्भागवतपुराणे १०।३३।३८) इत्यादि । किन्तु यत् यत्नानौचित्यं प्रतीयते तत्तदेव न वर्णनीयमिति । उक्तं हि ध्वनिकृता—

अनौचित्यादृते नान्यद्रसभङ्गस्य कारणम् ।

प्रसिद्धौचित्यबन्धसु रसस्योपनिषत् परा ॥ इति ॥

(Dhvanyaloka. p. 145).

अनङ्गस्य रसानुपकारकस्य प्रकरणं दुष्टम् । अङ्गमुदाहरणम् ।

एकाग्रयत्वे रसयोर्न विरोधः प्रवर्तते ।

भिन्नाग्रयत्वे विरोधः शान्तशृङ्गारयोर्यथा ॥ ३५० का—

एकाग्रयत्वे हास्यशृङ्गारयोरद्भुतहासयोरद्भुतशृङ्गारयोर्वीरकरुणयोर्न विरोधः । शान्तशृङ्गारयोः शृङ्गारकरुणयोः शृङ्गारवीभत्सयोः केवलं बन्धस्तु रसस्य सर्वोत्कृष्टोपनिषत्परमप्रमाणोभूतवेदतुल्या इत्यर्थः । एकाग्रयत्वं इति— एकविषये हास्यशृङ्गारयोर्न विरोधः, भिन्नविषये तु सुतरामेव विरोधो नास्ति ।

(ठ) श्रीकेशवयोरपीत्यादि—तयोर्देवतात्वेऽयं सिद्धान्तः । यदुदाहृतं सगौरवं तैरेव— “राधामाधवयोरेव विलासः (शृङ्गारः) श्रुतिरोचनः ।” अत्र भागवतपुराणीयरद्धान्तः (‘कृष्णस्तु भगवान् स्वयं’मिति) समस्यापूरकः । अनौचित्यादिद्यादि—अनौचित्यपदार्थस्यार्थ-विचारः श्रीक्षेमेन्द्रादिभिः कृतः, ध्वन्यालोकेऽस्य यौक्तिकता प्रतिपादिता । यथा वनवासस्यसौताया इत्यादि—यथोत्तररामचरिते षष्ठेऽङ्के । शान्तशृङ्गारयोः क्वचिन्न दोष इति—‘क्षिप्तो हस्तावलम्ब’ इत्यादि पद्यालोचनेनानन्दवर्द्धनादिभिरन्यैरपि प्राचीनैरयं पक्षः प्रवर्तितः । पारमार्थिकतत्त्वे तु न कोऽपि विरोधः—सच्चिदानन्द-रूपस्य रसस्य खण्डतो घनविशेषे न काऽपि विच्छिन्तिः, न वा स्याद्विरोधेनैव केवलं तत्सम्भवः । एतच्चालोचितं दर्पणकृता स्वग्रन्थे तत् एव द्रष्टव्यम् । रसस्य दार्शनिकमताहुमतचेतन्यभेदस्वीकारे विरोधस्तु कथाऽपि न जागर्त्तुं कृतः पुनर्विरोधभावसम्भावनेति सुप्रकटम् । तथाचामाख्यकः—‘शिरो नास्ति शिरोऽथवा । यदाहुः प्राचीनटीकाकृतः—‘चेतन्यभेदादास्वाद्याद् स रसस्ताडशो मत’ इति । निर्वाणेत्यादि—भक्तिसिद्धान्तसारभूतमेतत् । यदाहुरद्देताचार्यवर्या अपि भक्ति-

विरोध एव । शृङ्गारकरुणयोरङ्गाङ्गिभावे न दोषः । यथा वनवासस्यसौताया गर्भदर्शनात् प्राक् शृङ्गारसृतिः (ठ) । अत्र करुणोऽङ्गी शृङ्गारोऽङ्गम् ।

शान्तशृङ्गारयोः क्वचिन्न दोषः । यथा—

निर्वाणनिम्बरसमेव पिबन्ति केचिद्भ्रूया न ते रसविशेषविदो वयन्तु ।

श्यामानृतं मदनमन्यरगोपरामानेत्वाञ्जलीचुलुकितावसितं पिबामः (ठ) ॥ ११३

अत्र पूर्वाह्ने शान्तः पराह्ने शृङ्गारः, तथाऽपि शुद्धम्—शान्तस्य न्यक्कृतत्वात् शृङ्गार एव पुष्टः । प्रागुक्तलक्षणस्य रसस्यानन्दस्वरूपत्वेन प्रतिपादितैक्ये रसस्य रसेन विरोध इति यदिह प्रतिपाद्यते तच्च सामग्रीभूतस्य स्याद्यादेरेव, नतु रसस्य (१२) ।

* इत्यलङ्कारकौस्तुभे दोषप्रदर्शनो नाम दशमः किरणः । *

समामोऽयं ग्रन्थः ।

भिन्नविषये शान्तशृङ्गारयोर्विरोधः, एकविषये तु सुतरामेव विरोधः । निर्वाणेत्येति—उद्धृता यथाऽऽन्नमुकुलं विहाय कटुकपायकगटुकितां लतां खादन्ति, तथा केचिद्भ्रूयान्पुण्य-माधुर्यादिकं विहाय निर्वाणरूपनिम्बरसं पिबन्ति । ते भया न रसविशेषविद्वाः । वयन्तु मद्देन मन्यरा या गोपाङ्गनानेत्वाञ्जलीरूपा रसना तथा चुलुकितास्वादितं तत् एवावसितं ताभिः स्वीयत्वेन निश्चितं यत् श्यामानृतं तत् पिबामः—इति ।

मार्गोपदेशका मधुसूदनसरस्वतोचरणाः स्वग्रन्थे भक्तिरसायने—‘नवरसमिलितं वा केवलं वा पुमर्थं परममपि मुकुन्दे भक्तियोगं वदन्ती’ति प्रास्ताविकीं प्रसक्तिं सूचयन्तोऽप्यष्टमष्टमा इवाश्रान्ताः—‘तच्चन्यायां द्रुतौ शुद्धारतिर्गोविन्दोचरा । एतदन्तं हि शास्त्रेण साधनान्मान-मिष्यते’ इति । बह्वोऽप्यपरेऽद्देतवीधौपधिका गोपवधूवितेन वशीकृतचित्तविता एतदनुष्ठानं श्रीभागवतपुराणवचनमेव समर्थयन्ति । श्रेयःसृतिं भक्तिमुदस्य ते विभो ! क्षिप्रयन्ति ये केवल-बोधजन्ये । तेषामसौ क्षेपल एव शिष्यते नान्यद् यथा स्थूलतुषावघातिनाम्’ इति । निर्वाणेत्यादि पदं कवेः औचित्यचन्द्रोदये नाटके स्थितम्—सुद्रितपुस्तकस्यः पाठः किञ्चिद्भिन्नः । निर्वाणनिम्बरसमिति साधुः पदविन्यासः । अत्रार्थ एवमाहुः रालङ्कारिकवर्याः

(१२) (च) (क) पुस्तकयोर्मूल इति अहम् ‘श्रीमतः कर्णपूरस्य चरणावनिर्गं भजे । निर्मितः कृष्ण-कण्ठाहो येनालङ्कारकौस्तुभः ।’ इत्यंशोऽयथोपलभ्यते । स च टीकाऽवसाने यदि भवितुमर्हति तदैव निनिवेश्यः । (ख) पुस्तके टीकावसाने पाठो यथा—समाप्तं ग्रन्थस्य टीका । श्रीलश्रीराधागोविन्दो जयतिभराम् । श्रीमतः कर्णपूरस्य चरणावित्यादि ।

केचित् प्रवीणमतयः—“तत्तद्रसान्द्रतमयान् विषयान् विहाय सुगन्धस्विरं अयति मोक्ष-
मरुस्थलीं यः । तस्यात्मनः कथमिवास्तु गुणो विनाशो भोगात्ययेऽपि विकला विभुता न
यन्ते”ति ।

इह रसघनवन्धे कर्णपूरप्रबन्धे विप्रदपदकदम्बैश्चिप्यणीमादरेण ।

अरचयदनुमत्या प्राच्यपाञ्चात्यविदासरणिसरणसन्धो नास्ततन्द्रो नवीनः ॥ १

कौस्तुभे मणिमये वनमाला मौक्तिकावलिरिति प्रथमानाः ।

उद्धुरं दधति यन्मयि मोहाक्ताघवं किमपि तल्लघु यातु ॥ २

पुत्रार्तिशान्तिक्षमया धिया या न्यस्तैकदा धूर्जनकेन केन ।

प्रत्यप्रपुत्रार्तिकदर्थितेन साऽन्येन कञ्चात् परिनिष्ठिताऽद्य ॥ ३

अशक्तानां समुद्धर्तुं ध्रुवं ज्योतिः प्रमादताम् ।

अस्तु मे शरणं वस्तु चिदानन्दमयं मृदुत् ॥ ४

भट्टप्रज्ञानिवासस्य शिव ! श्रीशिवशर्मणः ।

करुणालवलिषोर्मै कृतौ प्रीतिरिहास्तु ते ॥ ५

इति वाशिष्ठान्वयसम्भव-श्रीशिवप्रसादभट्टाचार्यकृताया-

मलङ्कारकौस्तुभमौक्तिकावल्या-सुत्तरार्हमवसितम् ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥ शम् ।

परिशिष्टम् ।

कृतवन्धः ।

तनुतां तनुतां राधाकृष्णधीश्वरितयुतिः ।

हृत्तापानां सुधासिन्धुधारा तां नु ततां नुत ॥

(२७१ पृः)

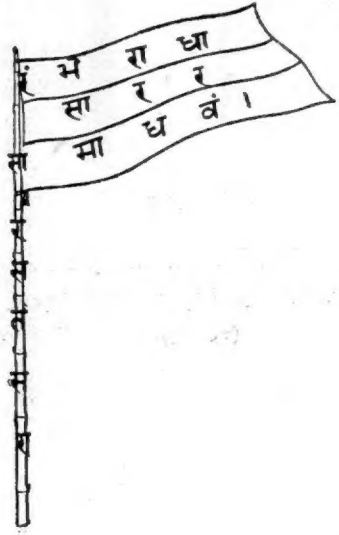
शङ्खवन्धः ।

धेयमाधुर्व्यमथ्यादा राधा माधवसार सा ।

सारमाऽवधमाधारा धेयमाधुर्व्यसौभगा ॥

(२७१ पृः)

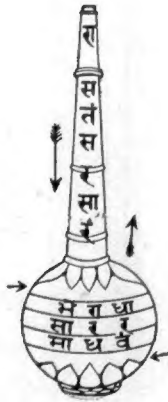

पताकावन्धः ।

रास-तंसरसारभे राधा साऽर रमाधवम् ।
 बन्धमाररसाधाराभिऽर सारसतंसरा ॥
 (२०२ पृः)

गदावन्धः ।

रास-तंसरसारभे राधा साऽर रमाधवम् ।
 बन्धमाररसाधाराभिऽर सारसतंसरा ॥
 (२०२ पृः)

8. A Descriptive List of Copper-plates and Inscriptions in the Museum of the Varendra Research Society, Rajshahi, by Niradbandhu Sanyal, M. A. Re. 1/-.

9. Varendra Research Society's Monographs :—

No. 1—The Nalanda Copper-plate of Devapala, by N. G. Majumdar, M. A. Re. 1/-.

No. 2. Mahasthan and its Environs, with a map and illustrations by Prabhas Chandra Sen, B. L. Rs. 2/-.

No. 3. Rs. 3/-.

No. 4. Rs. 3/-.

No. 5. Rs. 2/-.

II. Savita Memorial Series.

1. Bhashavritti—a commentary on Panini's Grammar by Purushottamadeva. Edited by Prof. Srishchandra Chakravarti, B. A. Rs. 6/-.

"A scholarly work"—S. K. Belvalkar.

"A very creditable production"—A. F. R. Hoernle.

"The editor has carried out his work with care and success"—A. B. Keith.

2. Dhatupradipa—a work on Paniniya Dhatupatha (Sanskrit verbal roots) by Maitreya Rakshita. Edited by Prof. Srishchandra Chakravarti, B. A. Rs. 1/8/-.

3. Alamkarakaustubha—a work on Sanskrit Rhetoric by Kavi Karnapura. Edited by Prof. Sivaprasad Bhattacharya, M. A. Part I (Kiran 1-6) Rs. 3-8.

Part II (Kiran 7-10) Rs. 3-0.

"Excellent edition,.....the work has been very carefully done and neatly executed"—Ganganath Jha.

"Edited with great judgment and discrimination"—A. B. Keith.

"The manner in which the work has been edited is to be highly commended".—H. Jacobi.

4. Prayaschittaprakarana of Bhatta Bhavadeva. Edited by Pandit Girishchandra Vedantatirtha. Rs. 2/-.